القرآن الكريم

KUR'AN YOLU

TÜRKÇE MEÂL ve TEFSİR

-I-

[GÖZDEN GEÇİRİLMİŞ BASKI]

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
YAYINLARI

بسم الله الرحمن الرحيم

Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları / 590
Kaynak Eserler / 32

Sertifika No: 12930

2020-06-Y-0003-590
ISBN 978-975-19-3376-8 (Tk. No)
ISBN 978-975-19-3377-5 (1. c.)
8. baskı, 2020

Hat
Kayışzâde Hâfız Osman Nûri (ö. 1894)

Kitap tasarımı
Ersu Pekin

Grafik uygulama
Recep Kaya
Hüseyin Dil
Havva Taylan

Grafik-Tasarım güncelleme
Emre Yıldız

Dizin
Prof. Dr. Metin Yurdagür

İmlâ
Dr. İsa Kayaalp

Tashih
Hilmi Kurtulmuş
Osman Sevim
İsmail Özbilgin
Nuray Urkaç
Fatma Sabah
Mustafa Kaya
Ramazan Özalpdemir

Dizgi
Ender Boztürk

Baskı kontrol
Mehmet Ali Soy

Baskı - cilt
Özgün Mat. San Tic. A.Ş.
Tel: (0312) 419 01 75

İletişim
© Diyanet İşleri Başkanlığı
Dini Yayınlar Genel Müdürlüğü
Basılı Yayınlar Daire Başkanlığı
Tel: (0 312) 295 72 93 - 94
e-posta: diniyayinlar@diyanet.gov.tr

Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları

Kur'an Yolu TÜRKÇE MEÂL ve TEFSİR

I

Prof. Dr. Hayreddin Karaman
Prof. Dr. Mustafa Çağrıcı
Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez
Prof. Dr. Sadrettin Gümüş

Ankara 2020

Bu eserin basımı Din İşleri Yüksek Kurulu'nun 01/09/2005 tarih ve 141 sayılı kararı ile uygun görülmüştür.

İÇİNDEKİLER

TAKDİM

Kur'an-ı Kerîm, Hz. Muhammed aleyhisselâmın yirmi iki yıldan fazla süren (610-632) peygamberliği zarfında aldığı vahiyleri ihtiva etmektedir. Hz. Muhammed'in (a.s.) peygamberliğinin ilk dönemlerinden beri Kur'an, müslümanlar tarafından, yalnızca ilâhî kelâmın yaşanan tarihe bir müdahalesi olarak değil, aynı zamanda bir ibadet ve tilâvet kitabı olarak telakki edildiği için, inen âyet ve sûreler Hz. Peygamber'in gözetimi altında büyük bir titizlikle kayda geçirilerek geniş kitlelere intikal ettirilmiş ve sürekli okunmuştur. Hatta ilk müslümanlar arasında, gelen vahiyleri gücü nisbetinde ezberleyenlerin yanı sıra, kendisi için özel mushaf yazan sahâbîlerin de bulunduğunu biliyoruz.

I. Halife Hz. Ebû Bekir döneminde vuku bulan Yemâme savaşında Kur'an'ın nüzûlüne tanık olmuş çok sayıda hâfız sahâbînin şehid düşmesi üzerine, 633 yılında, Hz. Peygamber'in vahiy kâtiplerinden hâfız sahâbî Zeyd b. Sâbit'e, Hz. Peygamber'in yazdırdığı Kur'an metinlerini, diğer hâfız sahâbîlerin şahitliğine de başvurarak bir mushaf haline getirme görevi verilmiştir. Zeyd b. Sâbit, sahâbîlerle istişare ederek yaptığı titiz bir çalışma sonunda muhtelif malzemelere yazılmış olan Kur'an metinlerini mushaf haline getirmiştir. Kur'an metni tertip edilirken âyetlerin iniş sıraları veya konu bütünlüğü esas alınmamış, baştan beri Hz. Peygamber tarafından öğretilen tilâvet sırasına riayet edilmiştir.

Fütuhat faaliyetinin artarak devam ettiği III. Halife Hz. Osman döneminde, İslâm coğrafyasının genişlemesi dolayısıyla farklı bölgelerde Kur'an âyetlerinin farklı şekillerde okunması, özellikle ilk müslümanlarla İslâm'a yeni girenler arasında ihtilâflara sebep olmuştur. Kısmen henüz sessiz harfleri birbirinden ayıran noktaların ve sesli harfleri gösteren harekelerin bulunmadığı Arap yazısının o günkü yetersizliğinden, kısmen de mahallî lehçe farklılıklarından kaynaklanan bu kıraat ihtilâfı, esasen Hz. Peygamber'in izin verdiği doğal bir durum olmasına rağmen, o günkü siyasî irade, muhtemel karışıklıkları gidermek amacıyla kıraat farklılıklarını en aza indirecek bir çalışma yapmayı öngörmüştür. Yine Zeyd b. Sâbit'in başkanlığını yaptığı bir komisyon, birkaç yıl süren çalışması sonucunda,

biri hilâfet merkezinde kalmak, diğerleri farklı bölgelere gönderilmek üzere, Hz. Ebû Bekir döneminde toplanan Mushaf'a istinaden muayyen sayıda resmî mushaflar hazırlamıştır. Bugün elimizde bulunan mushaflar işte bu mushafa dayanmaktadır.

Sahâbe döneminden sonra geniş çaplı bir tefsir faaliyeti başlamıştır. Ancak bu döneme ait tefsirler günümüze kadar ulaşmamıştır. Günümüze ulaşan en eski tam tefsir ise, hicrî 150 yılında vefat eden Mukātil b. Süleyman'a aittir. Ali b. Ebû Talha (ö. 143/760), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Yahyâ b. Sellâm (ö. 200/815) gibi hicrî II. yüzyılda yaşamış kişilerce telif edilen bu ilk dönem tefsirleri, genellikle Mushaf tertibini esas alarak, sırasıyla âyetler hakkındaki rivayetleri nakletmektedirler. Hiç şüphe yok ki, tefsir ilminin doğduğu ilk dönemlerde, bu faaliyetle hedeflenen, tevarüs olunan bilgilerin daha geniş kitlelere ve gelecek nesillere intikal ettirilmesiyle sınırlı idi. Tefsir ilminin Kur'an'ı açıklama görevini üstlenmesi ise daha sonraki bir gelişmedir. Bu çerçevede ilk tefsir çalışmaları, el-Ferrâ (ö. 207/822) ve Ebû Ubeyde (ö. 210/825) gibi dilcilere aittir. Onlar, kelimelerin ve terkiplerin anlamlarını açıklamayı amaçladıkları için, hemen her âyet hakkında söyleyecek şey bulmuşlar ve açıklamalarını Mushaf tertibini esas almak suretiyle sunmuşlardır. Bu yazım geleneği, bugün minnetle başvurduğumuz, değerli bilgiler içeren İbn Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/922) *Câmi'u'l-Beyân an Te'vîli âyi'l-Kur'an'ı* gibi eserlerin yazılmasına imkân vermiştir. Bu eserlerin "rivayet tefsiri" olarak adlandırılması, bunlarda rivayetin ağırlıklı yer tutmasından kaynaklanmaktadır; zira bu eserler naklin yanı sıra, uzun dinî tahlillere, İsrâiliyat ve kelâmî-fıkhî meseleler üzerine derin tartışmalara da yer vermektedirler. Aynı şekilde "dirayet tefsiri" olarak nitelenen eserler de, re'y ağırlıklı olmakla birlikte nakilden müstağni kalmamışlardır.

Gerek rivayet tefsiri gerekse dirayet tefsiri olarak değerlendirilen klasik tefsirlerde, Kur'an'ı baştan sona tefsir etmeyi amaçlayan ve Mushaf tertibini esas alan bir yöntem izlenmiştir. Klasik dönemlerde tefsir ilminin bir karakteri olarak oluşan Kur'an'ı baştan sona ve Mushaf tertibine göre tefsir etme geleneği, Derveze'nin sûreleri nüzûl sırasına göre tefsir ettiği *et-Tefsîru'l-Hadîs*'i gibi istisnalar dışında, modern zamanlara kadar yazılan bütün tefsirlerde hâkim olmuştur. Tefsir literatürümüz, bu karakteristik

yapısına rağmen, farklı ölçütlere başvurmak suretiyle değişik başlıklar altında tasnif edilmeye elverişlidir. Müfessirlerin uzmanlık alanına, ilmî tutumuna veya mezhebî eğilimine göre tasnifler de yapılmıştır. Bu tasniflerden başlıcalarını zikretmek, tefsir literatürümüzün muhteva zenginliğini ve çok renkliliğini göstermesi bakımından önemlidir: Fıkhî tefsir, kelâmî tefsir, işârî tefsir, lugavî tefsir, felsefî tefsir, Şiî tefsir, ilmî tefsir, edebî tefsir, içtimaî tefsir vb.

Bilinen ilk Türkçe Kur'an meâli Sâmânoğulları lideri Mansûr b. Nûh'un döneminde yapılmıştır. Kur'an meâli özellikle Selçuklu dönemlerinde bilim ve sanat dilinin Arapça ve Farsça olması sebebiyle fazla rağbet görmemiştir. Osmanlı tefsir geleneğinde ise müstakil sûre ve cüz tefsirlerinin yanı sıra Zemahşerî, Fahreddin er-Râzî ve Beyzâvî gibi müfessirlerin tefsirlerine yapılan birçok şerhle söz konusu eserler yeniden inşa edilmeye çalışılmıştır. Bugünkü anlamda yaygın olan Türkçe tefsir ve meâl geleneğinin, Tanzimat döneminde (1839-1876) başladığı söylenebilir. Bu dönemde gerçekleştirilen ve nicelik açısından sınırlı olan tefsirî meâllerdeki çeviriler genellikle Farsça'dan Türkçe'ye kazandırılmıştır. II. Meşrutiyet'le birlikte dinî müellefat ve özellikle de Türk toplumunu Kur'an'la doğrudan muhatap kılma gayretlerinin arttığı gözlemlenmektedir. 1925 yılında Diyanet İşleri Reisliği bütçesi tartışılırken muhtelif mebuslar tarafından, toplumsal sorunların işleneceği ve günün insanına hitap eden bir Türkçe tefsire duyulan ihtiyaç dile getirilmiş ve konu ayrıntılı olarak tartışılmıştır. Nihayet Diyanet İşleri Reisliği bütçesinden Kur'an-ı Kerîm ve ehâdîs-i şerifenin tercüme ve tefsiri için muayyen bir meblağ tahsis edilmiş ve Kâmil Miras'ın teklifiyle söz konusu tefsiri yazma görevi Elmalılı M. Hamdi Yazır'a tevdi edilmiştir. 1926'da Kur'an tefsiri yazmaya başlayan Hamdi Yazır, tefsirin telifini 1938 yılında tamamlamıştır. Eserin ilk baskısı 1935-39 yılları arasında Diyanet İşleri Riyâseti tarafından dokuz cilt halinde gerçekleştirilmiştir. Daha sonra 1960 ve 1971'de baskısı yenilenen *Hak Dini Kur'an Dili*, 1992'de bir defa, 1993'te ise iki defa sadeleştirilerek basılmıştır. O günden bugüne halkımızın din öğrenimine üst düzeyde katkı sağlayan bu değerli çalışmanın yanı sıra, klasik ve çağdaş dönem tefsirlerinden yapılan tercümeler ve Türkçe telif edilen tefsirler sayesinde ülkemiz insanı oldukça zengin bir tefsir birikimine kavuşmuş

bulunmaktadır. Bu zenginliğe rağmen kamuoyunun mâlûmu olduğu üzere, toplumumuz muhtelif vesilelerle Diyanet İşleri Başkanlığı'nın çağdaş ihtiyaçlara cevap verecek yeni bir Kur'an tefsiri hazırlatması talebini dile getirmekteydi. Başkanlığımız bu talepler doğrultusunda, uzun yıllardan beri benimsemiş olduğu ülkemizin ilâhiyat alanındaki birikiminden âzami ölçüde yararlanma politikasının bir gereği olarak, Prof. Dr. Hayreddin Karaman, Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez, Prof. Dr. Sadrettin Gümüş ve Prof. Dr. Mustafa Çağrıcı'dan oluşan komisyonun titiz çalışması sonucu hazırlanan ve bilâhare Din İşleri Yüksek Kurulu'nun tedkikinden geçen elinizdeki *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* isimli eseri yayımlamaya karar vermiştir.

Tefsir tarihi üzerine yapılan çalışmalar, tefsirler arasındaki yorum farklılıklarının arkasında, müfessirin fikrî eğilimi, uzmanlık alanı ve siyasî tutumu gibi kişisel unsurların yanı sıra, müfessirin yaşadığı çağın ihtiyaç ve imkânları gibi toplumsal unsurların da yattığını göstermektedir. Bu durum, Kur'an tefsiri alanındaki çok sesliliğin sebeplerini anlamamızı kolaylaştırdığı gibi, tarih boyunca neden tek bir tefsirle yetinilemediğini de anlaşılır kılmaktadır. Bunun başlıca sebebi tefsir faaliyetinin, özü itibariyle sübjektif olan "yorum"dan ibaret olmasıdır. Tefsir faaliyetinin sübjektif karakteri sebebiyle, bugün için de, okuyucusunu bütün diğer tefsirlerden müstağni kılacak ve Kur'an'ı anlama konusundaki sorunları giderecek bir tefsirden söz etme imkânı yoktur. Buna bağlı olarak herhangi bir tefsirin Diyanet İşleri Başkanlığı'nca neşredilmiş olması, o tefsire resmî bir hüviyet kazandırmaz. Başkanlığın yaptığı, yayınlar konusunda dine ve topluma karşı sorumluluğu, ilme uygunluğu esas almaktır.

Elinizdeki tefsir, günümüz müslümanlarının ihtiyaçları göz önünde bulundurularak ve klasik tefsir birikiminden yararlanılarak hazırlanmış değerli bir çalışma olup, uzmanlık alanlarında yetkin bilim adamlarından oluşan bir heyet tarafından kaleme alınmış olma gibi bir imtiyaz taşımaktadır.

Diyanet İşleri Başkanlığı

ÖN SÖZ

Kur'an-ı Kerîm'in müslüman Türk insanı tarafından anlaşılmasına mütevazi bir katkı sağlamak amacıyla hazırladığımız Kur'an Yolu isimli bu tefsirin müellifleri olarak, daha önce bir meâl çalışmasına katılmış, ilmî bir faaliyeti müşterek olarak yürütme ve bitirme tecrübesi edinmiştik. Bu defaki çalışmamız esnasında uzmanlık alanlarımızın (tefsir, fıkıh ve fıkıh usulü, İslâm felsefesi ve İslâm ahlâkı) farklılık taşımasının da, Kur'an tefsirinin gerekleri bakımından önemli imkânlar sağladığını gördük. Bunun yanında ortak kitap çalışmasının zorluklarını ve bundan kaynaklanacak aksaklıkları asgariye indirebilmek için tedbirler aldık. Mutlaka başvurulması gereken kaynakların, uyulması gereken ilkelerin ve metotların en başta belirlenmesi; her birimizin tefsirini yaptığı kısmın diğer üyelerce dikkat ve emek verilerek okunduktan sonra toplu müzakere, teklif, tenkit ve tashihe tâbi tutulması bu tedbirlerin başında gelmektedir.

Batı'da Kitâb-ı Mukaddes'in yorumu konusunda heyet olarak hazırlanmış birçok yayının mevcudiyetine karşılık, bildiğimiz kadarıyla İslâm dünyasında bir heyet tarafından yazılmış ve tamamlanmış Kur'an-ı Kerîm tefsiri bulunmamaktadır. Bu açıdan bizim çalışmamızla bir ilkin gerçekleştiği söylenebilir. Ayrıca Kur'an Yolu'nun, Din İşleri Yüksek Kurulu üyeleri tarafından okunup tenkit süzgecinden geçirilmesi de esere yararlı katkılar sağlamıştır.

Eserin hazırlanmasında okuyucu kitlesi olarak farklı düzeylerde öğrenim görmüş insanlar dikkate alınmaya çalışıldı. Öncelikli olarak bir müracaat kitabı değil, baştan sona okunan, tekrar tekrar okunan ve üzerinde zihin yorulan, inanç, fikir ve hayata pratik katkı sağlayan bir tefsir olmasının daha yararlı olacağı düşünüldüğü için eser orta hacimde tutulmuş; ayrıca anlaşılır bir dilin kullanılmasına özen gösterilmiştir. Öte yandan bazı konularda daha fazla bilgi sahibi olmak isteyenler için, en uygun yerlerde ayrıntılı bilgi verilmesinin yanında, duruma göre ilgili kaynaklara da göndermeler yapılmıştır. Tefsirin diğer özellikleri "Giriş" bölümünün sonunda "Bu Tefsir" başlığı altında açıklanmıştır; okuyucu açısından ese-

rin daha verimli olabilmesi için söz konusu kısmın göz önünde bulundurulmasında yarar vardır.

Eserin meâl kısmının hazırlanması sırasında konuyla ilgili belli başlı çalışmalar da göz önünde bulundurulmakla beraber, yapılan tercihler tefsire verilen emeğin ürünü olarak şekillenmiştir. Meâle yansıtılamayan, ancak dikkate değer görülen mânalara ise tefsirde ayrıca işaret edilmiştir. Aynı kelime veya ifadenin meâlin değişik yerlerinde -asıl mânayı değiştirmemek kaydıyla- farklı şekillerde çevrilmiş olması; bağlam farkı, ağırlıklı konuya riayet, edebî zevk gibi sebeplere dayalıdır. Bize göre bu usul meâl açısından bir zenginlik oluşturmaktadır.

Elinizdeki yedinci baskının hazırlık aşamasında heyetimizce eserin tamamı gözden geçirilmiş, ihtiyaç görülen yerlerde bazı düzeltme ve iyileştirmeler yapılmıştır. Bu vesileyle tespit, görüş ve önerilerini ileten saygıdeğer okuyucularımıza içtenlikle teşekkür ediyoruz.

Kusursuzluktan söz etmek edebi aşmak olur. Yapılan her işte birtakım eksiklerin bulunması kaçınılmazdır. Değerli okuyucularımızın, kusurların düzeltilmesi yönünde getirecekleri tenkit ve önerilere açık olduğumuzu belirtiyor, tefsirin milletimize yararlı olmasını yüce mevlâdan niyaz ediyoruz.

Heyet

GİRİŞ

I. KUR'AN-I KERÎM

A) Tanımı ve özellikleri

"Harfleri bir araya getirip seslendirmek, okumak" mânasına gelen *kur'ân* kelimesi, genel kabule göre vahiy kaynaklı diğer kutsal kitapların temel kurallarını ve bilgilerini bir araya getirdiği, ihtiva ettiği için Hz. Peygamber'e gönderilen kitabın adı olmuştur. Terim olarak yapılan tanımları, "Hz. Muhammed'e vahiy yoluyla Arapça olarak indirilen; Allah'tan geldiği, ezberden ve yazılı olarak aynıyla intikal ettiği konusunda şüphe bulunmayan, müslümanca yaşamak isteyenler için hayat kılavuzu olan ilâhî kitap" şeklinde özetlemek mümkündür.

Bu tanımda geçen unsurlar aynı zamanda Kur'an'ın özellikleri olduğundan bunların sırasıyla açıklanması, onun tanınmasını ve tarifin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

1. Peygamber

Allah Teâlâ kullarına, dilediği bilgileri ve tâlimatı iletmeleri için bazı insanları seçmiş, onları yüklenecekleri vazifeye uygun ahlâk, yetenek ve güçlerle donatmıştır. Kur'an'da *nebî* ve *resul* olarak anılan bu kişiler için dilimizde *peygamber* kelimesi kullanılır. Aslı Farsça olan "peygamber" kelimesinin İslamî kaynaklardaki karşılığı "nebi" (çoğulu, enbiyâ) ve "resûl" (çoğulu, rüsul)'dür. "Nebi" kelimesi sözlükte; "haber ve bilgi alan/getiren, yüksek ve şerefli"; "resûl" kelimesi ise "elçi, aracı" demektir.

Dinî bir terim olarak; "Allah'ın mesajını insanlara ileten, hak dini tebliğ eden" kimse anlamına gelir.

"Nebî" ile "resûl" arasında fark olduğunu, yeni bir kitap yeni bir şeriat ile gönderilen peygamberlere "resul-mürsel" önceki bir resûl'e gönderilen kitap ve şeriatı tebliğ ile görevlendirilenlere de "nebî" dendiğini söy-

leyen bilginler olmuştur (Tehânevî, Keşşâfü Istılâhâti'l-Fünûn Lübnan, 1996, I, 860, II, 1681).

Kur'an'da resuller gibi nebilere de kitap, hüküm ve hikmet verildiği bildirilmektedir. (bk. Bakara, 2/213; Âl-i İmrân, 3/70, 81; Câsiye, 45/16; Ankebut, 29/27; Hadîd, 57/26).

"Resûl" ile "nebi" kelimelerinin geçtiği ayetler birlikte değerlendirildiğinde her ikisinin de ortak niteliklere sahip olduğu görülmektedir. Bu nitelikler; kendilerine kitap, hikmet, nübüvvet ve hüküm verilmesi ve vahyedilmiş olması, uyarıcı ve müjdeci olmalarıdır (bk. Âl-i İmrân, 3/79, 81; Nisâ, 4/163-165; Ahzâb, 33/34-35; Hadîd, 57/25-26; Hac, 22/52).

Peygamberlerde beş ortak nitelik bulunur: Nâdiren işledikleri ve "zelle" denen hataları dışında günahtan korunmuşlardır (ismet), akıllı ve zekidirler (fetânet), Allah'tan aldıkları vahyi kullara olduğu gibi iletirler (tebliğ), her bakımdan güvenilir kişilerdir (emanet), özü sözü bir, dürüst insanlardır (sıdk).

İlk insan ve ilk peygamber olan Hz. Âdem'den son peygamber (hâtemü'l-enbiyâ) Muhammed Mustafa'ya kadar birçok peygamber gelip geçmiş; bunların bir kısmına küçük, bir kısmına da büyük hacimli kitaplar gönderilmiştir (vahiy). Âdem'e 10, Şît'e 50, İdrîs'e 30 ve İbrâhim'e 10 olmak üzere 100 sahîfe (bk. Süyûtî, ed-Dürrü'l-Mensûr, VIII, 489; Âlûsî, XV, 141-142) ile Tevrat, Zebûr, İncil ve Kur'an isimleriyle anılan dört büyük kitap, isimleri ve miktarları kutsal kaynaklarda ve şifahî rivayetlerde bildirilen vahiyler, yani peygamberlere indirilmiş kitap ve sayfalardır (bk. A'lâ 87/18-19). Bunların sonuncusu, son peygamber Hz. Muhammed'e gelmiş bulunan Kur'an-ı Kerîm'dir.

2. Vahiy

Sözlükte *vahiy* "süratlice ve gizlice bildirmek"tir. Bu kelimenin, "üstü kapalı sözle, söz sayılmayan seslerle, organların işaretleriyle, yaratılışta belli bir bilgi ve beceriyi varlığın özelliği kılmakla, yazıyla ve şeytan, cin gibi maddî olmayan şuurlu varlıkların zihinlere soktukları hayal ve fikirlerle (vesvese) bildirme" gibi anlamlarda kullanımları da vardır.

Terim olarak vahiy, "Allah'ın peygamberlerine ulaştırdığı sözü, kelimesi, kelâmıdır. Yine Allah'ın kendisine yakın kullarına (velî) ya doğrudan veya

melekler aracılığı ile ulaştırdığı bilgiler ve sözler için de –aşağıda örneği görüleceği gibi– vahiy kelimesinin kullanıldığı olmuştur. Ancak bunlar için yaygın olarak *ilham* terimi kullanılır. İlhamın değeri sübjektiftir; Peygamber'e gelen vahye aykırı olmamak şartıyla kime gelmişse onun için geçerli ve dayanak olabilir (Sadrüşşerîa, *et-Tavdîh*, II, 15).

Kur'an'da vahiy ve aynı kökten fiiller, "vahyetmek, ilâhî sözü, bilgiyi ulaştırmak" mânasında çok sayıdaki âyette kullanılmaktadır. Vahyin birden fazla şekli vardır:

a) Vahiy meleği Cebrâil belli bir şekle –meselâ bir insan şekline– girerek gelir, başkalarının da duyup anlayacağı tarzda ilâhî sözü peygambere ulaştırır ya da kendine mahsus şekliyle yalnızca peygambere görünür ve sözü onun işitmesine uygun olarak kendisine ulaştırır. Hadis kitaplarının vahyi anlatan bölümlerinde bu vahiy tarzının örneklerinden bahsedilmiştir.

b) Hz. Mûsâ'ya Tûrisînâ'da ve mukaddes vadide gelen vahiyde olduğu gibi, ulaştıran görünür bir aracı olmaksızın ilâhî söz işitilir (Meryem 19/52; Kasas 28/46; Tâhâ 20/12). Bu tarz bir vahye mi'racda Hz. Peygamber de muhatap olmuştur.

c) Söz kalbe ve zihne doğrudan veya Cebrâil (Rûhulkudüs) aracılığıyla iletilir, gönderilir. Hz. Peygamber böyle bir iletişimi şu hadisinde dile getirmiştir: "Rûhulkudüs kalbime şu bilgiyi getirdi: Hiçbir kimse rızkını tüketmeden ölmeyecektir. Şu halde Allah'tan korkunuz ve rızkınızı güzel, meşrû yollardan talep ediniz. Rızkın gecikmesi sizi Allah'ın emirlerini çiğneyerek onu elde etmeye itmesin. Çünkü Allah'ın katında bulunanlar ancak O'na itaatle elde edilebilir" (Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id*, II, 71,72).

d) "Mûsâ'nın annesine, 'Başına bir şey gelmesinden endişe ettiğinde onu nehre bırak...' diye vahyettik" (Kasas 28/7) meâlindeki âyette olduğu gibi Allah'ın iradesi ilham yoluyla bildirilir. Burada vahiy ilham mânasında kullanılmıştır.

e) "Ve rabbin bal arısına şöyle ilham etti..." (Nahl 16/68) âyetinde bildirildiği gibi Allah, bazı yaratıklarını belli bir bilgi ve beceriye programlamış, bu bilgi ve eylem biçimini onların tabiatlarının bir parçası, temel özelliği kılmıştır.

f) Rüya yoluyla bildirilir. Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Vahiy kesildi, sona erdi, geriye yalnızca mübeşşirât kaldı. Bu da doğru bilgi getiren

rüyalardır, bunu mümin görür veya ona gösterilir" (Buhârî, "Ta'bîr", 20; Müslim, "Salât", 207-208). Bu maddede geçen vahiy de ilham mânasındaki vahiydir. Hz. Peygamber'e vahiy sâdık (doğru çıkan) rüyalarla başlamıştır. Ancak onun gördüğü rüyaları diğer müminlerin gördükleri rüyalarla karıştırmamak gerekir. Çünkü Hz. Peygamber'in vahiy mahiyetindeki rüyasının sabah aydınlığı gibi açıkça doğru çıktığı hadiste bildirilmiştir (Buhârî, "Bed'ü'l-vahy", 3; ayrıca bk. İbn Kayyim, *Zâdü'l-me'âd*, I, 78-80).

Şûrâ sûresinin 51. âyeti, vahyin yukarıda geçen bütün şekillerini ihtiva etmektedir: "Herhangi bir insanla Allah'ın konuşması ancak vahiy ile veya perde arkasından ya da bir elçi gönderip izniyle dilediğini vahyetmesi şeklinde olabilir." İlham ve rüya yoluyla olanlar "vahiy ile" kısmına girer. Programlama insana değil diğer bazı varlıklara ait olmakla beraber bunun için "Rabbin bal arısına ilham etti" (evhâ) ifadesi kullanıldığından (Nahl 16/68), o da bu kategoriye dahildir. Getireni görmeden sözü işitme şekli "perde arkasından" kısmına, Cebrâil'in belli bir şekle girerek ilâhî sözü ulaştırması "bir elçi gönderip..." kısmına aittir (Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "vhy" md.).

Kur'an-ı Kerîm'de vahiy hem sözlük anlamında hem de terim olarak kullanılmıştır. Allah'ın vahyinin bütün çeşitlerini içine alan bir tanım vermek gerekirse "Vahiy, yüce yaratıcının genel olarak varlıkları, dilediği özelliklere ve hareket tarzlarına göre programlaması, özel olarak da insanlara ulaştırmak istediği ilâhî emir, yasak ve haberlerin tamamını vasıtalı veya vasıtasız bir tarzda, gizli ve süratli bir yolla peygamberlerine iletmesidir" demek mümkündür (ayrıca bk. Muhsin Demirci, *Vahiy Gerçeği*, s. 26-27).

Vahiyde "gizlilik" ve "sürat" özellikleri vardır. Vahiydeki sürati, bilgisayarın bir tuşuna basarak kısa bir zaman parçası içinde ciltler dolusu bilgiyi yükleme, nakletme, kopyalama örneğine bakarak tasavvur edip anlamak mümkündür.

"Bilinmezlik" vasfı vahyin mahiyeti, ne ve nasıl olduğu konusuyla ilgilidir. Vahyin özel bir bilgi iletişim aracı olduğu bilinmekle beraber mahiyet ve keyfiyeti, neden ibaret olduğu, ilâhî sözün insana vahiy yoluyla nasıl intikal ettiği; konuşmak için dile, harfe, kelimeye ve sese ihtiyacı bulunmayan, konuşması insanın konuşmasına benzemeyen Allah'ın, kendi

kelâmını peygamberlerine nasıl ilettiği ve bu kelâmın belli bir dile ait harf, kelime, cümle ve seslere nasıl dönüştüğü meçhuldür, gizlidir, sırdır; bu sırrın bilgisi sıradan insanlara verilmemiştir. Vahiy mahiyeti bakımından bilinemez olduğu gibi bu iletişimin oluşu, gerçekleşme keyfiyeti de gizlidir, üçüncü bir şahıs buna muttali olamaz.

3. Vahyin dili

Vahiy, Allah'ın kendi kelâmını (sözünü, söylemesini) peygamberlere yukarıda özetle belirtildiği şekillerde ulaştırmasıdır. Allah'ın kelâmında harf, kelime ve ses bulunmadığı için onu belli bir beşerî dille aynılaştırmak ve meselâ "Allah Arapça konuşur" demek mümkün değildir.

Vahiy –Allah Teâlâ'nın bildirmeyi dilediği mâna, hüküm ve nazım bozulup değişmeden– çeşitli dillere çevrilebilecek bir iletişim aracı, bilgi verme vasıtasıdır. Burada soru, "vahyin çeşitli dillere çevrilmesinin, çeşitli dillerde gelmesinin, vahyetme eyleminin hangi noktasında ve nasıl gerçekleştiği" ile ilgilidir. Vahyin muhatabı olan ümmetler Allah'ın verdiği bilgileri ve tâlimatı anlamadan ona itaat edemeyecekleri için, ilâhî bildirimlerin ilgili peygamberlere, her bir kavmin kendi dilinde vahyedilmiş olduğunu Kur'an'dan öğreniyoruz (İbrâhîm 14/4). Ancak ilâhî kelâmın beşerî dile çevrilmesi, bu dil kalıbına dökülmesi nerede ve nasıl olmaktadır? Bu soruya eskiden beri çeşitli cevaplar verilmiştir. Vahyin kaynağının, doğrudan Allah değil, faal akıl olduğunu ileri süren ve buradan hareketle vahyin dilini, sözlerini beşerîleştiren, peygamberlerin zihin ve ağızlarının eseri olduğunu ileri süren filozoflarla ilâhî kelâmın harf, kelime ve sesleri de ihtiva ettiğine inanan bir kısım Selefî düşünce mensuplarını iki uç sayarsak Ehl-i sünnet'i ortaya almak gerekir. Ehl-i sünnet kelâmcılarında kabul gören açıklamaya göre söz (kelâm) önce zihinde oluşur, sonra kelime ve seslere dökülür. Birincisi zihindeki söz (kelâm-ı nefsî), ikincisi dildeki sözdür (kelâm-ı lafzî). İlâhî kitaplardaki sözlerin zihnî olana denk düşen kısmı Allah'ın sıfatı olup asla yaratılmamıştır, ezelî ve ebedîdir. Vahyin, dildeki söze denk düşen kısmı ise yaratılmıştır. Bu açıklamadan anlaşılan da ilâhî-nefsî kelâmın belli bir beşerî dil ile olmamasıdır. Beşerî dil ile olan lafzî kelâmdır. Ancak bu lafzî kelâm hangi aşamada ve nasıl oluşmaktadır ve beşer dilinde olmasına rağmen nasıl ilâhîdir?

Yukarıdaki açıklamalardan çıkan sonuca göre Allah'ın kelâmının, insan tarafından bilinen ve kullanılan dillerden bir dili yoktur. İlâhî kelâm melek veya peygamber aracılığı ile muhataplarına gelirken, yine Allah'ın yaratması ve müdahalesiyle –peygamber veya meleğin zihninde ve dilinde– muhatapların dillerine dönüşmektedir.

4. Kur'an'ın korunması

Geldiği zamandan itibaren kıyamete kadar bütün insanlığa hitap edeceği, onları hak dine, Allah'ın razı olduğu hayat tarzına davet edeceği, Allah tarafından bu maksatla gönderildiği için Kur'an-ı Kerîm'in değiştirilmeden korunması, geldiği gibi insanlığa sunulması gerekiyordu. Allah Teâlâ bunu üzerine aldığını, kullarına gerekeni yaptırarak kitabı koruyacağını yine kitabında şöyle bildiriyordu: "Kesin olarak bilesiniz ki bu vahyi kuşkusuz biz indirdik ve onu mutlaka koruyan da yine biziz" (Hicr 15/9). "Sana okutacağız ve Allah dilemedikçe unutmayacaksın" (A'lâ 87/6). "Vahyi tam alma telâşı yüzünden dilini kımıldatma! Onu zihninde toplama ve onu okumanı sağlama işi bize aittir. O halde onu okuduğumuz zaman sen onun okunuşunu takip et. Sonra onu anlatmak da elbette bize aittir" (Kıyâme 75/16-19; buna yakın meâlde bir âyet için bk. Tâhâ 20/114). Hz. Peygamber, kendisine vahyedilen âyetleri unutmamak, hemen hâfızasına almak için –âyetin vahyedilmesi sürerken– tekrarlamaya çalışıyordu. Bu âyetler vahyedilerek kendisine, Allah tarafından şu teminat verildi: Onu sana okutacağız; hâfızanda toplayacağız, yani ezberlemeni sağlayacağız; anlaşılmadık yer kalmayıncaya kadar gerekli açıklamaları yapacağız.

Allah'ın, son kitabını koruma vaadi şu tedbirlerle gerçekleşmiştir:

a) Hz. Peygamber ve bir kısım ashabı tarafından tamamı, diğerlerince de çeşitli kısımları ezberlenmiştir.

b) Hz. Peygamber'le Cebrâil, yine Hz. Peygamber'le bazı sahâbîler, kezâ bir kısım sahâbe kendi aralarında Kur'an'ı karşılıklı okumuşlar, birinin ezbere okuduğunu diğeri dinlemiş ve gerektiğinde düzeltmeler yaparak doğru ve sağlam ezberlemeyi sağlamışlardır.

c) Âyetler geldikçe Hz. Peygamber tarafından vahiy kâtiplerine, ileride mushaf haline getirildiğinde riayet edilecek sıra bildirilmek suretiyle

yazdırılmış ve yazılan metin titizlikle muhafaza edilmiştir. Ayrıca sahâbenin de ellerinde yazılı parçalar bulunuyordu.

d) Kur'an'ın nüzûlü tamamlandıktan kısa bir müddet sonra (Hz. Ebû Bekir'in halifeliği sırasında) Hz. Peygamber tarafından bildirilen nihaî sıralamaya göre bütün parçalar birleştirilmiş ve yeniden yazılarak koruma altına alınmıştır.

e) Hz. Osman'ın halifeliği döneminde Kur'an hattının standardize edilmesi suretiyle oluşturulan ana metinden yeni nüshalar kopya edilerek İslâm dünyasının başlıca merkezlerine gönderilmiştir.

Yukarıda özetlenen tedbirleri biraz daha ayrıntılı olarak incelemek yararlı olacaktır:

a) Kur'an'ın ezberlenmesi

Hz. Peygamber'in bütün Kur'an'ı ezberlemiş bulunduğu hem yukarıda meâli verilen âyette zikredilen ilâhî vaadin zorunlu bir gereği olarak görülmekte hem de onun namazlarda ve namazların dışında münasebet düştükçe sayfalarca Kur'an'ı rahatça ezbere okumuş olduğu vâkıasından (bu tarihî gerçekten) anlaşılmaktadır. Resûlullah en azından Kur'an nâzil olmaya başladığı senelerde okuma-yazma bilmiyordu (ümmî idi; bk. A'râf 7/157-158). Bu sebeple onun ezberlemesi yazılı bir metni değil Cebrâil'in getirdiği vahyi okuyarak gerçekleşmiştir.

Sağlam rivayetler birçok sahâbînin Kur'an'ı baştan sona ezberlemiş bulunduklarını ifade etmektedir. Dört halife, Talha, Sa'd, Abdullah b. Mes'ûd, Huzeyfe, Sâlim, Ebû Hüreyre, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Amr, Abdullah b. Zübeyir, Âişe, Hafsa, Ümmü Seleme, Ubâde b. Sâmit, Muâz, Übey bunların meşhurlarıdır. Sahâbeden günümüze kadar ümmet içinde Kur'an'ı, dinî bir görev ve ibadet şuuruyla baştan sona ezberleyenlerin ve mushafı hiç yüzüne bakmadan başından sonuna kadar okuyabilenlerin sayısı her dönemde artış kaydetmiştir (geniş bilgi için bk. Nebi Bozkurt, "Hâfız", *DİA*, XV, 74-78).

b) Mukabele (arza)

Sahih hadislerden anlaşıldığına göre Kur'an nâzil olurken her ramazan ayında Hz. Peygamber onu Cebrâil'e okumuştur. Bu karşılıklı okuma-

dinleme işi (arza, mukabele) her ramazanda bir kere, Hz. Peygamber'in hayatının son ramazanında ise iki defa gerçekleşmiştir. Bunun yanında Resûlullah güzel Kur'an okuyan bazı sahâbîlere onu okutarak dinlemiştir. Ayrıca daha Mekke devrinden başlamak üzere sahâbe, yazdıkları veya ezberledikleri Kur'an âyetlerini birbirlerine okumuş ve öğretmişler, üzerinde müzakereler yapmışlardır.

c) Kur'an'ın yazıya geçirilmesi

Resûlullah okuma yazma bilmemekle beraber yazının, metni korumadaki rolünü bildiği için ilk inen âyetlerden başlamak üzere Kur'an'ın bütününü vahiy kâtiplerine kendi huzurunda, o zaman elde bulunan ve üzerine yazı yazmak mümkün olan birçok malzemeye yazdırmıştır. Bu kâtiplerin sayısı hakkındaki farklı rivayetler rakamı kırka kadar çıkarmaktadır. Hz. Peygamber'in zamanında ve huzurunda Kur'an'ın tamamı yazılmış olmakla beraber dağınık malzeme onun döneminde tek bir ciltte toplanıp mushaf haline getirilmemiştir. Bunun da çeşitli sebepleri vardır:
c1) Sûre ve âyetlerin geliş zamanlarıyla mushaftaki sıralama aynı değildir. Allah, peygamberine âyetlerin ve –aksini iddia edenler varsa da güçlü delillere dayalı tesbite göre– sûrelerin, ileride cilt haline getirilirken uygulanacak sıralama şeklini de bildirmiştir. Âyet ve sûrelerin gelişi, o sırada yaşayan ve Kur'an'a muhatap olan fertlerin ve genel olarak toplumun ihtiyaçlarına göre olmuştur. Nihaî sıralama ise bütün ümmeti, nesilleri ve insanlığı ilgilendirdiğinden zamanı gelince evrensel duruma ve ihtiyaca göre bu da yapılmıştır (sûrelerin tertibi konusundaki tartışma için bk. Osman Keskioğlu, *Kur'an Tarihi*, s. 170-172).
c2) Âyetler her zaman sûreleri tamamlayarak gelmemiş, ihtiyaca ve duruma göre farklı sûrelere ait âyetlerin peş peşe geldiği de olmuştur. Bu sebeple geliş sona ermedikçe Kur'an'ı nihaî sıralamaya göre bir kitap ve cilt şekline sokmak mümkün değildi.
c3) Kur'an'ın nüzûlü yaklaşık yirmi üç yıllık bir süre içinde tamamlandıktan sonra Hz. Peygamber çok az (iki aydan biraz fazla veya bundan daha az) yaşamış, bildiği ve bildirdiği sıralamayı yapıp kitabı, mushaf haline getirmeye vakit ve imkân bulamamış, bunu kendisinden sonra gelenlere (halife, ümmet) bırakmıştır.

d) Mushaflaştırma faaliyeti

12 (633) yılında sahte peygamber Müseylime'ye karşı yapılan Yemâme Savaşı'nda şehid düşen çok sayıda müslüman arasında, sayısı yüzlerle ifade edilen Kur'an hâfızı ve okuyucusu bulunuyordu. Hz. Ömer bu durumu görünce, Hz. Peygamber hayatta iken Kur'an'ı yazmış, öğrenmiş, ezberlemiş olan kimselerin azalması halinde mushaflaştırma (nihaî sıralamaya göre tertip edip yeniden yazarak bir ciltlik kitap haline getirme) işinin zorlaşacağını düşündü, bu işin bir an önce yapılması için halifeye başvurdu. Bundan sonrasını mushaflaştırma görevini üstlenen Zeyd b. Sâbit şöyle anlatır:

"'Yemâme'de verilen kayıptan sonra Ebû Bekir beni çağırttı. Ömer b. Hattâb da yanında idi. Sözü Ebû Bekir açtı:

– Ömer bana geldi ve 'Yemâme Savaşı'nda birçok Kur'an hâfızını kaybettik. Buna benzer durumlarda daha birçok hâfızı kaybetmemizden ve bu sebeple de (hâfızalardaki) Kur'an'ın birçoğunun kaybolup gitmesinden korkuyorum ve Kur'an'ın derlenmesini (cem') emretmenizi uygun görüyorum' dedi. Ben kendisine, 'Resûlullah'ın yapmadığı bir şeyi nasıl yaparsın!' dedim, 'Vallahi bu hayırlı bir iştir' cevabını verdi ve bu talebini ısrarla tekrarladı. Sonunda Allah'ın lutfuyla bu teklif gönlüme yattı ve bu konuda onun gibi düşünmeye başladım. (Zeyd'e hitaben) 'Sen akıllı ve genç bir insansın. Seni hiçbir şeyle suçlayamayız (sana güvenimiz tamdır). Ayrıca sen Resûlullah için de vahyi yazıyordun. Artık Kur'an'ı (ona ait yazılı malzemeleri ve ezberleri) araştırıp bir araya getir..."

(Zeyd anlatmaya devam ediyor:) Vallahi dağlardan birini yerinden kaldırıp taşımamı isteselerdi bana Kur'an'ı derleme teklifinden daha ağır gelmezdi. Benim cevabımla konuşma şöyle sürdü:

– 'Resûlullah'ın yapmadığı bir şeyi nasıl yaparsınız?'

– 'Vallahi bu hayırlı bir iştir.'

Ebû Bekir bana teklifini tekrarladı durdu; sonunda ikisinin gönlüne ve kafasına yatan iş, Allah'ın lutfuyla benim de gönlüme yattı. Hurma dallarının uygun yerlerinden, düz taşlardan... ve insanların hâfızalarından toplamak üzere Kur'an'ı araştırmaya koyuldum... Bu suretle derlenmiş olan sayfalar vefatına kadar Ebû Bekir'in yanında idi, sonra hayatı boyunca Ömer'in yanında kaldı, sonra da onun kızı Hafsa'nın yanında koruma

altına alındı" (Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'an", 3; İbn Ebû Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 7-9).

Hz. Ebû Bekir'in tâlimatı uyarınca Zeyd b. Sâbit, insanların yazılı veya ezberden getirdikleri Kur'an parçalarını şu şartlarla kabul etmiştir: **a)** İlgili şahıs onu Resûlullah'ın huzurunda yazmış olacak. **b)** Buna dair iki şahit getirecek. **c)** Genel olarak halkın ezberlediği ve bildiğine uygun bulunacak (bu konuda bilgi için bk. İbn Ebû Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, s. 6, 31; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, VII, 447; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VIII, 631).

Zeyd b. Sâbit hem Kur'an hâfızı hem de Hz. Peygamber'in vahiy kâtiplerinden biri idi. Hz. Peygamber zamanında yazdırılan Kur'an sayfaları da (Kur'an'ın yazılı olduğu malzeme) elinin altında bulunuyordu. Bu malzeme ve bilgiye dayanarak Kur'an'ı derleyip mushaf tertibinde yazması mümkün olduğu halde halkın hâfızasındaki ve ellerindeki malzemeye başvurması, karşılaştırma yapması ve ittifak hâsıl olduktan sonra kaydetmesi hem korumaya yönelik bir ihtiyattır hem de ileriye dönük ihtilâfları ve iddiaları önleme amacı gütmektedir.

Abdullah b. Mes'ûd'un teklifiyle mushaf adı verilen bu nüsha, şüpheye yer bırakmayacak ölçüde titizlikle toplanmış, tertiplenmiş, yazılmış ve –ileride açıklanacak olan– yedi harfi ihtiva etmiş bulunuyordu. Bu nüshada (mushaf) âyetler geliş sırasına göre değil, Resûlullah'ın bildirdiği nihaî sıralamaya göre ve ait oldukları sûrelere yazılmıştır.

e) Hz. Osman döneminde yapılan çalışmalar

Buhârî yukarıda özetlenen derleme faaliyetiyle ilgili rivayetten sonra Hz. Osman zamanında yapılan "tek harfe indirerek birden fazla nüsha yazdırma" işi hakkındaki bilgiyi de Enes b. Mâlik'ten aktarmıştır. Hicrî 25. yılda Hz. Osman'ı bu faaliyete iten sebep, Ermenistan ve Azerbaycan fetihlerinde bulunan Huzeyfe b. Yemân'ın, evine bile uğramadan doğruca halifenin huzuruna çıkarak kendine orada olup biteni anlatmasıdır. Huzeyfe'nin verdiği bilgiye göre çeşitli bölgelerden savaşa iştirak eden müslümanlar bu savaş esnasında, Kur'an'ı farklı okuma yüzünden birbirlerine düşmüşler, sert tartışmalara girmişler, hatta bazıları kendilerinden farklı okuyanları ağır bir şekilde suçlamışlardı. Farklı okuma sebebi, Hz. Ebû Bekir zamanında yazılan nüshada "yedi harf"in bulunması, bu bakımdan bölge ve

kabileler arasında farklı okumalara imkân hâsıl olması ve bazı sahâbîlerin özel nüshalarında –Kur'an'dan olmayan– bir kısım açıklayıcı kelimelerin bulunması idi. Huzeyfe bu ihtilâfın tefrikaya, bölünüp parçalanmaya, kitap üzerinde şüphelerin oluşmasına sebep olacağından korkmuş, halifeden duruma müdahale etmesini rica etmişti. Bunun üzerine halife yine Zeyd b. Sâbit başkanlığında dört kişiden oluşan bir heyet kurmuş, heyete daha önce yazılan mushafı ve Kureyş lehçesini esas alıp diğerlerine (diğer harfler) yer vermeden birkaç nüsha mushaf yazmaları, yani ana nüshadan birkaç kopya çıkartmaları emrini vermiştir. Heyet yedi nüsha yazmış, Halife Osman bunları İslâm ülkesinin yedi bölgesine göndermiş, ayrıca bunların doğru okunmasını sağlamak üzere uygulayıcılar da görevlendirmiştir (görevlilerin isimleri için bk. İbrâhim et-Tûnisî, *Delîlü'l-hayrân*, s. 12). Halife bundan sonra Kur'an'ın bu nüshalardaki şekil ve lehçeye göre yazılıp okunmasını, ona uymayan farklı lehçelerden kelimelerle açıklamaları ihtiva eden özel yazmaların yok edilmesini istemiştir.

Allah Teâlâ'nın Kur'an-ı Kerîm'i koruma vaadinin bir tecellisi olmalıdır ki, bu ilk nüshaların gönderildiği bölgelerde yaşayan müslümanlar, o mushafları esas alarak onların aynı olan birçok Kur'an nüshası yazmışlar; ayrıca İslâm tarihinin her döneminde ve bütün İslâm ülkelerinde çok sayıdaki müslüman tarafından Kur'an-ı Kerîm ezberlenmiş, böylece bu kutsal emanetin hiçbir değişikliğe uğramadan sonraki nesillere intikali sağlanmıştır. Hz. Osman'ın anılan heyete hazırlattığı yedi nüshanın âkıbetine gelince, bu konudaki bilgiler net olmamakla birlikte bunların en az üçünün günümüze kadar geldiği kabul edilmektedir. Bu üç nüshadan biri Osmanlılar'ın Medine'den çıkarken yanlarında getirdikleri ve halen Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunan nüshadır. İkincisi Timur'un Şam'dan alıp götürdüğü nüshadır ve halen Taşkent'te bulunmaktadır. Üçüncüsü ise İngilizler'in Moğol hükümdarlarının sarayından alıp götürdükleri ve Londra India Office Kütüphanesi'ne koydukları nüshadır (Hamîdullah, *Kur'an Tarihi*, s. 87). İlk mushaflar konusunda değerli bilgiler veren Osman Keskioğlu'na göre de Medine mushafı günümüze kadar gelmiştir. Kûfe mushafının 1689'da Suriye'de olduğu hakkında kesin bilgiler vardır. Şam mushafı son zamanlara kadar korunmuş olup Suriyeli Abdülhakîm Efgānî tarafından resim yapar gibi aynen kopya edilen bir nüshası Şam'da

bulunmaktadır. Taşkent'te bulunan nüshanın ise Hz. Osman'ın mushafı olup olmadığı konusunda farklı görüşler vardır (*Kur'an Tarihi*, s. 245-252).

B) Yedi harf

Birçok hadiste Kur'an-ı Kerîm'in "yedi harf üzerine" indirildiği zikredilmiştir (Buhârî, "Fezâ'ilü'l-Kur'an", 5). Bu "yedi harf"ten maksadın ne olduğu üzerinde değişik açıklamalar vardır. Bunlar içinde bize göre gerçeğe uygun olanı şu ikisidir: **a)** Yedi harften maksat yedi Arap kabilesinin lehçeleridir. **b)** Yedi harf aynı mânaya gelen kelimelerin birbirinin yerine kullanılmasıdır. Bilindiği üzere Kur'an, Arapça'nın Kureyş lehçesine uygun olarak vahyedilmiştir. Allah Kur'an'la yeni karşılaşan ve Kureyş lehçesinden farklı lehçeleri bulunan Arap kabilelerine kolaylık olsun diye bazı kelimeleri, aynı mânada olup onların kullandıkları kelimelerle de ifade buyurmuş yani bu kelimeleri de vahyetmiştir. Bu kelimelerin de sayısı yediyi geçmemiştir; yani bir mâna karşılığında en çok yedi farklı kelime kullanılmıştır.

Bu konuda zikredilen hadislerle yapılan açıklamalardan ortaya çıkan sonuç şudur: Kur'an'a muhatap olan Arap kabileleri, ortak bir dil (Arapça) konuşmakla beraber aralarında lehçe farkları vardı ve farklı kabileler, bazı kavramlar ve nesneler (maddî varlıklar) için farklı kelimeler kullanırlardı. Hz. Peygamber Kureyş kabilesindendi ve bu kabilenin dili en gelişmiş Arap lehçesiydi. Kur'an-ı Kerîm bu lehçede gelmiş olmakla beraber —bütün Kur'an'ın değil— bazı kelimelerin farklı lehçe ve şekillerde okunmasına başlangıçta Allah tarafından izin verilmiş, hangi kelimelerin kullanılacağı da Resûlullah'a bildirilmiştir (yedi harf üzere inmesinin mânası budur). Kur'an ve İslâm zihin ve gönüllere yerleştikten sonra Kureyş lehçesi yaygınlaştığı için artık bu ruhsata gerek kalmadığı, öte yandan —az da olsa— farklı kelimenin, ümmetin birliğine gölge düşüreceği yönündeki işaretler göz önüne alınarak, Hz. Osman zamanında ana nüshadan kopya edilen nüshalar Kureyş lehçesine göre yazılmış=tır (Buhârî, "Fezâ'ilü'l-Kur'an", 3, 5).

Yukarıda açıklanan yedi harf meselesinin yanı sıra Arapça gramer özelliklerine ve tecvid (güzel okuma) kurallarına, bu konulardaki farklı anlayış

ve uygulamalara dayanan kıraat farklılıkları İslâm âlimlerince ilk asırdan itibaren dikkatli bir incelemeye tâbi tutulmuş, o dönemdeki yazının okuma açısından pek çok seçeneğe açık bulunması gerçeği göz önüne alınarak sahih okuyuşların sahih olmayanlardan ayırt edilmesine özel bir önem atfedilmiştir. Bu konu kıraat ilmi diye bilinen disiplin içinde etraflı bir şekilde ele alınmış olup Hz. Peygamber'e dayandığı kabul edilen "vücûhü'l-kırâe" (okuma şekilleri) için şöyle bir tasnif yapılmıştır: Kırâat-i seb'a (genel kabule göre mütevâtir rivayete dayalı yedi okuma şekli), kırâat-i aşere (çoğunluğa göre mütevâtir, bazı âlimlere göre meşhur rivayete dayalı üç okuma şeklinin daha yedi okuma şekline eklenmesiyle elde edilen on okuma şekli), takrîb ise kırâat-i aşere imamlarının râvileri ile o râvilerin râvileri arasındaki küçük ihtilafları (bunları öğrenip okumayı) ifade etmektedir. Bu on kırâate eklenen dört kırâat daha vardır ki bunların şâz olduğu (muteber olan kırâat şartlarını taşımadığı) hususunda ittifak edilmiştir.

Gerek yedi harfin gerekse yukarıda işaret edilen değişik kıraatlerin şu iki önemli özelliği gözden kaçırılmamalıdır: **a)** Bunların tamamında okuyuş şeklinin Hz. Peygamber'e dayanması esas alınmıştır. **b)** İslâm inancı, ibadeti, ahlâkı ve değişik alanlara dair düzenlemeleri hususunda bu farklı okuyuşların değiştirici bir etkisi ve sonucu yoktur (bilgi için bk. İbn Atıyye, I, 43-48; Ahmed b. Muhammed ed-Dimyâtî, İthâfu-fudalâi'l-beşer fi'l-kırââti'l-erba'a aşer, Mısır, 1359, s. 5; Prof. Dr. İsmail Karaçam, Kurân-ı Kerim'in Nüzulü ve Kırââti, İstanbul, 1981, s. 249; Abdülhamit Birışık, "Kıraat", *DİA*, XXV, 426-433).

C) Kur'an'ın amacı ve muhtevası

Kur'an-ı Kerîm'in gönderiliş amacı insanların inançlarını düzeltmek, ahlâkını güzelleştirmek, dünya hayatlarını düzene koymak; ilâhî irade, rızâ ve düzene uygun bir dünya hayatından sonra ve bu sayede onlara ebedî saadetlerini kazandırmaktır. Bu amaca ulaşabilmek için: **a)** Emir ve yasaklara ihtiyaç vardır. **b**) Bu emir ve yasakların hayata geçmesi, bunların kaynağının, "yaratıcı, varlığı zaruri, kemal sıfatlarına sahip, her çeşit eksiklik ve kusurdan uzak bulunan Allah" olduğunun bilinmesine bağlıdır. **c)** Bu iman, bilgi ve şuuru desteklemek üzere de mükâfat ve ceza

vaadi gerekir. Kur'an-ı Kerîm'e giriş mahiyetinde olan Fâtiha sûresinin başından "yevmi'd-dîn"e kadar bu hususların birincisi, "müstakîm"e kadar ikincisi ve buradan sonuna kadar da üçüncüsü veciz bir şekilde ifade edilmiştir. Üçüncü kısımda mükâfat ve ceza vaadi ile –konuları desteklemek, canlı bir şekilde tasvir etmek ve geçmişten ibret alınmasını sağlamak üzere verilen– Kur'an kıssalarının özü yer almış bulunmaktadır. Kur'an-ı Kerîm'in bilgi, irşad ve tâlimatla ilgili bütün muhtevası "bilinmesi ve inanılması gerekenler"le "yapılması gerekenler" diye ikiye ayrılabilir. Birincisinde Allah, peygamberlik, gayb âlemi hakkında bilgilerle öğütler, misaller, hikmetler ve kıssalar vardır. İkincisinde ise ibadetler ve hayat düzeni gibi amelî ve ahlâkî hükümler, öğretiler yer almaktadır.

Kur'an-ı Kerîm'in gönderiliş amacı ve muhtevası hakkında özlü bilgi veren Şah Veliyyullah şunları ifade etmektedir: Kur'an-ı Kerîm'in geliş amacı Araplar'ın ve başka kavimlerin, göçerlerin ve yerleşiklerin, hâsılı bütün insanların nefislerini terbiye etmektir. Kur'an'ın doğrudan (lafzı, mantûku) ifade ettiği bilgiler beş bölüme ayrılabilir.

1. İbadetler, sosyal, hukukî ve siyasî hayatla ilgili hükümler (farzlar, vâcipler, menduplar, mubahlar, mekruhlar, haramlar...). Bu konulardaki bilgilerin açıklanıp geliştirilmesini fıkıhçılar üstlenmişlerdir.

2. Yahudiler, hıristiyanlar, müşrikler ve münafıklardan ibaret bulunan –doğru yoldan sapmış– dört grupla mücadele bilgisi. Bu bilginin açıklaması kelâmcılara aittir.

3. Yer ve göklerin yaratılması, Allah'ın kemal sıfatlarının açıklanması ve kullara gerekli bulunan diğer bilgilerin ilham edilmesi kabilinden olan ilâhî nimet ve lutufların (âlâullah) hatırlatılması.

4. İnsanlık tarihi boyunca itaat edenlerin ödüllendirilmesi ve isyan edenlerin cezalandırılmasıyla ilgili olayların (eyyâmullah) bilgisi.

5. Ölüm ve sonrasıyla ilgili bilgiler. Bu bilgileri, ilgili hadislerden de yararlanarak detaylandırma işini de vâiz ve eğitimciler üzerlerine almışlardır (*el-Fevzü'l-kebîr*, s. 1 vd.)

Bazı tefsirciler Kur'an-ı Kerîm'in muhtevasıyla ilgili olarak aşırıya kaçan açıklamalar yapmışlar; beşerin Kur'an'dan önce ve sonra elde ettiği ve edeceği bütün bilgilerin bu kitapta bulunduğunu ileri sürmüşler, bu abartılı iddiayı haklı göstermek için zorlama ürünü açıklamalara girişmişlerdir. İşin doğrusu şudur ki Kur'an-ı Kerîm'in asıl muhtevası, yukarıda

açıklanan ve amacını gerçekleştirmek için zaruri bulunan bilgi kümelerinden ibarettir. Bunların dışında çeşitli sûrelerde temas edilen bilgiler, verilen örnekler, yapılan benzetmeler asıl muhtevayı açıklamaya, zihin ve gönüllere yerleştirmeye yönelik olup bu ölçüler içinde verilmiştir.

D) Kur'an'ın şekli ve üslûbu

Kur'an-ı Kerîm 114 sûreden oluşmaktadır. Sûre başlarındaki besmeleler ile bazı mukatta' harflerin birer âyet sayılıp sayılmaması, bazı âyetlerin birleştirilerek sayılması, duraklardaki ihtilâflar gibi farklı sayım kriterleri sebebiyle âyetlerin sayısı farklı rakamlarla ifade edilmiştir. Mushaflardaki mevcut numaralandırmaya göre âyet sayısı 6236'dır. Daha çok kabul edilen görüş de budur. Sûreler şekil bakımından kitapların bölümleri gibidir, âyetler ise cümleler ve paragraflara benzetilebilir. Sûre sayısının 114 olduğu konusunda bir ihtilâf yoktur. Giriş mahiyetindeki Fâtiha sûresinden sonra genellikle uzun sûrelerden kısalara doğru bir sıralama yapılmıştır. Sûre ve âyetlerin sıralanması, iniş (nüzûl) tarihine göre yapılmamıştır. Sûre sıralamasının Hz. Peygamber tarafından mı yoksa sahâbe tarafından mı yapıldığı konusunda üç görüş vardır: **a)** Sıralamayı Allah'tan aldığı bilgiye dayanarak Resûlullah yapmış, daha sonra Hz. Osman resmî mushafı buna göre tertip ettirmiştir. **b**) Sıralama sahâbenin ictihadına dayanmaktadır, bu sebepledir ki sahâbenin ellerinde farklı sıralama yapılmış mushaflar olmuştur. **c)** Uzun sûreleri, hâ mîm ile başlayanları ve küçük sûreleri (Kur'an'ın çoğunu) Hz. Peygamber sıralamış, geri kalanların sıralanması ise ümmete bırakılmıştır. Uzun tartışmaları ilgili kaynaklara bırakırsak bizim kanaatimiz, mushaf tertibinin Hz. Peygamber'in verdiği bilgiye dayandığı yönündedir (farklı tercihler için bk. Subhî es-Sâlih, *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'an*, s. 71 vd.; Osman Keskioğlu, *Kur'an Tarihi*, s. 170-172; Muhsin Demirci, *Kur'an Tarihi*, s. 162 vd.).

Âyetlerin tertibi vahye dayanmaktadır. Âyet sayısıyla ilgili farklı rakamlar, bazı âyetlerin başlangıç ve sonlarının farklı tesbit edilmesi, sûrelerin başlarındaki besmelelerin âyet sayılıp sayılmaması ve bazı sûrelerin başında bulunan harflerin ayrı âyet olarak alınıp alınmaması konularındaki ihtilâfa dayanmaktadır. Bu sebeplerle âyet sayısıyla ilgili olarak

(6204, 6214, 6219, 6225, 6236 ve 6600 gibi) farklı rakamlar tesbit edilmiştir. Elimizdeki mushafta âyet sayısı 6236'dır. Burada gözden kaçırılmaması gereken husus şudur: Sayımların tamamı mushafın bütününü ihtiva etmektedir; meselâ 6204 sayan 6600 sayana göre 396 âyeti inkâr etmiş, "Bunlar Kur'an'da yoktur" demiş değildir. Rakam farkı yukarıda zikredilen sebeplere dayanmaktadır.

Kur'an'ın yazıldığı tarihte Arap yazısı çok gelişmiş değildi; sesli harfler ve uzatma işareti bulunmadığı gibi şekilleri aynı olan (bâ-tâ-sâ, cim-ha-hı gibi) bazı harfleri birbirinden ayırmak için konulan noktalar da yoktu. Buna rağmen ana dilleri Arapça olan, ayrıca güçlü bir ezberden okuma geleneğine sahip bulunan sahâbîler, âyetleri Hz. Peygamber'den de dinledikleri için bu yetersiz yazıdan Kur'an'ı doğru okumakta fazla güçlük çekmiyorlardı. Ancak hicrî ilk yüzyılın ikinci yarısından itibaren Arap olmayanların da İslâm'a girmeleriyle okuma güçlüklerinin çıkması üzerine şekilleri aynı olan harfleri birbirinden ayırmak için harfin üstüne veya altına bir, iki yahut üç nokta konulmaya; sesli harf yerine geçmek üzere *hareke* denilen işaretler; *uzatma* işareti olarak da harekesiz elif, vav, yâ harfleri kullanılmaya başlandı. Resmî emir üzerine ilk defa Ebü'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688), bir heyetten de yararlanarak nokta şeklindeki harekeyi icat edip üstün yerine harfin üstüne, esre yerine altına, ötre yerine de önüne, farklı renklerle birer nokta koydu. Sonra Haccâc b. Yûsuf'un emriyle Nasr b. Âsım el-Leysî (ö. 90/708) tarafından harfleri birbirinden ayırmaya yarayan noktalar kondu (i'câm). Aradan bir asır kadar zaman geçtikten sonra büyük dil âlimi Halîl b. Ahmed (ö. 175/791), bugün kullanılmakta olan harekeleri ve noktaları belirledi. Muhammed b. Tayfûr es-Secâvendî (ö. 560/1165), âyetlerin sonlarına, mânayı göz önüne alarak –okuyana bu bakımdan kolaylık sağlayan, bugünkü noktalama işaretlerininkine yakın işlevleri olan ve adına *secâvend* denilen– işaretleri koydu. Müslümanlar Kur'an-ı Kerîm'i hem farz ve nâfile namazlarında hem de namaz dışında ve çoğunlukla programlı olarak okudukları için gerektikçe mushaf, bu maksada uygun "menzil, cüz, hizb, ta'şîr" gibi bölümlere ayrılmış ve bunlara mahsus işaretler de konmuştur.

Kur'an-ı Kerîm'in ilk muhatapları VII. yüzyılda Arabistan'da yaşayan Araplar'dır. Son peygamberin onlar arasından seçilmesinin doğal bir

sonucu olarak önce onlar ıslah ve irşad edilecek, sonra da onların aracılık ve örnekliğinde diğer kavimler İslâm iman ve ahlâkına gireceklerdi. Bu durum ise kaçınılmaz olarak Kur'an'ın Arapça olması, ayrıca belirtilen amaca hem de muhataplara uygun bir üslûp taşıması sonucunu doğurmuştur.

Kur'an-ı Kerîm söz şekli itibariyle ne şiirdir ne de nesirdir. O dönem Arapları şiire ve hikmetli sözlere düşkündüler; bu söz çeşitlerinin de alıştıkları şekilleri vardı. Allah Kur'an'ın cazibesini arttırmak için onların bu düşkünlüklerini dikkate almış, Kur'an-ı Kerîm'e hem şiirin hem de hikmetli veciz sözlerin güzelliklerini, çekiciliğini ihtiva eden, fakat onlardan da farklı olan bir şekil ve üslûp vermiştir. Sûrelerin başlangıç ve bitişlerinde, kelimelerin seçiminde ve dizilişinde, âyetlerin bitişlerindeki kafiye benzeri ses uyumlarında bu özellik ve güzellikleri görmek mümkündür. Yukarıda "Kur'an'ın Amacı ve Muhtevası" başlığı altında zikredilen beş bilgi grubu, ilk peygamberden beri bilinen ve yaşanan tevhid inancıyla insanın yaratılıştan gelen (fıtrî) ihtiyaçlarına ve meyillerine uygun düzenlemelerden ibarettir. Bu bilgiler Kur'an-ı Kerîm'de şöyle bir metot ve üslûp içinde verilmiştir.

1. Hükümler, daha sonraları fıkıhçıların ve usulcülerin yaptıkları gibi, teorik bakımdan zaruri olmayan açıklamalardan arındırılmış kısa metinler ve kurallar şeklinde (metin tekniğinde ve sisteminde) değil, günlük hayatın doğal akışı içinde geçtiği, halk arasında konuşulduğu ve yaşandığı biçimde verilmiştir.

2. Farklı düşünce ve inanç gruplarıyla yapılan tartışmalarda felsefecilerin ve mantıkçıların kullandıkları metot ve deliller yerine bilgi, kültür ve eğitim bakımından orta dereceyi temsil eden halkın anlayacağı, ikna olacağı deliller (meşhûrât, müsellemât, hatâbiyyât) kullanılmış, felsefecilerin itibar ettikleri kesin deliller (burhan) bu kanıtların içine gizlenmiş, satır aralarında verilmiştir.

Müfessirlerin çoğu, bu iki bilgi grubuna giren her âyet için bir kıssa (hadise, olay) tesbit edip bunu ilgili âyetin geliş sebebi olarak göstermeye çalışırlar. Halbuki –bazılarının özel sebepleri olsa da– bu âyetlerin geliş sebebi, genel olarak Kur'an'ın gönderiliş amacıyla ilgilidir, ona bağlıdır. Bu amaç insanoğlunu eğiterek kemale erdirmek, sapkın (bâtıl) inançları ve fıtratı bozan, kemal yolculuğunu olumsuz etkileyen davranışları (fâsid

amelleri) ortadan kaldırmaktır. İnsanların zihninde, inanç ve hayatlarında dünden bugüne bâtıl inançlar ve fâsid ameller bulunduğu için ilgili âyetler gelmiştir. Allah'ın nimetlerini, geçmiş ümmetlere yaptıklarını, ölüm ve sonrasında insanların karşılaşacağı durumları anlatmadan onları uyarmak mümkün olmadığı için de bu gruplara giren âyetler gelmiştir. Bu sebepler geneldir, evrenseldir. Özel sebeplere (kıssalar, nüzûl sebepleri) bağlı âyetler oldukça azdır; bunların çoğunun hükmü (getirdiği düzenleme ve kural) dahi özel olayla sınırlı olmayıp yine genel ve evrensel değer taşır.
3. Allah Teâlâ kendi isimlerini ve sıfatlarını zikretmekte kulları için fayda görmüş; bunları, insanların fıtrî zekâları ve kavrayış kapasiteleriyle anlayabilecekleri bir seviye ve çerçevede açıklamıştır. Öte yandan "O'na benzer hiçbir şey yoktur" (Şûrâ 42/11) meâlindeki âyette de ifade buyurulduğu üzere, Allah'ın zâtı bakımından olduğu gibi isimleri ve sıfatları bakımından da kullarıyla herhangi bir ortaklığından söz edilemez. Bununla birlikte O'nun isimlerinin ve sıfatlarının çoğu –O'nunkilerle mukayese edilemeyecek derecede kusurlu olarak– kullarında da vardır. Bunların insanda bulunması onun insan olarak kemalini, tamlığını, olmaması ise eksikliğini gösterir. Mutlak kemal sahibi olan Allah'ta ise bu kemale delil olan sıfatların bulunması ulûhiyyetin gereğidir. "O'na benzer hiçbir şey yoktur" âyeti, Allah'ın kullara benzetilmesini engeller, insanların taşıdıkları için bildikleri birtakım isim ve sıfatların –eksiksiz, kusursuz olarak– Allah'ta da bulunduğunun zikredilmesi ise O'nun –benzetme yapmadan– bir ölçüde tanınmasını sağlar, Allah'ı bilip tanımaya (mârifetullah) vesile olur.

Allah Teâlâ nimetlerini sayarken daha ziyade –çeşitli kavimlerden şehirli veya göçebe– insanların bildiği, tanıdığı, arzuladığı nimetleri zikretmiş; âlimlerin, kâmillerin, sultanların bildikleri ve arzuladıklarını sayıp dökmemiştir.
4. Kur'an-ı Kerîm'de geçmiş ümmetlere ait ibretli olaylardan (kıssalar, eyyâmullah) bahsedilirken iki hususa itina gösterilmiştir: **a)** Araplar'ın temas halinde bulundukları yahudilerden işittikleri peygamberlere ve ümmetlere ait kıssalara yer verilmiş; buna karşılık meselâ Çin, Hint, İran vb. ülkelerde cereyan eden olaylara temas edilmemiştir (sadece ateşperest olan İranlılar'la Ehl-i kitap olan Bizanslılar arasındaki bir savaşa –Araplar'ın olaya gösterdikleri psikolojik ilgi sebebiyle– bir değinme var-

dır; bk. Rûm 30/2-4). **b)** Kitâb-ı Mukaddes'te görülenin aksine, kıssalar bütün detaylarıyla değil amaca hizmet edecek yönüyle ve bu ölçü içinde verilmiştir. Aksi halde anlatılanlar ya insanların ilgilerini çekmeyecek ya da –detay verildiğinde– tarihî macera yönü daha fazla ilgi çekeceği için amaç zayi olacak, yalnızca hikâye akılda kalacaktı.
5. Ölüm ve sonrasına ait olaylar anlatılırken, insanların âhiretteki azaptan korkmaları ve eşsiz, çekici nimetleri ummaları hedeflenmiş, anlatım ve tasvirlerde seçim buna göre yapılmış, buna uygun üslûp seçilmiştir.

Kur'an-ı Kerîm'in üslûbuyla ilgili olup hemen herkesin aklına gelebilecek olan aşağıdaki iki soruya, Şah Veliyyullah –bizce de isabetli olan– şu cevapları vermiştir:
a) Kur'an'ın esas muhtevasını teşkil eden beş ilim (beş grup bilgi) neden bir defa zikredilip verilmek yerine –çoğu– tekrarlanarak verilmiştir?
Cevap: Bir sözü muhataba ifade ederken iki maksat güdülebilir: **1.** Bilmediğini bildirmek ve öğretmek. Bunun için bir defa veya bir yerde söylemek yeterlidir. Bu suretle muhatap sözü duyup anlayınca bilmediğini bilir hale gelir ve maksat hâsıl olur. **2.** Bilgiyi şuuruna yerleştirmek, onunla bütünleşmesini ve hayatına örnek almasını, okumasından lezzet duymasını sağlamak. Söylemekten maksat bunlar olunca sözü bir yerde ve bir kere söylemek yeterli olmaz, bununla amaca ulaşılamaz. Allah Teâlâ yüce kitabında âyetlerini, kimi zaman birinci, kimi zaman da ikinci maksatla ifade buyurmuştur. Bu sebepledir ki Kur'an'ın yalnızca anlaşılması değil devamlı okunması da emredilmiştir. İkinci maksadın hakkıyla gerçekleşebilmesi için ise aynı konular ve bilgiler aynı kelime ve cümleleriyle değil değişik ifadelerle verilmiştir.
b) Kur'an'ın verdiği bilgiler niçin –sonradan yazılan kitaplarda görüldüğü gibi– sistematik bir düzen içinde değil de dağınık olarak verilmiştir?
Cevap: Allah'ın gücü mümkün olan her şeyi kapsamakla beraber bu konularda hâkim olan O'nun hikmetidir. Burada hikmet, kitabın gönderildiği kavmin (ilk muhataplar) dillerine, ifade alışkanlıklarına ve açıklama, konuşarak anlaşma üslûplarına uymayı gerektirmiştir. Bilindiği gibi Kur'an geldiğinde Araplar ne ilâhî ne de beşerî bir kitabı tanıyorlardı. Eğer ilâhî kitap, üslûp yönünden ve sistematik bakımından sonradan düzenlenen kitaplara benzer şekilde gönderilseydi hem muhatapları bunu garip karşılar, gerektiği şekilde ilgi göstermez, benimseme ve anlama güçlü-

ğü çekerlerdi hem de birinci sorunun cevabında zikredilen maksat hâsıl olmazdı (*el-Fevzü'l-kebîr*, s. 47-48).

E) Kur'an'ın mûcize oluşu (i'câz)

Kur'an-ı Kerîm'in Mekke ve Medine dönemlerinde inen sûrelerinde inkârcılara meydan okunmuş; bu kitabın Allah'tan geldiğinde şüpheleri varsa, onu Hz. Peygamber'in uydurduğu iddialarında samimi iseler benzerini yapıp getirmeleri gerektiği bildirilmiştir. Bu cümleden olarak Kur'an'a benzer bir kitap (Kasas 28/49), onun sûrelerine benzer on sûre (Hûd 11/13), sûrelerine benzer bir sûre (Yûnus 10/38) ve onun gibi bir söz (Tûr 52/34) oluşturup getirerek iddialarını ispat etmeleri istenmiştir. İnkârcı Araplar bütün arzularına ve teşebbüslerine rağmen bunu yapamamışlar, bir âyete benzer söz dahi söyleyememişler; böylece bu hususta âciz oldukları, yapamayacakları ortaya çıkmış, "Asla yapamayacaksınız" (Bakara 2/24) sözü fiilen gerçekleşmiştir.

Kur'an-ı Kerîm'in bir sûresinin, hatta bir âyetinin bile benzerinin yapılamaması özelliğine onun *i'câz*ı denir. Sözlükte i'câz "âciz, çaresiz bırakmak"tır. *Mu'ciz* "çaresiz bırakan", *mûcize* ise "sıradan insanların yapamadığı, ancak peygamberlere Allah'ın lutfettiği, olağan üstü fiiller, etkiler ve haller"dir. Kur'an mu'cizdir; çünkü meydan okuduğu halde kimse benzerini yapamamıştır. Kur'an mûcizedir, çünkü bu eşsiz kitap son peygamber Hz. Muhammed'in peygamberliğinin hak ve gerçek olduğunu ispat eden en kalıcı delil olmuştur.

Kur'an-ı Kerîm'in mu'ciz ve mûcize oluşu hangi özelliklerinden gelmektedir? Hangi bakımlardan o bir mûcizedir?

Bu sorunun cevabını vermek üzere tefsir ve ulûmü'l-Kur'an kitaplarında paragraflar ve bölümler tahsis edilmiş, ayrıca *i'câzü'l-Kur'an* konusunda birçok kitap yazılmıştır. Câhiz (ö. 255/869), Rummânî (ö. 384/ 994), Cürcânî (ö. 471/1026) gibi daha eski tarihlerde bu konuyu kitaplaştıran âlimler, Kur'an'ın bütününe hâkim bulunan i'câz yönünü ele alacak yerde bazı örnek âyetler üzerinde durmuşlar, kelâm ilmini ilgilendiren konulara girmişler, beşerin âcizliğinin irade ve kudret ile ilişkisini incelemişlerdir. Çağdaş yazarlardan Mustafa Sâdık er-Râfiî Kur'an'ın kelimelerinde,

terkip ve âyetlerinde hâkim bulunan mûsiki ve ses uyumu üzerinde durmuş; i'câzın, bu niteliklerde odaklaştığını ifade etmiştir (*Târîhu âdâbi'l-Arab*, I, 225 vd.). Seyyid Kutub ise tasvir sanatını ön plana çıkarmış; gerek maddî gerekse mânevî varlık ve kavramları, Kur'an'ın yaptığı gibi tasvirin imkânsızlığına dikkat çekmiştir (*et-Tasvîrü'l-fennî fi'l-Kur'an*, s. 33, 187 vd.). Subhî es-Sâlih de Kur'an-ı Kerîm'in meydan okumasına konu teşkil eden özelliğinin –ilk muhatapları dikkate alındığında– muhtevasından ziyade ifadesinde ve üslûbunda aranılması gerektiğini ve bu sebeple Râfiî ve Seyyid Kutub'un tesbitlerinin isabetli olduğunu ifade etmiştir (*Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'an*, s. 320, 334 vd.).

Burada bir fikir vermek üzere iç ve dış güzelliğin, mükemmelliğin zirvesinde olan kutsal kitabımızın i'câzını ortaya koyan üç özelliğinden söz etmek mümkündür:

1. Söz Sanatı. Seçilen kelimeler, kelimelerin dizilişi, grameri, uygulanan edebî sanatlar, mûsiki ve kelimelere –dilin imkânları sonuna kadar kullanılarak– yüklenen mânalar taklit edilemez mükemmelliktedir.

2. Üslûp ve Şekil Özelliği. Kur'an-ı Kerîm'den önce Araplar'da sözlü edebiyatın iki şekli vardı: Şiir ve nesir. Nesir de hitabet ile kâhinlerin kafiyeli sözlerinden ibaretti. Kur'an-ı Kerîm şiir olmadığı gibi Araplar'ın bildiği nesirden de farklıdır. O, öğüt ve tâlimattan ibaret bulunan iki amacını gerçekleştirmek üzere şeklin ve üslûbun en uygunlarını seçmiş, yerine göre uygun geçişler yaparak; misaller, kıssalar ve tarihî olaylardan yararlanarak vermek istediğini en güzel ve etkili bir şekilde vermiştir.

3. Muhteva Özelliği. Kur'an-ı Kerîm'in muhtevası özetle iman (inanmak), nelere inanılacağı, ibadet ve çeşitleri, hükümler ve tâlimat, ahlâk bilgisi ve eğitimi, yaratılış ve oluş, gayb âlemi ve buradaki varlıklar, kısmen peygamber ve kavimler tarihi, insan ve kâinatın yapısı, gelecekle ilgili bazı haberler ve bilgilerden oluşmaktadır. Hz. Peygamber'in çevresi ve yetişme şartları bellidir. Onun ve çevresindekilerin bu bilgilere sahip olmadıkları, bu bilgilerin bir kısmına o çağda yaşayan başkalarının da sahip bulunmadığı bilinmektedir. Peygamberliğinden önce okuma yazma bilmeyen (ümmî) bir zatın ağzından çıkan, hepsinin de doğru olduğu ya o anda yahut zamanı gelince anlaşılan ve bundan sonra da anlaşılacak olan, yakın çevredeki dinlerin ve bu dinlere ait kitapların yanlışlarını düzelten, tahrifleri açıklığa kavuşturan bu muhteva (Kur'an-ı Kerîm'in içeriği) ola-

ğan üstüdür, mûcizedir; ancak doğru bilginin kaynağı Allah'tır, başka bir ihtimal mâkul değildir.

F) Nesih

Sözlükte "değiştirmek ve gidermek" mânasına gelen *nesih* ilk devirlerde mutlak olarak bu anlamlarda kullanıldığı halde fıkıh usulünün oluştuğu ve tedvin edildiği zamanlardan itibaren şöyle tanımlanmıştır: "Sonra gelen bir nassın, öncekinin –ikisi bir arada olmayacak ölçüde karşıt– hükmünü kaldırması." Bu iki anlayış farkı sebebiyle Kur'an-ı Kerîm'de nesheden (nâsih) ve neshedilmiş bulunan (mensuh) âyetlerin sayısı farklı tesbit edilmiş, hükmü tamamen kaldırmayıp kapsamını daraltan, kayıt ve sınır getiren değişiklikleri de nesih sayan ilk devir yorumcularına göre sonraki usulcülerin tanımında mensuh âyet sayısı azalmıştır.

Allah'ın insana ve tabiata hâkim kıldığı kanunlar içinde bir de "değişim kanunu" vardır. Buna göre fert ve grup olarak insan bilgisi, becerisi, eseri … değişiklikler geçirmekte, bir cihetten ve bir zaman diliminde terakki ederken bir başkasında inişe geçmektedir. Bu kanun (kevnî hüküm) karşısında ilâhî dinlerin (şer'î hükümler) uyumsuz kalması düşünülemez; çünkü dini gönderen de tabiat kanunlarını koyan da Allah'tır. Biri diğerinden sonra gelen iki din arasına uzunca bir zaman dilimi girdiği için evrensel ve ebedî olan hükümler dışında kalan tâlimat ve kuralların değişmesi (sonra gelen dinin, öncekine ait bazı hükümleri yürürlükten kaldırması) tabiidir. Ancak bir dinin tebliğ ve tatbikinin ilk yıllarında, muhataplarını yeni hükümlere ve uygulamalara alıştırmak maksadıyla, birbirini değiştiren hükümlerin arka arkaya gelmesi câiz midir? Bu mesele öteden beri İslâm âlimleri arasında tartışılmıştır. Sahâbe devrinde anlaşıldığı gibi "özel bir hükmün geneli özelleştirmesi, mutlak olan ifadenin sınırlandırılması, bir kayıt veya vasfın ihtirazî (bağlayıcı) olmadığının açıklanması, ilk bakışta anlaşılan mânanın kastedilmediğinin beyan edilmesi…" kabilinden değişikliklerin, açıklamaların câiz ve vâki olduğu genellikle benimsenmiştir. A ve B gibi birbirine her yönden zıt iki hükümden, sonra gelenin öncekini yürürlükten kaldırması mânasındaki değişiklik (nesih) Sünnî çoğunluk tarafından câiz görülmüş ve örneklendirilmiş olmakla beraber

bazı âlimler "Nazarî olarak câizdir, fakat böyle bir örnek yoktur" tezini savunmuşlar; neshin gerçekleşmiş bulunduğuna örnek olarak çoğunluğun gösterdiği âyetleri farklı yorumlamışlar, arada çelişki bulunmadığını ileri sürmüşlerdir.

Neshin gerçekleştiğini iddia edenlerden bir kısmı sayıyı hayli kabartırken Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148), Süyûtî (ö. 911/1505) gibi âlimler sayıyı yirmiye, çağdaş âlimlerden Faslı Hâcevî on ikiye, Hindistanlı Şah Veliyyullah (ö. 1176/1762) beşe kadar indirmişlerdir (Veliyyullah, *el-Fevzü'l-kebîr*, s. 21 vd., 56; Hâcevî, *el-Fikrü's-sâmî...*, I, 34 vd.; örnekler için bk. Hayrettin Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, s. 62 vd.).

Şah Veliyyullah'ın mensuh olduğunu kabul ettiği beş âyetten üçü Resûlullah'la ilgilidir. Bunlardan biri ona mahsus evlenme hakkı, diğeri de yine bağlayıcılığı kendilerine özgü olan gece namazı (teheccüd) konusundadır; üçüncüsü ise onunla gizli bir şey konuşmak isteyenlerin önceden fukaraya sadaka vermelerini isteyen âyettir (Mücâdele 58/12). Bu üç âyetin mensuh olduğu kabul edilse bile –ki, bu da tartışmaya açıktır– ümmeti alıştırarak din kurallarını koyma gerekçesiyle bunların bir ilgisi yoktur; Hz. Peygamber'in hayatı ve hayatta olduğu dönemle ilgilidir. Geriye iki âyet kalmaktadır:

1. Bakara sûresinin 180. âyeti. Ana-babaya ve akrabaya mâkul ölçüde bir malın vasiyet edilmesini isteyen bu âyetin hükmünü miras âyetinin (Nisâ 4/11-12) kaldırdığı iddia edilmektedir. Halbuki miras âyetinin kendilerine belirli pay getirdiği akraba dışında kalanlara vasiyet mecburiyetini devam ettirdiğini, vasiyet âyetini kapsamını daraltarak yürürlükte bıraktığını düşünmek, âyetleri böyle yorumlamak ve uzlaştırmak mümkündür.

2. Enfâl sûresinin 65. âyetinde müminler savaşa teşvik edilmiş, bir müslümana karşı on düşmanla vuruşsalar bile galip gelecekleri bildirilmiş; 66. âyette ise sayı azaltılarak ikiye karşı bir oranında olsalar bile savaşı kazanacakları ifade edilmiştir. Bu âyetlerden ikincisinin birincisini neshettiğini söyleyenlere biz katılmıyoruz. Çünkü savaşta asıl olan kazanma ihtimali veya savaşa girme zaruretidir, bunlar da durum ve şartlara göre her zaman değişebilir (ayrıca bk. 2/106).

G) Kur'an ilimleri

Kur'an ilimleri (ulûmü'l-Kur'an) tamlaması iki mânada kullanılmıştır:

1. Kur'an-ı Kerîm'in ihtiva ettiği ilimler ve bilgiler. Yukarıda "Kur'an'ın muhtevası" başlığı altında bu hususta yeterli açıklama yapılmıştı. Bazı âlimler bu konuda aşırıya kaçarak insana, yakın ve uzak çevresine, görülen ve görülmeyen âlemlere ait ne kadar bilgi ve her alana ait ne kadar ilim varsa bunların tamamının ya açık ifade ve söz şeklinde ya da mefhum ve işaret olarak Kur'an'da mevcut olduğunu ileri sürmüş, bu yönde zorlama açıklamalar yapmışlardır (meselâ bk. Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, II, 189-202).

2. Kur'an'ın tarihi, yazılma şekli ve yazı problemleri, okunması, anlaşılması gibi konularda yapılan araştırma, inceleme, düzenleme ve açıklamalar. Hz. Peygamber karışıklığı, başka sözlerle Kur'an âyetlerinin birbirine karıştırılmasını önlemek maksadıyla Kur'an'dan başka bir şeyin yazılmamasını istediği için sahâbe, Kur'an ilimlerini yazmamış, şifahî olarak öğrenip öğretmeyi tercih etmişlerdir. Sonraki dönemlerde önce Kur'an'ın yazı şekli, nüzûlü, nâsihi ve mensuhu, Mekke'de ve Medine'de gelenler gibi belli konularda incelemeler ve derlemeler yapılıp yazılmaya başlanmış, III. asırdan itibaren de —böyle parça çalışmalar yanında— bütün Kur'an ilimlerini ihtiva eden kitaplar telif edilmiştir (kısa bir tarihçe ve liste için bk. Subhî es-Sâlih, s. 119-126 vd.). Kendisinden önce yapılmış çalışmalardan yararlanarak *el-İtkān fî ulûmi'l-Kur'an* adıyla bir özet kitap yazan Süyûtî, bu eserinde seksen civarında Kur'an ilminden bahsetmiştir. Kur'an ilimlerinin en önemlisi tefsirdir ve bu konu aşağıda ele alınacaktır. Diğer bazılarına ise yukarıdaki maddelerde temas edilmiştir.

II. TEFSİR

A) Tefsir ve te'vilin tanımları

Kur'an ilimlerinin en önemlisi tefsirdir, diğer ilimler onun yardımcısı gibidir. Çünkü tefsir Kur'an'ı anlama ve açıklamaya yönelik faaliyetler bütünüdür. Kur'an anlaşılmadıkça uygulanamaz, uygulanamadıkça da

–İslâm'a göre insanların yaratılış sebebi olan– Allah'a kulluk, O'nun rızasına uygun bir hayat gerçekleşemez.

Kur'an'ı anlamak, Allah'ın ne demek istediğine ulaşmak için yapılan çabalar iki kelime ile ifade edilegelmiş olup bunların ilki –aynı zamanda bir ilmin adı olan– "tefsir", ikincisi de "te'vil"dir.

Sözlükte *tefsir* "açmak ve açıklamak"tır. "Maddî bir şeyin üstünü açıp ortaya çıkarmak" mânasına da gelmekle beraber daha ziyade "mânayı açmak, açık hale getirmek" anlamında kullanılmaktadır. Kelimeye bu mânada Kur'an'da da yer verilmiştir (Furkān 25/33). Terim olarak tefsir "Beşer için mümkün olan ölçüde Allah'ın muradını araştıran, anlama yollarını gösteren ilim dalı" için kullanılmaktadır.

Sözlükte "dönmek, yerine varmak, yerini bulmak" anlamına gelen *evl* kökünden türetilmiş olan *te'vil*, terim olarak usulcülerden önce ve sonra iki farklı mânada kullanılmıştır. Öncekilere göre te'vilin iki anlamından ilki "sözü açıklamak, mânasını belirlemeye çalışmak"tır. Taberî âyetleri açıklamaya başlarken te'vil kelimesini bu mânada kullanmaktadır. İkincisi ise "açıklanan sözden kastedilen olayın, onunla anlatılmak istenen şeyin kendisi, yani gerçekleşmesi"dir. Birinci anlamdaki te'vil zihindedir, zihindeki bilgidir; ikincisi ise zihnin dışındadır. Meselâ söz emir ise "te'vil, emirle istenen fiil"dir, söz haber ise "te'vil, haber konusu olan hadise"dir. Kur'an-ı Kerîm'de te'vil kelimesi daha ziyade bu ikinci mânada kullanılmıştır (Nisâ 4/59; A'râf 7/53; Yûnus 10/39; Yûsuf 12/6, 37, 44, 45, 100; Kehf 18/78, 82; te'vil ve tefsir terimleri hakkında ayrıca bk. Âl-i İmrân 3/7).

Fıkıh usulü âlimlerine göre te'vil, "geçerli bir sebebe ve delile dayalı olarak sözü öncelikli (râcih) mânasında değil de ikinci derecede akla gelen mânasında almak, böyle anlamak ve yorumlamak"tır. Bu tarife göre te'vil eden hem lafzın ikinci mânaya da geldiğini açıklamak hem de bu mânayı tercih etmesinin sebep ve delilini bildirmek durumundadır.

Vahyedilen lafzın mâna ve maksadını belirlemeye yönelik faaliyet olarak tefsirle te'vil arasındaki fark üzerinde çeşitli açıklamalar yapılmıştır. Bu iki kelimeyi eş anlamlı olarak değerlendiren ve kullanan âlimler karşısında Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944) gibi farklı mânalarda alanlar ve tanımlayanlar da vardır. Mâtürîdî'ye göre tefsir, Allah'ın kelâmından

muradının ne olduğunu kesin olarak belirlemek, "Allah bunu murat ve kastetmiştir" diyerek O'nun adına söz söylemek, şahitlik etmektir. Te'vil ise kesin açıklama ve şahitlik söz konusu olmaksızın kelâmın, muhtemel mânalarından birini tercih etmektir (Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-sünne*, s. 5-6).

Tefsir ve te'vil kelimelerinin kitaplara geçmiş bulunan sözlük ve terim mânaları (tanım) böyle olmakla beraber dilimizde yaygın olan karşılıkları şöyledir: Tefsir, Kur'an-ı Kerîm'in Arapça veya başka bir dille yapılan açıklamalarıdır. Bu açıklamaların âyet ve hadislerle sahâbe rivayetlerine dayanan kısmına *rivayet tefsiri*, başta dil ilmi olmak üzere diğer yardımcı bilgilere, aklî verilere dayanılarak yapılan kısmına ise *dirayet tefsiri* denir. Te'vil ise geçerli bir sebebe dayanarak sözü, ondan anlaşılan açık (zâhir) mâna yerine, nisbeten kapalı veya ikinci derecede bulunan başka bir mânada anlayıp yorumlamaktır.

B) Tefsire duyulan ihtiyaç

Birçok âyette Kur'an-ı Kerîm'in, anlattığını apaçık anlatan bir kitap olduğu bildirilmiştir. Apaçık olan bir sözü neden açıklamaya, tefsir ve te'vil etmeye ihtiyaç hâsıl olmuştur?

Hz. Peygamber'in Kur'an'ı anlamada bir zorluğu olmamıştır. Sahâbîler de –kendi dillerinde ve ifade üslûplarına uygun olarak gelmiş bulunan– Kur'an'ın mantûkunu (sözün içeriği, sözün karşılığı olan mâna) anlamakta genellikle güçlük çekmemişlerdir. Dili bilmekle anlaşılması mümkün olmayan, Allah tarafından açıklanmadıkça tam olarak anlaşılamayan bazı âyetlerle (müteşâbihat) ne kastedildiği konusunda açıklamaya girişmek, Kur'an'da geçen ilâhî sıfatların mahiyetlerini araştırmak, haklarında az-çok bilgi verilmekle birlikte tasrih edilmeyen isimleri belirlemeye çalışmak, Kur'an'da özetle verilen kıssaların tafsilâtına girişmek, bu gibi konularda sorular sormak sahâbîler tarafından Allah'ın muradına aykırı telakki edilmiş, bu konularda nâdiren sorular sorulmuştur. Ne var ki zamanın ilerlemesiyle sahâbe nesli tükenmiş, farklı kavimler İslâm'a girmeye başlamış, başlangıçtaki dil ve üslûp saflığı giderek kaybolmuş, öncekilerin sormadıklarını sonra gelenler gittikçe artan bir tempo ile sorup araştır-

maya koyulmuşlar; sahâbenin "uygulama sayesinde anlama, âyetin geliş sebebini bilme" gibi görerek ve duyarak elde ettikleri bilgilerden, sonra gelenler mahrum kalmışlar ve bütün bu gelişmeler, bu yeni durumlar karşısında müslümanlar, Kur'an'ı anlamak için yeni bilgilere ve açıklamalara ihtiyaç duymuşlardır. Ayrıca düşünce, inanç, kültür gibi konularda anlamak isteyeni çevreleyen yeni şartlar –bu şartlardaki farklılaşmalara paralel olarak– insanları sağlıklı veya sağlıksız yeniden okuma ve anlama çabalarına yöneltmiş, tefsir faaliyetleri de bu gelişmelere paralel olarak hem nicelik hem de içerik ve mahiyet bakımından zenginleşmiştir.

C) Kur'an'ın anlaşılmasında yöntem

Kur'an-ı Kerîm müslümanların hayatları için vazgeçilmez bir rehber olarak kabul edildiğinden onun doğru anlaşılması için ilk dönemlerden itibaren yoğun bir zihnî faaliyet ortaya konmuş ve bunun ürünü olarak zengin bir literatür oluşmuştur. Sahâbe ve onları takip eden nesilde şifahî olarak oluşturulan, bir sonraki nesilden itibaren de yazıya geçirilen bu mirasın bize kadar gelen ilk örneğini İmam Şâfiî'nin *er-Risâle*'si teşkil eder. İmam Şâfiî "Nasıl anlaşılır?" sorusu yerine "Nasıl açıklıyor?" sorusunu koymuş ve kitabının baş tarafında "Allah'ın, kendi hükmünü nasıl ve hangi lafızlarla, kavramlarla açıkladığını" tesbit etmeye çalışmıştır.

Gazzâlî, *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl* isimli kitabında (I, 339-340), "Hz. Peygamber'den duyulan ilâhî kelâmdan Allah'ın muradını anlama" problemini ele almış, bunun için hitapta kullanılan dilin bilinmesinin şart olduğunu kaydettikten sonra sözü şöyle sürdürmüştür: "Eğer lafız, 'başka bir mânaya ihtimali bulunmayan' anlamında 'nas' ise anlamak için dili bilmek yeterlidir. Eğer sözün birden fazla mânaya ihtimali varsa, yanında bir de karîne bulunmadıkça ilâhî murat anlaşılamaz. Karîne de birkaç çeşittir: **a)** 'Hasat günü de hakkını verin' (En'âm 6/141) meâlindeki âyette geçen 'hak' kelimesinin 'öşürdür' diye açıklanmasında görüldüğü gibi karîne açık bir söz olabilir. **b)** Gökler de O'nun kudret elinde dürülüp bükülmüştür' (Zümer 39/67) meâlindeki âyette olduğu gibi karîne akıl olabilir. **c)** İşaret, hareket ve davranışla öncesi, sonrası gibi pek çok hal karîneleri olabilir. Bunları bizzat gören ve yaşayan sahâbe daha sonraki-

lere, kesin bilgi veya zan hâsıl edecek şekilde açık sözlerle veya yukarıda geçenlere benzer karînelerle naklederler..."

Gazzâlî'nin yaptığı "nas olan ve olmayan sözler" taksimini, mânalarını açarak ve her birinin özelliklerini açıklayarak veren usulcülerden Şevkânî (ö. 1250/1832), özetle şunları söylemektedir: Lafızlar zihinlere, hem mantûkları hem de mefhumlarıyla birtakım mânaları taşırlar. Mantûk "söylenen" demektir; mânaya sözden, sözün lugat anlamından ulaşılıyorsa anlaşılana terim olarak mantûk denir. Söylenenden, lafızdan değil de onun mânası üzerinde düşünülerek, birtakım işaret ve karîneler değerlendirilerek bir başka mânaya ve hükme ulaşılıyorsa buna da "mefhum" denir. Mantûk mâna bakımından tek ihtimalli ise "nas", çok ihtimalli ise "zâhir" ismini alır. Lafzın mantûku ile tek mânayı ihtiva etmesi de "mutabakat", "tazammun" ve "iltizam" şekillerinde olursa "sarîh"tir. Belli bir insanın adı olan Ahmed lafzının o insanın bütününe delâleti (bütününü anlatması) birincisine (mutabakat); eli, ayağı, kalbi gibi parçalarını anlatması (bunların da genelin parçaları olarak mânaya dahil bulunması) ikincisine (tazammun); yürür ve konuşur olduğunu anlatması da üçüncüsüne (iltizam) örnektir. İltizamda Ahmed'in insan olduğunu düşünen kimse onun, bir ârıza bulunmadıkça yürür ve konuşur olması gerektiği (insan olmaktan bunun lâzım geldiği) sonucuna varmaktadır. Bu sonuç, bu mâna Ahmed'in bütünü veya parçası değil başka bir ilişki türüyle ona bağlı olan özelliğidir. Bu mânaların tamamı nassın sarih mânalarıdır. Sözden mânaya gidiş "iktizâ", "îmâ" ve "işaret" yollarıyla olursa "gayr-i sarîh"tir. Şer'an veya aklen cümlenin ve mânanın tutarlı, doğru olması belli bir anlayışı (söze belli bir mâna vermeyi) zorunlu kılıyorsa "iktizâ delâleti"; cümle ile birlikte bulunan hükmü, saçma veya yersiz olmasın diye gerekçe olarak yorumlamak icap ediyorsa, başka bir deyişle söz, hükmün gerekçesi olarak değerlendirilmediği taktirde gereksiz olacaksa ve bu sebeple gerekçe (illet) olarak değerlendirilmiş olursa "îmâ delâleti", söyleyenin kastetmediği tutarlı bir mâna ortaya çıkıyorsa, akıl bu anlamı da çıkarıyorsa "işaret delâleti" söz konusudur.

Mefhum, söylenenden (mantûk) çıkarılan, ama söylenmemiş olan (sözde geçmeyen) mânadır. Bu da "muvâfık" ve "muhalif" diye ikiye ayrılır. Mefhum diye ifade edilen mâna mantûktan anlaşılan mânaya uygun ise "muvâfık mefhum" vardır; bu iki mâna hüküm ve etki bakımından eşit ise

mefhumdan çıkarılana "lahnü'l-hitâb" denir; "Annene öf deme!" sözü, "Bıktım senden deme!" mefhumunu da verir; bu "lahnü'l-hitâb"a örnektir. Aynı cümleden çıkarılacak olan "Anneni dövme" mefhumu ise mantûktan daha kuvvetlidir ve buna "fahve'l-hitâb" denilmektedir. Mantûk ile mefhum arasında uygunluk değil, bir yönden aykırılık (muhalefet) varsa muhalif mefhuma ulaşılmış ve buna "delîlü'l-hitâb" ismi de verilmiştir. Muhalif mefhumun çeşitlerine girmek sözü uzatacağı için burada birkaç örnekle yetineceğiz: "Kırmızı elma al" demek "Yeşil elma alma" demektir. "Çocuk uyanırsa hırkasını giydir" demek "Uyanmazsa giydirme" demektir, "Attan şehre girince in" demek, "Girmedikçe inme" demektir... (Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, s. 302-310).

Klasik usulcüler Arap dilinin, Kur'an'ın nâzil olduğu çağdan bu yana sahip olduğu bu ifade (delâlet) özelliklerini göz önüne alarak lafızdan hareket etmişler, kısmen veya tamamen yürürlükten kaldırıldığına (nesh) dair kesin delil bulunmayan âyet ve hadislerin mânalarını ve hükümlerini bütün zaman ve mekânlar için geçerli kabul etmişler, Kur'an'ı da bu çerçevede anlamaya, açıklamaya çalışmışlardır. Kur'an'ın ve hadislerin bütününden çıkardıkları temel amaçları (makāsıd), yeri geldikçe tek tek âyet ve hadislerin hikmetleri olarak değerlendirmişler, buna dayalı açıklamalar yapmışlardır. Belli bir âyet veya hadisin ilk bakışta anlaşılan mânası akıl veya makasıdla ya da mânaları açık ve kesin naslar gibi daha güçlü bir delille çelişirse zayıf olanı, güçlü olana göre yorumlama (te'vil, uzlaştırma) yoluna gitmişlerdir.

Klasik tefsir usulünde ağırlıklı olarak Kur'an metninin bağımsızlığına zarar vermeden onu anlama çabası esas alınırken son zamanlarda bu çabanın yanında, Kur'an'ı içinde yaşanılan zamanın şartlarına taşıyarak ona yaşanan hayatın gidişini belirleyici bir işlev yükleme düşüncesi ağırlık kazanmaya başladı. Bazı çağdaş İslâm âlimleri ve fikir adamlarına göre, İmam Şâfiî'den itibaren klasik dönem usûl-i fıkıh ve özellikle ehl-i hadis geleneği mensupları, yorumcunun öznelliğine karşı Kur'an metninin bağımsızlığını koruma kaygısını öne çıkarmışlar, ancak zamanla bu kaygının abartılması giderek metni anlayan öznenin (fakih, mütekellim vb.), yaşadığı dönemin ve toplumun şartlarından uzak kalması sonucunu

doğurmuş; bu da Kur'an-ı Kerîm'in yaşanan çağa taşınmasına ve belirleyicilik işlevine zarar vermiştir.
Bu ortak tesbite rağmen az çok farklı öneriler geliştirmeye çalışan bazı çağdaş âlimlerin paylaştıkları temel öneri, Kur'an-ı Kerîm'in evrensel mesajlarıyla temel ilke ve amaçlarının belli yöntemlerle metinden çıkarılması ve bunların çeşitli tarihî durumlara uygulanmasıdır. Bu suretle başlangıç dönemlerinde olduğu gibi bugün de Kur'an'ı hayatla bütünleştirmek, müslümanların ve genel olarak insanlığın sorunlarına Kur'an'dan çözümler üretmek mümkün olacaktır. Burada metni ve yorumcunun tarihî durumunu bir araya getiren şey, Kur'an'ın evrensel ilkeleri ve değerleridir. Bununla birlikte Kur'an'ı anlama konusundaki yeni görüşler de kendi içinde bazı problemler taşımakta olup, bunların taraftarlarının kendi aralarında henüz bir yöntem birliğine ulaşmış olduklarını söylemek mümkün değildir. Ayrıca klasik yorum usulünü devam ettirmenin gerekliliğine inanan kesimin bu tür yeni sayılabilecek yöntem önerilerine yönelttikleri eleştiriler de hâlâ ilgili bilim muhitlerince tartışması sürdürülen konular arasında bulunmaktadır. Bu tür yeni sayılabilecek yöntem önerilerine karşı çıkarak klasik yorum usulünü devam ettirmenin gerekliliğine inanan oldukça güçlü bir kesim de mevcuttur. Sonuç olarak günümüz İslâm dünyasında Kur'an'ı anlama ve yorumlama konusunda ümit verici tartışmalar yaşanmakta; bütün bu gelişmeler Kur'an'ın doğru anlaşılması yolunda önemli mesafelerin katedilmesine ve Kur'an araştırmaları alanında ciddi çalışmaların ortaya konmasına katkılar sağlamaktadır (bk. Mehmet Paçacı, "Kur'an" [VII. Açıklanması ve Yorumlanması], *DİA*, XXVI, 398-401).

D) Tefsir çeşitleri

Başlangıçtan günümüze kadar yazılan tefsirler, Kur'an'ı anlama ve yorumlamada uygulanan usul ve başvurulan bilgi kaynakları bakımından çeşitlilik arzetmiştir. Bu çeşitliliğin belirleyici unsurları rivayet veya dirayete verilen öncelik, dirayette hâkim olan anlama ve yorumlama kaynağı ve ölçütüyle uygulanan sistematik olmuştur. Aşağıda tefsir çeşitleri, özellikleri ve örnekleri kısaca gözden geçirilecektir:

1. Rivayet tefsirleri

Bir âyeti anlamada güçlük ortaya çıktığında doğru mânasını, âyetten ilâhî muradın ne olduğunu öncelikle Kur'an'a sormak gerekir; bu, âyeti açıklayan başka âyetlerin olup olmadığını araştırmak demektir. Bu soruyla aranan bulunamazsa ikinci başvuru kaynağı Hz. Peygamber'dir. O'nun çağında yaşamayanlar, kendisine doğrudan sorma imkânından mahrum olanlar da maksatlarına, hadisler ve sahâbe rivayetleriyle ulaşabileceklerdir. Tefsirle ilgili sahâbe rivayetleri, söylediklerini Resûlullah'tan işitmiş olmaları ihtimalinden dolayı özellik kazanmaktadır. Sahâbeden sonra gelen neslin (tâbiîn) rivayetleri de –nisbeten zayıf da olsa aynı– ihtimali taşıdığı için farklı bir değere sahip görülmüştür. Kur'an-ı Kerîm'i, Kur'an'a, hadislere, sahâbe ve tâbiîn rivayetlerine dayanarak anlama ve yorumlama usulünün ürünü olan tefsirlere *rivayet tefsirleri* (tefsîr bi'r-rivâye) veya "nakle dayanan tefsir" (tefsîr bi'l-me'sûr) denilmektedir. Bu çeşit tefsirin meşhur örnekleri Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/922) *Câmi'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'an*, İbn Kesîr'in (ö. 744/1372) *Tefsîrü'l-Kur'an* veya *Fethu'l-beyân fî makāsıdi'l-Kur'an*, Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîri bi'l-me'sûr* isimli eserleridir. Rivayet tefsirleri –bir kısmı sened yönünden zayıf olan– açıklayıcı rivayetler yanında dil bilgisine de dayanmakta, ayrıca âyetlerden ictihad yoluyla çıkarılan hükümlere yer vermektedir.

2. Dirayet veya re'y tefsirleri

Dirayet ve *re'y* "akla ve ictihada dayalı anlayış ve görüş" demektir. İslâm sayesinde Arap dili yayılmaya başlayınca bir yandan bu dilin saflığını korumak, diğer yandan yabancıların sahih Arapça'yı öğrenmelerine yardımcı olmak üzere lugat ve dil bilgisi kitapları yazıldı, Arap olmayan kavimler müslüman oldukça farklı kültürler Arap kültürüyle çatışır ve karışır hale geldi; Yunan ve Hint düşüncesine ait eserler Arapça'ya tercüme edilince İslâm'la bu düşünceler arasındaki çatışmalara farklı boyutlar eklenmiş oldu. Yabancı düşünceleri ve inançları reddetmeye veya İslâmî olanla uzlaştırmaya yönelik çalışmalar yapıldı. Düşünce okulları (mezhepler) ortaya çıktı. Yeni coğrafyalara ve kültür ortamlarına giren İslâm, buralar-

da yaşayan insanların sosyal ihtiyaçlarını karşılamak üzere yorumlandı, içtihad yoluyla genişledi ve fıkıh mezhepleri ortaya çıktı. Kur'an'ın yönlendirdiği zühd hayatı, başka düşünce ve kültürlerin de etkisiyle –teorisi, pratiği ve farklı okullarıyla– tasavvufun doğmasına zemin hazırladı. Bütün bu gelişmeler tefsir faaliyetini de etkiledi, Kur'an'ı yalnızca rivayete ve dile dayanarak açıklamak yerine, bunları da ihmal etmeksizin içtihada, akla, ilham ve keşfe, benimsenmiş düşünce ve inanca, ayrıca mezheplerin tercih ve inançlarına göre –bunları esas alan, bunlara dayanan, bazan bunlara öncelik verip âyetleri bunlara uyarlayan– yorumlar yapılmaya, tefsirler yazılmaya başlandı. Bu tefsirlerin genel adı olarak "re'y tefsiri" (et-tefsîr bi'r-re'y) deyimi kullanılmaktadır.

Re'y ile Kur'an'ı tefsir etmenin câiz olup olmadığı konusundaki tartışmaya dayalı olarak re'y tefsirlerinin, "makbul olan ve olmayan" şeklinde ikiye ayrıldığı görülür. Makbul olan re'y tefsiri, Kur'an'ı doğru anlamak için gerekli bulunan ve bu maksatla başvurulan ilimlere; özetle lugat, gramer, nazarî edebiyat, kıraat, kelâm, fıkıh usulü, esbâb-ı nüzûl, dinler ve peygamberler tarihi, nâsih-mensuh, âyetleri açıklayan hadisler ve Allah vergisi anlama kabiliyetine dayanılarak yapılan tefsirdir. Makbul tutulmayan re'y tefsiri ise ya ilmi yetersiz kişilerin yaptıkları, ya da Kur'an'ı doğru anlamaktan ziyade önceden benimsenmiş bir inanç ve düşünceye göre onu yorumlamaya ve uyarlamaya yönelik çabalarla yapılan tefsirdir.

Sünnîler'e göre makbul re'y tefsirlerinin en meşhurları Ebû-Mansûr el-Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) *Te'vilâtü'l-Kur'an*, Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî'nin (ö. 538/1143) -Mu'tezile mezhebine göre yazılmış bazı kısımlar dışında- *el-Keşşâf*, Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1209) *Mefâtîhu'l-gayb*, Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envârü't-tenzîl* isimli eserleridir.

3. İki metodu cemeden tefsirler

Yemenli Sünnî fıkıhçı ve tefsirci Şevkânî'nin (ö. 1250/1832) *Fethu'l-Kadîr* isimli tefsiri ile İranlı çağdaş düşünür Muhammed Hüseyin Tabâtabâî'nin *el-Mîzân fî tefsîri'l-Kur'an* isimli eseri, dirayet ve rivayet usullerini cemeden tefsirlere iki önemli ve başarılı örnektir. Bu müellifler âyetleri, sistemli ve devamlı olarak önce dirayet yoluyla, sonra özel

bölümünü satır başı veya "rivayet araştırması, bölümü" gibi bir başlıkla ayırmak suretiyle rivayet usulüne göre tefsir etmişlerdir.

4. Tasavvufî-işârî tefsirler

Tasavvuf literatüründe *işâret* terimi, "maksadı, söz aracılığı olmadan başkasına bildirme; ibareyle anlatılamayan, yalnızca ilham, keşf gibi yollarla elde edilmiş bilgi ve sezgi sayesinde anlaşılabilecek kadar gizli olan mâna" vb. şekillerde tanımlanmış; sûfînin kalbine doğduğu kabul edilen ilham ve işaretlere dayanarak âyetlerin yorumlamasına da *işârî* veya *tasavvufî tefsir* denilmiştir. Söz konusu gizli anlamları kavramanın yolu olarak görüldüğü için tasavvuf da *işaret ilmi* olarak kabul edilmiştir (Serrâc, *el-Lüma'*, s. 294, 296, 414).

Sûfîlere göre Kur'an'daki kelime ve cümlelerin ilk bakışta akla gelen dış (zâhir) anlamlarından başka bir de bunların derûnunda bulunan iç (bâtın) mânaları vardır. Bu mânaya ulaşmak, bilgi birikimi ve tefekkür kabiliyetinin yanında ahlâkî olgunluğu da gerektirir. Kur'an'ın dış anlamını Arapça bilenler, iç anlamını yakīn ehli olan ârifler bilirler (Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kutu'l-kulûb*, I, 108; Gazzâlî, *İhyâ'*, I, 105, 296). Sûfîler, işaret yoluyla çıkarılan mânanın geçerli sayılması için bunun zâhirî mânaya aykırı düşmemesini gerekli görürler. Ancak bu temel kurala aykırı işârî yorumlar da yapılmıştır. Meselâ Muhyiddîn İbnü'l-Arabî, Bakara sûresinin 6. âyetinde geçen "Allah'ı inkâr edenler" ifadesini, "Allah sevgisiyle dolup taşan gönüllerini dış dünyaya kapatanlar" şeklinde açıklamakta ve söz konusu âyetin bütününü zâhirî anlamın tam tersi bir anlayışla yorumlamaktadır (*el-Fütûhâtu'l-Mekkiyye*, I, 49, 161, 179).

Öte yandan İbnü'l-Arabî'den itibaren işârî tefsirlerde varlık ve bilgi teorisi gibi soyut felsefî konulara da yer verilmiştir. Özellikle geç dönemlerde yazılan işârî tefsirlerde ulûm-i garîbe (occult arts) denilen esrarengiz bilgilere dair literatürün de etkisi görülür. Taşköprizâde, havâss-ı Kur'an, havâss-ı hurûf, cefr gibi konulardan bahsederken esrarlı ilimlerle Kur'an arasındaki ilişkiye de temas eder (*Mevzûâtü'l-ulûm*, I, 396, 427-428; II, 220, 244-246).

Mutasavvıfların bazı bâtınî ve işârî yorumları, Kur'an'ın lafzına ve mânasına uygun düşmediği, Arap dili ve edebiyatı kurallarına uymadığı

gibi gerekçelerle hem ulemâ hem de ılımlı sûfîler tarafından eleştirilmiştir. Hâris el-Muhâsibî'nin, Ebû Zürʿa ed-Dımaşkī'nin nefisle ilgili işârî mahiyetteki açıklamalarını bidʿat ve dalâlet saydığı söylenir (İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, s. 161). Serrâc, hatalı, lâubalice ve tahrif niteliğinde işârî yorumlar bulunduğunu belirtir ve bu yorumları Allah'a iftira olarak değerlendirir (*el-Lümaʿ*, s. 126). Hadis âlimi İbnü's-Salâh, Zerkeşî, Zehebî gibi âlimler de işârî tefsire eleştiride bulunmuşlardır. Zehebî, genel olarak takdir ettiği Sülemî'nin yorumlarında asla câiz olmayan unsurlar da bulunduğunu, bazı âlimlerin zındıklık işareti saydıkları bu tür yorumların Karmatîler'in tahriflerinden ibaret olduğunu savunur (*Aʿlâmü'n-nübelâ'*, XVII, 252). İbn Teymiyye genel olarak işârî tefsirleri sakıncalı bulmamakla birlikte bazı tasavvufî yorumların Bâtınîler'in te'villerine benzediğine dikkat çeker (*Mecmûʿu fetâvâ*, I, 243-245; V, 551; XIII, 362; XVII, 113). İbnü'l-Arabî ve izleyicilerinin bâtınî ve işârî yorumlarına yöneltilen itiraz ve tenkitler ise çok daha ağırdır. Hatta Ali el-Kārî, Alâeddin el-Buhârî, Bikāî gibi âlimler, İbnü'l-Arabî'nin yaptığı yorumların küfür ve ilhad olduğunu ileri süren eserler yazmışlardır. Buna karşılık Abdurrezzâk Kâşânî, Kıvâmüddin Abdurrahman Câmî, Dâvûd-i Kayserî, Abdullah Bosnevî ve Bâlî Efendi gibi *Fusûsü'l-hikem* şârihleri ise İbnü'l-Arabî'yi ve izleyicilerini savunmuşlardır.

Tasavvufî mahiyette tefsir yazan ilk kişinin İbn Atâ (ö. 309/922) olduğu kabul edilir. Ancak onun eseri günümüze kadar ulaşmamıştır. Ebû Abdurrahman es-Sülemî ve Ebû Nasr es-Serrâc'ın bu eserden yaptıkları alıntılar Paul Nawy tarafından bir araya getirilerek yayımlanmıştır (bk. *Nusûs sûfîyye gayru menşûre*, Beyrut 1986). Sehl b. Abdullah et-Tüsterî'ye nisbet edilen *Tefsîru'l-Kur'ani'l-azîm* her sûreden bir veya birkaç âyetin tefsirini içerir. Ebû Abdurrahman es-Sülemî'nin *Hakāiku't-tefsîr*'i, sûfîlerin çeşitli âyetler hakkındaki yorumlarını bir araya getirmesi bakımından büyük önem taşır. Abdülkerîm el-Kuşeyrî, Sülemî'nin *Hakāiku't-tefsîr*'i başta olmak üzere önceki işârî tefsirlerden de yararlanarak *Letâifü'l-işârât*'ı telif etmiştir. Kâşânî'nin *Te'vilâtü'l-Kur'an*, Sadreddin Konevî'nin *İʿcâzü'l-beyân fî te'vîli Ümmi'l-Kur'an*, Ebü'l-Berekât Cemâleddin es-Safedî'nin *Keşfü'l-esrâr ve hetkü'l-estâr*, Nizâmeddin Hasan b. Muhammed en-Nîsâbûrî'nin *Garâibü'l-Kur'an fî regāibi'l-Furkān* ve Abdurrahman-ı Câmî'nin *Tefsîrü'l-Câmî* adlı eserleri kayda değer tasavvufî tefsirlerdendir.

Osmanlı döneminde yaşayan mutasavvıflar da selefleri gibi Kur'an'ın tamamına veya bir kısmına çok sayıda işârî tefsir yazmışlardır. Bunların en kapsamlısı ve en çok ilgi göreni, İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân* isimli eseridir (işârî tefsir hakkında daha geniş bilgi için bk. Süleyman Ateş, *İşârî Tefsîr Okulu*, Ankara 1974; Süleyman Uludağ, "İşârî Tefsir", *DİA*, XXIII, 424-428).

5. Konulara göre tefsir

Önceki asırlarda Kur'an'ın yalnızca nüzûl sebeplerine, nâsih-mensuh olan âyetlerine, fıkhî hükümlere kaynaklık eden âyetlerine mahsus kitaplar (bu mânada tefsirler) yazılmıştır. Çağımızda bunlara ek olarak "adalet ve zulüm, münafıklık, Ehl-i kitap" gibi bir konu seçilmek, bunlarla ilgili âyetleri derleyip düzenledikten sonra açıklamak suretiyle konulu tefsirler (et-tefsîrü'l-mevzûî) yazılmaktadır. Mekke'de yaşayan Suriyeli âlim Hasan Habenneke el-Meydânî'nin *Zâhiratü'n-nifâk* isimli iki ciltlik eserini burada örnek olarak zikredebiliriz.

6. Terkip ve tahlile dayalı (sistematik) tefsir

Belli bir konudaki âyetlerin derlenip bir düzene göre açıklanması şeklindeki konulu tefsirlerden farklı bir tefsir örneği de Fazlurrahman'ın *Ana Konularıyla Kur'an* adlı kitabında yaptığı gibi terkip ve tahlile dayanan tefsirdir. Bu tip çalışmaların amacı, "Kur'an'ın temel fikirlerini ve doktrinlerini sistemli bir şekilde sunup Allah, tabiat, insan ve hayat gibi konulardaki görüşlerini sergilemektir."

E) Bu tefsir

Kur'an Yolu adını taşıyan bizim çalışmamız, yukarıda tanıtılan çeşitler içinde daha çok "mushaf tertibine göre yapılmış bulunan dirayet tefsirleri"ne benzemektedir.

"Dilimizde tercüme ve telif olarak hazırlanmış birçok tefsir varken bir yenisine neden ihtiyaç duyuldu?" şeklindeki haklı soruya aşağıda madde-

ler halinde vereceğimiz cevap, aynı zamanda amacımıza ve usulümüze de açıklık getirecektir:

1. Önsözde de belirttiğimiz gibi okuyucu olarak hedef kitlemiz din üzerine uzmanlık düzeyinde araştırma yapan ilim adamları değildir. Bu tefsir, öncelikle Kur'an'ı doğru anlamak ve hayatında rehber edinmek isteyen, –farklı düzeylerde de olsa– kültürel birikimi olan insanların ihtiyaç ve beklentileri dikkate alınarak hazırlanmıştır.

2. Bu girişin ilgili yerinde Kur'an-ı Kerîm'in amacı ve içeriği hakkında bilgi verilmiş; neyi bildirmek, anlatmak ve yaşatmak üzere geldiği açıklanmıştı. Aradığımız, ulaşmaya çalıştığımız anlam ve yorumlar hep bu amaç doğrultusunda oldu. Bu noktada bizi tatmin eden bilgileri ve yorumları tefsir literatüründe bulduğumuz durumlarda bu birikimden yararlanmanın hem ilmin gereği hem de kültürümüze karşı borcumuz olduğunu düşünerek bu bilgi ve yorumları tefsirimize yansıtmaya çalıştık. Bizi tatmin eden veya hedef kitlemiz için uygun ve doğru bulduğumuz anlayış ve yorumu çoğunlukla birden fazla tefsirin ihtiva etmesi yanında, bazan da bunun hiçbir tefsirde bulunmadığına şahit olduk. Böyle durumlarda Kur'an'ın ruhunu ve bu ruha uygun genel İslâmî ölçüleri, ilmin gereklerini ve çağın ihtiyaçlarını birlikte göz önüne alarak kendi yorumumuzu ortaya koymaya çalıştık.

3. Bir yandan âyetlerin açıklanması için gerekli olanları söylemeye çalışırken diğer yandan içinde bulunduğumuz şartlarda vakit darlığı çeken günümüz insanına sıkılmadan, zorlanmadan okuyacağı ölçüde bir tefsir sunmayı hedefledik.

4. Aşağıda listesi verilen tefsir kitaplarının önemli bir kısmını çalışmamızın başından sonuna kadar göz önünde bulundurduk ve dikkatle incelemeye çalıştık. Ayrıca birçok tefsir kitabıyla başka ilim dallarına ait eserleri de yeri geldikçe bilgi ve görüş almak veya kendi bilgi ve kanaatlerimizi test etmek için kullandık. Ancak bu kitapların muhtevasını olduğu gibi –meselâ tercüme ederek– veya çoğunlukla almadık; deyim yerindeyse hem aramızda hem de kitaplarla müzakere yaptık, eski tefsir birikimini özetleyerek verdik, sonunda bize ikna edici görünen ve temel amaca uygun düşen anlayış ve yorumu tercih ettik, oluşturduk.

5. Kur'an'ın açıklanması gibi ağır sorumluluk gerektiren bir işle meşgul olduğumuzun ve bu alanda zengin bir kültür mirasına sahip bulunduğu-

muzun bilinci içinde, "özgün" kelimesinin câzibesine kapılmadan, tefsirlerdeki bilgilerin ve yorumların özünü vermeye ve Kur'an'ın bizi götürdüğü yere doğru ilerlemeye çalıştık. Bir başka anlatımla, çok geniş bir kültür hazinesi olan ama tekrarlarla ve özellikle günümüz okuyucusuna hitap etmeyen açıklamalarla yüklü bulunan klasik hatta muasır tefsirlerdeki belli başlı bilgileri ve yorumları iyi bir ayıklamaya tâbi tutup anlaşılır biçimde ve sağlıklı olarak aktarabilmenin önemli bir iş olduğu, yapılması gerektiği ve bunun "nakilcilik" olarak nitelenemeyeceği düşüncesiyle hareket ettik. Ama bu, araştırmalarımızın ve konu üzerinde yoğunlaşmamızın bizi ulaştırdığı, kendimize ait yeni bakış ve yorumu belirtmekten alıkoyan bir faktör olmadı. Öte yandan, ülkemizde okuyucunun kültür seviyesindeki yükselme ve Kur'an'ı anlamaya olan ilgideki artış, bizi az da olsa –konunun meraklıları açısından faydalı görülen– teknik sayılabilecek ayrıntılara da yer vermeye veya ilgili kaynaklara gönderme yapmaya yöneltmiştir. Bu çerçevede okuyucu için güvenli bilgilere kolayca erişme imkânı veren *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* ve *İslâm'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi (İFAV Ans.)* gibi kaynaklara da atıflar yapılmıştır.

6. Bu çalışmada âyetlerin meâlleri ve yorumları verilirken öncelikle onların indirildiği dönemdeki mânalar, yani hitap ettiği ilk toplumun ilâhî mesajlardan anladıkları veya bu mesajların onlara anlatmak istedikleri tesbit edilmeye çalışılmış; bunun için de imkân ölçüsünde o toplumun dili, kültürü, inançları ve telakkileri, dünya görüşü, sosyal yapısı ve ilişkileri gibi faktörler dikkate alınmıştır. Bununla birlikte Kur'an'ın ilk muhataplarına verdiği bilgiler, açıklamalar, yöneltti̇ği eleştiriler, uyarılar, getirdiği düzenlemeler aynı zamanda evrensel anlam, değer ve amaçlar taşıdığından, olabildiğince bunları da ortaya koyan yorumlar yapılmıştır.

7. Anlamı gayet açık da olsa istisnasız her âyetin tefsirini yapmak yerine, meâlindekine katkı sağlama esasına göre ve olabildiğince tekrardan kaçınarak tefsir etme yolunu tuttuk; gereken yerlerde öncesine veya ileriye göndermeler yaptık. Bununla birlikte okuyucunun dikkatini gereksiz yere bölmemek amacıyla ve "indeks"ten yararlanılabileceğini de dikkate alarak atıfları sınırlı tutmaya çalıştık.

8. Bazı özel terimler ve kavramlar hakkında konunun önemiyle orantılı olarak daha geniş bilgiler verdik. Ancak bu tür bilgileri, mutlaka ilgili

terimlerin ve kavramların ilk geçtiği âyetlerde vermek yerine –bunu da dikkate almakla birlikte– en ağırlıklı olarak geçtiği âyetlerde verme yolunu tercih ettik. Bu sayede konu bilgilerinin ilk ciltlerde yığılmasını da önlemiş olduk.

9. Her sûrenin giriş bölümünde özetlenen ilgili sûrelerin âyet sayısı, Mekke veya Medine döneminde vahyedilmiş olması, nüzûl sırası, bazı kelimelerdeki kıraat (okuma) farkları gibi konularda tefsir kitaplarında yer alan teknik ayrıntıları ve farklı tesbitleri, amaç bakımından önemli olmadıkça aynen aktarmadık. Âyetlerin sayımı ve sûrelerin nüzûl sıralaması konusunda da genellikle kullanılan tek listeye göre hareket ettik. Nüzûl sıralaması konusundaki farklılık, bazı farklı rivayetlerden ve belli bir sûrenin bir defada değil, uzun bir süre içinde parça parça gelmiş olmasından kaynaklanmıştır. İlgili kaynaklarda aktarılan Hz. Osman'a, İbn Abbas'a ve Ca'fer es-Sâdık'a ait olan listeler içinden biz, daha yaygın olduğu için Hz. Osman'a ait olanı kullandık.

10. Daha çok geçmiş dinler, peygamberler ve kavimlerle ilgili âyetler bağlamında gerektikçe mukayese imkânı sağlamak ve ihtiyaç halinde İslâmî inançlarla ve ilkelerle çelişmeyen ek bilgiler vermek maksadıyla Kitâb-ı Mukaddes'ten de bilgiler aktardık.

11. Çalışmamız sırasında tefsir kitaplarıyla Kur'an ilimleri çerçevesindeki diğer eserlerin yanında öncelikle Kur'an'daki kullanımlardan ve ilgili konuyu özellikle inceleyen ilmî çalışmalardan, ayrıca sahih hadislerden, umumi tarihten, Hz. Peygamber'in devrini ve hayatını anlatan eserlerden, dinler tarihinden yararlanmaya gayret ettik.

12. Kültür hazinemizde kelâm, fıkıh, ahlâk, tasavvuf, peygamberler tarihi, siyer gibi İslâm'ı çeşitli yönlerden anlatan sistematik kitaplar yanında insanı ve çevresini anlatan müsbet ilim eserleri bol miktarda bulunmaktadır. Bu tefsiri okuyanlar ondan, belirtilen ilim dallarında yazılmış kitaplardan aktarılmış bilgileri değil Kur'an'ın hidayetini, insana vermek istediği bilgi, iman, şuur, ahlâk ve eğitimi almayı ummalı ve bunu aramalıdırlar.

13. Eserin meâl kısmındaki tercihler tefsire verilen emeğin ürünü olarak şekillenmiştir. Meâle yansıtılamayan ve dikkate değer görülen mânalara tefsirde ayrıca işaret edilmiştir. Aynı kelime veya ifadenin meâlde daima aynı şekilde karşılanması gibi bir anlayış benimsenmemiş; bağlam far-

kının değişik anlamları gerektirmesi tabii olduğu gibi, bağlam aynı veya birbirine yakın olsa bile –asıl mânayı değiştirmemek kaydıyla– mâkul sınırlar içindeki çeşitliliğin çalışmaya zenginlik katacağı düşünülmüştür.
14. Sûreler hem yük dengesi hem de mümkün mertebe yazanların uzmanlık dalları ve konuları göz önünde bulundurularak paylaşılmış, her birinin yaptığı meâl ve tefsir diğerleri tarafından ana kaynaklar da dikkate alınarak okunmuş; değiştirme, ilâve, eksiltme gibi tashih ve teklifler hazırlanmış; nihayet ortaya çıkan farklı çalışmalar bir arada müzakere edilerek üzerinde uzlaşma sağlanıp tek metin haline getirilmiştir.

F) Sıkça başvurulan tefsir kitapları

İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/922), *Câmiʿu'l-beyân*; Ebû Bekir er-Râzî el-Cessâs (ö. 370/980), *Ahkâmü'l-Kur'an*; Zemahşerî (ö. 538/1143), *el-Keşşâf*; Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148), *Ahkâmü'l-Kur'an*; Abdülhak b. Gālib b. Atıyye (ö. 546/1151), *el-Muharrerü'l-vecîz*; Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1209), *Mefâtîhu'l-gayb*; İbn Kesîr (ö. 774/1372), *Tefsîrü'l-Kur'ani'l-azîm*; Ebü'l-Berekât en-Nesefî (ö. 710/1310), *Medârikü't-tenzîl*; Kurtubî (ö. 611/1214), *el-Câmiʿ li-ahkâmi'l-Kur'an*; Muhammed b. Ali eş-Şevkânî (ö. 1250/1832), *Fethu'l-kadîr*; Mahmûd el-Âlûsî (ö. 1270/1854), *Rûhu'l-meʿânî*; Muhammed Tâhir b. Âşûr (ö. 1393/1973), *et-Tahrîr ve't-tenvîr*; Muhammed Hamdi Yazır (ö. 1942), *Hak Dini Kur'an Dili*; Muhammed İzzet Derveze (ö. 1404/1984), *et-Tefsîru'l-hadîs*; Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*; Muhammed Esed (ö. 1412/1992), *Kur'an Mesajı*.

1 (5)

Fâtiha Sûresi

Mekke, 7

Nüzûlü

Mushafta birinci, nüzûl sıralamasında 5. sûredir. Hz. Muhammed'in peygamberliğinin ilk yıllarında Mekke'de nâzil olduğu hususunda ittifak vardır. Kaynaklarda nüzûl sebebiyle ilgili özel bir olay yoktur. Kur'an'ın hem bir mukaddimesi hem de özeti gibidir. Ayrıca her müminin kıldığı namazın bütün rek'atlarında rabbi ile konuşurcasına okuması ve bu sayede O'na yaklaşması murat edilmiştir.

Adı ve âyet sayısı

Kur'an ilimlerine dair kaynaklarda birden fazla adı vardır; ancak bunlardan "Fâtiha, es-Seb'u'l-mesânî, Ümmü'l-kitâb" adları hadislerde geçmektedir (bk. Buhârî, "Tefsîr", 1, "Ezân", 109; Tirmizî, "Salât", 183).

Fâtiha "ilk, evvel, başlangıç" demektir. Bütün olarak gelen ilk sûre olduğu, Kur'an-ı Kerîm'i okumaya ve yazmaya onunla başlandığı için bu adı almıştır. Fâtiha sûresinden önce gelen (nâzil olan) âyetler, ait oldukları sûrelerin parçalarıdır ve bu sûrelerin nüzûlü Fâtiha'dan sonra tamamlanmıştır.

es-Seb'u'l-mesânî "ikilenen, tekrarlanan yedi" demektir. Bu sûre yedi âyetten oluştuğu ve namazda en az iki kere okunduğu ya da her rek'atta ona bir başka sûre veya birkaç âyet eklendiği için bu ismi almıştır.

Ümmü'l-kitâb "kitabın aslı, temeli, anası" demektir. Bazı hadislerde "Ümmü'l-Kur'an" (Kur'an'ın anası) şeklinde ifade edilmiştir. Fâtiha sûresine bu ismin verilmesi, yukarıda işaret edilen ve az sonra açıklanacak olan içeriği sebebiyledir.

Fâtiha'nın yedi âyetli bir sûre olduğunda görüş birliği vardır. Bu yedi âyetin sayımı, besmelenin Fâtiha sûresine dahil bir âyet olup olmadığı konusundaki görüş ayrılığı sebebiyle farklı olmuştur. Mekke ve Kûfeli kıraat âlimlerine (kurrâ) göre besmele Fâtiha'ya dahil bir âyettir, "el-hamdü" ile başlayan ise ikinci âyettir. Medine, Basra ve Şam kurrâsına göre besmele Fâtiha'ya dahil bir âyet değildir, "el-hamdü..." birinci âyettir. Bu konuya besmelenin tefsirinde tekrar dönülecektir. Besmeleyi Fâtiha'dan saymayanlara göre "en'amte aleyhim"den sonrası ayrı bir âyettir ve yedi rakamı böyle tamamlanmaktadır.

Konusu

Bu sûre ilâhî kitabın bütün amaçlarını; getirdiği mâna, bilgi ve hükümleri özet halinde ihtiva etmektedir. Kur'an-ı Kerîm'in gönderiliş amacı insanların dünya hayatını düzene koymak ve iyi (ilâhî irade, rızâ ve düzene uygun) bir dünya hayatından sonra ebedî saadeti sağlamaktır. Bu amaca ulaşabilmek için: **1.** Emir ve yasaklara ihtiyaç vardır. **2.** Bu emir ve yasakların hayata geçmesi, bunların kaynağının "yaratıcı, varlığı zaruri, kemal sıfatlarına sahip, her çeşit eksiklik ve kusurdan uzak bulunan Allah" olduğunun bilinmesine bağlıdır. **3.** Bu imanı, bu bilgi ve şuuru desteklemek üzere de mükâfat ve ceza vaadi gerekir. Sûrenin başından "yevmi'd-dîn"e kadar birincisi, "müstakīm"e kadar ikincisi ve buradan sonuna kadar da mükâfat ve ceza vaadi ile –konuları desteklemek, canlı bir şekilde tasvir etmek ve geçmişten ibret alınmasını sağlamak üzere verilen– Kur'an kıssalarının özü veciz bir şekilde ifade edilmiştir. Kur'an-ı Kerîm'in bilgi, irşad ve tâlimatla ilgili bütün muhtevası "bilinmesi ve inanılması gerekenler" ve "yapılması gerekenler" diye ikiye ayrılabilir. Birincisinde Allah, peygamberlik, gayb âlemi hakkında bilgiler, öğütler, misaller, hikmetler ve kıssalar vardır. İkincisinde ise ibadetler, hayat düzeni gibi amelî, ahlâkî hükümler ve öğretiler vardır. Fâtiha sûresi bütün bunları ya sözü veya özüyle ihtiva etmektedir ya da bu konularda aklın önünü açarak ona ışık tutmaktadır.

"Hamd Allah'a mahsustur" cümlesi Allah Teâlâ'nın kendisini hamde (övgü, yüceltme) lâyık kılan bütün yetkinlik sıfatlarını; "âlemlerin rab-

bi" ifadesi diğer yaratma ve fiil sıfatlarını; "rahmân ve rahîm" isimleri Allah'ın insanlara rahmet ve merhametinden kaynaklanan din kurallarını; "ceza ve hesap gününün sahibi" nitelemesi kıyamet hallerini ve âhiret âlemini; "Yalnız sana kulluk ederiz" kısmı iman, ibadet ve sosyal düzeni; "Yalnız senden yardım dileriz" cümlesi amellerde ihlâsı (ibadetlerin yalnızca Allah rızâsı için yapılmasını) ve tevhidi (O'ndan başkasına kul olarak boyun eğilmemesini, Tanrı'ya mahsus sıfat ve etkilerin O'ndan başkasına tanınmamasını) ifade etmektedir. "Bizi doğru yola ilet" cümlesi ibadet, nizam, düşünce ve ahlâk çerçevesini, "nimete erdirdiklerinin yoluna..." kısmı gelip geçmiş örnek nesilleri, millet ve toplulukları; "gazaba uğramışların ve sapmışların yoluna değil" bölümü ise kötü örnek teşkil eden ve hallerinden ibret alınması gereken geçmiş toplulukları içine almaktadır.

Denebilir ki besmelenin başındaki "bi" edatından başlayarak besmeleye, sonra Fâtiha'ya ve devamında bütün Kur'an'a doğru ilâhî sırlar perde perde açılmakta; yoğunlaştırılmış dar hacimden, yoğunluğu gittikçe hafifleyen geniş hacimlere doğru yansıyan ilâhî irşadın ışığı âlemlere yayılmaktadır. "Bi" edatındaki "musâhabe" (beraberlik) ve " istiâne" (yardım dileme) mânaları, kul ile Allah ilişkisinin ve dolayısıyla dinin amacının bütününü ihtiva etmektedir. Besmelenin geri kalan kısmı ile Fâtiha, bu ilişkiyi daha da açarak devam etmekte, diğer sûre ve âyetler de bunları, aralarında bir bütünlük oluşturarak her kabiliyet ve zihin seviyesine uygun üslûplar içinde açıklığa kavuşturmaktadır.

Fazileti

Gerek yalnızca "elhamdülillâh" vb. şeklinde ifade edilen hamdin ve gerekse bütünüyle Fâtiha sûresinin değeri ve müminin dinî hayatındaki yeri hakkında birçok sahih hadis bulunmaktadır: "Zikrin en üstünü 'lâ ilâhe illallah', duanın en yücesi 'elhamdülillâh'tır" (Tirmîzî, "Duâ", 9). "Allah'a hamd ile başlamayan her önemli işin sonu güdüktür" (İbn Mâce, "Nikâh", 19). Allah'ın resulü, Ebû Saîd b. Muallâ isimli sahâbîye, Kur'an-ı Kerîm'deki en büyük sûreyi mescidden çıkmadan bildireceğini ifade buyurmuş, sonra da bunun Fâtiha olduğunu açıklamıştır (Buhârî, "Fezâ'ilü'l-Kur'an", 9).

Yine birçok sahih hadiste Fâtiha sûresinin şifa özelliği ile ilgili açıklamalar yapılmıştır (meselâ bk. Buhârî, "Fezâ'ilü'l-Kur'ân", 9).

أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ

Meâli

Kovulmuş şeytandan Allah'a sığınırım.

Tefsiri

"Eûzü" veya "istiâze" diye bilinen bu cümle, bu şekliyle bir âyet olmadığı için mushafa yazılmamıştır. "Kur'an okuyacağın vakit o kovulmuş şeytandan Allah'a sığın" (Nahl 16/98) şeklinde buyurulduğu için Kur'an okumaya başlayanlar, besmeleden önce "eûzü..." ifadesini okumak suretiyle bu emri yerine getirmektedirler.

Asıl adı *İblîs* olan *şeytan*, Allah'ın "Âdem'e secde et!" emrine uymadığı, kendisinin daha üstün olduğunu ileri sürerek emre karşı geldiği için meleklerin vatanından (melekût âlemi) kovulup sürgün edilmiş; o da imtihan dünyasında Allah'ın kullarını, O'nun yolundan ve rızâsından ayırmak için uğraşmayı kendine vazife edinmiştir (A'râf 7/11-17). Şeytan, kendine uyan diğer cinleri ve insanları da kullanarak vazifesini yapmaya çalışmaktadır (En'âm 6/112). Ancak Allah'a iman eden, O'na dayanan ve güvenen müminlere şeytanın zarar veremeyeceği ve onlara hükmünün geçmeyeceği ilgili âyetlerde açıklanmıştır (Nahl 16/98-100).

Yukarıda meâli zikredilen âyet (16/98) sebebiyle Kur'an okumaya başlayanlar "eûzü" çekerler. Ancak bunun hükmü konusunda farklı görüş ve yorumlar vardır. Bazı müctehidlere göre emir kipi kullanıldığı için eûzü çekmek farzdır. Müctehidlerin çoğunluğuna göre ise bu bir tavsiye emridir, eûzü çekmek farz değil menduptur, teşvik edilmiştir ve güzel bulunmuş bir davranıştır.

Şeytanın insandan en uzakta olması gereken zaman olan Kur'an okuma halinde bile –okumaya başlarken– eûzü çekmek tavsiye edildiğine göre diğer işlere başlarken bunu yapmanın daha da gerekli olacağı anlaşılmaktadır.

Kötülüğe karşı bile iyilik yaparak insanlardan gelecek belâyı defetmek, eûzü çekerek de şeytandan gelecek olan vesvese ve kışkırtmayı kendilerinden uzaklaştırmak Kur'an'ın, müminlere tavsiyeleri arasında yer almıştır (bk. Mü'minûn 23/96-98). Eûzü, bir yandan böyle maddî ve mânevî şerleri, kötülükleri defetmeye ilâç olurken diğer yandan kulun imtihan şuurunu tazelemekte, insanın ulvî yönü ile süflî yönü arasında ömür boyu sürüp giden ve onu geliştirmeyi, olgunlaştırmayı sağlayan mücadelede uyanık ve tedbirli olmayı telkin etmektedir.

1 – 7

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ ﴿١﴾
اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَم۪ينَۙ ﴿٢﴾ اَلرَّحْمٰنِ
الرَّح۪يمِۙ ﴿٣﴾ مَالِكِ يَوْمِ الدّ۪ينِۜ ﴿٤﴾ اِيَّاكَ
نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَع۪ينُۜ ﴿٥﴾ اِهْدِنَا
الصِّرَاطَ الْمُسْتَق۪يمَۙ ﴿٦﴾ صِرَاطَ
الَّذ۪ينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْۙ غَيْرِ
الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّٓالّ۪ينَ ﴿٧﴾

Meâli

1. Rahmân ve rahîm olan Allah'ın adıyla... **2.** Hamd, âlemlerin rabbi Allah'a mahsustur. **3.** Rahmân ve rahîm. **4.** Ödül ve ceza gününün tek hâkimi. **5.** (Rabbimiz!) Ancak sana kulluk eder ve yalnız senden yardım dileriz. **6.** Bizi dosdoğru yola ilet. **7.** Nimetine erdirdiklerinin yoluna; gazaba uğramışların yoluna da, delâlete sapmışların yoluna da değil!

Tefsiri

1. Sûrelerin başında bulunan *besmele* cümlelerinin, Kur'an-ı Kerîm'in mushaflarda ilk defa toplanmasından itibaren yazılageldiği, aynı dönemde Kur'an'a dahil olmayan hiçbir şeyin mushafa yazılmadığı dikkate alınırsa –aksine görüşler bulunmakla birlikte– her sûrenin başındaki besmeleyi, sûrenin âyet sayılarına dahil olmayan ayrı bir âyet olarak kabul etmek gerekmektedir. Hanefî fıkıhçılarının görüşleri de böyledir (Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, I, 12). İmam Şâfiî Fâtiha sûresinin başındaki besmeleyi bu sûreden bir âyet olarak kabul etmiştir. Diğer sûrelerin başlarındaki besmeleler konusunda kendisinden iki farklı görüş nakledilmiş, her sûreye dahil bir âyet sayılması görüşü –ona ait olması yönünden– daha sahih bir rivayet olarak kaydedilmiştir. Ebû Hanîfe'ye göre besmeleler sûrelerin başında ayrı âyetler olduğu için namazda yalnızca Fâtiha'dan önce sessiz olarak okunur, Fâtiha'yı takip eden ve zamm-ı sûre denilen sûre ve âyetlerden önce ise besmele okunmaz. Yukarıda verilen bilgiler istikametinde besmele bu sûrenin ilk âyeti olarak tefsir edilmiştir.

Besmele dilimize genellikle "Rahmân ve rahîm olan Allah'ın adıyla" şeklinde çevrilmektedir. Bu cümlede zikredilmeyen fakat her besmele okuyanın başlayacağı işe göre niyetinde bulunan "... okuyorum, başlıyorum, yapıyorum, yiyorum" gibi bir yüklem vardır. "Allah'ın adıyla yemek, okumak" ifadesinden Türkçe'de "yenen ve okunanın Allah'ın adıyla birlikte yenildiği veya okunduğu" anlaşılır. Bu mâna kastedilmediğine göre maksadı doğru anlatabilmek için besmeleyi "Rahmân ve rahîm olan Allah adına, ... adını anarak, ... Allah'tan yardım dileyerek ..." şekillerinde çevirmek de uygun olur.

Kul herhangi bir davranışta bulunurken, önemli bir işe teşebbüs ederken önce eûzü çekerek muhtemel olumsuz etkileri defetmekte sonra da besmeleyi okuyarak "kendinin tek başına yeterli olmadığını, başarı ve gücün ancak Allah'tan gelebileceğini, Allah'ın yeryüzünde halife kıldığı bir varlık olarak O'nun mülkünde, O'nun adına tasarrufta bulunduğunu, asıl mâlik ve hâkim olan Allah'ın koyduğu sınırları aşarsa emanete hıyanet etmiş olacağını..." peşinen kabul etmekte ve bundan güç almaktadır. Burada tevhid cümlesinin mânası da üstü kapalı olarak mevcuttur. Zira nasıl ki tevhid cümlesinde "lâ ilâhe" denilerek önce bütün sahte tanrılar zihinlerden siliniyor, sonra da "illallah" ifadesiyle hakiki, tek, eşi ve benzeri bulunmayan Tanrı (Allah) kalbe ve zihne yerleştiriliyorsa, eûzü besmele çekildiğinde de önce kulluk ilişkisine engel olan kirli çevre temizleniyor, sonra da bu ilişkinin en uygun anahtarı kullanılmış, doğru kapılar açılmış, sağlıklı bağ kurulmuş oluyor.

Kur'an dilinde *rahmân* sıfat-ismi de Allah'a mahsustur, başka hiçbir varlık için kullanılmamıştır. Rahmân "en uzak geçmişe doğru bütün yaratılmışlara sonsuz ve sınırsız lutuf, ihsan, rahmet bahşeden" demektir. Rahmân, rahmetiyle muamele ederken buna mazhar olan varlığın hak etmesine, lâyık olmasına bakmaz, bu sıfatın tecellisi yağmur gibi her şeyin üzerine yağar, güneş gibi her şeyi ısıtır ve aydınlatır.

Rahîm "çok merhametli, rahmeti bol" demek olup bu sıfatla kullar da nitelenebilir. Allah'ın rahîm sıfat-ismi O'nun, daha ziyade kullarının gelecekte elde etmek üzere hak ettikleri, lâyık oldukları sınırsız rahmetini, lutuf ve merhametini ifade etmektedir. "Esirgemek" ve "bağışlamak" bu sonsuz, engin ve etkisi çeşitli rahmetin ancak bir parçası, etkilerinin yalnızca bir çeşididir.

2. Dilimizde övme ve teşekkür etme, Arapça'da medih ve şükür kelimelerinin *hamd* kelimesine yakın mânaları bulunmakla birlikte bunlar arasında birtakım ince farklar da vardır. Methetme (övme) bir iyilik ve güzellik karşısında yapılır; bu iyilik ve güzelliğin sahibi, kendisinin bunda iradesi ve etkisi olsun olmasın methedilebilir. Kişi kendi iradesinin eseri olmayan güzelliği sebebiyle övüldüğü gibi cömertlik ve cesaret gibi

erdemlerinden dolayı da övülür. Halbuki hamd ancak irade ve istekle hâsıl olan iyilik ve güzellik karşısında yapılır.

Şükür ve teşekkür "isteyerek yapılmış (ihtiyarî) bir iyilik ve ihsana karşı dille veya başka şekillerde uygun mukabelede bulunmak"tır. Bu, hem Allah'tan hem de insanlardan gelen iyilikler karşılığında yerine getirilmesi beklenen ahlâkî bir ödevdir. Hamdetmek de dil ile yapılır; "hamdolsun, elhamdülillâh..." denir, ancak bunun sebebi yalnızca nimet ve ihsan değil, irade ve ihtiyara dayalı bütün güzellik ve iyiliklerdir. Bu mânada hamd yalnızca Allah'a mahsustur. Çünkü başkalarına ait olan iyilik ve güzellikler, gerçek ve kâmil mânasıyla onların isteklerine bağlı değildir. İnsanların kendi isteklerine bağlı iyilik ve güzelliklerde Allah'ın da iradesi vardır. Onların irade ve isteklerine bağlı olmayan iyilik, güzellik ve hizmetler ise doğrudan yaratıcının, fıtrat ve özellikleri takdir edip yaratarak insanlara bahşeden kudretin eseridir. Dolayısıyla bu mânada hamdin tamamı Allah'a mahsustur, O'na aittir.

Âlem maddî ve mânevî, görülen ve görülemeyen, dünyada ve âhirette Allah Teâlâ'nın yarattığı her şeydir. Görülen, hissedilen, insan bilgisinin ulaşabildiği maddî varlıklara "mülk ve şehâdet âlemi", madde ötesi varlıklara da "gayb ve melekût âlemi" denilir. Gayb ve melekût âleminin tek sahibi Allah'tır. Mülk ve şehâdet âleminin ise gerçek sahibi Allah olmakla beraber görünürde ve mecazen başka sahipleri de olabilir. Vahiy yoluyla gelen bilgilere göre şehâdet ve mülk âlemi, gayb ve melekût âlemine nisbetle denizden bir damla, sahradan bir kum tanesi kadardır. Günümüze kadar insan bilgisinin ulaşabildiği uzay akıllara hayret verecek büyüklüktedir. Fakat bu büyüklük gayb âleminin yanında bir kum tanesi kadar kaldığına göre gayb âleminin azametini akıl terazisi çekemez. Konuya bu açıdan bakıldığında evrenin büyüklüğüne ve ondaki düzenin inceliklerine dair ulaşılan her yeni bilgi, Allah'ın insana bahşettiği aklın nerelere kadar ulaşabileceğini ortaya koymasının yanında, erişeceği sırların enginliğini tasavvur edebilmesi için bir ölçü de oluşturmaktadır. Şu halde gayb âleminin bu büyüklüğü iman ve irfanla kavranmakta, oradan da bütün âlemlerin rabbi (sahibi, mâliki, takdir edip yaratanı, koruyanı, geliştireni) olan Allah'ın azamet ve büyüklüğü karşısında kula yakışan hayret hali-

ne ulaşılmakta; bu azamet karşısında kul secdeye kapanınca onun hayret hali, "huzur, güven, sevgi, yakınlık ve tatmin"e dönüşmektedir.

Rab kelimesi tek başına söylendiği zaman bundan yalnızca "Allah" kastedilir, O'nun güzel isimlerinden biridir, "sahiplik ve terbiye edicilik" özelliğini ifade eder. Bu kelime "rabbü'd-dâr" (ev sahibi) gibi tamlama şeklinde başkaları için de kullanılır.

3. *Rahmân* ve *rahîm* isimlerinin anlamları için 1.ayetin (Besmele) açıklamasına bakılabilir.

4. "Ödül ve ceza (din) gününün hâkimi" diye çevirdiğimiz tamlamada geçen *mâlik* "malın, mülkün sahibi" demektir. Kıraat âlimlerince "hükümdar, iktidar sahibi" anlamında "melik" şeklinde de okunmuştur. İnsanlar için kullanıldığında mâlik ile melik arasında güç, yetki ve tasarruf hakkı bakımlarından önemli farklar vardır. Mal ve mülkün sahibi (mâlik) kişinin başkalarına hükmü geçmez, başkalarına hükmü geçen hükümdar (melik) ise her malın ve mülkün sahibi değildir. Allah Teâlâ hakkında mâlik ve melik sıfatları kullanıldığı zaman mâna çerçevesinde bir eksiklik olamaz; çünkü O hem âlemlerin sahibidir hem de herkese ve her şeye hükmü geçer; O'nun iktidarı üstünde bir iktidar tasavvur bile edilemez. Melik O'nun zâtına, mâlik ise fiiline ait sıfatlardır.

"Ödül ve ceza (din) günü"nün âhiretteki hesaba çekme ve hüküm verme günü olduğu, bunu açıklayan başka âyetlerden anlaşılmaktadır (meselâ bk. İnfitâr 82/17-19). Allah Teâlâ bütün zamanlarda ve zaman kavramına bağlı olmaksızın mutlak hâkim, sahip, melik ve mâliktir. Ancak Allah Teâlâ dünya hayatında, imtihan için kullarına da sahiplik ve iktidar vermiş; imanı olduğu halde gaflet içinde bulunan kimseler –zaman zaman da olsa– Allah'ın sahipliği ve iktidarının bilincinde olmaya özen göstermemişler; imanı olmayanlar ise bunun şuurundan tamamen yoksun kalıp inkâr etmişlerdir. Âhiret âleminde kulun, bu görünürdeki ve geçici iktidarı da ortadan kalkacağı için Allah'ın melik ve mâlik sıfatı bütün azametiyle ortaya çıkacak, belli olacaktır. Bunun için âhirette O, gerçekte ve görünürde "melik ve mâlik"tir.

5. Besmeleden buraya kadar kendisi ve sıfatları, kulları ve kâinat ile kesintisiz ilişkisi, dünya hayatının sonu ve hesap günü hakkında önemli

açıklamalar yapan Allah Teâlâ, bunları iman içinde dinleyip anlayan ve şuuruna yerleştiren kullarında hâsıl olacak duygu ve düşünceye, davranış biçimine tercüman olarak "Ancak sana kulluk eder ve yalnız senden yardım dileriz" buyuruyor. Şu halde yukarıda sıralanan eşsiz ve benzersiz sıfatlar Allah'a mahsus olduğuna göre ibadetin ve yardım dilemenin O'na özgü kılınması da –kul açısından– tabii hale gelmektedir.

İbadet "kulluk ve tapınma" olarak anlaşılmıştır. Bu kavramın içinde kâmil mânada "sevgi, korku ve boyun eğme" vardır; bu üç tavır ve duygunun birlikteliği ibadetin temelini oluşturur. İnsanların yaratılış gayesi ibadettir; ancak onlar buna mecbur tutulmamışlardır; yani terim anlamıyla ibadet, iradeye bağlı olmayan hareketler ve oluşlar gibi hâsıl olmamakta; ilâhî emri kul, –dünya hayatında bir imtihan olarak– serbest iradesiyle yerine getirmekte veya ihmal etmektedir. Dünyanın bütün nimetleri ve imkânları insanın, insanca (yalnız Allah'a kulluk ederek) yaşaması için verilmiş araçlardır. Bunları amaçlarına uygun olarak kullanmayanlar nimetin kıymetini bilmemiş ve israfa sapmış olurlar. İnsanın sınırlı gücü ve iradesi her zaman maddî ve mânevî ihtiyaçlarını karşılamaya ve kendisinden beklenenleri yerine getirmesine yeterli olmamaktadır. Bu sebeple insanlar hem diğer insanlardan hem de insan üstü güçlerden yardım istemeye ve almaya kendilerini mecbur hissetmişlerdir. Fakat onların bu iki kaynaktan yardım istemek ve almak için tuttukları yollar, benimsedikleri sistem ve usuller, ilâhî irşada kulak asmadıkları zamanlarda şirke ve bedbahtlığa düşmelerine sebep olmuş; dolayısıyla birçok bâtıl din, işe yaramaz sistem ortaya çıkmıştır. Bu âyet, ibadet ederken ve yardım isterken yöneleceğimiz doğru adresi bize göstermekte ve tevhidi (bir Allah'a ibadeti, sığınmayı ve yönelmeyi) getirmektedir.

Âyette "ederim, dilerim" yerine "ederiz, dileriz" şeklinin seçilmiş olması tevhid ehli müminlerin bir bütün teşkil ettiklerini, bu sebeple "Sen ben değil, biz varız" ilkesi doğrultusunda hareket etmelerini, fert-toplum arasındaki dengeyi korumalarını işaretlemektedir. Burada "biz"i oluşturan bağ imandır, bir Allah'a kulluktur; "Allah'ın kulları! Kardeş olun" (Buhârî, "Nikâh", 45; Müslim, "Birr", 23, 28-32) meâlindeki hadis de bu mânaya açıklık getirmektedir. Müminler kardeşçe yardımlaşırlar,

fakat kimin elinden gelirse gelsin gerçekte her nimetin Allah'tan geldiğini, O dilemedikçe kimsenin bir şey veremeyeceğini bilirler.

6. İnsanlar maddî ve mânevî hayatlarını düzenlerken doğrunun yanında yanlış da yapmışlar; hatalı, çıkmaz, saptırıcı yollara da yönelmişlerdir. Sapmanın ve yanılmanın baş sebebi insanın kendini yeterli sanması, bilgi ve güç almak için Allah'a yönelmeyi reddetmesidir. "Gerçek şu ki insan, kendini kendine yeterli görerek ille de azgınlaşmaktadır! Oysa (kuldaki) her şey yalnız rabbine aittir (O'na dönecektir)" (Alak 96/6-8). "Bize doğru yolu göster" duası aynı zamanda rabbin, kullarına bir irşad ve uyarısıdır; eğer insan kendine yeterli olsaydı, doğru yolu görmesi ve bulması için bir başkasına ihtiyacı olmazdı. Yaratıcı bu tâlimatı verdiğine göre kula düşen, ilâhî irşada kulak vermek, insanî bilgi ve kabiliyetlerini bu irşad doğrultusunda kullanarak her adımını doğru atması için O'nun tarafından sağlanan imkânları gerektiği gibi kullanmaktır. "Doğru yol" (sırât-ı müstakîm) *İslâm*'dır. Allah'ın peygamberleri ile kullarına gönderdiği dinlerin genel adı da İslâm'dır. Yaratan ile yaratılan, Allah ile kul, akıl ile vahiy, hürriyet ile cebir, haksızlık ile adalet, iyi ile kötü... ancak İslâm'da yerli yerine konmuş, doğru ilişkiler ve dengeler kurulmuş, kurulma yolları gösterilmiştir. Hadiste yer alan bir örnekle açıklanacak olursa dosdoğru bir yol, yolun iki tarafında iki duvar, duvarlarda açılmış perdeli kapılar ve yolun başında da bir çağırıcı var ve o, "Ey insanlar! Hepiniz doğru yola giriniz, dağılıp parçalanmayınız!" diye sesleniyor. Birisi perdeli kapılardan birine girmek istediğinde yukarıdan bir başka çağırıcı sesleniyor: "Sakın o perdeyi kaldırma! Kaldırırsan girer gidersin!" (*Müsned*, IV, 182-183; Şevkânî, I, 20). Bu örnekteki yol İslâm'dır, duvarlar Allah'ın koyduğu sınırlardır, kapılar haramlardır, yolun başındaki çağırıcı Allah'ın kitabıdır, yukarıdaki çağırıcı ve uyarıcı, her müminin kalbindeki ilâhî öğütçüdür. Böylece İslâm'da vahiy, vicdan ve akıl birlikte işletilerek doğru yol bulunmaktadır.

Ne irfandır veren ahlâka yükseklik ne vicdandır
Fazilet hissi insanlarda Allah korkusundandır.

7. Burada tarihe bir atıf yapılarak yolun doğrusu ve eğrisi hakkında bir başka ölçüt ve delil daha verilmektedir. İslâm yalnızca Allah kitabında böyle buyurduğu için doğru yol değildir, aynı zamanda tarih boyunca ilâhî irşadı reddedenlerin tecrübeleri de doğru yolun İslâm olduğunu göstermektedir. Bu sebeple doğru yolu arayanlar ve üzerinde bulundukları yolun sağlamasını yapmak isteyenler, dönüp tarihe bakmak, gerçek mutluluğu bulanlarla sapanlar ve Allah'ın gazabına uğrayanların yol ve yöntemlerini incelemek durumundadırlar. Tarihte hem örnekler hem de ibretler vardır. Örnekler, peygamberlerin izlerinden giden fert ve ümmetlerde, ibretler ise onlara cephe alan ve Cenâb-ı Hakk'a meydan okuyanlarda görülmektedir. Bazı rivayetlerde sapanların "hıristiyanlar", ilâhî gazaba uğrayanların da "yahudiler" olarak açıklanması (meselâ bk. *Müsned*, IV, 378; Tirmizî, "Tefsîr", 2), yalnızca zaman ve mekân itibariyle yakın birer örnek olmalarından dolayıdır.

Müslim'in rivayet ettiği bir kutsî hadiste (bk. "Salât", 38) Allah Teâlâ'nın, "Namazı (Fâtiha'yı) kulumla kendi aramda yarı yarıya paylaştım ve kulum dilediğini alacaktır" buyurduğu ifade edildikten sonra şöyle devam edilmiştir: Kul (namazda Fâtiha'yı okurken) "Hamd âlemlerin rabbi Allah'a mahsustur" deyince Allah, "Kulum bana hamdetti" buyurur. Kul "rahmân ve rahîm" deyince Allah, "Kulum beni övdü" der. "Ceza gününün tek sahibi" deyince "Kulum benim yüceliğimi dile getirdi" der. "Ancak sana ibadet eder ve yalnız senden yardım dileriz" deyince "Bu, kulumla benim aramda ortak olan kısımdır ve istediği kulumun olacaktır" buyurur. Kul "Bizi dosdoğru yola ilet; nimetine erdirdiklerinin yoluna; gazaba uğramışların yoluna da, doğrudan sapmışların yoluna da değil!" deyince Allah, "İşte bu, yalnızca kuluma aittir ve kuluma istediği verilecektir" buyurur.

"Duamızı kabul buyur, böyle olsun, bizi eli boş çevirme" mânasına gelen "âmin" sözü, dilleri ne olursa olsun bütün müslümanların, hatta semavî din mensuplarının ortak ifadeleri haline gelmiştir. Bu cümle Fâtiha sûresine dahil olmadığı gibi âyet de değildir. Birçok hadiste Resûlullah'ın Fâtiha'dan sonra "âmin" dediği ve böyle denilmesini öğütlediği ifade edilmiştir (meselâ bk. Müslim, "Salât", 72-76). Namazda veya namaz dışında Fâtiha'yı okuyan veya dinleyen kimse, sûrenin sonunda "âmin"

deyince aynı zamanda meleklerin de "âmin" dedikleri, hem şehâdet hem de gayb âlemlerinde aynı anda dile getirilen bu duanın Allah tarafından kabul buyurulacağı hadislerde açıklanmıştır (bk. Buhârî, "Ezân", 112-113; Müslim, "Salât", 72-76). Yine sahih hadisler, Fâtiha sesli okunduğunda "âmin" duasının da sesli yapılacağı bilgisini getirdiği için fıkıh mezheplerinin çoğu bunu benimsemişlerdir (Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, II, 229-232). Hanefîler'e göre bu cümle namazda daima sessiz söylenir.

2 (87)

Bakara Sûresi

Medine, 286

Nüzûlü

Mushafta ikinci, nüzûl sıralamasında 87. sûredir, Medine'de nâzil olmuştur. Kur'an'ın en uzun sûresidir. Tamamının bir nüzûl sebebi olmamakla birlikte birçok âyeti için özel iniş sebepleri vardır. O âyetler açıklanırken nüzûl sebepleri hakkında da bilgi verilecektir.

Adı

Adını, 67-71. âyetlerdeki kıssadan almıştır. Buna göre Allah Teâlâ, Hz. Mûsâ aracılığı ile İsrâiloğulları'na bir inek (bakara) kesmelerini emretmiş, onlar ise çeşitli bahaneler ileri sürerek bu emri sürüncemede bırakmışlardı.

Konusu

Kur'an-ı Kerîm'in kendine mahsus tertip ve üslûbu içinde şu ana konuları ihtiva etmektedir: İslâm'ın getirdiği inanç, ibadet ve hayat düzeniyle ilgili temel bilgiler; münafıklar, Allah'ın varlığını ve birliğini gösteren deliller, insanın yaratılışı, kabiliyetleri, imtihanı; İsrâiloğulları tarihinin önemli kesitleri, kâmil bir din olan İslâm'ın, daha önceki dinlerin evrensel kısmını ihtiva ettiği, buna karşılık onların –değişmesi, ıslah edilmesi, düzeltilmesi gereken– hükümlerini de ıslah ettiği; Hz. İbrâhim kıssası, Kâbe'nin yapılışı ve kıble oluşu; yiyecekler, kısas, vasiyet, oruç, savaş, hac, nikâh, boşama, dulluk, yetimlik, şarap, kumar, faiz, akidlerin yazılması, din ve vicdan hürriyeti, Allah-kul ilişkisi, örnek dualar vb. hususlarla ilgili hükümler ve irşadlar.

Bakara sûresi daha ziyade Fâtiha'nın, "doğru yolu bulanlarla ondan sapanlar"a işaret eden kısmının, örnekler ve tarihî vâkıalarla açıklanması gibidir.

Fazileti ve özellikleri

Bakara sûresinin değerini ve özelliklerini anlatan sahih hadisler vardır: "Evlerinizi (içinde Kur'an okumayarak) kabirlere çevirmeyiniz. Şeytan, içinde Bakara sûresi okunan evden ürker ve uzaklaşır" (Müslim, "Müsâfirîn", 212). "Kur'an'ı okuyunuz; çünkü o, kıyamet gününde kendisini okuyanlara şefaat edecektir. İki nur yumağını, yani Bakara ve Âl-i İmrân sûrelerini okuyunuz; çünkü onlar, kıyamet gününde iki büyük bulut veya gölgelik ya da kuş sürüsü gibi gelerek kendilerini okuyanları savunacak ve koruyacaklardır. Bakara sûresini okuyunuz; çünkü ona sahip olmak bereket, terketmek ise hasret ve pişmanlık sebebidir; ona sihirbazların güçleri yetmez" (Müslim, "Müsâfirîn", 252). "Bakara sûresinin sonundaki iki âyeti her kim gece vakti okursa bu iki âyet –o gece– ona yeter" (Buhârî, "Fezâil", 10).

Sahâbeden Üseyd b. Hudayr bir gece hurma yığınının yanında Kur'an (Bakara sûresi) okurken atı birkaç kere ürküp heyecanlanmıştı. Üseyd atın, çocuğu Yahyâ b. Üseyd'i çiğnemesinden kaygılanarak kalktığında başının hizasında (gökte), ışıklarla donatılmış bir tavan gördü. Tavan gözünün alabildiğine, semanın derinliklerine doğru uzayıp gidiyordu. Üseyd, Resûlullah'a gelerek durumu anlattı. Resûlullah ondan Bakara sûresini okumaya devam etmesini istedi. Fakat çocuğuna bir şey olmasın diye okumaya ara verdi. Sabahleyin durumu Hz. Peygamber'e söyleyince şöyle buyurdular: "Onlar seni dinlemeye gelmiş meleklerdi. Eğer okumaya devam etseydin sabah olunca onları herkes görecekti, kendilerini halktan gizlemeyeceklerdi" (Müslim, "Müsâfirîn", 242).

1 – 5

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

الٓمٓ ۝١ ذٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ ف۪يهِ

هُدًى لِلْمُتَّق۪ينَۙ ﴿٢﴾ اَلَّذ۪ينَ يُؤْمِنُونَ
بِالْغَيْبِ وَيُق۪يمُونَ الصَّلٰوةَ وَمِمَّا
رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَۙ ﴿٣﴾ وَالَّذ۪ينَ
يُؤْمِنُونَ بِمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ وَمَٓا اُنْزِلَ
مِنْ قَبْلِكَۚ وَبِالْاٰخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَۜ ﴿٤﴾ اُو۬لٰٓئِكَ
عَلٰى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ وَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ ﴿٥﴾

Meâli

Rahmân ve rahîm olan Allah'ın adıyla... **1.** Elif-lâm-mîm. **2.** Bu kitap, hiç şüphe yok, sakınanlar için bir rehberdir. **3.** (Onlar) gayba iman ederler, namazı kılarlar, kendilerine verdiklerimizden hayra harcarlar; **4.** Sana indirilene ve senden önce indirilene iman ederler ve âhirete kesin olarak inanırlar. **5.** Rablerinden gelen doğru yol üzerinde olanlar ancak onlardır ve kurtuluşa erenler de yalnızca onlardır.

Tefsiri

1. Çoğu Mekke'de nâzil olan yirmi dokuz sûrenin başında ya bir âyet ya da bir âyetin başlangıcı olarak, kelime oluşturmayan bazı harfler yer almakta olup bunlara *hurûf-ı mukattaa* (ayrı ayrı harfler) denir. Bunlar Arap alfabesinin on dört harfidir ve bazı sûrelerin başında tek harf olarak, bazılarının başında ise birden fazla harfin yan yana dizilişi şeklinde

yer almışlardır. Bu harflerin Kur'an-ı Kerîm'den bir âyet veya âyet parçası olduğunda şüphe yoktur. Mânaları ve hikmetleri üzerinde ise farklı görüşler ve yorumlar ileri sürülmüştür. Sıradan insanların bilgi vasıtalarıyla mânalarını ve kullanılış maksatlarını (hikmet) bilmek ve anlamak mümkün olmayan bu harflere, kezâ lügat mânalarında kullanılmamış olup ne mânaya geldikleri de açıklanmamış bulunan bazı kelimelere *müteşâbihat* adı verilmektedir. Selef denilen ilk devir din bilginleriyle onların yolundan giden sonraki bazı âlimler müteşâbihatı yorumlamazlar, oldukları gibi benimseyip iman ederler. "Kur'an'da bulunmasının elbette bir hikmeti vardır, Allah ve Resulü bunları açıklamadığına göre aklımıza dayanarak açıklamaya kalkışmak bizim işimiz değildir, yetki sınırımızı aşar" derler. Kelâm, felsefe ve tasavvuf ehli bazı âlimler ise tefekkür veya ilham yoluyla müteşâbihatın mânalarının anlaşılabileceğini ileri sürmüş ve her biri için çeşitli yorumlar yapmışlardır.

Bakara sûresinin ilk âyetini teşkil eden "elif-lâm-mîm"in mânasıyla ilgili olarak yirmiden fazla yorum vardır. Bunlardan şu üçü nisbeten daha tutarlı görünmektedir: **a)** Bunlar, mânaları olmayan alfabe harfleridir, Kur'an-ı Kerîm'in vahiy yoluyla Allah'tan geldiğine inanmayanlara meydan okumak ve âciz olduklarını ortaya çıkartmak için bazı sûrelerin başına konmuştur ve "Bu Kur'an, şu gördüğünüz harflerden yapılan kelime ve cümlelerden oluşmaktadır. Siz harfleri de biliyorsunuz. O halde haydi yapabiliyorsanız siz de böyle kelime ve cümlelerden oluşan ve Kur'an'a benzeyen bir kitap yazın!" denilmek istenmiştir. **b)** Başında bulundukları sûrelerin muhtevalarına dikkat çekmek için yemin olarak gelmiştir. **c)** Başlarında bulunan sûrelerin isimleri olarak indirilmiştir (İbn Aşûr, I, 216).

İmâm-ı Rabbânî önce Selef âlimleri gibi düşünürken bilâhare Allah Teâlâ'nın kendine, bu harflerin mâna ve sırlarından bir kısmını açtığını; böylece "müteşâbihatın mânalarının, Allah'ın bildirmesiyle bilinebileceğini ve bunların, açık mânalı âyetlerin (muhkemât) özü ve amacı olduğunu" anladığını ifade etmiştir (*Mektûbât*, I, 296).

Şah Veliyyullah, "Arap dilinde tek başına veya kelimelerin başlarına gelen harflerin özellikleriyle kelimelerin mânaları arasında bir ilişkinin bulunduğu" tesbitinden yola çıkarak sûrelerin başlarında bulunan

harflerin de muhtevalarına delâlet ve onların özünü ihtiva ettiğini ileri sürmüştür. Buna göre "elif-lâm-mîm"in mânası, "Yaratılmışların çeşitli oluşlar ve ilişkilerle belirlenmiş hayatlarının gerekli kıldığı, ihtiyaç duyduğu irşadlar gayb âleminden gelerek onların hayatlarına girmekte ve yollarına ışık tutmaktadır" demektir (*el-Fevzü'l-kebîr*, s. 64; hurûf-ı mukattaa konusunda genişbilgi için bk. M. Zeki Duman-Mustafa Altundağ, "Hurûf-ı Mukattaa", *DİA*, XVIII, 401-408; müteşâbihat konusunda bk. Âl-i İmrân 3/7).

2. Bakara sûresi Medine'de nâzil olduğuna göre daha önce birçok sûrenin gelmiş olması gerekir. Bu sûrelerle önemli bir kısmı tamamlanmış bulunan metne "kitap" demek uygun görülmüştür.

"Şüphe yok" ifadesi, hem kitabın Allah'tan geldiği, anlatmak istediğini açıkça anlatabildiği hem de onun bir kılavuz, rehber, ışık olmasıyla ilgilidir; her iki konuda da şüpheye yer yoktur.

"Rehber" diye çevirdiğimiz *hüdâ* hidâyetle aynı kökten olup Allah'ın razı olduğu hayat tarzında, iman, ibadet ve ahlâk yolunda ilâhî rehberliği ifade etmektedir. Bu rehberlikten yararlanabilmek için kişide yukarıdaki âyetlerde nitelikleri açıklanan bilincin bulunması gerekir (geniş bilgi için bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Hidâyet", *DİA*, XVII, 473-477).

Müttaki (takvâ sahibi) ve *takvâ* dilimizde de kullanılan Arapça asıllı kelimelerdendir. Müttakiler kelimesinin lügat mânası, "sakınılması gereken şeylerden sakınanlar" demektir. Kur'an'da ve özellikle bu âyette geçen takvânın mânası onu takip eden âyetlerde açıklanmıştır. Buna göre takvâ sahibi kimselerde şu beş vasıf vardır: Gayba iman etmek, namazı doğru ve devamlı kılmak, Allah'ın verdiklerinden bir kısmını O'nun rızâsı için harcamak, Kur'an'a olduğu gibi diğer peygamberlere gönderilen kitaplara da inanmak ve âhiret konusunda kesin inanç sahibi olmak. Bu vasıfları kendinde gerçekleştirmiş olan mümin takvâ sahibidir, müttakidir. Böylece takvâ sahibi olan müminlerde hâsıl olan şuur, duygu ve davranışlarla ilgili başka açıklamalar da yapılmıştır. Konuyla ilgili birkaç hadisin anlamı şöyledir: "Kul, sakıncalı olana düşmemek için sakıncasız olandan da çekinmedikçe takvâ sahibi olamaz" (Tirmizî, "Kıyâme", 19; İbn Mâce, "Zühd", 24). "Kul, vicdanını rahatsız eden şeyi terketmedikçe takvâ dere-

cesini elde edemez (Buhârî, "Îmân", 1). Ebû Hüreyre'ye nisbet edilen bir benzetme, "Yolda yürürken dikenler görürsen ya yolu değiştirirsin ya da dikene dokunmadan geçmenin bir yolunu arar ve bulursun; işte takvâ da budur; hayatı Allah Teâlâ'nın yasakladığı kötülüklere bulaşmadan yaşamaya çalışmaktır" (takvâ hakkında ayrıca bk. Bakara 2/197).

3. Gayba iman etmek, namaz kılmak ve Allah rızâsına uygun harcama yapmak; İslâm'ın fert ve topluluk olarak insana getirdiklerinin ve ondan istediklerinin güzel bir özetidir. Gayba iman, iman esaslarına; namaz kılmak, özel duygu ve davranışlarla Allah'a ibadet etmeye; Allah rızâsına uygun harcamada bulunmak (infak) ise dayanışmaya, düzen ve adalete, yani muâmelâtın ruhuna ve amacına işaret etmektedir.

İman akıl ve vicdanın doğrulaması (tasdik), dilin bunu itiraf edip söylemesi (ikrar) ve davranışların da bunlara uygun olmasıyla gerçekleşip tamamlanmaktadır. Yalnızca tasdik bulunur, fakat söz ve davranış buna aykırı ve tutarsız olursa iman zayıf demektir. Böyle bir imanla gerçek mânasıyla İslâm yaşanmış ve temsil edilmiş olmayacağı gibi, İslâm'ın insanlara vaad ettiği mutluluğa da erişilemez. Söz ve uygun davranış bulunur da kalbin tasdiki bulunmazsa ya şuursuz, rastgele bir dış uygunluk ya da ikiyüzlülük (münafıklık), durumu gizleme (takıyye) söz konusudur. Her ne kadar âhirette zerre kadar imanın bile insana fayda vereceği ve sonunda onu cehennemden çıkararak cennete sokacağı sahih hadislerde bildirilmişse de (Buhârî, "Îmân", 15; Müslim, "Îmân", 320, 325) dinin vaad ettiği dünya ve âhiret saadeti ancak "tasdik, ikrar ve tutarlı amel" unsurlarının birlikte var oluşu halinde gerçekleşir.

Gayb "gözle görülmeyen; akıl, duyular vb. beşerî bilgi vasıtalarıyla bilinemeyen varlıklar, ilişkiler ve oluşlar"dır. Allah, vahiy, kader, yaratılış, ruh, kıyametin zamanı, kabirde olacaklar, yeniden dirilme, toplanma, sırat, terazi, cennet, cehennem… hep gayb âlemine dahildir. Bunlar hakkında bilgi alınabilecek iki kaynak vardır: Vahiy ve ilham. Akıl, ancak bu iki kaynaktan alınacak bilgiler üzerine tefekkür yoluyla açıklamalar getirebilir. Keşif, kalp gözünün açılması, Allah tarafından haber verilmek (tahdîs) gibi çeşitleri veya isimleri bulunan ilham, ancak İslâm'a sağlam iman ve onun esaslarını samimiyetle (ihlâs) yaşama sonucu elde edilmiş

bulunursa muteber olur. Yine de ilham objektif ve herkes için geçerli, üzerine genel hüküm bina edilebilecek bir bilgi kaynağı değildir, kime gelmişse onu ilgilendirir, umumi ve kesin delillere (vahiy) aykırı olmamak şartıyla onu bağlar.

"Namaz kılarlar" (yüsallûne) yerine "namazı ikame ederler" (yukîmûne's-salâte) ifadesinin kullanılmış olması, namaza önem verilmesi, onun devamlı ve şartlarına uyularak eda edilmesi gerektiğini anlatmak içindir. Namaz dinin direği, ibadetlerin özü ve özetidir, Allah'ın Resulü, mutluluğu namazda bulduğunu, onunla yaşama sevinci kazandığını ifade buyurmuştur (Nesâî, "Nisâ", 1; namaz hakkında ayrıca bk. Bakara 2/238-239; Mâide 5/6).

"Kendilerine verdiklerimizden harcayanlar" nitelemesi iki önemli konuya ışık tutmaktadır: **1.** Allah Teâlâ'nın bütün verdikleri harcanmayacak, yeteri ve gereği kadarı harcanacak, geri kalanı yine iyi maksatlarla tasarruf edilecektir. **2.** Harcama Allah'ın rızâsına uygun olacaktır. Bu da kişinin kendisi, ailesi, yakınları ve diğer ihtiyaç sahipleri için yapacağı harcamaları, vakıf, tesis, hayrat vb. yatırımları kapsamaktadır. Dünya nimetleri, yer altı ve yer üstü servetleri mülk olarak yaratıcısına aittir. İnsanlar meşrû yollardan onlara sahip olduklarında bu sahiplik mecazidir ve sınırlanmıştır; asıl sahibinin izin verdiği kadar ve O'nun gösterdiği yerlere, belirlediği şekillerde sarfedilebilir. Bir zerresi yersiz, faydasız ve gereksiz sarfedildiğinde Allah'ın mülküne, O'nun halen yaşayan ve gelecekte yaratacağı kullarının haklarına tecavüz edilmiş olur. Bu tecavüzlerin yaptırımı dünyada sosyal ve ekonomik krizlerdir, tabiatın tahrip edilmesi, çevrenin içinde yaşanamaz hale gelmesidir; âhirette ise mutlak âdil olan hâkimin vereceği cezalardır.

4. Allah bir olduğuna, din de Allah'ın gönderdiği, kendisiyle kulları arasında bir bağ, kulları için bir irşad, bir hayat düzeni olduğuna göre gerçek bir peygamberin aracılığı ile Allah'ı tanıyan ve O'na iman edenlerin diğer peygamberlere ve hak dinlere de iman etmesi kaçınılmazdır. Ancak böyle bir imanla tevhide ulaşılır: Allah birdir ve bütün insanlar bir tek, eşi ve ortağı olmayan Allah'ın kullarıdır, bütün peygamberler bir Allah'ın elçileridir, bütün hak dinler bir Allah'tan gelmiş ve aynı esasları getirmiş-

tir. Kültür ve medeniyet geliştikçe insanlar bu bakımdan değiştikçe Allah Teâlâ yeni peygamberler ve dinler göndererek nihaî dini tamamlamış, eskiyen kısımları (önceki ümmetlerin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik amelî hükümleri, öğretileri) yenilemiştir. Hak dinin adı İslâm'dır, bütün semavî dinler ardarda gelerek İslâm binasını tamamlamıştır. Son peygamber Hz. Muhammed'den sonra yeni bir peygamber ve din gelmeyeceği bildirilmiştir. Son kitabın ışığı altında işletilecek olan insan aklı, yeni ihtiyaçları karşılamak için yeterli hale gelmiştir. Müslümanlar tarihe ve dünyaya bu iman, düşünce ve duyguyla bakıp böyle değerlendirirler. İnsanları tek Allah'ın ve tek dinin sevgi, rahmet ve kardeşlik bayrağı altında toplayabilecek başka bir iman ve düşünce de mevcut değildir.

Bütün hak dinlerde âhirete şeksiz ve şüphesiz inanma esası vardır. Âhirete iman unsuru bulunmadan ne din olur ne de sağlıklı bir dünya düzeni kurulabilir. Dünya gelip geçicidir, âhiret ise ebedîdir. Dünyada kesintisiz mutluluk ve ölümsüzlük arayanlar hüsrana uğramış, asıl mutluluk ve sonsuzluğu da kaybetmişlerdir. Bütün dinlerin âhiret inancı üzerinde ısrar etmesinin hikmeti bu ziyanı ve hüsranı önlemektir.

5. Allah Teâlâ'dan vahiy yoluyla geldiğinde ve takvâ sahipleri için doğru yolun kılavuzu olduğunda şüphe bulunmayan Kur'an-ı Kerîm'i kendilerine rehber edinen müttakilerin (âyet ve hadislerde açıklanan iman, ibadet ve ahlâk yolunu benimseyenlerin, yaşayanların) doğru yolda olmaları mantık gereği ve tabiidir. "Rablerinden gelen doğru yol üzerinde olanlar ancak onlardır" cümlesi bu tabii ve mantıkî sonucu açıklamakta ve teyit etmektedir. Her yolun ulaştığı bir son, bir menzil, bir hedef vardır; burası yolu takip edenlerin ulaşmak istedikleri yerdir, yolu seçenler buraya ulaşmak için seçmişlerdir. Dünyada her bir yolun, oradan gideni nereye götüreceği bellidir, bilenlerden sorulur, öğrenilir ve yol takip edilerek istenilen yere ulaşılır. Fert ve topluluklar olarak davranışlarımızın, yapıp ettiklerimizin ne sonuç vereceği, bizi nereye götüreceği, hem geçici hem de ebedî âlemde bize neleri kazandırıp neleri de kaybettireceği konusunu bilmek için yalnızca insanî bilgi kaynakları yeterli değildir. Bu sebepledir ki, girilen yollar çok kere çıkmaz olmuş, iyi sanılıp umulan sonuçlar elde edilememiş, elde edilenlerin iyi olmadığı anlaşılmış, fertler ve gruplar

mutsuz olmuş; sıkıntılar, krizler, olumsuzluklar birbirini kovalamıştır. İnsanın Allah, kâinat ve diğer insanlarla ilişkisinde tutacağı doğru yol –dinin rehberliğinin dışlandığı durumların çoğunda– bulunamamıştır, bulunamayacaktır. Yalnız takvâ sahiplerinin bu yolda olduklarını bildiren âyet işte bu gerçeği dile getirmektedir. Yol doğru seçilmişse ve insanlar o yolda usulünce yürüyorlarsa hedefe ulaşılacaktır, bu hususta şüpheye yer yoktur. Dünya hayatı bir yolculuk olarak düşünülürse yolcunun amacı mutluluktur; korktuklarından kurtulup umduklarına nâil olmaktır. İşte kurtuluş budur, zafer ve felâh buna denir. İslâm, her gün beş kere ezanda "haydin felâha!" diyerek insanları kurtuluşa, iki cihan saadetine çağırmaktadır. Kur'an-ı Kerîm'i rehber edinenlerin buna erişecekleri müjdesini ise birçok benzeri gibi konumuz olan âyet de en güçlü üslûpla açıklamaktadır: "Kurtuluşa erenler ancak onlardır."

Bakara sûresinin bu ilk beş âyetinin hüküm ve mâna bakımından büyük önemi yanında, hadislerde mânevî özellik ve şifa hususiyetlerinin bulunduğu da bildirilmiştir (meselâ bk. Dârimî, "Fezâilü'l-Kurân", 13-15).

6 – 7

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ ءَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ
لَا يُؤْمِنُونَ ﴿٦﴾ خَتَمَ اللّٰهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى
أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ ﴿٧﴾

Meâli

6. İnkâr edenleri uyarsan da uyarmasan da onlar için birdir, asla iman etmezler. **7.** Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir, gözlerinde de kalın bir perde bulunmaktadır ve onlar için büyük bir azap vardır.

Tefsiri

6. *Küfür* (küfr) kelimesinin lugat mânası "örtme"dir, *kâfir* de "örten" demektir. Ektiği tohumun üzerini toprakla örttüğünden dolayı çiftçi için de kâfir kelimesi kullanılmıştır. Din dilinde küfür, "hak dinin getirdiği gerçekleri kabul etmemek, onların üstünü örtmek, yok saymak"tır. Dilimizdeki "inkâr etmek" tabiri bu mânaya, diğer kelimelerden daha uygun düşmektedir. Ayrıca Türkçe'de küfür kelimesi terim anlamı yanında "sövme, hakaret etme" mânasına da geldiği için gerek burada gerekse meâl ve tefsirin diğer yerlerinde çoğunlukla "küfür" yerine "inkâr", "kâfir" yerine de "inkârcı" veya "inkâr eden" kelimeleri tercih edildi.

Fâtiha sûresinde doğru yolda olanlar, doğru yoldan sapanlar ve Allah'ın gazabına uğrayanlardan söz edilmişti. Bakara sûresinin ilk âyetlerinde doğru yolda olanların (müttaki müminler) en önemli özellikleri dile getirildi. Bu âyetlerden itibaren de doğru yoldan sapanların, Allah'ın gazabına uğrayanların ahlâk ve tutumlarıyla âkıbetleri anlatılıyor.

Âyetin niteliklerini verdiği "inkâr edenler", hak din karşısındaki olumsuz düşüncelerini ve tutumlarını gizlemeyen, tercihlerini açıkça inançsızlık ve red yönünde kullanan, zaman geçtikçe inkârcılıkla şartlanan, başka düşüncelere ve inançlara (bu arada hak dine) kulaklarını, göz ve gönüllerini kapayan kimselerdir. Kulakları, dikkat ve idrakleri ilâhî irşada kapalı olan inkârcılara nasihat ve uyarının fayda vermeyeceği, uyarıların ancak gerçeği arayan ve Allah kelâmını dinleyenler üzerinde etkili olacağı açıktır. Hz. Peygamber inkârcılarla çok meşgul olmuş, onların iman ehline katılmalarını istemiş, gayretlerinin fayda vermediğini gördükçe de üzülmüştür. Bu sebeple Allah Teâlâ zaman zaman peygamberine iman-küfür gerçeğini anlatarak onu teselli ve teskin edip âdeta şöyle demiştir: "Habîbim! Bütün gayretlerine rağmen onların inkârdan vazgeçip imana gelmemelerinin kusuru sende ve tebliğ ettiğin dinde değildir, kusur kendi irade ve tercihleriyle inkârlarında ısrar eden, kulaklarını hak söze kapalı tutanlardadır. Sen ne kadar uğraşırsan uğraş böyle kâfirler iman etmeyeceklerdir."

7. Kur'an-ı Kerîm'de insanların doğru yoldan sapmaları (*dalâlet*) veya doğru yolu bulmaları (*hidayet*), iyilik veya kötülük yapmaları, bunlardan birini tercih etmeleri (*irade, meşîet*); hakikate his, düşünce ve idrak kapı-

larını kapamaları (mühürleme, perdeleme) sonucunu doğuran fiiller birçok âyette Allah'a nisbet edilmekte, Allah'ın onlara böyle yaptığı, yaptırdığı ifade edilmektedir. Allah Teâlâ ilim, hikmet ve adalet sahibi olduğuna göre hem kullarına, onların irade ve etkileri olmadan günah işletmesi, onları doğru yoldan saptırması, kalplerini mühürlemesi hem de bunlardan dolayı kullarını ayıplaması, cezalandırması düşünülemez. Ayrıca pek çok âyet ve hadiste kulların iradelerinden, belli alanlarda hürriyete sahip olduklarından ve serbest tercihleriyle yapıp ettiklerinin iyi veya kötü sonucunu elde edeceklerinden söz edilmektedir. Aklın hükmünü ve naklin (vahiy) rehberliğini birlikte değerlendiren Ehl-i sünnet âlimleri şöyle bir sonuç çıkarmışlardır: *Kader* Allah'ın ezeldeki bilgisi ve hükmü, *kazâ* ise yaratılmışlar âleminde kaderin icrasıdır, yerini bulması ve uygulanmasıdır. Allah Teâlâ, kulların hür ve serbest bulundukları alanda ne yapacaklarını, neyi tercih edeceklerini ezelde bildiğinden, O'nun o alandaki kader ve kazâsı ile kulun hür tercihi birbirine uygun düşmüştür. Bu düzeni kuran güç ve irade, varlıklara mahiyet ve özelliklerini veren yaratıcıdır. Bu noktadan bakıldığında kulun serbest iradesiyle yaptığı fiiller de dahil olmak üzere her şey O'nun ilim ve iradesine uygun olarak oluşmakta ve gerçekleşmektedir. O istemeseydi kul irade ve tercih sahibi olamazdı; hayrı veya şerri, doğruyu veya yanlışı, küfrü veya imanı tercih edemezdi; kulağını hak davetine açamaz veya tıkayamazdı. Bu anlamda "hidayete erdiren, saptıran, mühürleyen, hayrı veya şerri işleten Allah'tır." Bu makro düzeyden mikro düzeye inilerek kulun hayatı, idrak ve şuuru içinde olup biten davranışlara bakıldığında, kula ait hürriyet, irade ve tercih ortaya çıkmakta, etkili olmaktadır. Davranışları değerlendirmeye, aidiyeti tesbite böyle yaklaşıldığında, doğru veya yanlış yola giren, hayır veya şer işleyen, mümin veya kâfir olan, idrakini sınırlayıp karartanın... kulun kendisi olduğu anlaşılmaktadır. Âyet ve hadisler farklı üslûplarla bu iki bakış açısını da dile getirmekte, gerçeğin her iki yönden de görünüşünü vermektedir. Nitekim Nisâ sûresinin 155. âyetinde kâfirlerin kalplerinin kılıflanması veya mühürlenmesi, onların irade ve tercihlerini bu yönde kullanmış olmalarına bağlanmıştır. Yûsuf sûresinin 105. âyetinde de kâfirlerin yer ve göklerde mevcut olup Allah'ın varlık ve birliğini gösteren nice delili (âyet) görmemek için yüzlerini çevirip geçtikleri ifade

edilmiş, böylece "kalplerin kılıflanması ve mühürlenmesi"nin mânasına, sebebine ve bu oluşta kulun tesirine ışık tutulmuştur. Bu hadîs-i şerif de konuya bir başka yönden açıklık getirmektedir: Mümin bir günah işlediğinde onun kalbinde bir nokta oluşur. Kul tövbe eder, günahı terkeder ve pişmanlık duyarsa kalbinden o lekeyi siler; aksine günaha devam eder ve arttırırsa leke de artar, sonunda bütün kalbini kaplar ve kilitler. Allah'ın "Hayır! Doğrusu şudur ki, yapıp ettikleri kalplerini kaplayıp karartmıştır" (Mutaffifîn 83/14) buyruğundaki "karartma"dan maksat budur (Tirmizî, "Tefsîr", 5; İbn Mâce, "Zühd", 29).

Sonuç olarak insanların ceza ve azap görmelerine yol açıcı günahları işleten, onları buna mecbur bırakan Allah değildir. Onlara irade, tercih, güç gibi imkânları ve kabiliyetleri veren Allah'tır. Bunları O'nun rızâsı veya gazabı yönünde kullanan, sarfeden –ki, bu sarfa "kesb" denilmiştir– insandır. Dünyadan göçüp giderken insanın elinde ya cennetin anahtarı ya da cehennemin ateşi vardır. Bunları o kesbetmiştir. Dünya hayatı, sermayesi ömür olan bir ticarettir, bunlar da kulun elde ettiği kazanç veya uğradığı zarardır (ayrıca bk. Bakara 2/286).

8 – 16

وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ اٰمَنَّا بِاللّٰهِ وَبِالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَۢ ٨
يُخَادِعُونَ اللّٰهَ وَالَّذِينَ اٰمَنُوا وَمَا يَخْدَعُونَ اِلَّٓا اَنْفُسَهُمْ وَمَا
يَشْعُرُونَۜ ٩ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌۙ فَزَادَهُمُ اللّٰهُ مَرَضًاۚ وَلَهُمْ
عَذَابٌ اَلِيمٌۙ بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ ١٠ وَاِذَا قِيلَ لَهُمْ
لَا تُفْسِدُوا فِي الْاَرْضِۙ قَالُٓوا اِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ ١١ اَلَٓا اِنَّهُمْ
هُمُ الْمُفْسِدُونَ وَلٰكِنْ لَا يَشْعُرُونَ ١٢ وَاِذَا قِيلَ لَهُمْ

ءَامِنُوا كَمَا ءَامَنَ النَّاسُ قَالُوا أَنُؤْمِنُ كَمَا ءَامَنَ السُّفَهَاءُ
أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَاءُ وَلَٰكِن لَّا يَعْلَمُونَ ﴿١٣﴾ وَإِذَا لَقُوا
الَّذِينَ ءَامَنُوا قَالُوا ءَامَنَّا وَإِذَا خَلَوْا إِلَىٰ شَيَاطِينِهِمْ قَالُوا
إِنَّا مَعَكُمْ إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِءُونَ ﴿١٤﴾ اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ
وَيَمُدُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ ﴿١٥﴾ أُولَٰئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا
الضَّلَالَةَ بِالْهُدَىٰ فَمَا رَبِحَت تِّجَارَتُهُمْ وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ ﴿١٦﴾

Meâli

8. İnsanlardan bazıları da vardır ki inanmadıkları halde "Allah'a ve âhiret gününe inandık" derler. **9.** Akıllarınca Allah'ı ve iman edenleri aldatmaya kalkışıyorlar; halbuki onlar farkında olmadan yalnızca kendilerini aldatmış oluyorlar. **10.** Kalplerinde bir bozukluk vardır, Allah da onlardaki bozukluğu arttırmıştır. Yalan söylemeleri yüzünden kendilerine acı veren bir azap da vardır. **11.** Onlara "Yeryüzünde düzeni bozmayınız" denildiğinde, "Hayır, biz yalnızca ıslah edenleriz" derler. **12.** Biline ki, gerçekten bozanlar onların ta kendileridir, ama farkında olmuyorlar. **13.** Onlara "Diğer insanlar gibi siz de iman ediniz" denildiğinde, "Akılsızların inandıkları gibi biz de inanalım mı?" derler. Biline ki, asıl akılsızlar onlardır, fakat bilmezler. **14.** İman edenlerle karşılaşınca "inandık" derler, şeytanlarıyla başbaşa kaldıklarında ise "Biz sizinleyiz, biz yalnızca alay etmekteyiz" derler. **15.** Asıl onlarla alay eden ve azıp saparak dolaşmalarına izin veren Allah'tır. **16.** Doğruya karşılık sapıklığı satın alanlar işte onlardır. Bu sebeple ticaretleri kâr etmemiş ve doğru yolu da bulamamışlardır.

Tefsiri

8. Hak dine inananlarla bunu açıkça inkâr edenlerden sonra üçüncü bir inanç ve davranış grubu olarak münafıklara geçilmiştir. *Münafık* "gönülden inanmadığı halde Allah'ı, Peygamber'i ve onun bildirdiği diğer iman ilkelerini benimsediğini söyleyen, müslümanmış gibi görünen kimse" demektir. Bu grubun en belirgin özelliği ikiyüzlü oluşlarıdır; inanmadıkları halde inanır görünmeleri ve akıllarınca müminleri kandırmalarıdır. Açık inkârcılardan ve bilinen İslâm düşmanlarından, gizli olanlar daha tehlikeli oldukları ve bunların doğru yolu bulma ihtimalleri daha zayıf bulunduğu için kâfirlerin en aşağı tabakada olanları bunlardır. Münafıkların ebedî âlemdeki cezaları da diğer inkârcılardan daha ağır olacaktır (Nisâ 4/145).

Her ümmet, cemaat ve topluluk içinde, inancı farklı olduğu halde bunu açığa vurmayan, inanmış görünerek durumu idare eden ve amacına ulaşmayı hedefleyen insanlar vardır. *Nifak* denilen bu davranış biçiminin sebebi ya kişinin ve grubun zayıf olması veya bir taktik ve yöntem olarak bunu tercih etmesidir. Hz. Peygamber ve müslümanlar Mekke döneminde müşriklerle mücadele etmişlerdi. Medine'ye göç edince müşriklere iki sınıf inkârcı daha katıldı: Yahudiler ve münafıklar. Müslümanlar Medine'ye gelmeden önce oradaki ahaliye üstünlük sağlamış bulunan ve onları sömüren yahudiler, Hz. Peygamber ve ashabının oraya intikalinden sonra üstünlüklerini kaybedip giderek tâbi bir azınlık haline gelmişlerdir. Bu statüyü kendileri veya menfaatleri için uygun bulmayan bir kısım yahudiler, sözle müslüman olduklarını ifade etmiş, İslâm cemaatinin içine girmiş, cemaate zarar vermek ve onu içeriden çökertmek için ellerinden geleni de geri koymamışlardır. Resûlullah'ın Medine'ye geldiği sıralarda buranın yöneticiliğine hazırlanan Abdullah b. Übey de benzer bir beklenti içerisine girmiş, ancak bu beklentisi gerçekleşmeyince Hz. Peygamber'e ve müslümanlara kin beslemiş, fakat inkârcı olarak kalması halinde onlara fazla zarar veremeyeceğini anlayıp Bedir Savaşı'nı takiben müslüman olduğunu açıklamıştır. Ölünceye kadar (h. 9. yıl) nifak hareketinin başını çeken Abdullah b. Übey müslümanlar aleyhine türlü entrikalar çevirmiştir (ayrıca bk. Münâfikun 63/1-8). Allah Teâlâ Hz. Peygamber'e münafıkları bildirdiği halde, bunlar görünürde müslüman oldukları, çevre onları müslüman bildiği için Hz. Peygamber,

"Muhammed arkadaşlarını da öldürüyor" (Buhârî, "Tefsîr", 63/5, 7) şeklinde bir propagandanın yayılmasını önlemek için münafıkları teşhir etmemiş ve –belli suçları sabit olmadıkça– cezalandırmamıştır.

İman yönünden münafıklık yanında bir de ahlâk bakımından münafıklık vardır ve Hz. Peygamber müminlerin bundan da sakınmalarını istemiştir. "Münafığın üç belirtisi vardır: Haber ve bilgi verdiğinde yalan söyler, söz verdiğinde yerine getirmez ve kendisine bir şey emanet edildiğinde hıyanet eder" (Buhârî, "Şehâdât", 28; Müslim, "Îmân", 25) meâlindeki hadis bu konuda yapılmış önemli bir uyarıdır.

9. İnkârlarını gizleyen, müminlerin yanında inanmış gözüken münafıklar bu davranışlarıyla hem müminleri hem de Allah'ı aldattıklarını zannederler; halbuki asıl aldananlar kendileridir. Çünkü Allah onların durumunu bilmekte, fakat imtihan için fırsat vermektedir. Müminlerin birçoğu onları teşhis etmekle birlikte, göründükleri gibi kabul edip ona göre davranmaktadırlar. İkiyüzlüler bütün bunlardan habersiz oldukları, kendilerini gülünç duruma düşürdükleri, irşad ve davetin kendilerine yönelmesinden de mahrum kaldıkları için asıl aldananlar kendileri olmaktadır.

10. Kalbi bozuk olan münafıklar, Allah Teâlâ'nın Hz. Peygamber'e ve müminlere çeşitli lutuflarını gördükçe, İslâm'ın adım adım tamamlanarak yerleştiğini müşahede ettikçe haset ve kinleri artmakta, bu da bozuk kalplerini daha bozuk hale getirmektedir. Ruh ve beden sağlığı bakımından kalp çok önemli bir organdır; o sağlıklı olunca bütün vücut sağlıklı olur. Kur'an dilinde kalp daha ziyade vicdan, iman ve ahlâkın merkezi mânasında kullanılmaktadır. Münafıklık, ikiyüzlülük bir ahlâksızlıktır; vicdanda, ahlâk merkezinde mevcut bir bozukluğun acı meyvesidir, nifak devam ettikçe bozukluk da nicelik ve nitelik yönünden artarak devam eder.

11. Her insan kendi aklını beğenir ve tuttuğu yolun doğru olduğunu iddia eder. Sıra iddianın deliline gelince müminle kâfirin farkı ortaya çıkar. Müminin delili, aklının yanında, hatta önünde bulunan ve doğru bilginin kaynağı olan vahiydir, Kur'an-ı Kerîm ve hadislerde yer alan bilgiler ve açıklamalardır. Hz. Peygamber'e inanmayanlar ise yalnızca beşerî bilgi

kaynaklarıyla yetinmek durumundadırlar. Beşerî bilgi kaynakları birçok konuda, tek başına doğruyu bulmaya, bilmeye yeterli olmadığından bununla yetinenler hataya düşerler, yanlış yollara saparlar; ancak gerçeği bilmedikleri için kendi bildikleri ve yaptıklarının doğru olduğunu savunmakta ısrar ederler. Hak dine inanmayanlar, akıl üstü konularda yanıldıklarını ancak çıkmaza saplandıkları, sistemleri tıkandığı, bunalımlar baş gösterdiği zaman kısmen anlarlar, çoğu defa yine anlamaz, yanlış yorumlara girişirler, gerçeğin bilgisi âhirete kalır ki bunun da artık dünyada onlara faydası olmaz.

13. İman ve inkâr yalnızca akıl ve bilgi işi olsaydı bütün akıl ve bilgi sahipleri inanır veya inanmazlardı. Halbuki tarih boyunca ileri düzeyde akıl ve ilim sahibi kişiler arasında hem iman edenler hem de inkâr edenler bulunmuştur. Bu sebeple iman edenler akıllarıyla övünmezler; hidayeti, imana kavuşmayı, kendi irade ve tercihleri yanında Allah'ın hidayet ve yardımına da bağlarlar, O'na şükrederler. İnkârcılar ise yalnız akıllarına güvenir, akıl üstü varlıklara inanmaktan kurtulduklarını düşünür, iman ehlini akılsızlıkla, saflıkla, ekonomik ve kültürel yönlerden geri kalmışlıkla vasıflandırırlar, imanı bu etkenlere bağlarlar. 13. ve yukarısındaki âyetler işte bu tavır ve psikolojiyi açığa çıkarmakta; asıl akılsızların, aklını doğru kullanmayanlar, tercihlerini iman ve İslâm yönünde yapmayanlar olduklarını ilân etmektedir.

14-16. "Alay etmek, aldatmak, tuzaklara karşılık vermek" gibi fiillerin Allah'a nisbet edilmesi, bunları yapanları, fiillerine uygun bir şekilde cezalandırması, kazdıkları kuyuya kendilerini düşürmesi sebebiyledir; nisbet bu mânaya yöneliktir. Münafıklar durumlarını gizlediklerini ve müminleri aldattıklarını zannederek işlerini yürütürken ve bunda başarılı olduklarını düşünerek kendi aralarında müminleri alay konusu edinirken, Allah her şeyi bildiği ve Hz. Peygamber'e durumu bildirdiği için –yaptıkları, gizli kameradan ekrana aktarılan kimseler gibi– kendilerini alay konusu haline getirmektedirler. İkiyüzlülüğün dünyadaki cezası bununla da kalmamakta; kendilerini akıllı, iman edenleri de akılsız ve ahmak sananlar, kendilerine emanet edilen hayat, akıl ve irade sermayesiyle hidayet yerine sapkınlığı aldıkları için hayat ticaretini de iflasla kapatmaktadırlar. İnsanoğlunun hayat çizgisini belirleyen âmiller

yalnızca onun kendi akıl ve iradesi, kendi çabasıyla elde ettiği bilgiler değildir; bunların ve daha başka âmillerin yanında eğitim çevresinin, rahmân veya şeytandan gelen yönlendirici etkilerin önemli tesirleri vardır. Şeytanın cin türünden yardımcıları olduğu gibi insanlar arasından edindiği işbirlikçileri de vardır. 14. âyet "şeytanlarıyla başbaşa kaldıklarında…" diyerek bu saptırıcı etkiye işaret etmekte ve insanları, kimlerle beraber olduklarına, kimlerin tesiri altında kaldıklarına dikkat etmeleri konusunda uyarmaktadır.

17 – 20

مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِى اسْتَوْقَدَ نَارًاۚ فَلَمَّٓا اَضَٓاءَتْ
مَا حَوْلَهُ ذَهَبَ اللّٰهُ بِنُورِهِمْ وَتَرَكَهُمْ فِى ظُلُمَاتٍ لَا يُبْصِرُونَ ﴿١٧﴾
صُمٌّ بُكْمٌ عُمْىٌ فَهُمْ لَا يَرْجِعُونَۙ ﴿١٨﴾ اَوْ كَصَيِّبٍ
مِنَ السَّمَٓاءِ فِيهِ ظُلُمَاتٌ وَرَعْدٌ وَبَرْقٌۚ يَجْعَلُونَ اَصَابِعَهُمْ
فِٓى اٰذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ الْمَوْتِۜ وَاللّٰهُ مُحِيطٌ
بِالْكَافِرِينَ ﴿١٩﴾ يَكَادُ الْبَرْقُ يَخْطَفُ اَبْصَارَهُمْۜ كُلَّمَٓا
اَضَٓاءَ لَهُمْ مَشَوْا فِيهِۙ وَاِذَٓا اَظْلَمَ عَلَيْهِمْ قَامُواۜ وَلَوْ شَٓاءَ
اللّٰهُ لَذَهَبَ بِسَمْعِهِمْ وَاَبْصَارِهِمْۜ اِنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَیْءٍ
قَدِيرٌ ﴿٢٠﴾

Meâli

17. Onların misali, bir ateş yakan insan gibidir. Ateş tam etrafını aydınlattığında Allah ışıklarını yok eder de onları karanlıklar içinde, hiçbir şeyi görmez bir halde bırakıverir. **18.** Artık onlar sağırlardır, dilsizlerdir ve körlerdir; bu yüzden geri de dönemezler. **19.** Yahut onlar, karanlıklar içinde gökten boşanan gök gürültülü, şimşekli bir yağmura tutulmuş kimseler gibidirler. Yıldırımlar yüzünden ölümden korkarak parmaklarıyla kulaklarını tıkarlar. Halbuki Allah inkârcıları çepeçevre kuşatmıştır. **20.** Şimşek gözlerini kör edercesine çakar, onların çevresini aydınlatınca orada yürürler, ışığı karartınca da kalakalırlar. Allah dileseydi onların işitme ve görmelerini büsbütün giderirdi. Şüphesiz Allah her şeye kadirdir.

Tefsiri

17-20. Benzetmeler yaparak, misaller vererek, ilgili hikâyeler ve geçmiş vakalardan istifade ederek anlatma usulü çok eski zamanlardan beri bütün milletlerde olduğu gibi İslâm'ın ilk muhatabı olan Araplar'da da kullanılmıştır. Kur'an-ı Kerîm de bu usul ve üslûba sık sık başvurmuş, eğitim öğretimde sesli ve görüntülü yayınlardan istifade edercesine bunlardan yararlanmıştır. Münafıkların durumunu misallerle tasvir eden bu âyetleri tefsir edenler çeşitli yorumlar yapmışlar; ışığı İslâm'ın nuru, karanlığı imansızlık, yağmuru rahmet, ganimet vb., gök gürültüsünü ve şimşeği inkârcıları tehdit eden âyetler olarak açıklamışlardır. Biz bu iki âyetteki ışığı ve aydınlığı "güdüler, duyu organları, akıl" gibi beşerî bilgi kaynakları ve araçları; karanlık, yağmur, gök gürültüsü, yıldırım, şimşek ve bunlar arasında ilerlemeye, yol almaya çalışan insanı da "bütün iniş ve çıkışlarıyla, maddî ve mânevî meseleleriyle insanın dünya hayatı" olarak anlıyoruz. İnsanoğlu dünyada problemleriyle başa çıkmaya çalışırken ya sadece beşerî güç ve imkânlarıyla yetinir veya bunlara ilâhî yardım ve irşadı da ekler, Kur'an'ın ve Sünnet'in rehberliğinden faydalanır. İnkârcılar dini hayatlarının dışına attıkları için akıl, duyular ve tecrübelerle –daha çok ve kısmen– maddî problemlerini çözüyorlar, bu alanda hayatlarını düzene koyabiliyorlar. Beşerî bilgilerin yeterli olmadığı ilişkiler, varlıklar, olaylar ve oluşlar alanına gelince karanlıklar içinde

kalıyor, meçhuller arasında bocalıyorlar. Bu alana karşı idrak kanallarını kapatmak, görmezlikten gelmek, düşünmemeye çalışmak, yok saymak fayda vermiyor. Şuur altının derinliklerinde fırtınalar kopuyor, şuurda huzursuzluklar su yüzüne çıkar gibi oluyor, bunları bastırmak, madde ötesini ve beşerî gücün çözümden âciz kaldığı problemleri unutmak için başvurulan tedbirler (zevku safa âlemleri, iş, sanat, spor vb. alanlardaki faaliyetler, içki, uyuşturucu...) fayda vermiyor, faydası şimşek hızıyla gelip geçiyor. Bunlar insanı bir müddet oyalasa bile kaçınılmaz sonla karşı karşıya gelindiğinde gerçek anlaşılıyor, fakat artık çok geç oluyor, iş işten geçmiş bulunuyor. Allah Teâlâ'nın kullarına verdiği beşerî bilgi araçları, hem geçerli ve yeterli oldukları alanlarda kullanılmaları hem de insanın içindeki ve dışındaki işaretleri (âyetler) okuyarak rabbini bulması, O'nun irşadına kulak vermesi içindir. Bunları yerli yerinde ve amacına uygun olarak kullanmayan insan, bunlardan mahrum bulunan yaratıkların seviyesine inmiş olur. Ancak her nimetin bir hesabı olacağı için, o yaratıklardan farklı olarak insan sorumlu bulunuyor, emanetten hesaba çekiliyor. Münafıklar da bir yandan akılları, diğer yandan zâhiren uyum gösterdikleri müslümanların dinden gelen bilgileri sayesinde dünya hayatlarını kısmen düzgün götürebiliyorlar. Fakat sıra iç dünyalarına, madde ve ölüm ötesi âleme ve ilişkilere gelince karanlıklar ve ıstıraplar içinde kalıyor, bocalıyor ve çıkmaza saplanıyorlar. Kesintisiz ilâhî irşad ve ışıkla desteklenmediğinde bir yakımlık ateşin, bir kibritin, bir şimşeğin ışığı kadar kısa ve yetersiz olan akıl ve beşerî bilgiler onları bu çıkmazdan kurtaramıyor.

21 – 22

يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذ۪ي خَلَقَكُمْ
وَالَّذ۪ينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَۙ ﴿٢١﴾ اَلَّذ۪ي جَعَلَ لَكُمُ
الْاَرْضَ فِرَاشًا وَالسَّمَٓاءَ بِنَٓاءًۖ وَاَنْزَلَ مِنَ السَّمَٓاءِ مَٓاءً فَاَخْرَجَ

بِهٖ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَكُمْۚ فَلَا تَجْعَلُوا لِلّٰهِ اَنْدَادًا وَاَنْتُمْ

تَعْلَمُونَ ﴿٢٢﴾

Meâli

21. Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan rabbinize kulluk edin ki, sakınabilesiniz. **22.** Rabbiniz ki, sizin için yeri döşek, göğü bina kılmıştır; gökten su indirmiş, bununla sizin için rızık olarak çeşitli ürünler çıkarmıştır; artık siz de bile bile O'na eş ve ortaklar koşmayın.

Tefsiri

21. Bundan önceki âyetlerde iman bakımından insanlar "mümin, kâfir, münafık" olarak çeşitlendirilmiş, her bir grubun özellikleri açıklanmıştı. Bu âyette inanç durumları ne olursa olsun bütün insanlara hitap edilerek hepsi birden Allah'a kul olmaya davet edilmekte ve bu çağrı İslâm'ın şu özelliklerini ortaya koymaktadır: **a)** Bu ilâhî çağrı (İslâm) din, dil, ırk, bölge, sınıf… farkı gözetmeksizin bütün insanlığa yöneltilmiştir. **b)** Bu çağrıya muhatap olmak ve Allah kulluğuna kabul edilmek için bir ön şart yoktur. Daha önce neler yapmış, ne kadar büyük suç ve günah işlemiş olursa olsun bir kimse gönülden benimseyerek "Allah'tan başka ilâh yoktur ve Muhammed O'nun elçisidir" dediği anda müslüman olmuş, Allah'a kulluğa ilk adımı atmış, geçmiş günahlarını silmiş olur. **c)** Kulluk edilecek varlığın yaratılmamış (varlığı zorunlu, kendinden, ebedî ve ezelî), yaratıcı ve eşyaya özelliklerini verici olması gerekir. Bu vasıfları taşıyan tek varlık kâinatın yaratıcısı ve rabbi olan Allah Teâlâ'dır. Bu sebeple O'ndan başkasına kulluk edilemez. **d)** Yukarıda verilen meâle göre "Allah'a kul olma" emri ile *takvâ* (sakınma) arasında bir sebep-sonuç ilişkisi kurulmuştur. Allah'a kulluk etmenin (İslâm'a özgü iman, ibadet, ahlâk ve diğer amellerin) hâsıl edeceği sonuç takvâdır. Sakınma kavramı, sakınılacak alan ve varlık ile sakınma iradesini gerektirir; bu da İslâm'ın tasarladığı insanın resmini çizer: Müslüman insan her istediğini yapmayan,

önce durup düşünen, belli değer ölçüleri ve sınırlara göre ölçüp biçen, bu ölçülere uygun düşmediği takdirde nefsinin isteklerini ve arzularını frenleyen; akıllı, imanlı, iradeli varlıktır. Allah'a kulluk olmadan sakınma (takvâ) gerçekleşemez, sakınma olmadan da kâmil insan olunamaz.

Âyeti, "Sizi ve sizden öncekileri sakınsınlar diye yaratan Allah'a kulluk edin" şeklinde çevirmek de mümkündür. Buna göre de takvâ ile kulluk birbirini tamamlayan, biri bulunmadan diğeri bulunmayan, her ikisi bir bütün olarak yaratılışın amacını teşkil eden iki kavram olarak ortaya çıkmış olur; yani insanlar Allah'a kulluk edince yaratılış amaçlarını teşkil eden takvâyı gerçekleştirmiş, bunu gerçekleştirince de kulluğu yerine getirmiş olurlar (ayrıca bk. Bakara 2/197).

22. Allah Teâlâ kullarını yaratıp kendi hallerine bırakmamış; onların yaratılış amaçlarına doğru ilerleyebilmeleri için maddî ve mânevî ihtiyaçlarını karşılamış; yani bunları karşılayacak bir kâinat düzeni kurmuş, "kayyûm" isminin tecellisi olarak da bir an bile ihmal etmeksizin bu düzeni korumuş, yürütmüş ve gözetmiştir. Yeryüzünü insanların burada oturmalarına, istirahat etmelerine, huzur bulmalarına ve üretim yapmalarına uygun kılmıştır.

Yerkürenin her noktasından yukarıya doğru bakıldığında görülen ve görülemeyen bütün uzaklıkların ve yaratılmış varlıkların bir kısmı "sema"dır (bk. 29. âyetin tefsiri). Uzayda sağlam, ince, dengeli ve hikmetli bir düzen ve yapı oluşturulmuştur. Bu yapı hem dengeyi hem de dünyadakilerin gök cisimlerinden, gökte olup bitenlerden zarar görmemelerini sağlamaktadır. İnsanlara verilen bilgi edinme ve bilgiden yeni bilgilere ulaşma kabiliyeti doğru kullanıldığı takdirde yaratıcı Allah'ın varlık ve birliğine kolayca ulaşmak mümkündür. Kuvve halinde (potansiyel olarak) insanda mevcut olan bu bilgiye rağmen onun, Allah'a ortak koşması, O'nu bırakıp başka varlıklara tapınması veya itaat etmesi veya her şeyin kendiliğinden ve bir tesadüf sonucu oluştuğuna inanması "bile bile şirk koşmak ve inkâr etmek" sayılmaktadır. Çünkü bu inanç ve anlayış (inkâr ve şirk) insanın fıtrat ve tabiatına (potansiyel bilgisine) ters düşmektedir.

23 – 24

وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلَى عَبْدِنَا فَأْتُوا
بِسُورَةٍ مِنْ مِثْلِهِ وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿٢٣﴾
فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا
النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ ﴿٢٤﴾

Meâli

23. Kulumuza indirdiğimiz kitaptan dolayı bir şüphe içinde iseniz onun benzeri bir sûre de siz getirin, Allah'tan başka taptıklarınızı da yardıma çağırın; eğer iddianızda samimi iseniz! **24.** Bunu yapamazsanız –ki asla yapamayacaksınız– yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten sakının; o, inkârcılar için hazırlanmıştır.

Tefsiri

23. Önceki âyetlerde insanlar tevhide (bir tek Allah'a kul olmaya) çağırılmışlar, buna tefekkür yoluyla varabilmeleri için teşvik edilmişler, ayrıca deliller getirilerek onlara ışık tutulmuştu. İnsan kendi düşünce ve iradesiyle inanmaya karar verince; Allah, yaratılış, yaratılmışlar, gayb âlemi, dünya hayatının sonu; Allah, insanlar ve eşya ile ilişkilerde takip edilecek yol ve usul gibi konularda bilgilenmeye ihtiyaç duymaktadır. İnsanın kendi bilgilenme kapasitesi bu meçhulleri aydınlatmaya yeterli olmayınca, beşer üstü bir bilgi kaynağına başvurma ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Bu kaynak vahiydir; özel bir dil veya iletişim aracı ile Allah'ın kullarına bilgi vermesidir. Bu bilginin peygamber dışındaki insanlar için elde edileceği kaynak Kur'an'dır ve vahye dayanan sünnettir. Bu sebepledir ki kitaba iman inanç esaslarından biri olmuş, kitabın şüpheden uzak bulunduğunu ispat için âyetler gönderilmiş, deliller getirilmiştir.

Sûrenin başında "Onda şüphe yoktur" ifadesiyle gerçek ortaya konmuş, burada ve daha başka yerlerde ileri sürülen delillerle de ispat edilmiştir. Kur'an-ı Kerîm'in kaynak ve muhteva yönlerinden "şüphesizlik, gerçeklik ve tutarlılık" şeklindeki nitelik ve özelliklerinin ispatı, aynı zamanda onu alıp tebliğ eden Hz. Peygamber'in ve içinde geçen gayb bilgilerinin gerçekliğinin ispatı demektir. Böylece İslâm'a özgü iman esasları ve bunların ispat delilleri verilmiş olmaktadır.

Kur'an-ı Kerîm'in daha önce Mekke'de inen sûrelerinde de inkârcılara meydan okunmuş; bu kitabın Allah'tan geldiğinde şüphesi olanların, onu Hz. Peygamber'in uydurduğu iddialarında samimi iseler benzerini yapıp getirmeleri istenmiştir. Bu cümleden olarak Kur'an'a benzer bir kitap (el-Kasas 28/49), onun sûrelerine benzer on sûre (Hûd 11/13), sûrelerine benzer bir sûre (Yûnus 10/38), onda bulunanlara benzer bir söz (Tûr 52/34) yapıp getirerek iddialarını ispat etmeleri istenmiştir. İnkârcı Araplar bütün arzularına ve teşebbüslerine rağmen bunu yapamamışlar, bir âyete benzer söz dahi söyleyememişler; böylece âciz oldukları, yapamayacakları ortaya çıkmış, "asla yapamayacaksınız" sözü gerçekleşmiştir.

Kur'an-ı Kerîm'in bir sûresinin, hatta bir âyetinin bile benzerinin yapılamaması özelliğine i'câz denir. Kelimenin sözlük mânası "âciz, çaresiz bırakmak"tır. *Mu'ciz* "çaresiz bırakan", mûcize ise "sıradan insanların yapamadığı, ancak peygamberlere Allah'ın lutfettiği, olağan üstü fiiller, etkiler ve haller" demektir. Kur'an mu'cizdir; çünkü meydan okuduğu halde kimse benzerini yapamamıştır. Kur'an mûcizedir; çünkü bu eşsiz kitap, son Peygamber'in risâletinin hak ve gerçek olduğunu ispat eden en kalıcı delil olmuştur. Bu aziz kitabın mu'ciz ve mûcize oluşu hangi özelliklerinden gelmektedir? Hangi bakımlardan o bir mûcizedir? Bu sorunun cevabını vermek üzere *i'câzü'l-Kur'ân* konulu irili ufaklı çok sayıda kitap yazılmıştır. Burada bir fikir vermek üzere Kur'an'ın i'câzını ortaya koyan üç özelliğinden söz etmek mümkündür:

1. Söz Sanatı. Seçilen kelimeler ve dizilişi, grameri, uygulanan edebî sanatlar, kelimelere —dilin imkânları sonuna kadar kullanılarak— yüklenen mânalar.

2. Üslûp ve Şekil Özelliği. Kur'an-ı Kerîm'den önce Araplar'da, sözlü edebiyatın iki şekli vardı: Şiir ve nesir. Nesir de hitabet ile kâhinlerin kafiyeli sözlerinden ibaretti. Kur'an-ı Kerîm şiir olmadığı gibi Araplar'ın

bildiği nesirden de farklıdır. O, öğüt ve tâlimattan ibaret bulunan iki amacını gerçekleştirmek üzere şeklin ve üslûbun en uygununu seçmiş, yerine göre uygun geçişler yaparak; misaller, kıssalar ve tarihî olaylardan yararlanarak vermek istediğini en güzel ve etkili bir şekilde vermiştir.

3. Muhteva Özelliği. Kur'an-ı Kerîm'in muhtevası iman (inanmak), inanılacak esaslar, ibadet ve çeşitleri, hükümler ve tâlimat, ahlâk bilgisi ve eğitimi, yaratılış ve oluş, gayb âlemi ve buradaki varlıklar, kısmen peygamberler ve kavimler tarihi, insan ve kâinatın yapısı, gelecekle ilgili bazı haber ve bilgilerden oluşmaktadır. Hz. Peygamber'in çevresi ve yetişme şartları bellidir. O'nun ve çevresindekilerin bu bilgilere sahip olmadıkları, bu bilgilerin bir kısmına o çağda yaşayan başkalarının da sahip bulunmadıkları bilinmektedir. Peygamberliğinden önce okuma yazma bilmeyen (ümmî) bir zatın ağzından çıkan, hepsinin de doğru olduğu ya o anda yahut zamanı gelince anlaşılan ve bundan sonra da anlaşılacak olan, yakın çevredeki dinlerin ve bu dinlere ait kitapların yanlışlarını düzelten, tahrifleri açıklığa kavuşturan bu muhteva (Kur'an-ı Kerîm'in içeriği) olağan üstüdür, mûcizedir, ancak doğru bilginin kaynağı olan Allah'tan gelmiş olabilir, başka bir ihtimal yoktur veya mâkul değildir.

24. Âyette zikredilen "ateş" cehennem ateşidir. Bu ateşin yakıtının taşlar ve insanlar oluşu düşündürücüdür. İnsanlar bu âyetin gelmesinden yüzyıllar sonra kömürü bulup yaktıklarında, taş gibi nesnelerin de yandığını anlamışlardır. Cehennemin yakıtı olanlar ise kim bilir nasıl taşlardır? Bazı müfessirler bu taştan maksadın tapınılan taş heykeller, tanrı timsalleri olduğunu düşünmüşlerdir. "Şüphe yok ki siz ve Allah'tan başka taptığınız tanrılar cehennem yakıtısınız" (Enbiyâ 21/98) meâlindeki âyet de bu anlayışı destekler gibidir. Ancak heykel ve putun ham maddesi bile olsa eşyanın cezalandırılması âdil ve mâkul görülmediğinden ceza olarak yakılanları "şuurlu ve iradeli yaratıklar" olarak anlamak, taş yakıtı ise "gayb âlemine ait, mahiyeti dünyalılar tarafından bilinemeyen bir nesne" olarak yorumlamak daha uygundur. Hadislere göre cehennem ateşi, yakıcılık bakımından dünya ateşinden yetmiş misli daha şiddetlidir (Buhârî, "Bed'ü'l-halk", 10; Tirmizî, "Cehennem", 7). Bugün lazerle elmas kesiliyor. Mahiyet ve şiddetini bilmediğimiz ateşlerle taşların da

ayrışıp yanması mümkündür. İnsan vücudu gibi narin bir cismin böyle bir ateşte ölmeden ve tükenmeden azap görmesinin tasavvuru bile dehşet vericidir. Kur'an-ı Kerîm insanları işte bu ateşten korumak için gönderilmiştir ve onları rahmete, cennete, ebedî saadete çağırmaktadır.

25

وَبَشِّرِ الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ اَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْر۪ي مِنْ تَحْتِهَا
الْاَنْهَارُۜ كُلَّمَا رُزِقُوا مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ رِزْقاًۙ قَالُوا هٰذَا
الَّذ۪ي رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُۙ وَاُتُوا بِه۪ مُتَشَابِهاًۜ وَلَهُمْ ف۪يهَٓا
اَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌۗ وَهُمْ ف۪يهَا خَالِدُونَ ﴿٢٥﴾

Meâli

25. İman eden ve iyi işler yapanlara, kendileri için zemininden ırmaklar akan cennetler bulunduğu müjdesini ver. Onlara cennetteki meyvelerden biri rızık olarak her sunulduğunda, "Bu daha önce de bize rızık olarak verilendir" derler. O kendilerine, benzer şekilde verilmiştir. Ayrıca orada kendileri için tertemiz eşler de vardır ve orada onlar sonsuza kadar kalıcıdırlar.

Tefsiri

25. "İyi işler" diye çevirdiğimiz *amel-i sâlih,* mümin için dünyada ve âhirette yararlı bütün işleri, tutum ve davranışları kapsayan geniş bir içeriğe sahiptir. Allah'ı tanıyan, bildirdiği kadar bilen kullar, başkaca bir teşvike ihtiyaç kalmaksızın O'na kulluk eder, huzur ve mutluluğu kullukta (ibadet) bulurlar. Bu irfan ve şuur zayıf veya yetersiz olduğu müddetçe de teşvike ihtiyaç vardır. Teşvik, itaat etmeyene verilecek cezayı bildir-

mek suretiyle yapılabileceği gibi itaat edenlere verilecek ödülü açıklayarak da yapılabilir. Daha önceki âyetlerde kullar ibadete davet edilmiş, inkârcıların karşılaşacakları korkunç âkıbet bildirilmiş; burada ise itaat ve ibadet edenlerin alacakları ödül açıklanmıştır. Kur'an'da ve hadislerde açıklanan teşvik ödülleri cennet ve nimetleri, ilâhî cemalin görülmesi ve "rıdvân"dır, yani Allah'ın kullarına hitap ederek kendilerinden razı olduğunu, imtihanın sona erdiğini ve başardıklarını bildirmesidir. Bu âyette sözü edilen ödül ise cennettir, oradaki çeşitli nimetlerdir, eşlerdir ve orada kalmanın sonsuza kadar süreceği müjdesidir.

Gerek *cennet* gerekse içinde bulunan şeyler öz ve yapı itibariyle dünyada bilinen nesnelerden farklıdır. Ancak insanların görmediği, bilmediği, tatmadığı, hayal bile edemediği şeyleri onlara anlatmanın tek yolu, bildikleri nesnelerin isimlerini kullanmaktır. Allah Teâlâ da cenneti ve nimetlerini bildiğimiz isim ve kelimelerle, kavram ve tasavvurlarla ifade etmiştir. Arada bir benzerlik vardır, ancak asla biri diğerinin aynı ve misli değildir. İbn Abbas "Cennette olan şeylerin dünyada yalnızca isimleri vardır" (Beyhakî'den naklen Âlûsî, I, 204) diyerek bu gerçeği anlatmıştır. Cennetin ve nimetlerinin dünyada bildiklerimizden, hatta hayal ettiklerimizden farklı, bütün bunların ötesinde olduğunu açıklayan başka âyet ve hadisler de vardır. Hz. Peygamber bir sohbetinde cenneti anlatırken, "Orada hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği ve hiçbir kimsenin hayalinden geçmeyen şeyler vardır" buyurmuş, ardından da "Korku ve ümit içinde rabbine ibadet ve dua etmek üzere vücutları yatak görmez, kendilerine verdiğimiz rızıktan da Allah için harcarlar. Yaptıklarına karşılık olarak onlar için saklanan mutlulukları hiç kimse bilemez" (Secde 32/16-17) meâlindeki âyetleri okumuştur (Müslim, "Cennet", 5).

Kur'an'da cennetliklere her istediklerinin verileceği vaad edildiği için insanlar dünyadaki düşüncelerinin, arzu ve ihtiyaçlarının sonucu ve gereği olarak Hz. Peygamber'e "Orada şu kadar kadın var mı, at var mı?... Bize şunlar, şunlar verilecek mi?" diye sormuşlar, O da Kur'an'daki vaade dayanarak bu soruları, "Her istediğiniz verilecek" diyerek cevaplamıştır (Buhârî, "Bed'ü'l-halk", 8 vd.; Müslim, "Cennet", 2-5). Bazı kimseler buradan yola çıkarak "Cennette bir erkeğe şu kadar kadın verileceğine göre erkek cinsel açıdan bunlara nasıl yetecek, dünyadaki kadınları ne

olacak?" gibi sorular sormuşlar ve bunlara yine dünya şartları ve düzeni çerçevesinde cevaplar oluşturmuşlardır. Bizce doğru olanı, açıklanmakta olan âyet ve benzerlerini genel bir kural olarak kabul etmek ve âhirette olup bitecek, verilecek, yaşanacak şeyleri dünyadakilere kıyas etmemek, olumlu ve olumsuz yanlarıyla dünyayı âhirete taşımamaktır.

26 – 27

إِنَّ اللّٰهَ لَا يَسْتَحْي۪ٓ اَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَاۜ فَاَمَّا
الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا فَيَعْلَمُونَ اَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْۚ وَاَمَّا الَّذ۪ينَ كَفَرُوا فَيَقُولُونَ
مَاذَٓا اَرَادَ اللّٰهُ بِهٰذَا مَثَلًاۢ يُضِلُّ بِه۪ كَث۪يرًا وَيَهْد۪ي بِه۪ كَث۪يرًاۜ
وَمَا يُضِلُّ بِه۪ٓ اِلَّا الْفَاسِق۪ينَۙ ﴿٢٦﴾ اَلَّذ۪ينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللّٰهِ
مِنْ بَعْدِ م۪يثَاقِه۪ۖ وَيَقْطَعُونَ مَٓا اَمَرَ اللّٰهُ بِه۪ٓ اَنْ يُوصَلَ
وَيُفْسِدُونَ فِي الْاَرْضِۜ اُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ ﴿٢٧﴾

Meâli

26. Şüphe yok ki, Allah herhangi bir şeyi, bir sivrisineği, hatta onun da ötesindekini misal vermekten utanıp çekinmez. Bunun karşısında iman edenler onun, Allah'tan gelen gerçek olduğunu bilirler, inkâr edenler ise "Allah misal olarak bununla neyi kastediyor?" derler. Allah birçok kimseyi onunla saptırır, birçok kimseyi de onunla doğru yola iletir; onunla başkalarını değil, ancak emrine karşı gelenleri saptırır.
27. Onlar ki, iyice pekiştirdikten sonra da Allah'a verdikleri sözden

dönerler, Allah'ın birleştirilmesini emrettiğini ayırırlar, yeryüzünde fesat çıkarırlar; işte sonunda zararlı çıkacak olanlar da yalnız bunlardır.

Tefsiri

26. Temsil, teşbih, örnekleme edebî sanatlardan olup hem sözün güzelleşmesini hem de anlamanın kolaylaşmasını sağlar. Sonsuz merhamet ve lutuf sahibi olan Allah, kitabını kullarının zevkle okumaları ve kolay anlamaları için gerektiğinde bu sanatları da kullanmıştır. İnkârcıların yağmur, bulut, örümcek gibi örnekleri ileri sürerek "Allah böyle şeyleri örnek vermez" demeleri üzerine, "Gerektiğinde sivrisineği, hatta daha küçük ve önemsiz şeyleri bile örnek verir" denilerek bu düşünce reddedilmiştir.

Allah Teâlâ'nın kullarına, gerçekleri görmeleri ve bilmeleri için verdiği alet ve araçlara, gönderdiği kitaplara ve peygamberlere rağmen inkârcılar, düşünme ve *irade* denilen yeteneklerini inkâr yönünde işletmiş, onu tercih etmişler, ilâhî irşad ve yardımdan yararlanmamışlardır. Aynı irşadlar ve bilgi araçları bir kısım insanların imanı tercih etmelerine yardımcı olurken bir kısım insanların da sapmalarına vesile olmuştur. İman veya inkâr, hidayet veya sapma, hayır veya şerden birini seçen insandır, insanın seçtiğini yaratan ise tek yaratıcı olan Allah'tır. Doğru yolu bulma veya sapma, seçim ve tercih yönünden kula (insana), yaratma yönünden ise Allah'a aittir. Fiil fâile (özne) böyle bağlanır ve "... saptı, saptırdı, hidayete erdi, hidayete erdirdi" denir. Allah'ın hidayet ve yardımının, fıtratı bozulmamış insanı doğru yola ileteceği, hidayete erdireceği; sapanların ise kendi iradeleriyle Allah emrine karşı geldikleri, irşadına sırt çevirdikleri, nefislerine uydukları için saptıkları âyette açıkça anlatılmıştır: "... onunla ancak emrine karşı gelenleri saptırır."

Meâlde "emrine karşı gelen" şeklinde çevrilen *fâsık* sözlükte belirli bir sınırı aşan, onun dışına çıkan" anlamına gelir. Dinî bir terim olarak "haktan sapan, Allah'ın emirlerine karşı gelen kişi" demektir (Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "fsk" md.).

27. Allah'ın emrine karşı gelen ve isyan yolunu seçenlerin kötü ahlâk ve davranışlarının üç önemli örneği zikredilmiştir:

1. Allah'a verdikleri sözden dönmeleri. Bu söz ya ezelde "elestü birabbiküm" (Ben sizin rabbiniz değil miyim?) şeklindeki ilâhî suale insanların özlerinin, kutsal mecliste "evet!" diyerek verdikleri (A'râf 7/172), Allah'ı rab olarak tanımayı ve O'na kulluk etmeyi içeren sözdür veya dünya hayatındaki çeşitli ilişkilerde Allah'ı şahit tutarak, O'nun adını anarak verdikleri sözlerdir. Münafıkların ve onların özelliklerini paylaşan diğerlerinin âdetlerinden biri de verdikleri sözde durmamalarıdır.

2. "Allah'ın birleştirilmesini emrettiği şeyler"i kesip ayırmaları. Bazı tefsirciler tarafından bu ifadenin "birleştirilmesi emredilen" kısmı, akraba ile ilgilenmek (sıla-i rahim), karı kocanın arasını bulmak gibi özel ilişkilere tahsis edilmiştir. Doğrusu bunu daha geniş bir çerçevede almak ve anlamaktır. Allah Teâlâ bütün dinlerin, peygamberlerin, kitapların, insanlığın tevhid anlayış ve inancı çerçevesinde birleştirilmesini; bir ve beraber olmaları gerektiği halde ayrı düşmüş, parçalanmış olanların bir araya getirilip kaynaştırılmalarını istemiş; her nesnenin ve her kişinin olması gereken yerde olmasını, lâyık olduğunu bulmasını murat etmiştir. Düzen bozucular (fesatçılar) ve günahkârlar (fâsıklar, zalimler) ise bunları parçalamak ve ayırmakla meşguldürler.

3. "Yeryüzünde fesat çıkarmaları", bozgunculuk yapmaları. Tarih boyunca yeryüzünde, maddî ve mânevî olarak düzeni bozan, çevreyi kirleten, huzursuzluk, acı ve felâketlere sebep olanlar genellikle inkârcılar, ahlâksızlar, zalimler ve günahkârlar olmuştur. Her günah (Allah'ın yapılmasını yasakladığı, yapanları cezalandıracağını bildirdiği her şey) aynı zamanda yeryüzünde bir kötülüktür, fesattır, dengeyi ve düzeni bozmaktır. Amaçları ne olursa olsun sonunda günahkârların, Allah'ı bırakıp nefis ve şeytana kul olanların zararlı çıkacaklarında şüphe yoktur; çünkü bunlar, ömür sermayesiyle fâni dünyayı satın almışlar, ebedî saadetten mahrum kalmışlardır.

28 – 29

كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللّٰهِ وَكُنْتُمْ اَمْوَاتًا فَاَحْيَاكُمْۚ ثُمَّ يُمٖيتُكُمْ
ثُمَّ يُحْيٖيكُمْ ثُمَّ اِلَيْهِ تُرْجَعُونَ ﴿٢٨﴾ هُوَ الَّذٖي خَلَقَ لَكُمْ

مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ اسْتَوٰٓى إِلَى السَّمَٓاءِ فَسَوّٰيهُنَّ
سَبْعَ سَمٰوَاتٍ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ ﴿٢٩﴾

Meâli

28. Sizler cansız iken size O hayat verdiği halde Allah'ı nasıl inkâr edebiliyorsunuz? Sonra sizi öldürecek, sonra diriltecek, sonra O'na götürüleceksiniz. **29.** Yeryüzünde ne varsa tamamını sizin için yaratan, sonra göğe yönelerek onları, yedi gök olarak tamamlayıp düzene koyan O'dur ve O, her şeyi hakkıyla bilmektedir.

Tefsiri

28. İnsanın kendi vücudunda, yakın ve uzak çevresinde (kâinatta) Allah'ın varlığını ve birliğini gösteren sayısız işaret ve delil vardır. Bunlardan biri de insanoğlunun yaratılıp hayata getirilmesi, sonra ecel gelince öldürülmesidir. Bir taş yerinden oynasa, bir yerde bir ot bitse, insanoğlu taşı yerinden oynatanı, otu oraya ekip bitireni düşünür. İnsanın hayatı ve yapısı, bir taşın hareketi ve bir otun bitmesiyle kıyas edilemeyecek kadar karmaşık, büyük, ince, sanatlı, düzenli, hesaplı ve esrarlıdır. İnsanı ve hayatı düşünüp de Allah'a ulaşmamak için insanın kalbinin mühürlenmiş, aklının nefis, şeytan, yanlış eğitim yüzünden perdelenmiş ve şartlanmış olması gerekir. Doğum ve ölüm gözler önünde olmaktadır, bunları inkâr mümkün değildir. Allah'ın peygamberleri, insanın öldükten sonra tekrar dirileceğini, dünyada yapıp ettiklerinin hesabını vereceğini, hesabın sonucuna göre muamele göreceğini haber vermişlerdir. Bu haberi kabul edip inanmaya fıtrî (tabii, bozulmamış, şartlanmamış) akıl engel değildir. Tam aksine akıl, yok iken yaratıp hayat verenin öldürdükten sonra yeniden hayat vermesinin daha kolay olacağını kıyas metodu ile kolayca çıkarır ve kabullenir.

Burada insanlara "cansız nesneler" iken (lafzî anlamıyla "ölüler" iken) hayat verildiği, sonra yine öldürülüp tekrar diriltilecekleri bildirilmiştir. Baştaki "ölüler iken diriltilme" ifadesi bazı kimselerin aklına, ilk ölü olma

halinden önce de bir hayatın bulunması gerektiği düşüncesini getirmiştir. Buradan da insanların defalarca ölüp başka bir bedende yeniden dünyaya geldikleri (*reenkarnasyon, tenâsüh*) inancı ortaya çıkmıştır. Bu inancı, Kur'an-ı Kerîm ve hadislerden çıkartmak ve delillendirmek mümkün değildir. Çünkü bir başka âyette inkârcıların, "Ey rabbimiz! Bizi iki defa öldürdün, iki defa dirilttin. Şimdi günahımızı itiraf etmiş bulunuyoruz, bir çıkış yolu yok mu?" diyecekleri bildirilmiştir (Mü'min 40/11). "Kur'an âyetleri birbirini açıklar" kaidesinden hareket ederek 28. âyeti ele alırsak bunu, "peşpeşe defalarca ölüp her defasında bir başka bedende dünyaya gelme, dirilme" şeklinde anlamak tutarlı olmaz. Mü'min sûresindeki meâli verilen âyete göre "Ölmek de iki keredir, dirilmek de iki keredir." Bu âyetle konumuz olan âyeti aynı olayın iki ayrı yönden açıklanması olarak aldığımızda şu mâna ortaya çıkar: İnsanlar yaratılmadan, doğmadan önce yokturlar ve bu bakımdan ölü gibidirler. Önce bu ölülere, yani yok olanlara varlık ve hayat verilmiştir. Bu "birinci diriltme"dir. Sonra dünya hayatını tamamlayanlar birinci ölümü tatmışlardır, bütün dünya insanlarının ve dünyanın ömürleri sona erip kıyamet kopunca yeryüzünde canlı kalmamıştır. Arkadan sûra üflenmiş ve bütün insanlar yeniden diriltilmişler, âhiret hayatına başlamışlardır. Bu da "ikinci diriltme"dir. Özetleyecek olursak insanlar yok iken var edilmişler, sonra dünyada bir kere ölmüşler, kıyametten sonra da ikinci defa hayata gelmişlerdir; iki ölüm ve iki dirilme bundan ibarettir. Bu âyetin lafzından, "Yaşayan insan iki kere ölmekte ve her iki ölümden sonra da birer kere diriltilmektedir" şeklinde de bir anlam çıkarılabilir. Buna göre yaşayan insan eceli gelince ölür, sonra kabirde diriltilir; ilk sorgudan sonra tekrar ölür ve kıyametten sonra tekrar diriltilir (Ebü'l-Muîn en-Nesefî, *Tebsıratü'l-edille*, II, 764). Yok iken yaratılma ve can vermeye "ölü iken diriltme" demek mecazi olduğu için gerçek mânada iki kere ölme ve dirilme olayı da Mü'min sûresindeki âyette açıklanmış olmaktadır. Ölmek ve dirilmekle ilgili âyetler nasıl yorumlanırsa yorumlansın, ölmenin iki ve dirilmenin de iki kereden ibaret olması sonucu değişmez. Bu vâkıa da reenkarnasyon inancına ters düşer, onun aslı olmadığını ortaya koyar. Ayrıca birçok âyet ve hadisin açıkladığı insanın yaratılma amacı, dünya hayatının sebebi ve hikmeti, ölümden sonra dirilerek dünyada hak edilene göre mükâfat veya

ceza görmesi gerçeği, insan nefsinin terbiye edilerek kâmil insanın olgun nefsi haline gelebilmesi için gösterilen yollar ve çareler vb. konulardaki bilgiler, yeniden bedenlenme inancının İslâm'a aykırı olduğunun kesin kanıtlarıdır. Yeniden bedenlenmenin aklî ve ilmî bakımdan da hiçbir delili yoktur. Dünyada yaşayan 6 milyar insanın, daha önce gelip bir başka bedende yaşadıklarına dair bilgileri ve şuurları mevcut değildir. Bu gerçekler karşısında bazı insanların hipnoz veya telkin altında, geçmişlerine aitmiş gibi bazı bilgiler vermelerinin başka açıklamaları olmalıdır. Nitekim kolektif şuur, rüya benzeri görüntüler, cinlerle temas, hâfızanın oyunları gibi nazariyelerle bu tür açıklamalar yapılmaktadır.

29. Yerin ve göklerin bir başlangıcının bulunduğu, bundan önce yer ve göklerin mevcut olmadığı matematik, astronomi, güneş fiziği gibi ilgili bilim dallarınca da tesbit edilmiştir. "Yapılan araştırma, gözlem ve hesaplar, ilk evren maddesinin çıplak atomlardan oluşan kocaman bir küre halinde olduğunu, bu çıplak atomlar arasındaki karşılıklı şiddetli itme ile bu ilk evren maddesinin açılarak patlayan bir bomba gibi evrene yayıldığını göstermektedir. Ancak bu ilk evren maddesinin nasıl meydana geldiği bugün, araştırmalara rağmen tam olarak bilinmemektedir. Başlangıçta uzay ve zaman yoktu. Bir teoriye göre maddenin ve mekânın olmadığı, ışık ve enerji mefhumlarından söz edilmediği, boşluğun bile mevcut olmadığı bir devirde her şey, dehşetli bir patlama ile ortaya çıktı. Korkunç bir sıcaklıkta atomlar yaratıldı. Fizik ve kimya kanunları hükümlerini yerine getirdiler. Proton, nötron ve elektronlardan ağır elementler husule geldi. Yıldızlar doğdu, güneşler ortaya çıktı, galaksiler meydana geldi" (Taşkın Tuna, *Uzay ve Dünya*, s. 22, 27). Bilim adamları bu büyük patlamanın tarihini milyarlarca yıl geriye götürmektedirler. Şu halde dünyanın ve güneşin içinde bulunduğu samanyolu galaksisi gibi sayısız galaksi, milyarlarca yıl öncesinden yaratılmaya başlanmıştır, daha öncesinde ise bunlar mevcut değildi.

İlk evren maddesinin nasıl var olduğu bilimin meçhulüdür. Bütün semavî dinler bunun bir yaratıcısının olduğu, sonraki gelişmeleri de ilmi sonsuz, hikmeti, kudreti ve sanatı eşsiz olan yaratıcının sağladığı konusunda ittifak etmişlerdir. Bu ve başka âyetlerde yerküreyi Allah

yarattığı gibi âyette "yedi *sema*" diye anılan gökleri de yedi gök olarak yaratıp düzenleyenin Allah olduğu bildirilmektedir. Bu yedi göğü dünyanın gökleri veya uzayın gökleri olarak kabul eden tefsirciler, eski Aristo ve Batlamyus nazariyesine göre Ortaçağ'dan sonra da Kopernik, Galile, Kepler, Newton, Einstein, S. Hawking çizgisinde gelişen güneş ve kâinat sistemleriyle ilgili bilgilere göre açıklamalar yapmışlardır. Ancak bu yedi gökten maksadın ne olduğu konusunda kesin bir bilgi yoktur. Arap dilindeki kullanıma göre bunun çokluktan kinaye olarak düşünülüp birçok gök şeklinde anlaşılması da mümkündür.

Öte yandan, keşif ve ilham kaynağı ile zenginleştirilmiş bulunan tasavvuf ve irfan kolunda, "yedi gök"le ilgili farklı ve ilgi çekici açıklamalar vardır. Bunlardan biri şöyledir: Allah Teâlâ'nın yarattıkları (mâsivallah, mâ-halakallah), "halk ve emir âlemleri" olarak ikiye ayrılır. Halk âlemi maddîdir, cisimlidir; emir âlemi cisimsizdir, latiftir. Bu iki âlemi birbirinden "arş" ayırır. Halk âlemindeki maddîlik, aşağıdan yukarıya doğru azalıp incelerek maddesizliğe dönüşür. Halk âleminin en alt katında, bütün büyüklük ve sonsuzluk görüntüsü içinde, bir yukarısına göre çok küçük olan evren vardır. Bu evren maddîdir. Kur'an'da geçen yedi semaya dahil değildir. Bundan sonra birinci sema başlar, bu semanın –bütün galaksileriyle birlikte– evrenden büyüklüğü, damlaya nisbetle deniz gibidir. Bu oran yukarıya doğru aynı ölçülerde büyüyerek devam eder. Yedinci semadan sonra kürsî, ondan sonra da arş vardır. Arşın üstünden itibaren emir âlemi başlar. Burada insanın hakikatini ve mânevî mahiyetini teşkil eden ve "latîfeler" diye bilinen, bir yukarıdakinin –kendisine nisbetle çok küçük kalan– bir aşağıdakini kuşattığı "kalp, ruh, sır, hafî ve ahfâ" vardır. Bazı hadislerde geçen ve çok geniş olduğundan söz edilen "mümin kalbi" işte bu latîfe olan kalptir. Bu anlayışa göre yedi kat sema, bilinen ve henüz keşfedilmemiş bulunan evrenin ötesindedir, maddeyoğun değildir. Bu semalarda ruhlar, melekler, cennetler vb. varlıkların yer aldığı, mi'rac hadisi vb. hadislerde geçmektedir. Bütün bunlar, her şeyi hakkıyla bilen ve her şeye kadir olan Allah Teâlâ tarafından yaratılmıştır, O'nun izni ve iradesi dahilinde hareket ederler. (Halk ve Emin kavramlarının anlamları ve açıklaması için bk. A'râf 7/54)

30 – 34

وَاِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلٰٓئِكَةِ اِنّ۪ي جَاعِلٌ فِي الْاَرْضِ خَل۪يفَةًۜ قَالُٓوا اَتَجْعَلُ ف۪يهَا
مَنْ يُفْسِدُ ف۪يهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَٓاءَۚ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ
لَكَۜ قَالَ اِنّ۪ٓي اَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ ﴿٣٠﴾ وَعَلَّمَ اٰدَمَ الْاَسْمَٓاءَ
كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلٰٓئِكَةِ فَقَالَ اَنْبِؤُ۫ن۪ي بِاَسْمَٓاءِ
هٰٓؤُ۬لَٓاءِ اِنْ كُنْتُمْ صَادِق۪ينَ ﴿٣١﴾ قَالُوا سُبْحَانَكَ
لَا عِلْمَ لَنَٓا اِلَّا مَا عَلَّمْتَنَاۜ اِنَّكَ اَنْتَ الْعَل۪يمُ الْحَك۪يمُ ﴿٣٢﴾
قَالَ يَٓا اٰدَمُ اَنْبِئْهُمْ بِاَسْمَٓائِهِمْۚ فَلَمَّٓا اَنْبَاَهُمْ بِاَسْمَٓائِهِمْۙ قَالَ اَلَمْ
اَقُلْ لَكُمْ اِنّ۪ٓي اَعْلَمُ غَيْبَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۙ وَاَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ
وَمَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ ﴿٣٣﴾ وَاِذْ قُلْنَا لِلْمَلٰٓئِكَةِ اسْجُدُوا
لِاٰدَمَ فَسَجَدُٓوا اِلَّٓا اِبْل۪يسَۜ اَبٰى وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِر۪ينَ ﴿٣٤﴾

Meâli

30. Hani rabbin meleklere, "Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım" demişti. Onlar, "Biz seni eksiksiz bilirken ve durmadan övgü ile tenzih ederken orada fesat çıkaracak ve kan dökecek birini mi yaratacaksın?" dediler. Allah "Şüphe yok ki, ben sizin bilmediklerinizi bilirim" buyurdu. **31.** Ve Âdem'e bütün isimleri öğretti. Sonra bunları meleklere gös-

terip "Sözünüzde doğru iseniz şunların isimlerini bana söyleyin" dedi. **32.** "Seni tenzih ederiz! Bize öğrettiğinden başka hiçbir bilgimiz yoktur. En kâmil ilim ve hikmet sahibi şüphesiz sensin" cevabını verdiler. **33.** "Ey Âdem! Bunların isimlerini onlara bildir" dedi. Onlara bunların isimlerini bildirince de "Size ben göklerin ve yerin gizlisini kesinlikle bilirim; yine sizin açıkladığınızı da gizlediğinizi de bilirim, demedim mi!" buyurdu. **34.** Meleklere, "Âdem'e secde edin" dediğimizde İblîs dışındakiler derhal secde ettiler; o direndi, büyüklendi ve kâfirlerden oldu.

Tefsiri

30. Sûrenin 28. âyetinden itibaren hem Allah'ı inkâr mânasındaki küfrü hem de ilâhî nimetlerin kıymetini bilmemek ve şükran vazifesini yerine getirmemek mânasındaki küfrü engelleyen deliller, işaretler ve nimetler sıralanmaya başlanmıştı. İnsana hayat verme, öldükten sonra tekrar diriltme, yeryüzünde ne varsa hepsini insan için yaratma nimetlerinden sonra 30-35. âyetlerde hilâfet, ilim, meleklerin secdesi ve cennet nimetleri sıralanmaktadır.

İleride gelecek birçok âyette (meselâ bk. Nisâ 4/1; Zümer 39/6) ilk insan olan Âdem'in nasıl yaratıldığı ve diğer insanların nasıl üreyip çoğaldıkları anlatılacaktır. Burada anlatılan insanın yaratılması değil, Allah tarafından ona verilen özellikler, sorumluluklar, yetki ve nimetlerdir. Bunlardan biri ve belki de en önemlisi *hilâfet* özelliğidir. Sözlükte hilâfet, "bir kimsenin diğerinin yerini alması, onu temsil etmesi, onun salâhiyetlerini kullanması" mânasına gelir. Allah'ın yeryüzünde yaratacağı halife ya Allah'ın halifesidir ya da daha önce yeryüzünde yaşamış şuurlu varlıkların halifesidir; onların yerine gelmiş, onların yerini almıştır. Meleklerin, ileride insan soyunun neler yapacağına dair bildiklerini ortaya koyarak buna rağmen Âdem'in halife olarak yaratılmasının hikmetini sormaları, Allah Teâlâ'nın da Âdem'in buna lâyık olduğunu onlara anlatmak üzere yaptığı imtihan, Âdem'e verdiği bilgi ve kabiliyet buradaki hilâfetin Allah ile ilgili olduğunu, Âdem'in ve insanoğlunun yeryüzünde Allah'ın halifesi olacaklarını göstermektedir. Bir ümmeti yeryüzünde halife kılmak, onlara "hilâfet yetkisi vermek" mânasındaki "istihlâf" vaadinin iman ve amel-i sâlih (Allah rızâsına uygun hareket, amel, davranış) şartına bağlanmış

bulunması da bu yorumu desteklemektedir (Nûr 24/55). Ancak insanoğlunun bu mânadaki halifeliği, kendi mahiyeti ve sıfatlarına uygun olarak kısıtlı ve sınırlıdır. İnsan dahil hiçbir varlığın Allah Teâlâ'yı temsil etmesi, O'nun yerini alarak tasarrufta bulunması mümkün değildir. Âdem'in ve neslinin halifeliği, Allah'ın mülkü bulunan yeryüzünde O'nun iradesine uygun yaşamak ve tâlimatı doğrultusunda tasarrufta bulunmaktan ibarettir. İnsanların Allah'a kul olsunlar diye yaratıldıklarını ifade eden âyetle (Zâriyât 51/56) halifeler olarak yaratıldıklarını ifade eden âyetler aynı gerçeği anlatmaktadır: İnsanoğlu Allah'a kul olsun diye yaratılmış, yeryüzündeki çeşitli nimetler de bu maksadı gerçekleştirsin diye ona tahsis edilmiştir. İnsanoğlu kendisine verilen imkân ve nimetlerin Allah'ın mülkü olduğunu, bir amaca ve şarta bağlı olarak kendisine emanet edildiğini, bunlar üzerinde sahibinin irade ve rızâsına uygun bir şekilde tasarruf etmekle (hilâfet) yükümlü bulunduğunu bilecek ve bu şuur içinde davranacaktır. Meleklerden farklı olarak insanoğlu bu hilâfeti gerçekleştirecek fıtratta ve kabiliyette yaratılmış olup fıtratını bozmadığı takdirde bu vazifesini başarabilecektir. Allah Teâlâ meleklerin şahsında bunu insanoğluna da bildirip şuuruna yerleştirmiştir. Yukarıda işaret edildiği üzere buradaki hilâfet (genel hilâfet), yalnızca Âdem'e mahsus değildir; birçok âyet (A'râf 7/69; Yûnus 10 /14; Neml 27/62) bu kabiliyet ve salâhiyetin bütün insanlar için söz konusu olduğunu açıkça ifade etmektedir. Özel (siyasî) hilâfet, Kur'an-ı Kerîm'de bu isimle bulunmayan, Hz. Peygamber'den sonra ihtiyacın ortaya çıkardığı bir kavram ve kurumdur. Siyasî anlamda hilâfet fonksiyonunu üslenenler için Kur'an'da kullanılan tabir "ülü'l-emr"dir (Nisâ 4/59). "Hilâfet benden sonra otuz yıldır, daha sonra ısırıcı saltanat yönetimi olacaktır" meâlindeki hadiste (*Müsned*, V, 220-221; Ebû Dâvûd, "Sünnet", 9; Tirmizî, "Fiten", 48) zikredilen halifelik özel ve siyasî olanıdır. Hadisin sahih olması halinde, İslâmî kaynaklarda bu mânada hilâfet –bir görev ve makam adı olarak– ilk defa burada zikredilmiş olmaktadır (hadisin sıhhatiyle ilgili tereddütler ve kaynaklar için bk. Casim Avcı, "Hilâfet", *DİA*, XVII, 539). Hz. Ebû Bekir, devlet başkanlığı bakımından Resûlullah'ın yerini aldığı için (bu sebeple) kendisine "Resûlullah'ın halifesi" denilmiş, Hz. Ömer'den "Resûlullah'ın halifesinin halifesi" diye söz edilmiş, bu zincir uzayıp gideceği için daha

sonra yalnızca halife kelimesiyle yetinilmiş, bu arada siyasî halife "emîrü'l-mü'minîn, imam" gibi unvanlarla da anılmıştır. Allah'ın kullarından, fert olarak değil de toplu olarak istediği, onları topluluk olarak yükümlü kıldığı vazifeleri yerine getirebilmek, ferdin halifeliği yanında ümmetin halifeliğini de hayata geçirebilmek için siyasî teşkilâtlanmaya ihtiyaç hâsıl olmuş; bunun zaruri sonucu olarak da fertler, yetkilerinin ve sorumluluklarının bireyi aşan tarafını –şartlı olarak– içlerinden lâyık olan birine devretmişlerdir. Halifeye verilen itaat sözü (biat), onun Allah'ın emir ve yasaklarına (hukuka, göreviyle ilgili dinî hükümlere) uygun davranması şartına bağlıdır.

Asıl vatanları olan melekût âleminde daha önce yaratılmış ve insandan farklı özelliklerle donatılmış bulunan melekler, mülk âlemine dahil bulunan dünya (arz) yaratılınca burada, Allah adına hâkim olacak, her mümin için eşit derecede bağlayıcı (kanun) olan kitapta apaçık bildirilen ilâhî iradeyi temsil edecek ve gerçekleştirecek şuurlu varlıkların (halife, halâif), kendileri olacağını beklemişler, topraktan yaratılacak insanın bu kaynağa bağlı özellikleri dolayısıyla eksikleri olacağı, fesat çıkarmaya müsait bulunacağı için hilâfete lâyık olmadığını zannetmişlerdi. Yüce yaratıcı bu beklentiye uymayan iradesini, bu nimetin insan türünden olan kullarına tahsis buyurulduğunu ve bunun gerekçesini meleklere açıklamıştır.

Melekler "emir, gayb, melekût" gibi isimlerle anılan âlemlere ait oldukları ve insanların, kendi bilgi vasıtalarıyla bu âlemlere ait bulunan varlıklar hakkında bilgi sahibi olmaları mümkün bulunmadığı için bu konudaki bilgiler daha ziyade vahye dayanmaktadır. Beşerî yorum ve kıyaslarla elde edilen bilgiler üzerinde ise görüş ayrılıkları vardır. Meleklerin varlıkları ve özellikleriyle ilgili bilgiler büyük ölçüde vahye dayanmakla beraber akıl, keşif ve tecrübe yoluyla da meleklerin varlıklarının ve bazı özelliklerinin bilinebileceği ileri sürülmüştür. "Akıl ve şuur sahibi (nâtık) ölümlü varlıklar yaratılmış bulunduğuna göre bunların, dünya durdukça ölümsüz olanlarının da yaratılmış olması, kezâ daha aşağı bir seviyede bulunan dünyada akıllı ve şuurlu varlıklar yaratıldığına göre daha üstün ve şerefli olan semâvât âleminde de bu özellikleri taşıyan varlıkların yaratılmış olmaları evleviyetle (aklın öncelik hükmü) sabittir" şeklindeki açıklamalar iknaya yönelik akıl delillerine örnektir. Özel ruhî temrinler yapan ve

eğitim gören kimselerin, sıkıntı ve hastalıktan çaresiz kalıp meleklerin yardımlarından istifade edenlerin ve melekleri rüyada görenlerin nakilleri kendileri için sübjektif anlamda kesin delildir, bunları duyanlar için ise bağlayıcı değildir.

Müslüman âlimlerin çoğuna göre melekler, latîf (madde yoğunluğu olmayan, görüşü engellemeyen), çeşitli şekillere girebilen ve asıl yerleri –madde ötesi– semalar olan, üreme yoluyla değil de devamlı yaratılma yoluyla çoğalan varlıklardır. Allah nezdinde yüce değerleri ve yakınlıkları, O'nun bahşettiği büyük güçleri vardır, ilâhî emir ve iradeye göre davranmak ve asla bunun dışına çıkmamak üzere programlanmışlardır. Bazı filozoflara göre ise melekler insandaki akıl türünden varlıklardır (Râzî, II, 160-161).

Kur'an'daki açıklamalara göre melekleri, özellik ve vazifeleri bakımından şu sınıflara ayırmak mümkündür: **1.** Arşı taşıyanlar (Hâkka 69/17). **2.** Arşı kuşatıp Allah'ı tesbih edenler (Zümer 39/75). **3.** Büyük melekler: **a**) Cebrâil. Cibrîl ve Rûhulkudüs isimleriyle de anılan bu melek peygamberlere vahiy getirmekle görevlendirilmiştir. Tekvîr sûresinin 20. âyetinde onun belli başlı sıfatları şöyle sıralanmıştır: "Gerçekten değerli, güçlü ve Arş'ın sahibi katında itibarlı, orada saygın ve güvenilir bir elçi". **b)** Mîkâil, tabiat olaylarını dengelemek ile görevli melektir. Cebrâil'le birlikte adı Kur'an'da anılmış ve bunlara düşman olana Allah'ın düşman olacağı bildirilmiştir (Bakara 2/98). **c)** İsrâfil. Kıyamet ve yeniden diriliş başlarken üflenecek olan sûr, Kur'an-ı Kerîm'de zikredilmiştir (Neml 27/87; Yâsîn 36/51). Bu sûra üflemekle görevlendirilmiş meleğin İsrâfil olduğu da hadislerde bildirilmiştir (Lütfullah Cebeci, "İsrâfil", *DİA*, XXIII, 180-181). **d)** Azrâil. Kur'an-ı Kerîm'de hem ölüm meleğinden (Secde 32/11) hem de vefat ettirme görevini yüklenmiş meleklerden (Nisâ 4/97; Enfâl 8/50; Nahl 16/32) söz edilmiştir. Sahih hadislerde bu isim geçmemekle beraber diğer İslâmî literatürde ölüm meleği Azrâil olarak anılır (Ahmet Saim Kılavuz, "Azrâil", *DİA*, IV, 350-351). Bu işle görevlendirilen melek sayısı çok olduğuna göre Azrâil'in bunların reisi olması ihtimali vardır. **4.** Cennet melekleri. Cennette çok sayıda meleğin bulunduğu ve buraya girme mutluluğuna erişmiş müminlere hizmet edecekleri ifade buyurulmuştur (Ra'd 13/23). Bu meleklerin başkanına "Rıdvan"

denir. **5.** Cehennem melekleri. Burada da azap çekenlerle ilgili vazifelerini yerine getiren melekler vardır (Müddessir 74/31). Bunların cins ismi "zebâni"dir (Alak 96/18), başkanları da "Mâlik" isimli bir melektir (Zuhruf 43/77). **6.** Gözeten, koruyan melekler (hafaza melekleri). Bunlar insanların yanlarında bulunmakta, onları gözetme, koruma, iyiliklerini isteme, onlara iyi şeyleri ilham etme gibi vazifeler yapmaktadırlar (Kaf 50/17; En'âm 6/61). **7.** Yazıcı melekler. Bunlar da insanların yakınlarında bulunmakta ve yapıp ettikleri her şeyi yazmaktadırlar (İnfitâr 82/10-11). **8.** Madde âleminde görevli melekler. Bunlar maddî kâinatta olup biten her şeyin içinde bulunmakta ve Allah'ın kanunlarının yerine gelmesini sağlamaktadırlar (37, 51, 79. sûrelerin ilk âyetlerinde bunlara işaret edilmiştir; geniş bilgi için bk. Râzî, II, 159 vd.)

Meleklerin, yaratılan bu yeni varlığı yani Âdem'i nereden tanıdıkları, onun yeryüzünde fesat çıkarıp kan dökeceğini nasıl bildikleri konusunda çeşitli yorumlar yapılmış; bunu, olacakların yazıldığı levh-i mahfûzdan öğrendikleri; daha önce yaratılıp yeryüzüne gönderilmiş benzer varlıklar olabileceği ve bunlara bakarak bilgi sahibi oldukları; cinlere veya yırtıcı hayvanlara kıyas ettikleri vb. görüşler ileri sürülmüştür. Biz şu iki ihtimali ve yorumu akla ve vâkıaya daha yakın ve hadisenin anlatılış üslûbuna daha yatkın buluyoruz: **1.** Allah Teâlâ'nın yaratacağı insanı onlara önce tanıtması, sonra da onu yeryüzüne halife yapacağını bildirmesi üzerine –bu bilgiye dayanarak– kanaatlerini açıklamışlardır. **2.** Âdem'in yaratılışını müşahede etmişler, onun maddî ve mânevî özelliklerini görüp bilmişler ve bu özellikleri taşıyan bir varlığın hem iyi hem kötü işler yapabileceğini, onun yapısından ve tabiatından çıkarmışlar, buna dayanarak sorularını sormuşlardır (İbn Âşûr, I, 402-403; Tabatabâî, I, 116).

31-33. Allah, kendinin bildiği ve meleklerin bilmediği hikmetler, gerekçeler sebebiyle Âdem'i yarattığını haber verince bu üstü kapalı ve doğrulanması inanca dayalı olan açıklama melekleri ikna için yeterli idi. Fakat yüce Allah bilginin ve imanın yalnızca kendisine güvenilen kimselerin haber ve bilgi vermesi yoluyla elde edilmesini (taklid) yeterli bulmadığı, meleklerinin şahsında insanları gözlem, deney ve düşünceye yönlendirmeyi murat ettiği için bir deneme düzenledi. Âdem'e bütün isimleri, yani maddî ve mânevî varlıkların, kavramların

isimleriyle bunların özelliklerini veya isim verme, dil icat etme kabiliyetini öğretti; sonra her şeyin aslı gayb âleminde, ilâhî planda mevcut olduğu için bunları meleklerine gösterdi. Meleklerden, Âdem'in müsbet vasıflarının ve kabiliyetlerinin fazlasıyla kendilerinde mevcut bulunduğu kanaatlerinde haklı ve isabetli iseler bunların isimlerini bilip söylemelerini istedi. Melekler bu deneme sonucunda kendilerine verilen bilme ve bilgi üretme kabiliyetinin Âdem'e verilenden farklı olduğunu ve bu sebeple halife olmaya onun ehil bulunduğunu anlayıp itiraf ettiler; Allah Teâlâ'nın ilim ve hikmetini, eserini görerek (ayne'l-yakîn olarak) daha üst dereceden tasdik ettiler.

34. Terim olarak *secde* ayaklar, dizler, eller ve alın yere konarak yapılan özel bir ibadet şekli olup namazın en önemli kısmıdır ve ibadetin ruhuna en uygun davranış biçimidir. Bu şekildeki bir hareketin, ibadet maksadıyla Allah'tan başkasına yapılması, hak dinlerin hiçbirinde câiz görülmemiştir. İbadet maksadı taşımaksızın insanların birbirine, saygı göstermek üzere secde etmeleri, İslâm'dan önceki bazı dinlerde ve kültürlerde câiz görülmüş ve uygulanmıştır. Nitekim Hz. Yûsuf'un babası ve annesiyle diğer aile fertleri ona kavuştuklarında secde etmişlerdi (Yûsuf 12/100). Meleklerin Âdem'e secde etmeleri Allah'ın emriyle olmuş, bu bir tek hareketle melekler iki şey yapmışlardır: a) Allah Teâlâ'ya ibadet, b) yeryüzünde O'nun halifesi olmak üzere yaratılmış ve birçok üstün vasıflarla donatılmış Âdem'e saygı ve onun hilâfete liyakatini tasdik. Âdem için yapılan secde şeklindeki saygı hareketi, Allah'ın emriyle olduğu ve Âdem'e ibadet maksadı taşımadığı için şirk şâibesinden de uzak bulunmuştur.

Meleklerin arasında bulunan ve onlar Allah'ın emri üzerine Âdem'e secde ettikleri halde bu emre karşı koyan *İblîs*'in "melek mi, cin mi" olduğu konusu tartışılmıştır. Bazı rivayetler yanında özellikle bu âyette geçen "... İblîs hariç melekler secde ettiler" ifadesine dayanan bazı tefsirciler onun önde gelen bir melek olduğunu, bu isyandan sonra meleklik sıfatını kaybettiğini ve kendisine Allah tarafından farklı özellikler verildiğini ileri sürmüşlerdir. Yine bazı rivayetler yanında özellikle "O, cinlerdendi; rabbinin emrinden dışarı çıktı" (Kehf 18/50) meâlindeki âyeti delil olarak kullanan tefsirciler de İblîs'in melek değil,

cin türünden olduğunu, hatta nasıl Âdem insanlığın babası ise onun da cinlerin babası olarak yaratıldığını savunmuşlardır. Her ne kadar "İblîs hariç" şeklindeki istisna, İblîs'in meleklerden olduğu kanaatini veriyorsa da, bir toplulukla beraber bulunan, fakat onların cinsinden, türünden olmayan varlıklar için de istisna ifadesi kullanıldığı (istisnâ-i munkatı'), meselâ "Koyun sürüsü geldi ancak çoban gelmedi" denilebildiği, ayrıca meleklerin yaratılış özellikleri arasında "Allah'ın emrine karşı çıkmamak ve buyurulanı yerine getirmek" (Tahrîm 66/6) vasfının da bulunduğu göz önüne alındığında İblîs'in melek türünden olmadığı tesbiti ve yorumu ağır basmaktadır.

35 – 39

وَقُلْنَا يَٓا اٰدَمُ اسْكُنْ اَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا
مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمَاۖ وَلَا تَقْرَبَا هٰذِهِ الشَّجَرَةَ
فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ ﴿٣٥﴾ فَاَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا
فَاَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِۖ وَقُلْنَا اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ
لِبَعْضٍ عَدُوٌّۚ وَلَكُمْ فِي الْاَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ اِلٰى حِينٍ ﴿٣٦﴾
فَتَلَقّٰٓى اٰدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِۜ اِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ
الرَّحِيمُ ﴿٣٧﴾ قُلْنَا اهْبِطُوا مِنْهَا جَمِيعًاۚ فَاِمَّا يَاْتِيَنَّكُمْ

مِنّ۪ي هُدًى فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿٣٨﴾
وَالَّذ۪ينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَٓا اُو۬لٰٓئِكَ اَصْحَابُ
النَّارِۚ هُمْ ف۪يهَا خَالِدُونَ ﴿٣٩﴾

Meâli

35. "Ey Âdem! Sen ve eşin cennette oturun, istediğiniz yerinden rahatça yiyip için ve şu ağaca yaklaşmayın; yoksa zalimlerden olursunuz" dedik. **36.** Şeytan oradan onların ayağını kaydırdı da bulundukları yerden onları çıkardı. Biz de "Birbirinize düşman olmak üzere inin! Bir zamana kadar sizin için orada yerleşecek bir yer ve ihtiyaç maddeleri vardır" dedik. **37.** Bunun üzerine Âdem rabbinden bazı kelimeler aldı (bunlarla tövbe etti); rabbi de onun tövbesini kabul buyurdu. Şüphesiz O, tövbeleri kabul buyuran ve rahmeti sınırsız olandır. **38.** Onlara şöyle dedik: "Oradan hepiniz inin! Benden size muhakkak bir yol gösterici gelecektir." Kim benim gönderdiğim rehbere uyarsa artık onlara ne korku vardır ne de üzüleceklerdir. **39.** İnkâr eden ve âyetlerimizi yalanlayanlara gelince onlar cehennemliklerdir ve orada devamlı kalıcıdırlar.

Tefsiri

35. İnsanın atasının cennete konması ve oradan yere indirilmesi hadisesi Kur'an-ı Kerîm'de üç yerde anlatılmıştır: **1.** Yukarıda meâli verilen âyetlerde. **2.** A'râf sûresinde (7/19-27). Burada hadiseyle ilgili olarak daha fazla açıklamalar yapılmış, şeytanın Âdem'le eşini kandırmak üzere kafalarına vesvese soktuğu, kendisinin iyi niyetli olduğuna yemin ederek yasak ağaçtan yedikleri takdirde melekler gibi olacaklarını ve cennette ebedî kalacaklarını söylediği, Âdem'le eşi yasak ağaçtan yiyince ayıp yerlerinin ortaya çıkıp göründüğü, bunları örtmek için cennet ağaçlarının yapraklarını üstlerine örtmeye çalıştıkları ve rablerinin ikazı üzerine "Ey rabbimiz! Biz kendimize zulmettik. Eğer bizi bağışlamaz, bize acımaz-

san mutlaka ziyan edenlerden oluruz" (A'râf 7/23) diyerek Allah'a tövbe ettikleri, bunun üzerine orada yaşamak, ölmek ve oradan çıkarılmak üzere yeryüzüne indirildikleri anlatılmıştır. **3.** Tâhâ sûresinde (20/117-123). Burada daha öncekilere nisbetle farklı olan ve bazı karanlık noktaları aydınlatan ilâve açıklamalar vardır. Bu cümleden olarak Allah Teâlâ Âdem'le eşini, şeytanın kendilerine düşman olduğunu, onları cennetten çıkarmasına fırsat vermemelerini bildirerek ikaz etmiş, cennette kalmaları halinde acıkmayacaklarını, çıplak kalmayacaklarını, susamayacaklarını ve sıcaktan bunalmayacaklarını ifade buyurmuştur.

İlk insanın nerede ve nasıl yaratıldığını anlatan âyetlerle cennete konması ve oradan çıkarılmasını açıklayan âyetler birlikte göz önüne alınıp yorumlandığında şu sonuçlar çıkmaktadır: İlk insanı Allah Teâlâ özel bir topraktan yeryüzünde yaratmış, ondan eşini de var etmiş, sonra bunları cennete koymuştur. Bu cennetin ve içindeki hayatın yeryüzünde mevcut herhangi bir bölgede olabilecek insan hayatından farklı olduğu açıkça ifade edilmiştir. Şu halde bu cennet kulların ödüllendirileceği, içinde ebedî olarak mutlu yaşayacakları cennettir. Cennetin çeşitli bölgeleri ve dereceleri vardır. "İçinde devamlı kalınan" cennete (huld) giren bir daha çıkmazsa da diğer bölgelerine girenlerin çıkmayacağı konusunda bir açıklama yoktur. Ayrıca ölümden sonra devamlı kalmak üzere cennete girmek ile insanoğlunun dünya hayatı başlamadan bir imtihan için cennete konulması arasında fark vardır; imtihan cennetinden de imtihan dünyasından da çıkmak mümkündür.

İnsanların atasının önce cennete konması, sonra oradan yeryüzüne indirilmesinin birçok hikmeti düşünülebilir. Bunlardan biri de kullara, ebedî ve ana yurdun cennet olduğu düşünce ve duygusunun verilmesi, bu düşünce ve duygunun ilâhî irşada uyma konusunda bir teşvik unsuru olmasıdır. Ebedî mutluluk yurduna dönmek ve orada eşi bulunmaz nimetlere mazhar olmak isteyenler, atalarının düştüğü gaflete düşmemeli, Allah'ın uyarılarını ve O'na ezelde verdikleri sözü unutmamalı, şeytana ve nefse uymamalıdırlar.

Âdem'in ve eşinin ürününü yedikleri ağacın ne ağacı olduğu konusunda çeşitli rivayetler vardır; ancak hiçbiri sağlam bir bilgi kaynağına dayanmamaktadır. Burada önemli olan yenilen ağacın ürününden ziyade

Allah'ın yasağının çiğnenmiş olmasıdır. Cennette yasağın çiğnenmesi, emre uyulmaması nasıl insanlığın atasını oradan çıkardı, nimetlerle külfetlerin, acı ile tatlının, mutlulukla mutsuzluğun yan yana bulunduğu imtihan dünyasına indirdiyse bu dünyada ilâhî emirlerin ve yasakların çiğnenmesi de insana imtihanı kaybettirecek ve onun ebedî mutluluk yurduna geri dönmesine engel olacaktır.

36-39. Yeryüzünde insan tek başına değil toplu olarak yaşayacaktır; rabbi onu sosyal bir varlık olarak yaratmıştır. Topluluk halinde yaşayan insanların arzu ve ihtiyaçlarının çatışmaması mümkün değildir. Çatışan arzular ve ihtiyaçlar anlaşmazlıklar ve düşmanlıkları beraberinde getirecek, insanlar birbirinin kurdu olacaklardır. Onları ıslah edecek, uygarlaştıracak, ihtiyaç ve arzuların kültür ve medeniyete kaynaklık etmesini sağlayacak bir nizama ihtiyaç vardır. İşte hak dinler bu nizamı koymak üzere gönderilmiştir. Ona uyanlar dünyada korkudan kurtulacak, hür ve güvenlik içinde yaşayacak; dileyen mümin, dileyen kâfir, isteyen sâlih, isteyen fâsık olabilecek; âhiret hayatında da sâlihler hüzün ve kederden kurtulup mutluluğa kavuşacak, kâfirler ise dünyada ettiklerinin cezasını çekeceklerdir.

Kur'an'ın açık ifadesine ve buna dayalı İslâm inancına göre Hz. Âdem'in işlediği, bağışlanmamış, dünyaya taşınmış, nesline miras kalmış ve Hz. Îsâ'nın kurban edilmesine sebep teşkil etmiş bir "aslî günah" yoktur. Hz. Âdem'in davranışı ya günah değildir ya da Allah tarafından kendisine öğretilen ve onun da yerine getirdiği tövbe sayesinde temizlenmiştir. Ayrıca bütün hak dinlerin de adı olan İslâm'a göre kimse kimsenin günahını yüklenmez (Fâtır 35/18), suç ve günah şahsîdir.

Yine yahudi ve hıristiyan kaynaklarından İslâmî geleneğe geçmiş bulunan *kadın* hakkındaki olumsuz telakki, yani "kadının şeytanlığı, fettanlığı, Âdem'in şeytana kanmasına ve cennetten çıkarılmasına sebep oluşu, bu yüzden 'aslî günahın' asıl sebebinin kadın olduğu, dünyada ondan uzak kalınması gerektiği..." inanç ve anlayışı da Kur'an'ın lafız ve ruhuna aykırıdır. Kur'an-ı Kerîm bu macerada Hz. Âdem'le eşini birlikte (tekil değil, ikil olarak) anmakta, gerek Allah'ın uyarısına ve gerekse şeytanın saptırmasına birlikte muhatap olduklarını; ayak kaydıranın da kadın değil şey-

tan olduğunu açıklamaktadır. Bir insan ve Allah'ın bir kulu olarak kadının erkekten farkının bulunmadığı, kemal yolculuğu ve yarışında erkek ile eşit fırsata sahip bulunduğu ise pek çok âyette açık ve kesin olarak ortaya konmuştur (meselâ bk. Bakara 2/228; Ahzâb 33/35; Hucurât 49/13).

40 – 48

يَا بَنٖٓى اِسْرَٓائٖيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِىَ الَّتٖٓى اَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ
وَاَوْفُوا بِعَهْدٖٓى اُوفِ بِعَهْدِكُمْ وَاِيَّاىَ فَارْهَبُونِ ﴿٤٠﴾
وَاٰمِنُوا بِمَٓا اَنْزَلْتُ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ وَلَا
تَكُونُٓوا اَوَّلَ كَافِرٍ بِهٖ وَلَا تَشْتَرُوا بِاٰيَاتٖى ثَمَنًا قَلٖيلًا وَاِيَّاىَ
فَاتَّقُونِ ﴿٤١﴾ وَلَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ
وَاَنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿٤٢﴾ وَاَقٖيمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ وَارْكَعُوا
مَعَ الرَّاكِعٖينَ ﴿٤٣﴾ اَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ
اَنْفُسَكُمْ وَاَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ اَفَلَا تَعْقِلُونَ ﴿٤٤﴾ وَاسْتَعٖينُوا
بِالصَّبْرِ وَالصَّلٰوةِ وَاِنَّهَا لَكَبٖيرَةٌ اِلَّا عَلَى الْخَاشِعٖينَ ﴿٤٥﴾
اَلَّذٖينَ يَظُنُّونَ اَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ وَاَنَّهُمْ اِلَيْهِ رَاجِعُونَ ﴿٤٦﴾

يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَأَنِّي فَضَّلْتُكُمْ
عَلَى الْعَالَمِينَ ﴿٤٧﴾ وَاتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا
وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ وَلَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَ ﴿٤٨﴾

Meâli

40. Ey İsrâiloğulları! Size verdiğim nimetimi hatırlayın, bana verdiğiniz sözü yerine getirin ki ben de size vaad ettiklerimi vereyim. Asıl bana itaatsizlikten sakının. **41.** Elinizdekini (Tevrat'ı) tasdik edici olarak indirdiğime (Kur'an'a) iman edin; sakın onu inkâr edenlerin ilki olmayın! Âyetlerimi az bir karşılık ile satmayın. Yalnız benden korkun. **42.** Bilerek hakkı bâtıl ile karıştırmayın, hakkı gizlemeyin. **43.** Namazı kılın, zekâtı verin, rükû edenlerle beraber rükû edin. **44.** Sizler kitabı okuduğunuz halde insanlara iyiliği emredip kendinizi unutuyor musunuz? Aklınızı kullanmıyor musunuz? **45.** Sabır ve namazla Allah'tan yardım isteyin. Şüphesiz bunlar, Allah'a huşû ile boyun eğenlerden başkasına ağır gelir. **46.** Onlar kesinlikle rablerine kavuşacaklarını ve O'na döneceklerini bilen kimselerdir. **47.** Ey İsrâiloğulları! Size verdiğim nimetimi ve sizi cümle âleme üstün kıldığımı hatırlayın. **48.** Öyle bir günden korkun ki, o gün kimse başkası için bir şey ödeyemez; hiç kimseden şefaat kabul olunmaz, fidye alınmaz; onlara asla yardım da yapılmaz.

Tefsiri

40. Sûrenin buraya kadar olan bölümünde müşrikler ve münafıklar hakkında açıklamalar yapılıp uyarılarda bulunulduktan sonra buradan itibaren 123. âyete kadar devam eden bölümünde, yer yer başka konulara da değinilmekle birlikte, ağırlıklı olarak İsrâiloğulları'nın eski durumlarıyla dinî ve ahlâkî bakımdan bozulmaları, İslâm'a karşı tutumları hakkında buyruklar, bilgi ve eleştiriler yer almaktadır. Arap yarımadasındaki yahudilerin önemli bir kısmı Medine ve civarında yaşadığı için Medine'de

inen uzun sûrelerin ilki olan Bakara sûresinde Allah onları İslâm'a davet etmekte, İslâm'ın hak din olduğunu kanıtlayan deliller göstermekte; bu arada onların dinlerinin mahiyeti ve atalarının tarihi hakkında bilgi vermektedir.

Yahudilik, İslâm'dan önceki semavî dinler arasında –tahrife uğramış da olsa– şeriatı ve kutsal kitabı halen yaşamakta olan en eski dindir. Hıristiyanlık'tan farklı olarak bir şeriat dini olması da Kur'an-ı Kerîm bakımından bu dinin önemini arttırmaktadır. Ayrıca Medine ve çevresinde, Romalılar'ın baskısı sebebiyle milâdî I. yüzyıldan itibaren Filistin'den buralara göç etmiş olan geniş bir yahudi topluluğu yaşamakta ve doğal olarak bunlarla müslümanlar arasında ilişkiler bulunmaktaydı. Bu sebeplerle Kur'an'da Hz. Mûsâ'nın ismi otuz dört sûrede 136 defa anılmış; birçok sûrede Yahudilik ve Tevrat hakkında bilgiler verilmiş; özellikle Bakara sûresinin bu bölümüyle A'râf (7/103-176), Yûnus (10/75-93), Tâhâ (20/9-97), Şu'arâ (26/10-66), Kasas (28/3-44) ve Mü'min (40/23-54) sûrelerinde Hz. Mûsâ'nın öğretileri, tebliğ faaliyetleri, İsrâiloğulları'nın ve başta Firavun olmak üzere Kārûn ve Hâmân'ın bu faaliyet karşısındaki olumsuz tutumları gibi konulara ilişkin olarak ayrıntılı açıklamalar ve değerlendirmeler yapılmıştır.

Kur'an-ı Kerîm'de *İsrâil* kelimesi iki âyette (Âl-i İmrân 3/93; Meryem 19/58) Hz. İbrâhim'in Hz. İshak'tan torunu olan Hz. Ya'kub'un ismi olarak geçmekte; kırk âyette ise yahudiler "Benî İsrâil" (İsrâiloğulları) diye anılmaktadır (bk. M. F. Abdülbâkī, *Mu'cem*, "İsrâil" md.). Kelimenin etimolojisinin ve asıl anlamının belirsiz olduğu ileri sürülmekle birlikte (bk. A. Haldar, "Israel, Names and Associations of", *The Interpreter's Dictionary of the Bible*, II, s. 765-766) "Allah'ın güçlü kıldığı" anlamının kuvvetle muhtemel olduğu kabul edilmektedir. İslâmî kaynaklarda da İsrâil kelimesinin Hz. Ya'kub için kullanıldığı ifade edilmekle birlikte, yahudi kaynaklarında bu kelimenin anlamı konusunda verilen bilgiler İslâm'ın ulûhiyyet ve peygamberlik inancıyla bağdaşmadığı için müslüman bilginler bu hususta farklı açıklamalar getirmişlerdir. Meselâ Taberî'nin *Tarîhu'l-ümem ve'l- mülûk*'ünde (I, 192) İsrâil kelimesinin "gece vakti Allah'a giden" anlamına geldiği ifade edilir. Aynı ismin İbrânîce'de "Allah'ın kılıcı",

"Allah yolunda cihad eden", "Allah'ın seçkin kıldığı insan" veya "Allah'ın kulu" anlamına geldiği de bildirilmektedir (bk. Taberî, I, 248; Zemahşerî, I, 64-65; Elmalılı, I, 334; Reşîd Rızâ, I, 289).

On iki yahudi kabilesi de İsrâil adıyla anılır. Hz. Süleyman'dan sonra yahudi ülkesinin ikiye bölünmesi üzerine İsrâil kelimesi, kuzeyde kalan bölümü oluşturan kabilelerin krallığını nitelemek üzere kullanılmıştır. Bununla birlikte sonraları İsrâil tabiri, yahudilerin tamamını ifade eden etnik bir kavram haline gelmiştir. Yahudi inancına göre Hz. Ya'kub'a İsrâil ismi Tanrı tarafından verilmiştir; Yahudilik millî bir din, Yahova da millî bir tanrı kabul edilmiştir. Aynı telakkiye göre İsrâiloğulları da seçkin bir kavimdir. Söz konusu kavim, Filistin'e yerleşmeden önce İbrânî, Filistin'de İsrâilî, sürgünden sonra ise İsrâiloğulları diye anılmaktaydı. Bununla birlikte bu kavim için İbrânî ve yahudi terimlerinin kullanımı da yaygındır (bk. Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, s. 178-179).

Kur'an-ı Kerîm'de Benî İsrâil isminin ilk defa geçtiği konumuz olan âyette özellikle, başta din bilginleri olmak üzere, Hz. Peygamber dönemindeki yahudilere hitap edilmekte ve Allah'ın kendilerine verdiği nimet hatırlatılmakla beraber bu nimetin ne olduğu o zamanki yahudilerce bilindiği için bu hususta açıklama getirilmemektedir. Taberî bu nimeti, Allah Teâlâ'nın geçmişte İsrâiloğulları arasından peygamberler göndermesi, onlara kitaplar indirmesi, onları Firavun ve onun zalim halkından çektikleri pek çok sıkıntı ve belâlardan kurtararak mukaddes topraklara yerleştirmesi vb. şeklinde sıralamıştır (I, 249). Bunlara daha başka nimetleri ekleyenler de vardır (bk. Zemahşerî, I, 65; İbn Âşûr, I, 451-452). Bu nimetleri anmaktan maksat, onlara şükretme görevlerini hatırlatmaktır.

"Bir şeyin yerine getirilmesini emretmek, söz vermek" veya "ittifak, anlaşma, sözleşme" gibi mânalara gelen *ahid* kelimesi Kur'an'da yerine göre, hem insanların birbirine söz vermesi hem de Allah ile kulları arasındaki bir tür sözleşme için kullanılmaktadır. Ahid kelimesinde "söz verme"nin yanında "yemin" ve "zaman" anlamları da vardır. Kur'an'da yer yer aynı anlamda *mîsâk*, *vaad* gibi başka kelimelerin kullanıldığı da görülür. Tanrı ile İsrâiloğulları arasındaki anlaşmanın hükümlerini, Allah tarafından belirlenen yükümlülükleri ihtiva ettiği için yahudi ve

hıristiyan kutsal kitaplarına Eski Ahid ve Yeni Ahid denilmiştir. Bu iki kutsal kitapta Allah'ın muhtelif peygamberler ve ümmetlerle ahidleştiğine, bu arada İsrâiloğulları'ndan da söz aldığına dair bilgiler bulunmaktadır (geniş bilgi için bk. Abdurrahman Küçük, "Ahid", *DİA*, I, 532-533). Kur'an-ı Kerîm'in çeşitli âyetlerinde de Allah'ın İsrâiloğulları'ndan değişik konularda, meselâ Tevrat'a sımsıkı sarılacaklarına (Bakara 2/63), namazı kılacaklarına, zekâtı vereceklerine, peygamberlere inanacaklarına, muhtaçlara Allah rızası için borç vereceklerine (Mâide 5/12), kendilerine indirilen kitabı gizlemeyip insanlara okuyacaklarına (Âl-i İmrân 3/187) dair söz aldığı bildirilmektedir. Müfessirlerin çoğu konumuz olan âyetteki ahdi genel anlamda yorumlamışlardır. Taberî ise buradaki ahdi, özellikle Allah'ın yahudilere, onların kutsal kitaplarında kendisi hakkında bilgi verilmiş bulunan Hz. Muhammed'in peygamberliğini tanıyıp ona inanmalarını, bu gerçeği insanlara da açıklamalarını emretmesi ve bu hususta onlardan söz almış olması şeklinde yorumlamaktadır (I, 250). Ancak bu ahid hakkında *el-Menâr*'da (Reşîd Rızâ, I, 290) verilen bilgiler daha mâkul görünmektedir. Buna göre Allah İsrâiloğulları'ndan "Allah'a kulluk edip O'na ortak koşmayacaklarına, doğru olduklarına ilişkin kanıtlar getiren peygamberlere iman edeceklerine, Allah'ın hükümlerine ve kanunlarına boyun eğeceklerine", özellikle kendi milletlerinden olan Hz. İsmâil'in soyundan gelen Hz. Muhammed'e inanacaklarına ilişkin söz almıştır. Ayrıca buradaki ahdin içine, fıtratın gereği olarak bütün beşerden alınmış olan "aklın ölçülerine göre düşünme ve hareket etme sorumluluğunu yerine getirme vaadi" de girer. Âyetin, "Ben de size vaad ettiklerimi vereyim" kısmındaki vaad ise tefsirlerin çoğunda (meselâ bk. Taberî, I, 250; İbn Âşûr, I, 453) Allah'ın onlara yardım edeceği, iyiliklerine karşı sevap verip cennetine kabul edeceği yönünde vaadde bulunması şeklinde açıklanmıştır.

41. "Elinizdeki" ifadesinden maksat Tevrat, onu "tasdik edici" olan da Kur'an-ı Kerîm'dir. Kur'an'ın Tevrat'ı tasdik etmesinin anlamı, tevhid inancı, geçmiş peygamberlere iman, iyiliklerin yapılması, kötülüklerin terkedilmesi gibi Tevrat'ta yer alan temel öğretilerin Kur'an tarafından da tanınmasıdır. Bunun mantıkî sonucu, Kur'an'ın da Tevrat gibi Allah'tan

geldiğini kabul edip ona inanmak olduğu için yahudiler ve özellikle kutsal kitabın muhtevası hakkında geniş bilgisi olan yahudi din bilginleri Kur'an'a inanmaya, böylece müslüman olmaya davet edilmekte; Kur'an'ı herkesten önce alelacele inkâr etmek yerine, öğretilerinin kendi kutsal kitaplarıyla ne kadar uyuştuğunu iyi düşünmeleri gerektiğine işaret edilmektedir. Bunu yaptıklarında, müşrikler gibi hemen onu inkâr etmeyip, tam tersine, ellerindeki kutsal kitabı tasdik ettiği için vakit kaybetmeden ona inanıp müslüman olmaları gerektiğini anlayacaklardır.

İbn Abbas'a nisbet edilen bir rivayete göre Medineli bazı yahudi bilginlerine fakir halktan hediyeler geliyor, onlar bu hediyelerden mahrum kalacakları korkusuyla İslâm'ı kabul etmekten kaçınıyorlardı (Râzî, III, 42). Ancak tefsirlerin çoğunda yer alan daha genel bir açıklamaya göre âyette yahudilerden, nimetlerin en büyüğü olan hak dini reddedip âhiret kurtuluşundan mahrum kalma pahasına, bunlarla mukayese edildiğinde hiçbir değer ve anlam ifade etmeyen dünya malı, dünyevî mevki ve itibar peşinde koşmamaları istenmektedir. Ayrıca "Âyetlerimi az bir karşılık ile satmayın" meâlindeki ifade, Allah'ın yüce ve kutsal kitabını ve dinini kişisel ve maddî çıkarlar için kullanıp yanlış yorumlayanlara, haramları helâl, helâlleri haram göstermeye kalkışanlara karşı kesin bir uyarıdır.

Bazı bilginler, âyetin söz konusu bölümüne dayanarak, Kur'an öğretme karşılığında para almanın câiz olmadığını ileri sürmüşlerse de bu para, Kur'an'ın değil, harcanan emek ve zamanın bedeli olduğu için, İslâm bilginlerinin çoğu bu görüşe itibar etmemişlerdir (genişbilgi için bk. Ateş, I, 155-156; İbn Âşûr, I, 467-469). İbadet olan fiillere karşılık ücret almak câiz olmamakla beraber bu hüküm konumuz olan âyetten çıkarılmış değildir.

42-43. Yukarıda yahudiler Kur'an-ı Kerîm'e iman etmeye çağırıldıkları için burada da, bu imanın gereklerinden olmak üzere, onlara Kur'an'ın önem verdiği prensiplerden söz edilmekte; özellikle hakkı tanımaları ve korumaları, namaz kılıp zekât vermeleri emredilmektedir. Böylece Kur'an yahudilere ve dolaylı olarak müslümanlara, hatta bütün insanlığa, maddî ve dünyevî menfaatlerin, egoist arzu ve eğilimlerin etkisine kapılarak doğru ve gerçek olan ile eğri, yanlış ve asılsız olanı kasıtlı olarak birbirine karıştırmamaları, hakkı örtüp saklamaktan kaçınmaları gerektiği

yönünde son derece önemli bir uyarıda bulunmuştur. Yahudiler de dahil olmak üzere muhatap kitle bakımından temel gerçek Kur'an'ın hak kitap ve Hz. Muhammed'in hak peygamber olduğudur. Bu sebeple âyette öncelikle bu husus kastedilmiş; inkârcıların hak ile bâtılı birbirine karıştırıp hakkı gizlemekten vazgeçmeleri, müslümanlarla birlikte namazı kılıp zekâtı vermeleri, Allah'ın hükmüne boyun eğmeleri istenmiştir. Burada, pek çok dinî hükümler içinden özellikle namaz ve zekâtın emredilmesi, bunlardan ilkinin bedenî ibadetlerin, ikincisinin de malî ibadetlerin en önemlisi olmasından ileri gelmektedir (Râzî, III, 44). 42. âyette yahudilerin gerçek Tevrat'a onda bulunmayan ilâveler yapmalarına (bk. Taberî, I, 255) veya Hz. Muhammed'in geleceğinin Tevrat'ta haber verildiği gerçeğini saklamalarına (Reşîd Rızâ, I, 292) işaret edildiği de söylenmiştir.

44. Sözlükte "iyilik, doğruluk" anlamına gelen *birr* kelimesinin, dinî ve ahlâkî bir terim olarak, iman ve ibadetten başlamak üzere her türlü iyilik, ihsan, itaat, doğruluk, günahsızlık gibi mânalarda kullanıldığı görülür (ayrıntılı bilgi için bk. Bakara 2/ 177; Âl-i İmrân 3/92).

Bu âyetten, asıl muhatapların yahudi din bilginleri olduğu anlaşılmaktadır. Başka benzerleri gibi yahudi din bilginleri de halka kutsal kitaba inanıp onunla amel etmelerini, gerek sözleri gerekse davranışlarıyla Allah'ın rızâsına uygun şekilde yaşamalarını emrederlerdi. Ancak âyet bize, başkalarına iyiliği emrederken kendilerini unuttuklarını yani onların kendi yaşayışlarının bilgileri ve sözleriyle çeliştiğini, sonuç olarak samimi dindarlık hislerini kaybettiklerini göstermekte; "Aklınızı kullanmıyor musunuz?" ifadesiyle bu çelişkili tutumlarının, yalnızca dinin hükümlerine değil, akla da aykırı olduğuna işaret etmektedir.

Kur'an'ın geçmiş ümmetlerin tarihine ilişkin verdiği bilgilerde de sonraki nesiller için mesajlar ve dersler vardır. Bu bakımdan, *söz-davranış uyumu* şeklinde özetlenebilecek evrensel ahlâk kurallarından birini ihlâl etmeleri sebebiyle yahudileri eleştiren söz konusu âyet, bir yandan yahudi din bilginlerinin bu çelişkili tutumları ve samimiyetsizlikleri hakkında bilgi verirken, bir yandan da genel olarak İslâm ümmeti, özellikle müslüman din önderleri ve bilginleri için de bir uyarı anlamı taşımaktadır. Şu halde kendilerini din bilgini, din adamı ya da din önderi konumunda gören-

lerin veya öyle tanımlananların bu uyarıyı hiçbir zaman hatırdan çıkarmamaları gerektiği açıktır. Zira başkalarına iyiliği öğütleyenlerin kendi yaşayışlarında bunun aksine davranmaları Kur'an'ın kesinlikle reddettiği bir tutumdur. Nitekim Saf sûresinde "Ey iman edenler! Yapmayacağınız şeyleri niye söylersiniz? Yapmayacağınız şeyleri söylemeniz Allah katında çok sevimsiz bir davranıştır!" (61/2-3) buyurulmaktadır.

45-46. Ahlâkın ve tasavvufun temel kavramlarından olan *sabır*, "acıya katlanma, sıkıntıya göğüs germe; Allah'a tevekkül ederek O'ndan gelen sıkıntılara katlanma; insanın kendisini, aklın ve dinin yapılmasını gerekli gördüğü işleri yapmaya veya yapılmasını yasakladığı, uygun bulmadığı davranışlardan uzak durmaya zorlaması; kişinin hayırlı amacına ulaşma yönündeki direnci" gibi anlamlarda kullanılır (Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "sbr" md.). Gazzâlî, sabrı "inanç gücünün bencil istek ve tutkulara karşı koyması" şeklinde oldukça kapsamlı bir ifadeyle tanımlar. İnkârcılık da bir tür inançtan kaynaklandığı için inkârcılarda görülen sabrı da bu anlamda değerlendirmek mümkündür. Buna göre sabrın değeri arkasındaki inancın keyfiyetine göre değişir. Gazzâlî bu erdemin, bütün yaratılmışlar içinde sadece insana verilmiş bir ayrıcalık olduğunu belirtir. Çünkü hayvanlar akıl gücüne sahip olmayıp sadece içgüdüleriyle davrandıkları; melekler de –zaten yetkin varlıklar olmaları sebebiyle– sabrı gerektiren bir durumla karşılaşmadıkları için, sabır gösterme imkânları ve buna ihtiyaçları yoktur (*İhyâ*, IV, 56).

Kur'an-ı Kerîm'de, rahatlık ve bolluk kadar sıkıntı ve darlık da bir hayat gerçeği olarak gösterilmiş (Bakara 2/155), Hz. Peygamber'e hitaben, "Azim sahiplerinin sabrettiği gibi sen de sabret" buyurulmuş (Ahkāf 46/35); Allah yolunda cihad eden müminlerin yiğit, sebatkâr ve kararlı tutumlarından verilen örnekle (Bakara 2/249-250) sabrın, zorluklar karşısında âcizlik gösterip sıkıntılara teslim olmak anlamına gelmediğine; aksine, Allah'ın inâyetine güvenerek güçlükleri aşma iradesini göstermek olduğuna işaret edilmiştir.

Yukarıdaki âyetlerde yahudiler ve özellikle onların din önderleri, eski anlayış ve yanlışlarını terkederek Allah'a verdikleri sözü tutmaya, Hz. Muhammed'in risâletini tanımaya, Kur'an'a inanmaya, dolayısıy-

la İslâmiyet'i kabul etmeye davet edilmiş; hakka saygı duyup onu bâtılla karıştırmamaları, namazı kılıp zekâtı vermeleri, başkalarına buyurdukları iyilikleri kendilerinin de yapmaları istenmiştir. Fahreddin er-Râzî'ye göre yahudilerin, gerektiğinde mallarını ve itibarlarını tehlikeye atma pahasına, eski inanç ve alışkanlıklarından sıyrılarak bu yeni inanç ve hayat düzenini yani İslâmiyet'i kabul edip uygulamaları onlara güç ve meşakkatli geldiği için âyette bu güçlüğü sabredip namaz kılarak yenmeleri öğütlenmiştir (III, 48-49). Kuşkusuz bu isabetli tesbit, her zaman için ve aynı konumda bulunan her kişi veya zümre hakkında da geçerlidir. Zira insanların din değiştirmek gibi çok önemli kararlarında sadece aklî olarak bu dinin doğruluğunu kavramaları yeterli değildir. Bunun yanında pek çok psikolojik ve hâricî baskılar insanların eski yanlış inanç ve tutumlarını sürdürmelerinde etkili olmaktadır. Kur'an bu güçlüğün aşılmasında belirtilen baskılara sabır denilen psikolojik ve ahlâkî irade ile direnmeyi, ayrıca bu iradeyi namazla da fiilî olarak destekleyip güçlendirmeyi öğütlemektedir. Namaz, Allah ile kul arasındaki ilişkiyi bir ömür boyu amelî olarak sürdüren en canlı ve sürekli bir ibadet olduğu için âyette bu ibadetin, insanın inancını ve inancı doğrultusunda oluşturacağı kararlarını güçlendirip eylemlerini dinî ve ahlâkî hükümler çerçevesinde geliştirmesine yardımcı olacağına işaret edilmektedir. Nitekim "Kuşkusuz namaz hayasızlık ve kötülükten meneder" meâlindeki âyette de (Ankebût 29/45) namazın bu tesiri açıkça ifade edilmiştir.

Terim olarak *huşû* "Allah'a gönülden saygı duyup bağlanmak, boyun eğip itaat etmek" demektir. Sabrın ve özellikle namazın yukarıdaki olumlu tesirinden nasibini alacak olanlar, ancak Allah'a huşû ile bağlanan, boyun eğenlerdir. 46. âyete göre onların Allah'a olan bu içten bağlılık ve saygılarının en başta gelen sebebi ise rablerine kavuşacaklarına, sonunda mutlaka O'na döneceklerine olan kesin inançlarıdır. Ancak bu inanç sayesindedir ki insan, rabbine kavuşmayı ve dolayısıyla âhiret kurtuluşunu dünyanın bütün nimetlerinden daha önemli görür ve bu uğurda her türlü meşakkate rıza gösterir. Esasen İslâm akaidinde, âhiret inancının, –Allah'a iman ve peygamberlere imanla birlikte– "usûl-i selâse" (üç ilke) denilen en önemli itikad esasları arasında yer alması da bu inancın belirtilen dinî ve ahlâkî fonksiyonundan ileri gelmektedir.

47. İsrâiloğulları'nın "cümle âleme üstün kılınması"ndan maksat, onların kendi dönemlerinde küfür ve dalâlet içinde yaşayan milletlere karşı ilâhî dini benimsemeleri sebebiyle kazandıkları üstünlükleridir; buna karşılık, yine Kur'an'ın açıklamasına göre müslümanlar "en hayırlı ümmet"tir (Âl-i İmrân 3/110). Başka bir görüşe göre Benî İsrâil'in bu üstünlüğü, peygamberler atası olan Hz. İbrâhim'in soyundan gelmeleri ve içlerinden birçok peygamber çıkmasından ileri geliyordu (İbn Atıyye, I, 138-139; II, 448; Râzî, XIV, 225; İbn Âşûr, IX, 84). Âyette dolaylı olarak onların bu üstünlüklerinin, tevhid geleneğine sahip olmalarından kaynaklandığına ve bununla kayıtlı olduğuna da bir işaret vardır. Nitekim onların, tevhid dininin ilke ve kurallarından sapmaları sebebiyle bu üstünlüklerini kaybettiklerini, Hz. Mûsâ'nın onları "fâsık" olarak nitelediğini, sonuçta türlü şekillerde cezalandırıldıklarını bildiren âyetler de vardır (meselâ bk. Mâide 5/20-26, 77-82; İsrâ 17/4-7). Tevrat'ta da yer yer İsrâiloğulları'nın basit arzuları veya çıkarları sebebiyle ahdi bozdukları, yoldan çıktıkları, başka tanrı veya tanrılar edindikleri, şeriatın hükümlerini ihlâl ettikleri belirtilerek onlara lânetler yağdırıldığı görülmektedir (meselâ bk. Tesniye, 28, 29, 30, 31. bablar; daha ayrıntılı bilgi için bk. Bakara 2/159 ve tefsiri). Buradan, dolaylı olarak, müslümanların "en hayırlı ümmet" niteliğini korumalarının da "Allah'a itaat edip emirlerine uymalarına, yasaklarından sakınmalarına" bağlı olduğu anlaşılmaktadır (Taberî, I, 265).

48. *Şefaat* "bir kimsenin bağışlanması için onun adına af dileme, maddî veya mânevî bir imkânı elde etmesi için yetkilisi nezdinde aracılık yapma", özellikle dinî bir terim olarak "günahkâr bir müminin affedilmesi veya yüksek derecelere ulaşması için Allah nezdinde mertebesi yüksek olan birinin O'na dua etmesi, dilekte bulunması" anlamına gelmekte ve daha çok bu yüksek mertebeli kulların, âhirette günahkârların bağışlanması yönünde vuku bulacak dileklerini ifade etmektedir. Mu'tezile bilginleri bu âyete dayanarak âhirette günahkârlara şefaat edilmesinin söz konusu olmayacağını, ancak sadece sevaba müstahak olanlara mükâfatlarının arttırılması yönünde şefaat edilebileceğini ileri sürmüşlerdir. Ehl-i sünnet bilginleri ise her iki durumda da şefaatin mümkün olduğunu, günahkâr kullara peygamberler ve Allah nezdinde itibarı yüksek olan diğer seçkin insanlar tarafından şefaat edilebileceğini savunurlar (genişbilgi için bk.

Râzî, III, 55-66). Ancak Allah'ın izin vermediği hiçbir kimse şefaat edemeyecektir (meselâ bk. Bakara 2/255; Meryem 19/87; Tâhâ 20/109).

Kur'an'ın ilgili âyetlerinin üslûbundan, âhirette şefaat mümkün olmakla birlikte bunun son derece sınırlı tutulacağı ve insanların şefaate bel bağlamadan, kendi kurtuluşları için yine kendilerinin çaba göstermesi gerektiği anlaşılmaktadır. Bu durum karşısında insan için gerekli olan şey, zaman kaybetmeden tevhid inancına sarılarak, Allah'a karşı kulluk görevlerini yerine getirmek ve ahlâkını düzeltmek, geçmişteki günahlarından dolayı da tövbe etmektir. Çünkü gerek Kur'an-ı Kerîm'de gerekse hadislerde içtenlikle yapılacak tövbelerin geri çevrilmeyeceğine dair çok açık ve kesin açıklamalar vardır. Kur'an'ın şefaat konusundaki ümit kırıcı üslûbu, şefaat beklentisinin insanları dinî ve ahlâkî hayatlarında gevşekliğe sürüklemesinden; yine Kur'an'ın tövbelerin kabul buyurulacağına dair çok net ve ümit verici ifadeleri ise, tövbenin kişiye hatalı inanç ve davranışlarını terkettirmesinden, böylece düzeltici ve ıslah edici bir fonksiyon icra etmesinden ileri gelmektedir. İşte, peygamberlerinin kendilerine şefaat edeceklerine güvenerek İslâm'ı kabul etmemekte ve Hz. Muhammed'e inanmamakta direnen yahudileri uyarmakta olan bu âyet, aynı zamanda bütün insanlar ve müslümanlar için de bir ikaz anlamı taşımakta; insanın asıl kurtuluşunun, yanlışlardan dönmesine başta imanı olmak üzere, dünya hayatında kendisinin yaptığı hayırlı işlere bağlı olduğunu vurgulamaktadır.

49 – 59

وَاِذْ نَجَّيْنَاكُمْ مِنْ اٰلِ فِرْعَوْنَ يَسُومُونَكُمْ سُٓوءَ
الْعَذَابِ يُذَبِّحُونَ اَبْنَٓاءَكُمْ وَيَسْتَحْيُونَ نِسَٓاءَكُمْ وَفِي ذٰلِكُمْ
بَلَٓاءٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَظِيمٌ ﴿٤٩﴾ وَاِذْ فَرَقْنَا بِكُمُ الْبَحْرَ فَاَنْجَيْنَاكُمْ
وَاَغْرَقْنَٓا اٰلَ فِرْعَوْنَ وَاَنْتُمْ تَنْظُرُونَ ﴿٥٠﴾ وَاِذْ وَاعَدْنَا مُوسٰٓى

اَرْبَعِينَ لَيْلَةً ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِهٖ وَاَنْتُمْ ظَالِمُونَ ﴿٥١﴾
ثُمَّ عَفَوْنَا عَنْكُمْ مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿٥٢﴾
وَاِذْ اٰتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَالْفُرْقَانَ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ ﴿٥٣﴾
وَاِذْ قَالَ مُوسٰى لِقَوْمِهٖ يَا قَوْمِ اِنَّكُمْ ظَلَمْتُمْ اَنْفُسَكُمْ
بِاتِّخَاذِكُمُ الْعِجْلَ فَتُوبُٓوا اِلٰى بَارِئِكُمْ فَاقْتُلُٓوا اَنْفُسَكُمْؕ
ذٰلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ عِنْدَ بَارِئِكُمْؕ فَتَابَ عَلَيْكُمْؕ اِنَّهُ هُوَ
التَّوَّابُ الرَّح۪يمُ ﴿٥٤﴾ وَاِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسٰى لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ
حَتّٰى نَرَى اللّٰهَ جَهْرَةً فَاَخَذَتْكُمُ الصَّاعِقَةُ وَاَنْتُمْ تَنْظُرُونَ ﴿٥٥﴾
ثُمَّ بَعَثْنَاكُمْ مِنْ بَعْدِ مَوْتِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿٥٦﴾ وَظَلَّلْنَا
عَلَيْكُمُ الْغَمَامَ وَاَنْزَلْنَا عَلَيْكُمُ الْمَنَّ وَالسَّلْوٰىؕ كُلُوا مِنْ
طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْؕ وَمَا ظَلَمُونَا وَلٰكِنْ كَانُٓوا اَنْفُسَهُمْ
يَظْلِمُونَ ﴿٥٧﴾ وَاِذْ قُلْنَا ادْخُلُوا هٰذِهِ الْقَرْيَةَ فَكُلُوا مِنْهَا
حَيْثُ شِئْتُمْ رَغَدًا وَادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا وَقُولُوا حِطَّةٌ

نَغْفِرْ لَكُمْ خَطَايَاكُمْ وَسَنَزِيدُ الْمُحْسِنِينَ ﴿٥٨﴾ فَبَدَّلَ
الَّذِينَ ظَلَمُوا قَوْلًا غَيْرَ الَّذِي قِيلَ لَهُمْ فَأَنْزَلْنَا عَلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا
رِجْزًا مِنَ السَّمَاءِ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ ﴿٥٩﴾

Meâli

49. Hatırlayın ki sizi Firavun'un adamlarından kurtardık. Onlar size işkencenin en kötüsünü revâ görüyorlar, erkek çocuklarınızı boğazlıyorlar, kızlarınızı sağ bırakıyorlardı. Bu size reva görülenlerde rabbinizden büyük bir imtihan vardı. **50.** Bir zamanlar biz sizin için denizi yardık, sizi kurtardık; Firavun'un adamlarını da siz bakıp dururken denizde boğduk. **51.** Mûsâ'ya kırk gece için söz vermiştik. Sonra siz, haksızlık ederek buzağıyı (tanrı) edindiniz. **52.** Bundan sonra, (akıllanıp) şükredersiniz diye sizi affettik. **53.** Doğru yolu bulasınız diye Mûsâ'ya kitabı ve hak ile bâtılı ayıran hükümleri verdik. **54.** Mûsâ kavmine demişti ki: "Ey kavmim! Şüphesiz siz buzağıyı (tanrı) edinmekle kendinize zulmettiniz. Onun için yaratanınıza tövbe edin de nefislerinizi öldürün. Öyle yapmanız yaratıcınızın katında sizin için daha iyidir; böylece Allah tövbenizi kabul etmiş olur. Çünkü acıyıp tövbeleri kabul eden ancak O'dur". **55.** Bir zamanlar, "Ey Mûsâ! Allah'ı açıkça görmedikçe sana asla inanmayız" demiştiniz de bakıp durur olduğunuz halde hemen sizi yıldırım çarpmıştı. **56.** Sonra ölümünüzün ardından sizi dirilttik ki şükredesiniz. **57.** Ve sizi bulutlarla gölgeledik; size kudret helvası ve bıldırcın gönderdik; "Verdiğimiz güzel nimetlerden yiyiniz" (dedik). Gerçekte onlar bize değil, kendilerine kötülük ediyorlardı. **58.** Dedik ki: "Şu şehre girin, orada bulunanlardan dilediğiniz şekilde bol bol yiyip için, kapıdan eğilerek girin ve af dileyin ki hatalarınızı bağışlayalım. Biz iyi davrananlara fazlasıyla vereceğiz." **59.** Fakat zalimler kendilerine söylenenleri başka sözlerle değiştirdi-

ler. Bunun üzerine, yapmakta oldukları kötülükler sebebiyle zalimlerin üzerine gökten acı bir azap indirdik.

Tefsiri

49-59. Hz. Mûsâ, gerek Tevrat'ta gerekse Kur'an-ı Kerîm'de kendisine en geniş yer ayrılmış bulunan peygamberdir. Kur'an'da 136 defa adı geçer. Tevrat'ın beş kitabından dördü (Çıkış, Levililer, Sayılar, Tesniye) onu ve başından geçenleri anlatır. Tevrat'a göre Hz. Mûsâ, Ya'kub'un oğullarından Levi'nin soyundandır. Babası Amram (İmrân), annesi Yokebed'dir (Çıkış, 6/18-20). İslâmî kaynaklarda yer alan ve ana hatlarıyla Tevrat'ın verdikleriyle uyuşan bilgilere göre Hz. Mûsâ'nın doğduğu yıl Mısır firavunu, yüzyıllardır bu ülkede yaşayan ve sosyo-ekonomik durumları gittikçe kötüleşen İsrâiloğulları arasından çıkacak birinin kendi saltanatını elinden alacağına işaret eden bir rüya görmüş; bunun üzerine onların erkek çocukları hakkında ölüm fermanı çıkarmıştı. Sıkı bir şekilde uygulanan bu katliamdan Mûsâ'yı kurtarmak isteyen annesi, Allah'ın emri uyarınca onu (üç aylıkken, harç ve ziftle sıvadığı bir sepete koyarak; Çıkış, 2/2-3) Nil nehrine bırakmış, ablasına da gelişmeleri uzaktan takip etmesini söylemişti. Nihayet Firavun'un ailesi bebeği bularak Firavun'un eşi Âsiye'ye getirirler. Çocuğun hayatına kıyılmaması ve kendisinde kalması hususunda kocasını da razı eden Âsiye, onun için bir süt annesi arar; fakat çocuk hiçbir kadının memesini emmez. Durumu öğrenen ablası onlara annesini tavsiye eder (Tevrat'a göre Mûsâ'yı nehirde bulan ve onu emzirmesi için annesine veren, Firavun'un kızıdır; bk. Çıkış, 2/5) . Böylece evinde annesi tarafından emzirilen Mûsâ tekrar Firavun ailesine teslim edilir; okuma yazma da dahil olmak üzere çok iyi bir eğitim görür. Olgunluk çağına ulaşınca Allah tarafından kendisine "hüküm ve ilim" verilir (genişbilgi için bk. Kasas 28/7 vd.; krş. Çıkış, 2/2-10).

İsrâiloğulları'ndan birinin Mısırlı biriyle dövüştüğünü gören Mûsâ, İsrailli'nin yardım istemesi üzerine Mısırlı'ya bir yumruk vurup ölümüne sebep oldu. Beklemediği bu durum karşısında Allah'tan af diledi; Allah da onu bağışladı (Kasas 28/15-16). Ertesi gün olayın duyulması üzerine yetkililer Mûsâ'nın öldürülmesine karar verdiler. Durumu öğrenen Mûsâ Medyen'e kaçtı. Burada tanıştığı bir kızla evlendi ve sekiz (veya on) yıl boyunca kayınpederinin koyun sürüsünü güttü. Daha sonra Mısır'a dön-

mek üzere ailesiyle birlikte yola çıktı. Yolda, Sînâ (Tûr) dağının yanında gördüğü bir ateşe yaklaştığında yakındaki bir ağaçtan "Ey Mûsâ! Muhakkak âlemlerin rabbi olan Allah benim!" şeklinde bir ses geldi ve bu sözle başlayan ilk vahye muhatap oldu (bu ve daha başka vesilelerle Allah kendisine aracısız hitap ettiği için Hz. Mûsâ "kelîmullah" diye anılır). Bu arada Allah tarafından kendisine, asâsının yılana dönüşebilmesi ve elinin kar gibi beyazlaşması şeklinde iki mûcize verildi ve Firavun'a gidip kavmini onun zulmünden kurtarmakla görevlendirildi; isteği üzerine kendisinden daha güzel konuşan büyük kardeşi Hârûn'u da yanına alması uygun görüldü. Mûsâ, ailesini Medyen'e geri göndererek Mısır'a gitti ve Hârûn'u da yanına alıp Firavun'un huzuruna çıktı. Ona Allah'ın elçisi olduğunu bildirdi ve İsrâiloğulları'nın kendisiyle birlikte Mısır'dan ayrılmalarına izin vermesini istedi. Ancak, mûcizeler göstermesine rağmen Firavun'u ikna edemedi; bu arada Firavun ve Mısır halkının başına gelen şiddetli felâketler de Firavun'un ikna olmasına yetmedi. Her felâket gelmesinde Mûsâ'ya, eğer Allah'a dua edip kendilerini musibetten kurtarırsa isteğini yerine getireceğine dair söz veriyor, fakat sıkıntı geçince sözünden dönüyordu (ayrıntılı bilgi için bk. A'râf 7/103-138). Nihayet Allah'ın buyruğu uyarınca Mûsâ, bir gece İsrâiloğulları'nı yanına alarak, Sînâ'ya geçmek üzere gizlice Kızıldeniz'e doğru yola çıktı; sabahleyin durumu öğrenen Firavun da kuvvet toplayarak peşlerine düştü. Bir mûcize sonucu denizin yol vermesiyle Mûsâ ve kavmi karşıya geçerken, aynı yoldan geçmeye kalkışan Firavun ve beraberindekiler boğulup gittiler.

Kavmiyle birlikte Sînâ'ya ulaşan Mûsâ, onların başına Hârûn'u bırakarak ilâhî vahyi almak üzere Tûr'a gitti ve kırk gece orada kaldı. Bu arada kavmi, Hârûn'un ikazlarına rağmen, Sâmirî isimli bir kuyumcunun yaptığı altın buzağı heykeline tapmaya başladı. Döndüğünde durumu öğrenince son derece üzülen ve öfkelenen Mûsâ, kavminden seçtiği yetmiş kişiyle birlikte, işledikleri günahlardan dolayı tövbe etmek üzere tekrar Tûrisînâ'ya gitti.

Hz. Mûsâ İsrâiloğulları'nı, Allah'ın kendileri için takdir ettiği kutsal topraklara götürmek istedi. Fakat kavmi onun bu isteğini reddettiği için arz-ı mev'ûd kendilerine kırk yıl haram kılındı ve bu süre içinde, Hz. Mûsâ da yanlarında olmak üzere, çölde dolaşıp durdular (Mâide 5/21-26). Tevrat'taki bilgilere göre kırk yıllık çöl hayatının sonuna doğru Hz. Hârûn

123 yaşında Hor dağında öldü; daha sonra arz-ı mevʿûda yaklaştıklarında da Hz. Mûsâ 120 yaşında vefat etti; Moab diyarında Beyt-peor karşısındaki dereye defnedildi (Tesniye, 32/50; 34/6-7).

Bakara sûresinin yukarıda meâli verilen kısmı, Hz. Mûsâ'nın hayatından, Kızıldeniz'i geçmesiyle başlayan bir kesit içermekte olup İsrâiloğulları'nın tarihine dair ayrıntılı bilgilerin yer aldığı Aʿrâf sûresindeki yirmi iki âyetin (141-162) tam bir özetidir. Ancak Aʿrâf sûresindekilere ilâveten burada bazı bilgiler daha bulunmaktadır. Şöyle ki: 52. âyette, İsrâiloğulları'nın, altın buzağıyı tanrı edinmelerinden sonra Allah tarafından affedildikleri, 55. âyette tekrar yoldan çıkarak, Allah'ı açıkça görmedikçe Mûsâ'ya inanmayacaklarını açıkladıkları, bu yüzden yıldırım felaketine uğratılarak yerle bir edildikleri, 56. âyette de ölülerin dirilmesini andırır bir şekilde ayılıp kendilerine geldikleri bildirilmektedir (bu olay hakkında geniş açıklama için ayrıca bk. Aʿrâf 7/141-162).

Yukarıda da özetle belirtildiği üzere, Hz. Mûsâ Mısır'a giderek burada Firavunlar yönetiminde yüzyıllar boyu esir ve parya muamelesi gören İsrâiloğulları'nı kurtarmak istemiş; ancak uzun tartışmalara ve mücadelelere rağmen Firavun'u ikna edemeyince kavmini yanına alarak Mısır'dan kaçmış; İsrâiloğulları, bir mûcize eseri olarak yarılıp kendilerine yol açan Kızıldeniz'den geçerken, onları takip eden Firavun ve onun güçleri, denizin tekrar eski halini almasıyla boğulup gitmişlerdir. Bu suretle İsrâiloğulları'nı Sînâ'ya geçiren Hz. Mûsâ, Allah'ın buyruğuna uyarak, şeriat hükümlerini öğrenmek ve Tevrat levhalarını almak üzere Tûr'a gitmiş, kırk gün burada kalmıştır. Bu sırada Mûsâ'ya vekâlet eden Hz. Hârûn'un muhalefetine rağmen İsrâiloğulları Sâmirî denilen bir kuyumcunun imal ettiği altın buzağı heykeline tapmaya başladılar. 54. âyette bu buzağıya tapma olayı İsrâiloğulları'nın nefislerine zulmetmesi şeklinde değerlendirilmiştir.

Sözlükte *zulüm* kelimesi "bir şeyi olması gerekenin dışına saptırma, adaletsizlik, zorbalık, haksızlık, kötülük" gibi anlamlar ifade etmekte olup, terim olarak genellikle "dinî ve ahlâkî kanunlarda belirlenmiş sınırları aşan; adalet, hakkaniyet ve eşitlik ilkelerine ters düşen davranışlar" için kullanılır. Ayrıca hukuk ve ahlâk dilinde, çok genel bir ifade ile "haktan bâtıla sapmak, rızâsına aykırı olarak birinin mülkü üzerinde tasarrufta bulunmaya kalkışmak, haddi aşmak" gibi tanımların yapıldı-

ğı da görülür. Kur'an-ı Kerîm'de çeşitli isim ve fiil kalıplarıyla pek çok âyette geçen zulüm kelimesi, biri itikad, diğeri ahlâk alanıyla ilgili olmak üzere iki ayrı bağlamda kullanılır. İlk kullanıma göre zulüm kelimesi genellikle şirk, inkâr, günahkârlık (fısk, fücûr), itikadî ve amelî bakımdan Allah'ın koyduğu kuralları, sınırları çiğneme, aşma (taaddî, israf) gibi kavramlarla yakın bir anlam ifade eder. Buna göre "Şirk büyük bir zulümdür" (Lokmân 31/13); "Kâfirler zalimlerin ta kendileridir" (Bakara 2/254); "Her kim Allah'ın koyduğu kuralları çiğnerse işte onlar zalimlerin ta kendileridir" (Bakara 2/229; A'râf 7/19; Talâk 65/1).

Kur'an'da ahlâkî bağlamdaki kullanımına göre zulüm kelimesi hak, hürriyet, eşitlik gibi konulara ilişkin olarak "haddi aşmak ve başkasının hakkını ihlâl etmek, başkasına zarar vermek" anlamını ifade eder. Bu tanıma göre zulüm, "haksızlık ve adaletsizlik" demek olup her şeyden önce Allah için düşünülmesi imkânsız olan bir durumdur. Zira "Allah kullarına asla zulmedici değildir" (Âl-i İmrân 3/182; Enfâl 8/51; Hac 22/10). Hiçbir kimse O'ndan "kıl payı kadar bile haksızlık görmez" (Nisâ 4/49). Şu halde bu anlamıyla zulüm dinî sorumluluğu olan, akıl sahibi varlıklara özgü bir tutum olup, Allah tarafından kesinlikle haram kılınmıştır. Ayrıca kişi, kime karşı ve ne tür bir kötülük işlemiş olursa olsun, aslında Kur'an-ı Kerîm'e göre bu kötülüğü öncelikle kendi nefsine karşı işlemiştir (bununla ilgili âyetler için bk. M. F. Abdülbâkī, *Mu'cem*, "zlm" md.; hadisler için bk. Wensinck, *Mu'cem*, "zlm" md.). Nitekim konumuz olan kısmın 54. âyetinde de İsrâiloğulları'nın, altın buzağıya taparak şirke sapmak suretiyle inanç ve amel konusunda Allah'ın koyduğu sınırı aşmaları, böylece bir kuralı çiğnemeleri sebebiyle onlara "Şüphesiz siz buzağıyı (tanrı) edinmekle kendinize zulmettiniz" buyurulmuştur.

A'râf sûresindeki bilgilere göre, Sînâ dağından dönen Mûsâ'nın, bu ağır suçtan dolayı gösterdiği çok sert tepkinin ardından yüce Allah, şükretmelerine (ıslah olup kendilerine gelmelerine) bir fırsat vermek üzere onları bağışlamış; bu arada Hz. Mûsâ, onlardan, altın buzağıyı tanrı edinerek Allah'a şirk koşmuş olmalarından dolayı tövbe edip yaratanlarından af dilemelerini istemiş ve "Nefislerinizi öldürün" demiştir. Bu son ifadeden neyin kastedildiği hususunda kesin bilgi yoktur. Müfessirlerin çoğunluğu bu ifadeyi "Birbirinizi öldürün" şeklinde anlamışlardır. Fakat Kur'an'da ve sahih hadislerde bunu destekleyen bir kanıta rastlanmamaktadır.

Buna karşılık Tevrat'ın "Çıkış" bölümünde (32/27-28), Tanrı'nın buzağıya tapanlara, cezalarını çekmek üzere, ellerine kılıçlarını alarak birbirini öldürmelerini emrettiği, böylece baba oğul demeden insanların birbiriyle çarpıştığı ve neticede 3000 kişinin öldürüldüğü bildirilmektedir. Bu ifade, genellikle peygamberlerini dinlememeyi alışkanlık haline getiren İsrâiloğulları'nın, bu yüzden iç savaşa kadar varan toplumsal bir ihtilâfa düşüp kan döktüklerine ve ancak Hz. Mûsâ'nın gayretleriyle iç barışı sağladıklarına işaret eder. M. Reşîd Rızâ, makbul (nasûh) bir tövbenin, kötülükten vazgeçerek pişman olup özür dilemekle, ibadet ve hayırlı amellere yönelmekle gerçekleşebileceğini, bunun ise genellikle insan nefsine çok ağır geldiğini ifade ederek, âyetteki nefsi öldürmekten böyle bir tövbenin kast edilmiş olabileceğini düşünür (I, 320). Mutasavvıflar ise "Nefislerinizi öldürün" buyruğunu, "Kötü duygularınızı, bencil isteklerinizi yok ediniz" şeklinde ahlâkî arınma mânasında yorumlamışlardır.

60 – 61

وَاِذِ اسْتَسْقٰى مُوسٰى لِقَوْمِه۪ فَقُلْنَا اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَۜ فَانْفَجَرَتْ مِنْهُ
اثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْنًاۜ قَدْ عَلِمَ كُلُّ اُنَاسٍ مَشْرَبَهُمْۜ كُلُوا
وَاشْرَبُوا مِنْ رِزْقِ اللّٰهِ وَلَا تَعْثَوْا فِي الْاَرْضِ مُفْسِد۪ينَ ﴿٦٠﴾
وَاِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسٰى لَنْ نَصْبِرَ عَلٰى طَعَامٍ وَاحِدٍ فَادْعُ لَنَا رَبَّكَ
يُخْرِجْ لَنَا مِمَّا تُنْبِتُ الْاَرْضُ مِنْ بَقْلِهَا وَقِثَّٓائِهَا وَفُومِهَا
وَعَدَسِهَا وَبَصَلِهَاۜ قَالَ اَتَسْتَبْدِلُونَ الَّذ۪ي هُوَ اَدْنٰى بِالَّذ۪ي

هُوَ خَيْرٌ ۚ اهْبِطُوا مِصْرًا فَإِنَّ لَكُمْ مَا سَأَلْتُمْ ۗ وَضُرِبَتْ
عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ وَالْمَسْكَنَةُ وَبَاءُو بِغَضَبٍ مِنَ اللّٰهِ ۗ ذٰلِكَ بِأَنَّهُمْ
كَانُوا يَكْفُرُونَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ وَيَقْتُلُونَ النَّبِيِّينَ بِغَيْرِ الْحَقِّ ۗ
ذٰلِكَ بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ ﴿٦١﴾

Meâli

60. Bir zamanlar Mûsâ kavmi için su istemiş, biz de ona, “Asânı taşa vur!” demiştik. Bunun üzerine taştan on iki göze fışkırdı. Her topluluk kendi içeceği yeri bildi. “Allah’ın rızkından yiyin için; yeryüzünde fitne fesat çıkarmayın” (dedik). **61.** Hani siz, “Ey Mûsâ! Biz bir tek yiyecekle dayanamayacağız. Bizim için rabbine dua et de bize toprağın mahsullerinden; sebzelerinden, kabakgillerinden, sarımsağından, mercimeğinden, soğanından bitirsin” demiştiniz. Mûsâ ise, “Daha iyiyi daha kötü ile değişmek mi istiyorsunuz? Şehre inin; istedikleriniz orada var” dedi. Zillete, fakru zarurete mahkûm oldular; Allah’ın gazabına uğradılar. Bu durum, Allah’ın âyetlerini inkâr etmeleri ve haksız yere peygamberleri öldürmelerinin, bu yaptıkları da isyan etmeleri ve haddi aşmalarının sonucuydu.

Tefsiri

60. Hz. Mûsâ çölün kavurucu sıcaklığında susuzluk çeken kavmini suya kavuşturması için Allah’a niyazda bulunmuş veya su aramaya başlamış yahut yağmur duası yapmıştı (Elmalılı, I, 364). Allah’ın buyruğuna uyarak Kızıldeniz’i ikiye bölen ve kendilerine yol açan mûcizeli asâsını bir kayaya vurunca kayanın on iki ayrı yerinden on iki kaynak halinde sular fışkırmaya başladı. İsrâiloğulları, Hz. Ya‘kub’un on iki oğlundan gelen on iki oymağa (sıbt) ayrılmıştı. Muhtemelen, su yüzünden aralarında bir çatışma çıkmasın diye yüce Allah her oymak için ayrı bir su kaynağı

halketmiş olup, âyete göre, ihtilâf ve karışıklığa mahal kalmayacak şekilde her oymağa kendi pınarının hangisi olduğu bildirilmişti.

61. İsrâiloğulları, aslında Hz. İbrâhim'in torunları olup yüksek bir dinî-ahlâkî kültür ve geleneğe sahip oldukları halde, yüzyıllar boyunca Mısır'da kaldıkları için oranın putperest kültürüyle dejenere olmuş; orada ikinci sınıf insanlar olarak muamele görmeleri sebebiyle günlük rahatlarından öte bir gaye tanımayacak; iman, özgürlük, bağımsızlık gibi yüksek değerler uğruna sıkıntılara katlanmayı göze alamayacak kadar bayağılaşmış, hatta korkak bir toplum haline gelmişlerdi. Nitekim Hz. Mûsâ, "Allah içinizden peygamberler çıkardı, sizi hükümdarlar yaptı, âlemlerde hiç kimseye vermediğini size verdi" şeklindeki sözleriyle onlara millî değerlerini hatırlatıp kendilerine vatan kılınan mukaddes topraklara doğru arkalarını dönmeden ilerlemelerini emrettiği halde, onlar, o ülkede güçlü bir kavim bulunduğunu ifade ediyor ve "Ey Mûsâ! Onlar orada bulundukları sürece biz oraya asla giremeyeceğiz. Sen ve rabbin gidin savaşın; biz burada oturacağız" diyorlardı (bk. Mâide 5/20-24). Halbuki eski yurtları olan kutsal topraklara dönüp bağımsız ve onurlu bir toplum olarak yaşamaları, böyle bir onura lâyık olmaları için de her şeyden önce Allah'a ve O'nun elçisi, kendilerinin de rehberi ve kurtarıcısı olan Hz. Mûsâ'ya tam bir sadâkatle inanıp bağlanmaları, onun öğretisini benimseyip hazmetmeleri, amaçlarını gerçekleştirme yolunda maddî sıkıntılara katlanmaları gerekiyordu. Fakat onlar, hâlâ Mısır'da iken yaşadıkları sıradan hayatı özlüyor, bir tek yemekle yetinemeyeceklerini söylüyor ve Mûsâ'dan çeşitli sebzeler istiyorlardı. Oysa Mûsâ'nın önlerine koyduğu ideale göre bunlar son derece bayağı isteklerdi; ayrıca çölde çok çeşitli yiyeceğe sahip olmasalar da, yedikleri kudret helvası ve bıldırcın eti, kayadan fışkıran on iki çeşme de sıradan yiyecek ve içecekler olmayıp Allah tarafından özel olarak lutfedildiği için ayrı bir önem –ve belki de yüksek bir besin değeri– taşımaktaydı. Bu sebeple Mûsâ onları, "Daha iyiyi daha kötü ile değişmek mi istiyorsunuz" diyerek suçlamıştır.

Âyette İsrâiloğulları'nın alçaklık ve âcizlikle damgalanmalarına ve Allah'ın gazabına uğramalarına sebep olarak gösterilen suçlardan bir kısmını onlar, Hz. Mûsâ'nın döneminden birkaç kuşak sonra işlemiş-

lerdir. Ancak, çöldeki yiyeceklere katlanmak istememeleri olayı gibi Allah'ın âyetlerini inkâr etmeleri, geçmişte, haksız olduklarını bile bile peygamberlere karşı hasmane duygular besleyip içlerinden bazılarını öldürmeleri, isyankârlık yapmaları ve Allah'ın koyduğu sınırı aşmaları da konumuz olan âyetin inzâlinden önceki dönemlerde olup bittiği için, burada yeri gelmişken, çölde bayağı isteklerde bulunmaları yanında, daha sonra işledikleri suçlara da işaret edilerek, hem müslümanlara hem de Hz. Peygamber dönemindeki yahudilere bir hatırlatmada bulunulmakta; bir bakıma onların, atalarının işlediği bu eski suçları tekrar etmemeleri, basit dünya menfaatleri uğruna Hz. Muhammed'e karşı düşmanlık duyguları besleyip ona gönderilen âyetleri inkâr etmekten sakınmaları istenmektedir.

Nebî (çoğulu enbiyâ) Allah ile kulları arasında elçilik görevi yapan, O'nun buyruk ve yasaklarını kullarına haber veren seçkin kullar için kullanılan dinî bir terimdir. Türkçe'de nebî ve resul kelimeleri genellikle, "haber alan, haber getiren ve götüren" anlamına gelen Farsça *peygamber* kelimesiyle ifade edilir. İslâm bilginleri nebî kelimesinin kökü ve anlamı konusunda iki farklı görüş ortaya koymuşlardır. **a)** Bir görüşe göre nebî, Arapça'da "yüce, ulu, şerefli" anlamına gelen *nebve* veya *nebâve* kelimesinden türetilmiş olup, peygamberin mazhar olduğu nübüvvet makamı, kaynağı ve sonuçları itibariyle yücelik ve aşkınlık ifade ettiği için; aynı şekilde peygamberliğin temelini oluşturan vahiy ve onun sonuçları olan bilgi ve haberler, diğer bilgilere göre özel bir değer ve üstünlüğe sahip olduğu için bu bilgileri getiren olağan üstü kabiliyetlerle donatılmış insana nebî denilmiştir. **b)** İkinci görüşe göre nebî, Arapça'da "haber" anlamına gelen *nebe'* kelimesinden türetilmiş olup peygamber Allah'tan gelen bilgi ve haberleri insanlara duyurduğu için kendisine bu isim verilmiştir.

Bu görüş farkı sadece kelimenin köküyle ilgili olup nebînin terim olarak tanımı konusunda ciddi bir ihtilâf olduğu anlamına gelmez. Nitekim hemen bütün İslâm bilginleri nebînin, "Allah'ın insanlar arasından seçtiği ve sıradan insanlardan farklı bazı üstün kabiliyetlerle donattığı, ilâhî mesajları bir kavme, bir millete veya bütün insanlara tebliğ etmek üzere görevlendirdiği kişi" anlamına geldiğini belirtirler. Ayrıca nebî ile resul kelimelerinin aynı veya farklı anlamlara geldiği hususunda da değişik görüşler ileri sürülmüştür (bu konuda bilgi için bk. A'râf 7/157).

Bütün İslâm bilginleri nübüvvetin, çalışmakla elde edilemeyen Allah vergisi (vehbî) bir mertebe olduğunu kabul ederler. Bazı bilginler "Allah hikmeti dilediğine verir" (Bakara 2/269) meâlindeki âyette geçen "hikmet" kelimesini vahiy olarak açıklamış ve bu âyeti, nübüvvetin vehbî (Allah vergisi) olduğuna delil olarak göstermişlerdir. İbrâhim sûresinin 11. âyeti de bu anlamda yorumlanmıştır. Ayrıca pek çok âyette peygamberlerin gönderilmesinden "Biz, (Nûh'u, İbrâhim'i, Mûsâ'yı, seni...) elçi olarak gönderdik" şeklinde söz edilmesi de peygamberliğin vehbî olduğunu gösterir.

İslâm'da "iman esasları" veya "imanın şartları" denilen altı inanç ilkesinden biri de peygamberlere imandır. Bazı âlimler bu altı esası "usûl-i selâse" (üç temel inanç esası) başlığıyla üçe indirerek bunları ilâhiyat, nübüvvet ve âhiret şeklinde sıralamışlar; bunun sonucu olarak, Allah'a iman etse bile, peygamberliği inkâr eden bir kimsenin dinden çıkmış olacağı görüşünde birleşmişlerdir.

İslâm bilginleri peygamberlerin, onları diğer insanlardan farklı ve seçkin kılan başlıca beş temel niteliği bulunduğunu belirtirler. Bunlar *sıdk* (doğruluk ve dürüstlük), *emanet* (güvenilirlik), *ismet* (günahsızlık), *fetânet* (zeki ve güçlü bir muhakeme yeteneğine sahip olma), *tebliğ* (ilâhî mesajı eksiksiz bildirme, duyurma) şeklinde tesbit edilmiştir. Buna göre peygamberler, genel davranışlarında olduğu gibi Allah'tan aldıkları bilgileri insanlara iletirken de daima doğruyu, gerçeği bildirmişlerdir; güvenilir kişilerdir. Günah işlememişler; nâdiren işledikleri ve "zelle" denilen küçük yanılgıları vahiy yoluyla Allah tarafından düzeltilmiştir. Zeki oldukları ve muhakeme yetenekleri güçlü olduğu için ilâhî öğretiyi en iyi ve doğru bir şekilde kavramışlar ve ümmetlerine açıklamışlardır. Temel işlevleri ise tebliğdir; yani onlar, Allah'tan vahiy yoluyla aldıkları bilgileri belirtilen ölçüler içinde eksiksiz olarak ümmetlerine duyurmuşlardır. Ancak her konuda olduğu gibi peygamberler konusunda da orta ve mâkul yolu gözeten İslâm dini onları, Hıristiyanlık'ta Hz. Îsâ için yapılanın aksine, tanrılık mertebesine çıkarmamış, Allah'ın seçkin elçileri ve kulları kabul etmiştir (meselâ bk. Mâide 5/72-73, 75; Tevbe 9/30). Kur'an-ı Kerîm'in çeşitli âyetlerinde ifade buyurulduğu üzere peygamberler, tebliğ ettikleri ilâhî gerçeklere öncelikle kendileri inanmışlar; dinî, ahlâkî,

hukukî hükümleri en titiz bir şekilde kendi hayatlarına uygulamışlardır. Onlar, tebliğ görevleri ve peygamberlik özellikleriyle ilgili olmayan yeme içme, evlenme, mal mülk edinme, hastalanma, ölme gibi beşerî durumlar bakımından diğer insanlardan farksız olup olağan üstü bir özellik taşımazlar, onlara bu tür nitelikler atfetmek câiz değildir (meselâ bk. Âl-i İmrân 3/144; Ra'd 13/38; Furkan 25/20).

Kur'an-ı Kerîm'de pek çok âyette işaret buyurulduğu üzere insanlar, peygamberlerin öğretilerinden ve irşadlarından uzaklaştıkları dönemlerde bâtıl inançlara sapmışlar; çeşitli ahlâkî bozukluklara müptelâ olmuşlar; mal mülk, makam mevki, şehvet, şöhret gibi ihtiraslarını tatmin etmek için haksızlık, zulüm ve şiddete yönelerek fitne ve fesat çıkarmışlar; birbirlerine en ağır kötülükleri revâ görmüşler; güçlüler zayıfları ezmiş; yine de Allah, engin merhametinin eseri olarak, çeşitli devirlerde peygamberler göndermek suretiyle insanlığı bu tür buhranlardan kurtarmış, onlara dünya ve âhirette mutlu olmalarının yollarını göstermiş; son olarak bu şerefli görevi Hz. Muhammed'e yüklemiştir.

Çağımızda özellikle Batı dünyasında –Hıristiyanlığın boşluklarının da etkisiyle– önce peygambersiz bir tanrı inancıyla (deizm) başlayan peygamberlik yolundan sapış, pozitivizm ve Marksizm'le giderek tam bir dinsizlik ve tanrısızlık inancına dönüşmüş; bunun sonucunda yukarıda belirtilen olumsuz gelişmeler yeniden ortaya çıkmış; çağın teknik, ekonomik, iletişim vb. imkânlarından da güç alan bu olumsuz gelişme insanlığın temel değerlerini, dünya ve âhiret mutluluğunu, hatta doğrudan doğruya insanlığın varlığını ortadan kaldırma noktasına varan bir tehlike halini almıştır. Bütün bunlar, peygamberlik kurumunun insanlık için ne kadar önemli ve vazgeçilmez olduğunu göstermektedir. Ancak, eski devirlerde ilâhî kitaplar kaybolduğu veya tahrif edildiği için yeni bir kutsal kitaba ve dolayısıyla yeni bir peygambere ihtiyaç duyulurken, Hz. Muhammed'den sonra böyle bir durum söz konusu olmadığı ve Kur'an-ı Kerîm Allah tarafından geldiği şekliyle ortada olduğu için yeni bir peygamber gelmesine de ihtiyaç kalmamıştır. Bu sebeple Kur'an-ı Kerîm son kitap, Hz. Muhammed de son peygamberdir. Nitekim Kur'an'da o, "hâtemü'n-nebiyyîn" (peygamberlerin sonuncusu) olarak tanıtılmıştır (Ahzâb 33/40).

Kur'an-ı Kerîm'e göre ilk insan (Hz. Âdem) aynı zamanda ilk peygamberdir. Ondan sonra ne kadar peygamber gelip geçtiğine dair bilgi yoktur.

Kur'an'da adı anılan ve haklarında bilgi verilen yirmi sekiz peygamber şunlardır: Âdem, İdrîs, Nûh, Hûd, Sâlih, İbrâhim, İsmâil, İshak, Lût, Ya'kub, Yûsuf, Eyyûb, Zülkifl, Şuayb, Mûsâ, Hârûn, İlyas, Elyesa', Yûnus, Dâvûd, Süleyman, Lokmân, Üzeyir, Zülkarneyn, Zekeriyyâ, Yahyâ, Îsâ, Muhammed (ancak bunlardan Lokmân, Zülkarneyn ve Üzeyir'in peygamber veya velî oldukları hususunda ihtilâf vardır).

62

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالنَّصَارَىٰ وَالصَّابِئِينَ
مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا
فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ٦٢

Meâli

62. Şüphesiz, iman edenler; yahudilerden, hıristiyanlardan ve Sâbiîler'den de Allah'a ve âhiret gününe inanıp sâlih amel işleyenler için rableri katında mükâfatlar vardır. Onlar için herhangi bir korku yoktur; onlar üzüntü de çekmeyecekler.

Tefsiri

62. Bundan önceki âyetlerde yahudilerin tarihte Allah'ın hükümlerini çiğneyip pek çok kötülük işlediklerine işaret edildikten sonra bu âyette de müslümanlarla birlikte Ehl-i kitabın imanları doğru, işleri düzgün olanlarından söz edilmekte, onlara müjdeler verilmektedir. Burada dört dinî topluluktan söz edildiği görülmektedir:

1. Müslümanlar. "İman edenler"den maksat müslümanlardır. Hâricîler ve Mu'tezile dışındaki bütün İslâm mezhepleri, amelî bakımdan kusurları, günahları ne kadar çok olursa olsun, iman esaslarına içtenlikle ina-

nan bütün müslümanların, amelî durumlarına göre, doğrudan veya bir süre cehennemde kaldıktan sonra mutlaka cennete gireceklerini kabul ederler. Hâricîler'le Mu'tezile âlimleri ise büyük günahlardan birini veya birkaçını işleyip de tövbe etmeden ölenlerin cehennemde ebedî olarak kalacaklarını savunmuşlardır.

2. Yahudiler. Hz. Mûsâ'nın tebliğ ettiği ilâhî dinin mensupları bu isimle anılırlar. *Yahudi* kelimesi, Hz. Ya'kub'un on iki oğlundan dördüncüsü olan Yahuda'dan gelmektedir. Önceleri bir şahıs ismi olan bu kelime, daha sonra Yahuda sıptına (soy) mensup olanlar için kullanılmış; bu kabilenin yerleştiği bölgeye de ad olmuştur. Bâbil esareti (m.ö. 586-538) sonrasında ise İsrâil (Ya'kub) nesli yahudiler diye anılmaya, Hz. Mûsâ'nın tebliğ ettiği ilâhî dine de Yahudilik denmeye başlanmıştır. Yahudilik millî bir din olduğu için bu dinin mensuplarına yahudiler denildiği gibi İsrâiloğulları da denilmektedir. Günümüzde, dünyanın çeşitli bölgelerinde 15-20 milyon civarında yahudi nüfusu bulunmaktadır.

3. Hıristiyanlar. Hz. Îsâ'nın tebliğ ettiği ilâhî dinin mensuplarına verilen isimdir. İslâmî kaynaklara göre Îsâ'nın doğduğu yerin ismi olan Nâsıra'dan dolayı *nasrânî* (çoğulu *nasârâ*) olarak adlandırılmışlardır (Taberî, I, 318). *Hıristiyan* (christian) kelimesi, Hz. Îsâ'nın kutsal ve kurtarıcı niteliğini ifade eden Mesîh kelimesinin Batı dillerindeki karşılığı olan christ (Grekçe aslı: christos) kelimesinden gelmekte olup "Mesîh'e tâbi olan" demektir. Kelime ilk defa 44 yılında bu dini kabul eden Antakyalılar için kullanılmış, daha sonra giderek bu dinin her mezhepten bağlılarını ifade etmiştir. Hz. Îsâ'nın tebliğ ettiği dine ise Hıristiyanlık (Christianisme) denilmiştir. Bugün yeryüzünde, birbirinden derin çizgilerle ayrılmış olan çeşitli mezheplere bağlı 1,5 milyarın üstünde hıristiyan yaşamaktadır.

4. Sâbiîler. *Sâbiî* kelimesinin aslı, Ârâmîce'nin Mandence lehçesindeki "sb'" kökü olup bu kök, "vaftiz olmak, suya dalmak, yıkanmak" anlamına gelmektedir. Bu kelime aynı zamanda Sâbiîler'in en belirgin özelliği olan akarsuya dalıp çıkmak suretiyle vaftiz olmayı ifade etmektedir. Kur'an-ı Kerîm'de üç yerde müslümanlar, yahudiler ve hıristiyanlarla birlikte Sâbiîler de anılmakta (Bakara 2/62; Mâide 5/69; Hac 22/17); bu âyetlerden, yahudiler ve hıristiyanlar gibi Sâbiîler'in de aslı itibariyle bir hak

dine mensup oldukları anlaşılmaktadır. Bununla birlikte onların tarihleri ve inançları hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. İlk dönem İslâm kaynaklarındaki mâlûmata göre Sâbiîler monoteist bir inanç taşıyorlardı; Sâbiîlik de Yahudilik, Hıristiyanlık ve Mecûsîlik arası bir yapıya sahipti. Mensupları Irak'ta yaşıyorlardı. Halife Me'mun sonrası kaynaklarda ise Kur'an'da sözü edilen, Güney Mezopotamya'da yaşayan bu Sâbiîler'le Harran'da yaşayan ve yıldızperest olan Sâbiîler birbirine karıştırılmıştır. Kur'an'da anılan Sâbiîler, günümüzde Bağdat ve Basra'da yaşayan, Ginza isimli bir kutsal kitapları bulunan ve kendilerini Mandenler (bilenler) veya Nasuralar (dinî yükümlülükleri gözetenler) olarak adlandıran toplulukla tamamen uyuşmaktadır. Bu topluluk yıldızlara tapmadığı gibi tapanları da lânetlemekte, putperestliği de yasaklamaktadırlar. Günümüzde, üçte ikisi Irak ve İran sınırları içinde olmak üzere dünyada 60-70 bin civarında Sâbiî bulunduğu tahmin edilmektedir (Sâbiîler hakkında bilgi için bk. Şinasi Gündüz, *Sâbiîler Son Gnostikler*, Ankara 1996).

Tefsirlerde bu âyetin iniş sebebi olarak şu olay anlatılmaktadır: Sahâbeden Selmân-ı Fârisî daha önce hıristiyan olmuş ve bir süre hıristiyanlarla birlikte yaşamıştı. Hz. Peygamber'in hicretini takiben o da Medine'ye gelip İslâm dinine girmiş ve arkadaşlık etmiş olduğu hıristiyanları ve onların amellerinden gördüklerini Hz. Peygamber'e anlatmış, Hz. Peygamber de "Onlar İslâm dini üzere ölmediler" buyurmuşlardır. Selmân diyor ki: (Hz. Peygamber böyle buyurunca) dünyam karardı. Sonra Selmân hıristiyanların (dinî hayatlarındaki) gayretlerini de anlatmış, bunun üzerine "Şüphesiz, iman edenler; yahudilerden, hıristiyanlardan ve Sâbiîler'den de Allah'a ve âhiret gününe inanıp sâlih amel işleyenler için rableri katında mükâfatlar vardır. Onlar için herhangi bir korku yoktur; onlar üzüntü de çekmeyecekler" meâlindeki âyet inmiştir. Ardından Hz. Peygamber Selmân'ı çağırıp şöyle buyurdu: "Bu âyet senin arkadaşların hakkında indi. Kim benim peygamber olarak geldiğimi işitmeden önce Îsâ'nın dini ve İslâm üzere ölürse o hayırdadır. Ama bugün kim beni işitir de bana iman etmezse o da helâk olmuştur" (bk. Taberî, I, 253-257).

Klasik tefsirlere göre bu âyette zikredilen İslâmiyet dışındaki dinlerin mensupları, Hz. Muhammed'e ve Kur'an'a inanıp "İslâm milleti"ne girmedikçe iman etmiş sayılmayacaklar, bu sebeple de âyette ifade buyurulan âhiret ecrine ve güvenliğine nâil olamayacaklar, yani ebedî olarak cehennemde kalacaklardır (meselâ bk. Zemahşerî, I, 73; Şevkânî, I, 102). Bu ayetin farklı yorumları için (bk. Reşîd Rızâ, I, 334-336; Ateş, I, 174-175; a.mlf., "Cennet Kimsenin Tekelinde Değildir", *İslâmî Araştırmalar*, III/1, s. 7-24).

Uhrevî kurtuluş konusunda Kur'an-ı Kerîm'in ısrarla üzerinde durup vazgeçilmez gördüğü şartlar, Allah'ın varlık ve birliği ile âhirete inanmak, Hz. Muhammed'in peygamberliğini ve öğretisini tanımak, Allah'ın razı olduğu güzel işler yapmaktır (özellikle bk. Bakara 2/136-137; Nisâ 4/47, 116, 136, 150-152, 171-173). Geçmişteki peygamberlerin tebliğ ettiği bütün ilâhî dinler gibi İslâmiyet'in de özü budur.

63 – 64

وَاِذْ اَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَۜ خُذُوا مَٓا اٰتَيْنَاكُمْ
بِقُوَّةٍ وَاذْكُرُوا مَا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ﴿٦٣﴾ ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ
مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَۚ فَلَوْلَا فَضْلُ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ لَكُنْتُمْ
مِنَ الْخَاسِرِينَ ﴿٦٤﴾

Meâli

63. Hatırlayın ki, sizden sağlam bir söz almış, üzerinize de dağı kaldırmıştık. "Size verdiğimizi kuvvetle tutun, onda bulunanları daima hatırlayın; umulur ki korunursunuz" (demiştik). **64.** Bundan sonra yine döndünüz. Eğer Allah'ın keremi ve rahmeti üzerinizde olmasaydı muhakkak zarara uğrayanlardan olurdunuz.

Tefsiri

63-64. Hz. Peygamber dönemindeki yahudiler, Allah'ın İsrâiloğulları'ndan hangi konuda ne tür bir söz aldığını bildikleri için âyette bu hususta bilgi vermeye gerek görülmemiştir (genişbilgi için bk. 40. âyetin tefsiri).

Âyette İsrâiloğulları'nın üstüne kaldırıldığı bildirilen Tûr'dan maksat Sînâ'da Mûsâ'ya vahyin geldiği dağ veya herhangi bir başka dağ olabilir (İbn Atıyye, I, 158-159). Hz. Mûsâ Tûr'dan Tevrat levhalarını alarak halkına döndüğünde, onlara, kurtuluşa erebilmeleri için Tevrat'ı alıp ona sarılmalarını emretmiştir. Bu konuyla ilgili olarak tefsirlerde yer alan rivayetlerden birine göre İsrâiloğulları Mûsâ'nın bu talebine karşılık, "Allah, sana konuştuğu gibi bize de konuşmadıkça bu dediğini yapmayız!" cevabını verince aniden bayılıp yere yığılmışlar; fakat ayıldıklarında yine direnmişler; nihayet Allah'ın emriyle melekler Filistin'deki bir dağı yerinden kopararak, Mûsâ'nın buyruğunu tutmaları için bir tehdit unsuru olarak, büyük bir bulut gibi yahudilerin üstünde askıda tutmuşlar; daha başka tehditlerle de sıkıştırılan yahudiler ancak bu zorlamalarla inatlarından vazgeçip gerekeni yapmışlardır. İsrâiloğulları'nı ıslah amacı taşıyan bu olayın bir mûcize olduğu anlaşılmakla birlikte mahiyeti hakkında tefsirlerde yer alan bilgilerin hangi kaynağa dayandırıldığı bilinmemektedir. Mevcut Tevrat nüshalarında ise bu konuda net bir bilgi yoktur. Sadece Çıkış kitabında (19/18; 20/18-19) Sînâ dağının tüttüğünden, dağın dumanından ve titrediğinden söz edilmektedir. Kur'an Hz. Peygamber dönemindeki yahudilere böyle bir olayı hatırlattığına göre, gerçek Tevrat nüshalarında bulunan bilgilerin sonradan Tevrat nüshasından düştüğü veya belirtilen şekle sokulduğu, sözlü kültürde ise Kur'an'da anlatılan şekliyle devam ettiği düşünülebilir. Nitekim Talmud'da (Shabbath, 88a) "O kutsal varlık, dağı büyük bir tekne gibi onların üstüne kaldırdı ve 'Tevrat'ı kabul ederseniz iyi olur, yoksa burası mezarınız olacaktır' dedi" şeklinde bir ibare yer almaktadır.

Reşîd Rızâ'nın kaydettiğine göre Muhammed Abduh, bu hadisenin İsrâiloğulları'nı tehdit amacı taşımadığını, çünkü tehdit ve baskıyla inandırmanın, yükümlülük ilkelerine aykırı olduğunu ifade etmiş; A'râf sûresinin 71. âyetindeki ifade şeklini de hatırlatarak hadisenin bir tür

deprem olabileceğine dikkat çekmiş; her halükârda olayın tehdit ve zorlamadan ziyade, insanların imanlarını güçlendirip şuur ve vicdanlarını harekete geçiren bir mûcize karakteri taşıdığına işaret etmiştir (I, 340-341). Esasen âyetteki "... Sizden sağlam bir söz almış, üzerinize de dağı kaldırmıştık" şeklinde geçen söz dizilişinden, önce söz alındığı, sonra dağın kaldırıldığı, dolayısıyla dağı kaldırmanın söz almada bir tehdit unsuru olarak kullanılmadığı anlaşılmaktadır.

İsrâiloğulları bu gelişmeler karşısında bir süre Tevrat'ın hükümlerine uymuşlarsa da, 64. âyetin ifade ettiğine göre tekrar itaat etmekten vazgeçerek ağır bir cezayı hak etmişler; ancak Allah'ın lutuf ve merhameti sayesinde bir felâkete uğramaktan kurtulmuşlardır.

65 – 66

وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ الَّذِينَ اعْتَدَوْا مِنْكُمْ فِي السَّبْتِ
فَقُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ ﴿٦٥﴾
فَجَعَلْنَاهَا نَكَالًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهَا وَمَا خَلْفَهَا وَمَوْعِظَةً
لِلْمُتَّقِينَ ﴿٦٦﴾

Meâli

65. İçinizden cumartesi günü hakkındaki hükmü çiğneyenleri elbette bilirsiniz. Bu yüzden onlara, "Aşağılık maymunlar olun!" demiştik.
66. Biz bunu, hem çağdaşlarına hem de sonradan gelenlere ibret veren bir ceza, müttakiler için de bir öğüt kıldık.

Tefsiri

65-66. "Cumartesi" anlamındaki *sebt* kelimesi, İbrânîce'deki *şabbat* kelimesinin Arapçalaşmış şeklidir. Bu son kelime ise "ara vermek, dinlenmek" anlamındaki *şabat*tan gelmektedir. Yahudi inancına göre Tanrı altı günde yaratılışı tamamlamış, yedinci gün olan cumartesi ise istirahate çekilmiştir (Tekvîn, 2/2-3). Tesniye'de ise (5/15), cumartesi günü dinlenmenin sebebi olarak Mısır'dan çıkış gösterilir. Hz. Mûsâ Sînâ dağında iken Allah ona, kendisiyle İsrâiloğulları arasında "nesiller boyu sürecek bir alâmet" olmak üzere, cumartesi (sebt) gününü kutsal tatil günü olarak ayırdığını bildirmiş, bu günde çalışmalarını kesin olarak yasaklamış ve bu yasağın ebedî olarak uygulanmasına hükmetmiştir. Hatta "on emir"den biri de cumartesi günü çalışma yasağıdır (Çıkış, 20/8-11).

Ahd-i Atîk'te İsrâiloğulları'na cumartesi günü yapmaları yasaklanan işler şunlardır: Yemek pişirmek, besin toplamak, ekip biçmek, ateş yakmak, odun toplamak ve yük taşımak (Çıkış, 16/23; 34/21; Yeremya, 17/21). Talmud'da bunlara daha başka yasaklar da eklenmiştir. Fakat Kitâb-ı Mukaddes'te bazı yahudilerin bu yasaklara uymadıkları belirtilmektedir (Çıkış, 16/13-30; Sayılar, 15/32-36).

İşte 65. âyette bildirildiğine göre bu yasakları ihlâl eden yahudilere Allah Teâlâ, "Aşağılık maymunlar olun!" demiştir. Kur'an-ı Kerîm'de bu son ifadenin fiziksel bir dönüşmeye mi, yoksa ahlâkî ve mânevî bir değişim ve bozulmaya mı işaret ettiği hususunda açıklama yoktur. Müfessirlerin çoğunluğu, bu buyruk üzerine cumartesi yasağını çiğneyenlerin bedenlerinin maymunlar haline dönüştüğünü (mesh) savunurken, tâbiîn müfessirlerinden Mücâhid, "Onların kalpleri değişti; (yoksa bedenî olarak) maymunlara dönüşmediler" demiş ve Cum'a sûresindeki gibi (62/5) buradaki "Aşağılık maymunlar olun!" ifadesinin de temsilî bir ifade olduğunu belirtmiş olup (bk. Taberî, I, 332), bazı çağdaş tefsirlerde de bu görüşe meyledildiği görülmektedir (meselâ bk. Reşîd Rızâ, I, 343-345; Seyyid Kutub, I, 65-66; Ateş, I, 179). Böylece ilâhî hükümleri çiğneyen İsrâiloğulları, Allah tarafından fiziksel veya ruhsal olarak, ahlâkî tutum ve davranışları itibariyle maymun haline getirilerek, çağdaşları için Allah'ın hükümlerine başkaldıranların ne hallere düştüğünü gösteren korkunç bir örnek, takvâ sahipleri için de ders alınması gereken bir ibret olmuşlardır.

67 – 74

وَاِذْ قَالَ مُوسٰى لِقَوْمِه۪ٓ اِنَّ اللّٰهَ يَأْمُرُكُمْ اَنْ تَذْبَحُوا بَقَرَةًۜ قَالُوٓا
اَتَتَّخِذُنَا هُزُوًاۜ قَالَ اَعُوذُ بِاللّٰهِ اَنْ اَكُونَ مِنَ الْجَاهِل۪ينَ
٦٧ قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَۜ قَالَ اِنَّهُ
يَقُولُ اِنَّهَا بَقَرَةٌ لَا فَارِضٌ وَلَا بِكْرٌۜ عَوَانٌ بَيْنَ ذٰلِكَۜ فَافْعَلُوا
مَا تُؤْمَرُونَ ٦٨ قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا لَوْنُهَاۜ
قَالَ اِنَّهُ يَقُولُ اِنَّهَا بَقَرَةٌ صَفْرَٓاءُۙ فَاقِعٌ لَوْنُهَا تَسُرُّ النَّاظِر۪ينَ
٦٩ قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَۙ اِنَّ الْبَقَرَ تَشَابَهَ عَلَيْنَاۜ
وَاِنَّٓا اِنْ شَٓاءَ اللّٰهُ لَمُهْتَدُونَ ٧٠ قَالَ اِنَّهُ يَقُولُ اِنَّهَا بَقَرَةٌ
لَا ذَلُولٌ تُث۪يرُ الْاَرْضَ وَلَا تَسْقِي الْحَرْثَۚ مُسَلَّمَةٌ لَا شِيَةَ ف۪يهَاۜ
قَالُوا الْـٰٔنَ جِئْتَ بِالْحَقِّۜ فَذَبَحُوهَا وَمَا كَادُوا يَفْعَلُونَ
٧١ وَاِذْ قَتَلْتُمْ نَفْسًا فَادّٰرَءْتُمْ ف۪يهَاۜ وَاللّٰهُ مُخْرِجٌ مَا كُنْتُمْ
تَكْتُمُونَۚ ٧٢ فَقُلْنَا اضْرِبُوهُ بِبَعْضِهَاۜ كَذٰلِكَ يُحْيِ اللّٰهُ

الْمَوْتٰى وَيُرِيكُمْ اٰيَاتِه۪ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ ﴿٧٣﴾ ثُمَّ قَسَتْ
قُلُوبُكُمْ مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ اَوْ اَشَدُّ قَسْوَةًۜ وَاِنَّ
مِنَ الْحِجَارَةِ لَمَا يَتَفَجَّرُ مِنْهُ الْاَنْهَارُۜ وَاِنَّ مِنْهَا لَمَا يَشَّقَّقُ فَيَخْرُجُ
مِنْهُ الْمَٓاءُۜ وَاِنَّ مِنْهَا لَمَا يَهْبِطُ مِنْ خَشْيَةِ اللّٰهِۜ وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ
عَمَّا تَعْمَلُونَ ﴿٧٤﴾

Meâli

67. Bir zaman Mûsâ kavmine, "Allah size bir inek kesmenizi emrediyor" demiş; onlar da "Bizimle alay mı ediyorsun!" demişlerdi. Mûsâ, "Cahillerden olmaktan Allah'a sığınırım!" dedi. **68.** "Bizim adımıza rabbine dua et de onun ne olduğunu bize açıklasın" dediler. Mûsâ dedi ki: "Allah şöyle buyuruyor: 'O, yaşlı da değil düve de değil; ikisinin arası bir inek olacak.' Haydi size emredileni yapın." **69.** "Bizim için rabbine dua et de renginin nasıl olacağını bize açıklasın" dediler. Mûsâ, "O buyuruyor ki: Rengi parlak sarı, bakanların içini açan bir inek olacak" dedi. **70.** Yine, "Bizim için rabbine dua et de onun nasıl bir şey olduğunu bize iyice açıklasın; çünkü bu sığır bize ayırt edilemez geldi; inşallah doğrusunu buluruz" dediler. **71.** Mûsâ, "Rabbim şöyle buyuruyor", dedi: "O, henüz boyunduruk altına alınıp yer sürmemiş, ekin sulamamış, serbest dolaşan ve alacası bulunmayan bir inektir." "İşte şimdi doğrusunu anlattın" dediler ve ineği (bulup) kestiler, ama az daha (bunu) yapmayacaklardı. **72.** Hani siz bir adam öldürmüştünüz de bu hususta birbirinize düşmüştünüz. Halbuki Allah sakladığınızı ortaya çıkaracaktı. **73.** Sonra "(kesilen ineğin) bir parçasıyla ölüye vurun" dedik. Böylece Allah ölüleri diriltir ve belki akıllanırsınız diye size âyetlerini gösterir. **74.** Bundan sonra kalpleriniz yine katılaştı; artık

kalpleriniz taş gibi, hatta daha da katıdır. Taşın öylesi vardır ki ondan ırmaklar kaynar; öylesi de vardır ki, çatlayıp bağrından su fışkırır; bazı taşlar da vardır ki, Allah korkusuyla yerinden düşer. Allah, yapmakta olduklarınızdan habersiz değildir.

Tefsiri

67-73. Bu âyetlerde İsrâil tarihine ilişkin olaylardan bir sahne anlatılmaktadır. Burada, Hz. Peygamber dönemindeki yahudilerce bilindiği için (bk. Tesniye, 21/1-9), söz konusu ineğin kesilmesini gerektiren olayın ayrıntısı hakkında bilgi verilmemiş, sadece 72. âyette bir adam öldürme olayından söz edilmiştir. Hz. Peygamber dönemindeki yahudiler, bu olay hakkında mâlumat sahibi idiler. Bazı sahâbîler de onlardan edindikleri bilgilerle olayın teferruatı hakkında açıklamalar yapmışlardır. Abdullah b. Abbas, Ubeyde b. Sâmit, Ebü'l-Âliye gibi sahâbîler ve diğer bazı ilk dönem müfessirlerinin verdiği birbirine yakın bilgilere göre hayli zengin ve yaşlı bir yahudi, mirasına ve kan bedeline göz diken yeğeni tarafından öldürülüp bir yere atılmış, cinayet bir mâsumun üstüne yıkılmak istenmişti. Katilin bulunamaması yüzünden toplumda neredeyse silâhlı mücadeleye kadar varacak bir gerginlik doğdu ve olay Mûsâ'ya bildirilerek kendisinden bir çözüm bulması istendi. O da Allah'tan aldığı vahye uygun olarak bir inek kesmelerini ve bunun bir parçasıyla maktulün cesedine vurmalarını emretti. Denilenin yapılması üzerine maktul dirildi ve kendisini öldürenin kimliğini açıkladı (Taberî, I, 337-340; Râzî, III, 114). Böylece bir mûcize olarak ölünün dirilmesiyle bir yandan adalet yerini bulup ihtilâf ortadan kalkarken bir yandan da yüce Allah'ın ölüleri diriltmeye muktedir olduğu gösterilmişti.

67. âyette kendilerine bir inek kesmeleri emredildiğinde İsrâiloğulları'nın, "Bizimle alay mı ediyorsun?" diyerek hayret ettikleri bildiriliyor. Muhtemelen bu, onların sığıra bir kutsallık atfetmelerinden ve onu kesmek istememelerinden ileri geliyordu (Ateş, I, 181; Mevdûdî, I, 85). Bilindiği gibi İsrâiloğulları uzun yıllar Mısır'da kalmışlardı. Mısır kültüründe sığıra kutsallık atfedilmekteydi. Öyle anlaşılıyor ki onlar da Mısır'daki bu bâtıl inançtan etkilenmişlerdi. Nitekim Hz. Mûsâ Sînâ dağında bulunduğu sırada da kavmi Sâmirî'nin yaptığı altın buzağı heyke-

line tapmaya kalkışmışlardı (bk. Bakara 2/51, 54; A'râf 7/152; Tâhâ 20/85-96). Konumuz olan âyetlerde, İsrâiloğulları'nın, kesmeleri gereken sığır hakkında bir sürü sorular sormaları onu kesmek istememelerinden kaynaklanıyordu. Nitekim 71. âyetin sonunda "Az daha yapmayacaklardı" şeklindeki açıklama da istemeye istemeye kestiklerini göstermektedir. Tevhid dininde Allah'tan başka hiçbir şeye tapmak mümkün değildir. Bu sebeple Allah onlardan bir inek kesmelerini istemekle dolaylı olarak onun kutsal olduğu inancını da yıkmak istemiştir (İsrâiloğulları'nın, Hz. Mûsâ'ya "Bizimle alay mı ediyorsun?" demelerinin ve ardarda sorular sormalarının başka sebepleri hakkında ayrıntılı açıklamalar için bk. Râzî, III, 115-118).

Yüce Allah İsrâiloğulları'na başlangıçta herhangi bir nitelik belirtmeden mutlak olarak bir inek kesmelerini emretmiştir. Allah'ın emrine sorgusuz sualsiz itaat etmek gerektiği halde onlar, bu buyruğu önce garip karşılamışlar, sonra da kesilecek hayvanın nitelikleri hakkında ardarda sorular sorarak işlerini güçleştirmişlerdir. Burada, insanların din konusunda fazla soru sormalarının kendileri için yararlı ve uygun olmadığına, soruların teferruatı arttıracağına ve işleri güçleştireceğine de bir işaret vardır. Nitekim Mâide sûresinin 101. âyetinde "Ey iman edenler! Açıklandığı takdirde sizi sıkıntıya sokacak hususlarda soru sormayın" buyurulmuştur. Hz. Peygamber de din konusunda çok soru sormanın doğru olmadığını ifade buyurmuşlardır (Buhârî, "Rikāk", 22; Müslim, "Akzıye", 10, 11, 12).

74. Yukarıda anılan mûcizenin gerçekleşip katilin bulunmasıyla sulh ve sükûnun geri gelmesinden sonra İsrâiloğulları'nın kalplerinin yine katılaştığı bildirilmektedir. Onların çölde geçirdikleri kırk yıl boyunca pek çok defa bu şekilde ters tutum ve davranışlar sergiledikleri, Mûsâ'ya karşı gelip onunla çekiştikleri ve bu yüzden türlü şekillerde cezalandırıldıkları hakkında Kur'an-ı Kerîm'de olduğu gibi Kitâb-ı Mukaddes'te de pek çok açıklama ve tenkitler bulunmaktadır: "Ve Rab Mûsâ'ya dedi: Ne vakte kadar bu kavim beni hor görecek!" (Sayılar, 14/11); "Ve Mûsâ ve Hârûn kavmi kayanın önünde topladılar. Ve (Mûsâ) onlara dedi: Ey

âsiler! Şimdi dinleyin…" (Sayılar, 20/10, daha genişbilgi için bk. Çıkış, 32/1-17; Levililer, 26/40-45; Sayılar, 11/1-15, 14/1-12; 20/1-13).

Kur'an-ı Kerîm'de *kalp* kelimesi, bilinen anlamı yanında, insanın düşünüp taşınarak bilgi üretme, varlığın hakikatini kavrama, iyi ve kötüyü, doğru ve yanlışı birbirinden ayırma gibi zihinsel faaliyetler gösteren melekesini yani aklı da ifade eder (bk. A'râf 7/179). Konumuz olan âyette İsrâiloğulları'nın nice ibretli olayların ardından ısrarla yine düşüncesiz, anlayışsız, bencil ve hoyrat kişiler haline geldikleri; taşlar bile genel planda Allah'ın kanunlarına uyup bereketli ve yararlı olabilirken, onların ilâhî buyruklar karşısında duyarsız kalıp isyan ettikleri, böylece hayırsız ve bereketsiz bir hayata saptıkları anlatılmaktadır.

75 – 78

أَفَتَطْمَعُونَ أَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ وَقَدْ كَانَ فَرِيقٌ مِنْهُمْ
يَسْمَعُونَ كَلَامَ اللَّهِ ثُمَّ يُحَرِّفُونَهُ مِنْ بَعْدِ مَا عَقَلُوهُ
وَهُمْ يَعْلَمُونَ ﴿٧٥﴾ وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا
خَلَا بَعْضُهُمْ إِلَىٰ بَعْضٍ قَالُوا أَتُحَدِّثُونَهُمْ بِمَا فَتَحَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ
لِيُحَاجُّوكُمْ بِهِ عِنْدَ رَبِّكُمْ أَفَلَا تَعْقِلُونَ ﴿٧٦﴾ أَوَلَا يَعْلَمُونَ
أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ ﴿٧٧﴾ وَمِنْهُمْ أُمِّيُّونَ
لَا يَعْلَمُونَ الْكِتَابَ إِلَّا أَمَانِيَّ وَإِنْ هُمْ إِلَّا يَظُنُّونَ ﴿٧٨﴾

Meâli

75. Şimdi (ey müminler!) onların size inanacaklarını mı umuyorsunuz? Oysa onlardan bir zümre, Allah'ın kelâmını işitirler; sonra o kelâmı iyice anlamış olmalarına rağmen yine de bile bile onu tahrif ederlerdi. **76.** Onlar inananlarla karşılaştıklarında "İman ettik" derler. Birbirleriyle başbaşa kaldıklarında ise, "Allah'ın size açtıklarını (Tevrat'taki bilgileri) rabbiniz katında sizin aleyhinizde delil getirsinler diye mi onlara anlatıyorsunuz; bunları düşünemiyor musunuz!" derler. **77.** Onlar bilmezler mi ki, gizlediklerini de açığa vurduklarını da Allah bilmektedir! **78.** İçlerinde birtakım ümmîler vardır ki, kitabı bilmezler; bütün bildikleri kulaktan dolma şeylerdir. Onlar sadece zan ve tahminde bulunuyorlar.

Tefsiri

75. Bundan önceki âyetlerde eski yahudiler hakkında bilgi verilmişti. Burada ise Hz. Peygamber'in dönemindeki yahudilerin İslâm ve müslümanlar karşısındaki tutumları anlatılmaktadır.

Özellikle Medineli müslümanlar, uzun zaman yahudilerle iç içe yaşadıkları için onların dinleri ve kutsal kitapları hakkında genişbilgi sahibi olmuşlardı. Buna göre yahudiler, inançları ve şeriatları İslâm'a hayli yakın olan bir ümmetti; Allah'ın birliği, peygamberlik ve âhiret günü gibi iman esaslarına inanıyorlardı; yeni bir peygamberin geleceğinden de söz ediyorlardı. Kur'an-ı Kerîm de temel dinî konularda Tevrat'la çelişmek şöyle dursun, –çeşitli âyetlerdeki kendi ifadesiyle– "onların elindeki kutsal kitabı tasdik edici olarak" gelmişti (meselâ bk. Bakara 2/91, 97; Âl-i İmrân 3/3; Nisâ 4/47). Bu durumda onlardan, Hz. Muhammed'in nübüvvetini kabul etmeleri beklenirdi ve müslümanların böyle bir beklenti içinde olmaları normaldi. Ancak yahudiler, dinî olmaktan ziyade dünyevî ve siyasî sebeplerle bu beklentileri boşa çıkardılar. Esasen daha önceki âyetlerde eski yahudilerin, dinleri ve peygamberleri karşısındaki olumsuz tutumlarına ilişkin bilgiler de gösteriyor ki onlar, ilâhî gerçeklere ve bu gerçekler ışığında hidayete ulaşma düşüncesinden çok, ırkçı bir gurur anlayışına ve dünyevî menfaatlere önem verecek, dini de bu ırkçılık ve çıkarcılığın aracı olarak kullanacak kadar yozlaşmış bir toplum haline gelmişlerdi.

Âyette bilhassa yahudilerden bir grubun (din bilginleri) "kelâmullâh"ı yani kutsal kitabın sözlerini işitip iyice kavradıktan sonra onu bile bile, kasıtlı olarak tahrif ettikleri belirtilmektedir. Sözlükte *tahrif* "bir sözün veya metnin lafzını ya da mânasını değiştirip bozma" anlamına gelir. Burada lafzın mı, mânanın mı kastedildiği konusunda farklı açıklamalar vardır. Tefsirlerde çoğunlukla buradaki tahriften yahudilerin asıl Tevrat nüshasının metnini ve lafzını değiştirip bozmalarının kastedildiği ifade edilmektedir (meselâ bk. İbn Atıyye, I, 167-168; Râzî, III, 134-135). Ancak Abdullah b. Abbas'ın buradaki tahrifi, "Tevrat'ın lafzı aynen kaldığı halde yorumunun saptırılması" şeklinde açıkladığı rivayet edilir (İbn Atıyye, I, 168). Taberî de tahrifi bu anlamda açıklamıştır (I, 368). Tefsirlerde yahudilerin bilhassa, Tevrat'ta Hz. Muhammed'in peygamberliği ile ilgili haberler ile recim gibi bazı hukukî hükümlere ilişkin âyetleri tahrif ettikleri belirtilmektedir. Bu suretle kendi kutsal kitaplarını bile tahrif edecek kadar yoldan çıkmış olan yahudilerin, dinlerini terkederek İslâm Peygamberi'ni tanımalarını ve onun getirdiklerine inanmalarını beklemek aşırı iyimserlik olurdu.

Âyette dolaylı olarak Allah'ın kelâmını asıl maksadının dışına çıkarılacak şekilde yanlış yorumlayıp tahrif etmenin büyük bir suç olduğuna işaret eden genel bir uyarı anlamı da vardır.

76-77. Hz. Peygamber dönemindeki yahudilerin ikiyüzlü tutumlarının anlatıldığı âyetlerde bu karakterdeki bir topluluktan, içtenlikle iman edip müslümanlara katılmalarının beklenemeyeceğine işaret edilmektedir. Tefsirlerdeki çeşitli rivayetlere göre bazı yahudiler müslümanlarla karşılaştıklarında kendilerinin de iman ettiklerini söyler ve Hz. Muhammed'in peygamberliği, atalarının isyanları sebebiyle çektikleri cezalar ve hakaretle anılmaları gibi konulara ilişkin olarak Tevrat'ta yer alan açıklamalar hususunda müslümanlara bilgi verirlerdi. Daha sonra bunlar, bir araya geldikleri diğer yahudiler, özellikle de din adamları tarafından bu tutumları sebebiyle eleştirilirler; bu yaptıklarının akıllıca bir iş olmadığı, çünkü müslümanlara verdikleri bu tür bilgilerin yeri geldiğinde (veya âhirette) kendilerinin aleyhinde kullanılabileceği hatırlatılarak uyarılırlardı. Halbuki Allah onların sakladıklarını da açıkladıklarını da biliyordu ve İsrâiloğulları'nın tarihine ilişkin olarak Kur'an'ın

muhtelif sûrelerinde yer alan geniş pasajlardaki bilgilerle müslümanlara da bildiriyordu.

78. Burada bazı yahudilerin kendi dinleri ve kutsal kitapları konusunda son derece bilgisiz olduklarına, din adına bildiklerinin kuruntu ve zandan ibaret bulunduğuna işaret edilmektedir (ümmî kelimesinin anlamı için bk. A'râf 7/157-158).

79 – 82

فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ يَكْتُبُونَ الْكِتَابَ بِأَيْدِيهِمْ ثُمَّ يَقُولُونَ هٰذَا
مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ لِيَشْتَرُوا بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا فَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا كَتَبَتْ
أَيْدِيهِمْ وَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا يَكْسِبُونَ ﴿٧٩﴾ وَقَالُوا لَنْ تَمَسَّنَا
النَّارُ إِلَّا أَيَّامًا مَعْدُودَةً قُلْ أَتَّخَذْتُمْ عِنْدَ اللّٰهِ عَهْدًا
فَلَنْ يُخْلِفَ اللّٰهُ عَهْدَهُ أَمْ تَقُولُونَ عَلَى اللّٰهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ ﴿٨٠﴾ بَلٰى
مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً وَأَحَاطَتْ بِهِ خَطِيئَتُهُ فَأُولٰئِكَ أَصْحَابُ
النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿٨١﴾ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ
أُولٰئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿٨٢﴾

Meâli

79. Elleriyle kitap yazıp sonra onu az bir bedel karşılığında satmak için "Bu Allah'ın katındandır" diyenlere yazıklar olsun! Elleriyle yaz-

dıkları yüzünden vay haline onların! Ve yapıp ettikleri yüzünden vay haline onların! **80.** "Sayılı birkaç gün dışında bize ateş dokunmayacak" dediler. De ki: "(Bu hususta) Allah'tan söz mü aldınız; –öyleyse Allah sözünden dönmeyecektir– yoksa Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri mi söylüyorsunuz? **81.** Hayır! Kim bir kötülük işler de kötülüğü kendisini çepeçevre kuşatırsa işte bu kimseler cehennemliktirler; onlar orada ebedî olarak kalırlar. **82.** İman edip hayırlı işler yapanlara gelince, onlar da cennetliktirler; onlar orada ebedî kalacaklardır.

Tefsiri

79. Burada yahudi bilginlerinin, çeşitli dinî konularda birtakım kitaplar yazarak bunların Allah katından gelmiş dinî gerçekleri içerdiğini ileri sürdükleri ve yukarıda sözü edilen cahil halka önemsiz bir bedelle sattıkları bildirilmektedir. Yahudi bilginleri bu tutumlarıyla, halkı din konusunda bilgilendirme amacı taşımadıklarını ortaya koydukları, aksine kendi sözlerini ve yorumlarını Allah kelâmı gibi gösterip böylece kişisel görüşlerini kutsallaştırmaya, dinin aslı gibi göstermeye kalkıştıkları, üstelik bu yolla dini bir istismar ve kazanç aracı haline getirdikleri için âyette ağır bir dille kınandıkları görülmektedir. Kuşkusuz burada müslümanlara da dolaylı bir uyarı vardır.

80-82. Tefsirlerde yer alan bazı rivayetlerde, yahudilerin cehennemde kalacaklarını iddia ettikleri "sayılı birkaç gün" hakkında farklı bilgiler verilmiştir. Bir rivayete göre Hz. Peygamber yahudilere "Cehennem ehli kimdir?" diye sormuş; onlar da "Biziz; fakat bizden sonra yerimize siz gireceksiniz" demişler; Hz. Peygamber de "Yalan söylüyorsunuz! Çok iyi biliyorsunuz ki biz sizin yerinizi almayacağız" buyurmuş; daha sonra konumuz olan âyet inmiştir. Başka bir rivayete göre, Hz. Mûsâ'nın Sînâ dağında bulunduğu kırk gün zarfında yahudiler buzağıya taptıkları için, bunun cezası olmak üzere cehennemde sadece kırk gün kalacaklarına inanıyorlardı. Diğer bir rivayette yahudilerin, dünyanın ömrünün yedi binyıl olduğuna ve kendilerinin, her bin yıl için bir gün olmak üzere, toplam olarak sadece yedi gün azap göreceklerine inandıkları belirtilir. Gerçekte bu tür iddialar, onların Allah'tan aldıkları bir vaade dayanma-

yıp sadece kendi kuruntularından, Allah'ın âhiretteki hüküm ve takdiri hakkında bilgisizce söylenmiş boş sözlerden ibarettir. Allah'ın bildirdiği ve adaletin gereği olan gerçek şudur ki, herkesin âhiretteki cezası günahlarının büyüklüğü ve çokluğu nisbetinde olacak; dolayısıyla inkâra sapıp kötülüklerle kuşatılmış, günahlara boğulmuş olanlar ebedî olarak cehennemde kalırken iman edip din ve dünyayı alâkadar eden her alanda "sâlih ameller" (hayırlı, faydalı işler) yapanlar da ebedî cennette kalacaklardır. İşte Allah'ın insanlara verdiği ahid budur (âyette geçen *seyyie* kavramı hakkında bk. En'âm 6/160).

83 – 86

وَاِذْ اَخَذْنَا م۪يثَاقَ بَن۪ٓي اِسْرَٓائ۪يلَ لَا تَعْبُدُونَ اِلَّا اللّٰهَ وَبِالْوَالِدَيْنِ اِحْسَانًا وَذِي
الْقُرْبٰى وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاك۪ينِ وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا وَاَق۪يمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا
الزَّكٰوةَۜ ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ اِلَّا قَل۪يلًا مِنْكُمْ وَاَنْتُمْ مُعْرِضُونَ ﴿٨٣﴾
وَاِذْ اَخَذْنَا م۪يثَاقَكُمْ لَا تَسْفِكُونَ دِمَٓاءَكُمْ وَلَا تُخْرِجُونَ
اَنْفُسَكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ ثُمَّ اَقْرَرْتُمْ وَاَنْتُمْ تَشْهَدُونَ ﴿٨٤﴾ ثُمَّ
اَنْتُمْ هٰٓؤُلَٓاءِ تَقْتُلُونَ اَنْفُسَكُمْ وَتُخْرِجُونَ فَر۪يقًا مِنْكُمْ
مِنْ دِيَارِهِمْ تَظَاهَرُونَ عَلَيْهِمْ بِالْاِثْمِ وَالْعُدْوَانِۜ وَاِنْ يَأْتُوكُمْ
اُسَارٰى تُفَادُوهُمْ وَهُوَ مُحَرَّمٌ عَلَيْكُمْ اِخْرَاجُهُمْۜ اَفَتُؤْمِنُونَ

بِبَعْضِ الْكِتَابِ وَتَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ فَمَا جَزَٓاءُ مَنْ يَفْعَلُ ذٰلِكَ
مِنْكُمْ اِلَّا خِزْيٌ فِي الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَيَوْمَ الْقِيٰمَةِ يُرَدُّونَ اِلٰٓى اَشَدِّ
الْعَذَابِ وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ ﴿٨٥﴾ اُو۬لٰٓئِكَ الَّذِينَ
اشْتَرَوُا الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا بِالْاٰخِرَةِ فَلَا يُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذَابُ
وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَ ﴿٨٦﴾

Meâli

83. Bir zamanlar biz İsrâiloğulları'ndan, "Yalnız Allah'a kulluk edeceksiniz; ana babaya, yakın akrabaya, yetimlere, yoksullara iyilik edeceksiniz. İnsanlara güzel söz söyleyin, namazı kılın, zekâtı verin" diyerek söz almıştık. Sonra, içinizden küçük bir kesim dışında, sözünüzden döndünüz; hâlâ da sırt çevirmektesiniz. **84.** Vaktiyle sizden, birbirinizin kanlarını dökmeyeceğinize, birbirinizi yurtlarınızdan çıkarmayacağınıza dair de söz almıştık. Siz de kabullenegeldiniz. Hâlâ da (buna) şahitlik ediyorsunuz. **85.** Sonra işte şimdi sizler birbirinizi öldürüyorsunuz; içinizden bir kesimi yurtlarından sürüyor, onlara karşı kötülük ve düşmanlıkta birbirinize arka çıkıyorsunuz. Esirler olarak size geldiklerinde de fidye verip kendilerini kurtarıyorsunuz. Halbuki onları sürgün etmek size haram kılınmıştı. Yoksa siz kitabın bir kısmına inanıp bir kısmını inkâr mı ediyorsunuz? İçinizden bu şekilde davranan birinin dünya hayatındaki cezası ancak rezil rüsvâ olmaktır; kıyamet gününde ise onlar azabın en şiddetlisine itilirler. Allah sizin yapmakta olduğunuzdan habersiz değildir. **86.** İşte onlar, âhirete karşılık dünya hayatını satın alan kimselerdir. Bu yüzden ne azapları hafifletilecek ne de kendilerine yardım edilecektir.

Tefsiri

83-84. Bu âyetlerde İsrâiloğulları'nın yükümlü kılındıkları ve yahudi-hıristiyan literatüründe "on emir" diye bilinen (Çıkış, 20) dinî ve ahlâkî vecîbelerden bazıları hatırlatılmakta; Allah'ın onlardan bu vecîbeleri ifa edecekleri yönünde söz aldığı ifade buyurulmaktadır. Tevrat'ta, Tanrı'nın "kendi parmaklarıyla" taş levhalar üzerine yazarak Hz. Mûsâ aracılığıyla İsrâiloğulları'na bildirdiği ifade edilen (Çıkış, 32/15) bu emirler (Çıkış, 20/1-17) şöyle sıralanır: **1.** Allah'tan başka ilâhların olmayacak. **2.** Kendin için oyma put yapmayacaksın. **3.** Allah'ın ismini boş yere anmayacaksın. **4.** Cumartesi günü hiçbir işyapmayacaksın. **5.** Babana ve anana hürmet edeceksin. **6.** Katletmeyeceksin. **7.** Zina etmeyeceksin. **8.** Çalmayacaksın. **9.** Yalancı şahitlik yapmayacaksın. **10.** Komşunun hiçbir şeyine göz dikmeyeceksin.

Kur'an-ı Kerîm'in İsrâ sûresinin 101. âyetinde, "Andolsun biz Mûsâ'ya açık seçik dokuz âyet verdik. Haydi İsrâiloğulları'na sor" şeklinde işaret ettiği dokuz âyetin, Tevrat'taki on emrin cumartesi yasağı dışında kalanlarını kapsadığı anlaşılmaktadır. Cumartesi gününe saygı ise sadece yahudileri bağlayan bir hüküm idi (bk. Nahl 16/124).

Konumuz olan âyette Allah'tan başka tanrı tanımamak, ana babaya, akrabaya, yetimlere ve yoksullara iyilik etmek, insanlara güzel söz söylemek, namaz kılıp zekât vermek, birbirinin kanını dökmemek, kendi yurttaşlarını vatanlarından kovmamak şeklinde sıralanan yükümlülükler arasında On Emir'den bazı hükümlerin de yer aldığı görülmektedir. On emrin cumartesi yasağı dışında kalanları, bütün peygamberlere gönderilen kutsal kitapların ortak öğretileri olup Kur'an-ı Kerîm'de müslümanlar da bu tür vecîbelerle yükümlü kılınmıştır (ayrıntılı bilgi için bk. En'âm 6/151-153; İsrâ 17/23-39).

83. âyette İsrâiloğulları'ndan çoğunun zamanla Allah'a verdikleri sözden döndükleri yani belirtilen hükümlere uymadıkları, Hz. Peygamber dönemindeki yahudilerin de bu hükümlere sırt çevirdikleri bildirilmektedir.

85-86. Vaktiyle İsrâiloğulları'ndan birbirinin kanını dökmemek, kendi yurttaşlarını vatanlarından, ülkelerinden kovmamak hususunda da söz alınmış olmasına rağmen Hz. Peygamber dönemindeki yahudilerin bu

sözlerinden de döndükleri bildirilmektedir. Nitekim Yesrib (Medine) yahudilerinden Nadîr ve Kureyzaoğulları, aynı şekilde birbirine düşman olan iki büyük Arap kabilesinden Evs ile Kaynukaoğulları da diğer büyük Arap kabilesi Hazrec ile ittifak kurmuşlardı. Daha sonra Evs ve Hazrec kabileleri arasındaki sürekli ihtilâf ve çatışmalara bu yahudi kabileleri de katılmak zorunda kaldılar. Bu çatışmalarda yahudiler, kutsal kitaplarının yasaklamasına rağmen, kendi dindaşları ve ırkdaşlarını öldürüyor veya esir alıyor; savaş bitince de kitaplarının hükmü uyarınca aralarında yardım toplayarak esir yahudileri fidye karşılığında kurtarıyorlardı (İbn Atıyye, I, 177). İşte âyetlerde onların bu çelişkili tutumları "kitabın bir kısmına inanıp bir kısmını inkâr etmek" şeklinde değerlendirilmekte; söz konusu Arap kabileleriyle çeşitli dünya menfaatlerine dayalı ilişkiler kurup kendi aralarında bölünerek birbirleriyle savaşmaları, kardeşlerini esir alıp fidye karşılığında serbest bırakmaları kınanmakta ve bu tutumları yüzünden dünyada perişan olacakları, âhirette de azap görecekleri haber verilmektedir.

85. âyette geçen ve "rezil rüsvâ olmak" diye çevrilen *hizy*den maksat insanlara zulmeden, özellikle onların din ve inanç özgürlüğünü kısıtlayan fert ve grupların kamu vicdanı tarafından mahkûm edilmeleri, nefretle karşılanmaları, kötü amaçlarında uzun vadede başarılı olamamalarıdır.

87 – 91

وَلَقَدْ اٰتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَقَفَّيْنَا مِنْ بَعْدِهٖ بِالرُّسُلِ
وَاٰتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّنَاتِ وَاَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ
الْقُدُسِ اَفَكُلَّمَا جَاۤءَكُمْ رَسُولٌ بِمَا لَا تَهْوٰٓى اَنْفُسُكُمُ
اسْتَكْبَرْتُمْ فَفَرِيقًا كَذَّبْتُمْ وَفَرِيقًا تَقْتُلُونَ ﴿٨٧﴾ وَقَالُوا
قُلُوبُنَا غُلْفٌ بَلْ لَعَنَهُمُ اللّٰهُ بِكُفْرِهِمْ فَقَلِيلًا مَا يُؤْمِنُونَ ﴿٨٨﴾

وَلَمَّا جَٓاءَهُمْ كِتَابٌ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْۙ وَكَانُوا
مِنْ قَبْلُ يَسْتَفْتِحُونَ عَلَى الَّذ۪ينَ كَفَرُواۚ فَلَمَّا جَٓاءَهُمْ مَا عَرَفُوا
كَفَرُوا بِه۪ۘ فَلَعْنَةُ اللّٰهِ عَلَى الْكَافِر۪ينَ ﴿٨٩﴾ بِئْسَمَا اشْتَرَوْا بِه۪ٓ
اَنْفُسَهُمْ اَنْ يَكْفُرُوا بِمَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ بَغْيًا اَنْ يُنَزِّلَ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِه۪
عَلٰى مَنْ يَشَٓاءُ مِنْ عِبَادِه۪ۚ فَبَٓاؤُ۫ بِغَضَبٍ عَلٰى غَضَبٍۜ وَلِلْكَافِر۪ينَ
عَذَابٌ مُه۪ينٌ ﴿٩٠﴾ وَاِذَا ق۪يلَ لَهُمْ اٰمِنُوا بِمَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ قَالُوا نُؤْمِنُ
بِمَٓا اُنْزِلَ عَلَيْنَا وَيَكْفُرُونَ بِمَا وَرَٓاءَهُ وَهُوَ الْحَقُّ مُصَدِّقًا
لِمَا مَعَهُمْۜ قُلْ فَلِمَ تَقْتُلُونَ اَنْبِيَٓاءَ اللّٰهِ مِنْ قَبْلُ اِنْ كُنْتُمْ
مُؤْمِن۪ينَ ﴿٩١﴾

Meâli

87. Andolsun biz Mûsâ'ya kitabı verdik. Ondan sonra da ardarda peygamberler gönderdik. Meryem oğlu Îsâ'ya da deliller verdik ve onu Rûhulkudüs ile destekledik. Ama ne zaman size bir peygamber nefislerinizin hoşlanmadığı bir şey getirdiyse büyüklendiniz, kimini yalanladınız, kimini de öldürdünüz, doğru değil mi? **88.** Yahudiler "Kalplerimiz perdelidir!" dediler. Aksine, inkârları sebebiyle Allah onlara lânet etmiştir; o yüzden çok az inanırlar. **89.** Onlara Allah katından ellerindekini (Tevrat) doğrulayan bir kitap gelince, daha önce kâfirlere karşı zafer isterlerken işte şimdi bilip tanıdıkları (Kur'an) kendilerine ulaşın-

ca onu inkâr ettiler. Allah'ın lâneti böyle inkârcılaradır. **90.** Allah'ın, kullarından dilediğine peygamberlik ihsan etmesini kıskandıkları için Allah'ın indirdiğini (Kur'an'ı da) inkâr karşılığında kendilerini harcamaları ne kötü şeydir! Böylece onlar gazap üstüne gazaba uğradılar. Kâfirler için alçaltıcı bir azap vardır. **91.** Kendilerine, "Allah'ın indirdiğine iman edin" denilince, "Biz sadece bize indirilene inanırız" derler ve ondan başkasını inkâr ederler. Halbuki o Kur'an, kendi ellerinde bulunan Tevrat'ı doğrulayıcı olarak gelmiş hak kitaptır. (Resulüm!) Onlara, "Şayet siz gerçekten inanıyor idiyseniz daha önce Allah'ın peygamberlerini neden öldürüyordunuz?" deyiver.

Tefsiri

87. Mûsâ'ya verilen kitap Tevrat'tır. Allah, İsrâiloğulları'ndan, Mûsâ'dan sonra onun şeriatını yaşatan ve bir kısmı Kur'an'da da zikredilen birçok peygamber göndermiştir.

Sözlükte *beyyine* "gerçeği kanıtlayan kesin delil" demektir. Benî İsrâil arasından gönderilmiş son peygamber olan Hz. Îsâ'ya verilen *beyyinât* (deliller) ise, başta onun olağan üstü doğum olayı olmak üzere, peygamberliğini kanıtlayan mûcizelerdir. Muhammed Abduh, bunu, "Hz. Îsâ'nın ümmetini uymaya çağırdığı Tevrat hükümleri" şeklinde yorumlar (Reşîd Rızâ, I, 376). "Temiz ruh" veya "kutsal ruh" anlamına gelen *Rûhulkudüs* çoğunlukla Cebrâil olarak açıklanmıştır. Her ne kadar bunu Hz. Îsâ'nın ruhu, Allah'ın ism-i a'zamı veya İncil diye açıklayanlar olmuşsa da, Nahl sûresinin 102. âyetinde Rûhulkudüs'ün vahiy meleği yani Cebrâil olduğu açıkça bildirilmektedir (ruh kelimesinin anlamı hakkında genişbilgi için bk. İsrâ 17/85). Âyette Hz. Îsâ'nın Rûhulkudüs'le desteklendiği belirtilmektedir. Esasen bütün peygamberler için böyle bir destek söz konusu olmakla birlikte, Meryem sûresinin 16-22. âyetlerinde ifade buyurulduğu üzere, Îsâ'nın doğumu, Hz. Meryem'e "tertemiz bir erkek çocuğu bağışlaması için" Allah tarafından beşer suretinde bir elçi olarak gönderilmiş Ruh (Cebrâil) vasıtasıyla vuku bulduğundan, Hz. Îsâ açısından Cebrâil'in, vahiy meleği olmanın da ötesinde bir anlamı vardır (Hz. Îsâ hakkında genişbilgi için bk. Âl-i İmrân 3/42-60).

İsrâiloğulları'nın, bütün bu ilâhî lutufları kendileri için birer meziyet olarak kabul edip peygamberleri tanımaları, onlara saygı göstermeleri ve Allah'a şükretmeleri gerekirken, tam bir küstahlıkla, işlerine gelmeyen, keyiflerine uymayan durumlarda peygamberlere karşı çıkmışlar; bir kısmını yalancılıkla itham etmişler, Zekeriyyâ ve Yahyâ gibi bazılarını da öldürmüşler; Romalılar'ı Hz. Îsâ'yı asmaya zorlamışlardır. Medine yahudileri de, daha önceki peygamberler gibi Cebrâil vasıtasıyla vahye mazhar olan ve kesin delillerle nübüvvetini kanıtlayan Hz. Muhammed karşısında aynı olumsuz tavrı sürdürmüşlerdir. Âyette onların bu tutumunun tarihî hastalıkları olduğu vurgulanmaktadır.

88. Medine yahudileri, Hz. Peygamber'in davetine karşı, "Kalplerimiz perdelidir" yani "Senin söylediklerinden bir şey anlamıyoruz, söylediklerin aklımıza yatmıyor" veya "Kendi dinimize o kadar bağlıyız ki, bizi inancımızdan uzaklaştıracak hiçbir sözü, üzerinde düşünmeye değer bile görmeyiz, hemen reddederiz" diyerek olumsuz karşılık veriyorlardı. Yüce Allah ise, onların bu duyarsızlığının asıl sebebinin, tabiatlarında böyle bir kavrama ve anlama kıtlığı bulunması veya dinlerine bağlılıkları olmadığını; tam tersine, öteden beri peygamberleri ve onlara indirilen ilâhî hakikatleri inkâr etmeleri, böylece inkârcılığın kendilerinde âdeta bir alışkanlık ve huy halini alması yüzünden Allah'ın rahmetinden mahrum kaldıkları için bu şekilde Hz. Muhammed'in tebliğ ettiği ilâhî hakikatlere karşı kapalı hale geldiklerini belirtmektedir.

89. Medine'deki yahudiler yakında yeni bir peygamber geleceğini, Tevrat'ı tasdik eden yani tevhid ve diğer temel itikad konularıyla dinin aslî hedeflerinde Tevrat'la uyuşan, ayrıca Tevrat'ın son peygamberle ilgili müjdesini doğrulayan (Râzî, III, 180) yeni bir kitap indirileceğini biliyor; bu peygamberin ve getirdiği kitabın tevhidi yeniden hâkim kılarak, Yahudiliğin de düşmanı olan putperestliği ortadan kaldıracağına, böylece Mûsâ'nın dinini yeniden güçlendireceğine ve bu suretle kendilerinin de Medine müşrikleri karşısında üstün duruma geçeceklerine inanıyorlardı. Yahudiler, Evs ve Hazrec adlı Medineli Arap kabileleriyle savaşıp yenildiklerinde onlara, "Sizinle asıl beklediğimiz peygamber gelince hesaplaşacağız ve o zaman sizi yeneceğiz" derlerdi (İbn Atıyye, I, 178).

İşte bekledikleri peygamber ve kitap geldiğine göre onu Araplar'dan önce kendilerinin kabul etmeleri gerekirdi. Fakat onlar inkâr ettiler. Çünkü bu peygamber, umduklarının aksine, İsrâiloğulları'ndan değil Araplar arasından gönderilmişti.

90. Hz. Muhammed'in hak peygamber, Kur'an'ın hak kitap olduğunu bile bile, Allah'ın dilediği kavimden, dilediği kuluna kitap indirip peygamberlik ihsan etmesini gönül rızâsıyla kabullenip iman etmek gerekirken inkâr yolunu seçmek bütün kötülüklerin en fenasıdır ve yahudiler, ırkçılık ve benlik gururuna kapılarak bu kötülüğü işlemekle gerçekte benliklerini kaybetmişler, kendilerini boşa harcamışlar, mümin olmanın şerefinden yoksun kalmışlardır. Böylece onlar, esasen Mûsâ'nın dinini canlarının istediği gibi yorumlayıp sapmaları yüzünden uğradıkları ilâhî gazaba, bu kez de Hz. Muhammed ve Kur'an karşısındaki olumsuz tutumlarıyla mâruz kalmışlar; alçaltıcı bir cezaya müstahak olmuşlardır.

91. Vahyin kime indirildiği değil kimin tarafından indirildiği önemlidir. Nitekim âyette "Muhammed'e indirilene inanın" yerine "Allah'ın indirdiğine inanın" buyurularak bu gerçeğe işaret buyurulmuştur. Oysa yahudiler "Biz sadece bize indirilene inanırız" demekle, gerçeğin peşinde olmadıklarını, İsrâil ırkçılığını ilâhî vahyin de üstünde tuttuklarını ortaya koymuşlar; Tevrat'tan sonra indirilen Kur'an da hak kitap olduğu ve esasen asıl Tevrat'taki ezelî ebedî değişmez gerçekleri de onayladığı halde, sözde kendi dinlerinde kararlı olduklarını ileri sürerek onu inkâr etmişlerdir. Gerçekte daha önce atalarının kendi içlerinden gönderilmiş bazı peygamberleri öldürmeleri, bu toplumun kendi dinlerine bağlılıklarında da samimi olmadıklarını göstermektedir.

92 – 96

وَلَقَدْ جَاءَكُمْ مُوسٰى بِالْبَيِّنَاتِ ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِهٖ
وَاَنْتُمْ ظَالِمُونَ ﴿٩٢﴾ وَاِذْ اَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ وَرَفَعْنَا

فَوْقَكُمُ الطُّورَۜ خُذُوا مَٓا اٰتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ وَاسْمَعُواۜ
قَالُوا سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا وَاُشْرِبُوا ف۪ي قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ بِكُفْرِهِمْۜ
قُلْ بِئْسَمَا يَأْمُرُكُمْ بِه۪ٓ ا۪يمَانُكُمْ اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِن۪ينَ ﴿٩٣﴾
قُلْ اِنْ كَانَتْ لَكُمُ الدَّارُ الْاٰخِرَةُ عِنْدَ اللّٰهِ خَالِصَةً مِنْ دُونِ
النَّاسِ فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ اِنْ كُنْتُمْ صَادِق۪ينَ ﴿٩٤﴾ وَلَنْ يَتَمَنَّوْهُ
اَبَدًا بِمَا قَدَّمَتْ اَيْد۪يهِمْۜ وَاللّٰهُ عَل۪يمٌ بِالظَّالِم۪ينَ ﴿٩٥﴾ وَلَتَجِدَنَّهُمْ
اَحْرَصَ النَّاسِ عَلٰى حَيٰوةٍۚ وَمِنَ الَّذ۪ينَ اَشْرَكُواۚ يَوَدُّ اَحَدُهُمْ
لَوْ يُعَمَّرُ اَلْفَ سَنَةٍۚ وَمَا هُوَ بِمُزَحْزِحِه۪ مِنَ الْعَذَابِ اَنْ يُعَمَّرَۜ
وَاللّٰهُ بَص۪يرٌ بِمَا يَعْمَلُونَ ﴿٩٦﴾

Meâli

92. Andolsun Mûsâ size apaçık mûcizeler getirmişti. Sonra onun ardından haksızlıkla buzağı putunu edindiniz. **93.** Hatırlayın ki sizden sağlam bir söz almış, dağı da üzerinize kaldırmıştık. "Size verdiklerimizi kuvvetle tutun, söylenenlere kulak verin" demiştik. Onlar, "İşittik ve isyan ettik!" dediler. İnkârları yüzünden kalpleri buzağı sevgisiyle dopdoluydu. De ki: "Eğer inanıyorsanız, imanınız size ne kötü şeyler emrediyor!" **94.** Onlara, "Şayet Allah katında âhiret yurdu, diğer insanlara değil de yalnız size ait ise ve bu iddianızda doğruysanız haydi ölümü isteyin bakalım!" de. **95.** Kendi elleriyle yapıp ettikleri işler sebebiyle hiçbir zaman ölümü temenni etmeyeceklerdir. Allah zalimleri iyi bilir.

96. Yemin olsun ki, onları insanların yaşamaya en düşkünü olarak bulursun; müşriklerden de çok; her biri ister ki bin sene yaşasın. Oysa yaşatılması hiç kimseyi azaptan kurtaramaz. Allah onların yapmakta olduklarını eksiksiz görür.

Tefsiri

92. Yahudilerin, Kur'an'a ve Hz. Peygamber'e inanmayıp eski dinlerinde sebat edecekleri şeklindeki iddialarına karşılık, burada onların kendi dinlerine bağlılıklarının da asılsız olduğu ortaya konmaktadır. Zira onlar daha önce kendilerine Tevrat'ı getiren ve çeşitli mûcizelerle peygamberliğini kanıtlayan Mûsâ'ya karşı da sıkıntılar çıkarmışlar; onun yokluğunu fırsat bilerek uydurma bir tanrı bile edinmişlerdi (bk. A'râf 7/148; Tâhâ 20/88).

93. Allah İsrâiloğulları'ndan "Allah'a kulluk edip O'na ortak koşmayacaklarına, doğru olduklarına ilişkin kanıtlar getiren peygamberlere iman edeceklerine, Allah'ın hükümlerine ve kanunlarına boyun eğeceklerine", özellikle kendi milletlerinden olan Hz. İsmâil'in soyundan gelen Hz. Muhammed'e inanacaklarına ve daha başka konulara ilişkin olarak söz almış (bilgi için bk. Bakara 2/40); bu arada üzerlerine dağı kaldırmıştır. İsrâiloğulları'na Allah'ın kudretini göstererek tehdit yoluyla söz vermelerini veya sözlerinde durmalarını sağlama ya da genel olarak ıslah etme amacı taşıdığı rivayet edilen bu dağı kaldırma olayının bir mûcize olduğu anlaşılmakla birlikte mahiyeti hakkında tefsirlerde yer alan bilgilerin hangi kaynağa dayandırıldığı bilinmemektedir (bilgi için bk. Bakara 2/63). Buna rağmen onlar, Hz. Mûsâ'nın ikazlarına, "İşittik ve isyan ettik" şeklinde karşılık vermek veya bu anlama gelebilecek eylemlerde bulunmak (İbn Atıyye, I, 180) suretiyle inat ve isyanlarını sürdürmüşlerdir. "İnkârları yüzünden kalpleri buzağı sevgisiyle dopdoluydu" anlamındaki ifadeden, İsrâiloğulları'nın, asırlarca Mısır'da kalmalarının bir sonucu olarak, Mısırlılar gibi sığıra kutsallık atfetmelerinin kastedildiği düşünülebilir (bk. Bakara 2/51, 54, 67; A'râf 7/152; Tâhâ 20/85-96). Her ne sebeple olursa olsun bu durum inkâr etmelerinin bir sonucuydu. Medine yahudileri, "Biz sadece bize indirilene inanırız" diyorlardı. Oysa onların

inanç tarihleri, belirtildiği gibi bir sürü sapmalarla doluydu; onun için de onların yanlış inançları kendilerine böyle çok kötü şeyler emrediyordu; Hz. Peygamber'i ve Kur'an'ı reddetmeleri de bu kötülüklerden biriydi.

94-95. Yahudilerin, âhiret yurdunun yalnızca kendilerine ait olacağı, sadece kendilerinin cennete girecekleri yolundaki iddialarına cevap verilmekte, eğer bu iddialarında samimi iseler, asıl yurtlarından bile uzaklaşmış olarak çeşitli zahmet, elem ve kederler içinde yaşadıkları şu dünyadan ayrılarak, eksiksiz bir mutluluk yeri olan cennete kavuşabilmek için bir an önce ölmeyi istemeleri gerektiği ifade edilmektedir. Onlar böyle bir temennide bulunamazlar, çünkü kendi iddialarından kendileri de emin değillerdir. Bunun sebebi de bizzat kendilerinin işledikleri cürüm ve cinayetlerdir. Her ne kadar sözde kendilerine indirilen kitaba inandıklarını, doğru yolda olduklarını ve bütün insanlar içinde âhiret mutluluğuna sadece kendilerinin lâyık olduğunu iddia ediyorlarsa da, işledikleri kötülükler yüzünden vicdanları bu iddialarını doğrulamamaktadır. Bunun için asla ölümü temenni edemezler.

96. Yahudiler, âhiret yurdunda sadece kendilerinin mutlu olacaklarını ileri sürmelerine rağmen hakikatte insanlar içinde, âhireti düşünmeden dünya hırsına en fazla kapılanların da onlar olduğu ifade edilmektedir. Bu durum tecrübeyle de sabittir. Onun için âyette, "Onlar, insanların yaşamaya en düşkün olanlarıdır" denilmeyip, "Onları, insanların yaşamaya en düşkünü olarak bulursun" buyurulmuştur. İşte iddialarındaki bu samimiyetsizlik nedeniyle 95. âyette yüce Allah onları "zalimler" diye nitelemiştir.

Yahudilerin dünya hırsına bu derece kapılmalarının temelinde, iddia ettiklerinin aksine, âhirete imanlarının zayıflığı bulunmaktadır. Esasen Yahudiliğin Hz. Mûsâ'ya nisbet edilen ve Tevrat'ı oluşturan beş kitabında âhiret fikri son derece zayıf ve müphemdir. Nitekim Yahudiliğin buyruklarının Tevrat'ta yer alan bütün yaptırımları dünyevîdir; teşvik ve sakındırmalar dünya hayatıyla ilgilidir. İyilik yapanlar için sıhhat, âfiyet, bolluk, evlât çokluğu, düşmanlara karşı galibiyet ve hâkimiyet; isyan edenler için hastalık, kıtlık, mağlûbiyet, esaret Tevrat'ta sık sık tekrarlanan yaptırımlardır. Ancak daha sonraki dönemlerde, özellikle Hz. Mûsâ'dan yedi

asır sonra vuku bulan Bâbil esareti sırasında ve İran kültürünün etkisiyle Yahudilik'te âhiret inancı daha net bir şekilde oluşmaya başlamış; zamanla Hıristiyanlık ve İslâmiyet'in de etkisiyle bu inanç, Yahudiliğin belli başlı itikad esaslarından biri haline gelebilmiştir. Bunda, ikisi de İslâm kültürü içinde yetişmiş olan Mısırlı Saadia Gaon ile (Saîd b. Yûsuf el-Feyyûmî) Endülüslü Moşe ben Maimun (Mûsâ İbn Meymûn) isimli ilâhiyatçıların büyük payları olmuştur (genişbilgi için bk. Yaşar Kutluay, *İslâm ve Yahudi Mezhepleri*, s. 123-131; ayrıca bk. Cumʻa 62/5-8).

Aynı âyette dünyaya aşırı bağlılık konusunda yahudilerle müşrik Araplar arasında bir paralellik kurulması ilgi çekicidir (şirk ve müşrik terimleri hakkında bilgi için bk. Bakara 2/105). Gerçekten yahudiler gibi Câhiliye Arapları da putperestliğe özgü dinî faaliyetleriyle uhrevî bir amaç gözetmeyip sağlık, âfiyet, servet kazanmak, savaşlarda zaferler elde etmek, erkek evlât sahibi olmak gibi dünyevî amaçlar güderlerdi. Bu da onların âhirete inanmamalarının bir sonucuydu. Kur'an-ı Kerîm'de de müşriklerin baʻs, haşir, cennet ve cehennem gibi âhiret hallerine inandıklarına dair hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Aksine birçok âyette onların âhireti inkâr ettikleri bildirilmektedir (meselâ bk. Enʻâm 6/29; Nahl 16/38; İsrâ 17/49). Onlar yeniden dirilmeyi "eskilerin masalları" sayarlardı (Neml 27/67-68). Câhiliye şiirinde de âhireti inkâr eden ifadelere rastlanır. Meselâ Şeddâd b. Esved'e isnat edilen bir kıtada, "İbn Kebeşe (yani Hz. Muhammed), beni yeniden diriltileceğimi söyleyerek mi korkutuyor?" denildikten sonra, insan ruhu bir kuşa dönüşerek bedenden ayrıldıktan sonra yeniden canlanmanın imkânsız olacağı savunulmakta; Tarafe'nin ünlü *Muallaka*'sında da ebedîlikten söz edilemeyeceğine göre insan için yapılacak en iyi şeyin elden geldiğince dünya zevklerinden yararlanmak olduğu belirtilmektedir (bk. Zevzenî, *Şerhu'l-Muʻallakât*, Beyrut, ts. [Mektebetü dâireti'l-beyân], s. 82).

97 – 98

قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَى قَلْبِكَ بِإِذْنِ
اللَّهِ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَهُدًى وَبُشْرَى لِلْمُؤْمِنِينَ ﴿٩٧﴾

مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِلّٰهِ وَمَلٰٓئِكَتِهٖ وَرُسُلِهٖ وَجِبْر۪يلَ
وَم۪يكَالَ فَاِنَّ اللّٰهَ عَدُوٌّ لِلْكَافِر۪ينَ ﴿٩٨﴾

Meâli

97. Söyle (yahudilere): Cebrâil'e kim düşmansa bilsin ki, Allah'ın izniyle önce gelen kitapları doğrulayıcı, müminler için bir hidayet rehberi ve müjdeci olarak Kur'an'ı senin kalbine indiren odur. **98.** Her kim Allah'a, meleklerine, peygamberlerine, Cebrâil'e ve Mîkâil'e düşman ise bilsin ki Allah da inkârcıların düşmanıdır.

Tefsiri

97-98. *Cebrâil* kelimesi İbrânîce veya Keldânîce'de "Tanrı'nın güçlü adamı" anlamına gelen Gabriel (Gavriel) isminin Arapçalaştırılmış şekli olup İslâm inançlarına göre ilâhî emirleri peygamber ve meleklere ulaştıran vahiy meleğinin adıdır. Kur'an-ı Kerîm'de Cibrîl, Rûhulkudüs, Rûhulemîn, Ruh ve Resul şeklinde beş değişik isimle anılır. Necm sûresinde (53/5-6) işaret edildiğine göre Cebrâil, karşı konulamayan müthiş bir güce ve kesin bilgilere sahiptir. Hz. Peygamber onu bir kere "açık ufuk"ta, bir kere de "sidretü'l-müntehâ"da aslî hüviyetiyle görmüştür. Cebrâil hadislerde de Hz. Peygamber'e vahiy getiren, Kur'an'ı öğreten ve değişik konularda hükümler bildiren, Resûl-i Ekrem'e, hatta bazan sahâbîlere insan şeklinde görünen bir melek olarak sık sık anılır. Medine'de Hz. Peygamber'in huzurunda oturduğu yer, daha sonra "makam-ı Cibrîl" diye anılmıştır. Özellikle ramazan aylarında geceleri Resûlullah'a gelerek daha önce nâzil olmuş âyetleri ay sonuna kadar bir defa baştan sona kadar onun ağzından dinlerdi (Buhârî, "Savm", 7; *Müsned*, I, 288). İslâmî kaynaklara göre Cebrâil, Arş'ı taşıyan ve "mukarrebîn" diye anılan meleklerden olup nurdan yaratılmıştır. Makamı yedinci kat gökteki sidretü'l-müntehâdır. En son ölecek ve âhirette ilk diriltilecek varlıklardandır. Hz. Muhammed'den önceki peygamberlere de vahiy getirmiş ve başka bilgiler öğretmiş; yine onlara birçok konuda yardımcı ve destek olmuştur.

Mîkâil de İbrânîce'deki Mikhael'in Arap telaffuzundaki şekli olup büyük meleklerden birinin ismidir. Bu isim Kur'an'da sadece konumuz olan 98. âyette geçer. Bazı hadislerle diğer İslâmî kaynaklarda Mîkâil'in yağmur yağdırmak, bitki bitirmek gibi tabiat olaylarını düzenlemekle ve yaratıkların rızıklarını yönetmekle görevli olduğu belirtilir. Bir hadiste Hz. Peygamber'in, cehennemin bekçisi Mâlik ile Cebrâil ve Mîkâil'i rüyasında gördüğü (Buhârî, "Bed'ü'l-halk", 7), başka bir hadiste de Mîkâil'in Hz. Peygamber'e Kur'an'ı yedi harfe göre okuttuğu ifade edilir (*Müsned*, III, 224).

Cebrâil'in Hz. Peygamber'e vahiy getirdiğini bildiren ve Medine yahudilerinin bu melek hakkındaki yanlış kanaatlerine işaret eden yukarıdaki âyetlerin iniş sebebiyle ilgili olarak müfessirlerin verdiği bilgilere göre Fedek yahudilerinden bir grup Hz. Peygamber'e gelerek, dört konuda soruları olduğunu, bunlara doğru cevaplar verirse müslüman olacaklarını ifade etmişlerdi. Üç sorunun cevabını bekledikleri gibi aldılar. Dördüncü soruları Hz. Peygamber'e vahiy getiren meleğin isminin ne olduğu idi. "Cebrâil" cevabını alınca yahudiler, "Cebrâil bizim düşmanımızdır; çünkü o savaş, kıtlık ve kuraklık meleğidir. Eğer sana vahiy getiren melek Mîkâil olsaydı iman ederdik; çünkü Mîkâil rahmet, bolluk ve yağmur meleğidir" dediler. Diğer bir rivayete göre Hz. Ömer yahudilere, Hz. Muhammed'i yalanlamak için böylesine çaba göstermelerinin sebebini sorduğunda, "Çünkü ona vahiy getiren Cebrâil bizim düşmanımızdır" demişlerdi. Bazı tefsirlerde, yahudilerin, Bâbil Kralı Buhtunnasr'ın (Nebukadnezzar) Kudüs'ü işgal edip (m. ö. 586) yahudi krallığına son vermesi sırasında Cebrâil'den yardım gördüğünü ileri sürerek bu yüzden onu kendilerine düşman bildikleri de kaydedilmektedir (bk. İbn Atıyye, I, 183). İşte yukarıdaki iki âyette, yahudilerin bu düşmanlıklarının yersiz ve haksız olduğuna işaret edilmektedir. Çünkü Cebrâil, daha önceki kitapları ve bu arada Tevrat'ı doğrulayan, inananlar için bir rehber ve mutluluk vesilesi olmak gibi yüce değerler taşıyan Kur'an'ı Hz. Peygamber'e getiren, âyetteki ifadesiyle onun kalbine indiren bir melektir; bu görevini de Allah'ın izniyle yapmıştır; yani sadece Allah'ın kendisine verdiği bir görevi ifa etmiş, Allah ile peygamberleri arasında bir elçilik yapmıştır. Şu halde bundan dolayı ona düşmanlık duygusu beslemek, gerçekte onun getirdiği vahye ve vahyi gönderene karşı düşmanlıktır. Bu sebeple 98. âyette, Cebrâil'e düş-

man olmanın bir bakıma Allah'a, peygamberlere ve diğer meleklere, bu arada yahudilerin çok sevdiklerini söyledikleri Mîkâil'e düşman olmak anlamına geleceğine işaret edilmekte; bu yüzden Allah'ın da bu kâfirlerin düşmanı olduğu belirtilmektedir.

99 – 101

وَلَقَدْ اَنْزَلْنَٓا اِلَيْكَ اٰيَاتٍ بَيِّنَاتٍۚ وَمَا يَكْفُرُ بِهَٓا اِلَّا الْفَاسِقُونَ ﴿٩٩﴾ اَوَكُلَّمَا
عَاهَدُوا عَهْدًا نَبَذَهُ فَر۪يقٌ مِنْهُمْۜ بَلْ اَكْثَرُهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿١٠٠﴾
وَلَمَّا جَٓاءَهُمْ رَسُولٌ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ نَبَذَ فَر۪يقٌ
مِنَ الَّذ۪ينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَۗ كِتَابَ اللّٰهِ وَرَٓاءَ ظُهُورِهِمْ كَاَنَّهُمْ
لَا يَعْلَمُونَ ﴿١٠١﴾

Meâli

99. Andolsun ki sana apaçık âyetler indirdik. Onları ancak fâsıklar inkâr eder. **100.** Ne zaman onlar bir ahidde bulundularsa yine kendilerinden bir grup onu bozmadı mı? Zaten onların çoğu iman etmezler. **101.** Allah tarafından kendilerine, yanlarında bulunanı tasdik edici bir elçi gelince Ehl-i kitabın bir kısmı, Allah'ın kitabını sanki bilmiyorlarmış gibi arkalarına atıp terkettiler.

Tefsiri

99. Yüce Allah'ın Hz. Peygamber'e açık seçik âyetler indirdiği kesin bir dille ifade edilerek fâsıklardan başkasının bu âyetleri inkâr etmelerinin mümkün olmadığı belirtilmekte ve bu suretle yahudiler fâsıklıkla suçlanmaktadır. *Fâsık* "dinin emir ve yasaklarına aykırı davranma" anlamına gelen "fısk" kelimesinden türetilmiş bir isim olup "Allah'ın buyruklarına itaat etmeyip âsi olan mümin, münafık veya kâfir" mânalarında kul-

lanılan bir terimdir. Genellikle büyük günahlar işleyen kimselere fâsık denmiştir. Bu günahlar içinde dinin itikad ilkelerinden biri veya birkaçı bulunursa fâsıkın aynı zamanda kâfir olduğu hususunda görüşbirliği vardır; fakat haksız yere ve kasten adam öldürmek, zina etmek, hırsızlık yapmak gibi dinin büyük günah saydığı fiilleri işlemenin de insanı dinden çıkarıp çıkarmayacağı hususunda mezhepler arasında görüş ayrılığı bulunmaktadır. Ehl-i sünnet dışı bazı mezhepler bu tür günahlar işleyen fâsıkların mümin olma niteliğini kaybettiklerini ve ebedî olarak cehennemde kalacaklarını ileri sürerken bu görüşü çok sert ve aşırı bulan Ehl-i sünnet bilginleri müminlerin de büyük günah işleyebileceklerini, bu sebeple iman esaslarını kabul eden fâsıkı kâfir saymanın yanlış olduğunu, bunların –eğer affedilmezlerse– günahlarının büyüklüğüne göre bir süre cehennemde azap çektikten sonra cennete kabul buyurulacaklarını hem Kur'an ve hadislerden getirdikleri delillerle hem de aklî gerekçelerle kanıtlamaya çalışmışlardır (genişbilgi için bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Fâsık", *DİA*, XII, 202-205; Ali Şafak, "Fısk", *DİA*, XIII, 37-38). Konumuz olan âyette "fâsıklar" kelimesi, İslâm'ı, Kur'an'ı ve Hz. Muhammed'in peygamberliğini inkâr eden yahudileri veya Allah'ın âyetlerini inkâr eden herkesi kapsadığı için "kâfirler" anlamında kullanılmıştır.

100-101. İsrâiloğulları'nın, Mısır'dan ayrıldıktan sonra çölde kaldıkları kırk yıl boyunca sık sık Mûsâ'nın peşine takıldıklarına pişman oldukları, ona isyan ettikleri, bu yüzden Tanrı'nın öfkesine mâruz kaldıkları ve "sert enseli kavim" şeklinde kınandıkları, zaman zaman da cezalandırıldıkları bildirilmektedir (meselâ bk. Çıkış, 33/3, 5; Sayılar, 16/12-14). Bu âyetlerde ise kınayıcı bir üslûpla, kendi dinlerine ve peygamberlerine karşı bu sadakatsizliği gösterenlerin, Hz. Muhammed'in peygamberliğini reddetmelerinde şaşılacak bir durum bulunmadığı bildirilmektedir. Hz. Peygamber, onların eski dinlerini ve kitaplarını tasdik ettiği, ayrıca yahudilerin kendi kitapları da bu son peygambere inanmalarını gerektirdiği halde, şimdi Medine yahudileri bunu bilmezlikten gelip, bir bakıma kendi kitaplarını da hiçe sayarak Hz. Muhammed'in peygamberliğini tanımamaktadırlar. Âyette yahudilerin bu tutumlarının, yukarıda belirtilen tarihî karakterleriyle uyuşmakta olduğuna işaret edilmekte ve

böylece Hz. Muhammed'den, yahudilerce sergilenen olumsuz tavırlara şaşmaması, bu yüzden huzursuz olmaması istenmektedir.

102 – 103

وَاتَّبَعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ عَلٰى مُلْكِ سُلَيْمٰنَ
وَمَا كَفَرَ سُلَيْمٰنُ وَلٰكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا يُعَلِّمُونَ
النَّاسَ السِّحْرَ وَمَا اُنْزِلَ عَلَى الْمَلَكَيْنِ بِبَابِلَ هَارُوتَ
وَمَارُوتَ وَمَا يُعَلِّمَانِ مِنْ اَحَدٍ حَتّٰى يَقُولَا اِنَّمَا نَحْنُ فِتْنَةٌ فَلَا
تَكْفُرْ فَيَتَعَلَّمُونَ مِنْهُمَا مَا يُفَرِّقُونَ بِهِ بَيْنَ الْمَرْءِ وَزَوْجِهِ
وَمَا هُمْ بِضَٓارّ۪ينَ بِهِ مِنْ اَحَدٍ اِلَّا بِاِذْنِ اللّٰهِ وَيَتَعَلَّمُونَ مَا يَضُرُّهُمْ
وَلَا يَنْفَعُهُمْ وَلَقَدْ عَلِمُوا لَمَنِ اشْتَرٰيهُ مَا لَهُ فِي الْاٰخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍ
وَلَبِئْسَ مَا شَرَوْا بِهٖٓ اَنْفُسَهُمْ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ ﴿١٠٢﴾ وَلَوْ اَنَّهُمْ
اٰمَنُوا وَاتَّقَوْا لَمَثُوبَةٌ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ خَيْرٌ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ ﴿١٠٣﴾

Meâli

102. Onlar, Süleyman'ın hükümranlığı hakkında şeytanların uydurup söylediklerine uydular. Gerçek şu ki Süleyman kâfir olmadı, fakat şeytanlar kâfir oldular; çünkü insanlara sihri, Bâbil'de iki meleğe, Hârût'la Mârût'a indirileni öğretiyorlardı. Halbuki bu iki melek, "Biz ancak

imtihan vasıtasıyız; sakın küfre sapma!" demedikçe hiç kimseye bilgi vermezlerdi. Fakat onlar bu iki melekten, karı ile koca arasını açacak şeyleri öğreniyorlardı. Oysa Allah'ın izni olmadıkça onunla hiç kimseye zarar veremezlerdi. Yine de kendilerine fayda sağlayanı değil zarar vereni öğreniyorlardı. Andolsun onlar, bunu (sihri) satın alan kimsenin âhiretten nasibi olmadığını çok iyi biliyorlardı. Karşılığında kendilerini sattıkları şey ne kötüdür, bir bilselerdi! **103.** Eğer onlar iman edip kendilerini kötülükten korusalardı şüphesiz Allah tarafından verilecek sevap daha hayırlı olacaktı. Keşke bunu bilselerdi!

Tefsiri

102-103. *Hz. Süleyman* Kitâb-ı Mukaddes'te ve Kur'an-ı Kerîm'de kişiliğinden ve faaliyetlerinden genişçe söz edilen bir peygamberdir. Yahudi literatüründe kendisinden, peygamberden çok kral olarak bahsedilir. Kitâb-ı Mukaddes'te ismi, "barış, selâmet" anlamında Şelomo olarak geçer. Babası Hz. Dâvûd, annesi Batşeba'dır (II. Samuel, 12/24). Hz. Dâvûd'un yaşlılığında onun yerine, yaklaşık milâttan önce 970'te İsrâil tahtına geçmiş; dönemin Mısır firavununun kızıyla evlenmiş; kırk yıl hükümdarlıkta kalmış; bu sırada Irmak'tan (Fırat) Filistîler diyarına ve Mısır sınırına kadar uzanan geniş bir ülkede hüküm sürmüştür (I. Krallar, 4/21). Oldukça zengin ve aynı zamanda hikmet sahibi bir hükümdardı. Sadece bir defa savaş yapmış ve galip gelmiştir. Kendi adıyla anılan ve yahudilerce en kutsal mekân olarak bilinen Kudüs'teki ünlü mâbedi inşa etmiştir (Süleyman Mâbedi hakkında bk. İsrâ 17/1). Kitâb-ı Mukaddes'te bir bölüm, "Süleyman'ın Meselleri" başlığıyla ona nisbet edilir, ayrıca 72 ve 127. Mezmurlar'ın da ona ait olduğu kabul edilir.

Kur'an-ı Kerîm'in on altı yerinde Hz. Süleyman'ın adı anılmakta; keskin zekâsı, engin bilgisi ve hikmetinden söz edilmekte; bu meziyeti sayesinde girift hukukî ve sosyal meseleleri hallettiği, kuşların ve diğer hayvanların dillerini bile öğrendiği; bitkilere, rüzgâra, hayvanlara ve cinlere hükmettiği; erimiş bakırı kullanarak çeşitli araçlar ve gereçler yaptığı bildirilmektedir. Kitâb-ı Mukaddes'te Hz. Süleyman'ın âhir ömründe putlara taptığı, bu yüzden Allah'ın gözünden düştüğü ve O'nun öfkesine uğrayarak hükümdarlığının elinden alınmasıyla tehdit edildiği ileri sürü-

lürken, Kur'an-ı Kerîm'de bütün peygamberlerin mâsumiyeti yönündeki yaklaşım Hz. Süleyman için de sergilenerek bu iddia kesinlikle reddedilmiş (aşağıya bk.) ve onun sadece bir defa, çok sevdiği cins atlarıyla meşgul olmak yüzünden Allah'ı anmayı ihmal ettiği (dua veya ibadetinin vaktini geçirdiği), fakat çok geçmeden bu hatasından dolayı tövbe edip af dilediği ve bağışlandığı bildirilmiştir (Sâd 38/30-35).

Âyetteki "şeyâtîn" (şeytanlar) kelimesi klasik tefsirlerde geleneksel anlamda şeytanlar şeklinde anlaşılmış; ancak M. Reşîd Rızâ, En'âm sûresinin 116. âyetine dayanarak buradaki şeytanları "birtakım kıssalar ve masallar anlatan insanlar veya vesvese veren cinler veya her iki cinsten varlıklar" (I, 397), Süleyman Ateş de "şeytan ruhlu kişiler" şeklinde yorumlamıştır (I, 203). Anılan kelimenin, bu söylenenlerin hepsini kapsadığı da düşünülebilir.

Sözlükte *sihir* "sebebi ve kaynağı gizli durum, büyü, gözbağcılık" gibi anlamlara gelen Arapça bir kelime olup, terim olarak tabiat üstü güçlerle ilişki kurmak veya kendilerinde gizli güçler bulunduğuna inanılan bazı tabii nesneleri kullanmak suretiyle faydalı, koruma gayeli ya da zararlı bazı sonuçlar elde etmek için yapılan işleri ifade eder. Sihir veya büyünün başlıca gayesi, bitkileri, hayvanları, insanları, doğal olayları, güçleri veya nesneleri kullanarak veya kontrol ederek birine iyilik ya da kötülük etmek suretiyle maddî veya mânevî bir menfaat ve başarı sağlamaktır. Bu anlamda büyü, tarihin çok eski dönemlerinden beri her toplumda yapılmış ve yapılmakta olup antropoloji, sosyoloji, fenomenoloji, dinler tarihi, etnoloji, mitoloji gibi bilim dallarıyla uğraşanlar büyünün nitelik ve özellikleri, tarif ve tasnifi, dinle büyünün ilişkisi, benzer ve farklı yönleri vb. konular üzerinde durmuşlar, sonuçta bu alanda çok geniş bir literatür oluşmuştur.

Câhiliye döneminde de sihir yaygındı. Cincilik, kehanet, fal okları atmak, yıldızlara bakmak, küçük kareler çizip içlerine harf veya sayı yazmak, düğüm atmak ve üflemek gibi sihir çeşitleri uygulanmaktaydı ve bütün bu işler putperestlikle birlikte yürütülüyordu. Araplar sihirbazlardan çekinir ve onlara saygı duyarlardı. Özellikle eski dönemlerde Firavun gibi hak dine karşı mücadele verip onu başarısız kılmaya kalkışanların sihir ve sihirbazlardan yararlanma yoluna gitmesi; ayrıca müşriklerin, Hz. Peygamber'in ve İslâm'ın başarısını sihir diye niteleyerek gölgeleme-

ye çalışmaları sebebiyle Kur'an-ı Kerîm ve hadislerde de sihir konusuna yer verilmiştir.

Fahreddin er-Râzî (III, 206-213), sihrin mümkün olup olmadığı sorusuna cevap vermeden önce sihir kavramı içine giren bütün uygulamaları sekiz madde altında toplamıştır: **1.** Keldânîler'in sihri. Yıldızperestliğin hâkim olduğu, dünyanın yıldızlar tarafından yönetildiğine inanılan bu kültürde, tılsım da denilen bu sihir çeşidinin gök cisimlerinin yardımıyla yapıldığına inanılırdı. **2.** Güçlü ruh (nefis) sahiplerinin sihri. Bazıları, insanın ruhu uygun biçimde eğitilirse gizli şeyleri görecek düzeyde duyu, algı ve irade gücünün geliştirilebileceğini, bu sayede başkalarınca imkânsız gibi düşünülen birçok bilgi edinebileceğini, işler başarabileceğini söylerler. **3.** Yerdeki ruhlardan yardım alınarak gerçekleştirilen sihir. İnsan ruhunun bu ruhlarla veya cinlerle bağlantı kurması suretiyle yapıldığına inanılan sihirdir. **4.** El çabukluğu ve algı yanıltmaları şeklindeki sihir. Hokkabazlık, gözbağcılık gibi uygulamalar bunun örneğidir. **5.** Bazı teknik cihazlarla sergilenen sihir. Maharetli bir aleti kullanarak bununla ilk defa sergilenen görüntüler (ses çıkaran heykeller, ışık gösterileri gibi), işin mahiyetini bilmeyen insanlarca olağan üstü sanılır. **6.** İlâçlar yardımıyla yapılan sihir (sporcunun doping yapmak suretiyle normal gücünün üstünde performans göstermesi gibi). **7.** Kalbi bağlayarak yapılan sihir. Sihirbazın, şarlatanlık yaparak, ism-i a'zamı bildiğine, bununla istediğini yapabileceğine muhatabını inandırmak suretiyle onu etki altına alıp dilediğini yaptırmasıdır. **8.** Kovculuk yapmak, insanları birbirine düşürmek suretiyle yapılan sihir. Râzî, bunun insanlar arasında yaygın olduğunu da belirtir.

Râzî'nin tesbitine göre Mu'tezile âlimleri, sihir adı altında ileri sürülen, fakat gerçekte doğal sebeplere dayalı doğal olaylardan ibaret olan gösterilerin sihir olmadığını belirtmişler; bunun dışında kalan ve olağan üstü güçler yardımıyla gerçekleştirildiği öne sürülen bütün sihir çeşitlerini asılsız, imkânsız olan sahte gösterilerden ibaret saymışlardır (III, 213). Ehl-i sünnet âlimlerinin önemli bir kısmı, sihir diye ortaya konan işlemlerin büyük bölümünün gerçekte hünerli bazı kimselerin sergilediği el çabukluğu, algı yanıltması, halkın bilgisizliğinden yararlanarak bazı fizik kanunlarını istismar etme; esrar, morfin vb. uyuşturucu veya sarhoş edici

maddeler veya ilâçlar içirerek bir kısım insanları etkileme, umulmadık yöntemlere başvurarak insanları birbirine düşürme gibi gerçekte normal olan bir olayın olağan üstü bir yanı varmış gibi gösterilmesinden ibaret olduğunu belirtmişlerdir. Bunlar mümkündür, fakat gerçek anlamda sihir değildir. İbn Haldûn, *Mukaddime*'sinin (s. 497) "Sihir ve Tılsım İlimleri" başlıklı bölümünde bazı insanların, ruhun (nefis) kuvveti veya şeytânî güçlerin yardımıyla varlıkları etkileyerek, yıldızların ruhaniyetini celbederek, bu sayede varlıklar üzerinde tasarrufta bulunabileceklerini, nitekim kâhinlerin "şeytânî güçler yardımıyla gayb konularını bilme özelliğine sahip olduklarını" düşünmektedir. Ehl-i sünnet çizgisindeki müfessirler de, özellikle konumuz olan âyet ile Felâk sûresinin 4. âyetine, bazı hadis veya haberlere dayanarak genellikle sihirde kısmî bir gerçeklik payı bulunduğu kanaatindedirler.

Bununla birlikte **a)** hakiki olanının hayalî olanından ayırt edilememesi, **b)** böyle bir ayırıma imkân veren objektif ölçüler bulunmaması, **c)** dolayısıyla kontrol edilemez olması, **d)** Allah'ın kurduğu tabii düzeni değiştirmeyi amaçlaması, **e)** insanların bilimsel gerçeklere (meselâ bilimsel tedavi yöntemlerine) güvensizlik duymalarına yol açması, **f)** insanların zaaflarını, dertlerini, korkularını veya ümitlerini sömürmeye ve onları aldatmaya elverişli olması gibi sakıncaları sebebiyle büyücülerin veya sihirbazların birçok gizli şeyi bilebildiği, tabiat üstü işler başarabildiği şeklindeki yaygın inançlar, birkaç istisna dışında bütün kaynaklarda İslâm'a aykırı görülmüş; sihri mubah saymanın, haramı helâl saymak anlamına geleceği, bu sebeple de müslümanın dinden çıkmasına sebep olacağı kanaatine varılmıştır. Ayrıca en yetkili ve güvenilir müslüman bilginler, bir kimsenin, sihrin haram olduğuna inanmakla birlikte, sihir yapmasının veya yaptırmasının ya da sihre ve sihirbaza inanmasının da büyük günah olduğu konusunda ittifak etmişlerdir (bu husustaki hadisler için meselâ bk. Buhârî, "Vesâyâ", 23; Müslim, "Îmân", 144; Ebû Dâvûd, "Vesâyâ", 10). Aslında sihir menfaat amaçlı bir uygulama olduğundan Allah, Peygamber ve din gibi kutsal gerçekleri tanımaz; bununla birlikte ihtiyaç duyduğunda söz konusu değerleri menfaat ve başarı aracı olarak kullanmaktan da çekinmez. Bütün bu anlayış ve uygulamalar, Allah'ın irade ve kudretinin üstünde işler başarabileceği iddiasında olan veya öyle sanılan ya da eyleminin içeriğinde böyle bir iddia saklı bulunan sihirbaza

Peygamber'den, hatta Allah'tan daha büyük değer vermek anlamını ortaya çıkarmakta olup sihir yapmayı ve yaptırmayı yasaklayan hükmün temelinde öncelikle bu gerekçeler bulunmaktadır (daha genişbilgi için bk. Ateş, I, 206-211; Günay Tümer, "Büyü", *DİA*, VI, 501-506).

Bâbil Eski Mezopotamya'nın en büyük ve en ünlü şehridir. Bağdat'ın 88 km. güneyinde, Fırat'ın doğu kıyısındaki yedi tepe üzerinde kalıntıları bulunan ve 2000 seneden fazla tarih sahnesinde kaldığı bilinen şehrin adına ilk defa milâttan önce III. binyılın sonlarına ait Akkad vesikalarında rastlanırsa da kuruluşunun çok daha eski olduğu tahmin edilmektedir. Şehir, içinde çeşitli medeniyetleri barındırmış olup bunların en önemlileri, kanunlarıyla ünlü hükümdar Hammurabi'nin yetiştiği Amurrular dönemiyle, Bâbil'e en parlak çağını yaşatan Keldânîler dönemindekilerdir. Bâbil'e dünyanın yedi hârikasından biri sayılan ünlü asma bahçeleriyle, Büyük İskender'in de içinde öldüğü muhteşem sarayı kazandıran Buhtunnasr da (II. Nebukadnezzar) bir Keldânî hükümdarıydı. Milâttan önce 598'de Kudüs'ü işgal eden Buhtunnasr, kral olarak görevlendirdiği Tsedekiya'nın Bâbil'e vergi ödemeyi reddetmesi üzerine şehri 586'da ikinci defa işgal ve tahrip etmiş; yahudilerin tamamını Bâbil'e götürmüş ve yahudi tarihine "Bâbil esareti" diye geçen bu olay kırk yedi yıl sürmüştür. Bâbil, ne zaman yapıldığı bilinmeyen, bugün harabesi bulunan, yaklaşık 85 m2 genişliğinde bir plan üzerine oturtulan 75 m. yüksekliğindeki ünlü kulesiyle de şöhret bulmuştur.

Bâbil'in diğer bir özelliği ise, tarihi boyunca Mezopotamya'nın astronomi, astroloji, kehanet ve sihir merkezi olmasıdır. Nitekim konumuz olan âyette de şehrin bu özelliği zımnen dile getirilmektedir (daha genişbilgi için bk. Ömer Faruk Harman, "Buhtunnasr", *DİA*, VI, 380-381; Sargon Erdem, "Bâbil", *DİA*, IV, 392-395).

Konumuz olan âyette iki melek ismi olarak geçen *Hârût* ve *Mârût* kelimelerinin aslıyla ilgili çeşitli görüşler vardır. Bir görüşe göre bu kelimelerin aslı Haurvatat ve Ameretât'tır (Lagarde, *Gesammelte Abhandlungen*, s. 15, 169) Bu takdirde dinî varlıklar olarak Hârût ve Mârût'a ilk defa Zerdüştîliğin dinî metinlerinde rastlanmaktadır (bk. M. Boyce, "Amurdad", *Encyclopaedia Iranica*, I, 998).

İslâmî literatürde Hârût ve Mârût hakkında nakledilen rivayetlerin çoğu az farkla, bir geç dönem yahudi eseri olan *Midraş Avkir*'de bulunur. Buradaki rivayete göre tûfandan sonra putperestlik ibadetinin hâlâ sürmesi Elohim'i (Tanrı) kızdırır. Şemhazai ve Azael adında iki melek Tanrı'ya, insanı yaratmasının kötü olduğunu söylerler; çünkü insanlar yeryüzünde bozgunculuk yapmışlardır. Bu iki meleğin, dünyaya indiklerinde insanlar arasında Tanrı'nın hükmünü yayacaklarını vaad etmeleri üzerine Tanrı onları yeryüzüne gönderir. Hikâyenin geri kalan kısmına bakılırsa bu melekler insanlara sihir öğretirler. Kökeni çok daha eski rivayetlere uzanan bu hikâye şüphesiz Tekvîn'deki (6/2-4) "Tanrı oğullarının insan kızlarıyla" olan evliliklerini açıklamaya yöneliktir.

"Tobit Kitabı" (3/8) ve "Süleyman'ın Ahdi" adlı apokrifal (uydurma) yahudi metinlerinde Tanrı'nın denemek için gönderdiği melek, Asmodaios (Asmodeus) adını alır. Zerdüştîlik'te insanlara kötülüğü telkin eden bu cin, "Süleyman'ın Ahdi"nde Kur'anî ifadeyi çağrıştıracak şekilde karı ve kocanın arasını açmak için insanlara büyü öğreten kötü bir varlık pozisyonundadır (E. Davis, "Asmodeus", *Encyclopaedia Judaica*, III, 754, 755).

Yeni Ahid külliyatında Petrus'un II. Mektubu (2-4) ve Yehuda'nın Mektubu'nda (6) "düşmüş (yeryüzüne gönderilmiş) melekler"e atıf varsa da, bunların oryantalistlerce ileri sürüldüğü üzere Hârût ve Mârût'u ima etmesi zayıf bir ihtimaldir.

Kur'an-ı Kerîm'de Hârût ve Mârût'un zikredildiği konumuz olan âyet, Süleyman'a atılan iftiralarla Hârût ve Mârût'un sihir öğretişi hakkında iki ana konuya dair bilgi verir. Müfessirler bu âyetin sihir öğretme ve öğrenmenin sakıncalarını vurguladığı konusunda hemfikirdirler.

Bu âyette Hârût ve Mârût hakkında ayrıntıya girilmediği, ayrıca Hârût ve Mârût'la ilgili senedi güvenilir hiçbir hadis bulunmadığı halde tarih ve tefsir kitaplarında, özellikle "İsrâiliyat" denilen ve hadis literatürüne de giren yahudi kaynaklı rivayetlerde bazı ayrıntılı bilgiler verilmektedir. Ancak Taberî, Kādî İyâz, İbn Hazm, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, Kurtubî, İbn Kesîr, İbnü'l-Cevzî, Fahreddin er-Râzî, Tabersî gibi müfessir ve bilginler bu rivayetleri tenkit etmişler, uydurma veya zayıf olduğunu ifade etmişlerdir. Meselâ İbn Kesîr bu rivayetlerin hepsinin uydurma olduğunu ve gerçekte yahudi asıllı Kâ'b el-Ahbâr'dan kaynaklandığını

belirtir (rivayetlerin tenkidiyle ilgili geniş bilgi için bk. İyâde b. Eyyûb el-Kübeysî, "Kıssatü Hârût ve Mârût fî mîzâni'l-menkûl ve'l-ma'kul", *ed-Dirâsâtü'l-İslâmiyye*, XXVII/3, s. 5-72).

Öte yandan âyetteki ilgili kelimenin mütevâtir olan okunuşu "melekeyn" (iki melek) şeklinde olmakla birlikte İbn Abbas, Hasan-ı Basrî, Ebü'l-Esved ve Dahhâk gibi bazı âlimler bu kelimeyi "melikeyn" (iki melik, iki kral) şeklinde okuyarak Hârût ve Mârût'u insan isimleri olarak kabul etmişlerdir. İbn Hazm ise bunların melek değil iki şeytan veya iki cin kabilesi olduğunu ileri sürmüştür. Buradaki "melekeyn" (iki melek) kelimesinin, "iki kudretli kişi" veya "iki ruhanî kişi" anlamında mecaz olduğunu ileri sürenler de vardır (Reşîd Rızâ, I, 402).

Sözlükte *fitne* kelimesi "sınama, deneme, maddî ve mânevî sıkıntı, üzüntü, belâ ve felâketle imtihan etme" şeklinde açıklanır. Kelime Kur'an-ı Kerîm'de daima kişinin inanç ve ahlâk bakımından denenip sınanmasını ifade edecek biçimde kullanılmıştır. Hadislerde ve diğer İslâmî literatürde ise Kur'an'daki anlamı yanında, "dinî, sosyal ve siyasî kargaşa" anlamında da yaygın olarak kullanılmaktadır. İnanç uğruna mâruz kalınan ağır işkence için de fitne kelimesi kullanılmıştır (meselâ bk. Câhiz, *el-Osmâniyye*, s. 29, 30, 32, 40). Konumuz olan âyette de fitne kelimesi "insanların imanlarında ne kadar sebatkâr olduklarının sınanıp denenmesi, onların bu bakımdan imtihandan geçirilmesi" anlamında kullanılmıştır. İlgili melekler ise böyle bir imtihan aracı olarak gönderilmişlerdir (fitne teriminin Kur'an-ı Kerîm, hadisler ve diğer İslâmî literatürdeki anlamı hakkında genişbilgi için bk. Bakara 2/191).

Hz. Peygamber dönemindeki yahudiler, Kur'an'ın verdiği bilgileri kabul ederek, diğer bütün peygamberler gibi Hz. Süleyman'ın da mâsum, faziletli ve hikmet sahibi bir peygamber olduğuna inanmak yerine, yahudi literatüründe geçen ve onu, işlerini sihirle yürüten, işretçi, âsi ve günahkâr, hatta putperestliğe sapmış bir kral olarak gösteren düzmece bilgilere, isnat ve iftiralara inanırlardı. Yersiz yurtsuz dolaşmaları ve uzun zamanlar esir hayatı yaşamaları sebebiyle cahilleşen, yoksullaşan ve İbrâhimî kültürden uzaklaşıp yozlaşan yahudiler, kendi tarihlerinde gelip geçmiş birçok peygamber gibi Hz. Süleyman'ın hükümdarlığı hakkında da şeytanların, cinlerin veya şeytan karakterli insanların telkinlerine, kâhinlerin derlediği sihir kitaplarına uyarak gerçek dışı kanaatlere sapmışlardı.

Kezâ onlar, cinlerin insanlara gaybı öğrettiği, Süleyman'ın ilminin bu kaynaktan geldiği, saltanatını da bu bilgilerle gerçekleştirdiği, bu bilgiler sayesinde insanları, cinleri, rüzgârı emri altına aldığı yolunda inançlara kapılmışlardır (Zemahşerî, I, 85).

Asıl kâfir olan Süleyman değil şeytanlardır; "Çünkü insanlara sihri ve Bâbil'de iki meleğe, Hârût'la Mârût'a indirileni öğretiyorlardı." Müfessirlerin çoğu Hârût ve Mârût'a indirilenin de sihir olduğunu belirtirler. Buna göre şeytanların öğrettiği şey, Allah tarafından bu iki meleğe indirilen sihirdir. Fakat bazı eski ve yeni müfessirler, "ve mâ ünzile ale'l-melekeyni" cümlesindeki "mâ" kelimesini olumsuzluk edatı kabul ederek bu cümleyi, "İki meleğe (Cebrâil ve Mîkâil) böyle bir şey indirilmedi" şeklinde anlamışlardır (bk. Taberî, I, 452; Şevkânî, I, 131; Reşîd Rızâ, I, 403). İbn Abbas ve Rebî' b. Enes'e isnat edilen bu yorumu dikkate alan Taberî âyeti şöyle anlamlandırıyor: "Onlar (yahudiler), Süleyman'ın hükümranlığı hakkında şeytanın düzüp koştuğu şeylere uydular. Halbuki iki meleğe böyle bir şey indirilmedi. Fakat inkârcı şeytanlar Bâbil'de insanlara, yani Hârût ve Mârût'a sihir öğretiyorlardı. Buna göre âyetteki iki melekten maksat Cebrâil ve Mîkâil'dir. Çünkü yahudi sihirbazları, Allah'ın Süleyman'a sihri Cebrâil ve Mîkâil'in diliyle indirdiğine inanırlardı. Âyette Allah bunu yalanlamış ve elçisi Hz. Muhammed'e, Cebrâil ve Mîkâil'in asla sihir indirmediğini haber vermiş; ayrıca Süleyman'ı, yahudilerin isnat ettikleri sihirden tenzih etmiş; sihrin bir şeytan işi olduğunu, şeytanların Bâbil'de insanlara sihir öğrettiklerini; aslında insanlara bunu öğretenin, Hârût ve Mârût isimli iki kişi olduğunu bildirmiştir. Bu anlayışa göre Hârût ve Mârût insan isimleridir ve böylece yahudilerin iddiaları reddedilmiş olmaktadır (Taberî, I, 452).

Seyyid Kutub da âyeti bu yönde açıkladıktan sonra şöyle diyor: "Anlaşılan ortada bu iki melekle ilgili bir hikâye vardı. Yahudiler ya da şeytan, bu iki meleğin büyücülüğü bildiklerini, onu halka öğrettiklerini iddia ediyor ve bu sanatla ilgili bilginin onlara Allah tarafından verildiğini yayıyorlardı. Kur'an-ı Kerîm bu iftirayı, yani büyücülüğün bu iki meleğe indirildiği iftirasını da yalanlıyor" (I, 146). Ancak Elmalılı, âyetin devamının böyle bir yorumu kabule elverişli olmadığı kanaatindedir (I, 95-96).

Âyette sihrin bir fitne, yani ona inanıp inanmayacakları, bu işle meşgul olup olmayacakları hususunda insanlar için bir imtihan vasıtası olduğu; sihirbazların, Allah'ın izni olmadıkça hiç kimseye zarar veremeyecekleri bildirilmiş; bu arada yahudilerin, kendisini sihre kaptıran bir kimsenin âhiret hayatını büsbütün kaybedeceğini bile bile, yarar sağlayacak bilgiler yerine zarar getirecek bilgiler peşinde koştukları ifade edilmek suretiyle sihre inanmanın, yapmanın ve yaptırmanın dinî bakımdan ne kadar sakıncalı olduğu bir defa daha ortaya konmuştur.

Sonuç olarak bu âyet, Hz. Peygamber dönemindeki Medine yahudilerinin ve onlardan etkilenen Araplar'ın bir peygamber olan Hz. Süleyman'ın putperestliğe saptığı yolundaki iftiralarını reddetmektedir. Nitekim Kitâb-ı Mukaddes'te de bu iftira yer almaktadır. "I. Kırallar"da (11/4-13), "Ve vâki oldu ki Süleyman'ın ihtiyarlığı zamanında karıları onun yüreğini başka ilâhların ardınca saptırdılar. Ve babası Dâvûd'un yüreği Allah'ı rab ile bütün olduğu gibi onun yüreği bütün değildi" denildikten sonra Süleyman'ın (hâşâ!) sapkınlığından örnekler sıralanmakta, daha sonra cezalandırıldığı anlatılmaktadır. İslâm dini bütün peygamberlerin mâsum (Allah tarafından günah işlemekten korunmuş) olduklarını bildirir; onları iman, hidayet ve fazilet önderleri olarak kabul eder. Konumuz olan âyete göre Hz. Süleyman ne sihir yapmış ne de kâfir olmuştur. Bu, yahudilerin iftirasından başka bir şey değildir. Sihir denilen sahtekârlık veya fitne-fesat işlerini ancak şeytanlar türetip insanlara öğretirler. Bunlar müslüman işi değildir. Melekler insanlara, kötülük yapsınlar diye bilgi vermezler. Çünkü bu büyük bir günahtır, melekler ise günah işlemeyecek yapıda yaratılmışlardır. Onların öğrettiği hususlar birer deneme vesilesidir; dolayısıyla insanlar onları iyi maksatlar veya –eşlerin arasını bozmak gibi– kötü maksatlar için kullanabilirler ve Allah katında bu tutumlarına göre yargılanırlar. Şunu da bilmek gerekir ki, Allah'ın izni olmadıkça kötü niyetliler zarar veremezler; onlar sadece âhirette kendilerine zarar verecek şeyleri satın almış ve böylece çok kötü bir iş yapmış olurlar.

Şu halde âyetin asıl maksadı Hz. Süleyman'ı yahudilerin iftiralarından tenzih etmek, kötülüğün kaynağının peygamberler veya melekler değil, şeytanlar veya şeytan tabiatlı cinler veya insanlar olduğunu, meleklerin insanlara telkin edeceği bilgileri birer imkân ve dolayısıyla imtihan sebebi bilip bunları hayırlı konularda değerlendirmek gerektiğini anlatmak, böylece müminleri yanlış inanç ve uygulamalardan korumaktır.

104 – 108

يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا لَا تَقُولُوا رَاعِنَا وَقُولُوا انْظُرْنَا وَاسْمَعُوا
وَلِلْكَافِرٖينَ عَذَابٌ اَلٖيمٌ ﴿١٠٤﴾ مَا يَوَدُّ الَّذٖينَ كَفَرُوا مِنْ اَهْلِ
الْكِتَابِ وَلَا الْمُشْرِكٖينَ اَنْ يُنَزَّلَ عَلَيْكُمْ مِنْ خَيْرٍ مِنْ رَبِّكُمْ
وَاللّٰهُ يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهٖ مَنْ يَشَٓاءُ وَاللّٰهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظٖيمِ ﴿١٠٥﴾
مَا نَنْسَخْ مِنْ اٰيَةٍ اَوْ نُنْسِهَا نَاْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَٓا اَوْ مِثْلِهَا اَلَمْ
تَعْلَمْ اَنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدٖيرٌ ﴿١٠٦﴾ اَلَمْ تَعْلَمْ اَنَّ اللّٰهَ لَهُ
مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللّٰهِ مِنْ وَلِيٍّ
وَلَا نَصٖيرٍ ﴿١٠٧﴾ اَمْ تُرٖيدُونَ اَنْ تَسْـَٔلُوا رَسُولَكُمْ كَمَا
سُئِلَ مُوسٰى مِنْ قَبْلُ وَمَنْ يَتَبَدَّلِ الْكُفْرَ بِالْاٖيمَانِ فَقَدْ
ضَلَّ سَوَٓاءَ السَّبٖيلِ ﴿١٠٨﴾

Meâli

104. Ey iman edenler! "Râinâ!" demeyin; "unzurnâ" deyin ve iyi dinleyin. Kâfirler için elem verici bir azap vardır. **105**. Ehl-i kitaptan kâfirler ve putperestler Rabbinizden size bir hayır indirilmesini istemezler. Halbuki Allah rahmetini ancak dilediğine tahsis eder. Allah büyük lutuf sahibidir. **106.** Biz bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu

unutturursak, mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz. Bilmez misin ki Allah her şeye kadirdir. **107.** Yine bilmez misin ki göklerin ve yerin mülkiyet ve hükümranlığı yalnız Allah'ındır. Sizin için Allah'tan başka ne bir dost ne de yardımcı vardır. **108.** Yoksa daha önce Mûsâ'ya sorulduğu gibi siz de Peygamber'inize sorular sormak mı istiyorsunuz? Kim imanı küfre değişirse şüphesiz dosdoğru yoldan sapmış olur.

Tefsiri

104. "Râinâ" kelimesi için tefsirlerde değişik mânalar verilmiş ve açıklamalar getirilmiştir (bk. Taberî, I, 469-471; Râzî, III, 224; Şevkânî, I, 136). Bir yoruma göre "râi" (emir kipi) şeklindeki türetilmiş fiil kalıbı (müfâale babı) genellikle iki kişi veya iki zümre arasındaki karşılıklı ilişkileri, tutum ve davranışları ifade ettiğinden, "râinâ" sözü "Bizi kolla, gözet; sen bizi gözetmezsen biz de seni gözetmeyiz" veya "Bizi can kulağıyla dinle; sen bizi dinlemezsen biz de seni dinlemeyiz!" şeklinde bir anlam içerir. Bu ise Peygamber'e karşı bir saygısızlığı çağrıştırmaktadır. Oysa Kur'an-ı Kerîm müslümanları Peygamber hakkında her zaman edepli ve nazik olmaya davet etmekteydi. Bu âyette de Resûl-i Ekrem'le konuşurken ona, belirtilen anlama gelebilecek bir kelimeyle ve kaba bir tavırla hitap etmelerini yakışıksız bulmuş; bunun yerine "unzurnâ", yani "Bize bak, bize ilgi göster" veya "Bize tebliğde bulunurken mühlet ver, durumumuzu gözet ki sözünü daha iyi kavrayıp anlattıklarını öğrenebilelim" demelerini; ayrıca Resûlullah'ı dikkatle dinleyip söylediklerini zihinlerine yerleştirmelerini emretmiştir. Başka bir yoruma göre "râinâ" kelimesi Arapça'da hakaret anlamı taşımamakla birlikte, İbrânî dilinde "râinâ" gibi telaffuz edilen bir hakaret kelimesi bulunmaktaydı. Medine yahudileri hakaret maksadıyla bu kelimeyi kullandıkları, hatta Hz. Peygamber'le tartışırken aynı kelimeyi telaffuz ettikleri (Nisâ 4/46) için âyette müslümanlara, bunun yerine aynı anlama gelen "unzurnâ" kelimesini kullanmaları öğütlenmiştir (Taberî, I, 473-474; Şevkânî, I, 136).

105. *Ehl-i kitap* (ehlü'l-kitâb) tamlaması, "ilâhî bir kitaba inananlar" anlamına gelmekle birlikte, terim olarak müslümanlar dışındaki kutsal kitap sahipleri için kullanılır. Kur'an-ı Kerîm'de Hz. Muhammed dışın-

daki peygamberlere indirilmiş bazı kitaplardan, zebur ve sahîfelerden bahsedilmekle birlikte (genişbilgi için bk. Remzi Kaya, "Ehl-i Kitap", *DİA*, X, 516-519), Allah katından indirilmiş Kur'an'ın dışında iki kitap (Tevrat ve İncil) bulunmaktadır. Kur'an'da otuz bir defa tekrar edilen "ehl-i kitap" tabiriyle de özellikle bu iki kitabın muhatabı olan yahudilerle hıristiyanların kastedildiği anlaşılmaktadır (bk. Taberî, VIII, 69). Kur'an ve hadislerle diğer İslâmî kaynaklarda ehl-i kitap tabiri yanında, Yehûd ve Benî İsrâil tabirleriyle yahudilerden, nasârâ kelimesiyle de hıristiyanlardan geniş olarak söz edilmiştir. Kur'an-ı Kerîm'de diğer bazı dinlere de işaret edilmekle birlikte, özellikle bu iki din üzerinde geniş olarak durulmasının çeşitli sebepleri vardır. Öncelikle Kur'an'ın o dönemdeki muhatapları bu iki dini biliyorlardı; bu dinlerin mensupları Hicaz bölgesinde önemli bir etkinliğe sahip olup müslümanlarla iç içe yaşıyorlardı; bunun sonucu olarak ilk temaslar da onlarla kuruluyordu. Ayrıca, bu iki dinin mensuplarının, bazı eksikliklerinin ve yanlışlıklarının yanında Allah, Peygamber, âhiret ve kutsal kitap inançlarının bulunması, bu suretle ilâhî kaynağa dayanmaları da Kur'an-ı Kerîm'in bu iki dine ve mensuplarına daha çok yer vermesine yol açmıştır. Özellikle bu son durumları sebebiyle İslâm dini Ehl-i kitap hakkında müşrikler, ateistler ve diğer bâtıl din mensuplarına göre daha ayrıcalıklı hükümler getirmiştir. Meselâ Ehl-i kitap kadınlarla evlenilebilir, kestikleri hayvanların etleri yenilebilir. İslâm toplumunda onlar tam bir din ve ibadet hürriyetine sahiptirler; İslâm devletinin vatandaşları olarak, temel insan haklarının yanında, vatandaşlık (zimmîlik) haklarından da yararlanırlar (genişbilgi için bk. Ahmet Özel, *İslâm Hukukunda Ülke Kavramı*, s. 311-319).

Sözlükte *müşrik* kelimesi, "ortak kabul etmek, ortak saymak" anlamına gelen şirk kökünden türetilmiş olup akaid terimi olarak "Allah'ın dışında herhangi bir varlığa Allah'a özgü fiil ve sıfatlar isnat etmek suretiyle o varlığı veya varlıkları Allah'a ortak koşan" anlamına gelir. Müşrik ile Allah'a inanmayan arasındaki en önemli fark, ikincisinin Tanrı tanımaz (ateist) olmasına karşılık müşrikin, bir yaratıcının varlığını kabul etmesi, fakat başka varlık veya varlıklara da tanrısal nitelikler yükleyerek onları gerçek Tanrı'ya ortak koşmasıdır. Fakat sonuçta şirk de, Allah'ın her yönden birliğini ve eşsizliğini inkâr anlamı taşıdığı için küfrün bir çeşidi sayılır.

Meselâ iki tanrı inancına sahip olan Mecûsîler İslâm'a göre hem müşrik hem de kâfirdirler. Kur'an'da ise müşrik kelimesiyle çoğunlukla Hz. Peygamber'in ilk muhatapları olan putperest Araplar kast edilmiş ve eleştiriler onlara yöneltilmiştir. Ancak öteki peygamberlerin mücadele ettiği inkârcı kavimlerden müşrikler diye söz eden veya onların inançlarını şirk olarak niteleyen âyetler de bulunmaktadır (meselâ bk. En'âm 6/81).

Konumuz olan âyette müslümanlar hakkında düşmanlık duyguları besleyen Ehl-i kitap ve özellikle yahudilerle müşriklerin ortak bir özelliğine işaret edilmektedir. Buna göre her iki kesim de Allah tarafından müslümanlara iyilik gelmesini, onların maddî ve mânevî nimetlere mazhar olmalarını istemiyor; bilhassa müslümanların İslâm ve Kur'an'la müşerref olup itibar kazanmaları onların kıskançlık duygularını kabartıyor ve huzurlarını kaçırıyordu. Çünkü yahudiler kutsal kitaba sahip olmayı ve peygamberler gönderilmesini kendi kavimlerinin tekelinde gördükleri için son peygamberin Araplar içinden seçilmesini hazmedemiyor; müşrik Araplar ise İslâm'ın hızla gelişmesini ve müslümanların çoğalıp güçlenmelerini kendi gelecekleri için tehlikeli görüyorlardı. Bakara sûresinin, müslümanların açık bir şekilde güç kazanıp bağımsız bir dinî ve siyasî toplum haline geldikleri Medine döneminde indiği dikkate alınırsa, müslümanların başlıca düşmanları olan yahudilerle müşriklerin, hem dinî hem de siyasî açıdan kendi gelecekleri için tehlikeli gördükleri bu gelişmeler karşısında kaygı ve telâşa kapılmalarının, bu yüzden müslümanlara kıskançlık duyguları besleyip onların ilâhî hayır ve lutuflara mazhar olmalarından rahatsızlık duymalarının sebebi daha iyi anlaşılır.

Âyette "Halbuki Allah rahmetini dilediğine tahsis eder. Allah büyük lutuf sahibidir" buyurularak onların kıskançlıkları, kötü niyetleri ve müslümanlar aleyhindeki temennilerinin sonuçsuz kalacağına işaret edilmiştir. Ehl-i kitap ve müşrikler, müslümanların iyiliğini istemezken, bu tutumlarıyla iyiliklerin sahibi olan Allah'ın takdirinden hoşnut olmadıklarını ortaya koyuyorlardı.

106. Sözlükte "iptal etmek, gidermek, yok etmek, nakletmek" gibi anlamlara gelen *nesh* (nesih), İslâmî bir terim olarak "dinî bir hükmün yürürlükten kaldırılması veya daha sonra gelen bir hükümle değiştirilmesi" anlamında kullanılır. Sadece buyruk ve yasaklarda nesih söz konu-

su olabilir. Ortadan kaldırılan hükme mensuh, onu ortadan kaldırana da nâsih denir.

Prensip olarak neshin aklen mümkün olduğu, ayrıca diğer dinlerde de fiilen meydana geldiği hususunda görüşbirliği vardır. Nitekim Tevrat'ın bazı hükümleri İncil ile yürürlükten kaldırılmıştır. Aynı şekilde Tevrat ve İncil'deki hükümlerin bir kısmı da Kur'an-ı Kerîm tarafından değiştirilmiş veya kaldırılmıştır. Ayrıca Hz. Peygamber'in kabir ziyaretiyle ilgili hadislerinde olduğu gibi İslâm'ın gelişme sürecine bağlı olarak önceki bazı hükümler sonradan değiştirilmiştir. Ancak Kur'an-ı Kerîm'de neshedilmiş âyetler bulunup bulunmadığı konusu tartışmalıdır. İslâm bilginlerinin çoğunluğu bâzı âyetlerin sonradan gelen başka âyetler veya hadislerle neshedildiğini savunurken bazı âlimler de bu görüşü reddetmişlerdir. Bu arada Kur'an'da neshi mümkün görenler de mensuh âyetlerin sayısıyla ilgili olarak 5 ile 200 arasında değişen farklı rakamlar ileri sürmüşlerdir.

Daha çok son dönem İslâm bilginlerinin tercih ettiği ve bizce de isabetli olan anlayışa göre bir konuda iki farklı hüküm içeren iki âyetten, sonra gelenin –nihaî bir düzenleme getirme amacının açıkça anlaşıldığı durumlar dışında– öncekinin hükmünü tamamen ortadan kaldırdığını kabul etmek yerine, her iki âyetin de kendi şartlarında geçerli ve yürürlükte olduğunu, hangisinin indiği şartlar mevcutsa onun hükmünün uygulanması gerektiğini, böylece duruma göre birinin veya ötekinin uygulanabileceğini, eğer birinin şartları artık sonsuz olarak tekrar doğmazsa pratikte o hükmü uygulamaya da imkân bulunmayacağını düşünmek daha isabetli görülmektedir (nesih hakkında ek bilgi için ayrıca bk. "Tefsire Giriş" bölümü, "I. Kur'an-ı Kerîm F Nesih" başlığı).

"Unutturursak" diye çevirdiğimiz "nünsi(hâ)" fiiliyle ne kastedildiği konusunda farklı yorumlar yapılmıştır. Şevkânî'nin özetlediği bilgilere göre söz konusu fiili "nense (hâ)" şeklinde okuyanlara göre âyette bu fiil, "(neshedilmesini) ertelersek" anlamında kullanılmıştır. Bizim de tercih ettiğimiz "nünsi(hâ)" şeklindeki okunuşa göre bu ifade, "... o âyeti (değiştirmeden, neshetmeden) olduğu gibi bırakırsak" veya "o âyetin yürürlükten kaldırılmasına izin verirsek" şeklinde açıklanmıştır. Şevkânî, son yorumun, "lugat ve nazar ehlinin çoğunluğunun üzerinde birleştiği yorum" olduğunu söyler (Başka yorumlar için bk. Şevkânî, I, 138-139). Buradaki "unutturma" ifadesiyle, geçmiş dinlere ait kitaplarda bulunan

ilâhî mesajların unutturulması, yani sonraki kitaplara ve rivayetlere hiç intikal etmemesi de kastedilmiş olabilir.

107. "Göklerin ve yerin hükümranlığı"ndan maksat, evrendeki canlı ve cansız bütün varlıklarla olayların yaratılıp yönetilmesidir. Kur'an öğretisine göre Allah kadir-i mutlaktır; evrende olup biten her şey O'nun ilim, irade ve kudret sıfatlarının eserleridir. O, bütün sebeplerin sebebi, hâkimler hâkimidir. Evrenin yasalarını koyan, sebep ve illetleri belirleyen ve her şeyin bu yasalara ve sebeplere göre işleyişini sağlayan O'dur. Aynı şekilde bir öğretinin veya hükmün konulmasını veya yürürlükten kaldırılmasını sağlayan da O'dur. Bu çerçevede farklı zamanlarda ihtiyaç ve şartlara göre yeni peygamberler ve kitaplar göndererek ve böylece eski bazı hükümleri yürürlükten kaldırarak (nesih) yeni hükümler koyan da O'dur. Evrenin genel düzeni ve yasaları yanında çeşitli devirlerdeki insanlık yasalarının gelişimi de genel planda Allah'ın belirtilen hükümranlığı çerçevesinde gelişmektedir. Böyle olunca, bütün varlıklar gibi bireylerin hayatı da O'nun bu sınırsız hâkimiyetine bağlı olup bu durumda insanların O'ndan başka hiçbir dostu, sahibi ve yardımcısı yoktur. Kelime-i tevhidin, "Lâ ilâhe illallah" şeklindeki ilk cümlesi, Kur'an'ın her vesileyle vurgulayarak gönüllere işlemek istediği böyle bir tanrı inancını dile getirmekte olup İslâm'da bu inanç, dinin temeli ve müslüman olmanın da birinci şartıdır.

Allah'ın yer ve gökler üzerindeki hükümranlığının âyette soru şeklinde ortaya konması, bunun kesinliğine işaret eden Kur'an üslûbunun bir örneğidir. Buna göre "bilmez misin" sorusu, "Bunu açık seçik biliyorsun. Şu halde yer ve göklerin hükümranlığı kendisine ait olan Allah'ın bir hükmü neshedip veya unutturup, onun yerine daha hayırlısını veya benzerini getirmesinin de O'nun yetkisinde olduğunu bilmen gerekir" anlamına işaret eder. Hz. Peygamber'in bunda hiçbir kuşkusu yoktu. Şu halde âyetin lafzına göre Resûlullah'a sorulan bu soru onun şahsında, başta müslümanlar olmak üzere bütün insanlığa yöneltilmiştir. Nitekim âyetin sonunda çoğul ifadenin yer alması da bunu gösteriyor.

108. Tefsirlerde nakledilen rivayetlere göre yahudilerin Hz. Mûsâ'ya, "Allah'ı bize açıkça göster" (Nisâ 4/153) demeleri gibi, müşrik Araplar

da Resûlullah'tan buna benzer isteklerde bulunmuşlardı. İçlerinden, "Bizim için Safâ tepesini altın haline getir" şeklinde dünyevî isteklerde bulunanlar da vardı (Taberî, I, 483-484). Bütün bunlar İslâm'ı içlerine sindiremeyenlerin, inkârlarına sözde gerekçe hazırlama gayretlerinden ibaret olup asıl niyetleri Allah tarafından bilindiği için, âyette onların olur olmaz isteklerle Peygamber'i güç durumda bırakmaya kalkışmaları "imanı küfre değişmek" yani iman etmek yerine inkârcılıkta direnmek şeklinde değerlendirilmiş ve bu suretle gizli niyetleri ifşa edilmiştir.

109 – 113

وَدَّ كَثِيرٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يَرُدُّونَكُمْ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِكُمْ
كُفَّارًا حَسَدًا مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِهِمْ مِنْ بَعْدِ
مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْحَقُّ فَاعْفُوا وَاصْفَحُوا حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ إِنَّ اللَّهَ
عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿١٠٩﴾ وَأَقِيمُوا الصَّلَوٰةَ وَآتُوا الزَّكَوٰةَ وَمَا
تُقَدِّمُوا لِأَنْفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِنْدَ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ
بَصِيرٌ ﴿١١٠﴾ وَقَالُوا لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ إِلَّا مَنْ كَانَ هُودًا
أَوْ نَصَارَىٰ تِلْكَ أَمَانِيُّهُمْ قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ
صَادِقِينَ ﴿١١١﴾ بَلَىٰ مَنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَلَهُ
أَجْرُهُ عِنْدَ رَبِّهِ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿١١٢﴾

وَقَالَتِ الْيَهُودُ لَيْسَتِ النَّصَارٰى عَلٰى شَيْءٍۖ وَقَالَتِ النَّصَارٰى
لَيْسَتِ الْيَهُودُ عَلٰى شَيْءٍۙ وَهُمْ يَتْلُونَ الْكِتَابَۜ كَذٰلِكَ قَالَ
الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ مِثْلَ قَوْلِهِمْۚ فَاللّٰهُ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ
فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ ﴿١١٣﴾

Meâli

109. Ehl-i kitap'tan çoğu, hakikat kendilerine apaçık belli olduktan sonra, sırf içlerindeki haset duygusundan ötürü, sizi imanınızdan vazgeçirip küfre döndürmek istediler. Yine de siz, Allah hükmünü ortaya koyuncaya kadar affedin ve hoşgörün. Şüphesiz Allah her şeye kadirdir. **110.** Namazı kılın, zekâtı verin. Önceden kendiniz için ne hayır yaparsanız onu Allah katında bulursunuz. Şüphesiz Allah yaptıklarınızı eksiksiz görür. **111.** Onlar, "Yahudi veya hıristiyan olanlar hariç, hiç kimse cennete giremeyecek" dediler. Bu onların kuruntusudur. De ki: "Eğer sözünüzde doğru iseniz kesin kanıtınızı getirin!" **112.** Bilâkis, kim güzel niyet ve davranış sahibi olarak kendini Allah'a teslim ederse rabbinin katında onun mükâfatı vardır. Öylelerine korku yoktur, onlar üzülmeyecekler de. **113.** Hepsi de kitabı okumakta oldukları halde yahudiler, "Hıristiyanlar hiçbir gerçeğe dayanmıyor" dediler; hıristiyanlar da "Yahudiler hiçbir gerçeğe dayanmıyor" dediler. Bilmeyenler de onların dediklerine benzer şeyler söylediler. Allah, ayrılığa düştükleri konularda kıyamet günü aralarında hükmünü verecektir.

Tefsiri

109. Müslümanların İslâm'la şereflenmelerini ve Hz. Muhammed'in önderliğinde güçlenip seçkin bir konuma yükselmelerini kıskanan yahudilerin çoğu, onların İslâm'dan koparak tekrar inkârcılığa dönmelerini arzuluyorlardı. Onların bu arzusu âyette "içlerindeki haset" duygusuna bağlanmıştır.

"Kıskançlık ve çekemezlik duygusu, bu duygunun etkisiyle birinin sahip olduğu nimetin zevalini arzulama" anlamına gelen *hased*, İslâm ahlâkı kaynaklarında başlıca kötülükler arasında gösterilmiştir (özellikle bk. Gazzâlî, *İhyâ*, III, 189-201). Konumuz olan âyette yahudilerin müslümanları inkârcılığa döndürme yönündeki niyet ve istekleri "onların nefislerindeki haset"e bağlanmak suretiyle hasedin temelde bir duygu ve irade problemi olduğuna işaret edilmiştir. Aynı zümrenin Allah tarafından müslümanlara nasip edilen başarıları kıskanıp çekememeleri de haset kavramıyla ifade edilmiştir (Nisâ 4/54). "Haset ettiği vakit hasetçinin şerrinden" Allah'a sığınılmasını emreden (Felâk 113/5) âyetteki "hâsid" kelimesinden, hasedin insanda tabiatından gelen bir duygu olarak bulunduğu, "hasede" fiilinden de bu duygunun bazı kimseleri mâsum insanların zarara uğraması yönünde bir niyet ve temenniye sevkettiği anlamı çıkarılmıştır (meselâ bk. İbn Kayyim, *Zemmü'l-hased ve ehlih*, s. 25; Elmalılı, VIII, 6402-6403).

Hadislerde haset kelimesi, yukarıda belirtilen olumsuz anlamı yanında, "imrenme" ve "hayırda rekabet" anlamlarında da kullanılmış (Buhârî, "İlim", 15; "Zekât", 5; "Ahkâm", 3; *Müsned*, II, 9, 36); daha sonra İslâmî literatürde bunların ilkine gıpta, ikincisine de münâfese denilmiştir. Öte yandan hadislerde "bir hakkı sahibinden kıskanmak, onu çekememek" anlamındaki haset hakkında oldukça sert ifadeler de vardır. Buna göre "Bir kulun kalbinde imanla haset bir arada bulunmaz" (Nesâî, "Cihâd", 8); "Ateşin odunu yemesi gibi haset de iyilikleri yer" (İbn Mâce, "Zühd", 22; Ebû Dâvûd, "Edeb", 44). Bütün hadis kaynaklarında yaklaşık ifadelerle sık sık tekrar edilen konuyla ilgili hadislerin birinde din kardeşliği ve sosyal barış için gerekli görülen şu ahlâkî buyruklar yer alır: "Dedikoduların peşine düşmeyin, kusur araştırmayın, birbirinize haset etmeyin, birbirinize sırt çevirmeyin, kin gütmeyin! Ey Allah'ın kulları, kardeş olun!" (Buhârî, "Edeb", 57, 58; Müslim, "Birr", 24, 28, 30, 32).

Haset problemini Muhâsibî'den itibaren sistematik olarak inceleyen İslâm ahlâkçıları hasedin genellikle aralarında meslekî, iktisadî, ilmî, siyasî, sosyal, medenî ilişkiler bulunan insanlarda baş gösterdiğini belirtirler (meselâ bk. Muhâsibî, *er-Riâye*, s. 475-477; Mâverdî, *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*, s. 382-383; Râgıb el-İsfahânî, *ez-Zerîʿa ilâ mekârimi'ş-şerîʿa*,

s. 348-349; Gazzâlî, *İhyâ*, III, 236, 239). Âlimler ilgili âyet ve hadislere dayanarak, ayrıca psikolojik ve sosyal zararlarını göz önüne alarak, belirtilen olumsuz anlamıyla hasedi haram kabul etmişlerdir. Kaynaklarda sık sık İblîs'in Âdem'i kıskanmasına da atıfta bulunularak hasedin şeytânî bir huy olduğu ifade edilir. İblîs'in Âdem'i kıskanması "gökte işlenen ilk günah", Kābil'in Hâbil'i kıskanması "yerde işlenen ilk günah" olarak değerlendirilir (meselâ bk. Mâverdî, *a.g.e.*, s. 381; Kurtubî, V, 251). Gıpta ve münâfese ise yine şer'î ve aklî gerekçeler ışığında meşrû kabul edilmekle birlikte, insanların bir rekabet anlayışı içinde yaptıkları işlerin hükmüne göre münâfesenin de vâcip (farz), müstehap, mubah veya haram olabileceği belirtilir (Muhâsibî, *a.g.e.*, s. 477-479, 490; Gazzâlî, *a.g.e.*, III, 236, 237-238).

Gazzâlî, *İhyâ*'da yer alan ve sonraki bazı âlimlerce aynen iktibas edilen (meselâ bk. Râzî, III, 238-244) hasetle ilgili tahlillerinde –muhtemelen Ebû Bekir Râzî'nin *et-Tıbbü'r-rûhânî*'deki (s. 50-52) psikolojik-ahlâkî tahlillerinden de yararlanarak– hasedi bir tür ruh hastalığı saymıştır. Gazzâlî'ye göre duygusal düzeydeki hasedi yok etmek herkes için mümkün değildir. Fakat insanlar, aklın ve dinin buyruğuna uyarak bu duyguyu baskı altında tutar, bu yönde çaba gösterirlerse dinî ve ahlâkî sorumluluktan da kurtulurlar (*İhyâ*, III, 238-239).

İslâm ahlâkçıları haset duygusunu yok etmenin veya etkisinden korunmanın bazı yollarına işaret ederler. Ancak bunun için öncelikle hasedi doğuran sebepleri bilmek gerekir. Ebû Bekir Râzî hasedi cimrilik ve aşırı ihtirasın birleşmesinden doğan psikolojik bir hastalık olarak görür ve ahlâk eğitimcilerinin kötü insanı (şerîr) "insanların zarara uğramasından zevk duyan kişi" diye tanımladıklarını hatırlatarak bu tanımda hasedin esas alındığına işaret eder (*et-Tıbbü'r-rûhânî*, s. 48). Gazzâlî ise, Muhâsibî'nin *er-Ri'âye*'sinden de istifadeyle hasedin sebeplerini daha ayrıntılı olarak şöyle sıralar: Düşmanlık ve kin gütme, üstünlük duygusu (teazzüz), kibir, böbürlenme (ucüb), ulaşılmak istenen şeylerden mahrum kalma korkusu, makam ve mevki tutkusu, ruhun kirlenmesi (*İhyâ*, III, 242-243).

İlgili kaynaklarda "haset hastalığı"nın tedavisi ilim ve amel şeklinde iki esasa dayandırılır. İlimle kişinin bu duygunun mahiyeti, sebepleri, maddî

ve mânevî, dünyevî ve uhrevî zararları hakkında bilgi edinmesi, amelle de kendisini haset duygusuna yol açan sebeplerin tersine olan davranışlara zorlaması, kıskançlık ve çekememezlik eğilimlerini ortadan kaldıracak veya hafifletecek ya da hiç olmazsa bu eğilimlerin baskısından kurtulma imkânı sağlayacak iyi işler yapması kastedilir.

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşıldığı üzere hasetçinin temel özelliği, bir kimsenin, kendinden daha üstün durumda olan başka birini çekememesi; onun sahip olduğu nimet ve imkânlardan yoksun kalmasını istemesi, böyle bir mahrumiyetten sevinç duymasıdır. Konumuz olan âyette de gösterildiği gibi böyle bir durum, bireyler arasında olduğu gibi gruplar ve ümmetler arasında da görülebilir. Medine yahudilerinin çoğu müslümanlar hakkında böyle bir kıskançlık duygusu taşıyorlardı. Müslümanların yanlış bir din üzerinde bulunmalarından dolayı yahudilerin onları kıskanmaları anlamsız olacağına göre âyetten, dolaylı olarak yahudilerin, –ikrar etmemelerine rağmen– İslâm'ın hak din olduğu kanaatine vardıkları anlamı da çıkmaktadır. Nitekim âyetin, "hakikat kendilerine apaçık belli olduktan sonra..." meâlindeki kısmı da bunu göstermektedir. Fakat ırkçı duyguları onların İslâm'ı tanımalarına, en azından müslümanların kendilerine gösterdiği barışçı ve hoşgörülü tutuma aynı şekilde karşılık vermelerine engel oluyor; müslümanların giderek daha güçlü ve başarılı olduklarını gördükçe huzursuzluk duyuyor, onların tekrar putperestlik dinine dönmelerini arzuluyorlardı. Taberî'nin de belirttiği gibi (I, 487) bu âyet dolaylı olarak, müslümanların kendi dinlerine ait meselelerde yahudilerin ve diğer bâtıl dinlerin mensuplarının görüş ve önerilerine itibar etmemeleri, Hz. Peygamber ve İslâm'ın kutsal değerleri üzerinde konuşurken onların ifade ve üslûbunu kullanmaktan kaçınmaları gerektiği yönünde bir uyarı anlamı da taşımaktadır.

Âyette "Yine de siz Allah hükmünü gerçekleştirinceye kadar affedin ve hoşgörün" buyurulmak suretiyle, en sinsi düşmanları karşısında bile müslümanların kendi temel ahlâk ölçülerinden sapmamaları, hoşgörülü olmaları emredilmiştir. İslâmî literatürde bu şekildeki uygarca davranışlar genellikle *hilim* kelimesiyle ifade edilir ve bu kelime İslâm ahlâkının anahtar terimlerinden biri olarak görülür.

Af (afv), "kasıtlı veya kasıtsız olarak kötülük ve haksızlık eden, suç veya günah işleyen birini bağışlama, cezalandırmaktan vazgeçme" anlamına

gelen bir ahlâk terimi olup İslâm'ın müminlerde bulunmasını istediği önemli erdemlerden birini ifade eder. Terim ayrıca fıkıh ve kelâm bilimlerinde de kullanılır.

"Hoşgörün" şeklinde tercüme edilen fiilin masdarı *safh* olup bu, "bir kimsenin kendisine kötülük edene aldırmaması, ondan yüz çevirmemesi, onu hoşgörüp bağışlaması" anlamına gelir; âyet ve hadislerle diğer İslâmî kaynaklarda sık sık af kelimesiyle birlikte kullanılır.

Câhiliye toplumunda kötülüğü kötülükle karşılamak genel bir anlayış ve uygulama idi. Bunun aksine davranış, çoğunlukla zayıflık ve âcizlik işareti sayıldığından insanlar affetmekten ziyade cezalandırma yolunu seçerlerdi. Buna karşılık Kur'an-ı Kerîm'de Allah'ın affediciliği çeşitli vesilelerle dile getirilerek affın ilâhî bir sıfat ve yüksek bir meziyet olduğu ortaya konmuştur. Kur'an-ı Kerîm'e göre bir kötülüğün karşılığı ona denk bir cezadır ve bu adaletin gereğidir. Hiçbir suçlu daha fazlasıyla cezalandırılamaz, çünkü bu zulümdür. Buna karşılık haksızlığa uğrayan affederse "Onu ödüllendirmek Allah'a aittir" (Şûrâ 42/40). Bu sebeple müslümanlar bu erdemi benimseyip uygulamaya çağırılırken "Onlar bağışlasınlar, hoşgörsünler; Allah'ın sizi bağışlamasını arzu etmez misiniz!" buyurulmuştur (Nûr 24/22).

Hz. Peygamber'in affediciliğine dair de pek çok hadis bulunmaktadır. Ayrıca bütün ahlâk kitaplarında dinî, ahlâkî ve sosyal hayat bakımından affın önemi üzerinde durulmuş; birey ve topluma sağlayacağı yararlar gösterilmiştir. Kur'an-ı Kerîm'de affın teşekkür ve minnet duygularını harekete geçireceğine işaret edilmiş; Hz. Peygamber de "Allah kötülüğü affeden kişiyi mutlaka aziz kılar" buyurmuştur (*Müsned*, II, 235, 438). Arapça'da *aziz* kelimesinin hem "şerefli" hem de "güçlü" anlamına geldiği göz önüne alınırsa bu hadiste affın faydasının oldukça geniş tutulduğu görülür. Râgıb el-İsfahânî affın sağladığı mutluluğa cezalandırma ile ulaşılamayacağını, bu erdemin insana toplum içinde itibar kazandıracağını belirterek, özellikle cezalandırma gücü ve imkânı bulunanların buna rağmen affı tercih etmelerini saygıdeğer bir davranış olarak nitelemektedir (*ez-Zerîʿa ilâ mekârimi'ş-şerîʿa*, s. 344). Bu bakımdan affın tebliğ ve eğitim metodu olarak da önemi büyüktür. Kur'an-ı Kerîm'de affın ıslah edici yönüne de işaret edilmiş (Şûrâ 42/40); Resûl-i Ekrem'in tebliğindeki

başarısı, onun davranışlarındaki inceliğe, yumuşak kalpli olmasına bağlanmış ve kendisine bağışlayıcı olması öğütlenmiştir (Âl-i İmrân 3/159). Bu sebeple İslâm eğitimcileri af ve hoşgörüyü eğitimin vazgeçilmez ilkeleri arasında göstermişler ve eğitim metotlarını bu ilkeler ışığında geliştirmişlerdir.

Bazı tefsirlerde konumuz olan âyetin, müslümanlar hakkında kötü duygular besleyenlere karşı bağışlayıcı ve hoşgörülü olmayı emreden kısmının daha sonra gelen ve Ehl-i kitap'la savaşmayı emreden Tevbe sûresinin 29. âyetiyle neshedildiği (hükmünün değiştirildiği) ileri sürülmüşse de (meselâ bk. Taberî, I, 489-490; Reşîd Rızâ, I, 421-422), her iki âyetin hükmünün de geçerli olduğunu düşünmek daha isabetlidir. Buna göre bağışlama ve hoşgörü genel bir ilkedir; fakat bu, şartlar mecbur bıraktığında savaşmaya da engel değildir. Esasen Muhammed Abduh'un ifade ettiği gibi (Reşîd Rızâ, I, 421), ancak aksini de yapabilecek kadar güçlü olanlardan af ve hoşgörü istenir; ilgili bütün kaynaklarda *hilim* erdemi de bu şekilde açıklanır (bk. Mustafa Çağrıcı, "Hilim", *DİA*, XVIII, 33-36). Şu halde burada müslümanların düşmanları karşısında güçlü bir toplum konumuna yükselmeleri de istenmiş olmaktadır. Ayrıca âyette Hz. Peygamber'in Medine yahudileriyle yapmış olduğu ve onların canlarını, mallarını, dinî özgürlüklerini teminat altına alan anlaşmaya sadakat gösterilmesine de bir işaret sezilmektedir. Nitekim daha sonra yahudiler bu anlaşmayı ihlâl edip müslümanlara karşı düşmanca davranışlara giriştiklerinde kendileriyle savaşılmıştır. İşte âyetin son kısmındaki "Allah'ın hükmünü gerçekleştirmesi"nden maksat da bu savaşlar sonucunda yahudi probleminin tabii akışı içinde çözüme kavuşturulmasıdır ve böylece Kur'an'ın daha önce verdiği bir haber de gerçekleşmiştir.

110. Bir önceki âyette verilen mesajdan sonra burada müslümanlara, kendilerine düşmanlık duyguları besleyenlerle verimsiz ve anlamsız bir mücadeleye girişerek gerilimi daha da arttırması kaçınılmaz olan bir ortam oluşturmak yerine, müslüman olmanın gerekleri olan namazlarını kılıp zekâtlarını vermeleri ve genel olarak Allah nezdinde mükâfatını görecekleri, yararlı sonuçlar alacakları hayırlı işler yapmaları emredilmekte; her şeyi gören ve bilen Allah'ın, yaptıkları bu güzel işleri de göre-

ceğine ve hak ettikleri karşılığı vereceğine işaret buyurulmaktadır (*hayır* kavramı hakkında genişbilgi için bk. Bakara 2/215).

111. Yahudiler sadece yahudilerin, hıristiyanlar da sadece hıristiyanların cennete gireceklerini ileri sürdüler. Fakat Kur'an, "Eğer sözünüzde doğru iseniz kesin kanıtınızı getirin" şeklindeki çağrısıyla bu iddiaların delilsiz ve temelsiz olduğuna işaret etmektedir.

"Kesin kanıt" diye tercüme edilen *burhan* kelimesi, bilimsel ve felsefî bir terim olarak "doğruluğunda asla kuşku bulunmayan ve kesin bilgi sağlayan delil" anlamında kullanılmaktadır. Bu açıdan bazı âlimler Kur'an'ın bir adının da burhan olduğunu belirtirler (meselâ bk. İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, II, 264). Bazı hadislerde de burhan "kesin bilgi ve kanıt" mânasında kullanılmıştır (bk. İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, "Burhan" md.).

İslâm dünyasında burhanın felsefe, kelâm ve fıkıh usulünde bir kanıtlama yöntemi ve kıyas türü olarak kullanılması, Grek felsefesinin Arapça'ya tercüme edilmesiyle başlamış ve bu yöntem, "beş sanat" denilen kanıtlama yöntemlerinin (burhan, cedel, hatâbe [hitabet], şiir, safsata) en güçlüsü sayılmıştır (genişbilgi için bk. M. Naci Bolay, "Beş Sanat", *DİA*, V, 546-547; Yusuf Şevki Yavuz, "Burhan", *DİA*, V, 429-430).

Konumuz olan âyette burhanın, bütün şüpheleri ortadan kaldıracak açıklıkta ve itirazlara yer bırakmayacak kesinlikte bir delil olduğuna işaret edilmiş; dolayısıyla bir iddianın kabulü veya reddi, kuruntulara değil, bu şekildeki bir kanıtlamaya bağlanmıştır. Buna göre yahudilerle hıristiyanların, kendi dinlerinden olmayanların cennete giremeyecekleri yolundaki iddiaları böyle bir kanıttan yoksun olup sadece onların bir kuruntusudur. Çünkü onlar akıllarıyla değil duygularıyla hareket ediyorlar; müslümanları kıskanıyor, onların küfre dönerek ilâhî lutuflardan mahrum kalmalarını arzuluyorlardı. İşte onların cennete sadece kendilerinin gireceklerini ileri sürmeleri de bir hakikat olmayıp, kıskançlık duygularının ürünü olan bir temennidir. Kur'an ise boş temennilere değil, gerçeklere önem verdiği için "Kanıtınızı getirin" buyuruyor. Çünkü Kur'an kendi tabiriyle, burhana veya basirete önem verir (Yûsuf 12/108). Aslında bir iddianın doğruluğunu burhanla kanıtlamak şeklindeki ilke, görüldüğü gibi Kur'an'ın da vazgeçilmez saydığı evrensel bir ilke olup bu

âyette dolaylı olarak müslümanların da dinî, fikrî ve bilimsel görüşlerini savunurken, duygusal hükümlerden, taklitten sıyrılmaları; görüşlerini ve inançlarını gerçekliği kuşkulu delillere değil, kesin kanıtlar üzerine temellendirmeleri, dindarlıklarını bu düzeye yükseltmeleri gerektiğine işaret edilmekte olup bu, Kur'an'ın her vesileyle üzerinde durduğu bir öğreti ve mesajdır.

112. Yahudilerin veya hıristiyanların, sadece kendi dinlerine mensup olanların cennete girecekleri yolundaki iddiaları bir delilden yoksun olup kuruntudan ibarettir. Gerçekte ise kim "ihsan sahibi" olarak kendini Allah'a teslim ederse işte o ecrini Allah'tan alacaktır; dolayısıyla cennete girecek olan da bunlardır.

Arapça'da "vech" (yüz) kelimesi "bir şeyin veya bir kimsenin kendisi, zatı, benliği" anlamlarında kullanılmakta olup (Taberî, I, 494) Kur'an'da da sık sık bu anlamda hem Allah hem de insan için geçmektedir (meselâ bk. Bakara 2/115, 272; Nisâ 4/125; Ra'd 13/22).

Âyetteki "muhsin" kelimesinin masdarı olan *ihsan* ise "bir işi samimiyetle, iyi niyet ve ihlâsla yapmak" anlamına gelir. Ayrıca "başkalarına haklarını veya haklarından daha fazlasını verme" anlamında da kullanılmaktadır. Hz. Peygamber, Cebrâil'le aralarındaki bir konuşmayı içeren, bu sebeple "Cibrîl hadisi" diye bilinen bir hadisinde bu kavramı, "İhsan, Allah'ı görüyormuşsun gibi ibadet etmendir; çünkü her ne kadar sen O'nu görmüyorsan da O seni görmektedir" şeklinde açıklamıştır (Buhârî, "Îmân", 37). Bu açıklamada ihsan kavramı, "ibadeti en iyi şekilde yapma" anlamında özel bir terim olarak kullanılmıştır. Ancak ihsan daha genel olarak, "iyi niyet ve ihlâsla, bütün işlerin en hayırlısını ve en güzelini en iyi şekilde yapma" anlamında bir ahlâk terimi olarak kullanılır. Kur'an-ı Kerîm'de bu şekilde iyi işler yapanlar, sık sık "muhsin" ve "muhsinler" şeklinde anılarak övülmektedir.

Ahlâk bilginleri, "Allah size adalet ve ihsanı emreder" (Nahl 16/90) meâlindeki âyeti de dikkate alarak, adaleti başkalarının haklarını ihlâl etmemeyi gerektiren, ihsanı da –buna ek olarak– başkalarının yararı için kendi haklarından fedakârlık etmeyi, onlara iyilik etmeyi sağlayan bir erdem olarak açıklamışlardır.

Konumuz olan âyetteki muhsin kelimesinin, yukarıdaki hadiste işaret edilen "Allah'ı görüyormuş gibi ibadet etme, ibadeti en iyi ve en güzel şekilde yapma" mânasına uygun bir anlam taşıdığı anlaşılmaktadır. Sonuç olarak cennete girebilmek için inançların ve düşüncelerin kesin kanıtlara dayandırılması, ayrıca insanın Allah'a iman edip yüzünü O'na çevirmesi, bütün benliği ve varlığı ile, tam bir içtenlikle O'na teslim olması, hem bedeni hem de kalbiyle O'na kulluk etmesi, kısaca samimi bir dindar olarak Allah'ın hükümlerine teslim olması gerekir. Bu teslimiyeti sağlayan dine İslâm, bu şekilde teslim olan kişiye de "müslim" (müslüman) denir.

113. Yahudiler ve hıristiyanlar sadece müslümanlara karşı olumsuz tavır takınmamışlar, tarih boyunca kendi aralarında da kavgalı olmuşlardır. İşte âyette aslı itibariyle ikisi de hak olan bu iki dinin mensupları arasındaki tarihî çekişmeye temas edilmekte ve bunların karşılıklı olarak birbirini tanımadıkları, karşı tarafın dinini bâtıl ve hükümsüz olarak niteledikleri bildirilmektedir. İlginçtir ki âyette bu iki dine, "Oysa bunların ikisi de bâtıldır" gibi bir itham yöneltilmemiştir. Çünkü Kur'an gerek Yahudiliğin gerekse Hıristiyanlığın özü itibariyle hak din olduklarını; ancak doğal olarak Hıristiyanlığın ortaya çıkmasıyla Yahudiliğin, İslâmiyet'in gelmesiyle de Hıristiyanlığın yürürlükten kaldırıldığını kabul etmektedir. Esasen bu üç din arasında sonra gelenleri, öncekilerin –ulûhiyyet, nübüvvet ve âhiret gibi itikadî konularla ilgili inançlar başta olmak üzere– zaman, mekân, toplum gibi değişken şartlara bağlı olmayan mutlak doğrularını devam ettirmiş; daha çok amelî konulara ilişkin hükümler arasında şartlara bağlı olarak önemini yitirmiş olanların yerine ise hayatın icaplarına uygun yeni hükümler koymuştur. Ayrıca kutsal kitapları koruma imkânlarının son derece kısıtlı olduğu geçmiş dönemlerde sonradan yahudi ve hıristiyan kutsal kitaplarına katılmış, onlardan çıkarılmış veya değiştirilmiş (tahrif) hükümlerle ilgili olarak da gerekli düzeltmeleri yapmıştır. Esasen birçok müfessire göre nesihle ilgili 106. âyetin ele aldığı temel konu da budur.

Aklın ve ilmin icabı olan yukarıdaki gerçeklere rağmen yahudiler Hıristiyanlık ve Müslümanlığı, hıristiyanlar da Yahudilik ve Müslümanlığı tanımamışlardır. Âyete göre onların bu tutumları kendi kitaplarındaki bil-

gilere de aykırıdır. Nitekim Tevrat Hz. Mûsâ'dan sonra onun gibi bir peygamber geleceğini müjdelemiş (Tesniye 18/15); İncil de Hz. Îsâ'nın Mûsâ şeriatını tamamlamak üzere geldiğini haber vermiştir (bk. Matta, 5/17-20).

Âyetteki "Bilmeyenler de onların dediklerine benzer şeyler söylediler" meâlindeki ifade cahil ve bağnaz toplulukların asılsız inançlara körü körüne bağlılıklarına ve doğru olup olmadığını araştırmaksızın diğer bütün inançlara, fikirlere karşı çıkmalarına işaret etmektedir. Buradaki "bilmeyenler" ifadesiyle kimlerin kastedildiği hususunda farklı görüşler varsa da Taberî'nin de işaret ettiği gibi, başta Kur'an'ın ilk muhatapları durumundaki müşrik Araplar olmak üzere, doğru bir bilgi ve inanca sahip olmayan her topluluk bu ifadenin kapsamına girer. Yine Taberî'nin yorumuna göre "Allah Teâlâ bu âyetiyle müminlere şunu bildiriyor: Allah'ın kendilerine peygamber göndermediği, kitap indirmediği cehâlet ehlinin Allah, kutsal kitaplar ve peygamberler hakkında söylediklerinin benzerlerini yahudiler ve hıristiyanlar da söylüyor, bâtıl sözler sarfediyor, Allah'a yalan isnadında bulunuyor, peygamberleri inkâr ediyorlar. Halbuki (söz konusu cehâlet ehlinden farklı olarak) onlar Ehl-i kitap'tır; söylediklerinin yanlış olduğunu, inkârlarıyla kendi dinlerinden saptıklarını ve Allah'a iftira ettiklerini bilirler (bilmeleri gerekir)." Bu âyete göre Allah Teâlâ'nın yasakladığını bilmesine rağmen O'na karşı isyankâr davranışlarda bulunan birinin din hususundaki suçu, bu günahları bilgisizlikten dolayı işleyeninkinden daha büyüktür (I, 497).

114 – 115

وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللّٰهِ اَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ وَسَعٰى فٖي
خَرَابِهَاۜ اُو۬لٰٓئِكَ مَا كَانَ لَهُمْ اَنْ يَدْخُلُوهَٓا اِلَّا خَٓائِفٖينَۜ لَهُمْ فِي الدُّنْيَا
خِزْيٌ وَلَهُمْ فِي الْاٰخِرَةِ عَذَابٌ عَظٖيمٌ ﴿١١٤﴾ وَلِلّٰهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ
فَاَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللّٰهِۜ اِنَّ اللّٰهَ وَاسِعٌ عَلٖيمٌ ﴿١١٥﴾

Meâli

114. Allah'ın mescidlerinde O'nun adının anılmasına engel olan ve onların harap olması için çalışandan daha zalim kim olabilir? Aslında bunların oralara ancak korka korka girmeleri gerekir. Böyleleri için dünyada rezillik var, âhirette de onlar için büyük azap vardır. **115.** Doğu da Allah'ındır batı da. Nereye dönerseniz Allah'ın zâtı oradadır. Şüphesiz Allah (zât ve sıfatlarında) sınırsızdır, çok bilgilidir.

Tefsiri

114. Sözlükte "secde edilen yer" anlamına gelen *mescid* (çoğulu mesâcid) terim olarak, müslümanların namaz kılmalarına ayrılmış mekânı ifade eder. Secde, bir hadise göre müminin Allah'a en yakın bulunduğu an olduğu (Müslim, "Salât", 215; Nesâî, "Mevâkīt", 35), bu sebeple namazın en önemli rüknünü oluşturduğu ve âdeta namaz ibadetini sembolize ettiği için hem Kur'an-ı Kerîm'de hem hadislerde hem de diğer İslâmî kaynaklarda özel olarak namaz ibadetine tahsis edilmiş yerler secde fiiline nisbetle mescid diye anılmıştır. Sözlükte "toplayan, bir araya getiren" anlamına gelen *cami* ismi ise başlangıçta sadece cuma namazlarının kılındığı büyük mescidleri ifade ederken daha sonra bilhassa Türkler'de mescid kelimesi sadece çoğu mahalle aralarında inşa edilen küçük mâbedler için kullanılmış, vakit namazlarının da kılındığı bütün büyük mescidlere de cami denilmiştir. Ayrıca bayram ve cenaze namazlarının kılındığı açık alanlara *musallâ*, yol boylarında üstü açık olarak inşa edilen mescidlere de *namazgâh* denilir.

Taberî, âyette mescidlerin harap olması için çalıştıkları bildirilen zümrenin hıristiyanlar olduğunu, zira onların Kudüs'teki Beytülmakdis'i (Süleyman Mâbedi) tahrip ettiklerini, bu hususta Buhtunnasr'a yardımcı olduklarını, Buhtunnasr Kudüs'ten ayrıldıktan sonra da Benî İsrâil'in bu mâbedde ibadet etmelerini engellediklerini ileri süren görüşü tercih etmişse de (I, 499), diğer tarihî veriler yanında, Fahreddin er-Râzî'nin, Ebû Bekir er-Râzî'nin *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ında yer alan açıklamalarını dikkate alarak belirttiği gibi (IV, 9, 10), Buhtunnasr'ın Kudüs'ü işgal ederek Beytülmakdis'i yıktırması Hz. Îsâ'dan ve dolayısıyla hıristiyanlardan çok

önce (m. ö. 586) vuku bulduğu, ayrıca yahudiler gibi hıristiyanlar da bu mâbede saygı duydukları için bu açıklamayı kabul etmek mümkün değildir. Ancak Romalılar'ın, yahudi ayaklanmasını bastırmak üzere 70 yılında Kudüs'ü kuşatmaları sırasında Beytülmakdis de yanmıştı.

Âyette, müşriklerin Hudeybiye Gazvesi sırasında Hz. Peygamber'in ve yanındaki müslümanların Mescid-i Harâm'a girmelerini engellemelerinin kastedildiği yolunda bir görüş daha varsa da (bk. Taberî, I, 499; Râzî, IV, 9, 10) bu yorum isabetli görülmemiştir. Zira bu âyette, bahsedilen kimselerin mescidleri harap etmeye çalışmalarından da söz edilmektedir. Halbuki Araplar Mescid-i Harâm'a daima saygı göstermişlerdir. Bununla birlikte, bu bölümdeki âyetlerin temel konusu dikkate alınarak "mescidlerin harap olması için çalışan" ifadesiyle, Süleyman Mâbedi'ni yakan Romalı putperestlerin, "Allah'ın mescidlerinde O'nun adının anılmasına engel olan" ifadesiyle de müslümanların Mescid-i Harâm'a girip ibadet etmelerini engelleyen Mekkeli putperestlerin kastedildiği düşünülebilir (Reşîd Rızâ, I, 431). Fahreddin er-Râzî, bu hususta dört yorum zikrettikten sonra beşinci bir yoruma yer vermekte ve bunu daha güçlü bulmaktadır. Buna göre yahudiler, Kâbe'ye yönelerek namaz kılınmasını hazmedemiyorlar, müşrikleri Kâbe'yi tahribe teşvik ettikleri gibi kendileri de Medine'deki Mescid-i Nebevî'yi tahrip için çalışıyorlardı (IV, 9-10).

Bu tür yorumlar, âyette mutlak mânada ibadet ve mâbed düşmanlığının hedef alındığını düşünmemize de engel değildir. Buna göre, geçmişte veya gelecekte mâbedlerde Allah'a ibadet edilmesini engelleyen, oraların maddî veya mânevî anlamda yıkılıp harap olması veya her ne suretle olursa olsun işlevsiz bir duruma düşmesi için çabalayan her türlü olumsuz hareketler Kur'an-ı Kerîm tarafından kesin bir surette kınanmıştır. Zira ibadet, insanın yaratıcısıyla ilişkisini sağlamada ve bu suretle onda kulluk bilincini canlı ve sürekli kılmada en önemli işleve sahip düzenli davranış biçimleri; mâbedler de sadece bu işlevin yerine getirilmesi için tesis edilmiş kutsal mekânlardır. Şu halde âyette verilen asıl mesaj, mâbedlerin dokunulmazlığı ve ibadet özgürlüğüdür. Nitekim bu temel yaklaşım dolayısıyla Kur'an, "içinde Allah'ın isminin anıldığı" (ibadetlerin yapıldığı) mescidlerle birlikte kiliselere ve havralara da saygı gösterilmesi gerektiğine işaret etmiştir (Hac 22/40). Bazı yanlışları da bulunsa, Allah inancını ana eksen

olarak alan Ehl-i kitabın ibadet özgürlükleri ve tapınaklarının saygınlığı Hz. Peygamber'den itibaren müslüman yöneticilerin titizlikle uydukları bir ilke olarak yaşatılmıştır. Hatta Hz. Peygamber, Necranlı bir hıristiyan heyetinin Medine Mescidi'ne girerek burada kendi dinlerine göre âyin yapmalarına bile izin vermiştir (İbn Sa'd, *Tabakāt*, Beyrut, ts. [Dârü Sâdır], I, 357). İşte diğer kitâbî dinlerin ibadet ve mâbedleri için bile böylesine saygılı bir bakış getiren İslâm dini, kendi mâbedleri olan mescidlerde ibadet edilmesine engel olan ve bu mukaddes mekânların tahribine çalışanları zalimlerin en zalimi saymış (*zulüm* teriminin Kur'anî anlamı için bk. Bakara 2/54); bu sebeple konumuz olan âyette onların mescidlere, ancak müminlerin gücünden korkarak, onlar tarafından yakalanmaktan korkup çekinerek girebileceklerine (Râzî, IV, 11), bunun için de müminlerin güçlü olmaları gerektiğine; ayrıca mâbedlerin, kötü niyetlilerin oraları tahribe ve ibadet edilmesini engellemeye cesaret edemeyecekleri şekilde güvence altında tutulması gerektiğine işaret edilmiştir ("dünyada rezillik" ifadesinin açıklaması için bk. Bakara 2/85).

115. "Doğu" ve "batı" kelimelerinden maksat, yeryüzünün tamamı, hatta yeryüzüyle birlikte orada bulunan bütün varlıklardır (Taberî, I, 503). Dolayısıyla yeryüzü Allah'ın eseri ve mülkü olduğundan şu veya bu yönün diğerine göre herhangi bir üstünlüğü yoktur; yeryüzü bütünüyle bir mâbed gibi olup aslolan ibadetin Allah için yapılmasıdır. İbadet esnasında zorunlu olarak bir tarafa yönelmekse ancak sembolik bir anlam taşır. Nitekim müslümanlar, başlangıçta kutsal bir mekân olarak Kudüs'teki Beytülmakdis'e yönelerek ibadet etmişler, daha sonra bu sûrenin kıbleyi belirleyen 144. âyetinin inmesi üzerine Kâbe'ye yönelmeye başlamışlardır. Her ne kadar 115. âyetin 144. âyetle neshedildiğini savunanlar olmuşsa da (bk. Taberî, I, 502; Râzî, IV, 18-19), bu iki âyet arasında nesihle izahı gerektiren bir uyumsuzluk söz konusu değildir. 115. âyet, her yerde ve her yöne yönelerek Allah'a ibadet ve dua edilebileceğine, yani konunun özüne işaret etmekte, 144. âyet ise namazla ilgili özel uygulamayı belirlemektedir (*kıble* konusunda genişbilgi için bk. Bakara 2/142 vd.). Bazı rivayetlerde (bk. Şevkânî, I, 144-145) bu âyetin, kıblenin hangi tarafta olduğunun bilinmemesi veya bilinse bile hastalık, yolculuk, savaş gibi özel durumlar sebebiyle o yöne

dönmenin güç, tehlikeli ya da imkânsız olması gibi hallere ilişkin özel bir hüküm belirlediği ifade edilmiştir. Buna göre normal durumlarda namazı kıbleye yönelerek kılmak farzdır; 144. âyet bu hükmü koymuştur. Ancak yukarıda değinilen mazeretlerin baş göstermesi durumunda mümkün ve elverişli olan her yöne doğru yönelerek namaz kılınabilir; konumuz olan 115. âyet de işte bu ruhsatı vermektedir.

Yaratılmışların tamamı mutlaka birçok yönden sınırlıdır. Allah Teâlâ ise hem zâtı hem de sıfatları itibariyle eşsiz, benzersiz ve sınırsızdır. Âyette geçen "vâsi‘" işte bu sınırsızlığı ifade eder.

116 – 117

وَقَالُوا اتَّخَذَ اللّٰهُ وَلَدًاۙ سُبْحَانَهُۜ بَلْ لَهُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ
وَالْاَرْضِۜ كُلٌّ لَهُ قَانِتُونَ ﴿١١٦﴾ بَدٖيعُ السَّمٰوَاتِ
وَالْاَرْضِۜ وَاِذَا قَضٰٓى اَمْرًا فَاِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ ﴿١١٧﴾

Meâli

116. "Allah çocuk edindi" dediler. Hâşâ! O bundan münezzehtir. Bilâkis, göklerde ve yerde ne varsa yalnız O'nundur. Hepsi de O'na boyun eğmişlerdir. **117.** O, göklerin ve yerin eşsiz-örneksiz yaratıcısıdır; bir şeyin olmasını dilediğinde ona "Ol!" der, hemen oluverir.

Tefsiri

116. Burada Ehl-i kitap'la müşrik Araplar arasında ortak olan yanlış bir inanç söz konusu edilmektedir. Buna göre bazı yahudiler Üzeyir'in, hıristiyanlar da Îsâ'nın Allah'ın oğlu olduğunu ileri sürmüşler; müşrik Araplar'sa melekleri Allah'ın kızları olarak kabul etmişlerdi (bk. Tevbe 9/30; Nahl 16/57; Zuhruf 43/16; Tûr 52/39). Kitâb-ı Mukaddes'te de çeşitli vesilelerle "Allah'ın oğlu" ve "Allah'ın oğulları" şeklinde ifadeler

geçmektedir. Meselâ Tekvîn, 6/2,4; Tesniye, 4/1; Eyub, 1/6; Matta, 5/9'da insanlar için "Allah'ın oğulları", Matta, 26/63'te Hz. Îsâ için "Allah'ın oğlu Mesîh", Mezmûrlar, 2/7'de Hz. Dâvûd için "Tanrı'nın oğlu"; Matta, 5/45 ve Luka 6/36'da da Tanrı için "babanız" denilmektedir. Konumuz olan âyette ise yüce Allah, kendisinin bu tür yakıştırmalardan münezzeh olduğunu ifade buyurmakta; kendisiyle diğer varlıklar arasında, babalık-evlâtlık gibi biyolojik bir ilişki değil, hâlik-mahlûk ilişkisi, diğer bir ifadeyle yaratma-itaat etme ilişkisi bulunduğuna işaret etmektedir. Buna göre İhlâs sûresinde özetlendiği gibi, Allah her yönden bir ve tektir; bir varlık türüne mensup olmadığından doğurması da, doğurulması da söz konusu değildir, bir dengінin bulunması da düşünülemez. İnsanlar da dahil olmak üzere göklerde ve yerde bulunan her şey Allah tarafından yaratılmış olup hepsi O'na aittir, O'nun mülküdür; küllî ve evrensel planda hepsi de O'na boyun eğmişlerdir. Her varlık, sürekli bir biçimde O'nun kanunlarına itaat etmekte, kendi lisân-ı hâli ile O'na kulluk etmektedir.

117. Bazı eski dinler ve felsefî akımlarca, evrenin Allah'tan doğup taştığı veya O'ndan bir kopma olduğu şeklinde inançlar ve görüşler ileri sürülmüş olup, âyette bu tür inançlar reddedilmekte; Allah'ın semâvât ve arzı yani bütün evreni ve evrendekileri –bir asıldan, bir kaynaktan veya kendi zâtından, zâtının bir parçası olmak üzere ortaya çıkarmayıp– yoktan var ettiği; her yaratmanın da sadece bir "ol!" buyruğuyla gerçekleştiği ifade edilmektedir. Bu şekilde her şeyi yaratan ve her şeyin sahibi olan, bütün varlıkları kendi kanunlarına boyun eğdiren Allah'ın evlât edinmeye neden ihtiyacı olsun? Bu, bilgisiz inkârcıların yakıştırmalarından başka bir şey değildir.

118 – 119

وَقَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ لَوْلَا يُكَلِّمُنَا اللّٰهُ اَوْ تَأْتِينَا اٰيَةٌ كَذٰلِكَ

قَالَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ مِثْلَ قَوْلِهِمْ تَشَابَهَتْ قُلُوبُهُمْ
قَدْ بَيَّنَّا الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ ﴿١١٨﴾ اِنَّا اَرْسَلْنَاكَ بِالْحَقِّ بَشٖيرًا
وَنَذٖيرًا وَلَا تُسْـَٔلُ عَنْ اَصْحَابِ الْجَحٖيمِ ﴿١١٩﴾

Meâli

118. Bilgiden yoksun olanlar, "Allah bizimle konuşmalı veya bize bir mûcizeli işaret gelmeli değil miydi?" dediler. Bunun gibi onlardan öncekiler de onların dediklerinin benzerini demişlerdi. Kalpleri hep birbirine benziyor! Biz, gerçeği kabul edenlere âyetleri açıkladık.
119. Doğrusu (ey Peygamber), biz seni hak ile desteklenmiş bir müjdeci ve uyarıcı olarak gönderdik. Yakıcı azaba mahkûm olanlardan sen sorumlu değilsin.

Tefsiri

118. Müfessirlerin çoğunluğu, "bilgiden yoksun olanlar"ı müşrik Araplar diye açıklamışlardır. Ancak Ehl-i kitap mensuplarının da Hz. Peygamber'den bu tür istekte bulundukları bilinmektedir (bk. Nisâ 4/153). Bu iki zümre de, Hz. Peygamber'e iman etmeleri için Kur'an-ı Kerîm'in getirdiği bilgi ve delilleri yeterli görmüyor; Allah'ın doğrudan kendileriyle konuşması gibi güya daha kesin ve ikna edici kanıtlar istiyorlardı. Ancak âyette bunların, eski peygamberlerin dönemlerinde de inkârcılıkta ısrar edenlerce ileri sürülmüş olan samimiyetten uzak bahaneler olduğu (meselâ bk. Bakara 2/55, 108), bu bakımdan eski inkârcılarla yenilerin niyetleri arasında tam bir benzerlik bulunduğu bildirilmektedir. Oysa yüce Allah, gerçekten doğruları arayan, doğru inanç ve yaşayış konusunda samimi bir arayış içinde olanların yeterli bulacağı âyetleri, başta Kur'an-ı Kerîm olmak üzere çeşitli kanıtları açık seçik bildirmiş, onlar da bu sayede iman etmişlerdir. Diğerlerinin inkârları ise, bu kanıtların yetersiz oluşundan değil, İslâmiyet'i kabul etmemekte ön yargılı davranmalarından ve inatlarından kaynaklanmaktadır (Râzî, IV, 29). Bu

sebeple, Enfâl sûresinde de bildirildiği gibi (8/23), Allah onların taleplerini yerine getirseydi yine de gerçeğe sırt çevireceklerdi.

119. Resûlullah'ı teselli amacı taşıyan âyette onun, insanları doğru inanç ve güzel yaşayışa çağırarak onlara cenneti müjdelemek, inkârcılık ve kötü davranışlar konusunda uyararak, aksine davrananların âhirette uğrayacakları kötü âkıbeti haber vermek üzere gönderildiği, bu görevi yerine getirirken kendisinin hak ile yani Kur'an-ı Kerîm'in içerdiği sağlam bilgiler, doğru itikad esasları ve kesin delillerle desteklendiği; bunun ötesinde onun inkârcıları cehennemin yakıcı ateşinden kurtarmak gibi bir sorumluluğunun bulunmadığı bildirilmektedir (*hak* kelimesinin anlamı konusunda geniş bilgi için bk. Yûnus 10/35; İsrâ 17/81).

120 – 121

وَلَنْ تَرْضٰى عَنْكَ الْيَهُودُ وَلَا النَّصَارٰى حَتّٰى تَتَّبِعَ مِلَّتَهُمْ
قُلْ اِنَّ هُدَى اللّٰهِ هُوَ الْهُدٰى وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ اَهْوَٓاءَهُمْ بَعْدَ
الَّذ۪ي جَٓاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ مَا لَكَ مِنَ اللّٰهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَص۪يرٍ ﴿١٢٠﴾
اَلَّذ۪ينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَتْلُونَهُ حَقَّ تِلَاوَتِه۪ اُو۬لٰٓئِكَ يُؤْمِنُونَ
بِه۪ وَمَنْ يَكْفُرْ بِه۪ فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ ﴿١٢١﴾

Meâli

120. Sen onların dinlerine uymadıkça yahudiler de hıristiyanlar da senden asla memnun kalmayacaklardır. De ki: "Asıl doğru yol ancak Allah'ın yoludur." Eğer sana gelen ilimden sonra onların arzularına uyarsan, bilesin ki artık Allah sana ne dost ne de yardımcı olacak-

tır. **121.** Kendilerine kitap verdiğimiz, onu hakkını vererek okumakta olanlar var ya, işte kitaba iman edenler onlardır; ama her kim onu inkâr ederse işte asıl kaybedenler onlardır.

Tefsiri

120. "Din" diye çevrilen *millet* kelimesi, "Allah'ın, peygamberleri aracılığıyla insanlara bildirdiği, onları Allah'a yakınlaştıran yol; dinî ilkelerin ve kuralların bir toplum tarafından benimsenip gelenekleştirilmiş şekli" anlamına gelir. Başka bir tanıma göre millet, Allah'ın koyduğu kuralları ve ilkeleri, din de kişinin uyguladığı kuralları ve ilkeleri ifade eder. Buna karşılık dinin aslî biçimine olduğu gibi, az çok yozlaştırılmış şekline de millet denilebilir. Nitekim âyette millet kelimesinin, ikisi de tahrife uğramış olan Yahudilik ve Hıristiyanlık için kullanılmış olduğunu görüyoruz. Milletin dinden bir başka farkı da, sadece bir peygambere veya bir topluluğa nisbet edilebilir olmasıdır. Meselâ "İbrâhim'in milleti, hıristiyan milleti, İslâm milleti" denilebildiği halde "Ahmed'in milleti, Ali'nin milleti" denilmez; buna karşılık din kelimesi her durumda kullanılır. Ayrıca Allah'ın dini (dînullah) denilir, fakat Allah'ın milleti (milletullah) denilemez (Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "mll" md.).

Bir önceki âyette buyurulduğu gibi Hz. Muhammed, gerçek bir elçi sıfatıyla bütün insanlar için bir rehber, bir müjdeci ve uyarıcı olarak gönderilmiş olmasına rağmen, Medine'deki yahudiler tam bir taassup ve tutuculukla Hz. Peygamber'e ve İslâm'a karşı tavır almışlar; ona ve onun getirdiği yeni dine uymaları ve bu dinin gerçekleştirdiği yenilikleri benimsemeleri gerekirken, tam tersine Peygamber kendi dinlerini benimsemedikçe ondan asla hoşnut olmayacaklarını ortaya koyan bir tutum sergilemişlerdir. Fakat Allah nezdinde önemli olan, şu veya bu kişi ya da zümrenin hoşnutluğunu kazanmak değil, hidayet üzere olmak, doğru ve kurtuluşa götüren yolu izlemektir. Bu yol ise Allah'ın yoludur; O'nun bildirdiği iman esaslarını, ibadet ve hayat tarzını benimseyip yaşamaktır. Bunlara dair bilgi geldikten sonra, yani Allah Teâlâ resulüne vahiy yoluyla hak dini ve onun esaslarını bildirdikten sonra artık yahudilerin veya hıristiyanların arzularına uymak, İslâm'la bağdaşmayan inanç, ibadet ve hayat tarzlarını benimsemek mümkün değildir; bunu yapan bir kimse

Allah'ın dostluğunu ve yardımını da kaybetmiş olur. Âyette bu uyarıyı ifade eden bölümde Hz. Peygamber'e hitap edilmekteyse de, onun böyle bir sapma göstermesi mümkün olmadığından asıl muhatap müslüman bireyler ve topluluklardır.

Yahudilerle hıristiyanların, kendi dinlerine uymadıkça müslümanlardan memnun ve hoşnut olmayacakları yönündeki Kur'an-ı Kerîm'in bu tesbiti, tarihî olarak da ispatlanmış bir gerçektir. Nitekim müslümanlar kendi topraklarındaki Ehl-i kitaba karşı son derece adaletli ve insanî bir tavır sergiledikleri, hatta her zaman İslâm beldeleri onlar için bir sığınak olduğu halde, müslüman İspanya'nın (Endülüs) işgalinden başlamak üzere istilâ ettikleri bütün İslâm ülkelerinde yahudi ve hıristiyan yönetimler müslümanlara karşı çok zaman vahşete kadar varan baskı, sindirme ve sömürü politikaları izlemişlerdir. Ayrıca hıristiyan Batı dünyası, Macarlar gibi hıristiyanlaşmış Türkler'i benimsediği halde Müslümanlığını korumuş Türkler'i hiçbir zaman dost olarak görmemiş; özellikle Tanzimat'tan bu yana Türkler'in göstermiş olduğu Batı dünyasıyla yakınlaşma çabaları, onların bu olumsuz tavırları yüzünden daima sonuçsuz kalmış ve Türkler'in aleyhine işlemiştir. Hıristiyan dünyanın diğer müslüman milletler, hatta hıristiyan olmayan bütün toplumlar karşısındaki tutumu da bundan farklı değildir. Hıristiyan Batılılar'ın Müslümanlığı Hıristiyanlığa karşı, müslümanları da hıristiyanlara karşı tehlikeli bir güç olarak algılamaları, İslâm'a ve müslümanlara karşı daha zalim ve haksız tavırlar sergilemeleri sonucunu doğurmaktadır.

Bütün bu tesbitler yahudilere ve hıristiyanlara karşı, körü körüne dostluk duygusu besleyip kişiliksiz ve teslimiyetçi bir davranış tarzını benimsemenin de, onların hatasını tekrarlayarak, kör bir düşmanlık duygusuna kapılıp haksız davranışlara kalkışmanın da yanlış olduğunu göstermektedir. Her iki aşırılık da en başta Kur'an-ı Kerîm'in öğretisine aykırıdır. Zira Kur'an müslümanlara bir taraftan "Herhangi bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi adaletsiz davranmaya itmesin. Adaletli olun; bu, takvâya daha uygundur" (Mâide 5/8) derken, diğer taraftan da üzerinde durduğumuz âyette görüldüğü gibi, "Eğer sana gelen ilimden (vahyin ortaya koyduğu gerçeklerden) sonra onların arzularına uyarsan, bilesin ki artık Allah

sana ne dost ne de yardımcı olacaktır" der. Şu halde müslümanlar için yapılacak iş, dostluk ve düşmanlık gibi duyguların etkisiyle zulüm veya zillet tavırları sergilemekten sakınmak; İslâm'ın genel öğretisine uyarak iman, akıl, ilim, irfan, dürüstlük ve adalet gibi zihnî ve ahlâkî erdemlerle donanmak, bu erdemlerle desteklenen bir kültürel, siyasî ve ekonomik rekabet ve gelişme iradesini en verimli biçimde harekete geçirerek onurlu ve kişilikli bir ilişki zeminini oluşturmaktır ("doğru yol" diye çevirdiğimiz "hüdâ" kelimesinin anlamı için bk. Bakara 2/2).

121. "Yetlûne" fiilinin masdarı olan tilâvet kelimesi sözlükte "birine, bir şeye uymak, onu yakından takip etmek"; terim olarak ise "hem okumak hem de emir ve yasaklarını, teşvik ve uyarılarını hayata geçirmek suretiyle Allah'ın kitabına uymak" anlamına gelir ve bu anlamıyla "kıraat" kelimesinden daha özel bir mâna ifade eder. Buna göre her tilâvet bir kıraattir, fakat her kıraat tilâvet değildir. Bu sebeple tilâvet genellikle yalnızca ilâhî kitabın okunması için kullanılır; çünkü ilâhî kitaplar sadece okunmak için değil, aynı zamanda hükümlerinin uygulanması için gönderilmiş olup ancak bu uygulamanın yerine getirilmesi şartıyla tilâvet gerçekleştirilmiş olur (Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "telâ" md.). Bu sebeple âyetin "yetlûnehû hakka tilâvetih" kısmı meâlinde "onu hakkını vererek okuyanlar" şeklinde tercüme edilmiştir.

"Kendilerine kitap verilenler"le kimlerin, kitapla da hangi kitabın kastedildiği hakkında tefsirlerde iki farklı görüş ileri sürülmüştür. Bir görüşe göre buradaki kitaptan maksat Kur'an-ı Kerîm, kitap verilenler de Hz. Muhammed'e uyan müslümanlardır. Ancak daha güçlü olan bir başka yoruma göre kitapla Tevrat, kendilerine kitap verilenlerle de Tevrat'ı hakkıyla okuyarak onunla amel eden, özellikle Hz. Muhammed'in geleceğine dair Tevrat'ta geçen bilgileri dikkate alarak onun peygamberliğini tasdik eden yahudiler kastedilmiştir (Taberî, I, 520-522; Râzî, IV, 32).

120. âyette Ehl-i kitabın müslümanlar karşısındaki genel tavrının olumsuz olduğu bildirilmişti. Bu âyette ise yahudiler arasında hâlâ kendi kitaplarını hakkıyla okuyan, geleneksel yahudi taassubundan ve ön yargıdan uzak kalabilen bazı kimselerin bulunduğu, bunların

Hz. Peygamber ve müslümanlar hakkında insaflı ve adaletli hükümler verebildikleri belirtilmektedir. İşte kitaba (Tevrat) asıl inananlar ve hükümlerine uygun yaşayışlarıyla onu tasdik edenler bunlardır. Tevrat'ın tahrif edilmesi ve zamanla Yahudilik adına uydurulan birçok yanlış inancın yahudi kültürüne yerleşmesi yüzünden yoldan çıkmış ve bu suretle bir bakıma gerçek Tevrat'ı inkâr etme konumuna düşmüş olanlara gelince, asıl hüsrana uğrayanlar, âhiret saadetinden mahrum kalanlar onlardır.

122 – 123

Meâli

يَا بَن۪ٓي اِسْرَٓائ۪لَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّت۪ٓي اَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَاَنّ۪ي
فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعَالَم۪ينَ ﴿١٢٢﴾ وَاتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْز۪ي
نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْـًٔا وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا تَنْفَعُهَا شَفَاعَةٌ
وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَ ﴿١٢٣﴾

122. Ey İsrâiloğulları! Geçmişte size verdiğim nimetimi ve sizi cümle âleme üstün kıldığımı hatırlayın. **123.** Öyle bir günden korkun ki, o gün kimse başkası için bir şey ödeyemez; hiç kimseden fidye kabul edilmez, kimseye şefaat fayda vermez, onlara asla yardım da yapılmaz.

Tefsiri

122-123. Bu âyetlerden ilki, aynı sûrenin 47. âyetinin, ikincisi ise birkaç kelime farkıyla 48. âyetinin –farklı münasebet ve sebeplerle– tekrarı olup gerekli açıklamalar, özellikle şefaat kavramıyla ilgili ayrıntılı bilgi orada verilmiştir. Söz konusu nimetlerle âhirete dair uyarıların bu bağlamda yahudilere bir defa daha hatırlatılmasının sebebi, onların –bundan sonraki bölümde kendisinden söz edilecek olan– Hz. İbrâhim'in soyundan gelmeleriyle övünmeleri ve bu özellikleri sayesinde âhirette kurtuluşa

erecekleri ümidine kapılmalarıdır. Bu iki âyette onlara bir bakıma şöyle denilmektedir: Allah sizlere, peygamberler atası olan İbrâhim'in soyundan gelmeniz dahil olmak üzere, zaman zaman dünyanın en üstün milleti olmanızı sağlayan pek çok lutuflarda bulunmuştur. Fakat imtihan için ve şartlı olarak mazhar olduğunuz bu lutuflar, size boş bir şefaat ümidi verip gevşekliğe kapılmanıza yol açmamalı, aksine sizin için bir sorumluluk sebebi olmalıdır. Zira âhiret gününde hiç kimseye soyuna göre muamele edilip iltimas geçilmeyecek, şefaat edilmeyecektir.

124 – 129

Meâli

وَاِذِ ابْتَلٰٓى اِبْرٰه۪يمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَاَتَمَّهُنَّ قَالَ
اِنّ۪ي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ اِمَامًا قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّت۪ي قَالَ
لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِم۪ينَ ﴿١٢٤﴾ وَاِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً
لِلنَّاسِ وَاَمْنًا وَاتَّخِذُوا مِنْ مَقَامِ اِبْرٰه۪يمَ مُصَلًّى وَعَهِدْنَٓا
اِلٰٓى اِبْرٰه۪يمَ وَاِسْمٰع۪يلَ اَنْ طَهِّرَا بَيْتِيَ لِلطَّٓائِف۪ينَ وَالْعَاكِف۪ينَ
وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ ﴿١٢٥﴾ وَاِذْ قَالَ اِبْرٰه۪يمُ رَبِّ اجْعَلْ
هٰذَا بَلَدًا اٰمِنًا وَارْزُقْ اَهْلَهُ مِنَ الثَّمَرَاتِ مَنْ اٰمَنَ مِنْهُمْ بِاللّٰهِ
وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ قَالَ وَمَنْ كَفَرَ فَاُمَتِّعُهُ قَل۪يلًا ثُمَّ اَضْطَرُّهُٓ
اِلٰى عَذَابِ النَّارِ وَبِئْسَ الْمَص۪يرُ ﴿١٢٦﴾ وَاِذْ يَرْفَعُ اِبْرٰه۪يمُ الْقَوَاعِدَ

مِنَ الْبَيْتِ وَاِسْمٰعٖيلُ رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا اِنَّكَ اَنْتَ السَّمٖيعُ الْعَلٖيمُ ﴿١٢٧﴾
رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمَيْنِ لَكَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِنَا اُمَّةً مُسْلِمَةً لَكَ
وَاَرِنَا مَنَاسِكَنَا وَتُبْ عَلَيْنَا اِنَّكَ اَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحٖيمُ ﴿١٢٨﴾
رَبَّنَا وَابْعَثْ فٖيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ اٰيَاتِكَ
وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُزَكّٖيهِمْ اِنَّكَ اَنْتَ الْعَزٖيزُ
الْحَكٖيمُ ﴿١٢٩﴾

124. Vaktiyle rabbi İbrâhim'i bazı sözlerle sınayıp da İbrâhim onları eksiksiz yerine getirince, "Ben seni insanlara önder yapacağım" buyurmuştu. İbrâhim, "soyumdan da" deyince rabbi, "Vaadim zalimleri kapsamaz" buyurdu. **125.** O zaman biz beyti insanların gidip gelip ziyaret edecekleri bir makam ve bir güvenlik yeri yaptık. Siz de İbrâhim'in makamından kendinize namaz kılacak bir yer edinin. İbrâhim ve İsmâil'e de, "Tavaf edecekler için, ibadete kapanacaklar, rükû ve secde edecekler için evimi temiz tutun" diye tâlimat verdik. **126.** İbrâhim, "Rabbim! Burayı güvenli bir şehir yap, halkından Allah'a ve âhiret gününe inananları da çeşitli ürünlerle rızıklandır" diye dua etmişti. Allah buyurdu ki: "İnkâr edene de az bir süre dünya nimetleri veririm, ama sonunda onu cehennemin azabına sürerim. O ne kötü bir sondur!" **127.** İbrâhim İsmâil'le birlikte beytin temellerini yükseltiyordu: "Ey rabbimiz! Bizden bunu kabul buyur; şüphesiz sen işitensin, bilensin. **128.** Ey rabbimiz! Bizi sana teslim olanlardan eyle, soyumuzdan da sana teslim olacak bir ümmet çıkar. Bize ibadet usullerimizi göster, tövbemizi kabul et. Şüphesiz tövbeleri kabul eden, merhameti bol olan yalnız sensin. **129.** Soyumuz içinden, onlara senin âyetlerini okuya-

cak, kitabı ve hikmeti öğretecek, onları temizleyecek bir elçi çıkar rabbimiz! Çünkü yalnız sensin kudret ve hikmet sahibi."

Tefsiri

124. *İbrâhim* aleyhisselâm Kur'an-ı Kerîm'de hayatı ve tebliğ faaliyetleri hakkında bilgi verilen büyük peygamberlerden biridir. Onun hakkındaki en eski bilgiler Tevrat'ın Tekvîn kitabına dayanmaktadır. Burada verilen bilgilere göre onun ismi önceleri "yüce baba" anlamında Abram idi. Fakat daha sonra bunun yerine Tanrı ona "milletlerin babası" anlamına gelen Abraham (İbrâhim) ismini vermiştir (Tekvîn, 17/5). Soy kütüğü, babadan oğula doğru Nûh, Sâm, Arpagşad, Şelah, Eber, Peleg, Reu, Seruc, Nahor, Terah, Abram (İbrâhim) şeklinde gösterilir (Tekvîn, 11/10-26).

Tevrat'a göre Hz. İbrâhim Mezopotamya'da, Keldânîler'in Ur şehrinde doğmuş; eşi Saray (Sâre), babası Terah ve diğer akrabalarıyla birlikte buradan Harran'a gitmiş; babası burada ölmüş, kendisi de Tanrı'dan aldığı buyruk üzerine eşi Sâre ve kardeşinin oğlu Lût ile birlikte Filistin'deki Ken'an diyarına (Filistin) göç etmiştir. Tanrı'dan, bu ülkenin kendi soyuna verileceği müjdesini alan İbrâhim, ülkede başgösteren kıtlık yüzünden eşiyle birlikte Mısır'a gitmiş, orada Hâcer kendisine câriye olarak verilmiş, daha sonra tekrar Ken'an diyarına dönmüştür. Yine Tevrat'ın verdiği bilgilere göre İbrâhim'in Sâre'den çocuğu olmayınca onun isteğiyle Hâcer'le evlenir ve seksen altı yaşındayken ondan oğlu İsmâil (Tekvîn, 16/16), 100 yaşına geldiğinde de Sâre'den İshak dünyaya gelir (Tekvîn, 21/6). Sâre'nin kıskançlığı yüzünden Hâcer oğlu İsmâil'i alarak Paran çölüne gidip orada yaşamak zorunda kalır (Tekvîn, 21/8-21; İsmâil, İbrânîce'de "Allah işitir" anlamına gelen Yişmael isminin Arapça'da telaffuz edilen şeklidir). Öte yandan İbrâhim, ilâhî iradeye boyun eğerek İsmail'i kurban etmek istemesiyle Tanrı'nın takdirini kazanır (Tekvîn, 22/1-13) ve kendisine soyunun göklerdeki yıldızlar, denizdeki kumlar kadar çoğalacağı vaad edilir. Daha sonra evlendiği Ketura isimli eşinden de çocukları olur. 175 yaşında ölen İbrâhim, eşi Sâre'nin yanına defnedilir (Tekvîn, 25/1-10). Tevrat'a göre rab, İbrâhim'e görünmüş, ona zürriyetini çoğaltıp bereketlendireceğini bildirmiş ve kendisiyle nesiller boyu devam edecek bir ahid yapmıştır.

Kur'an-ı Kerîm'de on dördüncü sûreye İbrâhim ismi verilmiştir. Hz. İbrâhim Kur'an'da altmış sekiz defa anılmakta; çeşitli âyetler yanında özellikle Bakara sûresinin konumuz olan bu âyetleriyle (124-135), 258, 260. âyetlerinde ve Âl-i İmrân (3/67-68, 95-97), En'âm (6/74-86), Hûd (11/69-76), İbrâhim (14/35-39), Meryem (19/41-50), Enbiyâ (21/51-73), Sâffât (37/83-113) sûrelerinde bu büyük peygamber hakkında geniş açıklamalar yer almaktadır.

Kur'an-ı Kerîm'de Hz. İbrâhim'in babası Âzer ismiyle anılır (geniş bilgi için bk. En'âm 6/74). Daha ergenlik çağına gelmeden kendisine fikrî olgunluk (rüşd) verilmiş olan (Enbiyâ 21/51) Hz. İbrâhim ayrıca vahye mazhar olmuş (Nisâ 4/163) ve kendine "suhuf" indirilmiştir (A'lâ 87/19). Ne yahudi ne de hıristiyandır; tek Tanrı inancını esas alan Hanîf dininin temsilcisidir. Bu yüzden, kendinden sonra tevhid inancını sürdüren hak dinin bütün dönemlerdeki müntesiplerine "İbrâhim milleti" denir (Bakara 2/135; Nisâ 4/125; Nahl 16/123). Kur'an-ı Kerîm, Hz. Muhammed'le birlikte Hz. İbrâhim'i de "üsve-i hasene" (güzel örnek) olarak gösterir (Mümtehine 60/4). Bütün bu özellikleriyle o, hem fikrî hem de fiilî olarak putperestlikle ve –başta babası olmak üzere– putperestlerle mücadele etmiş (bu mücadeleleri için bk. En'âm 6/74-81; Meryem 19/42-46; Enbiyâ 21/51-71); bu sebeple inkârcılar tarafından ateşe atılmış fakat Allah'ın, "Ey ateş! İbrâhim için serinlik ve esenlik ol!" buyruğu üzerine ateş onu yakmamıştır (Enbiyâ 21/69). Bu olaydan sonra Hz. İbrâhim, "âlemlere bereketli kılınan bir yer"e (Filistin) getirilmiştir (Enbiyâ 21/71). Kendisine İsmâil ve İshak isimli iki oğul verildiğini Kur'an-ı Kerîm de bildirir (bu oğullarından hangisini kurban etmek istediği konusunda bk. Sâffât 37/101-103).

Sâre, Hz. İbrahim'in diğer eşi Hâcer'i ve oğlu İsmâil'i istemediğinden, Hz. İbrâhim Allah'ın emrine uyarak Hâcer'le İsmâil'i Mekke'nin bulunduğu bölgeye getirir. Kur'an'da bu husus Hz. İbrâhim'in ağzından, "Rabbimiz, neslimden bir kısmını senin Beytülharâm'ının yanında, ekinsiz (kuru) bir vadiye yerleştirdim" (İbrâhim 14/37) şeklinde ifade edilir. Daha sonra Hz. İbrâhim, 127. âyette bildirildiği üzere oğlu İsmâil'le birlikte Kâbe'yi inşa eder.

Kur'an-ı Kerîm'de Hz. İbrâhim'in vefatıyla ilgili bilgi yoktur. Kısas-ı enbiyâ kitaplarında onun 195 veya 200 yaşında öldüğü, eşi Sâre'nin yanına defnedildiği ifade edilir (bk. Sa'lebî, s. 75).

Yüce Allah bu sûrenin başında mümin ve kâfirlerin, ardından da münafıkların temel niteliklerinden söz etmiş; daha sonra 40. âyetten itibaren uzun bir şekilde yahudilerin ve hıristiyanların yanlış inançlarını, tutum ve davranışlarını anlatıp tenkit etmiştir. Burada ise söz, Hanîflik diye ifade edilen tek Tanrı inancının en önde gelen temsilcilerinden olan ve bütün bu belirtilen inanç gruplarının kendine büyük bir saygı duyduğu Hz. İbrâhim'e getirilerek, eğer gerçekten ona saygı duyuyorlarsa onu iyi tanımaları gerektiği hatırlatılırcasına, onun Allah tarafından kendine yöneltilen buyrukları nasıl eksiksiz yerine getirdiği ve böylece büyük sınavı nasıl kazandığı anlatılmakta; Allah yolundaki faaliyetleri hakkında bilgi verilmektedir.

Allah'ın İbrâhim'i sınamak, imtihan etmek maksadıyla kendisine yönelttiği bildirilen "sözler"le (kelimât) ne kastedildiği hususunda tefsirlerde, sünnet olma konusu da dahil olmak üzere, çeşitli görüşler yer almaktadır. Bunlarla ilgili rivayetleri aktaran Taberî görüşlerini şöyle özetler: "Allah Teâlâ'nın İbrâhim'i denemesinin anlamı, bir imtihan olmak üzere ona, kendine farz kıldığı görevleri ve buyruklarını bildirmesidir. Allah'ın İbrâhim'e vahyettiği bir imtihan ve deneme olarak kendini, gereğini yerine getirmekle yükümlü kıldığı kelimeler bu görevler ve buyruklardır." Dolayısıyla âyeti bu görev ve buyrukların sadece biri veya bir kısmıyla ilgili saymak isabetli olmaz. Çünkü ne burada ne de başka bir âyet veya hadiste buna imkân veren bir açıklama yer almaktadır (I, 523-528).

Hz. İbrâhim bu kelimeleri yani kendisine yöneltilen buyrukları eksiksiz yerine getirince Allah ona, "Ben seni insanlara önder yapacağım" buyurdu; İbrâhim'in kendi soyundan gelenler içinden de önderler yetişmesi yönünde dilekte bulunması üzerine ise "Vaadim zalimleri kapsamaz" buyurarak, üstünlüğün biyolojik sebeplere, kan bağına değil, dinî ve ahlâkî liyakate bağlı olduğunu bildirdi. Bu açıklama diğer yahudiler gibi Hz. Peygamber dönemindeki yahudilerin de kendilerini "Allah'ın seçilmiş halkı" saymalarına bir cevap teşkil etmektedir. Buna göre zalimler İbrâhim'in soyundan da olsalar, Allah'ın vaad ettiği önderlik, liderlik, üstünlük gibi ayrıcalıklara, –lâyık olmadıkları sürece– sahip de olamazlar; Allah'ın bu husustaki şarta bağlı vaadi onları kapsamaz. Böylece âyet öncelikle Medine yahudilerine Hz. Peygamber ve müslümanlar karşısında üstünlük, seçkinlik taslamalarının boş bir kuruntudan ibaret olduğu-

nu; zalimlerin, yani dinî ve ahlâkî konularda Allah'ın belirlemiş olduğu sınırları aşan; özellikle şirk veya inkâra sapan; adalet, hakkaniyet ve eşitlik ilkelerine aykırı davranan; kör bir inatçılıkla gerçeğe karşı direnip savaşan kişi veya toplumların önder olmaya hakları bulunmadığını hatırlatmakta (*zulüm* kelimesinin Kur'anî anlamı için bk. Bakara 2/54); fakat ilke olarak bütün insanlara, yalnız inanç ve yaşayış olarak değerli ve üstün olmaya lâyık olanların bunu hak edeceklerini bildirmektedir.

125. "Beyt"ten maksat *Kâbe*'dir. Kur'an'ın başka yerlerinde de bu mukaddes mekândan yine "beyt" kelimesi (Bakara 2/127, 158; Âl-i İmrân 3/96,97; Enfâl 8/35; Hac 22/26; Kureyş106/3) ve Kâbe ismiyle birlikte (Mâide 5/95, 97) "Beytülharâm" (el-beytü'l-harâm: Kutsal, dokunulmazlığı olan mâbed; Mâide 5/97), "Beytülatîk" (el-beytü'l-atîk: Eski mâbed; el-Hac 22/29,33), "Beytülmaʿmûr" (el-beytü'l-maʿmûr: Bakımlı mâbed; Tûr 52/4) şeklinde de söz edilmiştir (Kâbe hakkında ayrıca bk. Âl-i İmrân 3/96-97).

Âyette Kâbe'nin, dünyanın muhtelif yerlerinden insanların bıkmadan, tekrar tekrar gelip ziyaret edecekleri, ibadet sevabı kazanacakları bir hac mahalli olarak yapıldığı, bu sebeple oranın güvenli bir yer kılındığı, başlangıçtan itibaren yüce Allah'ın muradının bu olduğu bildirilmekte, bunun Araplar için şükredilmesi gereken bir nimet ve bir onur vesilesi olduğuna işaret edilmektedir. Nitekim Kâbe Hz. İbrâhim'den itibaren bilinen bütün tarihi boyunca bir hac ve ziyaret mahalli olarak işlev görmüş, bu durum başta Mekkeliler olmak üzere Araplar için maddî ve mânevî faydalar sağlamış; bu yüzden orada bulunan insanların, hatta bütün canlıların güvenliğine de özel bir önem verilmiş; bu iki hususa, yani Kâbe'nin hem bir hac mahalli olarak ziyaret edilmesine hem de güvenliğinin korunmasına putperest Araplar'ca bile önemle riayet edilmiştir.

"Siz de İbrâhim'in makamından kendinize namaz kılacak bir yer edinin" şeklindeki bölümün muhatabının kimler olduğu hususunda iki farklı görüş vardır. Bir görüşe göre bu buyruğun muhatabı Hz. Muhammed'in ümmeti, daha güçlü olan diğer görüşe göre ise Hz. İbrâhim'in kavmidir. Bu son görüş tercih edildiğinde âyeti, "Biz onlara, siz de İbrâhim'in makamından kendinize namaz kılacak bir yer edinin, diye emrettik" şeklinde anlamak gerekir. Bununla birlikte, muhatap belirtilmeksizin sadece buy-

ruk cümlesiyle yetinilmiş olması dikkate alınırsa, Muhammed ümmetinin de bu kapsamda düşünülmesine engel yoktur (Reşîd Rızâ, I, 461).

İbrâhim'in makamı (makam-ı İbrâhim), Hz. İbrâhim'in Kâbe'yi inşa ederken üstüne bastığına, üzerine ayak izlerinin çıktığına inanılan taş veya bu taşın bulunduğu yerdir (Râzî, IV, 48). Bugün bu taş Kâbe'nin kuzeydoğu kenarının karşısında, Kâbe'ye yaklaşık 15 m. mesafededir. Konumuz olan âyetteki "İbrâhim'in makamından kendinize namaz kılacağınız bir yer edinin" buyruğu uyarınca müslümanların namazgâh saydıkları, tavaf namazının kılındığı bu makamın korunması için halifeler ve diğer hükümdarlar özel tedbirler almışlar, taşın çevresine kıymetli madenlerden çemberler geçirmişlerdir. Sonraki dönemlerde makam-ı İbrâhim için özel bir oda inşa edildi. Hicrî 900 yılında bu yapı yenilendi. Osmanlı Sultanı Abdülaziz aynı yapının kubbesini bir metre kadar yükselttirdi. Ancak Suudi Prensi Suûd b. Abdülazîz bu kubbeyi kaldırtarak taşı ve üzerindeki ayak izini rahatlıkla görülebilecek bir hale getirdi. Zamanla hacıların sayısı artınca Kâbe'nin çevresindeki "metâf" denilen alandaki küçük yapıların tavafı güçleştirmesi üzerine Kral Faysal'ın emriyle bu yapılarla birlikte makam-ı İbrâhim için yapılan oda da yıkıldı; asıl makam-ı İbrâhim sayılan taş ise camlı bir kafes içine alındı.

Hz. İbrâhim ve oğlu İsmâil mâbedi inşa ettikten sonra Allah Teâlâ onlara, "Tavaf edecekler için, ibadete kapanacaklar, rükû ve secde edecekler için evimi temiz tutun" diye emretmiştir. Yüce Allah'ın "beytiye" (evim) diye andığı yer de Kâbe'dir. Bu ifadeden dolayı bütün müslümanlar Kâbe'yi Beytullah diye de adlandırırlar. Tavaf edenlerden (tâifîn) maksat, hac ve umre niyetiyle Kâbe'yi ziyarete gelip Beytullah'ın çevresini usulüne göre dolaşanlar; "ibadete kapananlar" şeklinde çevirdiğimiz "âkifîn"den maksat, ibadet etmek gayesiyle Harem-i şerif'te bulunanlar, "rükû ve secde edenler"den (er-rukkei's-sücûd) maksat da orada özellikle namaz kılanlardır (Râzî, IV, 52). Yüce Allah, Hz. İbrâhim ve İsmâil'e, belirtilen maksatlarla Beytullah'ı ziyarete gelenler için orayı temiz tutmalarını emretmiştir. Hz. İbrâhim ve İsmâil'in şahsında Beytullah'ın bakım ve gözetiminden sorumlu bulunan daha sonraki bütün müminlere hitap eden bu buyruktaki "temizlik"le hem maddî hem de mânevî temizlik kastedilmiştir. Buna göre Harem-i şerif bir namazgâh olduğu için bu kutsal mekânın namazın sıhhatine engel olan maddî pisliklerden; insanın

imanını, ihlâsını ve kulluğunu Allah'a arzettiği yer olduğu için putperestliği çağrıştıran her türlü tutum ve davranışlardan; bütün milletlerden müslümanların bir araya gelerek tanışıp kaynaşmaları, sevgi ve şefkatin en güzel örneklerini vermeleri gereken yer olduğu için de insanları incitici söz ve hareketlerden, hatta hayvanlarla bitkilere zarar veren, mekânın kutsiyetiyle bağdaşmayan her türlü ahlâk dışı tutum ve davranışlardan arındırılması istenmektedir (Taberî, I, 538-539; Zemahşerî, I, 93; Râzî, IV, 51-52). Nitekim hac ibadetinin esas ve âdâbına dair İslâmî kaynaklarda da bütün bu konularla ilgili olarak ayrıntılı hükümler tesbit edilmiş ve düzenlemeler yapılmış olup bunlar titizlikle uygulanmaktadır.

126. Hz. İbrâhim Kâbe'nin inşasına başlarken burada bir şehir oluşacağını düşünerek Allah'tan bu şehri, zorbaların saldırılarına karşı güvenlikli bir şehir kılmasını, orada ikamet edecek müminleri de her türlü düşman saldırısı veya doğal âfetlere karşı korumasını niyaz etti. Buna karşılık Allah Teâlâ sadece müminlere değil, inkârcılara da dünya hayatında bir geçimlik vereceğini, ama sonunda inkârcıları cehennemin azabına süreceğini bildirdi. Âyette Allah'ın inkârcıları cehenneme sürme işi "edtarru" fiiliyle ifade edilmektedir. Bu fiilin masdarı olan ıdtırâr (ıztırar), zorunluluk anlamı ifade etmekte olup "ihtiyar"ın, yani özgür olarak seçmenin zıddıdır. Buna göre insanların imanı veya inkârı seçip ona göre bir hayat yaşamaları onların kendi iradelerine bağlı olmakla birlikte, bu seçimlerinin sonucunda hak ettikleri âkıbeti kabul edip etmemek hususunda özgür olmayıp zorunluluğa tâbidirler. Şu halde her kim Allah'ı ve âhiret gününü inkâr ederse, inkârcılığının kaçınılmaz sonucu olarak Allah onu cehenneme sürecektir. Bu, Allah için değil (çünkü O'nun fiilleri hakkında zorunluluktan söz edilemez), fakat kul için kaçınılmaz bir sonuç olacaktır. Çünkü bir insan, "Ben imanı veya inkârı tercih ediyorum" diyebilir; fakat kâfir olmayı seçmiş biri artık, "Ben cehenneme gitmeyi tercih etmiyorum" diyemez. İşte bu husus âyette "ıztırar" kelimesiyle ifade edilmiştir. Burada görüldüğü gibi, tarihî bir olayı anlatırken bile araya muhatabını uyarıcı bir mesaj koymak ve böylece olayın asıl dikkat edilmesi gereken yönüne işaret etmek, Kur'an-ı Kerîm'in yeri geldikçe uyguladığı etkili bir eğitim yöntemi olarak dikkat çekmektedir.

127-129. Müfessirler genellikle 127. âyetteki "... temellerini yükseltiyordu" ifadesine dayanarak, Kâbe'nin yerinde daha önce bir yapı bulunduğunu, bunun zamanla (Nûh tûfanında) harap olup üstünü kum örtüsünün kapattığını, Hz. İbrâhim'in bu eski temelleri açığa çıkararak bunların üzerine Kâbe'nin binasını yükselttiğini belirtirler. Ayrıca Kâbe'nin ilk defa melekler veya Hz. Âdem tarafından yapıldığına dair bazı rivayetleri aktarırlar (bk. Taberî, I, 546-549). Ancak Taberî bu hususta kesin bir bilgimizin bulunmadığını belirtirken çağdaş müfessirlerden M. Reşîd Rızâ, söz konusu rivayetleri kıssacıların uydurması saymakta, özellikle bir kısım yahudilerin yaydıkları İsrâiliyat türünden rivayetler olarak nitelemekte ve Kâbe'nin ilk defa Hz. İbrâhim tarafından inşa edildiğini ifade etmektedir (I, 466-468).

Genel anlamıyla *ümmet* (çoğulu ümem), çoğu aynı kökten gelen, önceki kuşaklardan devralınan özelliklerin veya ortak menfaat ve ideallerin ya da din, zaman, vatan gibi faktörlerin bir araya getirdiği insan topluluğunu ifade eder. Dinî anlamda bir peygambere inanıp onun yolundan giden cemaate, ilâhî dinlere mensup kavimler topluluğuna ümmet denir (Muhammed ümmeti, İslâm ümmeti, hıristiyan ümmeti gibi. Kur'an bütünlüğü içinde ümmet kavramı hakkında daha genişbilgi için bk. T. Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, s. 71-75).

Aynı âyette geçen müslim kelimesinin masdarı olan İslâm kelimesi "li" edatıyla kullanıldığında "teslim olma" anlamına gelir. Hz. Muhammed'in tebliğ ettiği son dine İslâm isminin verilmesinin bir sebebi de İslâm kelimesinin "teslim olma", yani "Allah'ın varlığını ve birliğini tanıyarak O'nun peygamberi vasıtasıyla insanlığa bildirdiği itikadî ve amelî hükümleri benimseyip uygulama" anlamına gelmesidir. Esasen bütün ilâhî dinler insanlardan böyle bir teslimiyet istediği için, bu dinlerin hepsi geniş anlamda İslâm sayılmış, bu cümleden olmak üzere tefsirlerde Hz. İbrâhim'in söz konusu duasında geçen "müslimeyni" ve "müslimeten" kelimeleri İslâm ismiyle bağlantılı olarak açıklanmıştır. Buna göre Hz. İbrâhim, Kâbe'yi inşa etmekle işlemiş oldukları hayrın kabul edilmesini niyaz ettikten sonra, kendisi ve oğlu İsmâil'le soylarından gelecek ümmetin Allah'a teslim olup itaat eden hâlis kullar olmaları, yüce Allah'ın takdirini bu yönde tecelli ettirmesi dileğinde bulunmuştur. Çünkü Allah isteyip takdir etmedikçe insanın O'na teslim olup itaat eden gerçek bir mümin

ve müslim olması mümkün değildir. Bir kimsenin, "Mümin olmak da kâfir olmak da sadece benim elimdedir" diyerek ilâhî iradeyi dışlaması, her şeyin yapıp yaratıcısı olan Allah'a karşı bir edepsizlik ve saygısızlıktır. Ayrıca insan yalnız itaatkâr bir kul olmasında değil, Allah'a ne suretle itaat ve ibadet edeceği, yani ibadetlerin şekillerini ve esaslarını bilme hususunda da O'na muhtaç olduğu için Hz. İbrâhim duasının devamında, "Bize ibadet usullerimizi göster" diye yakarmış; bu arada kendisinin ve oğlunun, peygamber de olsalar yanılgıları bulunabileceği düşüncesiyle Allah'tan tövbelerini kabul etmesini dilemiştir.

Menâsik (tekili mensek) kelimesinin kökü olan *nüsük* "ibadet" anlamına gelir. Buradan türetilen mensek ise "ibadet yeri" veya "ibadetin uygulanış biçimi, usulü" demek olup (Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "nsk" md.) âyetin bağlamından, bu kelimenin özellikle haccın erkân ve âdâbıyla bunların uygulandığı mahallere işaret ettiği anlaşılmaktadır.

Hz. İbrâhim'in son duası, yüce Allah'ın kendi soyundan bir elçi göndermesini dilemesi olmuş ve bütün müfessirlerin görüşüne göre bununla da özellikle Hz. Muhammed'in risâleti kastedilmiştir. Nitekim daha sonra İsmâil aleyhisselâm Mekke'ye yerleşerek Yemen'den gelen ve Arab-ı âribe'den olan Cürhümlüler arasında yaşamış, onlardan Arapça öğrenmiş, iki defa evlenerek on iki çocuk babası olmuş; Mekke'de ikamet eden çocuklarından her biri bir kabilenin reisi olmuştu. Böylece Hz. İsmâil'in soyu Cürhümlüler'le karışarak Araplaştığı için bunlara Arab-ı müsta'ribe denilmiştir. Hz. Peygamber'in yirmi birinci göbekten atası olan Adnan da Hz. İsmâil'in soyundan ve dolayısıyla Arab-ı müsta'ribe'dendir (bk. Hakkı Dursun Yıldız, "Arap", *DİA*, III, 273). Bu suretle Hz. İbrâhim'in duası kabul edilmiş ve son peygamber Hz. Muhammed onun soyundan gelmiştir. Nitekim hemen bütün müfessirlerin kaydettiği bir hadiste Hz. Peygamber, "Ben atam İbrâhim'in duası, Îsâ'nın müjdesiyim" buyurmuşlardır (*Müsned*, IV, 127, 128, V, 262; Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 656). İbrâhim'in duasından maksat konumuz olan 129. âyet, Îsâ'nın müjdesinden maksat da Hz. Îsâ'nın İsrâiloğulları'na hitaben, "Ey İsrâiloğulları! Bilin ki benden sonra gelecek Ahmed isimli elçiyi müjdelemek üzere size Allah tarafından gönderilmiş elçiyim" meâlindeki ifadesini nakleden Saf sûresinin 6. âyetidir. Bu sebeple müslümanlar, "Allâhümme salli" ve

"Allâhümme bârik" dualarında, Hz. Peygamber'le birlikte Hz. İbrâhim'i de saygıyla anmayı dinî bir gelenek haline getirmişler, hadislerde ve diğer İslâmî kaynaklarda İbrâhim aleyhisselâm Halîlullah (Allah'ın dostu) olarak isimlendirilmiştir (daha genişbilgi için bk. Râzî, IV, 65-66; İslâm âlimlerinin, Yuhanna İncili'nde Hz. Îsâ'dan sonra geleceği bildirilen Paraklêtos'la Hz. Muhammed'in kastedildiğine dair görüşleri ve genel olarak eski kitaplarda İslâm peygamberini müjdeleyen haberler konusunda bk. A'râf 7/157; Saf 61/6).

Hz. İbrâhim duasında, kendi soyundan seçilip gönderilmesini dilediği elçinin ifa edeceği başlıca işlevleri şöyle sıralamıştır: Halkına Allah'ın âyetlerini okuyup bildirmesi, onlara kitabı, hikmeti öğretmesi ve onları temizlemesi. Kuşkusuz bir peygamberin daha birçok görevi varsa da burada anılanlar, elçilik ve rehberlikle ilgili temel işlevler olması bakımından özellikle kayda değer görülmüştür. Müfessirler buradaki "âyetler"i kısaca "vahiy, Allah'ın varlığını, birliğini ve peygamberlerin doğruluğunu kanıtlayan deliller"; "kitab"ı "Kur'an-ı Kerîm", "hikmet"i "Peygamber'in sünneti, din ve dinî hükümlerle ilgili bilgiler, söz ve yaşayışta doğruluk"; "tezkiye"yi de "temizleme yani inkâr ve şirkle kötü huylardan ve günah kirlerinden arındırma" şeklinde açıklamışlardır (Taberî, I, 556-558; Zemahşerî, I, 94; Râzî, IV, 66).

130 – 134

وَمَنْ يَرْغَبُ عَنْ مِلَّةِ اِبْرٰهٖيمَ اِلَّا مَنْ سَفِهَ نَفْسَهُۜ
وَلَقَدِ اصْطَفَيْنَاهُ فِي الدُّنْيَاۚ وَاِنَّهُ فِي الْاٰخِرَةِ لَمِنَ
الصَّالِحٖينَ ﴿١٣٠﴾ اِذْ قَالَ لَهُ رَبُّهُٓ اَسْلِمْۙ قَالَ اَسْلَمْتُ لِرَبِّ
الْعَالَمٖينَ ﴿١٣١﴾ وَوَصّٰى بِهَٓا اِبْرٰهٖيمُ بَنٖيهِ وَيَعْقُوبُۜ يَا بَنِيَّ
اِنَّ اللّٰهَ اصْطَفٰى لَكُمُ الدّٖينَ فَلَا تَمُوتُنَّ اِلَّا وَاَنْتُمْ مُسْلِمُونَۜ ﴿١٣٢﴾

أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَٓاءَ اِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتُۙ اِذْ قَالَ
لِبَن۪يهِ مَا تَعْبُدُونَ مِنْ بَعْد۪يۜ قَالُوا نَعْبُدُ اِلٰهَكَ وَاِلٰهَ اٰبَٓائِكَ
اِبْرٰه۪يمَ وَاِسْمٰع۪يلَ وَاِسْحٰقَ اِلٰهاً وَاحِداًۚ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ ﴿١٣٣﴾
تِلْكَ اُمَّةٌ قَدْ خَلَتْۚ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَلَكُمْ مَا كَسَبْتُمْۚ وَلَا
تُسْـَٔلُونَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿١٣٤﴾

Meâli

130. Kendine câhilce kötülük edenden başka kim İbrâhim'in inanç sistemini reddeder? Oysa biz, gerçekten onu dünyada seçkin kıldık; şüphesiz ki o, âhirette de iyiler arasında yer alacaktır. **131.** Çünkü rabbi ona, "Bana teslim ol" buyurmuş; o da, "Âlemlerin rabbine teslim oldum" demişti. **132.** İbrâhim de bu dini oğullarına vasiyet etti, Ya'kub da. "Oğullarım! Allah sizin için bu dini seçti; öyleyse yalnız O'na teslim olmuş müminler olarak can verin!" (dediler). **133.** Yoksa Ya'kub son nefesini verirken siz orada mıydınız? O sırada Ya'kub oğullarına, "Benden sonra kime kulluk edeceksiniz?" demiş; onlar da "Senin, ataların İbrâhim, İsmâil ve İshak'ın ilâhı olan tek Tanrı'ya kulluk edeceğiz; biz sadece O'na teslim olduk" demişlerdi. **134.** Onlar bir ümmetti gelip geçti. Onların kazandıkları kendilerinin, sizin kazandıklarınız sizindir. Siz onların yaptıklarından sorguya çekilecek değilsiniz.

Tefsiri

130-132. İlk âyette yahudiler, hıristiyanlar ve putperest Araplar'a yönelik bir eleştiri bulunmaktadır. Zira 124. ve onu takip eden âyetlerden anlaşılacağı üzere, "İbrâhim'in inanç sistemi" (millet-i İbrâhim) kısaca, Allah'ın birliğini tanımak, kalben O'na teslim olmak, yalnız O'na kul-

luk etmek, Beytullah'ı kutsiyetine yakışmayan her türlü maddî ve mânevî kirden temiz tutmak ve orada gerekli ibadet kurallarını uygulamak gibi hükümleri içermektedir. Hz. İbrâhim'in dünyada seçkin kılınması, âhirette iyiler arasında yer alması da böyle bir dinin kendi dönemindeki en büyük temsilcisi olmasından dolayıdır. 132. âyette ifade buyurulduğu üzere o, söz konusu dini kendi çocuklarına ve dolayısıyla sonraki nesillere de vasiyet etmiştir. 132-133. âyetlerde onun torunu ve Hanîf dininin diğer bir temsilcisi olan Hz. Ya'kub'un da kendi oğullarına aynı vasiyeti tekrar ettiği, tevhid inancından sapmamalarını emrettiği; onların da tevhid geleneğini yaşatacaklarına dair söz verdikleri bildirilmektedir. Bu durum karşısında Hz. Peygamber döneminden itibaren gerek yahudiler ve hıristiyanlar gerekse müşrik Araplar, kendilerini İbrâhim'in soyuyla bağlantılı görmelerine rağmen, İslâm dinini ve Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul etmemekle, temelde İbrâhimî geleneği, diğer bir deyişle Hanîf dinini de reddetmiş oluyorlardı. Çünkü hem konumuz olan âyetlerde hem de Kur'an-ı Kerîm'in başka birçok yerinde Hz. Muhammed'in getirdiği dinle İbrâhim ve diğer hak peygamberlerin getirdikleri dinlerin aynı ilâhî hakikatleri içerdiği bildirilmekte, hatta bu sûrenin 135. âyetinde müslümanlara, "Biz, Hanîf olan İbrâhim'in dinine uyarız" demeleri emredilmektedir. Öte yandan 132. âyetin son cümlesinden de anlaşılacağı üzere İbrâhim'le Ya'kub'un, oğullarına vasiyet ettikleri din de genel anlamda İslâm'dan başkası değildi.

Kur'an-ı Kerîm'de de Hz. Ya'kub'un, İshak'ın oğlu olduğuna işaret edilir (Hûd 11/71); ayrıca Yûsuf sûresinde (12/4) Yûsuf'un babası olduğu belirtilerek oğlunun kuyuya atılmasından duyduğu derin üzüntüden ve bu olay üzerine gözlerini kaybetmesinden, engin sabrından, kıtlık üzerine oğullarını Mısır'a göndermesinden, Yûsuf'a kavuştuktan sonra gözlerinin açılmasından bahsedilir. Kur'an'da ayrıca onun sâlih kullardan olduğu (Enbiyâ 21/72), Allah'ın kendisine vahiy indirdiği (Bakara 2/136; Âl-i İmrân 3/84), Allah'ın güçlü ve basiretli kulları arasında yer aldığı (Sâd 38/45) bildirilir.

Tevrat'ta, Ya'kub peygamberin, Tanrı ile güreşip O'nu yendiği için Tanrı'nın ona İsrâil adını verdiği bildirilir (Tekvîn, 32/24-28). İslâmî kaynaklarda da İsrâil kelimesinin Hz. Ya'kub için kullanıldığı ifade edil-

mekle birlikte, yahudi kaynaklarında bu kelimenin anlamı konusunda verilen bilgiler İslâm'ın ulûhiyyet ve peygamberlik inancıyla bağdaşmadığı için müslüman bilginler bu hususta farklı açıklamalar getirmişlerdir (genişbilgi için bk. Bakara 2/40).

133. Müfessirlerin çoğu bu âyetin başındaki "em" kelimesinin soru edatı olduğunu ve red anlamı taşıdığını ifade ederler. Buna göre âyeti şöyle yorumlamak gerekir: Ey yahudiler! Ya'kub ölüm döşeğinde iken siz orada değildiniz; o halde onun benimsediği ve oğullarına vasiyet ettiği ve onlardan, uyacaklarına dair söz aldığı dinin, şimdi sizin benimsediğiniz din olduğunu nasıl söylersiniz? Oysa o, ölüm döşeğinde soyuna, atası İbrâhim'in vasiyetini tekrar etmiş; onlardan tevhid dinine bağlı kalacakları sözünü almıştı. Fahreddin er-Râzî, "em" edatının bağlaç olarak da alınabileceğini belirtir ve buna göre âyeti şöyle yorumlar: "Yani sizin Benî İsrâil'den olan atalarınız, Ya'kub'un, oğullarını İslâm dinine ve tevhide davet ettiğine şahit olmuşlardı; siz de bunu biliyorsunuz. O halde nasıl olur da peygamberler hakkında onlara yakışmayan şeyler ileri sürersiniz!" (IV, 74-75).

134. Yahudiler, kendi milletlerinin İbrâhim, İshak, Ya'kub gibi peygamberlerin soyundan geldiğini, bu sebeple kendilerinin seçilmiş ve imtiyazlı bir ümmet olduklarını, bundan dolayı Allah karşısında da özel bir muameleye tâbi tutulup mükâfat göreceklerini savunuyorlardı. Âyette söz konusu peygamberlerle onların neslinin artık gelip geçtiği, onların amellerinin ve bunlardan doğan sonuçların sadece kendilerini ilgilendirdiği, herkesin yalnızca kendi yapıp ettiklerinden sorumlu olacağı; bu sebeple atalarıyla övünen yahudilerin, boş bir kuruntu içinde oldukları, bu kuruntuları bırakarak kurtuluşun yolunu kendi amelleriyle aramaları gerektiği ifade buyurulmakta; bu suretle sorumluluğun şahsîliği ilkesi de ortaya konmuş bulunmaktadır. "Üstün ırk", "imtiyazlı ümmet" gibi görüşlerin ve iddiaların reddedildiği bu âyette, dolaylı olarak Hz. Âdem ve eşinin işlediği hata yüzünden bütün insanların günahkâr olduğu ve bu "aslî günah"ın sorumluluğunu bütün insanlığın paylaştığı yönündeki Hıristiyanlık doktrini de çürütülmüştür.

135 – 141

وَقَالُوا كُونُوا هُودًا اَوْ نَصَارٰى تَهْتَدُوا قُلْ بَلْ مِلَّةَ اِبْرٰهٖيمَ حَنٖيفًا وَمَا
كَانَ مِنَ الْمُشْرِكٖينَ ﴿١٣٥﴾ قُولُوا اٰمَنَّا بِاللّٰهِ وَمَا اُنْزِلَ اِلَيْنَا وَمَا اُنْزِلَ
اِلٰى اِبْرٰهٖيمَ وَاِسْمٰعٖيلَ وَاِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ وَالْاَسْبَاطِ
وَمَا اُوتِىَ مُوسٰى وَعٖيسٰى وَمَا اُوتِىَ النَّبِيُّونَ مِنْ رَبِّهِمْ لَا نُفَرِّقُ
بَيْنَ اَحَدٍ مِنْهُمْ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ ﴿١٣٦﴾ فَاِنْ اٰمَنُوا بِمِثْلِ مَا
اٰمَنْتُمْ بِهٖ فَقَدِ اهْتَدَوْا وَاِنْ تَوَلَّوْا فَاِنَّمَا هُمْ فٖى شِقَاقٍ
فَسَيَكْفٖيكَهُمُ اللّٰهُ وَهُوَ السَّمٖيعُ الْعَلٖيمُ ﴿١٣٧﴾ صِبْغَةَ
اللّٰهِ وَمَنْ اَحْسَنُ مِنَ اللّٰهِ صِبْغَةً وَنَحْنُ لَهُ عَابِدُونَ ﴿١٣٨﴾
قُلْ اَتُحَاجُّونَنَا فِى اللّٰهِ وَهُوَ رَبُّنَا وَرَبُّكُمْ وَلَنَا اَعْمَالُنَا
وَلَكُمْ اَعْمَالُكُمْ وَنَحْنُ لَهُ مُخْلِصُونَ ﴿١٣٩﴾ اَمْ تَقُولُونَ
اِنَّ اِبْرٰهٖيمَ وَاِسْمٰعٖيلَ وَاِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ وَالْاَسْبَاطَ كَانُوا
هُودًا اَوْ نَصَارٰى قُلْ ءَاَنْتُمْ اَعْلَمُ اَمِ اللّٰهُ وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ كَتَمَ
شَهَادَةً عِنْدَهُ مِنَ اللّٰهِ وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ ﴿١٤٠﴾ تِلْكَ

أُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَلَكُمْ مَا كَسَبْتُمْ وَلَا
تُسْـَٔلُونَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿١٤١﴾

Meâli

135. Onlar, "Yahudi veya hıristiyan olun ki doğru yolu bulasınız" dediler. Sen de de ki: "Hayır! Biz, Hanîf olan İbrâhim'in dinine uyarız. O, müşriklerden değildi." **136.** "Biz Allah'a ve bize indirilene; kezâ İbrâhim, İsmâil, İshak, Ya'kub ve torunlarına indirilenlere; yine Mûsâ ve Îsâ'ya verilenlere ve bütün peygamberlere rableri tarafından gönderilenlere inandık. Onlar arasında ayırım yapmayız; biz O'na teslim olanlarız" deyin. **137.** Eğer onlar da sizin inandığınız gibi inanırlarsa kesinlikle doğru yolu bulmuş olurlar; fakat eğer yüz çevirirlerse bilesin ki bir ayrılıkçılığın içindedirler. O takdirde artık onlara karşı Allah sana yeter; O, işitendir, bilendir. **138.** "Allah'ın boyasıyla boyandık. Boyaca O'ndan daha güzel olan kim vardır? Biz yalnız O'na kulluk ederiz" (deyin). **139.** De ki: "Allah bizim de rabbimiz, sizin de rabbiniz olduğu halde O'nun hakkında bizimle tartışmaya mı kalkışıyorsunuz? Bizim yaptıklarımız bize, sizin yaptıklarınız da size aittir. Biz O'na gönülden bağlananlarız. **140.** Yoksa siz İbrâhim, İsmâil, İshak, Ya'kub ve torunların yahudi yahut hıristiyan olduklarını mı söylüyorsunuz?" De ki: "Siz mi daha iyi bilirsiniz, yoksa Allah mı?" Allah tarafından kendisine verilmiş bir kanıtı saklayandan daha zalim kim vardır? Allah yaptıklarınızdan habersiz değildir. **141.** Onlar bir ümmetti gelip geçti. Onların kazandıkları kendilerinin, sizin kazandıklarınız sizindir. Siz onların yaptıklarından sorguya çekilecek değilsiniz.

Tefsiri

135. Yahudiler müslümanlara, "Yahudi olun ki kurtuluşa eresiniz"; hıristiyanlar da "Hıristiyan olun ki kurtuluşa eresiniz" diyorlardı. Yüce Allah, resulüne bu teklif ve telkinlere karşı şu cevabı vermelerini emretti: "Ne Yahudiliğe ne Hıristiyanlığa uyarız; ne de başka bir dini kabul ederiz. Biz,

yalnızca Hanîf olan İbrâhim'in dinine, onun dininden olanlara uymuşuzdur" (Taberî, I, 564). Müşrik Araplar, kendilerinin Hz. İbrâhim'in yolundan gittiklerini, kendi bâtıl itikadlarının da İbrâhim'in dininin bir devamı olduğunu ileri sürdükleri için âyetin bu kısmını istismar ederek, "Muhammed İbrâhim'in dinine uyduklarını söylüyor, biz de onun yolundan gittiğimize göre aramızda fark kalmadı" şeklinde düşünebilirlerdi. İşte âyette yukarıdaki ifadenin hemen ardından, "O müşriklerden değildi" buyurulmak ve zımnen "Halbuki siz müşriksiniz" hatırlatması yapılmak suretiyle özellikle müşrik Araplar'ın ileri süreceği böyle bir iddianın önü kesilmiş bulunmaktadır (İbn Âşûr, I, 737).

Hanîf kelimesinin anlamı ve menşei konusunda gerek eski müslüman âlimler gerekse yerli ve yabancı çağdaş yazarlarca birbirinden farklı görüşler ileri sürülmüştür (bk. Şaban Kuzgun, "Hanîf", *DİA*, XVI, 33 vd.). Müslüman âlimlerin çoğu kelimenin, "meyletmek, yönelmek" anlamına gelen Arapça "hnf" kökünden türetildiğini savunarak, "sapkınlıktan doğru yola, başka bir dinden İslâm'a yönelen" anlamına geldiğini belirtirler (Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "hnf" md.). Taberî hanîf kelimesini çok genel bir ifadeyle, "her şeyin doğru olanı" şeklinde açıkladıktan sonra terimin çeşitli âlimlerce yapılmış değişik tanımlarını sıralar ve sonunda, "İbrâhim'in dinine uyarak doğru yoldan giden, din konusunda onu kendine rehber edinen" anlamına geldiğini ifade eder (I, 564-566). Câhiliye devrinde sünnet olduktan sonra Kâbe'yi tavaf edene hanîf denmekteydi. Çünkü onlar, Hz. İbrâhim'in dininden sadece sünnet olmayı ve Kâbe'yi tavaf etmeyi yaşatıyorlardı.

Kur'an-ı Kerîm'de hanîf kelimesi on yerde tekil, iki yerde de çoğul (hunefâ) şekliyle geçmekte; bunların dokuzunda Hanîfliğin müşrikliğin karşıtı olduğu belirtilmekte; bu arada sekiz yerde Hz. İbrâhim'in imanını tanımlamakta; bunların beşinde "din" anlamına gelen "millet" kelimesiyle kullanılmaktadır. Konumuz olan âyette de hanîf kelimesi açık bir şekilde "müşrik" kelimesinin karşıtı olarak müslüman anlamında kullanılmıştır. Şu halde bu kelime Kur'an dilinde, her şeyden önce tevhid anlamını içerir ve "Şirk kuşkusu taşıyan her türlü sapık görüşten uzaklaşarak, Allah'ın birliği inancına yönelen ve ihlâslı bir şekilde yalnız O'na kulluk eden" anlamına gelir. Âyete göre Hanîflik, putperestlik olmadığı

gibi Yahudilik ve Hıristiyanlık da değildir; Allah'ın başlangıçtan itibaren insanlara bildirdiği, insanın tabiatına en uygun olan tevhid dinidir. Nitekim Rûm sûresinin 30. âyeti de bu anlamı desteklemektedir. Böylece Hz. İbrâhim'den önceki peygamberlerin dinleri de Hanîflik kapsamına girmekle birlikte, özellikle Hz. İbrâhim'in dininin bu isimle anılmasının sebebi, Hz. Muhammed'den önceki bütün peygamberler içinde sadece bu yüce peygamberin, kendisinden sonra gelip geçecek bütün insanlara önder kılınmış olmasıdır (Taberî, I, 566).

136. Sözlükte "torun" anlamına gelen sıbt (çoğulu esbât), âyette özellikle Hz. Ya'kub'un on iki oğlundan torunları olan peygamberleri ifade eder.

Müslümanları kendi dinlerine davet eden yahudilerle hıristiyanlara cevap veren önceki âyetin, "Hayır! Biz, hanîf olan İbrâhim'in dinine uyarız" meâlindeki cümlesinin açıklaması mahiyetinde olan bu âyette, öncelikle Allah'a iman emri yer almıştır. Çünkü bu, bütün hak dinlerin ortak inanç ilkesidir. Âyette daha sonra müslümanlara indirilen Kur'an-ı Kerîm ile Hz. İbrâhim ve onun soyundan gelen peygamberlere, hâsılı genel olarak bütün peygamberlere bildirilen ilâhî hakikatlere, bir kısmına doğrudan doğruya vahyedilmiş, bir kısmına da önceki peygamberden intikal etmiş olan kutsal kitaplara inanılması emredilmektedir.

137. Buna göre müslümanların, peygamberler arasında, bazısına inanıp bazısına inanmamak gibi bir ayırım yapmadan, hepsinin de Allah'ın elçileri olduğuna iman etmeleri gerekir. Her ne kadar Kur'an-ı Kerîm'de yüce Allah'ın peygamberlerden bir bölümünü diğerlerine üstün kıldığı ifade buyurulursa da (bk. Bakara 2/ 253; İsrâ 17/55), bu üstünlük –bazısının resul, bazısının nebî olması veya ilim ve mânevî mevkileri bakımından farklı derecelerde bulunmaları gibi– peygamberler arasında ortak olmayan durumlarla ilgili olup, peygamber olmaları ve peygamberler arasındaki ortak niteliklere sahip bulunmaları itibariyle aralarında fark yoktur. Bu yüzden, konumuz olan âyetle daha başka âyetlerin (meselâ bk. Bakara 2/285; En'âm 6/83-90; Meryem 19/58) hükmü gereğince müslümanlar, geçmiş bütün peygamberlerin Allah'ın seçkin kulları olduklarına, onların bizzat kendilerine indirilen veya daha önceki bir peygam-

berden intikal eden kutsal kitabın hükümleri uyarınca elçilik görevlerini gerektiği şekilde yerine getirdiklerine, haramlara asla bulaşmadıklarına, fazilet ve dindarlık bakımından örnek bir hayat yaşadıklarına inanır, bu bakımdan peygamberler arasında bir ayırım yapmadan hepsini saygıyla anar; âyetin sonunda da ifade buyurulduğu üzere, müslümanlar bunu Allah'a teslimiyet ve bağlılıklarının bir gereği sayarlar. Çünkü bütün peygamberleri seçen ve seçkin kılan Allah'tır.

137. "Ayrılıkçılık" şeklinde çevrilen "şikak" kelimesi için tefsirlerde "düşmanlık duygularıyla ayrılıkçılık yapmak, doğru yolda olanlarla ihtilâfa düşmek, inatlaşmak, tartışma ve çekişmeye girişmek, haktan sapmak" gibi anlamlar verilmiştir (bk. Râzî, IV, 84-85). Bir önceki âyette müslümanlara, Allah'a inandıklarını; Kur'an'a, diğer peygamberlere ve onlara indirilenlere ayırım gözetmeksizin iman ettiklerini dile getirmeleri emredilmişti. Bu âyette ise yahudilerle hıristiyanlardan da aynı şekilde davranmaları, bu cümleden olmak üzere, İslâm'ın peygamberine ve kutsal kitabına da iman etmeleri istenmekte; böyle yaptıkları takdirde doğru yolu bulmuş sayılacakları, aksi halde hak yoldan uzaklaşarak sapıklığa düşmüş, ayrılıkçılığa ve düşmanlık duygularına kapılmış olacakları bildirilmektedir. Âyette daha sonra, yahudilerle hıristiyanların olumsuz düşünce ve davranışları karşısında Hz. Peygamber'in kaygılanmasına gerek olmadığı, zira yüce Allah'ın yardım ve desteğinin onun için yeterli olduğu ifade buyurularak Hz. Peygamber teselli edilmektedir.

138. "Allah'ın boyası" (sıbgatullah) deyimine tefsirlerde "İslâm, İslâm boyası, Hanîflik, Allah'ın ezelî-ebedî değişmez dini (ed-dînü'l-kayyim), Hz. Nûh ve ondan sonraki bütün peygamberlerin bildirdikleri din, Allah'ın insan tabiatına lutfetmiş olduğu temiz fıtrat, Allah'ın kanunu (sünnetullah), hücceti, Allah'ın arındırıp temizlemesi, sünnet olma" gibi anlamlar verilmiştir (bk. Taberî, I, 570-572; Zemahşerî, I, 97; Râzî, IV, 86-87).

Bir önceki âyette anılan peygamberlere indirildiği veya verildiği bildirilen ilâhî gerçeklerin aslı ve özü hak dindir; yani Allah'ın varlığına ve birliğine inanmak, O'nu rab tanıyıp –biçimi devirden devire değişse de– O'na kulluk etmek, adalet, doğruluk vb. evrensel ahlâk ilkelerine riayet etmek, âhiret gününe, o günde herkesin inançlarından ve yaptıkların-

dan hesaba çekileceğine inanmak gibi öğretileriyle, ilk peygamberden sonuncusuna kadar değişmeyen dindir. "Allah'ın boyası" da bu hak dinden veya bu dine uyma ve onu yaşama sayesinde kazanılan ruhî-ahlâkî kemalden ibarettir.

Müfessirlere göre âyette dolaylı olarak hıristiyanların vaftiz uygulamalarının yanlışlığına da işaret edilmiştir. Zira onlar, yeni doğan çocukları sarımtırak boyalı bir suya batırarak gerçek Hıristiyanlığa soktuklarına, onunla boyadıklarına inanırlar. Kur'an'a göre ise böyle sunî yollarla, sembolik uygulamalarla gerçek dindarlığa ulaşılamaz; gerçek iman öyle boyalı suya girip çıkmakla kazanılamaz. Gerçek iman, Allah'ın boyasıyla boyanarak, Allah'ın, yaratılışta insanın temiz fıtratına aşıladığı hak dinle bezenerek kazanılır. Allah'ın insanlığa verdiği böyle bir din ile boyanıp bezenmekten, böyle bir fıtratla donanmış olmaktan daha güzel bir şey de yoktur; hele vaftiz gibi sunî bir uygulama böyle bir dinin ve inancın yerini asla tutamaz. Âyetin ifadesine göre müslümana yakışan da kendisine ve genel olarak insanlığa bu güzellikleri bahşetmiş olan Allah'a, lâyık olduğu şekilde kulluk etmektir; bu kulluğunu bir şükran ifadesi olarak dile getirmektir. Bu şekilde inanıp kulluk eden insan Allah'ın hak dini ile veya tevhid inancına yatkın olan fıtrat boyasıyla boyanmış olup bundan güzel bir arınma ve bezenme de yoktur.

139. Ehl-i kitap, Allah Teâlâ'nın, İsrâiloğulları dışındaki bir milletten peygamber göndermesinin mümkün olmadığını ileri sürerek Hz. Muhammed'in peygamberliğini reddediyor; kendilerinin "Allah'ın çocukları ve sevgilileri" olduklarını (Mâide 5/18), şu halde yeni bir peygamber gelecekse, bunun Araplar'dan değil, eskiden olduğu gibi yine kendi kavimleri arasından çıkması gerektiğini savunuyor; yalnız yahudilerin veya yalnız hıristiyanların cennete gireceklerini iddia ediyor ve müslümanlara, doğru yolu bulabilmeleri için yahudi ya da hıristiyan olmaları gerektiğini söylüyorlardı (bk. Râzî, IV, 87). Halbuki Allah, ne yalnız müslümanların ne de yalnız Ehl-i kitabın rabbidir; O, bütün insanlığın, bütün yaratılmışların rabbidir. Böyle olduğu halde Ehl-i kitabın, yukarıdaki gibi haksız ve mesnetsiz birtakım iddialar ileri sürerek, temel inançları az önce özetlenen müslümanlarla hâlâ Allah konusunda tartışmaya girişmeleri son derece anlamsızdır. İsrâiloğulları Allah'ın, iyi

yolda oldukları sürece kendilerine verdiği üstünlüğü mutlak ve şartsız bir üstünlük saymışlardır. Oysa onların, doğru yoldan sapsalar bile yine de Allah nezdinde üstün bir millet olmaya devam edecekleri şeklindeki inançları, Allah'a karşı bir haksızlık isnadı ve iftira anlamına gelir (bk. Bakara 2/47, 122; A'râf 7/140). Buna karşılık müslümanlar herhangi bir ayrılıkçılığa sapmadan ihtilâf ve düşmanlık duygularına kapılmadan Hz. Muhammed ve ona indirilenle birlikte İbrâhim, Mûsâ, Îsâ gibi geçmiş peygamberleri ve onların kutsal kitaplarını da tanımış; bütün bu kitapların ortak öğretisi olan hak dini benimsemiş; Allah'ın varlığına ve birliğine her türlü ortaklık şâibesinden arınmış bir şekilde şeksiz şüphesiz iman etmişler, böylece "Allah'ın boyası"yla boyanmışlardır. İşte âyet, bu içeriği ile Ehl-i kitaba, belirtilen ilkeler doğrultusunda Allah'ı hep birlikte rab olarak tanıma yolunda bir çağrı anlamı taşımakta; hâlâ yanlış anlayış ve tutumlarında ısrar etmelerine karşılık da, herkesin tutum ve davranışlarından doğacak sorumluluğun kendine ait olacağı uyarısında bulunmakta ve müslümanlara Allah'a olan içten bağlılıklarını sürdürdüklerini açıkça ifade etmeleri tâlimatını vermektedir. Sonuç olarak şu veya bu kavimden, ırktan gelmenin insanlık değeri bakımından önemi yoktur. Allah bir zamanlar İsrâil kavmini üstün kılmışsa bu onların doğru inançta ve iyi yolda olmalarındandı. Her bireyin ve her toplumun değeri ameline, benimsediği inancın doğruluğuna ve bu inancının ürünü olan iyi hal ve hareketlerine göredir.

140. Ehl-i kitap, kendilerinin müslümanlardan daha üstün ve seçkin oldukları şeklindeki kuruntularını kanıtlamak veya güçlendirmek için İbrâhim, İsmâil, İshak, Ya'kub ile onun soyundan (esbât) gelenlerin de kendileri gibi yahudi ya da hıristiyan olduklarını söylüyorlardı. Oysa Âl-i İmrân sûresinin 65. âyetinde de ifade edildiği üzere, Tevrat ve İncil Hz. İbrâhim'den sonra indirilmiş; bu dinlerle ilgili Yahudilik ve Hıristiyanlık isimleri de yine bu peygamberden asırlarca sonra ortaya çıkmıştır. Nitekim yahudi kelimesi, Hz. Ya'kub'un on iki oğlundan dördüncüsü olan Yahuda'nın ismine nisbetle türetilmişti ve başlangıçta bir dinin adı olmayıp Yahuda sıbtına mensup olanları ifade eden bir kabile veya boy ismi idi. Ancak Hz. Mûsâ'dan en az yedi yüzyıl sonradır ki, İsrâil soyuna aynı

zamanda yahudi, bunların dini inançlarına da Yahudilik denilmiştir. Bu sebeple âyette anılan peygamberlere ne dinî ne de ırkî anlamda yahudi demek mümkündür. Aynı şekilde bu peygamberler hıristiyan da sayılamazlardı, çünkü bunların hepsi de Hz. Îsâ'dan asırlarca önce yaşamışlardır. Hatta Îsâ'nın dini için bile başlangıçta Hıristiyanlık kelimesi kullanılmıyor, o dönemde Hz. Îsâ'ya tâbi olan topluluğa "Nâsıralılar" deniliyordu; "hıristiyan" kelimesi ise ilk defa Hz. Îsâ'dan sonra ona inanan Antakya halkı için, sadece onlarla sınırlı olarak kullanılmıştır. Şu halde "yahudilik" ve "hıristiyanlık" kelimeleri Hz. İbrâhim ve âyette anılan diğer peygamberlerin dinlerini ifade etmek şöyle dursun, Mûsâ ve Îsâ'nın dinlerini bile tam olarak ifade etmez. Çünkü bu isimler, söz konusu peygamberler tarafından tebliğ edilen dinlerin tahrife uğradığı ve dolayısıyla özünde bulunmayan inanç ve ibadet unsurlarının katılmasıyla bu dinlerin yapı değişikliği sürecine girdiği dönemlerde ortaya çıkmıştır.

Sonuç olarak Âl-i İmrân sûresinin 67. âyetinde de ifade edildiği gibi İbrâhim ne yahudi ne de hıristiyandı, bilâkis o, Hanîf bir müslüman idi." Her türlü şirk ve benzeri kusurlardan da arınmıştı; soyundan gelen diğer peygamberler de onun yolunu izlemişlerdi. Hz. İbrâhim'inki gibi onların dinleri de Hanîflik idi. Hanîflik ise putperestlik olmadığı gibi Yahudilik ve Hıristiyanlık da değildir; Allah'ın, başlangıçtan itibaren insanlara bildirdiği, insanın tabiatına en uygun olan tevhid dinidir. Bu sebeple onların yahudi ya da hıristiyan olduklarını iddia etmek büsbütün gerçeğe aykırıdır. Gerçekleri yahudiler ve hıristiyanlar mı daha iyi biliyor yoksa Allah mı? Bu konularda az çok bilgisi olan yahudi ve hıristiyan din bilginleri de bunları kendi toplumlarından gizliyorlardı. Halbuki ilâhî hakikatlere ilişkin bu tür bilgileri ve kanıtları saklamak en büyük haksızlıktı. Bu sebeple âyette onlar, "Allah yaptıklarınızdan habersiz değildir" şeklinde ikaz edilerek işledikleri suçun ağırlığına dikkat çekilmiştir.

141. Ehl-i kitabın, Hz. İbrâhim ve onun soyundan gelen diğer peygamberlerin de yahudi veya hıristiyan olduğunu, dolayısıyla onlarla aynı dini paylaştıklarını ısrarla savunmalarına ve bununla övünmelerine karşılık, onlara 134. âyetteki aynı ifade ile cevap verilmiş, böylece asıl sorumluluklarını bir defa daha hatırlatılmıştır (bk. Bakara 2/134).

142 – 147

سَيَقُولُ السُّفَهَٓاءُ مِنَ النَّاسِ مَا وَلّٰيهُمْ عَنْ قِبْلَتِهِمُ الَّت۪ي كَانُوا عَلَيْهَاۜ
قُلْ لِلّٰهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُۜ يَهْد۪ي مَنْ يَشَٓاءُ اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَق۪يمٍ ﴿١٤٢﴾
وَكَذٰلِكَ جَعَلْنَاكُمْ اُمَّةً وَسَطاً لِتَكُونُوا شُهَدَٓاءَ عَلَى
النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَه۪يداًۜ وَمَا جَعَلْنَا الْقِبْلَةَ
الَّت۪ي كُنْتَ عَلَيْهَٓا اِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يَتَّبِعُ الرَّسُولَ مِمَّنْ يَنْقَلِبُ عَلٰى
عَقِبَيْهِۜ وَاِنْ كَانَتْ لَكَب۪يرَةً اِلَّا عَلَى الَّذ۪ينَ هَدَى اللّٰهُۜ
وَمَا كَانَ اللّٰهُ لِيُض۪يعَ ا۪يمَانَكُمْۜ اِنَّ اللّٰهَ بِالنَّاسِ لَرَؤُ۫فٌ
رَح۪يمٌ ﴿١٤٣﴾ قَدْ نَرٰى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَٓاءِۚ فَلَنُوَلِّيَنَّكَ
قِبْلَةً تَرْضٰيهَاۖ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِۜ وَحَيْثُ مَا
كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُۜ وَاِنَّ الَّذ۪ينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَ
لَيَعْلَمُونَ اَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْۜ وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ ﴿١٤٤﴾
وَلَئِنْ اَتَيْتَ الَّذ۪ينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَ بِكُلِّ اٰيَةٍ مَا تَبِعُوا قِبْلَتَكَۚ
وَمَٓا اَنْتَ بِتَابِعٍ قِبْلَتَهُمْۚ وَمَا بَعْضُهُمْ بِتَابِعٍ قِبْلَةَ بَعْضٍۜ

وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ اَهْوَٓاءَهُمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَٓاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ اِنَّكَ اِذًا
لَمِنَ الظَّالِمِينَ ﴿١٤٥﴾ اَلَّذِينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ
اَبْنَٓاءَهُمْ وَاِنَّ فَرِيقًا مِنْهُمْ لَيَكْتُمُونَ الْحَقَّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ ﴿١٤٦﴾
اَلْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ ﴿١٤٧﴾

Meâli

142. İnsanlardan bir kısım sefihler, "Onları şimdiye kadar yöneldikleri kıbleden vazgeçiren sebep nedir?" diyeceklerdir. De ki: "Doğu da batı da Allah'ındır. O, dilediğini dosdoğru yola iletir." **143.** İşte böylece, siz insanlara şahit olasınız, Peygamber de size şahit olsun diye sizi vasat (örnek) bir ümmet yaptık. Biz bu yöneldiğin kıbleyi özellikle resule uyanlarla sırt çevirenleri açıkça ayırt edelim diye belirledik. Bu, Allah'ın hidayet verdiği kimselerden başkasına elbette ağır gelecektir. Allah imanınızı asla zayi edecek değildir. Çünkü Allah insanlara karşı çok şefkatli, çok merhametlidir. **144.** Biz senin, yüzünü göğe doğru çevirip durduğunu elbette görüyoruz. İşte şimdi kesin olarak seni memnun olacağın kıbleye döndürüyoruz. Artık yüzünü Mescid-i Harâm tarafına çevir; nerede olursanız olun yüzünüzü o yöne çevirin. Kuşku yok ki kendilerine kitap verilenler onun rablerinden gelmiş bir gerçek olduğunu elbette bilirler. Allah onların yaptıklarından habersiz değildir. **145.** Ehl-i kitaba her türlü mûcizeyi getirsen onlar yine de senin kıblene asla dönmezler. Sen de onların kıblesine uymayacaksın. Onlar birbirinin kıblesine de uymazlar. Eğer sana gelen ilimden sonra onların arzusuna uyarsan, işte o vakit sen kesinlikle hakkı çiğneyenlerden olursun. **146.** Kendilerine kitap verdiklerimiz onu kendi oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar. Yine de içlerinden bir grup bile bile gerçeği saklıyorlar. **147.** Gerçek, rabbinden gelendir; o halde sakın şüpheye düşenlerden olma!

Tefsiri

142. Sözlükte *sefîh* (çoğulu süfehâ'), halîmin zıddı olup "hem cahil ve ahmak hem de kaba ve saldırgan" anlamına gelir; Türkçe'ye, yerine göre, "aklı ve bilgisi kıt, beyinsiz, dar kafalı, barbar" diye çevrilmektedir. Âyetteki süfehâ' kelimesi tefsirlerde "cahiller, ahmaklar, kıt akıllılar" şeklinde açıklanmış ve bununla da yahudilerin, putperest Araplar'ın veya münafıkların ya da her üç zümrenin kastedildiği hususunda farklı görüşler ileri sürülmüştür (Taberî, II, 1; İbn Atıyye, I, 218; Râzî, IV, 92-93). Râzî'nin açıklamalarına göre Hz. Peygamber, Medine'ye hicret ettikten sonra bir süre Kudüs'teki Beytülmakdis'e yönelerek namaz kılmıştı; yahudiler de bundan memnundu. Fakat Kâbe'nin kıble olması üzerine bu değişiklik onları rahatsız etti. Müşrik Araplar ise Resûlullah'ın Kudüs'e yönelmesinden hoşnutsuzluk duyuyorlardı. Bu yüzden Kâbe'nin kıble yapıldığı haberinin Mekke'ye ulaşması üzerine bundan memnun oldular; fakat bu gelişmeyi, Resulullah'ın eski tutumunu değiştirerek kendileriyle uzlaşmak istediği şeklinde yorumladılar. Münafıklar da yönlerin birbirinden farkı bulunmadığını, dolayısıyla kıble değiştirmenin mâkul bir gerekçesi olamayacağını, Hz. Peygamber'in, böyle bir değişiklik yapmakla keyfî davrandığını ileri sürerek bunu bir eleştiri ve alay konusu yaptılar. Âyette, cahillik ve kıskançlıktan kaynaklanan bu tür görüş ve iddiaların sahipleri "sefihler" diye nitelenmiştir. Bazı müfessirler bu sûrenin 13. âyetinde "süfehâ'" kelimesinin özellikle münafıklar için kullanıldığını dikkate alarak, büyük bir ihtimalle burada da aynı kelimeyle onların kastedildiğini düşünmüşlerdir (bk. Râzî, IV, 93; Elmalılı, I, 522). Ancak tarihî bağlama göre yahudilerin kastedilmesi ihtimali daha büyüktür.

Âyette, bu dar görüşlü insanların, "Onları şimdiye kadar yöneldikleri kıbleden vazgeçiren sebep nedir" şeklindeki sorularına karşı, "Doğu da batı da Allah'ındır" buyurularak, hiçbir mekânın kendiliğinden kıble olamayacağına, bunu oranın gerçek sahibi ve mâliki olan Allah'ın tayin edeceğine ve işte Kudüs'teki Beytülmakdis yerine Mekke'deki Mescid-i Harâm'ın kıble olmasını murat edenin de O olduğuna işaret edilmiştir. İnsanlardan dilediğini dosdoğru yola, kendi yoluna iletmek gibi, dilediği yönü kıble tayin etmek de mutlak güç ve irade sahibi olan Allah'ın

yetkisindedir ve aklıselim sahipleri için bunda yadırganacak bir durum yoktur.

Sırât-ı müstakîm "her türlü eğrilik, aşırılık ve sapıklıktan uzak, dosdoğru, adaletli, ölçülü, ılımlı ve dengeli bir yol, bir inanç ve yaşama biçimi" demektir. Âyette, kıble değişikliğinin "dosdoğru yol" ile ve dolayısıyla İslâm'la irtibatlandırılması, kıblenin İslâmî bir şiâr olduğuna, bu sebeple söz konusu değişikliğin, "beyinsizler"in anlayamayacağı kadar ince bir anlam taşıdığına işaret etmektedir.

Sözlükte "yön" anlamına gelen *kıble* İslâmî bir terim olarak "namaz sırasında kendisine doğru dönülen özel mekân"ı, yani Kâbe'yi ifade eder. Namazda Kâbe'ye dönmeye "istikbâl-i kıble" denilir. İstikbâl-i kıble namazın sahih olmasının şartlarındandır. İslâm bilginlerine göre, Kâbe'yi görebilen birinin tam olarak Kâbe'ye dönmesi gerekir. Uzakta bulunanların ise fakihlerin çoğunluğuna göre Kâbe tarafına yönelmeleri yeterlidir. Nitekim Hz. Peygamber, "Doğu ile batı arası kıbledir" buyurmuşlardır (Tirmizî, "Salât", 256; Nesâî, "Sıyâm", 43; İbn Mâce, "İkame", 56). Buna göre kıbleden sağa ve sola doğru 45'er derecelik sapmalar istikbâl-i kıbleye aykırı değildir yani bu şekilde kılınan namaz geçerlidir. Kıblenin hangi tarafta bulunduğunda tereddüt eden biri, bilgi alacağı bir kimse veya kıbleyi gösteren bir işaret bulamazsa güneş, ay veya yıldızların konumuna yahut rüzgârın yönüne bakarak kıbleyi belirlemeye çalışır ve kıble olduğuna kanaat getirdiği tarafa yönelir. Namazın tamamlanmasından sonra yanlış tarafa döndüğü anlaşılsa bile kılınan namaz geçerlidir. Ancak namaz içindeyken durumun farkedilmesi halinde, namazı bozmadan, kalan bölümünü kıbleye dönerek tamamlamak gerekir. Araştırmasına rağmen kıblenin yönü konusunda hiçbir kanaate varamayan; aynı şekilde hastalık, sakatlık, düşman korkusu gibi zaruretler dolayısıyla kıbleye dönmesi imkânsız veya tehlikeli olan kimse ise kolayına gelen bir tarafa yönelerek namazını kılar. Hayvan üzerinde veya ulaşım araçlarında yolculuk edenler, –her vakitte araçtan inmelerine engel varsa ve namazları cem ederek kılmak da mümkün değilse– namaza başlarken imkân ölçüsünde kıbleye dönerek araç üzerinde farz ve vâcip namazlarını kılarlar.

143. Dilediğini dosdoğru yola ileten Allah, bu cümleden olmak üzere müslümanları da "vasat bir ümmet" yapmıştır. "Sırât-ı müstakîm"in, "her türlü eğrilik, aşırılık ve sapıklıktan uzak, dosdoğru, adaletli, ölçülü, ılımlı ve dengeli bir yol, bir inanç ve yaşama biçimi" anlamına geldiği ifade edilmişti. *Vasat ümmet* de aynı şekilde "ifrat ve tefritlerden korunarak inancında, ahlâkında, her türlü tutum ve davranışlarında doğruluk, dürüstlük ve adalet çizgisinde kalmayı başaran dengeli, sağduyulu, ölçülü, insaflı ve uyumlu nesil, toplum" anlamına gelir. Buradaki "vasat" kelimesi, "hem maddî ve bedensel tutkulara kapılmaktan, zevk ve sefahate dalmaktan hem de bedensel ve dünyevî ihtiyaçları büsbütün reddederek bir tür ruhbanlık hayatına kendini kaptırmaktan korunan" şeklinde de açıklanmıştır. İslâm'dan önceki dönemlerde genellikle yahudiler ve müşrik Araplar gibi bazı toplumlar mâneviyattan büsbütün uzaklaşarak dünyevîleşmişler, materyalist bir hayat anlayışına sapmışlardı. Hıristiyanlar, Mecûsîler ve çeşitli Hint tarikatlarına mensup olanlar gibi bazı topluluklar da dünyevî ve bedensel lezzetlere büsbütün sırt çevirerek kendilerini koyu bir ruhaniyete kaptırmışlardı. İşte İslâm dini bütün bu aşırılıkları reddederek ılımlı ve dengeli bir din ve dünya anlayışı getirdi; bu anlayışa uygun bir toplum yapısı gerçekleştirdi (Reşîd Rızâ, II, 4-5). Böyle bir topluma "vasat ümmet", onun izlediği yola da "sırât-ı müstakîm" dedi. İbn Atıyye'nin naklettiğine göre bazı eski âlimler de, Muhammed ümmetinin –İsrâiloğulları'nın aksine– din konusunda itidalden sapıp aşırılığa kapılmamaları sebebiyle vasat ümmet diye nitelendirildiğini belirtmişlerdir (I, 219).

Âyete göre yüce Allah müslümanlara, bu seçkin nitelikleri dolayısıyla bütün insanlara şahit olma yetkisi veya özelliği vermiştir. Tefsirlerde bu "şahitlik"le ilgili farklı açıklamalar yapılmakta olup en yaygın yoruma göre âhirette bazı ümmetler, peygamberlerinin kendilerine ilâhî hakikatleri bildirdiğini inkâr edecekler. Muhammed ümmeti ise, Hz. Peygamber'in geçmiş peygamberler hakkında kendilerine verdiği bilgilere dayanarak bu iddiayı yalanlayacak ve böylece o ümmetlere karşı peygamberler lehinde şahitlik yaparak hakikati ortaya koyacaklardır (Taberî, II, 8; İbn Atıyye I, 219; Râzî, IV, 100-101). Ancak âyetin üslûbundan, bu şahitlik konusunun "vasat ümmet" nitelemesiyle ilgisi olduğu anlaşıl-

maktadır. İslâmî literatürde şâhid kelimesinin "örnek" ve "delil" anlamında da kullanıldığını dikkate alarak bu kelimeyi "örnek ümmet" veya gerçek insanlığın nasıl olması gerektiğine dair bir "delil değeri taşıyan toplum" şeklinde anlamak ve böylece âyetin söz konusu bölümünü şöyle yorumlamak daha uygun gözükmektedir: Allah Muhammed ümmetini, din ve dünya konusunda her türlü aşırılıklardan uzak, akıllı, itidalli, adaletli ve dengeli bir ümmet kılmış; bu ölçülere göre oluşmuş görüş ve inançlarıyla, fıtratı bozulmamış her insanın kolaylıkla takip edebileceği sadelikteki güzel ahlâk ve yaşayışlarıyla onları bütün insanlara örnek bir nesil, bütün bu güzel nitelikleri sebebiyle üstün insanlığın ne olduğunu gösteren, kanıtlayan bir delil kılmıştır. Bu özellikleriyle onlar iyi toplumlar için lehte, kötüler için aleyhte bir delil ve şahit olacaklardır. Böylece âyet dolaylı olarak müslümanlara, din ve dünya işleri konusunda başkalarını örnek alıp taklit etmek yerine, başkalarına örnek olmaları; dünya milletleri karşısında pasif ve alıcı değil, aktif ve verici olan bir konuma yükselmeleri; maddî ve mânevî alandaki bu konumlarıyla özenilen ve izlenen bir toplum düzeyine ulaşmaları sorumluluğunu da getirmektedir. Kuşkusuz idealde bütün insanlar ve realitede bütün müslümanlar için –din ve dünya işleri hususunda doğru, adaletli ve en üstün örnek, ölçü ve önder Hz. Muhammed olduğu için– âyetin devamında Peygamber'in de müslümanlar hakkında bir şahit, yani en iyinin ölçüsü, örneği ve kanıtı olduğu ifade buyurulmuştur.

Hz. Peygamber, kıble değişikliği ile ilgili bu âyetler gelinceye kadar (ağırlıklı görüşe göre on altı veya on yedi ay, bk. Tirmizî, "Tefsîr", 3) Kudüs'teki Beytülmakdis'e yönelerek namaz kılmışsa da, Kâbe'nin kıble olması hususunda derin bir istek duyuyordu. Hz. Peygamber'in bu arzusu yönünde kıblenin değiştirilmesiyle kimlerin gerçekten Allah'ın resulüne gönülden bağlı samimi müminler olduğu, kimlerin müslüman görünmelerine rağmen münafık oldukları da ortaya çıkacaktı. Nitekim âyetin üslûbundan anlaşıldığına ve tefsirlerde yer alan bazı rivayetlere göre, hicretin 2. yılında Receb veya Şâban ayında gerçekleşen kıble değişikliği, neredeyse bir fitne sebebi olmuş; Hz. Peygamber ve müslümanlar bu değişikliği memnunlukla karşılarken yahudilerle birlikte münafıklar da bunu bir dedikodu vesilesi yapıp Hz. Peygamber'e dil uzatmaya kalkış-

mışlardır (ayrıntılı bilgi için bk. Taberî, II, 11-12). Kıblenin değiştirilmesi, "Allah'ın hidayet verdiği kimseler"in dışında kalanlara yani yahudiler ve münafıklarla henüz İslâm'ı içlerine sindirememiş kesimlere ağır gelmiş; önemli bir mesele olarak tartışma konusu yapılmış; hatta –yahudilerin de telkiniyle– müslümanlar arasında daha önce Kudüs'e yönelerek kılınan namazların boşa gitmiş olacağı kaygısına kapılanlar bile olmuştur (İbn Atıyye, I, 220-221). İşte âyette "Allah imanınızı asla zayi edecek değildir. Çünkü Allah insanlara karşı çok şefkatli, çok merhametlidir" buyurularak O'nun, kendisine iman ve itaatin gereği olarak yapılan amelleri kabul edeceğine, dolayısıyla bu hususta bir kaygıya kapılmanın yersiz olduğuna dikkat çekilmiştir.

144. *Kâbe* üç büyük dinin temsilcisi olan peygamberlerin atası ve tevhid inancının öncüsü durumundaki Hz. İbrâhim tarafından bir mâbed olarak inşa edilmişti; dolayısıyla kıble olmaya en lâyık mekân da burasıydı. Kâbe kıble olarak benimsenmekle, bütün müslümanların bir olan Allah'a karşı ifa ettikleri en yüce ibadet sayılan namazda yönelecekleri bir tevhid odağı haline gelecekti. Bundan sonra sıra, –o dönemde henüz müşriklerin put evi olarak kullandıkları– bu kutsal mekânın putlardan arındırılmasına, böylece –ilk kuruluşunda olduğu gibi– her yönüyle tevhidin merkezi ve sembolü hüviyetine yeniden kavuşmasına gelecekti. Ayrıca müslümanların Kudüs'e doğru namaz kılmaları muhtemelen yahudileri de şımartıyordu (bk. Râzî, IV, 109). Halbuki İslâm, eski kitâbî dinlerdeki evrensel doğruları devam ettirmekle birlikte, hiçbir eski geleneğin taklidi olmayan, yepyeni ve insanlık onuruna en uygun değerler getiren bir sistemdi. Yozlaştırılmış bir dinin mensupları olan yahudileri taklit ediyor gibi görünmek her halde Hz. Peygamber'i rahatsız ediyordu. Kısaca Kâbe'nin kıble yapılması hem dinî hem de siyasî bakımdan büyük önem taşıyordu. Bütün bu sebeplerden dolayı Resûlullah Allah'a yalvarıyor, içinde doğup büyüdüğü, fakat zorla terketmek durumunda bırakıldığı kutsal Mekke'deki Kâbe'nin kıble olmasını diliyordu. Nihayet yüce Allah, "İşte şimdi kesin olarak seni memnun olacağın kıbleye döndürüyoruz. Artık yüzünü Mescid-i Harâm tarafına çevir; nerede olursanız olun yüzünüzü o yöne çevirin" buyruğu ile resulünün bu özlemini gerçekleştirdi ve

artık bu âyetin indiği andan itibaren müslümanların, Kâbe'nin de içinde bulunduğu Mescid-i Harâm'a yönelerek namaz kılmaları farz oldu.

Ağırlıklı görüşe göre Ehl-i kitabın, bazı müfessirlere göre onların din adamları ve âlimlerinin de bildiği ifade edilen "gerçek"ten maksat, kıblenin değiştirilmesiyle ilgili hükümdür. Onların Kâbe'nin kıble yapılmasının isabetli olduğunu nereden bildikleri hususunda değişik görüşler ileri sürülmüştür (bk. Râzî, IV, 123). İbn Atıyye bu hususta şöyle demektedir: "Yahudiler ve hıristiyanlar Kâbe'nin, ümmetlerin imamı İbrâhim'in kıblesi olduğunu, dolayısıyla –kendi kitaplarından da hakkında bilgi edindikleri– Hz. Muhammed'e uyarak Kâbe'ye yönelmenin herkes için görev olduğunu biliyorlardı" (I, 222). Buna rağmen kıble değişikliğini tepkiyle karşılayarak yanlışbir iş yapmışlardır. Âyetin sonundaki "Allah onların yaptıklarından habersiz değildir" cümlesi, Ehl-i kitabın bu yanlış tutumlarıyla ilgili bir uyarı ve tehdit anlamı taşımaktadır.

145. Kıblenin değiştirilmesiyle ilgili kesin hükmün Allah'tan gelmiş olmasına rağmen Ehl-i kitap bu değişikliği kabul etmemekte direndiler. Bir önceki âyetten de anlaşılacağı üzere, onların bu direnişlerinin sebebi, değişiklik hükmünün yüce Allah'tan geldiğini bilmemeleri değil bencillik, ırkçılık, taassup, ayrılıkçılık gibi olumsuz düşüncelerinin ve duygularının esiri olmalarıdır. Ancak değişiklik hükmü Allah'tan gelmiştir; bu sebeple Hz. Peygamber ve ümmeti bu hükme uyacak ve artık asla yahudilerin kıblesine yönelmeyeceklerdir. Esasen Ehl-i kitabın iki kesimi olan yahudilerle hıristiyanların bu konudaki uygulamaları da farklıydı; yahudiler Kudüs tarafına, hıristiyanlar ise doğuya yönelerek âyin yapıyorlardı. Hz. Muhammed daha önce Kudüs'e yönelmişti; ancak değişiklik hükmünün gelmesinden sonra sırf yahudilerin hatırı için bu hükmü ihmal etmesi de mümkün değildi (Râzî, IV, 128-130).

146-147. "Tanıma, bilme" ifadesinden anlaşıldığına göre kitap verilenlerden maksat, özellikle yahudi ve hıristiyan din bilginleridir. Onların tanıdıklarının ne veya kim olduğu hususunda tefsirlerde farklı açıklamalar vardır. Taberî'nin naklettiği rivayetlerin tamamına göre tanıyıp bildikleri şey, Mescid-i Harâm'ın kıble olduğu gerçeğidir (II, 25-26). Ancak

Râzî bu yorumu zayıf görmekte ve burada Hz. Muhammed'in peygamberliğinin kastedildiği yönündeki görüşü benimsemektedir. Çünkü: **a)** Bu ifadenin hemen öncesinde Hz. Peygamber'e bilgi geldiğinden söz edilmektedir ki, bu bilgi en genel ifadesiyle nübüvvettir. **b)** Kur'an-ı Kerîm yahudi ve hıristiyan kutsal kitaplarında Hz. Peygamber'in geleceğine ilişkin bilgi bulunduğunu haber vermekte, fakat Kâbe'nin kıble olacağına ilişkin böyle bir bilginin geçtiğinden söz etmemektedir. Şu halde kitap ehlinin bilgi sahibi olduğu husus Hz. Muhammed'in peygamberliğidir. **c)** Ehl-i kitabın bir konuda vaktinden önce bilgi sahibi kılınmaları olayı bir mûcizedir; bu husustaki mûcize ise Hz. Muhammed'in gerçekten peygamber olduğuna dair kendi kutsal kitaplarında yer alan bilgidir. Kıble değişikliği ise vahiy yoluyla bildirilmiştir; vahye inanmak için öncelikle Peygamber'i kabul etmek gerekir. Âyette Ehl-i kitabın o Peygamber'i kendi kitaplarında verilen bilgilerle pekâlâ tanıdıkları, bundan dolayı da peygamberliğini kabul etmeleri gerektiği ifade edilmektedir.

Sonuç olarak yüce Allah, Tevrat ve İncil'de Hz. Muhammed'in geleceği ile ilgili bilgi vermişti (İslâmî literatürde eski kutsal kitaplarda yer alan bu bilgiye "beşâret" [müjde] denir; genişbilgi için bk. A'râf 7/157; Saf 61/6); yahudiler de bir peygamber bekliyor, ancak ırkçı ve bağnaz bir zihniyete sahip oldukları için, onun kendi kavimleri arasından çıkması gerektiğini düşünüyorlardı. Bu sebeple Araplar arasından mütevazi bir aileden yetim bir çocuğun büyüyüp Allah tarafından peygamber seçilmiş olmasını hazmedemediler; onun peygamberliğini, diğer tebliğlerini, bu arada kıble ile ilgili yeni hükmü reddettiler; böylece aslında kendi kutsal kitapları vasıtasıyla bilgi sahibi oldukları bir gerçeği de gizlemiş oldular. 147. âyette Ehl-i kitap ne derse desin asıl gerçeğin, Allah katından ortaya konan bilgi ve hükümler olduğu belirtilerek Hz. Peygamber'in şahsında müslümanlar, gerek kıble değişikliği gerekse diğer dinî ve sosyal konularda yahudilerle hıristiyanların yanlış telkinlerine kapılarak kuşkuya düşmemeleri yönünde uyarılmaktadırlar. Böyle bir uyarı 145. âyetin sonunda da yapılmıştı. Diğer birçok âyette de benzer uyarılar yer almakta olup bütün bunlar, müslümanların yabancı kültürlerin etkisine kapılmadan öz değerlerini ve inançlarını korumaları gerektiği, ancak bu sayede ayakta kalabilecekleri gerçeğini kafalara ve kalplere işlemeyi amaçlamaktadır.

Özellikle müslüman aydınların son yüzyıl boyunca yahudi-hıristiyan fikir dünyasının etki alanına girerek, dinî ve kültürel alanlarda kuşkucu, taklitçi ve giderek inkârcı anlayışlara kapılmaları ve bu yozlaşmanın doğurduğu kimlik bunalımları, bu bunalımların zamanla ahlâkî, sosyal, siyasî ve ekonomik çalkantılara ve krizlere dönüşmesi, Kur'an'ın bu uyarısının İslâm toplumları için ne kadar hayatî bir öneme sahip olduğunu göstermektedir.

148 – 152

وَلِكُلٍّ وِجْهَةٌ هُوَ مُوَلِّيهَا فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ
اَيْنَ مَا تَكُونُوا يَأْتِ بِكُمُ اللّٰهُ جَميعاً اِنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ مقطوع بحذف
شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿١٤٨﴾ وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ
الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَاِنَّهُ لَلْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ وَمَا اللّٰهُ
بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ ﴿١٤٩﴾ وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ
شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ
شَطْرَهُ لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةٌ اِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ موصول
فَلَا تَخْشَوْهُمْ وَاخْشَوْنِي وَلِاُتِمَّ نِعْمَتِي عَلَيْكُمْ وَلَعَلَّكُمْ
تَهْتَدُونَ ﴿١٥٠﴾ كَمَا اَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولاً مِنْكُمْ يَتْلُوا

عَلَيْكُمْ اٰيَاتِنَا وَيُزَكّ۪يكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ
وَيُعَلِّمُكُمْ مَا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ ﴿١٥١﴾ فَاذْكُرُون۪ٓي اَذْكُرْكُمْ
وَاشْكُرُوا ل۪ي وَلَا تَكْفُرُونِ ﴿١٥٢﴾

Meâli

148. Herkesin yüzünü ona doğru çevirdiği bir yönü vardır. Öyleyse hayırlarda yarışın. Nerede olursanız olun, Allah sizin hepinizi bir araya getirecektir. Şüphesiz Allah her şeye kadirdir. **149.** Her nereden (yola) çıkarsan yüzünü Mescid-i Harâm tarafına çevir. Bu, elbette rabbinden gelen bir gerçektir. Allah yaptıklarınızdan habersiz değildir. **150.** Her nereden çıkarsan, yüzünü Mescid-i Harâm tarafına çevir. Nerede bulunursanız yüzünüzü yine o tarafa döndürün ki, –haksızlığa saplanmış olanları dışında– insanların aleyhinize kullanacakları bir delil bulunmasın. Onlardan korkmayın, benden korkun. Ve bir de size nimetimi tamamlayayım, siz de hidayete eresiniz. **151.** Nitekim aranızdan size bir peygamber gönderdik: O size âyetlerimizi okuyor, sizi arıtıp temizliyor, size kitabı ve hikmeti öğretiyor; yine size daha önce bilmediklerinizi öğretiyor. **152.** Artık siz beni anın ki ben de sizi anayım. Bana şükredin, bana nankörlük etmeyin!

Tefsiri

148. Her toplum, ibadet ve âyinlerinde farklı yönlere dönmeyi âdet edinmiştir. Geçmişteki peygamberler de farklı yönleri kıble edinmişlerdi. Şu halde daha önce yahudiler Beytülmakdis'e yöneliyorlardı diye mutlaka o tarafın kıble olarak devam ettirilmesi gerekmez. Allah insanlara kıbleyi bildirmiştir; artık bunda tartışmaya gerek yoktur. Bundan sonra asıl yapılacak şey iyilikte yarışmaktır. Allah, âhirette insanları bir araya toplayacak ve yapıp ettiklerinden sorguya çekecektir.

149-150. Mekke dışında bulunanların kıbleye yönelmelerinin gerekmeyeceği gibi bir kanaati önlemek üzere yolculuk sırasında kılınacak namazlarda da Mescid-i Harâm'a dönülmesi emredilmiş, bu emrin Allah tarafından gelen bir gerçek olduğu ifade edilmiş; ayrıca bunun sadece Hz. Peygamber için değil diğer müslümanlar için de geçerli olduğuna işaret buyurulmuştur.

İnsanların kıble ile ilgili olarak müslümanlar aleyhinde nasıl bir delil ileri sürecekleri hususunda tefsirlerde farklı açıklamalar yer alırsa da kanaatimize göre, 144-150. âyetler arasında hem Hz. Peygamber'e hem de müslüman topluma hitaben Mescid-i Harâm'a dönmeleri hususundaki emrin birkaç defa tekrar edilmesinden şöyle bir anlam çıkmaktadır: Eğer bütün bu buyruklara rağmen yine de Mescid-i Harâm'a dönmez de eskisi gibi Kudüs tarafına yönelirseniz, o zaman insanlar (yani müşrikler, Ehl-i kitap ve hatta münafıklar), "Muhammed gerçekten peygamber, ümmeti de vasat ümmet olsaydı hem kıblenin değiştirildiğini ilân edip hem de hâlâ eskisi gibi Kudüs'e yönelmezlerdi" diyerek bu tutarsızlığınızı aleyhinize delil olarak kullanırlar. Fakat kıble emrini titizlikle uygularsanız artık söyleyecekleri söz kalmaz. Yalnız, siz ne kadar dikkatli ve ihtiyatlı olursanız olun, mutlaka hakkınızda ileri geri konuşmaya devam eden "zalimler" (haksızlığa saplanmış olanlar) bulunacaktır. Ama artık bunlara da aldırmamak gerekir. Müslümanlar yalnız Allah'ı düşünüp O'na saygı göstermeli, O'ndan korkmalıdırlar. Bu şekilde müslümanlar Allah'a ve O'nun buyruğuna saygı duyarak ibadetlerinde daima Mescid-i Harâm'a dönerlerse Allah onlara nimetini de tamamlayacak ve onları hidayete erdirecektir; onları "ehl-i kıble" diye de anılan bir büyük İslâm milleti haline getirecektir. Nitekim öyle de olmuş; müslümanlar şunun bunun dedikodusuna bakmadan, zalimlerden korkup çekinmeden, yalnız Allah'ı düşünüp O'nun hükmünü önemsedikleri sürece Allah onlara her türlü maddî ve mânevî nimetlerini bol bol ihsan etmiştir. Yüzyıllar boyunca Arabistan çölüne sıkışıp kalmış, durmadan birbirleriyle savaşan, birbirini yiyip tüketen Câhiliye dönemi kabileleri, Allah'ın birliği, Hz. Muhammed'in peygamberliği, müslümanların kardeşliği, Kâbe'nin kıble oluşu gibi birleştirici ilkeler etrafında toplanmışlar, bunun ardından diğer bazı milletlerin de İslâmiyet'e girmesiyle çok kısa zamanda müslümanlar üç kıtaya hâkim olan bir dünya toplumu haline gelmişler;

dünyanın en büyük devletlerini geride bırakan bir sosyal, siyasî, askerî, idarî, bilimsel ve kültürel yapı oluşturmuşlardır.

151. Bu âyet, yukarıda özetle belirtilen gelişmenin temelinde bilgi ve ahlâkî arınmanın bulunduğuna işaret etmesi bakımından oldukça önemlidir. Kuşkusuz Hz. Muhammed'i peygamber olarak göndermesi, Allah'ın insanlara verdiği nimetlerin başta gelenlerindendir. Bu âyette, Allah'ın rahmet ve inâyetini hak etmenin yolları da gösterilmiş bulunmaktadır. Buna göre Hz. Peygamber'in risâletini tanıdıktan sonra, onun tebliğ ettiği âyetlerden ilham alarak ruhumuzu arındırıp ahlâkımızı güzelleştirirsek, Hz. Peygamber'in öğrettiği şekilde kitabı yani Kur'an'ı ve hikmeti özümseyip kavrar, bilmeyip de öğrenmemiz gereken daha başka şeyleri de öğrenerek ilim ve irfanda gelişirsek Allah'ın nimetlerine liyakat kazanmış oluruz. İslâm'dan önceki döneme Câhiliye denmesinin sebebi, bu dönem insanlarının hem zihnen hem de ahlâkî bakımdan geri olmalarıydı. Onları bu gerilikten kurtaran da Hz. Peygamber olmuştur. Zira o, insanlara bir yandan kitabı, bir yandan da "hikmet"i yani dini ve dinî konularla ilgili en doğru bilgileri ve genellikle sünnet diye ifade edilen en güzel davranış biçimlerini öğrettiği gibi, bilmedikleri daha başka konularda da insanları aydınlattı ya da aydınlanmanın yollarını açtı. Böylece müslümanlar, bilgi ve erdemlerle donanmış olarak başarıdan başarıya koştular. Hz. Peygamber'in açtığı bu aydınlık yolda ilerleyerek sonraki yüzyıllarda dinî ve dünyevî ilimlerde ve bunların uygulamaya geçirilmesinde insanlığa örnek ve önder olacak bir konuma yükseldiler. Müslümanların gerileyişi de "kitap ve hikmet"i ihmal etmeleriyle başladı (*hikmet* hakkında bilgi için bk. Bakara 2/269).

152. Allah'ı anmak (*zikir*) hem kalple hem dille hem de eylemle olur. Kalple zikir, insanın her türlü tutum ve davranışında Allah'ı hatırlamasıyla; dille zikir, Allah'ın isimlerini ve sıfatlarını, tesbih ve dua cümlelerini dilde tekrar etmekle; eylemle zikir ise Allah'ın iradesine uygun yaşamakla olur. Özellikle tasavvufta zikrin her üç çeşidine de önem verilmiş, bilhassa dille zikir için çeşitli usuller geliştirilmiştir. Ancak insanın işini gücünü yaparken, normal hayatını yaşarken kalple zikir halinde olması yani Allah'ı düşünüp O'nun hoşnutluğunu gözetmesi, kezâ amelleriyle

zikir halinde olması yani Allah'ın buyruk ve yasaklarına titizlikle uyması en önemli, değerli ve yararlı zikirdir.

"Müslümanın, verdiği her türlü nimetlerden ve imkânlardan dolayı Allah'a minnettarlık duyması, bunu sözleri ve amelleriyle göstermesi" anlamına gelen *şükür* de genel olarak İslâm ahlâkında, özellikle de tasavvufta kulun Allah'a karşı edep ve saygısını dile getiren önemli kavramlardandır. Zikir gibi şükür görevi de hem dille hem de eylemlerle yerine getirilir. Yaygın tanıma göre her nimetin şükrü, o nimetten insanlara ihsan ve ikramda bulunmak, daha genel olarak o nimeti Allah'ın uygun bulup hoşnut olduğu şekilde kazanıp harcamak ve kullanmakla eda edilmiş olur.

Bunca nimetleri veren Allah olduğuna göre, insanın görevi de daima diliyle, gönül ve eylemleriyle O'nu anıp nimetlerine şükretmek, nankörlükten sakınmaktır. İnsan, her türlü eyleminde Allah'ı hatırlar, işlerini O'nun koyduğu hükümlere ve genel olarak O'nun rızâsına uygun düşüp düşmeyeceği ölçüsüne göre yaparsa Allah da insanı anacak, yani dünyada hak ettiği şekilde ona yardım edecek, âhirette de derecesini yükseltecektir.

153 – 157

يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا اسْتَعٖينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلٰوةِۜ اِنَّ
اللّٰهَ مَعَ الصَّابِرٖينَ ﴿١٥٣﴾ وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فٖي سَبٖيلِ اللّٰهِ
اَمْوَاتٌۜ بَلْ اَحْيَٓاءٌ وَلٰكِنْ لَا تَشْعُرُونَ ﴿١٥٤﴾ وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ
بِشَيْءٍ مِنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِنَ الْاَمْوَالِ وَالْاَنْفُسِ
وَالثَّمَرَاتِۜ وَبَشِّرِ الصَّابِرٖينَۙ ﴿١٥٥﴾ اَلَّذٖينَ اِذَٓا اَصَابَتْهُمْ

مصيبة قالوا انا لله وانا اليه راجعون ﴿١٥٦﴾ اولئك

عليهم صلوات من ربهم ورحمة واولئك هم المهتدون ﴿١٥٧﴾

Meâli

153. Ey iman edenler! Sabır ve namazla yardım dileyin. Şüphesiz Allah sabredenlerin yanındadır. **154.** Allah yolunda öldürülenler için "ölüler" demeyin. Hayır, onlar diridirler, fakat siz bilemezsiniz. **155.** Andolsun ki sizi biraz korku ve açlıkla; mallardan, canlardan ve ürünlerden eksiltmekle sınayacağız. Sabredenleri müjdele! **156.** Onlar, başlarına bir musibet geldiğinde, "Doğrusu biz Allah'a aidiz ve kuşkusuz O'na döneceğiz" derler. **157.** İşte rablerinin lutufları ve rahmeti bunlar içindir ve işte doğru yola ulaşmış olanlar da bunlardır.

Tefsiri

153. *Sabır* teriminin anlamı ve önemiyle sabır ve namazın insanı dirençli kılmadaki etkileri üzerinde daha önce durulmuştu (bk. Bakara 2/45). Orada bu buyruğun muhatabı İsrâiloğulları idi; bu yüzden de "Şüphesiz bunlar (sabır ve namaz), Allah'a huşû ile boyun eğenlerden başkasına ağır gelir" buyuruluyordu. Halbuki burada muhatap müslümanlar olduğu için böyle bir ağırlıktan söz edilmediği gibi âyetin sonunda müslümanların sabırlı ve metanetli olduğuna işaret edilmektedir.

Âyette hangi konuda sabırlı olmak gerektiği belirtilmemiştir. Bu sebeple ibadetleri yerine getirmek, haramlardan kaçınmak, her türlü düşmanca hareketlere karşı direnmek, musibet ve acılara katlanmak gibi dayanıklılığı gerektiren her durumda sabretmek bu buyruğun kapsamına girer. Bunun yanında, kıble değişikliğinden sonra vuku bulan olaylar dikkate alındığında, burada özellikle İslâm'ın varlığına son verme kararında olan düşmanlara karşı verilecek mücadelelerde sabır ve metanet göstermenin kastedildiği de anlaşılmaktadır. Nitekim kıble değişikliğinden yaklaşık iki ay sonra Bedir Gazvesi vuku bulmuş, sonraki dönemlerde de müşriklere ve diğer gayri müslim unsurlara karşı silâhlı mücadeleler

devam etmiştir. 153 ve devamındaki âyetler bir bakıma, müslümanları böyle bir sıkıntılı döneme hazırlıyor; bu dönemlerde sabır ve sebat göstererek, Allah'ın divanına durup namaz kılarak O'ndan yardım dilemelerini istiyor; Allah'ın sabredenlerin yanında olduğu müjdesini veriyor. Sabır, insanın bir amaç için ortaya koyduğu özverinin, kararlılığın, güçlü azim ve iradenin ürünüdür; dolayısıyla sabır, insanın kendi benliğiyle ilgili tavrıdır. Namaz ise onun bedeni, dili ve kalbiyle kısaca bütün varlığıyla Allah'a yönelmesi halidir; şu halde namaz da müminin Allah ile ilgili tutumudur. Böylece sabırla benliğini güçlendiren, namazla da Allah ile birliktelik kuran insan, başarının psikolojik şartlarını tamamlamış olur.

154. Allah yolunda ölmek yani şehid olmak sıradan bir ölüm gibi değildir. Bu sebeple şehidlere "ölüler" demek, yani onların ölüp yok olduklarını düşünmek yanlıştır; aksine onlar diridirler; fakat insanlar bunu fark edemez, onların canlı olduğunu hissedemezler. Taberî âyeti şöyle yorumluyor: "Çünkü ölü, hayatı bitmiş, duyuları yok olmuş insandır; bu sebeple de hiçbir şekilde hiçbir şeyden lezzet alamaz, hiçbir nimeti algılayamaz. Halbuki sizden veya diğer kullarımdan biri benim yolumda katledilmişse böyleleri benim nezdimde diridirler; onlar, bol nimetler, geniş rızıklar içinde mutlu bir hayat yaşamaktadırlar..." (II, 38). Fahreddin er-Râzî'nin tefsiri de şöyledir: "Sabır gösterip namaz kılarak dinimi yaşatma konusunda benden yardım isteyin. Bu hususta düşmanlarıma karşı mallarınızla, bedenlerinizle savaşmanız gerekir de bunu yaparken canlarınız telef olursa zannetmeyin ki kendinizi zayi ettiniz! Aksine iyi bilin ki ölenleriniz benim nezdimde diridirler" (IV, 145).

Bazı Mu'tezile bilginleri buradaki ölüm kelimesini "yoldan sapma", diriliği de "doğru yolda olma" anlamında yorumlayarak âyeti, "Allah yolunda can verenlerin yoldan sapmış, yanlış yolda ölmüş kimseler olduğunu düşünmeyin; onlar doğru yolda ölmüşlerdir" şeklinde açıklamışlardır. Aynı şekilde âyetin şehidler hakkında "ölüler" diyerek uluorta konuşmanın doğru olmadığını, onlardan saygıyla söz edilmesi gerektiğini belirten mecazi bir anlam taşıdığı da ileri sürülmüştür. Fakat gerek Râzî gerekse –onun da işaret ettiği gibi– müfessirlerin çoğu bu âyeti, ruhun ölümsüzlüğü inancıyla açıklamışlardır. Buna göre esasen ölüm

olayı, ruhun bedenden ayrılmasından ibaret olup ölen ruh değil bedendir. Ölümle ruh bedeni terkeder, beden canlılık fonksiyonunu tamamen kaybeder ve zamanla çürür gider (her canlının ölümü tadacağı ve bunun ne anlama geldiği hususunda bk. Âl-i İmrân 3/185); ruh ise varlığını sürdürür. Ölümden sonra iyilerin ruhları âhiretteki güzel makamlarını görerek onunla mutlu olurlar; kötülerin ruhları da cehennemdeki yerlerini görerek bundan elem duyarlar. Şehidler ise, yalnız yüksek makamlarını görmekle kalmayıp cennet nimetlerinden de faydalandırılırlar (Taberî, II, 39-40; İbn Atıyye, I, 227; Râzî, IV, 145-146; genişbilgi için bk. Ateş, I, 264-269).

155-157. Müslümanlar Mekke'den Medine'ye göç ederek müşriklerin saldırılarından kısmen kurtulmuşlardı. Bununla birlikte hicretin ilk yıllarında hâlâ kaygı ve korkuları vardı; yeni vatanları olan Medine de putperestlerin tehdidi altındaydı. Nitekim kısa zaman sonra çatışmalar başladı. Bu arada müslümanlar ağır maddî sıkıntı çekiyorlardı; hicret edenler mallarını geride bırakmışlardı; çatışmalarda da mal ve can kaybına uğruyorlardı. İmkânlarını kardeşçe paylaşmalarına rağmen –Peygamber ailesi de dahil olmak üzere– çok zaman günlerce karınlarını doyuramıyorlardı. Âyette özellikle Medine döneminin ilk yıllarındaki bu sıkıntılara işaret edilmekle beraber, genel anlamda Allah'ın insanları bu tür sıkıntılarla imtihan etmesi her zaman mümkün olduğundan, âyetin anlamı ve amacı da mutlak ve geneldir. Buna göre Allah müslümanları o zaman denemiştir, dilediği her zaman da dener. Allah'a dayanıp sıkıntıları altında ezilmeyenler hem dinî hem de dünyevî bakımdan hep kazanmışlardır; bu Allah'ın yasasıdır. Onun için 155. âyetin sonunda "Sabredenleri müjdele" buyurularak yeniden sabra vurgu yapılmış; 156. âyette bu sabrın imanla ve teslimiyetle bütünleşmiş bir sabır olduğu özellikle belirtilmiştir. Bu âyetler bir yandan Hz. Peygamber'le ona inanan ilk müslümanların sahip oldukları kesin imanla yüksek ahlâkı ve üstün moral gücünü yansıtmakta; bir yandan da örnek müslümanın karakteristik yapısını tanımlamaktadır. Bu yapının temel taşı Allah'a sarsılmaz iman, güven ve teslimiyettir; sadece Allah'a ait olduğumuzun ve en sonunda O'na döneceğimizin bilinci içinde, başarı ve kurtuluşu da yalnız Allah'tan beklemek, bu imanın bir

ürünü olarak Allah karşısında her zaman ümitli ve iyimser olmak, düşmanlar karşısında da onurlu ve kişilikli olmaktır.

Meâlinde "lutuflar" şeklinde çevirdiğimiz 157. âyetteki *salavât* kelimesi *salât*ın çoğuludur. Tefsirlerde salât çoğunlukla "mağfiret" (bağış) kelimesiyle açıklanmıştır. Fahreddin er-Râzî ise bu âyetteki salât ve rahmet kelimelerini şöyle açıklar: "Salât Allah'tan olunca senâ, medih (övgü) ve yüceltme anlamına gelir; rahmet ise Allah'ın verdiği ve vereceği nimetlerdir" (IV, 155). Buna göre âyet, Hz. Peygamber ve müslümanların yaptığı gibi hayatın türlü zorluklarına karşı koyan; özellikle inançlarını, vatanlarını ve diğer yüksek değerlerini koruma uğruna karşılaştıkları sıkıntılara sabır ve metanetle direnen; Allah'a olan inançlarını, güven ve teslimiyetlerini, iyimserliklerini, sabır ve metanetlerini her zaman koruyan yüksek karakterli müminler için, daha yücesi düşünülemeyecek güzellikte bir iltifattır. Çünkü burada müminlere övgülerde bulunup onların hidayette olduklarını bildiren bizzat Allah'tır. Bir mümin için bundan daha büyük bir lutuf ve şeref düşünülemez.

158

إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللّٰهِۚ فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ
أَوِ اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَاۜ وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًاۙ
فَإِنَّ اللّٰهَ شَاكِرٌ عَلِيمٌ ﴿١٥٨﴾

Meâli

158. Safâ ile Merve Allah'ın nişanlarındandır; dolayısıyla hac veya umre yaparak Beytullah'ı ziyaret eden bir kimsenin bu yerleri tavaf etmesinde kendisi için bir günah yoktur. Kim gönüllü bir iyilik yaparsa bilsin ki Allah iyiliği mükâfatıyla karşılayan ve çok iyi bilendir.

Tefsiri

158. *Safâ* ve *Merve* Kâbe yakınındaki iki küçük tepenin adıdır. Hz. İbrâhim, eşi Sâre'nin kıskançlığı sebebiyle diğer eşi Hâcer'le henüz bebek yaştaki oğlu İsmâil'i ıssız bir araziden ibaret olan Mekke'ye bırakıp Ken'an diyarına dönmek zorunda kalmıştı. Bu arada Hâcer su bulmak ümidiyle iki tepe arasında koşup duruyor, kendisini ve çocuğunu susuzluktan ve ölmekten kurtarması için Allah'a yakarıyordu. Nihayet Allah, sonraları Zemzem Kuyusu diye anılan yerden su çıkararak annenin dileğini kabul buyurdu. İşte görünürde hiçbir ümit ışığının bulunmamasına rağmen, büyük bir sabır ve metanetle Allah'a güvenini devam ettirip bir sabır ve tevekkül sınavını başarıyla veren Hâcer'in anısını yaşatmak üzere bu iki tepe arasında yedi defa gidip gelmek haccın uygulamaları arasında yer aldı ve bu uygulamaya "sa'y" denildi (bk. Bakara 2/196-197 vd.). Esasen hac ve umre ile ilgili bir konuyu içeren ve yıllar sonra inmiş olan bu âyetin, sabrın öneminden, sabır ve sebatla Allah'a sığınıp güvenenleri öven âyetlerin devamında yer alması son derece anlamlıdır. Burada bir bakıma şöyle denmek istenmiştir: Hâcer, su bulmanın imkânsız gibi göründüğü bu ıssız çöl ortamında bile Allah'tan ümidini kesmemiş; yerinde oturup kendisinin ve çocuğunun ölümünü beklemeye razı olmamış; aksine inanıp güvendiği Allah için hiçbir şeyin imkânsız olmadığını düşünerek sabırla su aramaya devam etmiş, sonunda da aradığını Allah ona lutfetmiştir. Allah insanları her zaman bu şekilde sınamalardan geçirebilir; Hâcer'in gösterdiği inanç, ümit, sabır, tevekkül ve kararlılığı gösterenler de bir şekilde Allah'ın keremine nâil olurlar. Nitekim biraz önce geçen 143. âyette de "Allah imanınızı asla zayi edecek değildir. Çünkü Allah insanlara karşı çok şefkatli, çok merhametlidir" buyurulmuştu.

Câhiliye döneminde Safâ tepesinde İsâf, Merve tepesinde Nâile isimli iki put bulunuyordu. Putperest Araplar da bu iki tepe arasında gidip gelirler (*sa'y*) ve adı geçen putların yanında kurban keserlerdi. İşte bu putperest geleneğinden dolayı müslümanlar bu iki tepe arasında sa'y etmekten çekinince, bunda bir günah ve sakınca bulunmadığını bildiren âyet nâzil oldu. Âyetteki *tavaf* kelimesi, bu "iki tepe arasında gidip gelme" anlamında olup hac ve umre ibadetiyle ilgili terminolojide bu fiilden, sözlükte "koşma" anlamına gelen sa'y diye söz edilir.

159 – 162

إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدَى
مِنْ بَعْدِ مَا بَيَّنَّاهُ لِلنَّاسِ فِي الْكِتَابِ أُولَئِكَ يَلْعَنُهُمُ
اللَّهُ وَيَلْعَنُهُمُ اللَّاعِنُونَ ﴿١٥٩﴾ إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا
وَأَصْلَحُوا وَبَيَّنُوا فَأُولَئِكَ أَتُوبُ عَلَيْهِمْ وَأَنَا التَّوَّابُ
الرَّحِيمُ ﴿١٦٠﴾ إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَمَاتُوا وَهُمْ كُفَّارٌ أُولَئِكَ
عَلَيْهِمْ لَعْنَةُ اللَّهِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ ﴿١٦١﴾ خَالِدِينَ
فِيهَا لَا يُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذَابُ وَلَا هُمْ يُنْظَرُونَ ﴿١٦٢﴾

Meâli

159. İndirdiğimiz açık delillerle hidayet bilgisini –kitapta onu insanlara apaçık göstermemizden sonra– gizleyip saklayanlar yok mu, işte onlara hem Allah lânet eder hem de lânet okuyanlar lânet eder. **160.** Ancak tövbe edenler, kendilerini düzeltenler ve gerçeği açıkça ifade edenler bunun dışındadır. İşte bunların tövbesini kabul edeceğim. Doğrusu ben tövbeleri kabul eden, rahmeti bol olanım. **161.** Gerçekleri inkâr eden ve inkârcılığa saplanmış olarak ölenlere gelince, Allah'ın, meleklerin ve tüm insanların lâneti onların üzerinedir! **162.** Onlar hep lânette kalacaklar; azapları hafifletilmeyecek ve yüzlerine bakılmayacak!

Tefsiri

159. Dinî terminolojide *lânet* "Allah'ın, bir kimseyi, işlediği kötülüğün büyüklüğü sebebiyle rahmetinden uzaklaştırması" anlamına gelir. Bu uzaklaştırmanın sonucu, âhirette cennetten mahrum kalmak ve cehennem azabına çarptırılmaktır. Bir insanın başka birine lânet okuması ise, kötülük ve zararları sebebiyle o kişi hakkında beddua etmesi demektir (İbn Âşûr, II, 68).

Müfessirlerin çoğu burada eleştirilenlerin, Tevrat'ın hükümlerini insanlardan saklayan veya Tevrat üzerine sahte te'vil ve yorumlarıyla gerçekleri örtbas eden, bilhassa Hz. Muhammed'in peygamberliğini müjdeleyen Tevrat haberlerini saklayan veya haksız te'villerle çarpıtan yahudi bilginleri olduğunu belirtmişlerdir. Fahreddin er-Râzî, âyetin ifadesinin genel olduğunu belirterek bu görüşe katılmamışsa da, Muhammed Abduh'un da belirttiği gibi (Reşîd Rızâ, I, 48 vd.), bazan araya başka konular da girmekle birlikte, sûrenin 40. âyetinden itibaren devam eden asıl konu Ehl-i kitap ve özellikle yahudiler olup, konumuz olan âyette tekrar onlarla ilgili açıklamalara ve eleştirilere dönülmüştür. Nitekim Tevrat'ta da yer yer inatçılık ve isyankârlıkları nedeniyle "sert enseli kavim" diye anılan (Çıkış, 33/3, 5) İsrâiloğulları'nın basit arzuları veya çıkarları yüzünden ahdi bozmaları, yoldan çıkmaları, başka tanrı veya tanrılar edinmeleri, şeriatın hükümlerini ihlâl etmeleri halinde başlarına büyük belaların geleceği ve lânete uğrayacakları yönünde ciddi uyarılar yapılmış; ileride insanlar tarafından nefret edilip öfke duyulan bir kavim haline gelecekleri çok açık ve ağır eleştirilerle bildirilmiştir (meselâ: "... şehirde lânetli olacaksın, kırda lânetli olacaksın... dünyanın bütün ülkelerinde serseri olacaksın... seni kurtaran olmayacak... daima sıkıştırılacaksın ve ezileceksin... ve o milletler arasında rahat bulamayacaksın..." bk. Tesniye, 28, 29, 30. bablar; özellikle Tesniye, 28/15 vd., 31/20-21).

Kuşkusuz Kur'an-ı Kerîm bir ümmeti, bir kavmi yanlış inanç veya tutumları sebebiyle eleştirirken o milletin kendisini değil, kötülük ve sapkınlıklarını hedef almakta, ayrıca bu hususta müslümanlara da mutlaka bir mesaj vermektedir. Bu mesaj "Aynı yanlışları yapanların aynı âkıbete uğramaları kaçınılmazdır; bu ilâhî bir yasadır" şeklinde özetlenebilir. Nitekim bu âyetin, yahudiler hakkında inmiş olmasına rağmen

hükmünün genel olduğu hemen bütün müfessirlerce vurgulanmıştır. Buna göre yahudiler menfaatleri ve nefsânî arzuları sebebiyle bazı ilâhî gerçekleri örtbas ettikleri veya uygunsuz te'vil ve yorumlarla saptırdıkları için belirtilen sıkıntılara düşmüşlerdir. Eğer aynı yanlışı müslümanlar yaparlarsa onlar da aynı kötü durumlara düşerler. Nitekim Abdullah b. Abbas'a atfedilen bir rivayette, Allah'ın Kur'an'da Ehl-i kitaba yönelttiği her tenkidin, müslümanlar için de bir uyarı olduğu belirtilmiştir. Hemen bütün tefsirlerde verilen bir bilgiye göre, çok fazla hadis rivayet ettiği için eleştirilen Ebû Hüreyre, "Eğer Allah'ın bu husustaki âyeti olmasaydı artık bu eleştiriden sonra hiçbir hadisten söz etmezdim" demiş ve konumuz olan âyeti okumuştur. İslâm âlimleri hiçbir yararlı bilgiyi insanlardan saklamanın câiz olmadığını ifade ederken ileri sürdükleri delillerden biri de bu âyet olmuştur.

160-162. Allah'ın bildirdiği hükümleri, ilâhî gerçekleri insanlardan saklamak yahut onları maksatlı olarak yanlış yorumlayıp asıl maksadından saptırmak hem Allah'ın hem meleklerin hem de başka insanların ve özellikle bu saklamadan zarar görenlerin lânetini hak edecek kadar büyük bir suç ve günahtır (ayrıca bk. Âl-i İmrân 3/87). Bununla birlikte tövbe edip aklını başına toplayan, ilâhî gerçekleri bilip de insanlara açıklaması gereken diğer bilgileri eğip bükmeden ifade edenleri de Allah bağışlayacak; fakat inkâr edip küfrüyle ölenler ebedî lânetlenmiş olarak azabı boylayacaklardır (bk. Âl-i İmrân 3/89-90).

163 – 167

وَاِلٰهُكُمْ اِلٰهٌ وَاحِدٌۚ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ الرَّحْمٰنُ الرَّح۪يمُ ﴿١٦٣﴾ اِنَّ ف۪ي خَلْقِ
السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَاخْتِلَافِ الَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْفُلْكِ الَّت۪ي
تَجْر۪ي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ وَمَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ مِنَ السَّمَٓاءِ مِنْ مَٓاءٍ
فَاَحْيَا بِهِ الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ ف۪يهَا مِنْ كُلِّ دَٓابَّةٍۖ

وَتَصْرِيفِ الرِّيَاحِ وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ لَآيَاتٍ
لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ ﴿١٦٤﴾ وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَتَّخِذُ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَنْدَادًا
يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللَّهِ ۖ وَالَّذِينَ آمَنُوا أَشَدُّ حُبًّا لِلَّهِ ۗ وَلَوْ يَرَى
الَّذِينَ ظَلَمُوا إِذْ يَرَوْنَ الْعَذَابَ أَنَّ الْقُوَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا وَأَنَّ اللَّهَ
شَدِيدُ الْعَذَابِ ﴿١٦٥﴾ إِذْ تَبَرَّأَ الَّذِينَ اتُّبِعُوا مِنَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا
وَرَأَوُا الْعَذَابَ وَتَقَطَّعَتْ بِهِمُ الْأَسْبَابُ ﴿١٦٦﴾ وَقَالَ الَّذِينَ
اتَّبَعُوا لَوْ أَنَّ لَنَا كَرَّةً فَنَتَبَرَّأَ مِنْهُمْ كَمَا تَبَرَّءُوا مِنَّا ۗ
كَذَٰلِكَ يُرِيهِمُ اللَّهُ أَعْمَالَهُمْ حَسَرَاتٍ عَلَيْهِمْ ۖ وَمَا هُمْ
بِخَارِجِينَ مِنَ النَّارِ ﴿١٦٧﴾

Meâli

163. Mabudunuz tek ilah olan Allah'tır. O'ndan başka ilah yoktur; O rahmândır, rahîmdir. **164.** Kuşkusuz, göklerin ve yerin yaratılışında, gece ve gündüzün değişmesinde, insanlara fayda veren yüklerle denizde seyreden gemilerde, Allah'ın gökten indirerek onunla ölü haldeki toprağa can verdiği ve orada her çeşit canlının yetişmesini sağladığı yağmurda, rüzgârları ve gökle yer arasında emre hazır bekleyen bulutları evirip çevirip yönlendirmesinde aklını işleten bir topluluk için elbette nice deliller vardır. **165.** İnsanlardan kimi vardır ki, Allah'tan başka bazı varlıkları Allah'a denk tanrılar sayar da bunları Allah'ı sever gibi severler.

İman edenler ise en çok Allah'ı severler. Keşke zalimler –azapla yüz yüze geldiklerinde anlayacakları gibi– şimdi de bütün kuvvetin Allah'a ait olduğunu ve Allah'ın azabının çok şiddetli olduğunu anlasalardı! **166.** İşte o zaman, izlenenler, kendilerini izleyenlerden hızla uzaklaşmışlardır; artık azabı görmüşler, aralarındaki bağlar kopmuştur. **167.** İzleyenler şöyle derler: "Ne olurdu, bize ikinci bir fırsat verilseydi de, şimdi onlar bizden uzaklaştıkları gibi biz de onlardan uzaklaşsaydık!" Böylece Allah onlara yapıp ettiklerini kendileri için pişmanlık sebepleri olarak gösterir. Onlar artık ateşten çıkacak değillerdir.

Tefsiri

163. Âyette geçen *ilâh* kelimesi Türkçe'deki Tanrı kelimesinin karşılığı olup Arapça'da "kulluk etmek" anlamındaki elehe-ye'lehü veya "hayret ve şaşkınlık içinde kalmak, gönülden bağlanıp sığınmak" anlamındaki "elihe-ye'lehü" ya da "velihe-yevlehü" kökünden masdar-isimdir ve "tapınılan, yüceliğinin karşısında hayrete düşülen, gönülden bağlanılıp sığınılan" mânalarını ifade eder. *Vâhid* kelimesi ise "eşi, dengi ve benzeri olmayan, her yönden bir ve eşsiz olan" anlamına gelir. Âyette müşrik Araplar ve türlü şekillerde tevhid inancını zedelemiş olan Ehl-i kitap da dahil olmak üzere bütün insanlık, Allah'tan başka varlıkları tanrı tanımaktan, uydurma tanrılar edinerek onlara tapmaktan vazgeçip bir tek Tanrı'ya inanmaya, tevhid inancına çağırılmakta, bütün insanların tanrısının ve mâbudunun eşsiz, benzersiz tek Tanrı olduğu, O'ndan başka bir tanrı bulunmadığı vurgulanmaktadır. Şu halde yalnız O'nu Tanrı tanıyıp O'na kulluk etmek gerekir. O, sadece bir toplumun tanrısı değil bütün insanlığın tanrısıdır; çünkü "O'ndan başka tanrı yoktur."

Âyetteki "lâ ilâhe illâ hû" cümlesi, kelime-i tevhidle aynı anlama gelir. Rahmân ve rahîm ise esmâ-i hüsnâ (Allah'ın güzel isimleri) arasında gösterilmiş olup bunlar, Allah'ın yarattıklarına karşı merhamet ve şefkatinin genişliğini, nimetlerinin bolluğunu dile getiren isimlerdir (bu isimlerin anlamları için bk. Fâtiha 1/1).

164. Allah'ın birliğini, eşsiz, benzersiz ve bir tek Tanrı olduğunu, O'ndan başka bir tanrı bulunmadığını, O'nun rahmân ve rahîm olduğunu bil-

diren âyetin ardından bütün bu bildirilenlerin kanıtları olmak üzere 164. âyette sekiz ayrı kozmolojik delil sıralanmaktadır: **1.** Göklerin yaratılışı. **2.** Yerin yaratılışı. **3.** Gece ve gündüzün değişmesi. **4.** Gemilerin denizlerde seyretmesi. **5.** Yağmurun yağması ve onunla ölü haldeki toprağın canlanıp yeşermesi. **6.** Yeryüzünde her çeşit canlının gelişip yayılması. **7.** Rüzgârların çeşitli yönlere doğru hareket etmesi. **8.** Bulutların yer değiştirmesi.

Bütün bu kanıtların insanı kuşatan, onun her gün görüp durduğu, içinde yaşadığı alelâde tabiat olaylarından seçilmiş olması ilgi çekicidir. Buna göre insanoğlu her an Allah'ın varlığını, birliğini, kudretinin yüceliğini yansıtan kanıtların ortasında yaşamaktadır. Tabiat bizâtihî mûcizedir; fakat insan tabiat olaylarını her gün görüp durduğu için bu olaylardaki tecellilerin farkında değildir. Meselâ gökler yani gök cisimleri ve bunların sistemi başka türlü kurulsaydı, yer başka türlü yaratılsaydı orada, bildiğimiz hayat düzeni ve canlılar olmazdı. Gece ve gündüzün aynı düzen içinde durmadan değişmesi, yalnız insanlar için değil bütün canlılar ve özellikle bitkiler için pek çok yarar sağlamaktadır. Gemilerin denizlerde seyretmesi esasen nakil araçlarının ve bu araçları kullanıp yararlanmamızı sağlayan ilâhî yasaların varlığımızı devam ettirip hayatımızı rahatlatmadaki önemine örnek teşkil eder. Yağmur, dünyayı yaşanır kılan en önemli tabiat olaylarındandır. Rüzgârın çeşitli yönlere doğru esmesi, kezâ bulutların çeşitli yönlere hareket etmesi de meteorolojik olayların düzeninden bitkilerdeki döllenmeye ve yağışların dağılımına kadar sayılamayacak derecede geniş yarar sağlamaktadır. Allah var olduğu içindir ki tabiat vardır ve tabiattaki düzen sürmektedir. Tabiatın düzenli işleyişi Allah'ın sadece varlığını değil, onun birliğini, ortaksızlığını; bilgisinin, iradesinin ve kudretinin mükemmelliğini, sürekliliğini, eşya üzerindeki tasarruf ve tesirini de kanıtlamaktadır. Çünkü O'nun evrene yönelik ilgisi bir an duracak, kesilecek olsa evren o anda yok olur veya ortada sadece bir kaos kalırdı.

Bu kısa açıklamalar da gösteriyor ki, vahiy kitabının yanında kâinat kitabı da bize Allah'ı kanıtlayan âyetlerle doludur; fakat bu âyetleri ancak aklını kullananlar görüp anlarlar. Bu sebeple âyetin sonunda bütün bu sıralanan varlık ve olaylarda "aklını işleten bir topluluk için elbette nice

delililler vardır" buyurulmuştur. Zira akıl Allah'ın insana bahşettiği en büyük nimetlerden biri olup insanın, başka konularda olduğu gibi yüce yaratıcının varlığını, birliğini ve kudretini kanıtlayan olayları sağlıklı olarak inceleyip doğru sonuçlara ulaşabilmesi için de akıl yeteneğini doğru işletmesi gerekir. Fahreddin er-Râzî'ye göre bu âyet, yaratıcının varlığını kanıtlama hususunda sadece geleneksel bilgilerle yetinmeyip aklî delillerden de yararlanmanın gerekliliğini göstermektedir (IV, 179). Tabiattaki varlıkların ve olayların doğru incelenmesi, gözlenmesi, bu alanda bilimsel hakikatlere ulaşılması ve bu suretle tabiattaki ilâhî düzen ve kanunların keşfedilmesi, nihayet tabiatta bizi Allah'a götüren "âyetler"in görülebilmesi için de inceleme, görme ve keşfetme yöntemleri demek olan tabiat bilimlerini öğrenmek gerekir. Tabiatı inceleyecek ilmî yetişmişliğe sahip olmayan bir kimsenin oradaki kanunları ve âyetleri görmesi, yakalaması da mümkün değildir. Bu da gösteriyor ki Kur'an bizi bilgi ve bilim dünyasından geçirerek imana ve hidayete götürmektedir.

165-167. Yukarıdaki iki âyette Allah'ın birliği, kesin bir dille vurgulanıp bunun ilk bakışta göze çarpan bazı kanıtları sıralandıktan sonra, 165. âyette hâlâ Allah'a ortak koşmakta ısrar edenler kınanmakta, bunlar "zalimler" diye nitelenmektedir. Çünkü zulmün asıl anlamı "yanlış fikre ve inanca saplanmak, yapılmaması gereken şeyler yapmak"tır. Bu sebeple Kur'an Allah'a ortak koşmayı "çok büyük bir zulüm" sayar (Lokmân 31/13). Kur'an-ı Kerîm'in insanlığı ulaştırmak istediği birinci hedef, Allah'ın birliği inancını ve Allah'ı her şeyden daha çok sevmeyi bütün ödevlerin en başında görmektir. Âyette "İman edenler ise en çok Allah'ı severler" buyurularak bu hususa işaret edilmiştir. Görüldüğü gibi âyetin bu bölümünde, inananların yalnız Allah'ı sevdikleri değil en çok Allah'ı sevdikleri ifade edilmektedir. Şu halde insan elbette sevilmesi meşrû, mâkul ve yerinde olan Allah'tan başka varlıkları da sevecektir. Bu, Allah'ın insan fıtratına verdiği doğal ve aynı zamanda gerekli bir durumdur. Yeter ki başka sevgiler Allah sevgisini unutturmasın ya da onun önüne geçmesin. Çünkü o zaman insan –düşünce, duygu ve inançlarını, hayatını ve davranışlarını, Allah'ın iradesine göre düzenlemek yeri-

ne– Allah'ın dışında sevip bağlandığı, Allah'ı sever gibi sevdiği şeyleri ölçü alacaktır. Kur'an Allah'ın iradesine göre yaşamaya hidayet, o iradeyi dikkate almadan yaşamaya da dalâlet adını verir. Allah'ın iradesini dikkate almayan insan, mutlaka bunun yerine başka bir iradenin buyruğuna girer. Bu ya tanrı gibi bağlanıp boyun eğdiği nefsinin, tutkularının buyruğudur veya aynı ölçüde mahkûmu olduğu başka bir varlığın ya da varlıkların buyruğudur. Allah sevgisini başka hiçbir sevgiye karıştırmayan ve hiçbir şeyle değişmeyen insan, diğer varlıklara sevgisinin Allah sevgisiyle çatışması durumunda bütün ilişkilerini Allah sevgisine ve dolayısıyla Allah'ın iradesine göre düzenleyeceğinden, onun bütün ilişkileri bilinçli ve iradeli olacaktır. Bu sebeple güçlü bir iman gerçek bir özgürlüktür. Çünkü hakiki mümin ve müslüman, Allah'ın onaylamayacağı bir buyruğa uymamaya özen gösterir. Allah yalnız iyi ve doğru olan şeyleri onayladığına göre hakiki müslüman her zaman doğruluğun ve doğruların yanındadır. Gerçek özgürlük de budur. Asıl kölelik ise, gerçek ve iyi olanı görüp seçemeyecek kadar kalbi ve iradesi körelmiş olan insanların köleliğidir. Bu açıdan küfür ve şirk, yani kalbinde Allah sevgisi taşımamak ya da başka şeylerin sevgisini Allah sevgisine üstün tutmak, bütün kötülüklerin başıdır. Bu sebeple âyette başka varlıkları Allah'a eş ve ortak tutanlar "zalimler" diye anılmıştır. Aslında onlar, bu tutumlarıyla önce kendilerine zulmetmişlerdir. Nitekim Kur'an-ı Kerîm birçok yerde inkârcıları "kendilerine zulmedenler" diye tanıtır (meselâ bk. Bakara 2/54, 57; A'râf 7/177; Hûd 11/101; Fâtır 35/32). Buna göre Allah'ı tanıyıp Allah sevgisini başka her şeyin üstünde tutanlar ve böylece hidayet yolunu seçenler de önce kendilerine karşı âdil davranmış, kendilerine iyilik etmiş olurlar (meselâ bk. Yûnus 10/108; Neml 27/40, 92; Rûm 30/44; Fâtır 35/18).

Allah'ı sevmenin birinci şartı O'nu tanımak ve bilmektir. İnsan bilmediği şeyi sevemez. Bu sebeple önce 163-164. âyetlerde Allah'ın yüce zâtı tanıtılıp kanıtlar sergilenmiş, ardından Allah'ı her şeyden çok sevmenin gerekliliğinden söz edilmiştir. İnsan Allah'ın zâtı, sıfatları ve fiilleri hakkında bilgi sahibi oldukça; O'nun ilim, irade ve gücünün eserleri olan harikaları daha yakından ve derinden kavradıkça kuşkusuz Allah'a olan sevgi, saygı ve bağlılığı da güçlenecektir. Nitekim Kur'an-ı Kerîm'de insanlar ısrarla, karıncasından gök cisimlerine kadar, bütün evren hak-

kında bilgi edinip bunlar üzerinde düşünmeye, böylece yüce Allah'ın "âyetler"ini daha iyi kavramaya çağırılmaktadır. İnsanın bu zihinsel çabası sadece onun inancını ve Allah'a olan sevgisini güçlendirmekle kalmayacak, amellerini yani dünya ve âhiret hayatını ilgilendiren her türlü tutum ve davranışlarını da güzelleştirecek, zenginleştirecektir.

Bazı müfessirler, 165. âyette kimi insanların Allah'a denk yani ortak tuttuğu bildirilen varlıklardan putların; bazıları da önder ve liderlerin kastedildiğini belirtmişlerdir. 166. âyet bu son anlamı desteklemektedir. Fahreddin er-Râzî'nin de belirttiği gibi (IV, 204) sûfîlerin görüşüne göre insanın kalbini, zihnini Allah'ı unutturacak derecede meşgul eden her şey âyette belirtilen varlıklar kapsamına girer. Şu halde Allah'tan başka bir şeye, –bu şey ister put, ister lider veya önder, isterse para pul, mal mülk, makam mevki olsun– taparcasına bağlananlar, böyle bir şeyi Allah'ı sever gibi sevenler ve bu suretle, Kur'an'ın bütün uyarılarına rağmen şirke sapanlar için artık kurtuluş ümidi yoktur. Onlar, sonunda âhirette inkâr ve isyanları yüzünden hak ettikleri azabı gördüklerinde bütün güç ve kudretin Allah'a ait olduğunu, dünyada iken bu güce inanmamakla kendilerine ne büyük bir kötülük ettiklerini, Allah'ın azabının ne kadar şiddetli olduğunu anlayacaklardır. Fakat bunu dünyadayken anlamaları ve ona göre inanıp yaşamaları gerekirdi. Bu sebeple iş işten geçmiş olacak, büyük ve önder bilip tanrılık mertebesinde yücelttikleri, peşlerinden gittikleri, güvendikleri kişilerin de kendi dertlerine düşüp onların yüzlerine bile bakmadıklarını, bütün kurtuluş imkânlarının yok olduğunu, ümitlerin kesildiğini görünce pişmanlık ve kederleri bir kat daha artacaktır. Sonuçta dünyada yaşadıkları sürece yaptıkları bütün işler âhirette kendilerine sadece pişmanlıklar, acı ve üzüntüler getirecek, bir daha kurtulamayacakları bir azaba atılacaklardır (ayrıca bk. Bakara 2/28).

168 – 171

يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ كُلُوا مِمَّا فِي الْاَرْضِ حَلَالًا طَيِّبًاۘ وَلَا تَتَّبِعُوا
خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِۜ اِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُب۪ينٌ ﴿١٦٨﴾

اِنَّمَا يَأْمُرُكُمْ بِالسُّٓوءِ وَالْفَحْشَٓاءِ وَاَنْ تَقُولُوا
عَلَى اللّٰهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ ﴿١٦٩﴾ وَاِذَا قٖيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَٓا اَنْزَلَ
اللّٰهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَٓا اَلْفَيْنَا عَلَيْهِ اٰبَٓاءَنَاۜ اَوَلَوْ كَانَ اٰبَٓاؤُ۬هُمْ
لَا يَعْقِلُونَ شَيْـًٔا وَلَا يَهْتَدُونَ ﴿١٧٠﴾ وَمَثَلُ الَّذٖينَ كَفَرُوا
كَمَثَلِ الَّذٖي يَنْعِقُ بِمَا لَا يَسْمَعُ اِلَّا دُعَٓاءً وَنِدَٓاءًۜ صُمٌّ بُكْمٌ
عُمْيٌ فَهُمْ لَا يَعْقِلُونَ ﴿١٧١﴾

Meâli

168. Ey insanlar! Yeryüzünde bulunan maddelerin helâl ve temiz olanlarından yiyin; şeytanın peşinden gitmeyin, çünkü o apaçık düşmanınızdır. **169.** O size ancak kötülüğü, çirkinliği, Allah hakkında bilmediğiniz şeyler söylemenizi buyurur. **170.** Onlara, "Allah'ın indirdiğine uyun" denildiğinde, "Hayır, atalarımızdan gördüğümüze uyarız" dediler. Ya atalarının aklı bir şeye ermemiş, doğru yolu bulamamışlarsa! **171.** İnkârcılara seslenenin durumu, bağırıp çağırmadan başka bir şey işitmeyen hayvana haykıran çobanın durumuna benzer. Onlar sağır, dilsiz ve kördürler; çünkü onlar düşünmezler.

Tefsiri

168-169. Dinî bir terim olarak *helâl* şer'an izin verilmiş olan, hakkında yasaklama veya kısıtlama bulunmayan davranışı ve onun dinî-hukukî hükmünü ifade eder. Mubah ve câiz gibi terimlerle de ifade edilir; mükellefin yapıp yapmamakta muhayyer bırakıldığı davranışları belirtmek üzere kullanılır. *Tayyib* ise aklıselim sahibi, dengeli, erdemli, temiz tabiatlı her insanın beğendiği, hoşlandığı, temiz, güzel, iyi ve yararlı bulduğu şeyler için kullanılır.

Genel bir kural olarak eşyada aslolan mubahlık ve helâlliktir. Bu sebeple bir davranışın helâl olduğunu anlamak için bu yönde bir açıklamanın bulunması gerekli değildir; yasaklayıcı veya kısıtlayıcı bir hükmün bulunmaması yeterlidir. Kur'an-ı Kerîm Allah'ın kulları için serbest bıraktığı, helâl kıldığı nimetlerin, güzelliklerin din adına, herhangi bir haklı gerekçeye dayanmadan haram sayılmasını yasaklamış (bk. A'râf 7/32); ayrıca bizzat Hz. Peygamber'e hitap ederek, Allah'ın helâl kıldığı şeyleri kendisine haram kılmamasını istemiştir (Tahrîm 66/1).

Âhirette bütün inançlarının, eylemlerinin, ümitlerinin yıkılıp gittiğini gören inkârcı müşriklerin pişmanlıklarını, çaresizliklerini, kaygı ve korkularını kısa fakat son derece çarpıcı ve ibret verici bir üslûpla yansıtan; böylece Allah'ın yardım ve desteğini kaybedenlerin âhiretteki yalnızlığını ve yıkılışını gönlü hakikate açık insanlara etkili bir biçimde hissettirmek suretiyle Kur'an'ı doğru okuyabilenlere son derece değerli bir ders veren âyetlerin ardından burada da insanlar, bu dersten yararlanarak helâl ve temiz olan şeylerden yiyip içmeye, şeytanın izinden gidip haramlara bulaşmamaya çağırılmaktadır. Çünkü şeytan insanların düşmanı olup onlar için daima ve yalnızca kötü şeyler ister; onları haramlara, edep dışı davranışlara, Allah hakkında O'nun her bakımdan yetkinliği ve yüceliği ile bağdaşmayan sözler söylemeye kışkırtır. Kuşkusuz bu uyarılar öncelikle Kur'an'ın ilk muhatabı olan müşriklere yöneliktir. Bununla birlikte söz konusu uyarılar, bütün insanlar için hayatî değer taşıyıp müminlerin de helâle harama riayet etmeleri, şeytanın kışkırtmalarına karşı daima dikkatli ve ihtiyatlı davranmaları gerektiğini ima etmektedir.

"Şeytanın izinden gitmek" onun kışkırtmalarına, dürtülerine açık ve zayıf bir ruha sahip olmak demektir. Bundan kurtulmak ise en başta güçlü bir imana; her türlü dinî ve dünyevî konularda doğru ve yeterli bilgiler yanında, kısaca takvâ kavramıyla ifade edilen yüksek bir dinî ve ahlâkî duyarlılık geliştirmeye bağlıdır. Bu şekilde ruhsal donanıma sahip olan insanlar, kendilerini şeytanın kışkırtmalarından koruyacak kudret ve imkânı, şeytanî baskılara karşı direnecek irade gücünü de kazanmış olurlar. Nitekim başka âyetlerde bildirildiğine göre şeytan son derece kurnazca hileli, aldatıcı yollara başvurarak insanları yoldan çıkaracağına and içmiş; sadece Allah'ın "ihlâslı kullarını" yani Allah'a yürekten bağlı olup

bütün içtenliğiyle ve tam bir kararlılıkla O'nun yolundan giden, Allah rızâsını bütün ölçülerin üstünde tutan gerçek dindarları yoldan çıkaramayacağını ifade etmiştir (Hicr 15/40; Sâd 38/83). Kuşkusuz şeytanın musallat olmadığı, yoldan çıkarıcı duygu, düşünce ve davranış telkin etmediği hiçbir insan yoktur. Bu suretle şeytan insanın içine bir kötülük işleme arzusu da sokabilir. Fakat Hz. Peygamber'in bir ifadesine göre "Kim bir kötülük yapmayı içinden geçirir de bunu yapmazsa Allah ona bir tam iyilik (hasene) yazar" (Buhârî, "Rikāk", 31; Müslim, "Îmân", 206, 207, 259; Dârimî, "Rikāk", 70). İşte bu iyilik, ihlâslı, temiz yürekli, takvâ sahibi müminin, şeytanın isteğine karşı koymasının bir ödülüdür.

170. İnkârcılara iman etmeleri için, bir kısmına yukarıda işaret edilen pek çok bilgi verilip uyarılar yapılarak sonuçta, "Allah'ın indirdiğine uyun" denildiğinde –sanki kendilerine bu bilgiler hiç verilmemiş, bu uyarılar hiç yapılmamış gibi– hâlâ "Biz atalarımızdan gördüğümüze uyarız, onların yolundan gideriz" dediler. Kur'an, tam bir taklitçilik, bilinçsizlik ve körlük örneği olan bu cevap karşısında, "Ya atalarının aklı bir şeye ermemiş (lâ ya'kılûne şey'en), doğru yolu bulamamışlarsa! (lâ yehtedûn)" buyurarak bilgide ve yaşayışta doğruya ulaşmanın iki temel aracını göstermektedir. Bunlardan biri akıl diğeri de hidayettir. Aklı kullanmak kuldan, hidayet vermek Allah'tandır. Bu sebeple kul, aklını kullanıp her konuda doğruya ulaşabilmek için kendisi bakımından mümkün olan bütün sebeplere başvurmanın yanında, Allah'ın "müsebbibü'l-esbâb" (sebeplerin yaratıcısı) olduğunu da asla unutmamalı ve başarıyı daima O'ndan beklemelidir. Kötü niyetli insan ne aklını doğru kullanıp aklın buyruğuna uyabilir ne de hidayete lâyık olabilir. Esasen âyette anılan inkârcıların taklitçiliğe saplanarak akıl ve hidayet yolundan mahrum kalmalarının temel sebebi de Kur'an'ın ve Hz. Peygamber'in uyarılarından rahatsız olmaları ve bu kurtarıcı çağrıya kötü niyetle yaklaşmalarıdır. Bu tutum sadece o dönem taklitçilerine özgü de değildir. Basiretsizlik, bilinçsizlik, kötü niyet, çıkarcılık gibi çeşitli psikolojik zaaflar, kompleksler yüzünden ruhları kötürümleşmiş, şeytanın kışkırtmalarına açık ve dirençsiz hale gelmiş insanlar her devirde "atalarımızın yolu" dedikleri yanlışlara taassupla bağlanarak akıllarını sağlıklı ve gerektiği gibi kullanma, hidayetten nasiplenme imkânlarını kendi elleriyle ortadan

kaldırmakta; Allah'ın, kitabı ve peygamberi aracılığıyla bildirdiği hakikatlere karşı direnmek suretiyle dalâlette kalmayı sürdürmektedirler.

171. Taberî (II, 79 vd.) ve İbn Atıyye (I, 238-239) gibi önde gelen müfessirler bu âyetle ilgili başlıca iki yorum aktarmışlardır: **a)** Hayvanın, kendisine seslenen çobanın sesini duyduğu halde ne söylendiğini anlamadığı gibi, kâfir de kendisine açıklanan âyetleri, tebliğ ve davetleri duyar da bunların içerdiği hakikatleri bir türlü anlamaz, bu sebeple de inkârından vazgeçmez. **b)** Kâfirlerin söylenenden hiçbir şey anlamayan putlarına yakarışları, çobanın ne söylediğini anlamayan koyunlarına seslenip durmasına benzer.

Birinci yoruma göre âyet, kâfirlerin İslâmî tebliğ ve davet karşısındaki anlayış kıtlığını ve duyarsızlıklarını dile getirmekte; ikinci yoruma göre ise kâfirlerin, yakarışlarını duymaktan bile âciz olan putlara değer verip tapmalarını kınamaktadır. Taberî, âyetin yahudilerle ilgili olduğunu ileri sürerek birinci yorumu tercih eder. İkinci yorum ise âyetin müşriklerle ilgili olduğu ihtimaline dayanmaktadır. Ancak bu ihtimale birinci yorum da uygun düşmektedir. Kâfirlerin atalarının yolunu körü körüne taklit ettiklerini anlatan bir önceki âyetle 171. âyetin, "Onlar sağır, dilsiz ve kördürler; çünkü onlar düşünmezler" meâlindeki son cümlesi dikkate alındığında ilk yorum daha isabetli görünmektedir.

Son iki âyette genel olarak insanların körü körüne eskiye bağlı kalmalarının doğru olmadığı, yeni fikirlere kulak verip insaflı ve ön yargısız bir şekilde bunları akıl ve vahiy ölçülerine vurarak değerlendirmek gerektiği bildirilmektedir. Bu, Kur'an'ın her vesileyle üzerinde durup önemini vurguladığı objektiflik ilkesidir.

172 – 173

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ
وَاشْكُرُوا لِلّٰهِ اِنْ كُنْتُمْ اِيَّاهُ تَعْبُدُونَ ﴿١٧٢﴾ اِنَّمَا حَرَّمَ

عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنْزِيرِ وَمَٓا اُهِلَّ بِه۪ لِغَيْرِ
اللّٰهِۚ فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَٓا اِثْمَ عَلَيْهِۜ اِنَّ اللّٰهَ
غَفُورٌ رَح۪يمٌ ﴿١٧٣﴾

Meâli

172. Ey iman edenler! Size verdiğimiz rızıkların temiz olanlarından yiyin ve Allah'a şükredin; eğer kendisine kulluk ediyorsanız. **173.** Allah size yalnızca murdar eti, kanı, domuz etini ve Allah'tan başkasının adına kesilmiş olanı haram kıldı. Ama biri zorda kalırsa, haksızlığa sapmadıkça, sınırı aşmadıkça kendisine günah yoktur. Biliniz ki Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir.

Tefsiri

172. 168. âyette, başta müşrikler olmak üzere bütün insanlara yalnızca temiz ve helâl rızıklardan yemeleri emredilmişti. Burada ise aynı buyruk müslümanlara yöneltilerek onların da Allah'ın kendileri için yarattığı rızıklardan meşruiyet çerçevesi içinde yararlanmaları, Allah helâl kıldığı halde bir zorunluluk olmadıkça nimetlerden kendilerini mahrum bırakmamaları istenmiştir. Kuşkusuz rızkın sahibi Allah olduğu ve bunlardan yararlanmaya da izin verdiği için O'na minnet duyup şükretmek de kulun görevidir. Allah'a kul olduğunu söyleyen insanın, temel kulluk görevlerinden olan bu şükür borcunu da asla unutmaması gerekir. Âyette "... eğer kendisine kulluk ediyorsanız..." kaydıyla şükrü terkeden insanın kulluk bilincinden de uzaklaşmış olacağı, O'nu unutmuş sayılacağı anlatılmaktadır.

173. Câhiliye Arapları bazı hayvanları ve ziraî ürünleri üç kısma ayırırlardı: Bunlardan tanrıları için adadıklarından sahipleri yiyemez; ancak put bakıcıları, kutsal mekânların hizmetçileri veya buraları ziyarete gelenler gibi mal sahiplerinin uygun gördüğü kimseler yiyebilirdi. Bahîre, sâibe,

vesîle ve hâm isimleriyle andıkları bir kısım hayvanlara binmeyi yasaklar (bk. Mâide 5/103), bir kısmını keserken de Allah'ın adını özellikle anmazlar, bir rivayete göre bunları putlarının adını anarak keserlerdi (Râzî, XIII, 207). Ayrıca bahîre ve sâibe diye adlandırdıkları adak hayvanlarının sağ olarak doğan yavrularını sadece erkekler yiyebilir, ölü doğan veya doğum esnasında ölen yavruyu ise hem erkekler hem de kadınlar yiyebilirdi.

Enʿâm sûresinin 138. âyetinde, dolaylı olarak bu tür uygulamalar şirk dininin kalıntıları sayılmaktadır. Burada ise temiz rızıklardan yararlanmaya izin veren 172. âyetin ardından, Araplar'ın eski helâl-haram telakkileri zımnen ilga edilmekte; yiyecek olarak başlıca nelerin yasaklandığı bildirilmektedir. 168. âyette temiz rızıklardan yenilmesi istenmişti. Temiz rızık içine giren maddelerin sayısı çok fazla olduğundan, âyette bunları sayıp dökmek yerine sınırlı sayıdaki haramları sıralama yolu tercih edilmiştir. Buna göre:

1. Kendiliğinden ölmüş ya da usulüne uygun kesilmeden öldürülmüş hayvanın eti haramdır. Hayvanın etinin yenilebilmesi için kesim esnasında canlı olması, bu kesim sonucunda ölmüş olması gerekir. Fakihlerin çoğunluğu bu canlılığın, kesim sırasında hayvanın hareket etmesi ve/veya kanının akmasıyla belli olacağını belirtirler. Bayılmış veya bayıltılmış hayvan ölü olmadığından, onun kesilmesi de şerʿî kesilme sayılır; bu durumda hayvan, kesme sonucu ölmüş olur. Ayrıca hayvanı kesen kimsenin, Allah adına kestiğini bilecek düzeyde aklî melekeye sahip, müslüman veya Ehl-i kitap'tan olması (Mâide 5/5) gerekir. Anılan şartları taşıyan kadın veya çocuğun kestiği de bu kapsamdadır.

2. Eti yenen hayvan bile olsa, canlı veya ölü hayvanın vücudundan akıp ayrılmış olan kan haramdır. Enʿâm sûresinin 145. âyetindeki "akıtılmış kan" ifadesinden anlaşıldığına göre kan mutlak olarak haram olmayıp, sadece hayvanın bedeninden akıp ayrılan haramdır. Bedende et içinde kalan kan ise et hükmündedir.

3. Domuz eti haramdır. Bir rivayete göre İslâm'dan önce Araplar evcil domuzu yemezler, fakat yaban domuzunu yerlerdi. Yahudilik'te domuz eti haram, Hıristiyanlık'ta ise helâldir. İslâm'da ise domuzun eti kesin olarak haram kılınmıştır. Domuzun iç yağının haram olmadığını ileri süren bir görüş varsa da itibar görmemiştir. Domuzun tabaklanmış derisini kul-

lanmanın ve kılından yararlanmanın haram olup olmadığı konusunda farklı görüşler vardır (genişbilgi için bk. Asaf Ataseven-Mehmet Şener, "Domuz", *DİA*, IX, 507-509).

İbn Âşûr haklı olarak konumuz olan âyetten hareketle su domuzunun haram sayılamayacağını, zira aslında yunusgillerden bir balık olan bu hayvana Arapça'da su domuzu denilmesinin sadece bir isim meselesi olduğunu ifade eder ve fıkıhçılarla müfessirlerin bu hayvanı domuz türü olarak düşünmelerini yadırgar (II, 119).

4. Allah'tan başkasının adına kesilmiş hayvanın eti haramdır. Âyetin bu kısmıyla her şeyden önce, putlar adına kesilen, onlara kurban edilen hayvanlar kastedilmekte; dolaylı olarak Allah'tan başka varlıklara ve güçlere kutsallık tanınması reddedilmektedir. Bu sebeple –her ne kadar İmam Mâlik ister kasten olsun ister unutkanlık veya bilgisizlik neticesinde olsun, Allah'ın adı anılmadan kesilen hayvanın etini yemek haramdır, demişse de– Hanefîler'e göre sadece kasıtlı olarak Allah'ı anmadan kesilen hayvanın eti haramdır. İmam Şâfiî ise âyetin asıl maksadının Allah'tan başkası adına kesilen hayvanın etini haram kılmak olduğunu düşünerek, böyle bir niyet bulunmadığı sürece, bilerek de olsa bilmeden de olsa müslümanın Allah'ın ismini zikretmeden kestiği hayvanın etinin yenilebileceğine hükmetmiştir.

Eti yenen ve yenmeyen hayvanlar konusunda ve genel olarak yiyeceklerle ilgili helâller ve haramlar hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için fıkıh ve ilmihal kitaplarıyla İslâmî konularda hazırlanmış ansiklopedik eserlerin ilgili maddelerinde ayrıntılı bilgiler bulmak mümkündür. Nelerin haram olduğu hususunda kaynaklarda yer alan görüş ve tercihlerde, Kur'an-ı Kerîm ve hadislerde ortaya konan ilkelerin ve amaçların yanında, fakihlerin kendi bilgi ve deneyimlerinin, ayrıca her bölgenin yiyeceklerle ilgili örf ve âdetlerinin, telakkilerinin, beğenilerinin de etkisi olmuştur. Bu sebeple fakihler arasında yiyeceklerin hükmüyle ilgili görüş farkları bulunduğu görülmektedir.

İslâm dininde bazı yiyeceklerin haram kılınması çeşitli hikmet ve amaçlarla açıklanabilir. Ancak bu açıklamaların her zaman kesinlik ifade ettiği söylenemez. Gerçek hikmet ve sebepleri bilen Allah olup, helâl veya haramın temel gerekçesi O'nun izin vermiş veya yasaklamış olması, ama-

cı da insanın Allah'ın iradesine boyun eğme sınavından geçirilmesidir. Bununla birlikte haramların bazı amaçları ve hikmetleri bulunduğunu düşünerek bunları araştırmakta hiçbir sakınca bulunmadığı gibi, bunları mâkul bir zeminde kavrama imkânı verdiği için yararlı da olabilmektedir. İslâmî kaynaklarda diğer dinî hükümler gibi haramların hikmetleri ve amaçları da çoğunlukla "makasıdü'ş-şerîa" ve "hikmetü't-teşrî'" başlığı altında önemli bir konu olarak incelenmiştir (genişbilgi için bk. Mehmet Şener, "Hayvan [Fıkıh]", *DİA*, XVII, 92-98; İbrahim Kâfi Dönmez, "Eti Yenen ve Yenmeyen Hayvanlar", *İFAV Ans.*, I, 502-509).

174 – 176

إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلَ اللّٰهُ مِنَ الْكِتَابِ وَيَشْتَرُونَ بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًاۙ
أُولٰٓئِكَ مَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ إِلَّا النَّارَ وَلَا يُكَلِّمُهُمُ اللّٰهُ يَوْمَ
الْقِيٰمَةِ وَلَا يُزَكِّيهِمْۚ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ﴿١٧٤﴾ أُولٰٓئِكَ الَّذِينَ
اشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ بِالْهُدٰى وَالْعَذَابَ بِالْمَغْفِرَةِۚ فَمَا أَصْبَرَهُمْ
عَلَى النَّارِ ﴿١٧٥﴾ ذٰلِكَ بِأَنَّ اللّٰهَ نَزَّلَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّۜ وَإِنَّ
الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِي الْكِتَابِ لَفِي شِقَاقٍ بَعِيدٍ ﴿١٧٦﴾

Meâli

174. Allah'ın indirdiği kitabın bir bölümünü gizleyenler ve onu az bir karşılık için satanlar yok mu, onlar karınlarına ateşten başka bir şey

doldurmuyorlar. Allah kıyamet gününde onlarla konuşmayacak, onları arındırmayacak! Onlar için elem verici bir azap vardır. **175.** Onlar, doğru yol karşılığında sapıklığı, mağfiret karşılığında azabı satın almış kimselerdir. Ateşe ne kadar da dayanıklılarmış! **176.** Bu azabın sebebi, Allah'ın, kitabı hak olarak indirmiş olması ve kitap hakkında aykırı görüşlere sapanların derin bir ayrılıkçılık içine düşmüş bulunmalarıdır.

Tefsiri

174-175. Menfaat kaynaklarının kuruyacağı kaygısıyla, kendi kutsal kitaplarında Hz. Muhammed hakkındaki bilgileri kendi insanlarından saklayan, bu konuyla ilgili dinî metinleri gerçek anlamından ve amacından saptıracak şekilde te'vil eden yahudi din bilginlerini eleştiren bu âyetlerde, dolaylı olarak, dinî metinleri çıkarları doğrultusunda açıklamak, yorumlamak suretiyle gerçekleri insanlardan saklayan, böylece din konusunu kazanç aracı gibi gören, bir nevi din ticareti yapan her kişi ve topluluğa karşı bir eleştiri söz konusudur (Râzî, V, 28).

Allah, âyetlerini yalnızca insanlar inançlarını, amellerini, din ve dünya hayatlarını doğru bilgilere dayandırsınlar; istikamet üzerinde olsunlar; kendilerini her türlü yanlış inançtan, kötü davranışlardan korusunlar; kısaca dalâletten korunup hidayeti bulsunlar diye indirmiştir. Bu durumda Allah'ın bildirdiği hakikatleri gizlemek, onları birer çıkar aracı olarak kullanmak Allah'ın indirdiklerini belirtilen yüce hedeflerinden saptırmak çok ağır bir günahtır. Bu günah karşılığında elde edilen menfaat maddî olarak ne kadar fazla olursa olsun, işlenen suçun ağırlığına nisbetle son derece önemsiz kalacağından, âyette bu menfaat için "az bir karşılık" tabiri kullanılmıştır. Bu suretle kutsal değerleri kullanarak çıkar sağlayanların bu sayede yiyip içtikleri şeyler gerçekte cehennem ateşidir. Allah onları kendisine muhatap almaya değer bulmayacak, onları arındırmayacak ve sonuçta acı bir azaba çarptırarak cezalandıracaktır. Çünkü onlar, Allah'ın âyetlerini çıkarlarına araç edinerek asıl anlamlarını gizleyecek biçimde yorumlayıp gerçek anlamlarından saptırmak suretiyle dünyevî bakımdan dalâleti hidayete, uhrevî bakımdan da azabı bağışlanma ve kurtuluşa tercih etmiş bulunmaktadırlar. 175. âyetin sonunda "Onlar cehennem ateşine bu kadar mı dayanıklıdırlar ki böylesine ağır

günahları işlemeye cesaret edebilmişlerdir!" anlamında bir ifade kullanılarak son derece etkili bir uyarıda bulunulmaktadır.

176. "Kitap"tan maksat Tevrat, İncil veya Kur'an-ı Kerîm'dir. Allah'ın kitabındaki yüce gerçekleri tesbit etmek üzere yapılan bilimsel çalışmalar sırasında iyi niyete dayalı görüş ayrılıklarının, ictihad farklarının doğması kaçınılmazdır ve doğaldır. Bu sebeple burada Allah'ın âyetlerinin içerdiği hakikatleri keşfetme yolunda yapılan iyi niyetli çalışmalar sırasında ortaya çıkan görüş ayrılıkları değil; çıkarcılık, taassup, inatçılık, itibar ve şöhret arayışı gibi ahlâka aykırı sebeplerle âyetler üzerinde gerçeğe aykırı yorumlar yapıp onları kasıtlı olarak gerçek anlam ve amacından saptırmaya yönelik davranışlar eleştirilmekte; bunu yapanların derin bir "ayrılıkçılık" içine düştükleri bildirilmektedir. "Ayrılıkçılık" diye çevirdiğimiz *şikāk* kelimesi için tefsirlerde "düşmanlık duygularıyla ayrılıkçılık yapmak, doğru yolda olanlarla ihtilâfa düşmek, inatlaşmak, tartışma ve çekişmeye girişmek, haktan sapmak" gibi anlamlar verilmiştir (bk. Râzî, IV, 84-85). Şu halde Allah'ın âyetlerini yorumlarken hedef ayrılık çıkarmak olmamalıdır. Geçmişte ve günümüzde müslümanlar arasında başgösteren ve onlara her alanda güç kaybettiren ihtilâf ve çatışmaların sebepleri arasında, bu tür kötü niyetli gelişmelerin önemli ölçüde etkisi olmuştur ve olmaktadır.

177

لَيْسَ الْبِرَّ اَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلٰكِنَّ الْبِرَّ
مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَالْمَلٰٓئِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيّٖنَۚ وَاٰتَى
الْمَالَ عَلٰى حُبِّه۪ ذَوِي الْقُرْبٰى وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاكٖينَ وَابْنَ السَّبٖيلِ

وَالسَّٓائِلِينَ وَفِي الرِّقَابِۚ وَاَقَامَ الصَّلٰوةَ وَاٰتَى الزَّكٰوةَۚ وَالْمُوفُونَ
بِعَهْدِهِمْ اِذَا عَاهَدُواۚ وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَٓاءِ وَالضَّرَّٓاءِ وَحِينَ
الْبَأْسِۜ اُولٰٓئِكَ الَّذِينَ صَدَقُواۜ وَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ ﴿١٧٧﴾

Meâli

177. Yüzlerinizi doğuya ve batıya çevirmeniz erdemlilik değildir. Asıl erdemli kişi Allah'a, âhiret gününe, meleklere, kitaba ve peygamberlere iman eden; sevdiği maldan yakınlara, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, yardım isteyenlere ve özgürlüğünü kaybetmiş olanlara harcayan; namazı kılıp zekâtı verendir. Böyleleri anlaşma yaptıklarında sözlerini tutarlar; darlıkta, hastalıkta ve savaş zamanında sabrederler. İşte doğru olanlar bunlardır ve işte takvâ sahipleri bunlardır.

Tefsiri

177. "Birr, ahlâk güzelliğidir" hadisindeki (Müslim, "Birr", 14, 15; Tirmizî, "Zühd", 52) kullanımı da dikkate alarak "erdemlilik" diye tercüme ettiğimiz *birr* (el-birru) kelimesi, bu âyetteki kullanımından da anlaşılacağı üzere, Kur'an-ı Kerîm'in en kapsamlı kavramlarından biridir. Nitekim bu kelimenin geçtiği âyetler bütün olarak değerlendirildiğinde bunun Kur'an'da, iman ve ibadetten başlamak üzere her türlü iyilik, ihsan, itaat, doğruluk, günahsızlık gibi mânalarda kullanıldığı görülür. Burada "birr" kelimesinin kapsamına giren; imana, ibadete, sosyal ahlâka ve bireysel ahlâka ilişkin olmak üzere dört bölümde sıralandığı görülen meziyetler de "birr" kelimesinin kapsadığı erdemlerin en önemlileri olup âyette kavramın muhtevası bunlarla sınırlanmamış, sadece örnekleme yoluna gidilmiştir. Nitekim Fahreddin er-Râzî de âyeti tefsir ederken birr kelimesini, "bütün saygı ifade eden davranışları, itaatleri ve insanı Allah'a yaklaştıran hayırlı işleri içine alan bir kelime" şeklinde değerlendirmiştir (V, 37).

144-150. âyetler açıklanırken işaret edildiği üzere, kıble değişikliği gerçekleştirildiğinde İslâm karşıtı gruplar bu olayı bir fitne ve karışıklık vesilesi olarak değerlendirmeye kalkışmışlardı. Konumuz olan âyette İslâmiyet açısından asıl iyiliğin ve Allah'a saygının ibadet esnasında sırf şeklî olarak yüzünü doğuya veya batıya çevirmek olmadığı ifade edilmekte; böylece içinde iman, ibadet ve ahlâk erdemlerinin yer almadığı bir biçimselliğin din açısından temelde bir önem taşımadığı tesbit edilerek, bir yandan kıble konusundaki tartışmaya son nokta konulmakta, bir yandan da özden yoksun bir biçimsellikle dindarlığa ulaşılamayacağı şeklindeki çok önemli bir ilkeye vurgu yapılmaktadır.

Söz konusu âyetin devamında gerçekten dürüst (sâdık) insanların ve takvâ sahibi sayılması gerekenlerin, zikredilen hasletleri kazanmış kimseler olduğu ifade edilmiştir. Burada birr kelimesiyle sıdk (doğruluk-dürüstlük) ve takvâ kelimeleri arasında, neredeyse eşanlamlı kabul edilebilecek kadar yakın bir ilişki kurulması Kur'an terminolojisi bakımından oldukça önemlidir. Bu husustaki dikkat çekici başka bir âyetin meâli de şöyledir: "İyilik (el-birr) ve takvâ üzerinde yardımlaşın; kötülük (el-ism) ve düşmanlık yolunda yardımlaşmayın. Allah'tan sakının (ittika). Çünkü Allah'ın vereceği ceza çok çetindir" (Mâide 5/2). Görüldüğü gibi burada "birr" kelimesi "ism"in, yani kötülük ve günah kavramının zıddı olarak kullanılmış ve takvâ ile birlikte zikredilmiştir. Böylece Kur'anî anlamda "birr", sıdk ve takvânın, birbirini tamamlayan ahlâkî erdemler olduğu anlaşılmaktadır. Bu üç terim arasında hadislerde de aynı ilişkinin kurulduğu görülür. Meselâ bir hadiste Hz. Peygamber "... Ben sizin aranızda Allah karşısında en çok takvâ sahibi (etkā), en doğru (esdak) ve en iyi (eberr) olanınızım" buyururken (Buhârî, "İ'tisâm", 27; Müslim, "Hac", 141) kendisini bu üç üstün nitelikle tanıtmıştır. Başka bir rivayete göre Hz. Peygamber "Size doğruluğu (sıdk) tavsiye ederim. Doğrulukla iyilik (birr) bir bütündür ve bu ikisine sahip olanlar cennettedir" buyurmuşlar (İbn Mâce, "Duâ", 5; *Müsned*, I, 3, 5, 8). Ticaret ehlini uyaran bir hadislerinde de kıyamet gününde "füccâr" (günahkârlar) damgası yemekten, ancak müttaki davranan, iyilik eden ve dürüst iş yapan ticaret erbabının kurtulabileceklerini bildirmiştir (Tirmizî, "Büyû'", 4).

178 – 179

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلٰىۜ اَلْحُرُّ بِالْحُرِّ
وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْاُنْثٰى بِالْاُنْثٰىۜ فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ اَخ۪يهِ شَيْءٌ
فَاتِّبَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ وَاَدَٓاءٌ اِلَيْهِ بِاِحْسَانٍۜ ذٰلِكَ تَخْف۪يفٌ
مِنْ رَبِّكُمْ وَرَحْمَةٌۜ فَمَنِ اعْتَدٰى بَعْدَ ذٰلِكَ فَلَهُ عَذَابٌ اَل۪يمٌ ﴿١٧٨﴾
وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيٰوةٌ يَٓا اُو۬لِي الْاَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ﴿١٧٩﴾

Meâli

178. Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında kısas size gerekli kılındı. Hüre hür, köleye köle, kadına kadın. Ancak her kime, kardeşi tarafından bir şey bağışlanırsa artık ona hakkaniyetle uymalı ve diyeti ona güzellikle ödemelidir. Bu, rabbinizden bir hafifletme, bir rahmettir. Bundan sonra kim haddi aşarsa ona elem verici bir azap vardır.
179. Kısasta sizin için hayat vardır, ey akıl sahipleri, umulur ki sakınırsınız.

Tefsiri

178. Önceki âyette "birr"den söz edilmiş, onun iman, ibadet, ferdî ve sosyal ahlâk bütünlüğü içinde nasıl gerçekleşeceği açıklanmış; kişiler zarara uğradıklarında sabretmez, hukuk ve ahlâkın sınırlarını aşarlarsa "iyi insan" olamayacakları anlatılmıştı. Buradan itibaren iki âyette, dinin korumayı hedeflediği temel değerlerden biri olan hayatın korunmasıyla ilgili bir tedbir olarak kısas ele alınmaktadır. Gerek kısasın diyete (kan

bedeli) çevrilmesi ve bunun güzellikle ödenmesi ve gerekse kısasın uygulanması konularının –önceki âyette geçen– birr ahlâkıyla ilgisi vardır.

İslâm'dan önce Araplar'da kabileler arası savaş, baskın, yağma, öç alma âdetleri çok yaygın bulunuyor, kabile fertleri dışında kalan insanların hayatlarına değer verilmiyor, bu sebeple güçlü olanlar zayıf olanları eziyor, hunharca katlediyorlardı. Araplar da "Hayatı korumanın çaresi öldürmektir" diyor, öldüreni öldürmek suretiyle hem tedbir hem de intikam alıyorlardı; fakat bunu yaparken intikam duygusuyla hareket ettikleri ve adalete riayet etmedikleri için yaşama hakkını korumak yerine onu ortadan kaldırmış oluyorlardı. Rivayetlere göre bu âyetin nâzil olmasına da Araplar'ın bu âdet ve tutumları sebep olmuştur. İslâm'dan önce aralarında ihtilâf bulunan, karşılıklı olarak birçok insanın katledildiği ve yaralandığı iki kabileden biri, kendini diğerinden üstün görüyor, bir erkeğe karşı iki erkek, bir kadına karşı bir erkek, bir köleye karşı bir hür erkek öldürmek istiyorlardı. Her iki kabile de müslüman olduktan sonra bu istek ve uygulamayı sürdürmeye kalkışınca, şahsî intikamı hukukî kısas cezasına çeviren, cezayı şahsîleştiren (katilden başkasının öldürülmesini yasaklayan), canlar arasında değerli değersiz farkının bulunmadığını, dokunulmazlık ve değer bakımından bütün canların birbirine eşit olduğunu bildiren âyetler geldi (İbn Kesîr, I, 299-301).

Kısâs kelimesinin kökünde "izlemek, izini takip etmek ve kesmek" mânaları vardır. Kısas öldürme suçunu ve suçlusunu takip ve sürüp gidecek ihtilâfı kesme, bitirme mâna ve maksadını ihtiva ettiği için bu ismi almıştır. Kasten ve haksız olarak birini öldüren kimsenin ceza olarak öldürülmesine, aynı şekilde birini yaralayan kimsenin misilleme yoluyla yaralamak suretiyle cezalandırılmasına "kısas" denilmiştir.

Kısasla ilgili olarak " Tevrat'ta onlara, cana can, göze göz, buruna burun, kulağa kulak, dişe diş ve yaralar kısas yapılacaktır diye yazdık" (Mâide 5/45) meâlinde bir âyet ve "Kâfire karşılık müslüman öldürülmez" (Buhârî, "Diyât", 24, 31), "Köle karşılığında hür öldürülmez" (Dârimî, "Diyât", 7) meâlinde hadisler bulunduğu için, âyetlerle hadisleri birlikte değerlendirerek hükmü tesbit konusunda farklı yaklaşım ve ictihadlar ortaya çıkmıştır:

a) Mâide sûresindeki âyet Tevrat ehline ait olmakla beraber Kur'an-ı Kerîm'de zikredildiğinden ve onu yürürlükten kaldıran bir nas bulunmadığından müslümanlar için de geçerlidir. Hatta İbn Abbas'a göre bu âyet, tefsir etmekte olduğumuz âyeti neshetmiş ve yalnızca cinsler arasında değil, karşı ve farklı cinsler ve statüler arasında da kısasın uygulanması hükmünü getirmiştir. Bu yorumu Nehaî, Sevrî, Ebû Hanîfe gibi müctehidler de benimsemişlerdir. Bu yorum, iki âyet arasında –getirdikleri hüküm bakımından– çelişki bulunduğu anlayışına dayanmaktadır. Halbuki âyetin geliş sebebi göz önüne alındığında getirdiği hükmün, "Köleye karşı hür, kadına karşı erkek kısas edilmez" şeklinde değil, "Kısas bakımından –kabileleri ve sosyal statüleri ne olursa olsun– hürler, köleler, kadınlar arasında fark yoktur" şeklinde anlaşılması gerekir. Konumuz olan âyet bunu açıklamış, Mâide âyeti de cinsler arasında –can farkı gözetilmeksizin– kısas uygulanacağını açıklığa kavuşturmuştur; âyetler arasında zıtlık yoktur, bir bütünün kısımlar halinde açıklanması söz konusudur. Ebû Yûsuf cinsler arasında kısas yapılacağı hükmüne varırken âyetleri böyle yorumlamış, neshi kabul etmemiştir (Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, I, 135). Âyetin başında yer alan "Öldürülenler hakkında kısas size gerekli kılındı" meâlindeki cümle tek başına mâna ve hüküm ifade eden ve hükmü umumi olan (hem hüre hür, hem köleye hür; hem kadına kadın, hem kadına erkek... kısas edilir diyen) bir cümle olduğu için Mâide âyetine başvurmadan da bu âyetten, kısasta eşitlik ve genellik hükmüne ulaşmak mümkündür.

b) Müctehidlerin çoğunluğu farklı düşünmekle birlikte Ebû Hanîfe gibi nesihten hareket ederek Mâide âyetini, Ebû Yûsuf gibi bütünlükten hareket ederek her iki âyeti genel (hem aynı cinsin fertleri hem farklı cinslerin ve statülerin fertleri arasında kısas hükmü getiren) âyetler olarak anlayan müctehidlere göre bir köleyi öldüren kimse ceza olarak kısas edilir. "Kölesini öldüreni öldürürüz..." meâlindeki hadis de (Dârimî, "Diyât", 7; Tirmizî, "Diyât", 18) bu hükmü desteklemektedir. Aynı anlayışın tabii bir sonucu olarak haksız yere gayri müslimi öldüren müslüman da kısas edilir. Aksini ifade eden hadis, müslümanlarla savaş halinde olan (harbî) gayri müslimlerle ilgilidir.

Müctehidlerin çoğuna göre bir kimseyi haksız yere ve kasten öldürenler birden fazla olursa, sayıları ne kadar olursa olsun tamamı kısas cezasına çarptırılır.

Mâlikî fıkıhçı Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, 487 (1094) yılında Kudüs'te Mescid-i Aksâ'nın yanında, orayı ziyarete gelen Zevzenî isimli meşhur bir Hanefî fıkıhçısı ile Atâ el-Makdisî isimli yerli bir Şâfiî fıkıhçısı arasında –o zamanın âdetine uygun olarak– cereyan eden, bizzat dinlediği ve konumuzla ilgili olup İslâm'da insan hakları anlayışına da ışık tutan bir tartışmayı şöyle nakletmektedir (I, 61-62):

(Kudüslü fıkıhçılar Zevzenî'ye, "Kâfiri öldüren müslümanın kısas edilip edilmeyeceğini" soruyorlar, o da "Kısas edilir" cevabını veriyor, delilini sorunca da konumuz olan âyeti okuyor ve bunun "bütün öldürülenleri içine aldığını" söylüyor, bu noktada Atâ delile itiraz ederek tartışmayı başlatıyor).

Atâ, "Hocanın ileri sürdüğü delil (âyet) üç noktadan ona delil olmaz" diyerek şu delilleri sıralar: **1.** Allah Teâlâ "Size kısas farz kılındı" buyurarak birbirine eşit olan müslümanlar arasında kısas hükmünü getiriyor, kâfir müslümana eşit değildir; çünkü hak dini inkâr etmesi onun derecesini aşağıya düşürmüştür. **2.** Âyetin başı ile sonu arasında mâna ilişkisi, bütünlüğü vardır; aslı kâfir olduğu için köle hüre eşit olmayınca, halen kâfir olan kimsenin müslümana eşit olmayacağı âşikârdır. **3.** Âyetin devamında "Her kime kardeşi tarafından bir şey bağışlanırsa..." buyuruluyor. Kâfirle müslüman arasında kardeşlik olamaz; şu halde kâfir âyetin hükmüne dahil değildir.

Zevzenî ise ileri sürdüğü delilin sağlam olduğunu, Atâ'nın itirazlarının bunu çürütemediğini şu gerekçelerle savunur: **a)** Allah Teâlâ'nın cezalandırmada eşitliği şart koştuğu yönündeki görüşünüze katılıyorum; ancak "kısas bakımından müslümanla kâfir arasında eşitliğin bulunmadığı" şeklindeki tesbitinizi doğru bulmuyorum. Müslüman gibi, İslâm ülkesinde yaşayan veya oraya izinli olarak girmiş bulunan gayri müslimlerin de hayatları ebedî olarak dokunulmazdır, bu bakımdan eşitlik vardır. Müslüman gayri müslimin malını çalsa cezalandırılır. Bu hüküm onun canının da dokunulmaz olduğunu gösterir, sahibi dokunulmaz olmasaydı malının da dokunulmazlığı bulunmazdı. **b)** Âyetin başının mâna bakı-

mından devamına bağlı olduğu görüşünüze katılmıyorum. Âyetin başı genel devamı özeldir, her biri kendi çerçevesinde geçerlidir. **c)** "Köleyi öldüren hür kısas edilmez" hükmünüzü kabul etmiyorum. Tam aksine o da kısas edilir, bu hükmünüz size delil olmaz. **d)** Müslümanlarla kâfirler arasında din kardeşliğinin bulunmadığı doğrudur; ancak buna dayalı hüküm af ve diyetle ilgili olup kısasla ilgili değildir, biri diğerini ortadan kaldırmaz.

İslâm öncesinde Araplar intikam ve kısasta ısrar ederler, diyet (kan bedeli) karşılığında sulhu ayıp sayarlar, bunu yapanları para karşılığında maktulün kanını satmakla suçlarlardı. İslâm kısası tâdil edip adalet ve hakkaniyete uygun hale getirdikten sonra, meşrû görmekle beraber, maktulün yakınlarına kısastan vazgeçme ve bunun yerine diyet kabul etme seçeneğini de getirmiş; bununla da kalmayıp "kardeşi tarafından bir şey bağışlanırsa" diyerek iki tarafın birbirlerine din kardeşliği esasına göre bakmaları gerektiğini hatırlatmış, kısas yerine diyeti teşvik etmiştir. Maktulün yakınlarının kısastan vazgeçip diyete razı olmaları halinde katilin üzerine düşeni ödemesini, güçlük çıkarmamasını, gönlü yaralanmış din kardeşlerine elinden geldiğince iyi davranmasını istemiştir.

Kısas cezası haksız ve kasıtlı olarak öldürme ve yaralama suçlarına mahsustur. Bu suçun cezasının diyet olarak verilmesi, maktulün yakınlarının veya mağdurun rızâsına bağlıdır. Kasıt bulunmadan, kaza sonucu birini öldürme veya yaralama durumunda ise kısas cezası söz konusu olmayıp tek karşılık olarak diyet ve kefâret vardır (bk. Nisâ 4/92).

Kısas cezası yanında, maktul tarafının rızâsına bağlı bile olsa diyet seçeneğinin de meşrû kılınması hem –yukarıda değinilen– Câhiliye devri telakkisine hem İslâm'dan önceki dinlerin bir kısmındaki hükümlere nisbetle cezanın hafifletilmesi ve yüce Allah'ın bir lutfu mahiyetindedir.

Tevrat'a göre kasten adam öldürmenin ve yaralamanın cezası başka seçeneği olmamak üzere kısastır (bk. Levililer, 24/20; Tesniye, 19; Sayılar, 35/16).

Matta İncili'ne göre Hz. Îsâ, Tevrat'ta geçen "göz yerine göz, diş yerine diş..." hükmünü hatırlattıktan sonra "Fakat ben size derim: Kötüye karşı koma ve senin sağ yanağına kim vurursa ona ötekini de çevir" demiştir (5/38). Burada Hz. Îsâ, kısas hükmüne atıf yaptıktan sonra onu kaldırdığını söylememiş, yalnızca kısas yerine bağışlamayı tavsiye etmiştir.

Ayrıca Matta İncili'nde (5/17-18), Hz. Îsâ'nın açıkça "Sanmayın ki ben şeriati yahut peygamberleri yıkmaya geldim; yıkmaya değil fakat tamam etmeye geldim... Şeriatten en küçük bir harf veya bir nokta bile yok olmayacaktır" dediği nakledilir. Sonuç olarak denebilir ki, Tevrat'a göre kasten öldürmenin ve yaralamanın cezası tekdir ve kısastır; Matta'ya göre kısasın yanında bağışlama seçeneği getirilmiştir. İslâm'da ise kısas istemek maktulün yakınlarıyla yaralanan mağdurun hakkıdır, bağışlamaları halinde diyet devreye girer; ayrıca kamu otoritesinin –kısastan hafif olmak üzere– ta'zîr yoluyla cezalandırma hakkı vardır.

Kısas bağışlanıp diyetin tamamı veya bir kısmı alındıktan sonra maktul tarafı tekrar intikam peşine düşerse veya katil ıslah olmaz yine cana kıyarsa haddi aşmış, sınırı çiğnemiş olurlar. Bu durumda her iki taraf için de âhirette azap vardır. Kısas cezası bağışlanmış bir câninin tekrar aynı suçu işlemesi durumunda, dünyadaki cezasının doğrudan kısas olacağı veya diyet yahut kısasa karar verme yetkisinin devlete bırakılması gerektiği şeklinde iki farklı görüşvardır (İbn Âşûr, I, 144).

179. Allah Teâlâ "Kısasta sizin için hayat vardır" derken "Ey akıl sahipleri!" nidâsıyla insanları bu konuda düşünmeye; "Kısas da öldürme demek olduğuna göre, hem öldürme hem de hayat nasıl bir arada olacak?" sorusuna, akılları doğru işleterek cevap bulmaya teşvik etmektedir. İlâhî nidânın yerli yerinde olduğunun bir delili de günümüze kadar, akıllı olduklarını düşünen insanların idam cezasını tartışma konusu edinmelerine rağmen kaldırmamış olmalarıdır.

Ya genel ya da özellikle öldürme suçuna mahsus olarak kısasa ve idam cezasına karşı çıkanlar şu delillere dayanmışlardır: **1.** İnsanlığın faydasına olduğu gerekçesiyle bile olsa insanın tabiatı kısas ve idamdan nefret etmekte, vicdanı onu reddetmektedir. **2.** Öldürme olayı bir insan kaybı olduğu gibi idam da ikinci bir cana kıymadır, insan kaybıdır. **3.** Kısas yoluyla adam öldürmek kalpteki merhametsizlik ve intikam duygusundan kaynaklanır. Bu duygular kötüdür, eğitim yoluyla kalpten çıkarılmalıdır. Cana kıymak da kötüdür, ancak bunu engellemek için ikinci bir cana kıymak yerine katili hapsetmek, güç işlerde kullanmak yoluyla eğitmek, suçu bu tedbirlerle engellemek uygundur. Katili hasta olarak kabul etmek

de mümkündür. Çünkü insan akıl hastası olmadan cana kıyamaz; nasıl diğer akıl hastaları hastahanelerde tedavi görüyorsa katillerin de buralarda ıslah ve tedavi edilmeleri gerekir. **4.** Kanunlar yapıldıkları zaman mevcut olan topluma, onun içinde bulunduğu şartlara ve ihtiyaca uyar, buna uygun olarak yapılır. Bu sebeple herhangi bir kanunun devamlı yürürlükte bulunması işin tabiatına aykırıdır. Kısas kanunu da böyledir. Bugün toplumlar fertlerine muhtaçtırlar. Maktulün yakınları da katilin cezalandırılmasını istemektedirler. Bu iki istek ve ihtiyacı bir arada tatmin edecek çare, katili öldürmeyip ömür boyu hapis vb. şekillerde cezalandırmaktır.

Kur'an-ı Kerîm'in konunun temeline ışık tutan şu ifadesi ise bu itirazlara toplu bir cevap niteliğindedir: "Yeryüzünde fesat çıkarıp bozgunculuk yapmaya veya bir cana karşılık olmaksızın birini öldüren kimse bütün insanları öldürmüş gibidir, bir canı yaşatan ise bütün insanlara hayat vermiş gibidir" (Mâide 5/32).

Hiçbir fark gözetmeksizin yaşama hakkını tanıyan ve önemini vurgulayan bu âyete göre cana kıymayı, iki kişi arasında veya bir ferde yönelik bir mesele, bir suç, bir eylem olarak düşünmek yanlıştır. Ya cana kıyma önlenir, bütün insanlığın hayat hakkı garanti altına alınır yahut da yaşama hakkı devamlı olarak tehlikeye mâruz kalır. Toplum denilen yapı fertlerden oluşur, asıl ve hakikat olan fertlerdir. Ferdin hayatını korumak mümkün olmazsa fertlerden oluşan toplumun hayatını korumak da mümkün olmaz.

Yukarıda sıralanan itirazları tek tek cevaplamak üzere de şunları söylemek mümkündür: **a)** Hemen her insan kendini öldürmek isteyen, buna teşebbüs eden insanı, onu öldürme pahasına da olsa engeller. Nitekim bütün hukuk sistemleri nefsi müdafaayı hukuka uygunluk hallerinden saymışlardır. Toplumlar da ülkelerine, hayatlarına, hayatî menfaatlerine göz diken, saldıran toplumlara karşı savaş ilân edip fiilen savaşırlar. Bu iki vâkıa, hayatı ve gereklerini korumak söz konusu olduğunda insanların öldürülmesinin, insan tabiat ve vicdanına aykırı bulunmadığını göstermektedir. **b)** Bir toplumda eğitim başarılı olur, insanlar ağır cezalar söz konusu olmadan da adam öldürme suçunu işlemez hale gelirler, bu durum bilimsel verilere dayalı olarak tesbit

edilirse nâdir hale gelen öldürme suçu için farklı cezalar ve tedbirler düşünülebilir. İslâm, maktulün yakınlarına kısas talebinden vazgeçme ve diyet isteme hakkı vererek bu kapıyı açmıştır. Yine eğitimin etkisiyle toplumda, intikam duygu ve talebinin yerini "affın şerefli ve büyüklüğe yakışan davranış olduğu" şuuru ve anlayışı alırsa veliler kısas yerine affı tercih edeceklerdir. Bilimsel olarak kısas dışındaki önlem ve yaptırımların adam öldürme suçunu önlediği veya çok nâdir hale getirdiği belirleninceye kadar ise kısas cezası seçeneksiz olma özelliğini koruyacaktır. **c)** Merhamet ve şefkat güzel duygular olmakla beraber yerinde kullanılmaz; zulme, hakların çiğnenmesine, insanların can güvenliğinin ortadan kalkmasına sebep olur, maktulü unutturur, hep katil lehine işletilirse makbul olmaktan çıkar, zaaf olarak değerlendirilir. **d)** Suçun kendi cinsinden bir fiille cezalandırılması eğilimi şahsî ve nefsânî bir duygu olmaktan çıkar, adalet ve hakkaniyetin gerçekleşmesine yönelirse, bir eğitim ve suçu önleme aracı olarak değerlendirilirse, ona kötü gözle bakılamaz. **e**) Cinayeti akıl ve ruh hastalığına bağlamak ve cânileri hapishanelere ve idam sehpalarına değil, hastahanelere göndermeyi önermek aslında cinayeti teşvik etmenin ötesinde bir sonuç getirmez. Nitekim bugün uzmanların çoğunluğu bu kanaate katılmamış, cinayeti bir hastalık değil, ceza gerektiren suç saymışlardır. **f)** Günümüzde pek çok ülkenin kanunlarında idam cezası vardır. Bu kanunları koyanlar önemli gördükleri cinayetlerde –suçluyu hapishanede çalıştırarak ondan istifade etmek yerine– idam etmeyi uygun bulmuş, yaşama hakkını korumak için zaruri bulmuşlardır. Katilin ekonomik katkısı, insan hayatını korumaktan (dolayısıyla kısas sayesinde korunacak olan insan hayatından) daha önemli ve faydalı olamaz.

180 – 182

كُتِبَ عَلَيْكُمْ اِذَا حَضَرَ اَحَدَكُمُ الْمَوْتُ اِنْ تَرَكَ خَيْرًاۚ
اَلْوَصِيَّةُ لِلْوَالِدَيْنِ وَالْاَقْرَبٖينَ بِالْمَعْرُوفِۚ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقٖينَؕ ١٨٠
فَمَنْ بَدَّلَهُ بَعْدَ مَا سَمِعَهُ فَاِنَّمَٓا اِثْمُهُ عَلَى الَّذٖينَ يُبَدِّلُونَهُؕ اِنَّ اللّٰهَ

سَمِيعٌ عَلِيمٌ ﴿١٨١﴾ فَمَنْ خَافَ مِنْ مُوصٍ جَنَفًا اَوْ اِثْمًا فَاَصْلَحَ
بَيْنَهُمْ فَلَٓا اِثْمَ عَلَيْهِ اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿١٨٢﴾

Meâli

180. Birinize ölüm yaklaştığında, eğer geriye mal bırakıyorsa anasına, babasına ve akrabasına uygun bir vasiyette bulunması, sakınanlara bir borç olmak üzere yazıldı. **181.** Onu işittikten sonra kim değiştirirse günahı, yalnızca onu değiştirene ait olur. Allah her şeyi işitir, her şeyi bilir. **182.** Her kim bir vasiyette bulunacak birinin hakkı çiğnemesinden veya günaha girmesinden korkar da aralarını düzeltirse ona bir günah yoktur. Allah elbette bağışlayıcıdır, sonsuz rahmet sahibidir.

Tefsiri

180. İslâm'dan önce Araplar'da miras taksimi şöyle yapılırdı: Ölenin erkek çocukları varsa bütün mirası onlar alırlardı. Erkek çocuğu olmayanın malı yakından uzağa doğru diğer erkek akrabasına kalırdı. Bazan vasiyet yoluyla çocuklara, akrabaya ve arkadaşlara da mal bırakıldığı olurdu. Bu âyet başta ana ve baba olmak üzere, kadın erkek ayırımı yapmadan bütün akrabaya vasiyet etmenin gerekli bulunduğunu ifade ederek müminleri, daha sonra gelecek olan miras hükümlerine hazırladı. Nisâ sûresindeki miras âyeti (4/11 vd.), zaten mirastan pay almakta olan bu erkekleri doğrudan zikretmeksizin kadın akrabayı da mirasa dahil etti. Anılan miras âyeti ve onu tamamlayan diğer âyetlerle hadisler değiştirilemez hak ve paylar şeklinde mirasın nasıl paylaştırılacağını belirlemiştir. Hz. Peygamber'in Vedâ haccında, "Allah her hak sahibine hakkını vermiştir, artık vâris olana vasiyetle mal bırakmak yoktur" (Tirmizî, "Vesâyâ", 5; *Müsned*, IV, 186-187; V, 267) buyurmasıyla mirastan belli hakkı olan akrabaya vasiyetle mal bırakılamayacağı anlaşılmıştır. Sa'd b. Ebû Vakkas'ın hastalanması üzerine onu ziyarete giden Hz. Peygamber'e, bütün malını Allah rızâsı için vasiyet edeceğini bildirmesi üzerine üçte biriyle yetinmesini söylemesi ve "Yakınlarını zengin olarak bırakman, onları halka el avuç açan yoksullar olarak bırakmandan daha iyidir" buyurmasıyla da (Buhârî, "Vesâyâ", 2) vârisleri olan bir kimsenin bütün malını vasiyet etmesinin uygun olmadığı ortaya çıkmıştır.

Tefsir etmekte olduğumuz âyeti, aynı konuyla ilgili diğer açıklamalar içinde bir bütün olarak ele almaya çalışan tefsirciler ve fıkıhçılar farklı sonuçlara varmışlardır: **a)** "Üzerinize yazıldı" ifadesi bağlayıcı hüküm (farz, vâcip) getirdiği için önce farz kılınan vasiyet, miras âyeti gelince kısmen değiştirildi ve artık farz olmaktan çıktı, teşvik ve tavsiye edilmiş (mendup) bir davranış haline geldi. Dört mezhep imamının da dahil bulunduğu müctehidler çoğunluğu bu hükmü benimsemişlerdir. **b)** Dahhâk, Tâvûs, Taberî gibi müctehidlere göre vasiyet âyeti ne kısmen ne de tamamen neshedilmiştir. Baştan itibaren bu âyet, miras âyetinin dışında kalan yani bir sebeple (dini farklı olan ana ve baba, köle olan akraba vb.) mirastan pay alamayan akrabanın vasiyet yoluyla terekeden pay almasını hedeflemiştir. Kime ne kadar vasiyet edileceği ise örfe, âdete ve hakkaniyet kurallarına (mârûf ölçüsüne) bırakılmıştır. "Yakının aynı gruptaki daha uzak akrabayı mirastan mahrum etmesi" (hacb) kaidesi gereği vâris olamayan torunlar (dede yetimi) meselesi, çağımızda bazı İslâm ülkelerinde, bu ictihaddan yararlanmak suretiyle çözülmüş, yetim torunlar mirastan paya kavuşturulmuştur. Meselâ babası, dedesinden önce vefat eden bir çocuk dedesinin himayesine kalmış bir yetimdir. Gün gelip dedesi de vefat edince, çocuğun amcası dedesine (yani ölen dedenin hayattaki oğlu, babasına) ondan daha yakın olduğu için mirası almakta torun mirastan mahrum kalmaktadır. Çocuğun ölen babasının yerine konarak (ona halef olarak) vâris olması hükmü İslâm hukukunda yoktur. Bu ve benzeri durumlarda karşımıza "vâris olamayan yakın akraba" meselesi çıkmaktadır. Bunlar için gerekli (farz) olan vasiyet hükmü de bu meselenin çözümünde kullanılmaktadır. **c)** Mirastan payı olan akrabaya (vâris) vasiyet yoluyla da mal bırakılmış olursa bazı müctehidlere göre bu tasarruf geçerli değildir. Hanefîler, Hanbelîler ve daha başka bazı müctehidlere göre ise diğer vârisler razı oldukları takdirde bu vasiyet de geçerlidir. **d)** İlgili hadisi delil gösteren bazı müctehidler üçte biri geçen vasiyeti hükümsüz sayarken, Hanefîler'in de dahil bulunduğu çoğunluk, vârislerin razı olmaları halinde bunun da geçerli olduğu hükmünü benimsemişlerdir. **e)** *Vasiyet* fiilen gerçekleştirilmesi ölüm sonrasına bırakılan bir hukukî tasarruftur. Bir kimsenin üzerinde bir hak, bir borç varsa ölümünden sonra bunun terekesinden ödenmesini, yerine getirilmesini vasiyet etmesi farzdır. Böyle bir borcun veya sahibine teslim edilmesi gereken bir

hakkın bulunmaması halinde vasiyet farz değil menduptur; durum müsait olduğunda yapılması teşvik edilmiş bir hukukî tasarruftur, bir dinî hizmet ve ibadettir. Vasiyeti teşvik eden hadisler böyle yorumlanmıştır (Buhârî, "Vesâyâ", 1; Müslim, "Vasıyye", 1, 4).

181-182. Vasiyet usulüne uygun olur, bir yanlışlık ve haksızlık bulunmazsa bunun hayatta kalan ilgililerce yerine getirilmesi gerekir. Yerine getirmeyen, ölünün iradesi dışında değişiklik yapan kimse sorumlu ve günahkâr olur.

Ya meşrû ve helâl olmayan bir mal, menfaat ve fiil vasiyet edilmiş ya da vasiyetin dinî ve hukukî kuralları çiğnenmiş, kasten veya bilmeyerek yanlışlar yapılmış olursa vârislerle lehlerinde vasiyet yapılan kimselerin arasına girerek durumu düzeltmek, sakıncalı olmak bir yana müminlerin vazifeleri cümlesindendir; 181. âyette "günah" olarak nitelenen "değiştirme" fiili bu nevi düzeltmeleri, iyileştirmeleri kapsamaz.

183 – 184

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى
الَّذ۪ينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَۙ ﴿١٨٣﴾ اَيَّامًا مَعْدُودَاتٍۜ
فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَر۪يضًا اَوْ عَلٰى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ اَيَّامٍ اُخَرَۜ
وَعَلَى الَّذ۪ينَ يُط۪يقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْك۪ينٍۜ فَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا
فَهُوَ خَيْرٌ لَهُۜ وَاَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ اِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿١٨٤﴾

Meâli

183-184. Ey iman edenler! Sizden öncekilerin üzerine yazıldığı gibi sakınasınız diye sizin üzerinize de sayılı günlerde oruç yazıldı. İçinizden hasta veya yolcu olan, başka günlerden sayısınca tutar. Orucu tutmakta zorlananlar için bir yoksulun (günlük) yiyeceği kadar fidye yeterlidir. Bir iyiliği mecbur olmadan yapan için bu (yaptığı) iyidir. Ama orucu tutmanız –bilirseniz– sizin için daha hayırlıdır.

Tefsiri

183-184. *Oruç* Allah'ın buyruğunu yerine getirmek için veya farz yahut vâcip olmamakla birlikte O'nun hoşnutluğunu kazanmak için nâfile ibadet niyetiyle müminin, belirli bir süre zarfında her türlü yemeyi, içmeyi ve cinsel ilişkiyi terketmesidir. İslâm'ın getirdiği oruç, zamanı, süresi, şartları, hangi fiillerle ve davranışlarla bozulduğu, tanınan kolaylıklar bakımından daha önceki dinlerde ve milletlerde görülen oruçtan farklıdır.

Oruç ibadeti İslâm'dan önce de bilinen ve İslâm'dakinden farklı da olsa uygulanan bir ibadet idi. Hz. Peygamber'in mensup bulunduğu Kureyş kabilesinden olanlar da âşûrâ günü oruç tutarlardı. Mekke'den Medine'ye hicret edilince burada yahudilerin de aynı günde oruç tuttukları görüldü. Hz. Peygamber bunun sebebini sordu; "Bugün Allah Teâlâ'nın Mûsâ'yı kurtardığı gündür" dediler. "Bizim Mûsâ ile hak ilişkimiz sizinkinden daha fazla" buyurdu ve o gün kendisi oruç tuttuğu gibi müminlerin de tutmalarını emretti. Bir yıl sonra ramazan orucu farz kılınınca Hz. Peygamber, âşûrâ orucu için " Dileyen tutsun, dileyen tutmasın" buyurdu. Böylece sözü edilen oruç farz olmaktan çıktı, mendup bir ibadet hükmünü aldı (Buhârî, "Savm", 69, "Tefsîr", 2/24; Müslim, "Sıyâm", 132-137) .

Kur'an'da geçen "üzerinize yazıldı" ifadesi –aksine bir karîne bulunmadığında– "farz kılındı" mânasına gelmektedir. Bu âyet hicretin 1. yılında Hz. Peygamber tarafından tutulması emredilen aşûrâ orucunun farz olma hükmünü kaldırmış, onun yerine 2. yılın başında ramazan orucunu farz kılmıştır.

"Sizden öncekilere..."den maksat birinci derecede yahudiler ve hıristiyanlardır; çünkü müslümanların tanıdığı Ehl-i kitap'tan olan gayri müs-

limler bunlardır. Yahudiler, ekim ayına rastlayan yılbaşılarından on gün sonra, gün batımından ertesi günün gün batımına kadar oruç tutarlar, günahların bağışlandığı gün olarak kabul ettikleri bu farz kılınmış oruç gününe "kipur" adını verirler. Ayrıca yılın farklı günlerinde tuttukları başka farz oruç ve nâfile oruçlar da vardır. Hıristiyan şeriatında –Tevrat'ta olandan başka– bir oruç yoktur. Hz. Îsâ kendisine peygamberlik gelmeden önce kırk gün oruç tuttuğu için hıristiyan din adamları bunu da ibadet olarak telakki etmişlerdir (İbn Âşûr, I, 157; Matta, 6/16).

Hz. Peygamber, "Allah'ın en çok sevdiği oruç Dâvûd peygamberin orucudur. O, bir gün açar (yer), bir gün oruç tutardı" buyurmuştur (Buhârî, "Savm", 56; Müslim, "Sıyâm", 181-202). Bu hadis daha başka peygamberlerin getirdikleri ilâhî dinlerde de oruç ibadetinin bulunduğunu göstermektedir.

"Sakınmanız için, sakınasınız diye" ifadesi oruç ibadetinin hikmetine ışık tutmaktadır. Dinde sakınmak (takvâ, ittikā) günahlarla ilgili bir sakınmadır, günahlardan uzak durmak, günaha girmemek için çaba göstermektir. Kurtulmanın, uzak durmanın yolları ve çareleri bakımından günahlar ikiye ayrılır: İçki, kumar, hırsızlık, gasp gibi günahlardan kurtulmanın yolu ve çaresi –bunların getirdikleri sonuçlar üzerinde– düşünmektir. Yasaklama, ceza tehdidi, başkalarının başlarına gelenler, verilen öğütler üzerinde düşünen insanlar bunlardan uzaklaşabilirler. Bir kısım yasaklar ve günahlar da vardır ki, bunların sâikleri (iticileri) öfke ve şehvet gibi tabii duygular ve içgüdülerdir. Bunlardan uzaklaşabilmek için yalnızca üzerinde düşünmek yetmez; itici duygular ve içgüdülerin baskısını azaltacak veya bu baskıya karşı iradenin gücünü arttıracak uygun araçlarla eğitime ihtiyaç vardır. Oruç bu eğitim için ideal bir yoldur. Oruç ibadetinin ferdin iradesini güçlendirmesi ve onu günahlardan uzaklaştırması yanında, maddî imkânları yerinde olanları yoksulların, mahrumların halleriyle hallendirmek gibi bir işlevi daha vardır. Yeme, içme ve cinsel ilişki arzularını istedikleri gibi tatmin edebilenler, bundan mahrum olanların durumlarını ancak, aynı şartları yaşayarak anlayabilirler ve ancak bu yoldan onlara yardımcı olma konusunda daha duyarlı ve aktif hale gelebilirler. İslâm eğitimcileri bedenin arzularını frenlemenin, isteklerini doyurma konusunda kısıntıya gitmenin, insana mahsus olup

ruh, nefis, kalp gibi kavramlarla ifade edilen diğer unsurun gelişmesi üzerindeki müsbet tesiri üzerinde de ısrarla durmuşlardır.

"Sayılı günler"den maksat, 185. âyette gelecek olan ramazan ayıdır. Araplar daha önce belli şekilde bir ay oruç tutmaya alışık olmadıkları için "Ramazana ulaşan onda oruç tutsun" emri verilmeden önce müminler, psikolojik olarak bu ibadete alıştırılmak istenmiş; bu amaçla mazereti olanların ne yapacakları, genel olarak oruç tutmanın insana ne sağlayacağı üzerinde durulmuştur.

Âyet üç mazeretten söz etmektedir: Hastalık, yolculuk ve oruca zor dayanır olmak.

a) Ağır hastalığın oruç tutmamak için bir mazeret teşkil ettiği konusunda görüş ayrılığı yoktur. Hafif hastalıkların mazeret olma sınırı hakkında çeşitli ölçülerden söz edilmiştir. Birçok müctehidin katıldığı mâkul sınırlama, "sağlam bir kimsenin orucuna ek acı, ağrı, bitkinlik, açlık, susuzluk getiren, oruç tutulduğu takdirde artan veya tedavisi geciken hastalık" şeklinde olanıdır.

b) Yolculuktan maksat, namazların kısaltılmasını (bk. Nisâ 4/101) ve –üç mezhebe göre– cem edilmesini câiz kılan mesafede yapılan yolculuktur. Böyle bir yolculuğa çıkan kimse o günün sabahında –yolculuğa başlamadan– oruca niyet etmiş olursa bazı müctehidlere göre orucuna devam edecek, ertesi günden itibaren ruhsattan yararlanacaktır. Bu durumda orucunu bozması halinde ise kefâret değil gününe gün kazâ gerekli olmaktadır. Hz. Peygamber'in ramazan ayında Medine'den Mekke'ye yolculuk ettiğini, yolda su isteyerek halkın gözü önünde orucunu bozduğunu ifade eden sahih hadise (Buhârî, "Savm", 34; Müslim, "Sıyâm", 88-89) dayanan Ahmed b. Hanbel gibi müctehidler ise belirtilen durumda orucun açılmasının sünnet olduğunu ileri sürmüşlerdir.

Hasta iyileşince, yolcu da vatanına ve oturduğu yere dönünce tutamadıkları günlerin oruçlarını uygun zamanda kazâ ederler. Kazâ oruçlarının aralıksız tutulması şart değildir.

c) "Orucu tutmakta zorlananlar" şeklinde tercüme ettiğimiz kısımda geçen "yutîk ne" fiili gerek dil bilimi gerekse kıraat şekilleri bakımından farklı mânalara müsait olduğu için bu kısmı, "orucu tutabilecek durumda olanlar" şeklinde anlayanlar da olmuştur. Bu ikinci anlayışa göre başlan-

gıçta, müminler oruca alışıncaya kadar böyle bir seçenek getirilmiş, oruç tutabilecek durumda olanların da isterlerse fidye vererek bu ibadeti yerine getirmelerine izin verilmiş, sonra bu izin kaldırılmış ve gücü yetenlerin orucu tutmaları gerekli kılınmıştır.

Bizim tercüme ettiğimiz şekil ve katıldığımız mânaya göre ya bünyesi veya içinde bulunduğu durum ve şartlar sebebiyle orucu zor tutan, oruç tutmakta zorlanan, devam ettiği takdirde hasta olmaktan veya mecbur olduğu işini yapamamaktan korkan kimseler oruç tutmak yerine her gün için bir fidye verebileceklerdir. Eski zamanlarda yaşlılık yüzünden zayıf düşmüş kimselerle emzikli ve hâmile kadınlar "orucu tutmakta zorlananlar"a örnek olarak zikredilmiştir. Bunlardan yaşlıların oruç yerine fidye vereceklerinde ittifak vardır. Diğer ikisine gelince meselâ Şâfiî ve Mâlik'e göre bunlar da fidye verirler, sonra da mazeretleri ortadan kalkınca kazâ ederler. Hanefîler'e göre bu ikisi fidye vermezler, sonradan tutamadıkları oruçlarını kazâ ederler.

Günümüzde dökümcü, maden, beton ve yol işçisi, tellâk, hamal gibi ağır işlerde çalışan kimselerin de "orucu tutmakta zorlananlar" sınıfına dahil edileceği hükmü birçok fıkıhçı tarafından benimsenmiştir. Bunlar da zarar gördükleri takdirde oruç tutmak yerine fidye verebileceklerdir (İbn Âşûr, I, 167).

Fidye bir yoksulun bir günlük yiyeceğidir. Fıkıhçılar bunu buğday, arpa ve hurmadan bir müd (dört koşam) miktarı olarak belirlemişlerdir. Bu yiyecekler Hz. Peygamber döneminde bölgenin temel gıdaları idi. Başka zaman ve mekânlarda da fidye "temel yiyeceklerin orta kalitede olanından bir günlük ihtiyaç karşılığı" olarak tesbit edilmelidir. Bu miktar fidyenin alt sınırıdır. Âyete göre daha fazlasını vermek, veren için dünya ve âhirette hayırlara vesile olacaktır (ayrıca bk. Mâide 5/89).

Hasta ve yolcu olanlara oruç tutmama ve başka zamanda sayısınca kazâ etme izin ve imkânı verilmiş olmakla beraber, önemli bir güçlüğün ve engelin bulunmaması halinde bu durumlarda da orucun tutulması, "Tutmanız sizin için daha hayırlıdır" buyurularak tavsiye edilmiştir. Bu cümleyi "genel olarak oruç ibadetinin insanlar için iyilikler getireceği" şeklinde anlayan, hastalık ve yolculukta oruç tutmakla ilgili olmadığını ileri süren fıkıhçılar da vardır.

185 – 187

شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذٖٓي اُنْزِلَ فٖيهِ الْقُرْاٰنُ هُدًى لِلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ
مِنَ الْهُدٰى وَالْفُرْقَانِۚ فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُۜ وَمَنْ
كَانَ مَرٖيضًا اَوْ عَلٰى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ اَيَّامٍ اُخَرَۜ يُرٖيدُ اللّٰهُ
بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرٖيدُ بِكُمُ الْعُسْرَۘ وَلِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ وَلِتُكَبِّرُوا
اللّٰهَ عَلٰى مَا هَدٰيكُمْ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿١٨٥﴾ وَاِذَا سَاَلَكَ
عِبَادٖي عَنّٖي فَاِنّٖي قَرٖيبٌۜ اُجٖيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ اِذَا دَعَانِۙ فَلْيَسْتَجٖيبُوا لٖي
وَلْيُؤْمِنُوا بٖي لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ ﴿١٨٦﴾ اُحِلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ
الصِّيَامِ الرَّفَثُ اِلٰى نِسَٓائِكُمْۜ هُنَّ لِبَاسٌ لَكُمْ وَاَنْتُمْ لِبَاسٌ
لَهُنَّۜ عَلِمَ اللّٰهُ اَنَّكُمْ كُنْتُمْ تَخْتَانُونَ اَنْفُسَكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ
وَعَفَا عَنْكُمْۚ فَالْـٰٔنَ بَاشِرُوهُنَّ وَابْتَغُوا مَا كَتَبَ اللّٰهُ
لَكُمْۖ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتّٰى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْاَبْيَضُ
مِنَ الْخَيْطِ الْاَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِۖ ثُمَّ اَتِمُّوا الصِّيَامَ اِلَى الَّيْلِۚ وَلَا
تُبَاشِرُوهُنَّ وَاَنْتُمْ عَاكِفُونَ فِي الْمَسَاجِدِۜ تِلْكَ حُدُودُ اللّٰهِ

فَلَا تَقْرَبُوهَاۜ كَذٰلِكَ يُبَيِّنُ اللّٰهُ اٰيَاتِهٖ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ
يَتَّقُونَ ﴿١٨٧﴾

Meâli

185. O (sayılı günler), doğruyu eğriden ayırma, gidilecek yolu bulma konusunda açıklamalar ve insanlara rehber olarak Kur'an'ın indirildiği ramazan ayıdır. Artık sizden kim bu aya yetişirse onu oruçlu geçirsin. Kim de hasta veya yolcu olursa, başka günlerden sayısınca tutar. Allah sizin için kolaylık istiyor güçlük çekmenizi istemiyor. Sayıyı tamamlamanız, sizi doğru yola iletmesine karşı Allah'ın ululuğunu dile getirmeniz ve umulur ki şükredersiniz diye (uygun hükümler gönderiyor).
186. Kullarım sana beni sorduklarında bilsinler ki şüphesiz ben yakınım, bana dua ettiğinde duacının dileğine karşılık veririm. Şu halde benim davetime gelsinler ve bana iman etsinler ki doğru yolu bulalar.
187. Oruç gecesinde kadınlarınızla birleşmek size helâl kılındı. Onlar sizin için elbisedir, siz de onlar için elbisesiniz. Sizin kendinize hıyanet etmekte olduğunuzu Allah bilmiş, tövbenizi kabul etmiş ve sizi bağışlamıştır. Şimdi artık onlarla birleşin ve Allah'ın sizin için yazdığını isteyin. Fecirden siyah ip beyaz ipten sizin için ayırt edilir hale gelinceye kadar yiyin ve için, sonra orucu geceye kadar tamamlayın. Mescidlerde ibadete çekilmişken kadınlarla cinsel ilişkide bulunmayın. Bunlar Allah'ın koyduğu sınırlardır; sakın bu sınırlara yaklaşmayın. Allah âyetlerini insanlar için işte böyle açıklar. Umulur ki sakınırlar.

Tefsiri

185. Önceki âyetlerde orucun farz kılındığı bildirilmiş, bunun sayılı günlerde tutulacağı açıklanmış; yükümlüler, süre ve şekil bakımlarından yeni olan bu ibadete psikolojik olarak alıştırılmış, güçlük söz konusu olduğunda ruhsatların bulunduğu haber verilmişti. Bu hazırlık mahiyetindeki açıklamalardan sonra farz kılınan oruç ibadetinin ayrıntılarının

bildirilmesine geçilmiştir; birbirini tamamlayan âyetler arasında bir nesih (birinin diğerini hükümsüz kılması) ilişkisi yoktur.

Kur'an-ı Kerîm'in Hz. Peygamber'e indirilmesi Mekke'de Hira mağarasında, milâdî 610 yılı Ramazan ayının 27. gününde başlamış ve Allah Teâlâ'nın uygun gördüğü aralıklar ve münasebetlerle yaklaşık yirmi üç yılda tamamlanmıştır. Âyette geçen "ramazan ayında Kur'an'ın indirilmesi"nden maksat onun tamamının değil ilk âyetlerinin indirilmesidir; Bakara sûresinin başında olduğu gibi birçok âyette, Kur'an'ın bir parçasına da kitap ve Kur'an denilmiştir. Yüce mevlâ müslümanlara oruç ibadetini farz kılmayı murat edince bunun zamanının da ona uygun ve lâyık bir zaman olmasını istemiş, bütün insanlığa son rehber ve irşad aracı kıldığı kitabını vahyetmeye başladığı ayı oruç zamanı olarak seçmiştir.

Burada "şehide" fiili "görmek" değil "erişmek, hazır bulunmak" mânasındadır. Bu sebeple âyetin, "Ramazan hilâlini gören oruç tutsun" şeklinde bir mânası yoktur. Kamerî aylardan biri olan ramazanın giriş hilâlini görünce oruca başlanması, çıkış hilâlini görünce de oruca son verilip bayram yapılması, ayın bir engel yüzünden görülememesi durumunda bir önceki ayın otuza tamamlanması ve ertesi günün, yeni ayın biri olarak kabul edilmesi hükümleri âyetle değil hadisle sabit olmuştur (Buhârî, "Savm", 5, 11; Müslim, "Sıyâm", 4, 7, 8, 17-20).

1978 yılında İstanbul'da İslâm ülkeleri temsilcilerinin katılımıyla yapılan ilmî bir toplantıda ramazan ve bayram hilâllerinin, dünyanın herhangi bir yerinde görülebilir hale gelmesine dayalı hesaplar ve buna uygun takvim yapılmasına, ayrıca özel rasathânelerden gözetleme yapılarak hesabın kontrol edilmesine karar verilmiştir. O günden itibaren bu kararlara uyan ülkeler arasında birlik hâsıl olmuştur. Kararlara ve bunların dinî-ilmî gerekçelerine katılmakla beraber bu kararlara uymayan ülkelerde ise bazı yıllarda –hesaba göre– dünyanın hiçbir yerinden hilâlin görülmesinin mümkün olmadığı zamanda görme iddialarına dayalı ilânlar yapılmaktadır. Türkiye'de yaşayanlara, alınan kararlara titizlikle uyan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın takvimine uymalarını, etrafı dinleyerek kafalarını karıştırmamalarını tavsiye ediyoruz.

Hasta ve yolcu olanların orucu başka günlerde kazâ edebilecekleri yukarıda geçtiği halde burada tekrarlanmasının bazı tefsircilere göre sebebi,

"oruç tutmakla fidye vermek arasında muhayyer bırakma" hükmünün bu âyetle kaldırılmış olmasından dolayı diğer ruhsatların da kaldırıldığı zannını engellemektir. Onlara göre "Artık ramazana erişen oruç yerine fidye veremez, oruç tutacaktır, ancak hasta ve yolcu olanlar başka günlerde kazâ edebilirler" denilmek istenmiştir.

Bize göre âyetler arasında nesih ilişkisi yoktur. Oruç tutmakta zorlananların fidye verme imkânları devam etmektedir. Burada iki geçici mazeretin tekrar zikredilmesinin sebebi, onların da neshedilmediğini, hükmün devam ettiğini anlatmaktır. Esasen bu mazeretlerin yukarıda zikredilmesi bir hazırlık içindir, hüküm ise burada verilmiştir.

Allah'ın ululuğunu gönülden benimseyip dile getirmeye *tekbir* denir. "Allahü ekber" cümlesiyle ifade edilen tekbirin mânası "Allah en uludur, en büyüktür" demektir. Bu cümle aynı zamanda Allah'ın birlik, teklik ve eşsizliğinin itirafıdır. Çünkü en büyük ve en uludan başkasında bir eksiklik, bir küçüklük vardır ve böyle olan bir varlık Tanrı olamaz. Namaza başlarken, rükûya ve secdeye giderken, kurban keserken tekbir getiren müminler, bununla ibadetin ancak Allah'a yapılacağını, ondan başkasının buna lâyık olmadığını dile getirmektedirler. Ramazan ayını oruçlu geçiren, kurban bayramında kurban ibadetini yerine getiren müslümanların bayram namazına giderken ve bayram namazını kılarken tekbir getirmeleri, bayram hutbelerinde hatibin tekbir getirmesi hep aynı mâna ve hikmete yöneliktir. Ayrıca kurban bayramlarına mahsus olmak üzere "teşrîk günlerinde" farz namazlardan sonra tekbir getirilmektedir (bk. Bakara 2/203).

186. Oruç ibadeti anlatılırken Allah-kul ilişkisini çok canlı ve sıcak bir üslûpla ele alan bu âyete yer verilmesinin bize göre birden fazla sebebi vardır: **a)** Bir önceki âyetin sonlarında Allah'ın eşsiz ve benzersiz büyüklüğü, ululuğu hatırlatılıp kulların da bunu dile getirmeleri istenmiştir. Tekbir akla şu soruyu getirmektedir: Bu kadar büyük bu kadar yüce bir varlıkla küçük, âciz, başı ve sonu belli, fâni, varlığına kendisi hâkim bulunmayan zavallı bir insanın nasıl bir ilişkisi olabilir? Onun kulluğu, şükrü ve duası bu büyüklüğe nasıl ulaşır? Âyet, o keyfiyetsiz ve akıl almaz büyüklüğün sahibi bulunan rabbin kullarına yakın olduğunu, her an ve her yerde hazır ve nâzır bulunduğunu, fizik ve matematik ötesi büyüklü-

ğün mesafe olarak uzaklığı gerektirmediğini ifade ederek kullara, şuurlu ve canlı bir ibadetin yollarını açmaktadır. Bu yakınlık başka âyetlerde "Biz ona (ölüm halindeki insana) sizden daha yakınız" (Vâkıa 56/85), "Biz ona (insan) şah damarından daha yakınız" (Kaf 50/16), "Allah kişi ile kalbinin arasına girer" (Enfâl 8/24) şekillerinde de ifade edilmiştir. **b)** Kulun Allah'a yakınlığını şuur halinde yaşaması ve hissetmesine mani olan şeyler arasında yeme, içme, cinsel ilişki gibi beden zevkleri de vardır. İnsanlar bu zevklerle haşir neşir oldukları sürece fizik ötesi âlemlere ve varlıklara açılan pencerelerinin farkında olamazlar ve buradan başka âlemleri seyredemez, onları düşünemez, onlarla içli dışlı olamaz ve bütün bunların insana vereceği emsalsiz zevki yaşayamaz, ilhamı alamazlar. Belli bir süre bedenî zevklere açılan pencereleri kapatan oruç, diğerlerinin açılması için insana önemli bir fırsat sunmaktadır. Kul bu fırsattan hakkıyla yararlandığı takdirde Allah'ın yakınlığını ve beraberliğini (huzuru), yiyip içtiği günlerdekinden daha şuurlu ve canlı yaşama imkânını bulacaktır. Âyet oruçluya bunu hatırlatmakta, onu bu fırsatı değerlendirmeye çağırmaktadır.

Hem insanlarla ve dünya ile hem de Allah ile ilişkide doğru yolu bulmak, doğru hareket edebilmek için (rüşd için) bağlantıları doğru kurmaya ihtiyaç vardır. Kâmil insanlığın şartı Allah'ı tanımak, O'nunla ibadet yoluyla ve ibadet şuuruyla ilişki kurmaktır. Âyet bunu "Allah'ın çağrısına katılmak, davetini kabul etmek" şeklinde ifade ediyor. İbadetin bir şekli ve çeşidi de duadır. Kulun rabbi ile en yakın ve sıcak ilişkisi namazda secde halinde ve içten gelerek yapılan *dua* ve niyaz halinde kurulan ilişkidir. Allah'ın çağrısına kulak veren, O'nun dinine giren bir kimse bundan üç önemli kazanç elde etmektedir: **1.** O'nun yakınlığını bilmek ve yaşamak. **2.** Doğru düşünme, doğru yerde ve konumda olma imkânını elde etmek. **3.** O'ndan istediğini almak (duasının kabul edilmesi). Şu iki hadis, her dua edenin nasıl mutlaka sonuç aldığını anlamamıza yardımcı olmaktadır: "Acele etmedikçe her birinizin duası kabul edilir. Bu sebeple (acelecilik yüzünden) insan, dua ettim de kabul olunmadı der"; "Hiçbir dua eden yoktur ki, şu üç sonuç arasında olmasın: "Ya istediği hemen verilir ya lehine ertelenip saklanır yahut da dua bir günahına kefâret olur" (*el-Muvatta'*, "Kur'ân", 29, 36).

Kader inancına göre olacak ve olmayacak her şey bellidir, kulun istedikleri de kaderinde yoksa kendisine verilmeyecektir. Şu halde duanın faydası nedir?

Allah Teâlâ madde âleminde olup bitenleri kanunlara ve sebeplere bağlamıştır. İnsanı bir ana ve babadan (onları aracı kılarak) yaratmaktadır, yağmuru bulut aracılığı ile vermektedir, ölümü bir sebebe bağlı olarak gerçekleştirmektedir. Duymaya kulağı ve beyni, görmeye gözü ve beyni vasıta kılmıştır. Sebepleri ve vasıtaları ortadan kaldırarak Allah'tan istemek "ana baba olmadan doğmayı, göz olmadan görmeyi" istemek gibidir. Allah'ı unutup yalnızca sebeplere ve aracılara yönelmek ise insansız kulağa, göze yönelmek, işitmeyi ve görmeyi böyle sağlamaya çalışmak gibidir. İslâm'ın gösterdiği yol hem sebepleri ve aracıları kullanmak, ihmal etmemek hem de sebep ve sonuç elinde olan, bunlara hâkim bulunan Allah'a yönelmektir.

Allah'ın vermesi ve vermemesi kadere bağlı olduğu gibi dua da kadere bağlıdır. Kul ister Allah verir. İstemek kadere aykırı değildir, kader çerçevesi içindedir. Biz kullar kaderimizi "şöyle şöyle olsun" şeklinde değil, "şöyle şöyle olacak" şeklinde anlamalıyız. Kul âdâbına uygun şekilde dua ederse Allah da kabul edecektir.

187. Muhtemelen yahudilerin ve hıristiyanların âdetlerinden etkilenen bazı sahâbîler ramazan gecelerinde cinsel ilişkinin câiz olmadığını zannediyorlardı. Ayrıca sahurun da uykudan önce yeneceğini, yatsı kılınıp uykuya yattıktan sonra uyanıp sahurluk diye bir şey yenilemeyeceğini sananlar vardı. Bu yüzden bazıları sıkıntıya düşüyor, sahura kalkmadıkları için gündüz açlıktan bayılıyorlar; gece cinsel ilişkiyi yasak sananlar dayanamayıp eşleriyle birleşiyorlar ve bunu gizliyorlardı (Kur'an'ın ifadesiyle böylece "kendilerine hıyanet ediyorlar", yani başkalarına da ifade ettikleri zanlarına ve kanaatlerine gizlice aykırı davranıyorlardı). Hadis kitaplarında ve tefsirlerde bu olaylarla ilgili birçok örnek vardır (meselâ bk. Buhârî, "Tefsîr", 2/27; Taberî, II, 163-167; Kurtubî, II, 314-315). İslâm'a mahsus oruç ibadetinin farz kılınmasını takip eden günlerde bu gibi olaylar ve yanlış anlamalar ortaya çıkınca sınırları belirleme ihtiyacı doğdu ve bu âyet gönderildi. Âyete göre oruç gece bitince başlayacak ve

ertesi gecenin başlamasına kadar sürecektir; yani oruç ibadeti gündüze mahsustur, gece bu ibadetin vakti değildir. Güneşin batmasıyla başlayan gece boyunca yemek, içmek, cinsi temas vb. bütün mubah (günah olmayan) şeyler serbesttir.

"Allah tövbenizi kabul etti, sizi bağışladı" cümlesi daha önce böyle bir yasağın bulunduğuna işaret ederse de bu konuda âyet ve hadis olarak bir delil yoktur. "Hıyanet", tövbenin kabulü ve bağışlama, kendi zanlarına ve anlayışlarına göre yaptıklarını günah sayanların bu kabulleri ve kanaatleriyle ilgilidir. "Siz kendiliğinizden sınırlar koydunuz, sonra bunları çiğnediniz, günah işlediğinizi düşünerek tövbe de ettiniz. Allah tövbenizi kabul etti, sizi bağışladı, zaten böyle bir yasak da yoktur" denilmek istenmiş, durum böylece açıklığa kavuşturulmuştur.

İsteyenin ramazan gecesinde eşiyle cinsî temasta bulunabileceği bildirildikten sonra "Allah'ın sizin için yazdığını isteyin" buyurulmaktadır. İstenecek şeyin ne olduğu konusunda çeşitli açıklamalar yapılmıştır. Bize göre en uygun olanı bu serbestlikten yararlanmaktır, temasın tabii meyvesi olan çocuktur; Allah'ın hayırlı evlât vermesini istemektir.

Oruç ibadetinin güneşin batmasıyla sona ereceği konusunda ihtilâf yoktur. Ne zaman başlayacağı ve güneşin normal sürelerde doğup batmadığı yerlerde nasıl oruç tutulacağı konusunda ise farklı anlayışlar ve yorumlar vardır: **a)** Orucun başlama zamanını da belirlemek üzere gönderilmiş bulunan bu âyette mesele –bize göre– açıklığa kavuşmuştur. Şöyle ki âyette gece (leyl) kelimesi iki defa geçmektedir. Baştaki gece –daha sonra gelen açıklamalarla birlikte– orucun başlangıcını göstermekte, sondaki yani "Sonra orucu geceye kadar tamamlayın" cümlesinde geçen gece ise ibadetin bitiş vaktini işaretlemektedir. Başta "Oruç gecesinde kadınlarınızla cinsel ilişkide bulunmak size helâl kılındı" denirken bu iznin geceye mahsus olduğu, gündüze sarkmayacağı açıkça bildirilmiş olmaktadır. Arapça'da gece tanımlanırken başlangıcının güneşin batması olduğunda ihtilâf edilmemiştir. Sonu ise iki türlü belirlenmiştir: **1.** Tan yerinin ağarması (fecr-i sâdık). **2.** Güneşin doğması, yani Arapça'da güneşin batımından tan yerinin ağarmaya başlamasına kadar geçen süreye de, güneşin doğmasına kadar devam eden süreye de gece denilmektedir. Buradaki gece yani oruç gecesi ile hangisi kastedilmiştir?

Şüphesiz birincisi. Çünkü âyette oruç yasaklarının başlamasıyla ilgili sınır belirlenirken "fecir" kavramı esas alınmıştır. "Fecirden siyah ip beyaz ipten sizin için ayırt edilir hale gelinceye kadar" ifadesi, "tan yerinin beyazlığı gecenin siyahlığından ayrılıncaya kadar" yani "fecir söküp tan yeri ağarmaya başlayıncaya kadar" anlamına gelmektedir. Bu konuda rivayet edilen hadisler içinde (Buhârî, "Savm",16, 17; Müslim, "Sıyâm", 33, 39 vd.; Ebû Dâvûd, "Sıyâm", 17) geceyi güneşin doğmasına kadar götüreni yoktur. Hadislere göre gecenin sonu tan yerinin ağarmaya başlamasıdır. Bu sebeplerden dolayı imsakin (orucun başlangıcı) güneşin doğmasıyla başlayacağını söyleyen hiçbir müctehid ve müfessir yoktur. Bazı zaman, mekân ve durumlarda ağarmanın tesbiti güç olduğundan, emin oluncaya kadar yeme içme serbestliğinden faydalanılmasına izin verilmiştir. Günümüzde olduğu gibi tan yerinin ağarmaya başladığı –birçok araçla ve kolaylıkla– tesbit edilince oruç başlar ve artık orucu bozan fiiller yasak hale gelir. **b)** Ekvatordan kuzeye ve güneye doğru ilerledikçe güneşin doğma ve batma vakitleri değişir, uzar ve kısalır, nihayet günlerce ve aylarca doğmadığı veya batmadığı enlem derecelerine ulaşılır. Bu bölgelerde yaşayan müslümanlar namaz ve oruç vakitlerini nasıl ayarlayacaklardır?

Bazı fıkıhçıların ileri sürdüğü "Normal vaktin olmadığı yerlerde, normal mıntıkalara mahsus oruç ve namaz ibadeti de olmaz" düşüncesi isabetli değildir. Allah Teâlâ Mekke ve Medine gibi yerlerde yaşayan müslümanlara hitap ederek yirmi dört saatlik bir zaman dilimi içinde beş kere namaz kılmalarını ve yılda bir ay da oruç tutmalarını istemiştir. İbadetin sebep ve hikmeti bir yandan insanın ibadetle eğitilmesi, Allah'a yakınlık elde etmesi, diğer yandan âhirette geçer akçe olan ecir ve sevabın elde edilmesidir. Güneşin aylarca doğmadığı veya batmadığı yerlerde yaşayan müminler de –çalışma, dinlenme, yeme ve içme gibi hususlarda– hayatlarını yirmi dört saate göre düzenlemekte yani normal mıntıkalarda yaşayan insanlar gibi yaşamaktadırlar. Bu müminlerin de dinî eğitime ve sevaba ihtiyaçları vardır. Bu sebeple ibadetlerini de aya ve güneşe göre değil, farazî ve itibarî (sanal) olarak ayarladıkları günlerine göre yapacaklardır.

Bu şartlarda yaşayan müminlerin uygulayacakları vakit cetveli bakımından âlimlerce iki yol gösterilmiştir: **1.** Mekke takvimini uygulamak. **2.** Kendilerine en yakın normal bölgenin takvimini uygulamak. Kıyamet yaklaştığında ve deccâl çıktığında günün çok uzun olacağını bildirmesi üzerine Hz. Peygamber'e, bu "bir yıl kadar uzun günde" namazları nasıl kılacaklarını soran sahâbîler, "Daha önceki normal günlere göre kılarsınız" cevabını almışlardı. Bu hadis de yukarıdaki çözüme ışık tutmaktadır (Müslim, "Fiten", 110; genişbilgi için bk. Hayreddin Karaman, *İslâm'ın Işığında Günün Meseleleri*, I, 113 vd.).

"Mescidlerde ibadete çekilmişken kadınlarla cinsî ilişkide bulunmayın" cümlesinde geçen ibadetin İslâm geleneğinde adı itikâftır. *İtikâf* "cemaat, köy, mahalle vb. halkından en az bir müminin, mescide çekilerek bir müddet kendini ibadete vermesi, evinden, işinden ayrı kalması, halkla günlük ilişkilerini askıya alması" şeklinde yapılır. İbadet niyetiyle kısa bir müddet bile mescidde kalmak itikâf sayılmıştır. Hz. Peygamber ramazanın son on gününde mescidde itikâf ibadeti yapmış, son yılında bunu iki katına çıkarmıştır (Buharî, "İtikâf", 1-6; Müslim, "İtikâf", 1-6). Bazı eşleri ve sahâbîler de bu konuda ona uyup aynı ibadeti ifa etmişlerdir. İtikâf ibadeti yapan kimseye yasak olan şey, tabii ve zaruri ihtiyaçları dışında mescidden çıkmak ve eşiyle cinsel ilişkide bulunmaktır.

188

وَلَا تَأْكُلُوٓا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ وَتُدْلُوا بِهَآ
اِلَى الْحُكَّامِ لِتَأْكُلُوا فَرِيقًا مِنْ اَمْوَالِ النَّاسِ بِالْاِثْمِ
وَاَنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿١٨٨﴾

Meâli

188. Mallarınızı aranızda haksızlıkla yemeyin. Bile bile, günaha saparak, insanların mallarından bir kısmını yemeniz için onun bir parçasını yetkililere aktarmayın.

Tefsiri

188. "Haksızlık" diye çevirdiğimiz *bâtıl* kelimesi "hakk"ın zıddı olup "asılsız, gerçek bir şeyin karşılığı olmayan, kalıcı olmayan" şeklinde tanımlanmıştır (Reşîd Rızâ, I, 195). Âyette İslâmiyet'in temel bir ilkesi ortaya konmaktadır. Buna göre –aksini mümkün kılan özel bir hüküm bulunmadıkça– hiçbir müslüman kişi veya kurum, başka hiçbir kimsenin malını, rızâsı olmadan veya tam ve gerçek bir karşılığını vermeden alamaz, yiyemez; hâkimin kararı da bu hükmü değiştiremez, haramı helâl yapamaz. Bu genel bir hüküm olup aslında bu hükmün kapsamına giren rüşvet yasağı, önemi ve yaygınlık kazanmaya elverişli olması sebebiyle özellikle zikredilmiştir.

Âyetten hem kazanç hem de harcama faaliyetlerinin meşrû zeminde yürütülmesi şeklinde genel bir ilke çıkmakta; haksız menfaat sağlamak, maddî veya mânevî bir karşılık elde etmek için işbaşındakilere mal (veya para) vermek yasaklanmaktadır. Bu şekilde çıkar elde etmek için yetkili kişilere menfaat sağlamaya *rüşvet* denir. Helâl ve meşrû yollardan kazanıp harcamayı emreden genel hükümlü başka birçok âyet ve hadis rüşvet yasağını da kapsamakla birlikte, bu âyette ve bazı hadislerde rüşvet özellikle söz konusu edilerek yasaklanmış, hatta hadislerde buna tevessül edenler lânetlenmiştir (bk. Tirmizî, "Ahkâm", 9; Ebû Dâvûd "Akdıye", 4). Rüşvet vermek ve almak haram olduğu gibi, rüşvet vererek temin edilen menfaat da haramdır. Rüşvet zaman zaman bazı toplumlarda son derece ciddi, yaygın ve yıkıcı bir hastalık halini alabilmektedir. Bu hastalıktan korunmayı veya tedavi etmeyi başaran toplumların uygulamasından anlaşıldığına göre bunun için başta eğitim olmak üzere din, ahlâk, hukuk, iktisat, siyaset gibi sosyal disiplinlerin birlikte işletilmesi gerekmekte; bu illete karşı verilen mücadelenin başarılı olmasında, bir yandan toplumda sosyal adaletin geliştirilmesi bir yandan da hukuk düzeninin kurulması ve adalet mekanizmasının etkin biçimde çalıştırılması özel bir önem taşımaktadır.

Âyetten, "Gerçekte size ait olmayan bir malı elde etmek için haksız olduğunuzu bile bile onun kendi malınız olduğunu iddia etmeyiniz, bu şekilde haksız kazanma yollarına tevessül etmeyiniz, bunu dava konusu yapmayınız" anlamı da çıkmaktadır. Buna göre bir mal başka birinin

hakkı olduğu halde bir kimsenin bunu bile bile kalkıp onun kendi malı olduğunu iddia etmesi, meseleyi mahkemeye taşıması, haksız olduğunu bildiği halde haklı çıkmak için hâkim önünde dil dökmesi, avukat tutması, hele rüşvet vermesi kesinlikle haramdır. Hz. Peygamber bir hadisinde bazı insanların hitabet ve ikna kabiliyetlerinin başkalarına göre daha güçlü olduğunu, birinin bu kabiliyetini iyi kullanarak mahkemede başkasına ait bir malı kendisine hükmettirirse bu malın kıyamet gününde o kişi için bir ateş parçası olacağını ifade buyurmuştur (*Müsned*, VI, 203, 290-291, 307).

Fahreddin er-Râzî âyetin son cümlesinden beş farklı anlam çıkarıldığını belirterek bunları sıraladıktan sonra en uygun anlamın rüşvet yasağı olduğunu ifade etmektedir (V, 118).

189

يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْاَهِلَّةِۜ قُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّۜ وَلَيْسَ الْبِرُّ
بِاَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا وَلٰكِنَّ الْبِرَّ مَنِ اتَّقٰىۚ وَأْتُوا الْبُيُوتَ
مِنْ اَبْوَابِهَاۖ وَاتَّقُوا اللّٰهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ﴿١٨٩﴾

Meâli

189. Sana hilâlleri soruyorlar. De ki: "Onlar insanlar ve hac için vakit ölçüleridir. Erdemlilik asla evlere arkalarından gelip girmeniz değildir; fakat erdemlilik kişinin Allah'a saygılı olmasıdır. Evlere kapılarından gelin; Allah'a saygılı olun ki kurtuluşa eresiniz.

Tefsiri

189. Ayın ilk göründüğü birinci ve ikinci gecedeki (bir görüşe göre ilk üç gecedeki) durumuna hilâl denir. Bir tane hilâl olduğu halde âyette bu

kelimenin çoğul (ehille) kullanılması ayın evrelerine işaret eder (İbn Atıyye, I, 261). Buna göre âyetin ilk cümlesini "Sana hilâlin evreleri hakkında soru soruyorlar" şeklinde anlamak uygun olur.

Tefsirlerde aktarılan bir rivayete göre bazı müslümanlar Hz. Peygamber'e ayın kimi zaman ip gibi ince, kimi zaman da güneş gibi dolgun görünecek kadar çok değişik evreler geçirmesinin "faydasını ve hikmetini" (Râzî, V, 120) sormaları üzerine inen bu âyette, incecik hilâlin bir ay boyunca bu şekilde sürekli değişmesinin insanlara vakit tayiniyle ilgili türlü yararlar sağladığı belirtilmiş, bu yararlardan yalnız hacla alâkalı olanına işaret edilmiştir. Hicrî takvime göre ay ve yılların hesaplanması gibi takvim konuları yanında İslâm'ın öngördüğü ramazan orucu, zekât, kurban, fitre gibi dinî vecîbelerin ifa edileceği zamanların ayın evrelerine yani ay takvimine göre hesaplanması âyette açıklamaya gerek görülmeyen yararların belli başlılarıdır.

Câhiliye dönemindeki bir geleneğe göre Araplar ihramlı iken veya daha başka bazı dinî gerekçelerle evlerine girmezler; mutlaka girmeleri gerektiğinde de –kapıyı kullanmanın doğru olmadığına inandıkları için– evlerin arkasındaki bir pencereden veya açtıkları bir delikten girerler, iyi ve erdemli davranışın bu olduğuna inanırlardı. Halbuki bu anlamsız bir meşakkatten, şekilcilikten başka bir şey değildir. Ayrıca evdekileri rahatsız edeceği için edebe de aykırıdır. Asıl iyi ve erdemli olan davranış, anlamsız geleneklerin tekrarı değil, insanın her işini takvâya göre yapması yani tutum ve davranışlarını Allah'a saygı, O'nun buyruklarını yerine getirip yasaklarından sakınma bilinci içinde yerine getirmesidir.

"Evlere arkalarından girme" ve "kapılarından girme"nin mecazi ifadeler olduğu; "evlere arkalarından girme"nin, bir görüşü savunurken doğru yöntemden sapmak; "evlere kapılarından girme"nin ise doğru yöntem kullanmak anlamına geldiği de belirtilir. Buna göre âyet şu şekilde te'vil edilmiştir: Herhangi bir inancı savunurken konuyla ilgisi bulunmayan veya kesin olmayan gerekçeler, kanıtlar kullanmayınız. Gerçeğe ulaşmanın bir kapısı vardır, o da açık seçik bilinen bilgi, kesin delildir. Şu halde görüşlerinizi ve iddialarınızı bu tür bilgi ve delillere dayandırınız (bk. Râzî, V, 126). Böylece âyette, bilime ve gerçeğe ulaşabilmek için en uygun metodun kullanılması gerektiğine de işaret vardır.

Takvâ kavramının Kur'an'ın iniş süresince kazandığı anlam genişlemesini dikkate alarak, Medine'de inmiş olan bu âyetteki takvâ kökünden fiilleri "Allah'tan korkmak" yerine, "Allah'a, O'nun buyruklarına, hükümlerine saygı göstermek ve bu yönde çaba harcamak" şeklinde kapsamlı olarak yorumlamak daha isabetlidir (takvâ hakkında bk. Bakara 2/197). Râzî'nin, bu âyet münasebetiyle yapmış olduğu "Takvâ haramları terketmek, vâcipleri (buyrukları) yerine getirmektir" şeklindeki tanım, bütün buyruk ve yasakları içine alması bakımından takvânın oldukça kapsamlı tanımı sayılabilir. Râzî'ye göre takvânın kapsamına giren görevler arasında en ağırı savaş olduğu için bu âyetin hemen devamında savaş buyruğu yer almıştır (V, 127).

190 – 195

وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللّٰهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا
اِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ ﴿١٩٠﴾ وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ
ثَقِفْتُمُوهُمْ وَاَخْرِجُوهُمْ مِنْ حَيْثُ اَخْرَجُوكُمْ وَالْفِتْنَةُ اَشَدُّ
مِنَ الْقَتْلِ وَلَا تُقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتّٰى يُقَاتِلُوكُمْ
فِيهِ فَاِنْ قَاتَلُوكُمْ فَاقْتُلُوهُمْ كَذٰلِكَ جَزَٓاءُ الْكَافِرِينَ ﴿١٩١﴾
فَاِنِ انْتَهَوْا فَاِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿١٩٢﴾ وَقَاتِلُوهُمْ حَتّٰى
لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَيَكُونَ الدِّينُ لِلّٰهِ فَاِنِ انْتَهَوْا فَلَا عُدْوَانَ اِلَّا
عَلَى الظَّالِمِينَ ﴿١٩٣﴾ اَلشَّهْرُ الْحَرَامُ بِالشَّهْرِ الْحَرَامِ وَالْحُرُمَاتُ

قِصَاصٌ فَمَنِ اعْتَدٰى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدٰى
عَلَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاعْلَمُوا اَنَّ اللّٰهَ مَعَ الْمُتَّق۪ينَ ﴿١٩٤﴾
وَاَنْفِقُوا ف۪ي سَب۪يلِ اللّٰهِ وَلَا تُلْقُوا بِاَيْد۪يكُمْ اِلَى التَّهْلُكَةِ
وَاَحْسِنُوا اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُحْسِن۪ينَ ﴿١٩٥﴾

Meâli

190. Sizinle savaşanlarla siz de Allah yolunda savaşın, fakat aşırılığa sapmayın; Allah aşırılığa sapanları sevmez. **191.** Onları yakaladığınız yerde öldürün; sizi çıkardıkları yerden siz de onları çıkarın. Fitne öldürmekten daha kötüdür. Mescid-i Harâm civarında onlar sizinle savaşmadıkça siz de orada onlarla savaşmayın. Şayet sizinle savaşmaya kalkışırlarsa o zaman onları öldürün. İşte kâfirlerin cezası böyledir! **192.** Eğer onlar vazgeçerlerse, artık Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir. **193.** Fitne ortadan kalkıncaya ve din yalnız Allah'ın oluncaya kadar onlarla savaşın; fakat vazgeçerlerse, artık zalimlerden başkasına saldırmak yoktur. **194.** Haram ayın karşılığı haram aydır; saldırmazlık kurallarına riayet karşılıklıdır. Şu halde kim size saldırırsa, onun saldırısının dengiyle siz de ona saldırın. Allah'ın hükmüne saygılı olun ve bilin ki Allah kendisine saygılı olanların yanındadır. **195.** Allah yolunda harcama yapın; kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın. İyilik edin, kuşkusuz Allah iyilik edenleri sever.

Tefsiri

190. Zemahşerî'nin açıklamasına göre (I, 118) "Allah yolunda savaşmak" deyimi, "Allah'ın ismini yüceltmek ve O'nun dinini güçlendirmek için cihad etmek" anlamına gelir. Hicretten önce, şartlar ne olursa olsun, müslümanların müşriklerle savaşmaları yasaklanmış, onlarla ilişkilerde barışçı yöntemlerin izlenmesi emredilmişti. Hicretten sonra müs-

lümanlar kendi devletlerini kurup siyasal bağımsızlıklarına kavuşunca, zamanla ayrıntıları belirlenen bazı şartlara ve kurallara riayet etmeleri kaydıyla, savaşmalarına izin verilmiş ve gerektiğinde emredilmiştir. Bu iznin ilk kez Hac sûresinin 39. âyetiyle verildiği anlaşılmaktadır; ancak konumuz olan âyeti de bu çerçevede düşünmek mümkündür. Âyette özellikle savunma amaçlı savaşın emredildiği görülmektedir ve İbn Atıyye'ye göre (I, 262) bu, savaşı emreden ilk âyettir.

Müfessirlerin çoğunun görüşüne göre âyetin "Aşırılığa sapmayın; Allah aşırılığa sapanları sevmez" meâlindeki bölümü hem haksız saldırıyı hem de başlanmış bir savaşta aşırı gitmeyi, gereksiz kan dökmeyi ve çevreye zarar vermeyi (Reşîd Rızâ, II, 208) yasaklamaktadır. Nitekim Zemahşerî, âyetin, savaşı başlatmayı yani savaş çıkarmayı yasakladığı gibi, başlamış bir savaşta kadınların, yaşlıların, çocukların ve benzerlerinin öldürülmesini, anlaşmalı bir topluluğa saldırılmasını, baskın saldırılar düzenlenmesini de yasakladığını ifade etmiştir. Taberî'nin aktardığı bazı rivayetlerde (II, 190) din adamları ve tek taraflı olarak ateş kesip barış teklifinde bulunanlar da öldürülmesi yasaklananlar içinde gösterilmiştir. Esasen âyetin "Sizinle savaşanlarla siz de Allah yolunda savaşın" şeklindeki ifadesinden, sadece fiilen savaşa katılanların ve savaşmayı sürdürenlerin öldürülebileceği açıkça anlaşılmaktadır.

191-192. "Onları yakaladığınız yerde öldürün" ifadesindeki "onlar"dan maksat bir önceki âyette geçen müslümanlara karşı savaş açan düşman tarafıdır. Kuşkusuz barış zamanlarında barışın kuralları savaş zamanlarında da savaşın kuralları geçerlidir. Önceki âyetin ikinci bölümünde müslümanlara haksız saldırılara ve her türlü aşırılığa sapmaları yasaklanarak savaşın temel ahlâk ilkesi açıkça belirtildikten sonra, burada da düşmana hücum ederek askerlerinin yakalanıp öldürülmesi savaşı kazanmanın gereği olarak ortaya konmaktadır. Zira savaşa kazanmak için girişilir. İnsan gücünün birinci derecede önem taşıdığı bir savaşı kazanmanın ilk şartı da –özellikle klasik savaş şartlarında– düşmanın insan gücünü kırmaktır. Hayatın gerçeklerinin, kötülükleri önlemede savaşmayı gerekli kıldığı durumlarda "barışçılık"tan söz etmek anlamsızdır. Kur'an-ı Kerîm olması gerektiği kadar barışçıdır. Bununla birlikte müs-

lümanın sebep olmadığı bir savaşta teslimiyetçi davranmayı veya girişilen bir savaşı kazanmanın gereklerini, hümanist olduğu ileri sürülen ütopik fikirlere feda etmeyi de onaylamaz. "Haksızlık etmeme ve haksızlığa uğramama"yı emreden âyet (Bakara 2/279) Kur'an'ın bu husustaki temel kuralı olarak alınmalıdır.

İslâm kültüründe geniş bir kullanım ve etki alanı kazanmış olan âyetteki *fitne* kelimesi, genellikle "sınama, deneme, maddî ve mânevî sıkıntı, üzüntü, belâ ve felâketle imtihan etme"; özellikle hadislerle diğer İslâmî literatürde "dinî, sosyal ve siyasî kargaşa" anlamında yaygın olarak kullanılan bir terimdir. İnanç uğruna mâruz kalınan ağır işkence için de fitne kelimesi kullanılmıştır (meselâ bk. Câhiz, *el-Osmâniyye*, s. 29, 30, 32, 40). Fitne her zaman insan için bir sıkıntı veya risk anlamı taşır. Ancak fitne olarak değerlendirilen bir durumla karşılaşan insanın bunun bir imtihan olduğu bilincini koruyarak bu tehlikeli sınavı başarıyla sonuçlandırması mümkündür. Bu açıdan bakıldığında fitne, inanma iradesini daha da güçlendirme, ahlâkî bakımdan arınma, insanın imanındaki kararlılığını ve erdemli yaşayışını kanıtlama fırsatı vermesi itibariyle ferdin veya toplumun dinî ve ahlâkî gelişmesine katkısı olan bir imtihan ve deneme yolu olarak da değerlendirilmektedir. Nitekim Cürcânî (*et-Ta'rîfât*, "Fitne" md.) ve Tehânevî (*Keşşâf*, II, 1156) gibi bazı bilginlerin fitne hakkındaki tariflerinde bu hususun dikkate alındığı fark edilmektedir.

Kur'an-ı Kerîm'de otuz dört âyette fitne kelimesi, yirmi altı âyette de türevleri geçmektedir. Fitnenin Kur'an'daki kullanımına göre anlamlarını tesbit etme hususunda en önemli kaynak olarak bilinen ve bu bakımdan bazı özel araştırmalara konu olan Taberî'nin *Câmi'u'l-beyân*'ı da dikkate alındığında fitne ve türevlerinin Kur'an'da başlıca şu mânalarda kullanıldığı görülür: Sınama (ibtilâ), deneme (ihtibâr) ve imtihan (Bakara 2/102; Tâhâ 20/40, 85, 90, 131); şirk, inkâr, müşriklerin müslümanlara uyguladıkları, inkâr ve şirke döndürmeyi amaçlayan baskılar (Bakara 2/191, 193, 217; Nisâ 4/91); dalâlet, sapma, saptırma (Mâide 5/41, 49; Sâffât 37/162); azap, işkence, ateşe atma (Ankebût 29/10; Zâriyât 51/13, 14; Burûc 85/10); düşman saldırısı (Nisâ 4/101); Allah'ın, kullarına farklı imkânlar vererek birbirlerine karşı niyet ve tutumlarını ortaya çıkarması (En'âm 6/53; Furkan 25/20; bk. Taberî, VII, 206-207; XVIII, 193-194); günah (Tevbe

9/49); şeytanın hile ve tuzağı (A'râf 7/27); şeytanın zayıf ruhlu kişilere aşıladığı bâtıl inanç ve kuruntu (Hac 22/53); nifak (Hadîd 57/14; bk. Taberî, XXVII, 226); delilik (Kalem 68/6).

Taberî sık sık Arap dilinde fitnenin asıl anlamının "deneme ve sınama", bilhassa "ateşe atarak deneme" olduğunu belirtir ve öteki kullanımların da temelde bu mâna ile ilişkili bulunduğuna işaret eder. Deneme ve sınama bazan insanlar için daima bir risk taşıyan mal mülk, evlât, sağlık gibi nimet sayılan değerlerin verilmesiyle olduğu gibi, çok zaman yokluk, hastalık, musibet, şeytan veya düşman tasallutu gibi üzüntü ve sıkıntılara mâruz bırakılmakla da olmaktadır (I, 461-462; XVI, 162, 196-197, 200, 235).

Kur'an-ı Kerîm'de fitne kavramının ifade ettiği deneme ve sınamanın çeşitli şekillerine işaret edilmiştir. Fitne Allah tarafından kullarına yöneltilmiş bir deneme ve sınama olabilir. Allah insanların iman ve ahlâktaki samimiyetlerini kanıtlamaları için bir fitne (imtihan) olmak üzere onları hayırla da şerle de (hem nimet hem de sıkıntılarla) sınar (Enbiyâ 21/35). İnsanlar "dünya hayatının geçici güzellikleriyle" imtihan edilirler (Tâhâ 20/131). Mal ve evlât birer fitne (imtihan) vasıtasıdır (Enfâl 8/28). Bol rızık veya genel olarak herhangi bir nimet de fitnedir (Zümer 39/49; Duhân 44/17; Cin 72/17). Buna karşılık insanlar bir kederle (Tâhâ 20/40), çeşitli belâlarla da (Tevbe 9/126; Hac 22/11) imtihan edilirler. Fitne insanlar arası ilişkilerde de söz konusu olabilir. İnkârcıların müslümanlara karşı olumsuz tavırları müslümanlar için bir fitnedir; zira böylece onların sabır ve sebatları denemeden geçirilmiş olur (Furkan 25/20). Öte yandan müslümanların mâruz kalacakları herhangi bir sıkıntılı durum da kâfirlerin bundan yanlış sonuçlar çıkarmalarına yol açan bir fitne olabilir. Nitekim müfessirler "Rabbimiz! Bizi inkâr edenler için bir sınama (fitne) konusu yapma" (Mümtehine 60/5) meâlindeki âyeti, "Bizi onların eliyle veya başka bir şekilde eza ve cefaya uğratma; aksi halde inkârcılar, bizim hakkımızda 'Eğer bunlar doğru yolda olsalardı böyle sıkıntılara mâruz kalmazlardı' şeklinde yanlış düşüncelere kapılırlar" tarzında açıklamışlardır (bk. Şevkânî, V, 246). Kur'an'a göre insan inkârcılık, münâfıklık gibi yanlış inançları veya kötü davranışları sebebiyle kendi kendisinin de fitnesi olabilir (Hadîd 57/14; bk. Şevkânî, V, 198). "Kalplerinde eğrilik olanlar"ın Kur'an'daki müteşâbih

âyetleri dillerine dolamalarının hedefi "fitne çıkarmak" (Âl-i İmrân 3/7), yani inananların zihninde şüphe ve tereddütler meydana getirmektir (Taberî, III, 180). Kur'an'da ashâbü'l-uhdûd diye anılan inançlı insanlar da inkârcılar tarafından ateşe atılmak suretiyle işkenceye tâbi tutulmuş ve böylece fitneye mâruz bırakılmışlardır (Burûc 85/10). Bazı âyetlerde müşriklerin müslümanları dinlerinden vazgeçirmek, tekrar inkârcılık ve putperestliğe döndürmek maksadıyla giriştikleri yıkıcı faaliyetler, kezâ münafıkların, farklı metotlarla da olsa aynı yöndeki girişimleri (Tevbe 9/47-48; bk. Taberî, X, 145-147) fitne kavramıyla ifade edilmiştir.

Fitne kavramı Kur'an'daki anlamlarıyla hadislerde de geniş ölçüde geçmektedir (bk. Wensinck, *Mu'cem*, "ftn" md.; a.mlf., *Miftâhu künûzi's-sünne*, "fiten" md.). Hadislerde ayrıca "deccâl fitnesi", "mesih fitnesi" şeklindeki deyimlerle kıyamet alâmetleri diye bilinen gelişmelere de fitne denildiği görülür. Hadislerde fitne "dinî ve siyasî sebeplerle ortaya çıkan sosyal kargaşa, anarşi, iç savaş" anlamında da yaygın olarak geçmekte; İslâm'ın ilk asırlarından itibaren vuku bulan dinî ve siyasî çalkantıları, sosyal huzursuzlukları haber veren bir konumda da kullanılmaktadır. Bu hadislerde fitne genellikle İslâm ümmetinin birlik ve bütünlüğünü tahrip eden bir komployu veya her türlü yıkıcı faaliyetleri ifade eder. Bunların birinde Hz. Peygamber "Birtakım fitnelerin yağmur selleri gibi evlerinizin arasından aktığını görüyorum" buyurmuştur (Buhârî, "Fiten", 4). Hadis bilginleri burada özellikle Hz. Osman'ın şehid edilmesiyle başlayıp sonraki dönemlerde devam eden kargaşa ve iç savaşlara işaret edildiğini belirtirler (bk. Aynî, XX, 64). Ebû Hüreyre'nin rivayet ettiği bir hadiste "Zaman yaklaşacak, ameller azalacak, aç gözlülük yayılacak, fitneler açığa çıkacak ve adam öldürme olayları artacak" denilmiştir (Buhârî, "İlim", 24, "Fiten", 5; İbn Mâce, "Fiten", 25). Ayrıca Buhârî, zamanla insanlar arasında bilgi ve dindarlık farkları kalkıp herkesin cehalette ve dinî konulardaki gevşeklikte birbirine benzemeleri, amellerin azalması, fitnenin çoğalması, öldürme olaylarının artması, can güvenliğinin ortadan kalkması gibi olumsuz gelişmelerin vuku bulacağını haber veren hadisleri "Fitnelerin Zuhuru" başlığını taşıyan babda toplamak suretiyle fitne kavramının kapsamını dinî, ahlâkî, ilmî ve sosyal çöküş anlamlarını kapsayacak şekilde geniş tutmuştur (bk. Buhârî, "Fiten", 5). "Yakında fitneler meydana gelecektir. O sıralarda oturan ayakta durandan, ayaktaki yürü-

yenden, yürüyen de koşandan hayırlıdır" (Buhârî, "Fiten", 9, "Menâkıb" 25; Müslim, "Fiten", 10, 12-13; *Müsned*, V, 39, 48, 110) anlamındaki ifadelerle başlayan hadiste de genellikle ilk iki asırdaki kargaşa ve iç savaşlara işaret edildiği düşünülür.

İslâm âlimleri genellikle Hz. Osman'ın öldürülmesiyle (35/656) doruk noktasına ulaşan kanlı siyasî buhranı ilk fitne sayarlar (meselâ bk. Câhiz, *el-Osmâniyye*, s. 173; *Müsned*, III, 422) ve bu olayı ayrıca "büyük fitne" diye de adlandırırlar.

Fitne kavramının tarih boyunca müslümanların ruhunda ürkütücü tesirler uyandırmasında ilk dönem müslümanları arasında ortaya çıkan üzücü olayların özellikle ilk iki asırda yaşanan siyasî çalkantıların bıraktığı derin izlerin payı büyüktür. Onlar, fitnenin Kur'an'daki ağırlıklı mânasını da dikkate alarak, bu çalkantıların vuku bulduğu zamanları dine, İslâm cemaatine ve meşrû idareye bağlılıkları konusunda denendikleri ve bu bağlılıklarını ispat etmek durumuyla karşı karşıya bulundukları dönemler olarak düşünmüşlerdir. Hz. Osman'ın öldürülmesiyle başlayıp Cemel Vak'ası (36/656), Sıffîn Savaşı (37/657), bu savaştan sonra başlayıp uzun yıllar devam eden Hâricî ayaklanmaları, Emevî iktidarına karşı ayaklanan Abdullah b. Zübeyr'in Hicaz'daki hâkimiyetine son vermek üzere Yezîd b. Muâviye'nin gönderdiği ordunun Medine yakınındaki Harre'de Medineliler'le savaşarak şehri yağmalaması (63/683), aynı maksatla Abdülmelik b. Mervan tarafından gönderilen Haccâc b. Yûsuf kumandasındaki ordunun altı ay kadar süren Mekke muhasarası ve işgali ile Abdullah b. Zübeyr'in öldürülmesi (73/692) gibi kanlı olaylar ve iç savaşlar İslâm toplumunun karşılaştığı ilk fitne hareketleri olarak tarihe geçmiştir. Özellikle Hz. Osman'ın şehid edilmesi olayı müslümanların dinî ve siyasî kamplara bölünmesine yol açan, daha sonra Sünnî-Şiî ihtilâfının kökleşmesiyle gelecek kuşakları derinden etkileyecek olan fitnelerin başlangıcı sayılır.

Konumuz olan âyetin "Fitne, öldürmekten daha kötüdür" cümlesinde geçen fitne kelimesinin, hadislerde geçen "siyasî ve sosyal karışıklıklar" anlamıyla ilgisi olmayıp, tefsirlerde kısaca "Allah'a ortak koşma; müşriklerin müslümanlara uyguladıkları, inkâr ve şirke döndürmeyi amaçlayan, daha genel olarak onların imanlarını tehlikeye sokan maddî ve mânevî

baskılar, İslâm ve müslümanlar aleyhindeki tertipler ve propagandalar" şeklinde açıklanmıştır (meselâ bk. Taberî, II, 191; İbn Atıyye, I, 262-263; Râzî, V, 130). Âyete göre bir müslümanın böyle bir tehlike sonucu imanını kaybetmesi, mâsum birini öldürmesinden daha büyük bir suçtur (veya kendisinin müslüman olarak öldürülmesinden daha kötüdür). Mekke döneminde müşrikler tarafından yoğun baskılarla, zulüm ve hakaretlerle uygulanan bu fitne faaliyetleri hicretten sonra da bilhassa Medine dışındaki müslüman kabilelere yönelik olarak sürdürülmüş; henüz Müslümanlığı yeterince benliklerine sindirememiş olan bu kesimlerden bir kısmının putperestliğe dönmelerine bile yol açılmıştır (bk. Nisâ 4/91; Taberî, V, 201-202). Ayrıca bu şekildeki bir inkâr tehlikesi yalnız ilk dönemlerde olmuş bitmiş bir durum olmayıp sonraki zamanlarda benzer durumlar yaşandığı gibi, günümüz dünyasında da müslümanlar dinleri, inanç ve ahlâkları konusunda zaman zaman son derece ağır imtihanlar yaşamakta, çok yönlü ve çok çeşitli yıkıcı faaliyetlerle karşı karşıya kalabilmektedirler. Bu sebeple Kur'an-ı Kerîm'in, söz konusu fitneler karşısında mutlaka tedbirli olmayı ve olabildiğince bu tür gelişmelerle mücadele etmeyi amaçlayan uyarısının önemi devam etmektedir.

191. âyet Hz. İbrâhim'den beri kutsal mekân olma özelliğini sürdüren Mescid-i Harâm dahilinde kan dökmeyi yasaklayan geleneği devam ettirmekte; ancak 192. âyette bir saldırı vuku bulursa buna karşı konulması emredilmekte; saldırıdan vazgeçilmesi halinde Allah'ın gafûr ve rahîm olduğu bildirilerek, müslümanların da, artık savaşmayı durduranlara karşı şiddet kullanmamaları gerektiği ima edilmektedir.

Bu ve bundan sonraki âyetlerin iniş sebebiyle ilgili bir rivayete göre Hz. Peygamber, hicretten sonra ilk defa Mekke'yi ziyaret etmek üzere kalabalık bir müslüman grupla yola çıkmış; fakat Hudeybiye denilen yerde Mekkeli müşriklerin engellemesiyle karşılaşmış; meselenin savaşmadan halledilmesi yolunu seçmişse de, bir müşrik birliğinin saldırıya kalkışmaları üzerine savaşa izin veren bu âyetler inmiştir (bk. 194. âyetin tefsiri).

193. Burada savaşılması emredilenler de 190. âyetteki topluluk, yani müslümanlara karşı savaş açanlardır. Âyetteki *fitne* kelimesi eski müfes-

sirlerin çoğu tarafından "Allah'a ortak koşma, inkâr etme (küfür)" şeklinde açıklanmıştır (bk. Taberî, II, 194; Zemahşerî, I, 118; Şevkânî, I, 210). Fahreddin er-Râzî ise buradaki fitne kelimesiyle ilgili iki farklı açıklama getirmektedir: **1.** Müslümanları dinlerinden döndürme tehlikesi ve riski, bu yöndeki baskılar, tertipler. **2.** Düşman tarafından gelebilecek toplu saldırı riski.

Râzî'nin naklettiği iki yoruma göre de âyetteki savaş buyruğunun asıl hedefi, küfür ve şirki büsbütün ortadan kaldırmak ve herkesi müslüman yapmak değildir. Esasen insanları savaşarak müslüman yapmak pratik bakımdan da imkânsızdır. Çünkü iman bir ikna ve gönüllü kabul işi olup Kur'an-ı Kerîm de bunu açıkça ifade etmiştir (meselâ bk. Kehf 18/29; Hucurât 49/14). Öyle görünüyor ki âyetteki fitne kelimesi Râzî'nin işaret ettiği her iki anlamı da içermektedir.

Şu halde âyete göre savaşın ana hedefini, "müslümanları dinlerinden döndürme tehlikesini ve düşman tarafından gelebilecek toplu saldırı riskini ortadan kaldırmak, herkes için geçerli bir din ve inanma özgürlüğü ortamı sağlamak" şeklinde özetlemek mümkündür. Çünkü "dinin Allah için olması" yalnız İslâm dinine değil, diğer dinlere inanan ve dinlerinin gereklerini yaşayanların da baskıya mâruz kalmamaları, kendilerine din seçme hürriyetinin verilmesi hükmünü içermektedir. Çünkü zorlama sebebiyle dile getirilen imanın da ibadetin de hükmü ve değeri yoktur.

Âyetin sonunda "Fakat (müşrikler) vazgeçerlerse, artık zalimlerden başkasına saldırmak yoktur" buyurulmakla birlikte, hangi şeyden vazgeçecekleri belirtilmemiştir. Bu ya küfür ve şirkten veya savaşmaktan vazgeçmek olabilir (Reşîd Rızâ, II, 211). Taberî bu kısmı her ikisinden de vazgeçmek şeklinde yorumlamış ve şöyle açıklamıştır: "Size savaş açan inkârcılar, savaşmayı bırakır da sizin dininize girer, Allah'ın size yüklediği vecîbeleri kabul eder, putlara tapma âdetlerinden vazgeçerlerse artık onlara saldırmayın, onlarla savaşıp cihad etmeyi bırakın. Çünkü yalnız zalimlere yani Allah'a şirk koşup O'na kulluk etmeyi reddedenlere, yaratıcılarından başkasına ibadet edenlere saldırılabilir" (II, 195). Ancak yine Taberî'nin aktardığı bilgilere göre (II, 195-196) âyetin, "...zalimlerden başkasına saldırmak yoktur" anlamındaki son cümlesi, "Size savaş açandan başkasıyla savaşmayın" şeklinde de açıklanmış olup kanaatimize göre

bu yaklaşım, konumuz olan âyetlerin akışına, Kur'an'ın genel tavrına ve Hz. Peygamber'in Hudeybiye'de müşriklerle antlaşma yapması gibi tatbikatına (meselâ bk. Nisâ 4/90; Tevbe 9/1-6, 7) daha uygun düşmektedir (genişbilgi ve bu istikametteki görüşler için bk. Ateş, I, 332-338).

194. Haram "yapılması yasaklanmış olan, dokunulmaz, kutsal" anlamına gelir. "Haram ay" tabiri ise, savaş yapmanın yasak ve haram olduğu, diğer bir deyişle barış dönemi olan ayları ifade eder. Bunlar kamerî takvime göre birinci, yedinci, on birinci ve on ikinci aylardır (muharrem, receb, zilkade, zilhicce).

Hz. Peygamber hicretin 6. yılında, töre gereği savaşılması yasak olan aylardan zilkade ayında umre yapmak, muhacirlerin sıla özlemini gidermek, ashabın Kâbe'yi putlardan arındırma idealini canlı tutmak ve belki de diğer sorunların çözümüne daha çok zaman ve fırsat ayrılabilmesi için Mekkeliler'le bir barış antlaşması yapmak gibi düşüncelerle 1400 müslümanla birlikte Mekke'ye doğru yola çıktı. Yolda Mekke'ye 17 km. mesafedeki *Hudeybiye* denilen yerde konakladılar. Mekkeliler'in müslümanlar üzerine gönderdiği elli kişilik silâhlı birlik esir alındı; bununla birlikte Resûlullah barışçı niyetlerle geldiklerini göstermek için esirleri serbest bıraktı. Kâbe'yi ziyaret maksadıyla geldiklerini bildirmek üzere Huzâa kabilesinden bir müslümanı Mekkeliler'e elçi gönderdi; bundan sonuç alamayınca, Mekke'de büyük itibar sahibi olan Hz. Osman'ı gönderdi. Hz. Osman'ın dönmesi gecikince, durumdan kaygılanan Hz. Peygamber Mekkeliler'le mücadele edeceklerine dair müslümanlardan biat aldı. Onların kararlılığını öğrenen Mekkeliler, müslümanlarla barış anlaşması yapmak üzere bir heyet gönderdiler. Yapılan anlaşmanın ilk maddesine göre müslümanlar o yıl geri dönecekler, ancak ertesi yıl üç gün süreyle Mekke'yi ziyaret edebileceklerdi. İlk bakışta müslümanların aleyhineymiş gibi görünen bu anlaşma ile elde edilen barış ve güvenlik ortamı zamanla müslümanlar için büyük faydalar sağladı. İlk madde uyarınca müslümanlar ertesi yılın aynı haram ayında Mekke'yi ve Kâbe'yi ziyaret ettiler. Böylece âyetteki ifadesiyle "haram ayın karşılığı haram ay" oldu; yani 6. yılın haram ayında gerçekleşmeyen ziyaret 7. yılın haram ayında gerçekleşti. Aynı âyetin hükmüne göre haram aylarda savaş yasağına uyup uymamak da karşı tarafın tutumuna bağlıydı. Onların bu yasağı ihlâl edip

müslümanlara karşı saldırıya geçmeleri, dengiyle karşılık verme hakkını doğuracaktı. Görüldüğü gibi bu âyette de "dengiyle" kaydı konularak, müslümanlar aşırıya sapmama konusunda uyarılmıştır. "Allah'ın hükmüne saygılı olun ve bilin ki Allah kendisine saygılı olanların yanındadır" şeklindeki ifadeler de aynı uyarıyı pekiştirmektedir.

195. Konumuz olan âyetlerin içeriği dikkate alındığında, "Allah yolunda harcama yapmak", öncelikle savaş masraflarını karşılamayı, ülkenin savunulması için gerekli olan maddî fedakârlıklarda bulunmayı ifade eder. Ancak nüzûl sebebinin belirli olması âyetin hükmünü o sebeple sınırlamayı gerektirmez. Buna göre âyet, insanın sahip olduğu maddî imkânlardan kendine Allah'ın hoşnutluğunu ve âhiret mutluluğunu kazandıracak hayır yollarına harcamada bulunmasını, Kur'anî kavramla *infak*ta bulunmasını emretmektedir. Müslüman âlimlerce ve İslâm medeniyeti tarihinde, böyle bir niyete dayanması şartıyla ülkenin savunulması, hac hizmetleri, yoksulların desteklenmesi; okul, cami, yol, köprü, çeşme, bakımevleri gibi toplumsal hizmet ve hayır müesseselerinin kurulması ve güçlendirilmesi, hatta tabiatın korunup geliştirilmesine kadar çok çeşitli hizmetler için yapılan her türlü harcama Allah yolunda harcama sayılmıştır (ayrıca bk. âyet 254). Savunma ve diğer hizmetler için yapılan harcamalar hem harcama yapanın dinî hayatını hem de ülkenin ve toplumun güvenliğini geliştirmesi ve güçlendirmesi için son derece gerekli olduğundan âyetin devamında "Kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın" buyurulmak suretiyle bir bakıma, cimrilik yaparak bu tür harcamalardan kaçınmanın müslüman toplumlar ve bireyler için tehlike teşkil ettiği haber verilmiş; âyetin sonunda bir defa daha müslümanlar iyilik etmeye çağrılarak Allah'ın iyilik edenleri sevdiği müjdesi verilmiştir.

196

وَأَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلّٰهِ فَإِنْ أُحْصِرْتُمْ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ

وَلَا تَحْلِقُوا رُؤُسَكُمْ حَتّٰى يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحِلَّهُ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا
اَوْ بِه۪ٓ اَذًى مِنْ رَاْسِه۪ فَفِدْيَةٌ مِنْ صِيَامٍ اَوْ صَدَقَةٍ اَوْ نُسُكٍ فَاِذَٓا اَمِنْتُمْ
فَمَنْ تَمَتَّعَ بِالْعُمْرَةِ اِلَى الْحَجِّ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ
فَصِيَامُ ثَلٰثَةِ اَيَّامٍ فِي الْحَجِّ وَسَبْعَةٍ اِذَا رَجَعْتُمْ تِلْكَ عَشَرَةٌ
كَامِلَةٌ ذٰلِكَ لِمَنْ لَمْ يَكُنْ اَهْلُهُ حَاضِرِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ
وَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاعْلَمُوٓا اَنَّ اللّٰهَ شَد۪يدُ الْعِقَابِ ﴿١٩٦﴾

Meâli

196. "Haccı ve umreyi Allah için eksiksiz yerine getirin; engellenirseniz kolayınıza gelen bir kurban gönderin. Kurban, mahalline ulaşıncaya kadar başlarınızı tıraş etmeyin. Fakat içinizden biri hasta ise veya başından bir rahatsızlığı varsa (tıraşını olup) oruç, sadaka veya kurban olarak bir fidye ödesin. Güvenlikte olduğunuzda hacdan önce umre yapan kişi, gücünün elverdiği türden bir kurban kessin. Bulamayan ise hac sırasında üç gün, döndükten sonra da yedi gün yani tam on gün oruç tutmalıdır. Bu, ailesi Mescid-i Harâm civarında oturmayanlar içindir. Allah'ın buyruğuna saygılı olun ve bilin ki Allah'ın cezalandırması çok şiddetlidir.

Tefsiri

196. Sözlükte *hac* "amaçlamak, yönelmek" demektir. Dinî bir terim olarak "belirli vakitte Arafat'ta bulunmak (vakfe) ve usulüne uygun olarak Kâbe'nin çevresinde dönmek (tavaf) suretiyle yerine getirilen ibadet"i ifade eder.

Hac ismini taşıyan sûrede (22/27, 29) Hz. İbrâhim'e hitap eden ve "İnsanlar arasında haccı ilân et..." buyruğu ile başlayan âyetlerden anla-

şıldığına göre hac, Kâbe'nin de bânisi olan Hz. İbrâhim'den kalma bir ibadettir. Bazı rivayetlerde bu ibadetin tarihi daha da gerilere, hatta Hz. Âdem'e kadar götürülmektedir (bk. Salim Öğüt, "Hac", *DİA*, XIV, 386). Câhiliye döneminde de –bazı putperest uygulamalar karıştırılmış olmakla birlikte– Kâbe'yi tavaf, Arafat ve Müzdelife'de vakfe, sa'y, kurban kesme gibi uygulamalarla hac ve umre devam ettirilmekte; hacılara yönelik beslenme, barınma, güvenlik gibi hizmetler de düzenli biçimde yürütülmekteydi. İslâmiyet'in doğuşu sırasında da aynı uygulamalar mevcuttu.

Tercih edilen görüşe göre (bk. *a.g.m.*, s. 388-389) hicretin 9. yılında farz kılınan hac İslâm'ın beş şartından biridir. Kur'an-ı Kerîm'de haccın farz olduğunu bildiren en kesin ifade Âl-i İmrân sûresinin 97. âyetidir. Ayrıca Hz. Peygamber'in sünneti, müslüman bilginlerin ortak görüşleri ve bütün müslümanların uygulama birliği de haccın farz olduğunu göstermektedir. Hayatında bir defa hac yapan müslüman bu görevi yerine getirmiş olur. Buna göre yoksul iken hacca gitmiş olan bir müslüman daha sonra zenginleşse bile artık bir defa daha hac yapması gerekmez.

Hanefîler'e göre hacla ilgili başlıca hükümleri şu şekilde özetlemek mümkündür:

Haccın Rükünleri. Haccın asıl farzları demek olan rükünleri, Arafat'ta vakfe yapmaktan ve ziyaret tavafından ibarettir. Ancak fıkıh bilginlerinin çoğu, hac niyetiyle ihrama girmeyi, Safâ ile Merve arasında koşmayı da (sa'y) bu iki rükne eklemişlerdir.

Haccın Farz Olmasının Şartları. Bir kimseye haccın farz olması için, **a)** müslüman, **b)** âkıl (temyiz gücüne sahip), **c)** bâliğ (ergin), **d)** özgür, **e)** hac yapacak güce ve imkâna sahip, **f)** vaktinin elverişli olması gerekir.

Haccı Yerine Getirmenin (Edasının) Şartları. **a)** Vücutça sağlıklı olmak, **b)** yol güvenliğinin bulunması, **c)** hac mevsimi sırasında seyahat özgürlüğünün bulunması, **d)** Mekke'ye en az 90 km. mesafeden gelecek kadınların yanlarında eşlerinin veya nikâh düşmeyen yakınlarından birinin bulunması, **e)** boşanmış veya eşi ölmüş olan kadının evlenmesini engelleyen bekleme süresini (iddet) tamamlamış bulunması gerekir.

Mâlikîler'e göre güvenli yolculuk imkânı varsa kadınların grup oluşturmaları veya kadınlı-erkekli grup içinde olmaları da yeterlidir. Böyle durumlarda yukarıda "Haccı Yerine Getirmenin Şartları" bölümündeki

(d) şıkkında gösterilen şart aranmaz. Günümüz imkân ve şartlarını dikkate alarak, diğer mezhep mensuplarının da Mâlikîler'in bu görüşüyle amel edebilecekleri kanaatindeyiz.

Haccın Geçerli (Sahih) Olmasının Şartları. Başlanan bir haccın geçerli ve makbul olması için, **a)** müslüman olmak, **b)** âkıl (temyiz gücüne sahip) olmak, **c)** hac niyetiyle ihrama girmek, **d)** haccın rükünlerini özel zamanlarda yerine getirmek, **e)** yine bunları özel mekânlarda yerine getirmek.

Bunlardan başka fıkıh kitaplarında haccın vâcipleri, sünnetleri, hac sırasında yapılması sakıncalı tutum ve davranışlarla hacca hazırlık, gidiş yolculuğu, uygulanması ve dönüş yolculuğunun âdâbı gibi çeşitli konularda ayrıntılı bilgiler yer alır. Ayrıca hac hayli ayrıntılı ve karmaşık bir ibadet olduğu, bazı yanlışların yapılması halinde bedeller ödenmesi gerektiği için, hac yolculuğunun başlangıcından bitimine kadar süren uygulamasıyla ilgili geniş bilgiler verilir; değişik uygulama aşamalarının her birinde okunması uygun olan duaların metinleri aktarılır.

Hem malî hem de bedenî ibadetler olan hac ve umre, gerek birey gerekse ümmet çapında çok geniş etkiler bırakan, çok yönlü yararları bulunan ibadetlerdir. Hac her şeyden önce, Allah'ın buyruğu olması itibariyle önem taşır ve müslüman, bu buyruğa uymak düşüncesiyle pek çok zorluk ve fedakârlıklara katlanarak bu ibadeti yerine getirmekle inancının derinliğini dışa vurmuş olur. Bu sebeple Gazzâlî haccı, "dinin kemale ermesi ve teslimiyetin tamamlanması" diye tanımlamıştır (*İhyâ*, I, 314). Hac bir anlamda inanan insanların Allah'ın buyruğuna uyarak yurtlarını, ailelerini, dostlarını, servetlerini terketmeye, arzularını sınırlayıp sıkıntılara göğüs germeye hazır olduklarının bir ifadesi, bunu yansıtan bir uygulamadır. Bu sebeple bilhassa tasavvuf geleneğinde hacca hazırlık aşaması, bir yönüyle ölüme hazırlığa, ihram da kefene benzetilmiştir. Çünkü hac ibadeti süresince, özellikle ihramlı iken kul âdeta dünyayı ve dünya işlerini terketmiş; kendisini Allah'a kulluğa vermiş, O'nun iradesine teslim olmuştur. Böylece bir bakıma hac "ölmeden önce ölmek"tir; Allah'ın huzurunda hesaba çekilmeden önce kulun kendisiyle hesaplaşmasıdır. Hac esnasında insanlara ve bitkilere zarar vermenin yasaklanması, müslümanın hemcinslerine ve tabiata daha çok saygı duymasını telkin eden anlamlı bir görevdir; şeytan taşlama ise âdeta bütün hacılarca

günahlara ve günahkârlığa karşı duyulan nefretin eyleme dönüşmesidir. Bu sebeple namazdaki hareketler ve özellikle secde nasıl sembol diye hafife alınamazsa şeytan taşlama ve diğir hac sembolleri de küçümsenemez, terkedilemez.

Dünyanın hemen bütün milletlerinden, farklı dilleri konuşan, sayısı milyonları bulan müslümaların, İslâm'ın en kutsal beldesinde en kutsal zamanda ruhları aynı inanç, duygu ve heyecanla dolmuş, bedenleri aynı örtüye bürünmüş olarak bir araya gelmeleri, hep birlikte aynı kuralları uygulamaları, aynı tekbir ve tehlîli terennüm etmeleri muhteşem bir tevhid manzarası oluşturur. Çok uzak ülkelerin müslümanları, –birbirlerinin dillerini anlamasalar da– aynı duygu, düşünce ve inancı paylaştıklarını hisseder ve yaşarlar; birbirlerini tanıma ve kendi ülkelerindeki dindaşlarına tanıtma fırsatını bulurlar. Hac insanın bedensel ve malî birçok fedakârlığa katlanarak kulluğunu rabbine arzettiği, inancındaki sadakati gösterdiği dinî bir vecîbe olduğu kadar, dünya müslümanlarının her yıl gerçekleştirdikleri, ortak sorunlarını en üst düzeyde ve en geniş katılımla görüşüp tartışma imkânını buldukları bir zirvedir. Bizzat Hz. Peygamber, hayatının ilk ve tek haccını bu anlayış içinde icra etmiş; hac pratiklerinin (menâsik) icra edildiği çeşitli mekânlardaki konuşmaları yanında, özellikle "Vedâ hutbesi" diye tarihe geçen ve müslümanların ortak meselelerine ilişkin görüşlerini ve çözümlerini içeren (bk. Buhârî, "Hac", 132; Ebû Dâvûd, "Hac", 57) konuşmasıyla haccın, yalnız uhrevî yararı olan ruhanî bir ibadet olmadığını, aynı zamanda dünyevî meselelerin gündeme getirildiği müslüman milletler arası bir zirve işlevi görmesi gerektiğini ortaya koymuştur.

Bütün güzellikleriyle hac müslüman için bir özlemdir ve müslüman –başka amaçlar için para kazanması yanında– kendine peygamber yurdunu görüp, zaman sınırlarını aşarak ashap ile bütünleşme duygularını yaşatacak, mânevî arınmaya ulaştıracak, dünyadaki kardeşleriyle buluşturacak ve nihayet bağışlanmış olarak dönmek gibi nice erişilmez güzellikleri yaşatacak olan hacca gidebilmek için de para kazanmaya çalışır.

Sözlükte "ziyaret" anlamına gelen *umre*, dinî bir terim olarak "yerinde giyilmiş ihramla Kâbe'nin çevresinde dönmek (tavaf) ve Safâ ile Merve arasında koşmak (sa'y) suretiyle yerine getirilen ibadet"i ifade eder. Haccın aksine, umrenin belirli bir vakti bulunmamakla birlikte, rama-

zan ayında yapılmasının daha sevap olduğunu bildiren rivayetler vardır. Yerine getirilmesi Hanefîler'le Mâlikîler'e göre sünnet-i müekkede, Şâfiîler'le Hanbelîler'e göre ise vâciptir.

Âyetin hükmünün genel olduğu dikkate alınarak metindeki "etimmû..." kelimesi "Eksiksiz yerine getirin" şeklinde çevrilmiştir. Ancak bu âyetin, Hz. Peygamber ve diğer müslümanların Kâbe'yi ziyaretlerine izin verilmemesi üzerine imzalanan Hudeybiye Anlaşması'ndan sonra indiği dikkate alınarak, sözleşme uyarınca bir sonraki yılda yarım kalan bu ziyaretin tamamlanmasını emrettiği, bu sebeple ilgili kelimenin "tamamlayın" diye de çevrilebileceği belirtilmektedir (bk. Ateş, I, 340). Âyetteki "Allah için" kaydı, "Haccı ve umreyi yalnız Allah'a ibadet maksadıyla yapın; başka amaçlar gütmeyin, hacca riya katmayın" anlamına gelir.

Müslümanların hicretin 7. yılı Zilkade ayında (Mart 629) gerçekleştirdikleri umre ziyaretine İslâm tarihinde "umretü'l-kazâ" denilmiştir. Bu umre yolculuğuna 2000 civarında müslüman katıldı; bunlar tekbirler getirerek Mekke'ye girdiler. Mekkeliler, şehri boşaltarak etraftaki tepelerden müslümanları izlediler. Üç gün süren bu umre süresince bir yandan da muhacirler eski yurtlarını görüp Mekke'de kalan yakınları hakkında bilgi topladılar.

Âyette, "Engellenirseniz kolayınıza gelen bir kurban gönderin" buyurulmaktadır. Buradaki engelden maksat ağırlıklı görüşe göre, hac yapma imkânını ortadan kaldıran veya tehlikeye düşüren hastalık, yol emniyetinin olmayışı, düşman tehlikesi gibi iç ve dış olumsuzluklardır. Nitekim âyetin devamındaki "güvenlikte olduğunuzda" ifadesi de bunu desteklemektedir. Meâlinde "kurban" diye çevirdiğimiz *hedy* kelimesi, sözlükte "gönderilen, hediye edilen" demektir veya hediye kelimesinin çoğuludur (İbn Âşûr, II, 224). Dinî bir terim olarak, "Kâbe'ye hediye olarak kesilen kurban" anlamına gelir. Konumuz olan âyette de işaret buyurulduğu üzere, aynı hac döneminde hem hac hem de umre yapanların (kırân ve temettu' haccı) kurban kesmesi vâciptir; sadece hac (ifrad haccı) yapanlar ise isterlerse kurban kesmeyebilirler.

Âyette hastalık ve benzeri bir engel yüzünden Kâbe'ye varamayanların uygun bir kurbanlık göndermeleri, bir özrü bulunmayanların kurbanlık hayvan mahalline ulaşıncaya kadar tıraş olmamaları istenmektedir. Buradaki "mahal" (mahil) kelimesinin anlamından dolayı âyetin uygula-

masıyla ilgili iki farklı görüş ortaya çıkmıştır: Kelimeyi "mekân" anlamında alan Ebû Hanîfe gibi âlimlerin görüşüne göre âyette söz konusu edilen kurbanın kesim yeri Harem bölgesi olup hacca gitmesine engel çıkanlar, birer kurban alıp Harem'e gönderirler ve kurbanları kesilinceye kadar ihramdan çıkmazlar. "Mahil" kelimesini zaman ismi olarak alan İmam Şâfiî ve ona uyanlara göre kurban kesme yeri engellenenlerin bulundukları yerdir, dolayısıyla kurbanlarını Harem'e göndermelerine gerek yoktur; bulundukları yerde keser, ihramdan çıkarlar.

Hacıların ihramlı oldukları süre içinde tıraş olmaları yasaktır. Ancak âyet sağlık problemi bulunanlara, bir fidye ödemeleri koşuluyla tıraş olma ruhsatı vermektedir. *Fidye*, mazereti sebebiyle belirli bazı dinî görevleri yerine getiremeyen kimseden, buna karşılık olarak ödemesi istenen bedeli ifade eder. Hac görevleriyle ilgili bu bedel oruç tutmak, sadaka vermek veya kurban kesmekle ödenir. Bir hadise göre orucun süresi üç gündür; sadaka vermek isteyen kişi ise altı yoksulu akşamlı sabahlı doyurur (Müslim, "Hac", 80-86).

Âyette "yoksulu doyurma" anlamında geçen *sadaka* kelimesinin İslâmî literatürde oldukça geniş bir anlamı vardır. Bu geniş anlamı, "muhtaç durumda bulunanlara, karşılık beklemeden, Allah rızâsı için yapılan maddî yardım, bağış" şeklinde özetlemek mümkündür. Sadaka kavramı "infak"la da yakından ilgili olmakla birlikte infak daha geniş kapsamlı olup, sadaka vermenin yanında başka türlü harcamaları da kapsar (geniş bilgi için bk. Bakara 2/254 vd.). Kur'an-ı Kerîm'de servetlerin gerçek sahibinin Allah olduğu, Allah'ın dünya malını insanlara emanet olarak verdiği vurgulanarak, sadaka vermek vb. hayırlar yapmak suretiyle Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak gerektiği bildirilerek bunun dinî, ahlâkî ve toplumsal bakımdan kazandıracağı yararlar üzerinde önemle durulur (meselâ bk. Âl-i İmrân 3/26; Nûr 24/33; Hadîd 57/7); Allah Teâlâ'nın sadaka verenleri ödüllendireceği belirtilir (Yûsuf 12/88). Ahzâb sûresinde (33/35), iman, ibadet, sabır gibi başlıca görevlere düşkün olmaları sebebiyle Allah'ın bağışına, mükâfatına kavuşacaklar arasında "sadaka veren erkekler ve sadaka veren kadınlar" da sayılmıştır. Müslümanlar arasında güçlü bir kardeşlik bağı kuran ve maddî dayanışmayı İslâm ümmetinin başlıca özelliklerinden biri haline getiren Hz. Peygamber'le bazı sahâbî-

ler arasında geçen bir konuşma hem İslâmiyet'in çalışmaya verdiği önemi hem de sadaka vermenin gerekliliğini göstermesi bakımından ilgi çekicidir: Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin anlattığına göre Hz. Peygamber "Sadaka vermek her müslümanın görevidir" buyurdu. Yanındakiler "Ey Allah'ın elçisi, elinde olmayan kişi ne yapsın?" diye sorunca Hz. Peygamberimiz "Elinin emeğiyle çalışıp kazanır, böylece hem kendisine yararlı olur hem de sadaka verebilir" buyurdular (Buhârî, "Zekât", 30; "Edeb", 33). Kur'an-ı Kerîm'de ve hadislerde bir yandan sadaka vermenin önemi üzerinde durulurken bir yandan da yüzsüzlük ederek insanlardan dilenmeyenler övülmekte; el emeğiyle geçinmenin gerekliliği üzerinde durulmaktadır (meselâ bk. Bakara 2/273; Buhârî, "Büyû'", 15; "Hars", 12, 15). Bazı mutasavvıflar insanın elinde avucunda ne varsa hepsini sadaka olarak vermesini büyük bir erdem saymışlarsa da, İslâm bilginlerinin çoğunluğu bunu onaylamamıştır. Hz. Peygamber de "Sadakanın en hayırlısı, ihtiyaçtan artakalan maldan verilenidir" buyurmuştur (Müslim, "Zekât", 95, 97, 106).

İslâm dininin getirdiği sadaka anlayışının kurumsal yapı kazanan şekline *sadaka-i câriye* denir. Sadaka-i câriye deyimi cami, okul, köprü, yol, han, hamam, aşevleri, bakımevleri ve yurtlar gibi sosyal hizmetler verilmesi amacıyla gerçekleştirilmiş hayır kurumlarını ifade eder. Bu şekildeki sürekli hayır kurumlarının, özellikle vakıfların doğmasında Hz. Peygamber'in şu hadisinin büyük etkisi olmuştur: "İnsan öldükten sonra ameli (defteri) kapanır; yalnız şu üç şeyin sevabı devam eder: Sadaka-i câriye, yararı sürekli olan ilim ve ölenin ardından dua eden hayırlı evlât" (Müslim, "Vasiyet", 14; Tirmizî, "Ahkâm", 36).

İslâmiyet'te en başta gelen hayır olmasının ve İslâm'ın başlıca ibadetleri arasında yer almasının yanında vergi niteliği de taşıyan zekât, Kur'an-ı Kerîm'de ve hadislerde –bu isminin yanında– sadaka diye de anılır. Fitrenin dinî literatürdeki adı da sadaka-i fıtırdır. İslâm dini, özel olarak belirlenmiş bu tür sadakalar ve gönüllü sadakalar yanında, bazı yasakların ihlâlinin cezası (kefâret) veya bir mazeret sebebiyle yerine getirilemeyen görevlerin bedeli (fidye) olmak üzere çeşitli malî dayanışma yükümlülükleri koymak suretiyle de yoksullara yardım edilmesine vesileler hazırlamıştır. Konumuz olan âyetteki sadaka bu son kategoriye girmektedir.

197 – 203

اَلْحَجُّ اَشْهُرٌ مَعْلُومَاتٌۚ فَمَنْ فَرَضَ فٖيهِنَّ الْحَجَّ فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا
جِدَالَ فِي الْحَجِّۜ وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ يَعْلَمْهُ اللّٰهُۜ وَتَزَوَّدُوا فَاِنَّ
خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوٰىۘ وَاتَّقُونِ يَٓا اُو۬لِي الْاَلْبَابِ ﴿١٩٧﴾ لَيْسَ
عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ اَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْۜ فَاِذَٓا اَفَضْتُمْ
مِنْ عَرَفَاتٍ فَاذْكُرُوا اللّٰهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِۖ وَاذْكُرُوهُ
كَمَا هَدٰيكُمْۚ وَاِنْ كُنْتُمْ مِنْ قَبْلِهٖ لَمِنَ الضَّٓالّٖينَ ﴿١٩٨﴾ ثُمَّ اَفٖيضُوا
مِنْ حَيْثُ اَفَاضَ النَّاسُ وَاسْتَغْفِرُوا اللّٰهَۜ اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحٖيمٌ ﴿١٩٩﴾
فَاِذَا قَضَيْتُمْ مَنَاسِكَكُمْ فَاذْكُرُوا اللّٰهَ كَذِكْرِكُمْ
اٰبَٓاءَكُمْ اَوْ اَشَدَّ ذِكْرًاۜ فَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ رَبَّنَٓا اٰتِنَا فِي الدُّنْيَا
وَمَا لَهُ فِي الْاٰخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍ ﴿٢٠٠﴾ وَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ رَبَّنَٓا اٰتِنَا
فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْاٰخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ ﴿٢٠١﴾
اُو۬لٰٓئِكَ لَهُمْ نَصٖيبٌ مِمَّا كَسَبُواۜ وَاللّٰهُ سَرٖيعُ الْحِسَابِ ﴿٢٠٢﴾

وَاذْكُرُوا اللّٰهَ فِي اَيَّامٍ مَعْدُودَاتٍ فَمَنْ تَعَجَّلَ فِي يَوْمَيْنِ
فَلَا اِثْمَ عَلَيْهِ وَمَنْ تَاَخَّرَ فَلَا اِثْمَ عَلَيْهِ لِمَنِ اتَّقٰى وَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاعْلَمُوا
اَنَّكُمْ اِلَيْهِ تُحْشَرُونَ ٢٠٣

Meâli

197. Hac bilinen aylardadır. Kim o aylarda hacca karar verip niyet ederse, bilsin ki hac sırasında kadına yaklaşmak, günaha sapmak ve tartışıp çekişmek yoktur. Ne hayır işleseniz Allah onu bilir. Azık edinin; kuşkusuz azığın en hayırlısı takvâdır. Öyleyse bana saygı duyun, ey akıl sahipleri! **198.** Rabbinizden bir lutuf beklemenizde sizin için bir günah yoktur. Arafat'tan dalga dalga indiğinizde Meş'ar-i Haram'da Allah'ı zikredin; O'nu, size gösterdiği şekilde zikredin; kuşkusuz siz bundan önce yolunu şaşırmışlardan idiniz. **199.** Sonra insanların dalga dalga ilerlediği yerden siz de ilerleyin. Allah'tan bağışlanmanızı dileyin. Kuşkusuz Allah çok bağışlayandır, çok merhametlidir. **200.** Hacca mahsus ibadetlerinizi bitirdiğinizde de, atalarınızı andığınız gibi, hatta daha canlı bir şekilde Allah'ı anın. Ama insanlardan öyleleri vardır ki, "Ey rabbimiz! Bize bu dünyada ver" diye dua ederler. Böyle bir kimsenin âhiretten hiç nasibi yoktur. **201.** İnsanlardan öyleleri de vardır ki, "Ey rabbimiz! Bize bu dünyada da iyilik ver, öteki dünyada da iyilik ver; bizi cehennem azabından koru" derler. **202.** İşte kazandıklarından bir payı olanlar bunlardır. Allah, hesabı çok çabuk görür! **203.** Belirlenmiş günlerde Allah'ı zikredin. Allah'a saygılı olan için iki günde (dönmekte) acele edene günah yoktur; daha uzun kalana da günah yoktur. Allah'a saygılı olun. Bilin ki sizler O'nun huzurunda toplanacaksınız!

Tefsiri

197. Yaygın yoruma göre "bilinen aylar"dan maksat, şevval ve zilkade aylarıyla zilhiccenin ilk on günüdür (ramazandan sonraki iki ay on gün).

Bu döneme "hac mevsimi" denir. Görüldüğü gibi âyetin hükmü geneldir (âm); yani hac ibadetini meydana getiren fiillerin bu süre içinde ne zaman yapılacağına ilişkin bir belirleme yoluna gidilmemiştir. Bu belirlemeyi Hz. Peygamber yapmış, İslâm ümmeti de asırlar boyu bu uygulamayı devam ettirmiştir. Resûlullah "Vedâ haccı" denilen hayatının ilk ve son haccından bir yıl önce, hicretin 9. yılı Zilhicce ayında (Nisan 631) Hz. Ebû Bekir'i hac emîri tayin ederek 300 müslümanla birlikte Mekke'ye gönderdi. Hz. Ebû Bekir, o yılın hac günlerinde müslümanlara haccın esaslarını öğretti. Ertesi yılın 25 Zilkadesi'nde (22 Şubat 632) büyük bir müslüman kitlesiyle hac yolculuğuna çıkan Resûlullah, Zilhicce'nin 4. günü Mekke'ye ulaştı. Bu sırada muhtelif bölgelerden gelen müslüman hacı adaylarının sayısı 100.000'i aşmıştı. Hz. Peygamber, yanındaki müslüman kitleyle birlikte 5, 6 ve 7 Zilhicce günleri Mekke'de kaldı. Bu esnada kudûm (Mekke'ye ilk geliş) tavafı yaptılar, makam-ı İbrâhim'de iki rek'at namaz kıldılar, Safâ ile Merve arasında sa'y yaptılar. 8 Zilhicce'de Mina'ya gidildi; 9 Zilhicce sabahı Müzdelife üzerinden Arafat'a geçildi ve vakfe yapıldı (bu, haccın rükünlerindendir). Hz. Peygamber burada ünlü Vedâ hutbesini irat etti. Hutbe aynı anda ağızdan ağıza Arafat'taki bütün müslümanlara aktarıldı. Daha sonra Müzdelife'ye inildi ve âyette de anılan Meş'ar-i Harâm'da istirahat edildi. 10 Zilhicce sabahı Cemretü'l-Akabe'ye varıldı, yedişer taş atıldı (şeytan taşlandı). Resûlullah'ın Mina'da da bir hutbe okumasından sonra kurban kesimi yerine gidilip kurbanlar kesildi. Bütün müslümanlar tıraş olup ihramdan çıktılar; Kâbe'ye gidip tavâf-ı ifâda yaptılar (buna ziyaret tavafı da denir; haccın rüknü olan tavaf budur). Sonraki teşrik günlerinde Mina'ya gidilerek cemreler tamamlandı. Beşinci günü sabah namazından önce vedâ tavafının yapılmasıyla hac ibadeti tamamlanmış oldu.

İşte âyette "Hac, bilinen aylardadır" buyurularak genel bir ifade ile anılan hac ibadetinin yerine getirilme vakti, bizzat Hz. Peygamber'in bu uygulamasıyla tam olarak tayin ve tesbit edilmiş oldu, bugüne kadarki bütün uygulamalar da bu şekilde sürdürüldü. Bu sebeple âyette geçen "Hac, bilinen aylardadır" şeklindeki mutlak ifadeye bakarak, bu ibadetin belirtilen iki ay on günlük müddet içinde başka günlerde de ifa edilebileceğini veya bazı güçlükleri azaltmak ya da ortadan kaldırmak için

bu süre içinde farklı zamanlara yayılabileceğini düşünmek, bizzat Hz. Peygamber'le Hulefâ-yi Râşidîn'in ve bugüne kadar gelmiş geçmiş bütün müslüman bilginlerin görüşlerine ve 1400 seneyi aşkın bir süredir yürütülen uygulamaya aykırıdır. Doğabilecek güçlükleri ortadan kaldırmak için yeterli imkânların mevcut olduğu bügünkü şartlarda böyle bir değişiklik gereksizdir, yanlıştır. Ayrıca yapılacak değişikliğin, bu ibadetin –yukarıda önemi ve değeri bir ölçüde ifade edilen– dinî, ahlâkî, sosyal, siyasî işlevini de zayıflatacağında kuşku yoktur.

Hac, insanı âdeta madde âleminden ruhanî âleme taşıyan bir ibadet olduğu için, "Kim o aylarda hacca karar verip niyet ederse, bilsin ki hac sırasında kadına yaklaşmak, günaha sapmak ve tartışıp çekişmek yoktur" buyurularak, insanın bu ibadete niyet edip başladığı andan itibaren sözlerinde, tutum ve davranışlarında, insanlarla ilişkilerinde son derece dikkatli olması gerektiğinin altı çizilmiştir.

Tefsirlerde verilen bilgilere göre özellikle Yemenli hacılar, güya Allah'a tevekkül ettiklerini söyleyerek hazırlık yapmadan, azık almadan hac yolculuğuna çıkar, sonra da dilenmek zorunda kalırlardı (Taberî, II, 279-281; İbn Atıyye, I, 273-274; Râzî, V, 169). Bu sebeple âyette "Azık edinin" buyurulmakta; ardında da "Kuşkusuz azığın en hayırlısı takvâdır" buyurularak hac yolculuğuna hazırlıksız çıkıp sonra da insanlardan yiyecek içecek istemenin iyi bir davranış olmadığına, takvâya da aykırı olduğuna, hac sırasında bu tür yanlışlardan kaçınmak suretiyle Allah'a karşı saygılı davranışlar sergilemek gerektiğine işaret edilmektedir (Taberî, II, 281).

"Azık edinin" ifadesi, "Hayırlı ameller işleyerek âhiret hazırlığı yapın" anlamında da yorumlanmış; İbn Atıyye, Râzî gibi birçok müfessir bu yorumu tercih etmişlerdir (bk. İbn Atıyye, I, 273; Râzî, V, 168-169). Ancak bize göre bu ifadeyi maddî hazırlığı da kapsayacak şekilde yorumlamak takvâ şartını gerçekleştirme bakımından daha isabetli olacaktır.

Takvâ kelimesi, "koruma, esirgeme" anlamına gelen "vikāye" kökünden türetilmiştir. Seyyid Şerîf el-Cürcânî, *et-Ta'rîfât* isimli terimler sözlüğünde takvânın sözlüklerde "İnsanın, ibadet ve güzel işler yaparak kendisine acı verecek durumlardan korunması" şeklinde tarif edildiğini; itaatler konusunda takvâ denildi mi bundan "ihlâs", mâsiyetler konu-

sunda ise "terk ve sakınma"nın kastedildiğini belirtir. Takvâ sahibi kişiye "müttakī", bazan da "takī" denir.

Kur'an-ı Kerîm'de takvâ kelimesi on yedi âyette geçer. Ayrıca kırk dokuz âyette çoğul şekliyle "müttaki", 160 kadar âyette de aynı kökten gelen isim ve fiiller bulunmaktadır. İslâm öncesinde bu kelimeler hemen hemen daima "bir tehlikeyi önlemek üzere konulmuş engel ve siper"i ifade ediyordu. İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren takvânın eski profan anlamından giderek dinî anlama kaydığı görülmektedir. İlk zamanlarda, âhiret inancının yoğun olarak işlendiği âyetlerde takvâ ve aynı kökten gelen diğer kelimeler, Allah'ın şiddetli azabına karşı siper vazifesi görecek olan korku ve kaygı şuurunu ifade eder. Ancak zamanla, İslâm cemaatinin hem sayı hem de keyfiyet bakımından, yani dinî ve ahlâkî şuur açısından gelişmesine paralel olarak, takvâ kavramının içeriğinin de geliştiği ve zenginleştiği görülür.

Konumuz olan âyette: **a)** Önce bazı kötülükler, ahlâkî olmayan davranışlar sıralanıyor. **b)** Sonra mutlak olarak iyiliğin önemi vurgulanıyor. **c)** Sonra da genel olarak kötülükleri terkedip iyilikler yapmaya şâmil bir kavram olarak takvânın önemi ifade ediliyor. Burada takvânın "en hayırlı azık" şeklinde nitelendirilmesi onun vazgeçilmezliğine işaret eder. Aynı âyette kötü söz, fısku fücûr, çatışma ve sürtüşme gibi ahlâka ve özellikle haccın yüksek ahlâkî ve mânevî atmosferine yakışmayan tutumlardan sakınmak, dolaylı olarak "hayır" ve "takvâ" diye isimlendirilmiştir ki, buradan takvânın, haccın belirtilen atmosferine saygı ve ahlâkî olgunluk taşıdığı sonucu çıkmaktadır. Yine bu sûrenin 237. âyetinde takvânın, bağışlama ve feragati de içine alan geniş ahlâkî içeriği ima edilmiştir. Benzer bir ifade Mâide sûresinin, şahitlik ve adaletle ilgili 8. âyetinde geçer. Bu âyette takvâ, adaleti de içine alan bir fazilet olarak gösterilmiştir. Takvânın bu sosyal fonksiyonu, Hucurât sûresinin 13. âyetinde evrensel boyutta ele alınmıştır. Orada Allah'ın bütün insanları bir erkekle bir kadından (Âdem ve Havvâ) yarattığı; birbirleriyle (üstünlük ve soyluluk yarışına girişmek, sürtüşmek ve çatışmak için değil), tanışıp bilişmek için onları halklara ve kabilelere ayırdığı ifade edildikten sonra "Allah nezdinde sizin en şerefliniz, takvâda en ileri olanınızdır" buyurulmuştur. Kanaatimizce insanlığın eşitliği ve evrensel barışçılık ilkelerini

vurgulayan ifadelerin ardından, en büyük değer ölçüsü olarak takvânın zikredilmesi, bu erdemin, söz konusu ilkelere saygı anlamını içerdiğine de işaret eder.

Kur'an-ı Kerîm'de takvânın ahlâkî ve insancıl içeriğini ifade eden daha başka örnekler de vardır. Meselâ Fetih sûresinin 26. âyetinde müşrik Araplar'la Hz. Peygamber ve ashabı arasında bir mukayese yer alır. Buna göre müşrik Araplar'ın kalbinde "Câhiliye hamiyeti" vardır; Hz. Peygamber ve arkadaşlarının hasleti ise "sekînet ve takvâ"dır. Câhiliye hamiyeti, tamı tamına "hilim" kavramının zıddı olarak öfke, gurur, kibir, saldırganlık, barbarlık ve saygısızlık ruhunu ifade eder. Bu durumda Hz. Peygamber ve müminlerin hasleti olan sekînet ve takvâ kavramları da "ağırbaşlılık, soğukkanlılık, tevazu, insanların şeref ve haysiyetlerine saygı" anlamını taşır. Takvânın aynı zamanda bir kibarlık erdemi olduğunu gösteren âyetler de vardır (meselâ bk. Bakara 2/189; Hucurât 49/1-3).

Takvânın anlamı konusundaki ilginç örneklerden biri de onun "hayâ" ile ilişkisini gösteren A'râf sûresinin 26. âyetidir: "Ey Âdemoğulları! Size mahrem yerlerinizi örtecek giysi, süslenecek elbise yarattık. Takvâ elbisesi, işte o daha hayırlıdır..." Bu ifadede takvâ, dolaylı bir üslûpla, günah duygularını örtüp kapatan, bastıran bir koruyucu, ruhu bezeyen bir erdem şeklinde takdim edilmiştir. Yani elbise bedeni kapattığı, koruduğu ve süslediği gibi takvâ da hem ruhumuzun kötü duygularını örter hem de ruhumuzu süsler. Böyle olunca takvâ sahibi kişinin kaba, haşin, haksız, isyankâr, şehvet düşkünü, aç gözlü, edepsiz ve hayâsız olması düşünülemez.

Önemle vurgulanması gereken husus, takvânın tâzim, hürmet, saygı, utanma gibi kelimelerle ifade ettiğimiz yüksek ahlâkî faziletler için kullanıldığıdır. Hangi konumda geçerse geçsin, Kur'an'da kullanılan takvâda bu anlam mutlaka vardır. Fakat takvâ, her şeyden önce Allah'a saygı ve O'nun koyduğu kuralları ihlâl etmekten sakınmaktır. Bu sebepledir ki, kanaatimizce, Kur'an'da sık sık tekrar edilen "itteku" ve benzeri ifadeleri "Allah'tan korkunuz" şeklinde tercüme etmek tam olarak Kur'an'ın maksadını yansıtmamaktadır. Zira Kur'an dilinde takvâ, patolojik bir duygu anlamındaki korku değil, –tabir yerindeyse– çok sevdiğimiz, saydığımız ve aynı zamanda azabına uğramaktan kaygı duyduğumuz Allah'ı gücen-

dirmekten korkmak, yani O'na ve O'nun koyduğu dinî ve ahlâkî kanunlara saygı duymaktır. Takvânın bu şekilde tâzimi, ifade ettiğini gösteren güzel örneklerden biri olan Hac sûresinin 30-33. âyetlerinde: **a)** Allah'ın koyduğu kanunlara, ödevlere tâzim göstermek, **b)** Putlara tapmaktan kaçınmak, **c)** Yalancı şahitlikten kaçınmak, **d)** Tevhide bağlı kalmak ve Allah'ın belirlediği şiârlara, yani İslâm'ın alâmetleri olan temel değerlere tâzim göstermekten söz edildikten sonra "Bunlar kalplerin takvâsındandır" buyuruluyor. "Kalplerin takvâsı"ndan maksat, samimi ve riyasız saygı duygusudur. Benzer bir yaklaşım aynı sûrenin 37. âyetinde geçen "Kurbanlarınızın etleri de kanları da Allah'a ulaşmaz; fakat O'na sizin takvânız ulaşır" meâlindeki âyette görülüyor. Bu âyet açıkça, bütün dinî ve ahlâkî faaliyetlerimizi Allah'a saygı ve O'nun rızâsını kazanma niyetiyle yapmamız gerektiğini gösteriyor.

Bazı âyetlerde takvâ, bütün kötülükleri ifade eden "fücûr" kelimesinin zıddı olarak kullanılmıştır. Bununla ilgili birkaç âyetin meâli şöyledir: "(Yemin olsun) nefse ve onu (insan olarak) şekillendirip düzenleyene; ona kötü ve iyi olma kabiliyetlerini (fücûr-takva) verene! Nefsini arındıran elbette kurtuluşa ermiştir. Onu arzularıyla başbaşa bırakan da ziyan etmiştir" (Şems 91/7-10). Bu âyetlerde takvânın anlamı iyice belirginleşmiş bulunmaktadır. Çünkü burada nefsin yani insan ruhunun bütün yetenekleri ve işlevleri arasında iyi olanlarına "takvâ", kötü olanlarına da "fücûr" denilmiştir. Hemen ardından "Nefsini arındıran kurtuluşa ermiştir" buyurularak açıkça takvâ bir ruhî arınma ve gelişme olarak gösterilmiştir. Bunun zıddı olan fücûr ise ruhu kirleten, günahlara batırıp alçaltan duygu, düşünce ve davranışları ifade etmektedir.

Sâd sûresinin 26-28. âyetlerinde takvâ siyasî ahlâkı da içine alacak şekilde kullanılmıştır. Burada verilen ölçülere göre müttaki (takvâ sahibi) bir yönetici, yönetimini adalet ve hakkaniyet ölçülerine göre sürdürür; hüküm ve kararlarında keyfî arzularına uyup Allah'ın tayin ettiği ölçülerden sapmaz. Takvâ sahibi yönetici inançlı kişidir ve kendisi için olduğu gibi halkı için de en iyi, en yararlı olan işleri yapar. Fâcir (kendini günahlarla kirletmiş) yönetici ise kötü arzularına uyup Allah yolundan sapmıştır; o, yönetimiyle ülkeyi bozup tahrip eder.

Kur'an-ı Kerîm'de takvânın karşıtı olarak gösterilen kavramlardan biri de "zulüm"dür. Câsiye sûresinin 19. âyetinde bildirildiğine göre "Kuşkusuz haktan sapanlar (zâlimler) birbirlerinin dostları ve koruyucularıdır, Allah da kendisini sayanların (müttakīler) koruyucu dostudur." Bu âyette zulüm, daha ziyade inkârcıların Allah'a ve İslâmî ilkelere karşı inatçı ve anlamsız direnişlerini, müslümanlara revâ gördükleri haksızlıkları ifade eder.

Açıkça görüldüğü üzere, Kur'an-ı Kerîm'in büyük önem verdiği takvâ kavramı, bütün bu bilgilerden çıkan sonuca göre başlıca şu iki temel anlamı içermektedir: **a)** Takvâ, itikadî konularda yanlış ve bâtıl inançlara kapılmaktan, ahlâkî ve amelî konularda ruhu kirleten kötü duygulardan, fena huylardan; eksik, kusurlu, zararlı ve haksız davranışlardan, İslâm dininde esasları belirlenmiş olan hayat tarzına uymayan bir yaşayıştan sakınmak, uzak durmaktır. **b)** Takvâ, bütün faaliyetlerde, ödevlerin yerine getirilmesinde, her türlü kötülüklerin terkedilmesinde öncelikle Allah'tan ittikadır; yani Allah korkusunu, O'na karşı saygılı olmayı ön plana çıkararak bu saygıyı, davranışların ve hayatın temeli, âyetteki deyimiyle hayatın azığı yani gıdası yapmaktır. İşte takvâ bütün bu erdemleri kapsayan en geniş kapsamlı fazilettir. Bu sebeple de maddî gıdaların bedenimizi beslemesi gibi –konumuz olan âyetin ifadesiyle– "azığın en hayırlısı" olan takvâ da ruhumuzu besler.

198-199. Câhiliye devrinde, barış dönemi sayıldığı için "haram aylar" diye anılan hac mevsimi (zilkade, zilhicce, muharrem ayları) aynı zamanda bir ticaret mevsimiydi; fakat müslümanlar günah olacağı kaygısıyla ihrama girdikten sonra alışverişle meşgul olmuyorlardı. İşte "Rabbinizden bir lutuf beklemenizde sizin için bir günah yoktur" buyurularak müslümanların böyle bir endişeye kapılmalarının gereksiz olduğu, meşruiyet çerçevesinde ihramlı iken de ticaret yapıp Allah'ın lutfundan yararlanabilecekleri bildirilmektedir.

Arafat Mekke'nin 21 km. doğusunda, yaklaşık 14 km2 genişliğinde düz bir alanın adıdır. Bu alana bitişik olan dağ da Arafat ismiyle anılır. Ancak halk arasında, bu dağın devamı gibi duran Cebelirahme adlı küçük tepeye Arafat dağı denilmektedir. Haccın rükünlerinden olan vakfe bayramdan

önce (arefe günü, 9 Zilhicce) bu bölgede yapılır. Bir hadise göre Arafat'ın tamamı vakfe yeridir (Müslim, "Hac", 149); fakat Hz. Peygamber Cebelirahme'nin eteğinde vakfe yaptığı için öteden beri hacılar burada vakfe yapmakta, bu yüzden vakfe Cebelirahme'nin çevresinde yoğunlaşmaktadır. Arafat'ta, güneşin tepe noktasında bulunmasından (bir görüşe göre tan yerinin ağarmasından) gün batımına kadar bir anlık duruş bile vakfe için yeterlidir. Hanefî mezhebine göre arefe günü güneşin tepe noktasına gelmesi anından batmasına kadar Arafat sınırları içinde kalmak vâciptir. Daha sonra Arafat'tan kitleler halinde inilerek Mekke yönündeki Müzdelife'ye doğru yola çıkılır.

Meş'ar-i Harâm Müzdelife bölgesinde bulunan Kuzah dağındaki bir tepenin adıdır; bu tepe dolayısıyla Müzdelife'nin tamamına da Meş'ar-i Harâm denir. Hacılar Arafat'tan sonra buraya gelir ve arefeyi bayrama bağlayan geceyi burada geçirir, ikinci bir vakfe daha yaparlar. 198. âyette bu hususa işaret edildikten sonra, 199. âyette –buyruk sözcüğü içermekle beraber– esasen müslümanların, bir mahşer topluluğu görünümünde, Allah'tan af ve mağfiretler dileyerek, kitleler halinde Mina'ya doğru yola çıkışlarının canlı bir tasvirine yer verilmektedir.

200-202. Müfessirlerin kaydettiği rivayetlere göre İslâm'dan önceki Araplar, haccı tamamladıktan sonra (bazı rivayetlerde Mina'da halkalar halinde oturup) atalarının büyüklüğü konusunda nutuklar çeker, onlarla övünme yarışına girerlerdi. Müslümanlar, dolaylı bir biçimde bu yanlış uygulamayı reddetmeye, bunun yerine müşriklerin atalarını anmalarından daha güçlü bir biçimde Allah'a hamd ve şükredip O'nu anmaya çağrılmaktadır (Taberî, II, 295-297).

İbn Abbas ve Atâ gibi âlimlere isnat edilen başka bir yoruma göre âyetin anlamı genel olup, "Küçük çocuklar babalarını nasıl sevgiyle anar, onlardan yardım, ilgi ve destek beklerse siz de Allah'ı o şekilde, hatta daha güçlü ve canlı olarak zikredin, O'na sığınıp yardımını dileyin" anlamına gelmektedir (Taberî, II, 297; İbn Atıyye, I, 276).

"Ama insanlardan öyleleri vardır ki, Allah'ı anıp dua ederken, 'Ey rabbimiz! Bize bu dünyada ver' derler" meâlindeki ifadede, bu şekilde dua edenlerin, iyi-kötü ayırımı yapmadan sadece "Bize dünyada ver" dedik-

leri bildirilmiş, fakat ne istedikleri belirtilmemiştir. Çünkü sırf dünyayı isteyen kimse dünyanın kulu kölesi olmuş demektir; bu sebeple de o kişi için dünyaya ait her şey iyi demektir. Böyleleri yalnız dünyayı istedikleri için âhiretle ilgili amelleri ihmal ederler, bu yüzden de "Böyle bir kimsenin âhiretten hiç nasibi yoktur." Fakat 201-202. âyetlere göre Allah'tan doğru dilekte bulunanlar ve dolayısıyla O'nun rızâsına liyakat kazananlar, hem bu dünyanın iyiliklerini hem de öteki dünyanın iyiliklerini isterler; inanan insan için en çok korkulan şeylerden biri olan cehennem azabından korkarlar. Dünyada yaptıkları iyiliklerin karşılığını âhirette görecek olanlar bunlardır.

Zemahşerî 201. âyetin metnindeki *hasene* kelimesini, "iyi kulların Allah'tan diledikleri sağlık, geçim rahatlığı, iyi işlerde başarı gibi dünyevî yararlar ile âhiret sevabı" şeklinde özetlemiştir (I, 125). Bunlara erdemli eş, hayırlı evlât, güzel amel, ilim, ibadet gibi başka anlamlar da eklenmiştir (Reşîd Rızâ, I, 237). Buna göre insanın dünyası ve âhireti için yararlı olan her şey hasenedir (hasene ve seyyie terimlerinin anlamları hakkında genişbilgi için bk. En'âm 6/160). Enes b. Mâlik, Hz. Peygamber'in dua ederken en çok bu âyetin "Rabbenâ âtinâ..." bölümünü okuduğunu (Buhârî, "Daavât", 55) ve okunmasını tavsiye ettiğini (Müslim, "Zikir", 23) belirtir. Müslim'in *el-Câmi'u's-sahîh*'inin "Zikir ve Dua" bölümünde, bu âyeti okuyarak dua etmenin fazileti hakkında özel bir bab açılmıştır (9. bab). Fâtiha sûresinin yanında bu âyet de bütün müslümanların namazda ve namaz dışında, her vesileyle okudukları dualar içinde veya sonunda tekrar etmeyi âdet haline getirdikleri, bütün duaların ihmal edilemez bölümüdür.

203. "Belirlenmiş günler"den maksat, "eyyâmü't-teşrîk" denilen tekbir günleri; "Allah'ı zikretmek"ten maksat da bu günlerde, beş vakit namazın farzlarından sonra okunması vâcip olan tekbir sözleridir. Hanbelîler'e ve Hanefîler'in uygulamaya esas olan görüşlerine göre bu tekbirlerin ilki, kurban bayramının arefe günü sabah namazının farzından sonra, sonuncusu da bayramın 4. günü ikindi namazından sonra okunur. Diğer mezheplerdeki yaygın uygulamada teşrîk tekbirlerinin başlangıç vakti bayramın birinci günü öğle namazı, bitiş vakti de dördüncü günü sabah namazıdır.

Âyetteki "iki gün"den maksat, bayramın iki ve üçüncü günleridir. Müfessirlerin yorumuna göre âyette acelesi olan hacıların isterlerse kalan cemreleri bu iki güne sığdırarak üçüncü günün sonunda Mina'dan Mekke'ye dönmelerine izin verilmektedir. Kalanlar ise dördüncü günde de şeytan taşlarlar. Her durumda önemli olan, Allah'a saygı duyup O'nun hoşnutluğunu gözetmek ve en sonunda O'nun huzurunda toplanıp niyetlerimizin ve eylemlerimizin hesabını vereceğimizi unutmamaktır.

204 – 207

وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ فِي الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَيُشْهِدُ اللّٰهَ
عَلٰى مَا فِي قَلْبِهِ وَهُوَ اَلَدُّ الْخِصَامِ ﴿٢٠٤﴾ وَاِذَا تَوَلّٰى سَعٰى فِي
الْاَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ وَاللّٰهُ لَا يُحِبُّ
الْفَسَادَ ﴿٢٠٥﴾ وَاِذَا قِيلَ لَهُ اتَّقِ اللّٰهَ اَخَذَتْهُ الْعِزَّةُ بِالْاِثْمِ
فَحَسْبُهُ جَهَنَّمُ وَلَبِئْسَ الْمِهَادُ ﴿٢٠٦﴾ وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِي
نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللّٰهِ وَاللّٰهُ رَؤُفٌ بِالْعِبَادِ ﴿٢٠٧﴾

Meâli

204. İnsanlardan öylesi vardır ki dünya hayatı konusundaki sözleri senin hoşuna gider; o, hasımların en yamanı olduğu halde kalbinde olana Allah'ı şahit de tutar. **205.** Hâkimiyeti aldığında ise ülkede bozgunculuk çıkarıp ürünleri ve nesilleri yok etmeye çalışır. Allah bozgun-

culuğu sevmez. **206.** Ona, "Allah'tan kork!" dense gururu kendisini günaha sürükler. Ona cehennem yeter! Orası ne kötü bir yataktır! **207.** İnsanlardan öylesi de vardır ki, kendisini Allah'ın hoşnutluğunu kazanmaya adamıştır. Allah, kullarına çok şefkatlidir.

Tefsiri

204-207. Yukarıda biri yalnız dünyayı isteyen, diğeri de hem dünyanın hem de âhiretin iyiliklerini isteyen iki insan tipinden söz edilmişti. Bu âyetlerde yine iki tip insan başka açılardan tanıtılmaktadır. Bunlardan biri güzel sözlü fakat kötü niyetli, bozguncu ve yıkıcıdır; diğeri de "kendisini Allah'ın hoşnutluğuna adamış" olup –âyette zikredilmemekle birlikte– sözün gelişinden açıkça anlaşılmaktadır ki, ötekinin taşıdığı kötü niteliklerden arınmıştır.

Bazı münafıkların Hz. Peygamber'in yanında dost gibi gözüküp arkasından yıkıcı hareketlerde bulunmaları üzerine bu âyetlerin indiği yolunda rivayetler varsa da müfessirlerin çoğunun görüşü, âyetlerin anılan nitelikleri taşıyan herkesi kapsadığı yönündedir (Râzî, V, 187). Râzî'nin de belirttiği gibi Allah Teâlâ bir topluluğu, bazı kötü niteliklerini göstererek yerdiğinde, bundan o kişilerin zatını değil niteliklerini yerdiği anlamı çıkar. Şu halde kim bu kötü nitelikleri taşıyorsa yergiyi de hak ediyor demektir (V, 197-198). Böylece bu âyetler Hz. Peygamber dönemindeki belli bir veya birkaç münafık hakkında inmiş olsa bile münafıklık, riyakârlık, bozgunculuk, tahripçilik gibi kötü huy ve davranışlar konusunda bütün insanlar için bir uyarı ve caydırıcılık değeri taşımaktadır.

"Hâkimiyeti ele aldığında..." diye tercüme ettiğimiz 205. âyetteki ifade, "senin yanından ayrılıp gittiğinde..." şeklinde de anlaşılmıştır. Riyakâr veya münafık tabiatlı kişiler genellikle insanın yanında hoşa gidecek sözler söyler, sözlerinin doğruluğuna Allah'ı şahit bile koşarlar. Ayrılıp gittiklerinde veya herhangi bir yöneticilik elde ettiklerinde ise kötü ruhlu olmaları, düşmanlık duyguları taşımaları sebebiyle önceki konuşmalarının aksine, insanların geçimlerine ve nesillerine zarar vermek gibi yıkıcı ve düşmanca davranışlarda bulunurlar. Muhammed Abduh'un yorumuna göre buradaki "ürünleri ve nesilleri yok etme" ifadesi bir deyim olup bununla kötülerin, bencil isteklerini ve tutkularını tatmin etmek uğruna insanları her türlü ağır sıkıntılar içine sokmaları kastedilmiştir (Reşîd Rızâ, II, 248).

Aynı bölümü "hâkimiyeti ele alma" mânasında yorumladığımızda söz konusu âyetler ikiyüzlü ve aldatıcı siyasetçilere karşı uyarı anlamı da taşımaktadır. Gerçekten kendilerini barışçı, insancıl, haksever gibi yaldızlı niteliklerle takdim eden bazı münafıkların, işbaşına geldiklerinde ilk iş olarak insanların "ürünlerini" yani gelir kaynaklarını kurutmaya, "nesillerini" bozmaya kalkıştıkları sıkça görülmektedir.

Hucurât sûresinde de bildirildiği üzere (bk. 49/12) müslümanların genellikle insanlar hakkında hüsnüzan beslemeleri esas olmakla birlikte konumuz olan âyetler, hüsnüzannın olur olmaz insanların her söylediklerine aldanıp kapılma, her yüze gülene ahmakça inanma anlamına gelmediğini göstermekte ve böylece önemli bir uyarı değeri taşımaktadır.

"Allah'tan kork!" şeklinde çevirdiğimiz 206. âyette geçen ifadedeki takvâ kökünden gelen kelime aslında, "müminin Allah'a duyduğu derin saygıdan dolayı bu tür münafıkça tutum ve davranışlardan uzak durması" anlamına gelmektedir. Bu da gösteriyor ki insanı münafıklık, riyakârlık, fitne ve fesatçılık gibi ahlâksızca davranışlardan alıkoyacak en güvenilir erdem takvâdır. Zira Allah'a saygısı olan bu anlamda O'ndan korkan insanın doğru olan her kurala da saygılı olacağı açıktır. Aynı âyet insanların takvâ erdemine ulaşabilmeleri ve her durumda dürüstçe davranabilmeleri için gurur, kibir gibi egoist ve yıkıcı duyguları aşmaları gerektiğini göstermektedir. Zira bu tür duygular, yapılan uyarıların haklılığı üzerinde düşünüp taşınmayı engellemekte, hatta giderek daha kötü ve yanlış davranışlara sürüklemektedir. Bu yüzden âyette "Artık onun, cehennemi boylamaktan başka yolu kalmamıştır" anlamında, "Ona cehennem yeter" buyurulmuştur.

Buna göre insanın, "İyi ve doğru olan nedir?" gibi bir soruyu içtenlikle sorması, böyle bir arayışa yönelebilmesi, bu husustaki uyarıları sağlıklı değerlendirebilmesi için önce gurur, kibir vb. saptırıcı duyguların tutsaklığından kurtulup Allah'ın buyruğunu kendisine ölçü alması, rehber edinmesi gerekir. İşte 207. âyette "İnsanlardan öylesi de vardır ki, kendisini Allah'ın hoşnutluğunu kazanmaya adamıştır. Allah, kullarına çok şefkatlidir" buyurularak bu şekilde bir içtenliğe, temiz ve dürüst dindarlığa işaret edilmiştir. Şu halde insan kendini ya nefsânî tutkularını tatmine adar ya da Allah'ın hoşnutluğunu kazanmaya adar. Bu da insanın bütün davranışları hususunda iki farklı ölçü verir: İlk ölçüyü esas alan insan kişisel çıkar

sağlayan davranışlara, ikincisini esas alan ise Allah'ın hoşnut olacağı davranışlara yönelir. 200-201. âyetleri dikkate alarak bunlardan ilkinin yalnız dünyayı isteyen, ikincisinin ise hem dünyanın hem de âhiretin iyiliğini isteyen insan olduğunu düşünebiliriz. Allah daima mutlak olarak iyi ve doğru olan davranışlardan hoşnut olacağına göre, "kendini Allah'ın hoşnutluğunu kazanmaya adayan" insan inancında, amelinde ve ahlâkında en doğruyu bulmaya, kısaca bütün davranışlarında elinden geldiğince iyi olmaya çalışacaktır. Böylece konumuz olan âyetlerle 200 ve 201. âyetleri birlikte değerlendirerek, yöneticilik mevkiine seçilecek kişilerde –meslekî yetişmişlik yanında– kendisini dünya tutkularından, gurur, kibir gibi olumsuz duyguların etkisinden koruyan; bu suretle zulüm, baskı, riyakârlık, ikiyüzlülük, düşmanlık, bozgunculuk, yıkıcılık gibi toplumsal zararlara ve huzursuzluklara yol açan kötülüklerden alıkoyan; Allah'ın hoşnutluğuna uygun davranmak öyle gerektiriyorsa bütün şahsî menfaatlerini bile terkettiren bir ruhsal gelişmişliğin, bu anlamda bir dindarlık duyarlılığının bulunup bulunmadığına da bakmamız gerektiğini düşünebiliriz.

Yüce Allah'ın söz konusu âyetlerin sonunda, "Allah, kullarına çok şefkatlidir" buyurması son derece anlamlıdır. Zira O'nun bu çok yararlı bilgileri vermesi, gerçek insanlığın ölçüleri konusunda açıklamalar yapması, kullarına şefkatinin bir ifadesidir. Allah, tarih boyunca insanlara peygamberler gönderip kitaplar indirerek onları vahyin ışığı ile aydınlatmasaydı insanların hayvanlardan ne farkı olacaktı? Şu halde Allah'ın insanlara verdiği bütün bu bilgiler, koyduğu bütün kurallar yine insanların kendi iyilikleri için olup bundan dolayı O'nun kendisi için bir yarar gözetmesi düşünülemeyeceğine, buna asla ihtiyacı olmadığına göre bütün bu hükümleri yalnız kullarına olan sevgi ve şefkatinden dolayı koymuş ve bildirmiş olmalıdır, başka bir ihtimal mevcut değildir.

208 – 210

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا ادْخُلُوا فِي السِّلْمِ كَٓافَّةًۖ وَلَا تَتَّبِعُوا
خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِۜ اِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُب۪ينٌ ﴿٢٠٨﴾ فَاِنْ زَلَلْتُمْ

مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْكُمُ الْبَيِّنَاتُ فَاعْلَمُوا أَنَّ اللّٰهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ﴿٢٠٩﴾
هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَهُمُ اللّٰهُ فِي ظُلَلٍ مِنَ الْغَمَامِ وَالْمَلٰٓئِكَةُ
وَقُضِيَ الْأَمْرُ وَإِلَى اللّٰهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ ﴿٢١٠﴾

Meâli

208. Ey iman edenler! Hep birden barışa girin. Sakın şeytanın peşinden gitmeyin; çünkü o, apaçık düşmanınızdır. **209.** Size açık seçik kanıtlar geldikten sonra yine de yalpalarsanız bilin ki Allah güçlüdür, hakîmdir. **210.** Onlar, ille de Allah'ın ve meleklerin, bulutların gölgeleri arasından çıkıp gelmesini ve işin bitirilmesini mi bekliyorlar! Bütün işler Allah'a dönecektir!

Tefsiri

208. Metindeki *silm* kelimesi, "uzlaşma, barış, teslimiyet, itaat" demektir (Reşîd Rızâ, II, 256). Râgıb el-İsfahânî'nin tanımına göre silm, "bir insanın diğerinden zarar görmemesi, iki tarafın birbirine güvenmesi" anlamına gelir (*el-Müfredât*, "slm" md.). Silmin bu son anlamını en iyi ifade eden Türkçe karşılığı ise "barış" kelimesidir. Aynı kökten gelen İslâm kelimesinde hem "teslimiyet ve itaat" hem de "barışa katılma" anlamı olduğu için (bk. Râgıb el-İsfahânî, gös. yer.), tefsirlerde silm kelimesi "İslâm" diye de açıklanmıştır (*İslâm* kelimesinin anlamı konusunda bilgi için ayrıca bk. Âl-i İmrân 3/19). Her ne kadar âyetin "ey iman edenler" diye başlamasına bakarak silmin İslâm anlamına geldiği şeklindeki açıklamanın isabetli olmayacağı düşünülebilirse de, mümin ve müslüman oldukları halde dinin buyruklarına tam olarak uymayan, hatta yaşayışlarına bakıldığında gayri müslimlerden farklı oldukları bile anlaşılamayan insanların her dönemde bulunabildiği dikkate alınarak âyeti, "Ey iman edenler! Hepiniz İslâm'a tam olarak girin; onun gereklerini eksiksiz yerine getirin ve bu suretle doğru dürüst müslüman olun. Müslümanlığın

gereklerinden biri olmak üzere dostluk ve barışa yönelin, Allah'a itaat edin; apaçık düşmanınız olan şeytanın kışkırtmalarına uyarak yukarıda anılanlar gibi dışı başka içi başka olmayın. Sözünüzle yaşayışınız uyumlu olsun; ikiyüzlülük yapmayın, birbirinize karşı düşmanca duygular besleyip fitne ve fesat çıkarmayın" şeklinde anlamak uygun görünmektedir. Taberî ve diğer müfessirlerin kaydettiği bir yoruma göre âyetin muhatabı yahudilerdir. Buna göre âyette "Ey Tevrat'a inananlar! Hep birlikte barış ve teslimiyet dini olan İslâm'a girin…" buyurulmuştur.

209. Kuşkusuz buraya kadarki âyetlerde başlıca örneklerine işaret edilen konularda sırf bilgisizlik yüzünden yanlış yapanlar mâzur görülürse de, o konularda Allah'ın "açık seçik kanıtlar"ı, âyetleri indikten sonra hâlâ yalpalamaya, kötülükler yapmaya devam edenlerin artık mazeretleri yoktur. Güçlü ve hakîm olan Allah, onları cezalandırmaya muktedirdir ve –eğer bir sebeple affetmezse– cezalandıracaktır. Çünkü Allah hangi yolun silm yolu (İslâm, barış, güven, itaat ve teslimiyet), hangi yolun şeytanın ve şeytanca düşünceler taşıyanların yolu olduğunu bildirmiş; bu konularda kullarını aydınlatıp uyarmıştır; buna rağmen yoldan sapanları cezalandıracağını da açıklamıştır. Bu şekilde günah işlemekte ısrar edenlere âyette Allah'ın kudretinin hatırlatılması onları tehdit anlamı taşımaktadır. Ayrıca O'nun hakîm olarak anılması hem vereceği cezanın her bakımdan adaletli ve yerinde olacağına hem de kötülük edenleri cezalandırması yanında, iyilik yapanları da ödüllendireceğine işaret etmektedir (Râzî, V, 211).

210. "Allah'ın gelmesi" anlamındaki ifade çeşitli kelâmî doktrinlere göre değişik şekillerde açıklanmıştır. Müşebbihe veya Mücessime diye anılanlar dışındaki bütün İslâm âlimleri, "gelme" fiilinin yaratılmışlara ait bir eylem olduğunu, Allah'ın bu tür eylemlerle nitelendirilemeyeceğini kabul etmişler; bunlardan Selefîler "müteşâbih" denilen bu tür âyetlerin gerçek anlamını Allah'tan başkasının bilemeyeceğini, dolayısıyla bunları te'vil ve tefsir etmenin câiz olmadığını, Kur'an'da geçtiği gibi kabul edip mânasını Allah'a havale etmek gerektiğini savunurken, kelâm bilginlerinin çoğunluğu bu tür ifadeleri Arap dilinin kurallarına ve İslâm dininin genel ilkelerine uygun biçimde yorumlama (te'vil) gereğini duymuşlar; bu cümleden olmak üzere konumuz olan âyetteki "Allah'ın gelmesi" ifa-

desini, "Allah'ın âyetlerinin, hükmünün, buyruğunun veya azabının gelmesi" gibi değişik şekillerde açıklamışlardır (bk. İbn Atıyye, I, 283; Râzî, V, 213-214). Râzî'nin yer verdiği bir yoruma göre âyetin amacı, bütün günahkârların yargılanmak üzere hükümdarların en güçlüsü olan yüce hâkimin huzuruna çıkarılacakları kıyamet gününün azametini, dehşet ve şiddetini tasvir etmektir.

Bulut genellikle rahmet kaynağı olarak kabul edilirken Allah'ın hükmünün veya azabının, "bulutların gölgeleri arasından" gelmesi, âhirette günahkârlar için beklenmedik bir durumu ifade eder. Buna göre onlar rahmetin gelmesini umdukları bulutlardan azabın gelmesi karşısında şaşkınlık ve dehşete kapılacaklardır. Başka bir yoruma göre âyetteki bulutlardan maksat, kul ile ilâhî hakikat arasındaki perdelerdir. Âhirette bu perdeler kalkacak, dolayısıyla Allah ve meleklerle ilgili metafizik gerçekler, "bulutların gölgeleri arasından" doğar gibi açığa çıkacak; böylece Allah ve melekler hakkındaki bilgisizlik silinip gidecek; Allah'ın varlığının hakikati inanan ve inanmayan herkes için âhirette apaçık ortaya çıkacaktır (Reşîd Rızâ, II, 266). İşte o zaman "iş bitirilmiş" olacak, yani artık tövbe edip hayırlı işler yapma ve bağışlanma imkânı kalmayacak, herkes hak ettiğinin karşılığını bulacaktır. Sonuç olarak "Bütün işler Allah'a döner" yani en sonunda her şey daima O'nun iradesi yönünde olup biter. O'nun sarsılmaz kanunları hükmünü daima sürdürür ve bu kanunlar uyarınca vahyin uyarılarından nasibini alıp gerçeğe ve iyiliğe yönelenler ebedî kurtuluşa erer; bu uyarılara rağmen yanlışlarda ve kötülüklerde ısrar edenler hak ettikleri cezayı çekerler. Allah'ın âyetleri her şeyi apaçık haber verdiği halde hâlâ kötülük işlemeye devam edenler, başlarına böyle bir geri dönülemez durumun gelmesini mi bekliyorlar? Böylece âyet inanmayan veya inandığı halde günah işlemekten çekinmeyen bütün insanlar için bir uyarı amacı taşımaktadır.

Âyet, "Resulüm! Yoksa o inkârcılar, 'Allah ve melekler bulutların karanlığından çıkıp gelmedikçe, yani bizler Allah'ı ve melekleri apaçık görmedikçe sana inanmayacağız' mı diyorlar?" şeklinde de açıklanmıştır. Nitekim yahudilerin Hz. Mûsâ'dan, putperest Araplar'ın da Hz. Muhammed'den bu tür isteklerde bulunduklarını bildiren âyetler vardır (Bakara 2/55; Nisâ 4/153). Bu yorum dikkate alındığında "Allah'ın gelmesi"ni yukarıda özetlendiği biçimiyle belli bir kelâmî doktrine göre te'vil etmeye gerek kalmaz.

211

سَلْ بَنِي إِسْرَائِيلَ كَمْ آتَيْنَاهُمْ مِنْ آيَةٍ بَيِّنَةٍ وَمَنْ يُبَدِّلْ
نِعْمَةَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُ فَإِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ ﴿٢١١﴾

Meâli

211. İsrâiloğuları'na sor: Onlara nice apaçık âyet verdik! Kim Allah'ın nimetini kendisine geldikten sonra değiştirirse bilsin ki Allah cezalandırmada çok şiddetlidir.

Tefsiri

211. İsrâiloğulları'ndan maksat Hz. Peygamber dönemindeki Medine yahudileri, sorunun konusu ise geçmişte yahudilerin yaptıklarıyla ilgilidir. Burada Hz. Peygamber'e hitaben, "İsrâiloğulları'na sor" buyurulmasından, yahudi din tarihinin müslümanlar için bir ibret ve ders kaynağı olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Bir önceki âyette inanmayan veya inandıkları halde günah işlemekten çekinmeyenler ya da Allah'ı ve melekleri apaçık görmedikçe inanmayacaklarını söyleyenler hakkında uyarılar yer almıştı. 211. âyette ise geçmişte bu tür uyarılara birçok defa muhatap olmuş bulunan İsrâiloğulları'nın tutumları ve başlarına gelenler örnek ve ibret olarak gösterilmekte; Allah tarafından onlara aydınlatıcı ve uyarıcı mahiyette nice âyetlerin verildiği veya peygamberlerinin doğruluğunu kanıtlayan mûcizelerin, belgelerin sergilendiği belirtilmekte, buna rağmen Allah'ın nimetini değiştirdiklerine işaret edilmektedir. "Allah'ın nimetleri"nden maksat O'nun âyetleridir; çünkü o âyetler insanların hidayet bulmalarını sağlamak üzere gönderilmiştir. Bir kimse Allah'ın âyetlerini inkâr eder, onlardan yüz çevirir ve bu yüzden hidayetten mahrum kalırsa onların değerini ve önemini takdir etmemiş olur. Âyette bu tutum "nimeti değiştirmek" diye ifade edilmektedir (başka bir

âyette de "Allah'ın lutfettiği nimete nankörlükle karşılık verme" ifadesi yer almaktadır; bk. İbrâhim 14/28). Çünkü nimetin asıl işlevi hidayet sağlamak iken, onu reddeden ya da önemini takdir edemeyip nankörlük gösteren kimse, bu tutumuyla imanı küfre, hidayeti dalâlete ve sonuçta mutluluğu azaba çevirmiş olur (İbn Âşûr, II, 291). Nitekim âyette bu şekilde davrananların Allah'ın şiddetli cezasına müstahak oldukları bildirilmektedir.

212

زُيِّنَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا وَيَسْخَرُونَ مِنَ الَّذِينَ اٰمَنُوا
وَالَّذِينَ اتَّقَوْا فَوْقَهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ وَاللّٰهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ
بِغَيْرِ حِسَابٍ ﴿٢١٢﴾

Meâli

212. İnananlarla alay ederek inkâra sapanlar dünya hayatının çekiciliğine kapıldılar. Ama Allah'tan korkanlar onlardan kıyamet gününde üstün olacaklardır. Allah dilediğine hesapsız rızık verir.

212. Burada da iki insan tipi yer almaktadır: Biri dünya hayatının yani dünyanın geçici zevk ve menfaatlerinin, şan ve şöhretinin, makam ve mevkiinin çekiciliğine kapılıp kalıcı iyiliklerden uzaklaşan, geçici ve aldatıcı şeyleri değer ölçüsü sayarak, bunlara sahip olmayan veya kalıcı değerler olarak görüp önemsemeyen müminlerle alay etme ilkelliğini gösteren inkârcılar; diğeri de onların alay ettikleri, fakat herkesin gerçek değerinin ölçüldüğü kıyamet gününde onlardan üstün tutulacak ve sonuçta Allah'ın hesapsız lutuflarını kazanacak olan takvâ sahipleri yani dinî duyarlılığı ve sorumluluk bilinci yüksek müminlerdir.

213 – 214

كَانَ النَّاسُ اُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللّٰهُ النَّبِيّٖنَ مُبَشِّرٖينَ وَمُنْذِرٖينَ
وَاَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِيَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ فٖيمَا اخْتَلَفُوا
فٖيهِ وَمَا اخْتَلَفَ فٖيهِ اِلَّا الَّذٖينَ اُوتُوهُ مِنْ بَعْدِ مَا جَاۤءَتْهُمُ الْبَيِّنَاتُ
بَغْيًا بَيْنَهُمْ فَهَدَى اللّٰهُ الَّذٖينَ اٰمَنُوا لِمَا اخْتَلَفُوا فٖيهِ مِنَ الْحَقِّ
بِاِذْنِهٖ وَاللّٰهُ يَهْدٖي مَنْ يَشَاۤءُ اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقٖيمٍ ﴿٢١٣﴾
اَمْ حَسِبْتُمْ اَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَأْتِكُمْ مَثَلُ الَّذٖينَ
خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ مَسَّتْهُمُ الْبَأْسَاۤءُ وَالضَّرَّاۤءُ وَزُلْزِلُوا حَتّٰى
يَقُولَ الرَّسُولُ وَالَّذٖينَ اٰمَنُوا مَعَهُ مَتٰى نَصْرُ اللّٰهِ اَلَا اِنَّ نَصْرَ اللّٰهِ
قَرٖيبٌ ﴿٢١٤﴾

Meâli

213. İnsanlar bir tek ümmet idi. Sonra Allah, müjdeciler ve uyarıcılar olarak peygamberleri gönderdi; onlar aracılığı ile anlaşmazlığa düştükleri konularda insanlar arasında hüküm vermek için gerçeği içeren kitabı indirdi. Ancak kendilerine apaçık gerçekler geldikten sonra aralarındaki kıskançlık yüzünden, o kitap hakkında, sadece onun verildiği kimseler anlaşmazlığa düştüler. Sonra Allah kendi iradesiyle,

onların, hakkında ayrılığa düştükleri gerçeği müminlere gösterdi. Allah dilediğini doğru yola iletir. **214.** Yoksa sizden öncekilerin çektikleriyle karşılaşmadan cennete girebileceğinizi mi sandınız? Onlar öylesine yoksulluk ve sıkıntı çekmişler, öyle sarsılmışlardı ki peygamber ve yanındakiler, "Allah'ın yardımı ne zaman gelecek?" diye niyaz ettiler. Bilesiniz ki Allah'ın yardımı yakındır.

Tefsiri

213. *Ümmet* "bir din üzerinde birleşen topluluk" demektir (Taberî, II, 335; ayrıca bk. Bakara 2/134). Âyetteki ümmet kelimesinin aralarında ortak inanç ve değerlerin bulunduğu, birlik ve beraberlik içinde yaşayan bireylerden oluşan topluluğu ifade ettiği anlaşılmaktadır. Burada iki konu kapalı bulunmaktadır: **a)** Bu ilk ümmetle hangi dönemdeki hangi topluluk kastedilmiştir? **b)** Bu ilk topluluğun ortak inanç ve yaşayışları hak mı yoksa bâtıl mı idi? Bazı müfessirler âyetin lafzından yola çıkarak ilk insan topluluğunun hak üzerinde değil, bâtıl üzerinde olduğunu ileri sürmüşlerse de, tefsirlerde bu ilk topluluğun hak üzerinde olduğu görüşü ağırlık kazanmıştır. Bu çerçevede yukarıdaki sorularla ilgili olarak ileri sürülen görüşlerin başlıcaları şöyledir: **1.** Bu ümmet Hz. Âdem'le Hz. Nûh arasında yaşamış olan on nesildir. Bunların inanç ve yaşayışları düzgündü; sonradan sapmalar ve farklı inançlar ortaya çıkınca Allah peygamberler gönderdi. **2.** İnsanlardan maksat Hz. Âdem ve onun çocukları, ümmetten maksat da onların inandığı hak dindir. Âdem aleyhisselâm doğru din üzerindeydi. Sonradan nesillerinde çekişmeler, kıskançlık ve sapmalar baş gösterince Allah Teâlâ peygamberler gönderdi. **3.** Âyette somut bir insan topluluğundan değil insanların fıtratlarında, yaratılışlarının özünde bulunan hak dine, doğru inanç ve yaşayışa yatkınlıktan bahsedilmektedir. Buna göre insanlar yaratılıştan iyidirler; bir tek ümmet oluşturacak fıtrat ve tabiata sahiptirler. Sapmalar ise dış sebeplerin etkisiyle sonradan ortaya çıkmakta olup bu sapmaları önlemek veya düzeltmek için peygamberler gönderilmiştir. Nitekim "Her doğan fıtrat üzere doğar; daha sonra ana babası onu yahudi, hıristiyan veya mecûsî yapar" (Buhârî, "Cenâiz", 80, 93; Müslim, "Kader", 22-25) anlamındaki hadiste de bu gerçek ifade edilmiştir (Taberî, II, 334-337; İbn Atıyye, I,

285-287). **4.** Âyet genel insanlık tarihiyle değil, özel olarak Hz. Mûsâ'dan sonraki yahudilerle ilgilidir. Buna göre yahudiler başlangıçta bir tek ümmet olarak Mûsâ'ya inanıp onun izinden gidiyorlardı. Fakat sonradan kıskançlık ve isyankârlık duygularına kapılarak ihtilâfa düştüler; Allah da tekrar durumlarını düzeltmelerini sağlamak üzere peygamberler gönderdi. **5.** Mu'tezile'nin önde gelen âlimlerinden Kadı Abdülcebbâr ise âyeti şu şekilde anlamıştır: İnsanlar temelde tek bir ümmet olarak, Allah'ın varlığını ve sıfatlarını kabul etmek, Allah'a kulluk ve şükretmek; zulüm, yalancılık, cahillik vb. kötülüklerden kaçınmak gibi aklî gerçekleri ve doğruları kavrayıp benimsiyorlardı. Konumuz olan âyetin üslûbundan da peygamberler gönderilmesinden önceki insanların "akıldan istifade ile düzenlenmiş bir şeriat içinde bulundukları" anlaşılmaktadır. Daha sonra ortaya çıkan çeşitli sebepler yüzünden insanlar arasında ihtilâflar doğmuş; bunun üzerine Allah Teâlâ onların bilgilerini ve inançlarını desteklemek üzere peygamberler göndermiştir (Râzî, VI, 13). **6.** M. Reşîd Rızâ ise âyetteki ümmet kelimesini dinî bir terim olarak anlamama eğilimindedir. Ona göre Allah Teâlâ ilk insanları, biyolojik varlıklarını tek başlarına sürdüremeyecek derecede birbirine bağımlı olarak yarattı. Bu durumda onlar, bedensel ve ruhsal ihtiyaçlarını ancak toplu olarak yaşayıp güçlerini birleştirerek karşılayabilirlerdi. Bu sebeple insanlar başlangıçta bir tek topluluk olarak yaşıyorlardı. Öte yandan insanların farklı görüşlere sahip olmaları ve farklı çıkarlar gözetmeleri, aralarında ihtilâflar doğmasına da yol açtı. Bu ihtilâfların ümmet arasındaki birliği bozmasını önlemek, ilişkileri hak ve adalet ölçülerine göre düzenlemek üzere peygamberler gönderildi. Peygamberler insanlara, belirlenmiş görevlere uymaları, haklarına razı olmaları halinde elde edecekleri dünya-âhiret hayır ve mutluluğunu müjdeliyor; âkıbetlerini göz önüne almadan kısa zevklerine aldanmaları halinde ümitlerinin boşa çıkacağını, işlerinin sonuçsuz kalacağını ve nihayet âhiret azabına çarptırılacaklarını bildirerek onları uyarıyorlardı (II, 282).

Sonuç olarak âyetten anlaşıldığına göre insanlar, temelde temiz bir yaratılışa (fıtrat), hakkı kabul edip uygulamaya yatkın bir tabiata sahip olarak yaratılmışlardır ve –belki– başlangıçta, basit de olsa uyumlu ve düzenli bir topluluk olarak da yaşamışlardı. Fakat iptidai hayat şartları

karşısında dayanışma ve paylaşmanın hayatî önem taşıdığı ilk devirlerden sonra zamanla insanların zihinsel yetenekleri ve ihtiyaçları geliştikçe, belki sayıları çoğaldıkça, insanlar kavim ve kabilelere bölündükçe, tabiatın zorlukları karşısında başarılar kazandıkça aralarında çatışma eğilimleri de gelişmeye başladı; sürtüşmeler arttı. Kimi insanlar yanlış düşünmeye, kişisel çıkarlarını hak ve adalet ölçülerinin üstünde tutmaya başladılar; böylece doğru olmayan görüş, inanç ve davranışlara saptılar. Nihayet insanlar arasında geniş çaplı çözülmeler, toplumsal ihtilâflar ve çekişmeler ortaya çıktı. Bunun üzerine yüce Allah tarafından peygamberler gönderildi, kitaplar indirildi. Bu peygamberler iyi yolda olan insanlara dünya ve âhirette kazanacakları güzellikleri müjdelediler; kötü yoldan gidenleri uğrayacakları sıkıntılar ve cezalar konusunda uyardılar. Allah Teâlâ, bu peygamberler silsilesinin son halkası olmak üzere insanlığa Hz. Muhammed'i ve onunla birlikte son kutsal kitap olmak üzere Kur'an'ı gönderdi. Hz. Muhammed pek çok bakımdan ihtilâfa düşmüş ve çözülmüş olan insanlığı yeniden toparlamak, aslî fıtratına döndürmek, onları hidayete yöneltmek, doğru inanç ve davranış ilkelerinde birleşmiş "bir tek ümmet" haline getirmek için çalışmıştır. Az önce geçen "Ey iman edenler! Hep birden barışa (barış, itaat, teslimiyet ve kurtuluş dini olan İslâm'a) girin. Sakın şeytanın peşinden gitmeyin; çünkü o, apaçık düşmanınızdır" meâlindeki âyet de Kur'an'ın insan oğluna aslî fıtratını, özündeki iyiliği koruma, kötülüğe başkaldırma yolundaki çağrısıdır. Müslüman âlimlerin İslâm'ı insanlığın fıtrî dini ve dolayısıyla Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar bütün peygamberlerin tebliğ ettiği dinlerin özü ve esası olarak kabul etmeleri de aynı düşünceye dayanmaktadır. Kur'an-ı Kerîm'de buna işaret eden pek çok âyet vardır (meselâ bk. Bakara 2/131-132, 136; Nisâ 4/163; Mâide 5/69; Hac 22/78).

Allah Teâlâ geçmişte, insan oğlunun cehaleti yüzünden ortaya çıkan yanlış inanç ve yaşayış tarzlarını ortadan kaldırmak için peygamberler göndermiş, kitaplar indirmiş, bu suretle insanlar yeniden hidayete kavuşmuşlar; fakat zamanla kitap indirilen kavimler arasında da ihtilâflar çıkmıştır. Bu ihtilâflar iyi niyete dayalı mâkul ve meşrû anlayış farklarından kaynaklanacağı gibi kötü niyetle de çıkarılmış olabilir. Âyette "aralarındaki kıskançlık yüzünden" ifadesinden anlaşıldığı üzere, ikinci türden

ihtilâfların kınandığı görülmektedir. Burada "kıskançlık" kelimesiyle açıklanan "bağy", zulüm ve haksızlık gibi daha başka olumsuzlukları da içerir. Buna göre insanlar ilâhî kitabın anlamını daha iyi kavrayıp gereğini yerine getirmek için zihinsel çaba gösterirken farklı anlayışlar geliştirip bazı fikrî ve amelî konularda ihtilâfa düşebilirler ve buradan, mezhep denilen çeşitli anlayış farkları ortaya çıkabilir. Bu, geçmiş dönemlerde olmuştur, müslümanlar arasında da görülmüş ve görülmektedir. Fakat tartışmaların asıl sebebi gerçeği bulmak ve gereğince amel etmek gibi samimi bir arayış olmayıp da kıskançlık, haksızlık, düşmanlık, öfke ve kin gibi ahlâk dışı etkenler olursa, bunların ortaya çıkardığı ihtilâf dinin temel ilkelerini sarsacak, yozlaştıracak ve onu zararlı bir kurum haline getirecek boyutlara kadar varabilir. Bu da hem dinî hem de toplumsal bakımdan fitneler doğuracağı için –ki tarihte bunun örneklerine çokça rastlanmaktadır– âyette özellikle bu şekildeki ihtilâflara dikkat çekilmiş; ardından da müslümanlar kastedilerek, "Sonra Allah, izniyle, o geçmişteki kavimlerin hakkında ayrılığa düştükleri gerçeği müminlere gösterdi" buyurulmuştur. Şu halde insanlar kıskançlık, haksızlık, kin ve öfke gibi olumsuz duyguların esiri olarak ihtilâfa düşüp haktan sapmışlar; sonunda yüce Allah, onları yeniden hakka döndürmek üzere İslâm dinini göndermiş, Kur'an'ı indirmiş; izni ve iradesiyle bu dine inananları bütün dinlerin özü olan hakka ulaştırmış, sırât-ı müstakîme kavuşturmuştur.

214. İslâm'ın başlangıç yıllarında inkârcıların baskılarından bunalan müminleri hem teselli etmek hem de uyarmak maksadıyla indiği rivayet edilen (iniş sebebine ilişkin rivayetler için bk. Taberî, II, 341; Râzî, VI, 19) bu âyette müminlere, nihaî başarının, iyilikler uğrunda gösterilecek özverilere bağlı olduğu şeklindeki ilâhî yasa hatırlatılmaktadır. Bir önceki âyette Allah Teâlâ'nın müminlere hakkı gösterdiği, bildirdiği, onları sırât-ı müstakîme yönelttiği belirtilmişti. Fakat bu, işin başlangıcıdır. Geçmişteki ümmetlerden bazıları, nefislerinin kıskançlık, kin vb. olumsuz duygularına kapılarak kutsal kitapları ve dolayısıyla dinleri konusunda derin ihtilâflara düşüp dalâlete saptıkları gibi bazıları da yoksulluk ve sıkıntılarla denenmişler, sonuna kadar imanlarında sebat edenler, Allah'ın yardımının geleceği konusunda ümitlerini yitirmeyenler, gös-

terdikleri sabır ve dayanıklılıkla hem O'nun yardım ve desteğini hem de cennetini kazanmışlardır. Bu Allah'ın bir kanunudur. Şu halde İslâm ümmeti de gerektiğinde bu tür sıkıntılardan geçeceklerdir. Nitekim eski peygamberler ve onların ümmetleri gibi Hz. Muhammed ve onun ashabı da imanlarını ve kutsal değerlerini rahatlarının üstünde görmüşler; bu değerleri koruma ve güçlendirme uğruna maddî ve bedensel yararlarını sonuna kadar feda etmeyi göze almışlar; büyük acı ve sıkıntılara katlanmışlardır. Allah'ın rahmetinden asla ümitlerini kesmemişler, aksine "Allah'ın yardımı ne zaman gelecek!" diye sarsılmaz bir imanla onu bekleyerek, şartların gerekli kıldığı yöntemlerle mücadelelerini sürdürmüşlerdir. Bir yoruma göre onlar, "Allah'ın yardımı ne zaman gelecek!" diye yakarırken, Allah'ın kendilerini düşmanları karşısında yenilgiye uğratmayacağına inandıkları için, "Muhakkak ki Allah'ın yardımı yakındır" diyerek, sordukları soruyu yine kendileri cevaplandırmışlar; "Ya rabbi! Vaadine güvendik dayanıyoruz" demişlerdir (Râzî, VI, 21-22). Nihayet ormanlık arazinin yağmur bulutlarını çekmesi gibi onların bu büyük imanları, sabır, sebat ve fedakârlıkları da Allah'ın yardım ve desteğini üzerlerine çekmiştir. Böylece hem dünyada zafere ulaşıp müslümanlıklarını yaşatmışlar, İslâm'ı güçlendirmişler hem de cennete girmeye hak kazanmışlar; hatta içlerinden bazıları daha hayatta iken cennetle müjdelenmişlerdir.

215

يَسْـَٔلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَۜ قُلْ مَٓا اَنْفَقْتُمْ مِنْ خَيْرٍ فَلِلْوَالِدَيْنِ
وَالْاَقْرَب۪ينَ وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاك۪ينِ وَابْنِ السَّب۪يلِۜ وَمَا تَفْعَلُوا
مِنْ خَيْرٍ فَاِنَّ اللّٰهَ بِه۪ عَل۪يمٌ ﴿٢١٥﴾

Meâli

215. Sana ne harcayacaklarını soruyorlar. De ki: "Harcayacağınız mal, ana baba, yakınlar, öksüzler, yoksullar ve yolcular için olmalıdır. Hayır olarak ne yaparsanız muhakkak ki Allah onu bilir."

Tefsiri

215. Sûrenin bu ve bundan sonraki âyetleri –geçmiş dönemlere ait ibret verici iki anekdot dışında (246-253, 258-260)– ibadet, ahlâk ve muâmelâta ilişkin düzenlemeler getirmekte, hükümler koymaktadır. İlk hüküm malî yardımlarda kimlere öncelik verileceğine ilişkindir.

Sözlükte "malı harcama, tüketme" anlamına gelen *infak* ahlâkî bir terim olarak genellikle "Allah rızâsı için çeşitli hayır yollarında harcamada bulunma, muhtaçların nafakasını sağlama" anlamını ifade eder ve bu anlamıyla zekât, fıtır sadakası gibi zorunlu malî ibadetler yanında sadaka türünden gönüllü hayırları da içine alır. Âyette infak kelimesi özellikle bu son anlamda kullanılmış; bağlayıcı olmamakla birlikte bu tür gönüllü harcamalar için –ihtiyaç sahibi olmaları şartıyla– en yakın akraba olan ana babadan başlamak üzere bir düzenleme getirilmiştir.

Sözlükte *hayır* kelimesi genellikle "iyi, iyilik" veya "en iyisi, daha iyisi" mânasında ve şerrin zıddı olarak kullanılır (İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "hyr" md.) Eski sözlüklerde hayır, "akıl, adalet, fazilet, yararlı nesne gibi herkesin arzuladığı şey" diye tanımlanır (Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "hyr" md; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, "hyr" md.).

Hayır kelimesi Kur'an-ı Kerîm'de 176 defa tekrar edilmekte; bunlardan ism-i tafdîl olmayanlar, içinde geçtikleri âyetlerin konularına göre az çok farklı anlamlarda kullanılmakta olup bütün bu anlamları "iyi, güzel, değerli, faydalı ve arzulanır şeyler" şeklinde oldukça kapsamlı bir tanımda toplamak mümkündür. Bu kapsam genişliği hayrın birçok âyette çeşitli menfi içerikli kavramların zıddı olarak kullanılmasından da anlaşılmaktadır. Bu zıtların en yaygın kullanılanı *şer* kelimesidir (meselâ bk. Bakara 2/216; Âl-i İmrân 3/180; Yûnus 10/11). Ayrıca *ednâ* (en aşağı en değersiz; Bakara 2/61), *sû'* (kötü, çirkin; Âl-i İmrân 3/30; A'râf 7/188); *seyyie* (kötülük, günah; Kasas 28/84), *ism* (günah; Âl-i İmrân 3/178), *durr* (zarar; En'âm 6/17; Yûnus 10/107), *fitne* (belâ, darlık; Hac 22/11) kelimeleri de hayırla birlikte ve onun zıddı olarak geçer.

Bütün bu kullanımları iki ana bölüme ayırmak mümkündür. Konumuz olan âyetin de içinde bulunduğu ilk bölüme giren âyetlerde hayır kavramı daha çok mal, servet, bolluk gibi maddî imkânlar veya daha genel olarak her türlü maddî ve mânevî nimetler için kullanılmıştır (meselâ bk. Bakara 2/180; Sâd 38/32; Âdiyât 100/8). Taberî son âyeti açıklarken "Araplar malı hayır diye isimlendirirlerdi" der (XXIII, 154-155). Hayır yine maddî anlamlarda fakat "refah, bolluk, zenginlik" gibi daha geniş kavramları ifade edecek şekilde de geçer (meselâ bk. En'âm 6/17; Enbiyâ 21/35; Me'âric 70/21; krş. Taberî, VII, 160-161; XI, 177; XVII, 24-25)

Kur'an'da nimet kabilinden olan daha soyut şeylerin de hayır kelimesiyle ifade edildiği görülür. Bu cümleden olmak üzere hayır, Allah'ın kullarına özel nimeti olan vahiy veya Kur'an yerine de kullanılmıştır (bk. Bakara 2/105; krş. Taberî, I, 474). "Takvâ sahiplerine, 'Rabbiniz size ne indirdi?' diye sorulur, onlar da 'Hayır indirdi' derler" meâlindeki âyette (Nahl 16/30) hayrın vahiy yerine kullanıldığı daha belirgin olarak görülmektedir.

İkinci bölüme giren âyetlerde hayır kelimesi "sâlih amel" gibi kavramlara yakın anlamlarda olmak üzere her türlü iyi tutum ve davranışların ahlâkî değerini belirtmek üzere kullanılır. Kur'an genellikle insanın aslında âhirette kendisi için faydalı olacak bütün iyilikleri hayır diye isimlendirir (meselâ bk. Bakara 2/110, 197).

Hayır ve şer kelimeleriyle aynı kökten diğer kelimeler Kur'an-ı Kerîm'deki anlamlarıyla pek çok hadiste de geçmektedir (bk. Wensinck, *Mu'cem*, "hyr" md.).

İslâm düşüncesinde hayır ve bunun zıddı olan *şer* hem ontolojik hem de ahlâkî kavramlar olarak kullanılmış; her iki yönüyle de daha çok kelâmcılar ve filozoflar tarafından işlenmiştir. Ancak kelâmcılar konuyu genellikle *hüsün* ve *kubuh* terimleriyle ve ahlâkî boyutuna ağırlık vererek ele alırken filozoflar hayır-şer terimlerini tercih etmişler ve konunun metafizik yönüne ağırlık vermişlerdir. Yine İslâm düşüncesinde şerrin varlığının inkâr edilmediği; aksine, Ehl-i sünnet inancında olduğu gibi, hayırla birlikte şerrin de kader ve kazâ planı içinde değerlendirildiği görülür. Yaygın düşünceye göre de aslında hayır gibi şer de evrensel planda Allah'ın takdir ve kazâsına bağlıdır; ancak mutlak hayrın aksine mutlak şer mevcut

değildir; yani şer bir tür eksikliktir. Varlıklarda şer diye bilinen durumlardan her biri, bir şeyin yokluğuna sebep olan şerden ibarettir.

İslâm düşüncesinde hayır ve şer problemi geniş ölçüde iyimser bir yaklaşımla ele alınmıştır. Konuya felsefî yöntemle ilk yaklaşan âlimlerden biri olan Câhiz, başlangıcından itibaren dünya düzenini hayırla şerrin, faydalıyla zararlının... iç içe bulunuşuna bağlar. Câhiz'e göre eğer dünyada yalnız şer bulunsaydı bütün varlıklar helâk olurdu. Aksine eğer sırf hayır bulunsaydı o zaman da bir yükümlülük (imtihan, külfet) düzeninden söz edilemezdi; ayrıca (şerden kurtulup hayrı gerçekleştirmek için) düşünmenin sebepleri de ortadan kalkardı; düşünmenin kalkmasıyla da hikmet yok olurdu (*Kitâbü'l-Hayevân*, I, 204-205).

İslâm filozoflarının hayır ve şer problemine hem ontolojik hem de ahlâkî yaklaşımları; daha sonra hemen bütün İslâm bilgin ve düşünürleri tarafından geniş bir kabul görmüştür. İslâm felsefesinin en sistemci temsilcisi olarak bilinen İbn Sînâ'ya göre "Allah, imkân âlemindeki en yüksek derecesiyle hayır düzenini düşünür ve bu sayede düşündüğü şey, düşündüğü en yetkin şekliyle bir nizam ve hayır olarak kendisinden taşar" ve "İşte buna inâyet denir" (*eş-Şifâ - el-İlâhiyyât*, s. 415; ayrıca bk. s. 363, 365; *en-Necât*, s. 669). Evrende hayır düzeninin hâkim olduğu şeklindeki iyimser felsefe, Gazzâlî'ye nisbet edilen (krş. *el-İmlâ' fî işkâlâti'l-İhyâ'*, V, 35-36) ve zamanla bir vecize halini almış olan "Leyse fi'l-imkân ebdea mimmâ kân" (İmkân âleminde olandan daha güzeli yoktur) şeklinde özetlenmiştir. Benzer açıklamaların Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî, İbnü'l-Arabî ve İbn Teymiyye'nin eserlerinde bile yer alması ilgi çekicidir (Ebü'l-Berekât, *Kitâbü'l-Mu'teber fi'l-hikme*, II, 445-446; III, 9-11; İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, VI, 262-263; İbn Teymiyye, *Mecmûu fetâvâ*, XIV, 20, 48; XX, 117).

Hayır ve şer terimleri yukarıdaki ontolojik kullanımları yanında, yer yer insanın eylemlerinin değeri, çoğunlukla da insanın eylemleriyle ulaşmak istediği amaçların veya eylemlerinin kendini götürdüğü sonuçların değeri olarak da kullanılır. Nitekim Fârâbî mutluluğu "en yüksek hayır" diye nitelemiştir (*el-Medinetü'l-fâzıla*, s. 106-107). Gazzâlî ise aynı zamanda bir kelâmcı ve fakih olması sebebiyle, insan eylemlerinin ahlâkî değerleri anlamındaki hayır ve şer konusunu genellikle hasen

ve kabîh (hüsün ve kubuh) terimleriyle ve ayrıntılı olarak incelerken, insan eylemlerinin ve genel olarak hayatın amacını niteleyen hayır ve şer konusunu da –esasta felsefî gelenekten ayrılmamakla birlikte– dinî ve tasavvufî bir üslûpla ve oldukça kapsamlı bir şekilde ele almıştır (bk. Mustafa Çağrıcı, *Gazzâlî'ye Göre İslâm Ahlâkı*, s. 136-156).

Kur'an-ı Kerîm ve hadislerle diğer İslâmî kaynaklarda hayır kelimesinin, başta malî fedakârlıklar olmak üzere her türlü yardım severliği ifade eden bir anlamda kullanılması ve müslümanların bu tür faaliyetlere ısrarla teşvik edilmesi neticesinde erken dönemlerden itibaren müslüman fertler arasında güçlü bir hayır severlik ve dayanışma ruhu geliştirdiği gibi sivil ve resmî kişi veya kuruluşlarca da, başta vakıf müessesesi olmak üzere dârüşşifâ, dârüleytam, dârülaceze, dârüşşafaka, imaret, sebil, köprü, cami, mektep ve medrese gibi kamuya hizmet veren birçok hayır kurumu ve eseri meydana getirilmiştir. İslâm dünyasının ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasî krizlere mâruz bulunduğu XX. yüzyılın ilk yarısında bu tür hayır faaliyetlerinde bir gerileme süreci yaşanmışsa da söz konusu krizlerin giderek hafiflemesine paralel olarak günümüzde ferdî ve kurumsal hayır faaliyetlerinde de hızlı bir gelişme gözlenmektedir (bk. M. Berger, "Khayr", *EI2* [Fr.], IV, 1183-1185).

Konumuz olan âyette geçen iki hayır kelimesinden ilki "mal varlığı", ikincisi de mutlak olarak Allah rızâsı için yapılan "iyilik" anlamını taşır. Burada ve diğer ilgili âyetlerde görüldüğü gibi Kur'an-ı Kerîm maddî ve mânevî ilgide ana babayı en başta göstermiş; insanın görevlerini sıralarken Allah'a kulluk görevinin ardından ana babaya iyiliği zikretmiştir. Bundan anlaşıldığına göre bütün hayırların en faziletlisi ve Allah nezdinde en değerli olanı, ana baba için yapılan harcamalardır (genişbilgi için bk. İsrâ 17/23-24).

216 – 218

كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ وَهُوَ كُرْهٌ لَكُمْ وَعَسٰٓى اَنْ تَكْرَهُوا شَيْـًٔا

وَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَعَسٰٓى اَنْ تُحِبُّوا شَيْـًٔا وَهُوَ شَرٌّ لَكُمْ وَاللّٰهُ يَعْلَمُ وَاَنْتُمْ
لَا تَعْلَمُونَ ﴿٢١٦﴾ يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ
قُلْ قِتَالٌ فِيهِ كَبِيرٌ وَصَدٌّ عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ وَكُفْرٌ بِهِ وَالْمَسْجِدِ
الْحَرَامِ وَاِخْرَاجُ اَهْلِهِ مِنْهُ اَكْبَرُ عِنْدَ اللّٰهِ وَالْفِتْنَةُ
اَكْبَرُ مِنَ الْقَتْلِ وَلَا يَزَالُونَ يُقَاتِلُونَكُمْ حَتّٰى يَرُدُّوكُمْ عَنْ دِينِكُمْ
اِنِ اسْتَطَاعُوا وَمَنْ يَرْتَدِدْ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَيَمُتْ وَهُوَ كَافِرٌ
فَاُولٰٓئِكَ حَبِطَتْ اَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ وَاُولٰٓئِكَ
اَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿٢١٧﴾ اِنَّ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَالَّذِينَ
هَاجَرُوا وَجَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللّٰهِ اُولٰٓئِكَ يَرْجُونَ رَحْمَتَ اللّٰهِ
بالتاء الطويلة
وَاللّٰهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿٢١٨﴾

Meâli

216. Size zor geldiği halde savaş üzerinize farz kılındı. Hakkınızda hayırlı olduğu halde bir şeyden hoşlanmamış olabilirsiniz. Sizin için kötü olduğu halde bir şeyden hoşlanmış da olabilirsiniz. Yalnız Allah bilir, siz bilmezsiniz. **217.** Sana haram ayı; onda savaşmayı soruyorlar. De ki: Onda savaşmak büyük günahtır. Allah'ın yolundan menetmek ve O'nu inkâr etmek, Mescid-i Harâm'dan engellemek, halkını oradan çıkarıp sürmek ise Allah katında daha büyük günahtır. Fitne de

öldürmekten daha ağırdır. Güçleri yeterse sizi dininizden çevirinceye kadar durmadan sizinle savaşırlar. İçinizden kim dininden döner de kâfir olarak ölürse, dünyada ve âhirette amelleri boşa gidenler işte bunlardır. Cehennemin dostları da bunlardır ve orada onlar devamlı kalıcıdırlar. **218.** İman edenler, hicret eden ve Allah yolunda savaşanlar; şüphesiz işte bunlar Allah'ın rahmetini umarlar. Allah çok yarlığayıcıdır, sonsuz rahmet sahibidir.

Tefsiri

216. İslâm'da savaşın hükmü, milletlerarası ilişkiler bakımından tabii halin savaş mı, barış mı olduğu, savaşın sebepleri; farklı çıkarlara, din ve kültürlere sahip insan topluluklarının dünyada barışık olarak yan yana veya iç içe yaşamalarının mümkün ve câiz olup olmadığı gibi konulara ilgili âyetlerin açıklamalarında yer verilmiştir (meselâ bk. Bakara 2/256; Âl-i İmrân 3/28; Nisâ 4/75-76). Bu âyet İslâm'da savaşa izin verildiği ve gerektiğinde farz kılındığı hükmünü getirmekten ziyade, daha önce gelmiş bulunan bu hükmün gerekçesini vermeyi ve savaşla ilgili bazı meselelere açıklık getirmeyi hedeflemektedir.

Savaş insanlara zor ve ağır gelir; çünkü savaşan insanlar hayatlarını tehlikeye atmakta, yurt ve yuvalarından uzak düşmekte, birtakım eziyetlere katlanmakta, dünyanın zevklerinden mahrum kalmaktadır. Savaşan toplumlarda istikrar bozulmakta, ekonomiden eğitime kadar birçok kurum krize girmekte, tabiat tahrip edilmekte, çevre kirlenmekte, Allah Teâlâ'nın yaratıp insanların istifadesine sunduğu nimetler boş yere –hatta insanlara zarar vererek– israf edilmektedir. Bütün bunların savaşı istenmeyen, korkulan, nefse ağır gelen, nefret edilen bir ilişki biçimine sokması tabiidir. Ancak savaşıldığı takdirde kaybedilecekler ve kazanılacaklarla savaşılmadığında ortaya çıkacak kazanç ve kayıplar mukayese edildiğinde birincisi ağır basınca, hatta zorunlu hale gelince savaş da kaçınılmaz olmaktadır. Şu halde İslâmî hükümler insanların arzularına, tabii meyillerine değil yükümlülükten hâsıl olacak sonucun iyi veya kötü, hayırlı veya hayırsız, faydalı veya zararlı olmasına dayanmaktadır. Tecrübelerden anlaşılmıştır ki insan var oluş amacı itibariyle faydalı olan bazı şeyleri arzulayabilmekte, bunlara karşı direnebilmekte, zararlı olan-

ları da –bazan şiddetle, ısrarla ve iptilâ halinde– isteyebilmekte, engellenmeye karşı direnebilmektedir. Hikmetten yeterince nasip almamış ve olgunlaşmamış nefis, bu durumda iken kendine ağır gelen yükümlülüklerle eğitilmeli, aklın, hikmetin ve ahlâkın eksenine çekilmelidir.

217. Araplar gelenek icabı haram aylarda (receb, zilkade, zilhicce ve muharrem) ateşkes ilân edip fiilî savaşa son verirlerdi. Hz. Peygamber hicretin 2. yılının Cemâziyelâhir ayının son günlerinde, Abdullah b. Cahş kumandasında sekiz kişilik bir askerî birliği, Mekkeli müşriklere ait bir kervan üzerine sevketmişti. Kervanın başında Amr b. Hadramî bulunuyordu, birlik kervana hücum edip kervan başını öldürdü, iki kişiyi esir aldı ve ganimetlerle beraber Medine'ye döndü. Birliğin hareketi haram aylardan olan recebin birinci gününe tesadüf ettiği halde onlar henüz, önceki ayın son gününde olduklarını zannediyorlardı. Durum Kureyş'e intikal edince, "Haram aylarında savaş olur mu?" diyerek Hz. Peygamber ve müslümanlar aleyhinde propaganda yapmaya başladılar. Bazı tefsirciler âyetin geliş sebebi olarak bu vak'ayı göstermişlerdir. Bu yorumun kabul edilmesi halinde âyetin, bir önceki âyetten çok önce gelmiş, fakat sıralamada sona konmuş olduğunu da kabul etmek gerekecektir. Daha mâkul bir yorum ve nüzûl gerekçesi Hudeybiye hareketi ve onu takip eden yılda Mekke'nin fethidir. Bu iki olay da haram aylarda vuku bulmuş ve zihinlere takılıp dile getirilen "Haram aylarda savaş olur mu?" sorusuna cevap verilmiştir. Çünkü âyetin ifadesiyle "Allah'ın yolundan menetmek ve O'nu inkâr etmek, Mescid-i Harâm'dan engellemek, halkını oradan çıkarıp sürmek Allah katında daha büyük günahtır."

Önce müslüman olup sonra İslâm'ı inkâr ederek başka bir dine geçen veya dinsizliği seçen kimselere *mürted* denilmektedir. Hak dine aykırı olan inancının belirgin özelliği *şirk*; yani "Allah'a ortak koşmak, O'na mahsus olan sıfat ve fiillere başkalarını da ortak etmek" olan kimselere *müşrik* denir. İçi kâfir dışı müslüman olanlar münafıklardır. *Kâfir* terimi ise bu üç terimden daha geniş bir anlam ihtiva etmekte olup hak dine aykırı olan ve kişiyi hak dinin dışına çıkaran bütün inançların sahiplerini ifade etmektedir.

Birçok âyete göre kâfirlerin (müşrik, münafık, mürted) bu inançları, dünyada yaptıkları iyi işlerin dinî sonuçlarını iptal etmekte, onlardan

–sevap, ecir, âhiret azığı ve sermayesi olarak– fayda görmelerini engellemektedir (Mâide 5/5; En'âm 6/88; Tevbe 9/17, 69). Kâfirler dünya hayatında "kardeşlik, velâyet (birbirinin velileri olmak), vârislik, ganimet payı, evlenmenin câiz olması" gibi müslümanlara mahsus bulunan haklardan ve ilişkilerden mahrum kaldıkları gibi âhirette de cehenneme girmekte ve orada devamlı kalmaktadırlar.

Hak dinden dönen kimse yeniden İslâm'a gelirse, ilk İslâmî hayatında yaptığı sevaplarla ibadetler defterine yazılır, yeniden değer kazanır mı, yoksa araya giren inkâr sebebiyle defterden silinmiş olduğu için boşa mı gitmiş olur? Tefsir ettiğimiz âyete göre mürted bu hali üzere ölürse ameli boşa gitmektedir, inkârından cayar ve yeniden İslâm'a dönerse amelleri boşa gitmeyecektir. Konuyla ilgili başka âyetlerde ise "hak dinden dönmenin amelleri boşa gidermesi", bu hal üzere ölme şartına bağlanmamıştır (Mâide 5/5; En'âm 6/88; Zümer 39/65). Bu âyetleri bir arada değerlendiren ve farklı yorumlayan müctehid ve tefsirciler farklı sonuçlara ulaşmışlardır. Ebû Hanîfe ve İmam Mâlik'e göre hak dinden dönen kimsenin amelleri boşa gider, daha önceden adak adamış ise yerine getirmesi gerekmez, haccetmiş ise yeniden hacca gitmesi gerekir... Bu âyetteki şartı ve kaydı dikkate alarak diğer âyetleri de buna göre anlayan İmam Şâfiî'ye göre mürted hak dine yeniden dönünce amelleri de onunla beraber döner ve boşa gitmez.

"İçinizden kim dininden döner de kâfir olarak ölürse..." cümlesinde geçen ve iki şeyin birbiri peşine, biri diğerinden hemen sonra olduğunu bildiren "fâ" harfinden yola çıkan bazı müfessir ve fakihler, mürtedin ceza olarak öldürüleceğine bu âyeti delil göstermiş; âyeti "Bir kimse dininden döner dönmez ölmez, kendi haline bırakılsa yıllarca yaşayabilir; 'döner de arkasından ölürse' demek 'ceza olarak öldürülürse' demektir" şeklinde anlamışlardır (İbn Âşûr, I, 335). Halbuki ileride açıklayacağımız "Dinde zorlama yoktur" (Bakara 2/256) meâlindeki âyet, insanların dine girmek için de girdiği dinde kalmak için de zorlanamayacaklarını açık ve kesin olarak ifade etmektedir. Mürtedi ceza olarak öldürmek onu dinde kalmaya zorlamaktır. Zorla da müslüman olunamayacağına göre onun, münafık olarak yaşamasını teşvik etmektir. Hem münafıklığı yeren hem de dinde zorlamanın câiz olmadığını bildiren âyetler bu anlayışa manidir. Âyette geçen ve birbiri peşine oluş bildiren "fâ" harfini, "dinden dönme

ile eceli gelip ölme arasına tövbenin, yeniden İslâm'a dönmenin girmemesi" şeklinde anlamak mümkündür. Çünkü fâ harfi kesin olarak "hemen peşinden oluşa" değil, "bir şeyin diğerinden sonra oluşuna"; terim olarak söylemek gerekirse "tertip ve takib"e delâlet eder.

Dininden dönenin ceza olarak öldürüleceği hükmü Kur'an-ı Kerîm'de yoktur. İslâm hukuk âlimleri bu hükmü, "Dinini değiştireni öldürün" meâlindeki hadisle Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ali'nin bazı uygulamalarına dayandırmışlardır. Hadisin farklı sözler ihtiva eden başka rivayetleri de vardır. Bunlardan birinde "dinini terkeden ve cemaatten ayrılan", bir başkasında "Allah'a ve Resulü'ne karşı savaşmak üzere (dinden veya itaatten) çıkandır" buyurulmuştur (Ebû Dâvûd, "Hudûd", 1). Ebû Hanîfe, İbn Şübrüme, Sevrî, Atâ, Hasan-ı Basrî gibi büyük fıkıhçılar, kadınların öldürülmesini yasaklayan hadislere dayanarak mürted kadının (bir kısmına göre çocuğun) öldürülemeyeceği, başka yollardan İslâm'a kazandırılmaya çalışılacağı hükmünü benimsemişlerdir. Bu ictihadın bir dayanağı da "kadınların tabii olarak savaşçı olmamaları, bu sebeple dininden dönen kadının İslâm toplumundan ayrılıp karşı tarafa geçerek müslümanlara karşı savaşma ihtimalinin zayıf bulunduğu"dur. Bundan da çıkan sonuç, mürtedin öldürülmesinin "dinden dönme suçuna" değil, "müslümanlara karşı savaşma" suçuna bağlı ve böyle bir tesbite dayalı bulunduğudur.

Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ali'nin uygulamaları, yalnızca dinden dönme suçuna değil müslümanlara karşı savaş açma, devletin kanun ve kararlarına karşı toplu isyan gibi suçlara yöneliktir. M. Reşîd Rızâ Nisâ 4/90'in tefsirinde (V, 325-328) ve *Fetâvâ*'sında (IV, 1539-1544), mürtedin sırf dininden döndü diye öldürülemeyeceği tezini güçlü delillere dayanarak savunmuştur.

218. Kâfir olarak ölenlerin cehennemlik olacakları ve burada devamlı kalacakları bildirildikten sonra iman, hicret ve cihad edenlerin Allah'ın rahmetini umabilecekleri açıklanmakla bir gerçeğe yeniden dikkat çekilmektedir: Allah Teâlâ'nın madde âlemi için koyduğu kanunları yanında insanın dünya ve âhiret hayatını düzenleyen kanun ve kuralları da vardır. Bunlardan birine göre âhiret saadetini, cenneti, ebedî hayatta ilâhî rahmeti umabilmek için kulun üzerine düşen "iman etmek, gerektiğinde davası uğrunda yurdunu yuvasını terkedip diyâr-ı gurbete göçmek,

müslümanca yaşayabilmek için elinden gelen çabayı sarfetmek" gibi vazifeler vardır. Bunları yerine getirmeden "Allah'ın rahmeti sonsuzdur, bizi yakıp da ne yapacak, kimse cehenneme gitmez veya orada kalmaz" demek, böyle düşünmek ve inanmak temelsiz kuruntulardan öteye geçemez ve Allah'ın koyduğu kurallara aykırıdır.

219 - 220

يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَٓا اِثْمٌ كَبٖيرٌ
وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَاِثْمُهُمَٓا اَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا وَيَسْـَٔلُونَكَ
مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلِ الْعَفْوَ كَذٰلِكَ يُبَيِّنُ اللّٰهُ لَكُمُ
الْاٰيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ ﴿٢١٩﴾ فِي الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ وَيَسْـَٔلُونَكَ
عَنِ الْيَتَامٰى قُلْ اِصْلَاحٌ لَهُمْ خَيْرٌ وَاِنْ تُخَالِطُوهُمْ فَاِخْوَانُكُمْ وَاللّٰهُ
يَعْلَمُ الْمُفْسِدَ مِنَ الْمُصْلِحِ وَلَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ لَاَعْنَتَكُمْ اِنَّ اللّٰهَ عَزٖيزٌ
حَكٖيمٌ ﴿٢٢٠﴾

Meâli

219. Sana içkiyi ve kumarı soruyorlar. De ki: Bu ikisinde insanlar için büyük zarar ve bazı faydalar vardır; zararları da faydalarından büyüktür. Sana neyi infak edeceklerini de soruyorlar. De ki: İhtiyaç fazlasını. Allah sizin için âyetlerini işte böyle açıklıyor ki düşünesiniz. **220.** Dünya ve âhiret hakkında (düşünesiniz diye). Sana yetimleri

de soruyorlar. De ki: Onların durumlarını iyileştirmek hayırlı bir iştir. Onlarla içli dışlı olursanız zaten onlar sizin kardeşlerinizdir. Allah düzeltenden bozanı ayırıp bilir. Allah dileseydi sizi güçlüğe düşürürdü. Hiç şüphe yok ki Allah izzet ve hikmet sahibidir.

Tefsiri

219. Sarhoşluk veren içkiler hakkında dört âyet gelmiştir. Bunlardan ikisinde içkinin yanında kumar da zikredilmiştir. Mekke döneminde gelen ilk âyette, içkinin dinî hükmüne temas edilmeksizin insanların hurma ile üzüm suyundan hem içki hem de tatlı yiyecek olarak yararlandıklarına dikkat çekilmiş, bu iki meyveyi yaratıp veren Allah'a karşı minnettar olmaları telkin edilmiştir (Nahl 16/67). Medine'ye hicret edildikten dört yıl sonra sarhoşluk veren içkilerin bu maksatla kullanılması yasaklanmıştır. Bu yasaklama da birden olmamış, önce "sarhoş iken namaz kılmak" menedilmiş (Nisâ 4/43), sonra "içki ve kumarın bazı faydaları bulunmakla beraber zararının daha büyük olduğu" bildirilmiş ve böylece insanlar kesin yasaklamaya hazırlanmış; nihayet "İçki, kumar... şeytan işi iğrenç şeylerdir. Bunlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz" (Mâide 5/90) buyurularak içki ve kumar müslümanlara kesin olarak haram kılınmıştır. Başta Hz. Ömer olmak üzere birçok sahâbînin çeşitli sebeplerle içki ve kumarın hükmünün açıklanmasını istemeleri, ilgili açıklamalar peşi peşine geldikçe daha fazla açıklama talep etmeleri içki ve kumarı yasaklayan, yasaklama gerekçelerini sıralayan âyetlerin iniş sebepleri arasında zikredilir (Buhârî, "Eşribe", 2-21; Müslim, "Eşribe", 3-12).

İnsanların içki ve kumar alışkanlıkları çok eski tarihlere kadar gitmektedir. Eldeki Tevrat'a ve İncil'e bakıldığında içkinin bu kitaplarda yasaklandığını söylemek mümkün değildir.

Câhiliye Arapları içki ve kumara son derecede düşkündüler. Bunlar hayatlarının birer parçası, oyun ve eğlencelerinin vazgeçilmez unsurları haline gelmişti. Araplar içkinin sarhoşluk ve keyif veren tarafına, kumarın da eğlence, heyecan, eşe dosta ikram ve yoksullara yardım yönlerine öncelik ve ağırlık vererek bunları faydalı buluyor, zararlarını göz ardı ediyorlardı. Kur'an-ı Kerîm bu âyette içki ve kumarın bazı faydaları bulunsa

da zararının daha fazla olduğuna dikkat çekti, bu yüzden —nihaî yasaklama gelmeden— içkiyi bırakanlar oldu. Kesin yasaklamada ise "şeytanın, insanların arasına düşmanlık ve kin sokmak, onları Allah'ı anmaktan ve namazdan alıkoymak için içki ve kumarı araç olarak kullandığı" gerçeğine dikkat çekildi (Mâide 5/91). Allah Teâlâ kullarına, gerekçe göstermeden de bazı şeyleri farz ve bazı şeyleri de haram kılabilir. O, yaptıklarından hesap verme ve sorgulanma durumunda değildir, sorumlu olanlar kullardır. Buna rağmen O'nun, emir ve yasaklarının hikmet ve gerekçesini açıklaması, kulların neyi niçin yaptıklarının şuurunda olmalarını ve açık hükmün bulunmadığı yerlerde Allah'ın iradesini hayata yansıtırken yanılmamalarını sağlamak için olsa gerektir.

İçkinin tarihten günümüze bilinen ve zaman içinde keşfedilen başlıca zararları şöyle sıralanabilir: Giderek alışkanlık yapması, akıl ve iradenin doğru kullanılmasını engellemesi, düşmanlık ve kinin oluşmasına sebep olan tartışmalara ve kavgalara, sarhoşun alay konusu olmasına sebebiyet vermesi; insanların Allah'ı düşünmesini, O'nun şuurunda olmanın verdiği huzur ve edebi yaşamasını, zamanını kendisi ve diğerleri için en faydalı bir şekilde değerlendirmesini önlemesi, kullanımı ve ikramı için sarfedilen malın ve paranın boşa gitmesi (israf), insan sağlığına ve sağlıklı nesillerin oluşmasına zarar vermesi...

İçkinin fayda hânesine de şunları yazmak mümkündür: Ticarî ve ekonomik getirilerinin bulunması ve kullanana geçici zevk vermesi.

İslâm içkinin az faydasına karşı çok zararını ve onun vereceği faydanın başka şeylerle de elde edilebileceğini göz önüne alarak sarhoşluk veren içkileri ve aynı etkiyi fazlasıyla hâsıl eden uyuşturucu vb. nesneleri kullanmayı haram kılmış, yasaklamıştır.

İçki yasağı geldiğinde Medine'de kullanılan içki daha çok hurma suyundan yapılırdı. Üzüm suyundan yapılan şarap ise Yemen, Tâif ve Suriye'den getirtilirdi. Medineliler bu iki içki dışında kuru hurma ve kuru üzümün üzerine sıcak su döküp bekleterek elde ettikleri şerbetle bal, mısır ve arpadan elde ettikleri içkileri de kullanırlardı. Bütün bu içkilerin sarhoşluk veren çeşitleri Arapça'da *hamr* kelimesiyle ifade edilmekte, ayrıca her birine mahsus isimler bulunmaktadır. Bazı lugatçılara göre ise "hamr" özellikle pişmemiş üzüm suyundan yapılan şarabın adıdır. "Hamr"ın

lugat mânasındaki bu görüş farkı fıkha da yansımış; bazı fıkıhçılar dar mânada "Hamrın yani ateşte kaynatılmamış üzümden yapılan şarabın, azı da çoğu da haramdır; diğer sarhoşluk veren içkilerin ise ancak sarhoş eden miktarları haramdır" demişlerdir. Ancak bu konunun ilim çevrelerinde dikkatli bir değerlendirmeye alınmasıyla bu ictihad ihtilâfı zaman içinde ortadan kalkmış, muteber İslâm fıkıh mezheplerinin tamamı "Sarhoşluk veren nesnelerin azı da çoğu da haramdır, içilemez, vücuda alınamaz" hükmünde birleşmişlerdir. Nitekim şu hadisler de aynı hükmü desteklemektedir:

"Çoğu sarhoş eden nesnenin azı da haramdır" (Ebû Dâvûd, "Eşribe", 5; Tirmizî, "Eşribe", 3). "Hamr üzüm suyundan, kuru üzüm, kuru hurma, buğday, arpa ve mısırdan olur; hamr, aklı örten, sarhoş eden nesnedir..." (Ebû Dâvûd, "Eşribe", 1). "Sarhoş eden her şey hamrdır ve sarhoş eden her şey haramdır" (Müslim, "Eşribe", 73-75; Tirmizî, "Eşribe", 1-2).

"Meysir" kelimesiyle ifade edilen şans oyunu, Arabistan'da öteden beri bilinen ve oynanan bir *kumar* şekli idi. Hem eğlence olduğu hem de içki yanında meze olarak kullanılacak et teminine araç kılındığı için Kur'an'da içki ile birlikte zikredilmiştir. Meysir şöyle oynanırdı: Veresiye bir deve satın alınır, yirmi sekiz parçaya bölünürdü. On adet küçük okun yedisine hisseler yazılır, üçü de boş bırakılarak ağzı dar bir torbanın içine yerleştirilirdi. Oyuna katılanlar okları birer birer çekerler, dolu çıkanlar hisselerini alırlar, boş çıkanlar ise devenin parasını öderlerdi. Deve kesimine ve kumar oyununa hizmet edenlerle ziyafetten yararlanmak üzere kumar meclisine gelenler de devenin etinden istifade ederlerdi.

Kumar da eğlenme, yeme ve içme gibi bazı maddî faydalar sağlamakla beraber bunlarla ölçülemeyecek büyüklükte zarar ve günah getirmektedir: Kumar insanları tembelliğe, çalışmadan kazanıp yeme alışkanlığına sevketmek, kaybedenlerin kazananlara karşı düşmanlık ve kin duymalarına sebep olmak, içki gibi Allah'ı anmaktan ve namazdan alıkoymak, vaktin faydasız, hatta zarar getirecek şekilde zayi edilmesi, kazanma hırsı ve ümidiyle servetlerin kaybedilmesi, ev ve ocakların dağılması, hayatın istikrarının bozulması gibi zararlar ihtiva etmektedir.

Fıkıhçılar ve tefsirciler şekil bakımından farklı da olsa aynı sonucu doğuran ve aynı zararları hâsıl eden oyunların tamamını kumar saymış ve haram olduğunu ifade etmişlerdir.

İçki ve kumarın zararından bahsedilip yasaklamaya doğru ilk adımlar atılınca bunları aynı zamanda yoksullara yardım (infak) için vasıta kılan kimseler neyi infak edeceklerini sordular. Allah Teâlâ "Affı infak edin", yani "İhtiyaçtan artan miktarı veya bu miktardan uygun bir kısmı yoksullara, muhtaçlara verin" buyurdu. İnsanların kendilerinin veya yakınlarının muhtaç olduğu mallarını başkalarına vermeleri zor olduğu için bu teklif edilmedi. Aksine insanların yakınlarına infakta öncelik tanıması birçok âyet ve hadiste emredildi, imkânı olanların bir kısım yakınlarına nafaka sağlaması da ona hukukî ve ahlâkî olarak borç kılındı. Bu ihtiyaçlar karşılandıktan sonra mal artarsa sahipleri bunu ne yapacaklar? İşte âyetin ifadesi, amacı ve bu konudaki diğer deliller dikkate alınarak bu sorunun da cevabı iki şekilde verilmiştir: Sahâbeden Ebû Zer el-Gıfârî'ye göre ihtiyaçtan artan malın saklanması, işletilip üzerinden kazanç sağlanması câiz değildir; muhtaçlar bulunduğu müddetçe ihtiyaç fazlası mal onlara verilecektir. İslâm âlimlerinin büyük çoğunluğuna göre ise farz olan servet aktarımı nafaka ve zekâtla sınırlıdır. Bunun dışında kalan infaklar nâfile ibadet hükmündedir; yapana ecir kazandırır, yapmayanı günaha sokmaz. İlgili âyet ve hadislerden, İslâm'ın getirdiği kardeşlik ve yardımlaşma kavramlarından bizde hâsıl olan kanaat ve anlayışa göre toplum içinde temel ihtiyaçlarını temin edememiş insanlar bulunduğu müddetçe bu ihtiyaçları gidermeyen kimseler ihtiyaç fazlası malları sebebiyle sorumlu olacaklardır (ayrıca bk. Zâriyât 51/19).

Yoksullara ve ihtiyaç sahiplerine yardımın yalnızca kumara ve şans oyunlarına veya zenginlerin zekâtına bırakılmayıp daha geniş bir tabana yayılması, şahsî ve ailevî ihtiyaçlarından artan malı, yiyecek ve giyeceği olan kimselerin bunları yoksullara vermelerinin teşvik edilmesi sosyal adaletin sağlanması bakımından çok önemli ve ileri bir adımdır. Bu geniş infak kaynağı kullanıldığı takdirde toplumda temel ihtiyaçlarını sağlayamamış kimselerin kalması oldukça güçleşecek ve nâdirleşecektir.

220. Câhiliye döneminde yetimlerin, hem kendileri hem de malları yeterince korunmadığı, ellerine düştükleri kimseler tarafından insafsız-

ca kullanıldıkları ve sömürüldükleri için İslâm onlara iyi davranılmasını istemiş, âyetlerde ve hadislerde bu konuyla ilgili olarak canlı ve güçlü teşviklerde bulunulmuş, yetimlere haksızlık etmenin ve onların mallarını yemenin ne kadar ağır bir günah olduğu açıklanmıştı. Bazı sahâbîler bu teşviklerin ve uyarıların etkisine fazlaca kapıldıkları için yetimlerin mallarını ayırıp bunlara el sürmemek gibi yetimlerin aleyhlerine olacak bir tutuma yönelmişlerdi. Âyet, "yetim malına yaklaşmama, el sürmeme" tâlimatını getiren nasların "kötü niyetlileri; işleri, düzeltmek değil, bozmak olanları" hedef aldığını, iyi niyetli olanların bundan çekinmeleri için bir sebep bulunmadığını bildirmiş; kendilerine yetim emanet edilen kişilerin, onların hem kendilerini hem de mallarını iyileştirmek, geliştirmek için gayret sarfetmeleri gerektiğini hatırlatarak "çekinmede aşırılığı" tasvip etmemiş, ilâhî maksadın iyi niyetli ve düzeltici insanlara güçlük çıkarmak değil, kötü niyetli ve bozucu insanları engellemek olduğuna dikkat çekmiştir.

221

وَلَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكَاتِ حَتّٰى يُؤْمِنَّ وَلَاَمَةٌ مُؤْمِنَةٌ خَيْرٌ مِنْ
مُشْرِكَةٍ وَلَوْ اَعْجَبَتْكُمْ وَلَا تُنْكِحُوا الْمُشْرِك۪ينَ حَتّٰى يُؤْمِنُوا
وَلَعَبْدٌ مُؤْمِنٌ خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكٍ وَلَوْ اَعْجَبَكُمْ اُو۬لٰٓئِكَ يَدْعُونَ اِلَى
النَّارِ وَاللّٰهُ يَدْعُٓوا اِلَى الْجَنَّةِ وَالْمَغْفِرَةِ بِاِذْنِه۪ وَيُبَيِّنُ اٰيَاتِه۪
لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ ﴿٢٢١﴾

Meâli

221. İman etmedikleri sürece Allah'a ortak koşan kadınlarla evlenmeyin. Şundan emin olun ki imanlı bir câriye, sizin hoşunuza gitse de müşrik bir hür kadından iyidir. İman etmedikleri sürece Allah'a ortak koşan erkeklerle de kadınlarınızı evlendirmeyin. Şundan da emin olun ki imanlı bir köle, sizin hoşunuza gitse bile müşrik bir hür kişiden daha iyidir. Onlar insanları ateşe çağırırlar, Allah ise izni ile cennete ve bağışlanmaya çağırır, gerektikçe hatırlasınlar diye insanlara âyetlerini açıklar.

Tefsiri

221. Bu âyetin geliş sebebi, hicretten sonra gizli bir görevle Mekke'ye gönderilen Ebû Mersed'in başından geçen bir olaydır. Ebû Mersed müslüman olmadan önce Mekke'de yaşarken Anâk isimli bir kadını dost edinmişti. Görevli olarak Mekke'ye geldiğinde kadın onu gördü ve beraber olmaya çağırdı. Ebû Mersed, "İslâm bana bunu yasakladı" deyince kadın, "Beni eş olarak al" dedi. Ebû Mersed, "Resûlullah'tan izin almadan bunu da yapamam" cevabını verdi. Medine'ye dönünce sordu, bunun üzerine âyet geldi ve kadın putperest olduğu için kendisine evlenme izni verilmedi (Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, s. 49-50).

Ehl-i kitap denilen hıristiyanlar ve yahudiler gibi gayri müslimler, bir Allah'a, aslı bozulmuş da olsa semavî bir kitaba ve peygamberlerine inandıkları müddetçe müşrik (Allah'a başka tanrıları ortak koşan kâfir) sayılmazlar. Kur'an dilinde müşrik kelimesi başta Arabistan putperestleri olmak üzere, aslı ilâhî olan bir kitaba inanmayan ve inançları içinde şirk bulunan kâfirler için kullanılmaktadır.

Bu âyet müşrik kadınlarla ve erkeklerle müslümanların evlenmelerinin câiz olmadığını açık ve kesin olarak ifade etmektedir. Müslüman erkeklerin Ehl-i kitap (kitâbî) kadınlarla ve müslüman kadınların da Ehl-i kitap erkeklerle evlenmelerinin câiz olup olmadığı bu âyetten açık olarak anlaşılamıyor. Çünkü Ehl-i kitap grupları, Allah inançlarında şirke sapmış olsalar bile tamamını müşrikler kategorisine sokmak mümkün değildir. Bu âyetin sükûtla geçtiği konulardan "müslüman erkeğin kitâbî kadınla evlenmesinin câiz olduğu" hükmü daha sonra gelen, "... sizden

önce kendilerine kitap verilenlerden iffetli kadınlar –mehirlerini verdiğiniz takdirde– size helâldir" (Mâide 5/5) meâlindeki âyetle açıklanmıştır. Delillerin farklı değerlendirilmesi ve yorumlanması sebebiyle bazı müctehidler aksini söylemiş olsalar da dört mezhebin imamları ile Evzâî ve Sevrî gibi yine mezhep sahibi imamlar, Mâide âyetinin açık hükmünü benimsemişlerdir. Geriye bir konu kalmaktadır: Ehl-i kitap'tan olan gayri müslim erkekle müslüman kadının evlenmesi. Bu evlenmenin câiz olmadığı hükmünde bütün İslâm âlimlerinin (müctehid ve müfessirler) ittifakı yani icmâ-ı ümmet vardır. Bu icmâın naklî (vahye dayanan) delili âyetler ve uygulamadır: **a)** Ehl-i kitap'tan olan gayri müslimlerin de büyük bir kısmında şirk vardır, âyet bu bakımdan onları da içine almış, Mâide âyeti, kadınlarıyla müslüman erkeklerin evlenmelerini câiz kılmış (bu âyetin hükmünden onları istisna etmiş), fakat müslüman kadınların kitâbî erkeklerle evlenebileceklerini söylememiştir; şu halde yasağın bu parçası devam etmektedir. **b)** Mümtehine sûresinin 10. âyetinde Medine'ye göçüp gelen ve sığınan kadınlardan mümin olanların kâfirlere geri verilmesi yasaklanmış ve "Ne bunlar onlara ne de onlar bunlara helâldir" buyurulmuştur. Gerçi burada kâfirlerden büyük ihtimalle Mekke müşrikleri kastedilmektedir; ancak kullanılan ifade, mânası daha kapsamlı olan "kâfir"dir ve bu ifadeye göre kâfir erkek ile müslüman kadın evlenemez. **c)** Teğabün sûresinin 2. âyetinde iman bakımından insanlar "mümin" ve "kâfir" olmak üzere ikiye ayrılmışlardır. Buna göre Ehl-i kitap olan hıristiyanlar ve yahudiler de kâfirdirler. "Mümin kadınları kâfirlere geri vermeyin, bunlar onlara helâl değildir..." (Mümtehine 60/10) âyetine göre hiçbir kâfire müslüman kadın verilemez. **d)** İlgili naslar (meselâ Nisâ 4/141) kâfirlerin müslümanlar üzerinde hâkim (üst, reis, hükmedici) olmalarına engeldir; İslâm aile hukukuna göre ailenin velisi ve reisi erkektir, erkeğin kâfir olması halinde mümin kadın onun emri ve yönetimi altına girecektir. **e)** Örnek devirlerden günümüze kadar uygulama da böyle olmuştur; gayri müslim kadınlarla müslüman erkekler evlenmişler, ancak kitâbî de olsalar gayri müslim erkeklerle müslüman kadınlar evlenmemişlerdir.

Aile reisinin erkek olması ve tarih boyunca fiilen de ailede erkeklerin egemen bulunması hem kadının hem de çocukların dinî hayatlarını etki-

lemiş ve etkilemektedir. Kitâbî olan bir kadının müslüman bir erkekle evlenmesi halinde kadın müslüman olmazsa kocası onu İslâm'a zorlayamaz; çünkü dini bunu engellemektedir, ancak çocukları müslüman olurlar. Bu husus hem erkeğin ailede ve bu gibi konulardaki tercihlerde önceliği ve hâkimiyetinin tabii sonucudur, hem de hukukun belirlediği bir haktır. "Çocuğun dini babasına tâbidir." Aile reisinin gayri müslim olması halinde hem kadının dinî hayatı tehlikeye düşecek hem de büyük bir ihtimalle doğacak çocuklar gayri müslim olacaklardır. Hak dini inkâr edenlerin insanları ateşe çağırdıklarının burada hatırlatılması da konuyla yakından ilgilidir. Bir dine inanan, başkalarını da o dine girmeye çağırır, bâtıl bir dine çağırmak demek ateşe çağırmak demektir. Dine davette, dinle ilgili tebliğ ve eğitimde güçlü olan etkili olur. Ailede erkek daha güçlü ve hâkim olduğu için eşini ve çocuklarını da kendi dinine girmeleri konusunda etkileyebilecektir, bu ise onları ateşe çağırmak demektir.

Âyet İslâmî toplum hayatında değerler tablosunu oluşturan kaidelere de temel teşkil etmektedir. Bu tabloya göre üstünlüğün belirleyici şartı iman ve takvâdır. İmanı olmayan imanı olandan üstün, iyi ve hayırlı olamaz. İmanlılar arasında da takvâsı olanlar olmayanlardan üstün, değerli ve hayırlıdırlar. Bu değer sıralamasını "renk, dil, tahsil, mevki, soy sop, rütbe, diploma, servet, etnik aidiyet, dünya hayatını kolaylaştıran hizmetler ve icatların sahipliği" gibi unsurlar değiştiremez.

222 - 223

وَيَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِۜ قُلْ هُوَ اَذًىۙ فَاعْتَزِلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَحِيضِۙ
وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ حَتّٰى يَطْهُرْنَۚ فَاِذَا تَطَهَّرْنَ فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ
اَمَرَكُمُ اللّٰهُۜ اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ ﴿٢٢٢﴾

نِسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَكُمْ فَأْتُوا حَرْثَكُمْ أَنَّى شِئْتُمْ وَقَدِّمُوا
لِأَنْفُسِكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّكُمْ مُلَاقُوهُ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ ﴿٢٢٣﴾

Meâli

222. Sana kadınların aybaşı hallerini soruyorlar. De ki: O bir rahatsızlıktır. Bu sebeple âdet günlerinde kadınlardan ayrı durun, temizlenmedikçe onlarla cinsel ilişkide bulunmayın. İyice temizlendiklerinde onlara Allah'ın emrettiği şekilde yaklaşın. Allah çok tövbe edenleri sever ve içi dışı temiz olanları sever. **223.** Kadınlar sizin ekeneğinizdir; ekeneğinize hangi taraftan isterseniz oradan varın. Kendiniz için de önceden hazırlık yapın. Allah'tan sakının ve bilin ki O'na kavuşacaksınız. Müminleri müjdele.

Tefsiri

222. Medine'de yaşayan müslümanların yahudilerle yakın ilişkileri vardı ve bazı örf ve âdetlerinde Medineliler'in tamamı veya bazı kabileler onlardan etkilenmiş bulunuyorlardı. Bunlardan biri de aybaşı hallerinde kadınlarla ilişki meselesi idi. Yahudiler Tevrat hükümlerine uyarak ay halindeki kadınları pis sayarlar, onlardan her mânada uzak dururlardı. Âdet geçiren kadına dokunan hatta onun yatağında yatan, minderinde oturan kimseleri bile pis sayarlar, yıkanmaları gerektiğine inanırlardı (Levililer, 15). Yahudilerin tesirinde kalan bazı kabileler de âdet halindeki kadınlara buna yakın bir şekilde davranıyorlardı. Hz. Peygamber Medine'ye hicret edince bu durum kendisine vâkıa ve soru şekillerinde intikal ettirildi, gelen âyetler meseleyi çözüme kavuşturdu.

Açıklayıcı hadislerden (meselâ bk. Müslim, "Hayz", 16) ve uygulamadan anlaşıldığına göre bu âyetlerde geçen "uzak durma ve yaklaşmama" emirleri, bedenlerin birbirinden uzak ve ayrı olmasına değil cinsel ilişkiye yöneliktir. Cinsel ilişkide bulunmamak şartıyla aybaşı halindeki kadın ile kocası arasında başkaca bir sınırlama yoktur.

Âyette geçen ve "rahatsızlık" diye çevirdiğimiz *ezâ* kelimesi, "aşırı olmayan zarar" mânasında kullanılmaktadır. Allah Teâlâ kadın kullarına mah-

sus kıldığı aybaşı halini onlar için az da olsa "zarar ve zararlı" olsun diye takdir buyurmamıştır. *Aybaşı hali* birleşme kabiliyetini yitiren yumurtaların atılmasını, erkeğin spermi ile birleşecek yeni bir yumurtanın gelmesini beklemek ve aşılanma sonrası beslenmesine zemin olmak üzere kadın rahminin hazırlanmasını sağlayan tabii ve gerekli bir oluşumdur. Bu durumda vücudun dengelerinde bazı değişiklikler yaşanmakta, bu da kadının fizyolojisi yanında psikolojisini de etkilemektedir. Eski yumurtanın atılması ve rahimin temizlenmesi kan vasıtasıyla olmakta, aybaşı devam ettiği müddetçe rahimden üreme organı yoluyla dışarıya kan atılmaktadır. Bu durumda kadınla cinsel ilişkide bulunulması halinde bundan hem erkeğin hem de kadının çeşitli rahatsızlıklar kapması ve genel olarak rahatsız olmaları, tiksinti duymaları ihtimali galiptir. Hem böyle bir zarara (ezâ) meydan verilmemesi hem de Allah'ın buyruğuna uyarak şehvete karşı direnme imtihanı verilmesi ve irade egzersizi yapılması için "âdet gören kadınla cinsel ilişki" haram kılınmış, bunun dışında kalan ilişkiler serbest bırakılmıştır.

"Temizlenmedikçe" ve "iyice temizlendikten sonra" kayıtları, okuma farkları da göz önüne alınarak yorumlanmış ve hangi temizlenmeden sonra cinsel ilişki yasağının ortadan kalkacağı konusunda farklı hükümler ortaya çıkmıştır. Kanama sona erinceye kadar temasın yasak olduğunda ittifak vardır. Âlimlerin büyük çoğunluğuna göre kanama bitince birleşmenin câiz olması için gusül abdesti gerekir (konuya ilişkin başka ayrıntılar için bk. Yunus Vehbi Yavuz, "Hayız", *DİA*, XVII, 51-53).

223. "Kadınlarınız sizin ekeneğinizdir" cümlesi hem cinsel ilişkinin şekilleri konusundaki hükmün gerekçesidir hem de üreme hadisesinde kadının rolüyle ilgili bir benzetmedir. Doğum yoluyla üreme, insanlığın devamı için Allah Teâlâ'nın koyduğu bir kanundur. İslâm'a göre bunun meşruiyeti (helâl, hukuk ve ahlâka göre geçerli, makbul olması), anne-babanın evlilik içinde birleşmesine bağlanmıştır. Bilindiği üzere rahimdeki çocuğun (cenin) ilk aşaması, erkeğin spermi ile kadının yumurtasının birleşmesidir. Bu birleşmede sperm tohuma, kadının yumurtası ve rahimi de ekeneğe ve tarlaya benzetilmiştir.

Cinsî birleşmenin yolu ve şekli konusunda insanlık âleminin farklı anlayış, tutum ve uygulamaları vardır. İslâm'a göre meşrû cinsel ilişki, birbiriyle evli bulunan bir kadınla bir erkek arasında olacak (kadın

kadına ve erkek erkeğe olamaz); birleşme kadının üreme organından yapılacaktır. Sapık cinsel ilişki (arkadan, anal seks) câiz değildir. İlk dönemde bazı fıkıhçıların yanlış anlamaları tashih edilmiş ve bu konuda da ittifak hâsıl olmuştur (ilgili hadisleri tenkit ve tahlilleriyle görmek için bk. İbn Kesîr, I, 380-389). Hayız ve lohusalık durumlarında olmayan zevce ile bu sınırlar içinde yapılan cinsel ilişki câizdir, şekil (pozisyon) konusunda bir sınırlama yoktur. "... Hangi taraftan isterseniz oradan varın" cümlesi, cinsî temasın yoluyla değil (çünkü bu tektir ve bellidir) şekliyle (pozisyonlar) ilgilidir. Yahudiler "Kadının üreme organına arka taraftan yaklaşılırsa doğacak çocuk şaşı olur" gibi bâtıl inançlara sahip idiler; âyet bu gibi hurafeleri reddetmektedir (Buhârî, "Tefsîr", 2/39). "Tohum" ve "tarla" benzetmesi de cinsel ilişkinin nereden yapılacağına ışık tutmaktadır. Çünkü birleşmenin ürünü olan çocuğu alabilmek için tohum, ürün mahalli olan tarlaya atılır.

Her iki âyetteki "hangi şekilde", "hangi taraftan" kayıtları hadislerde "Kadının üreme organından olmak şartıyla hangi şekilde olursa olsun" diye açıklanmıştır (*Müsned*, I, 268; Dârimî, "Vudû'", 113-114; İbn Mâce, "Nikâh", 29).

Ca'ferî-Şiîler'in kadınla, anal seks yapmayı câiz gördükleri söylentisi yaygınsa da muteber kitaplarına bakıldığında bunu câiz görmedikleri ve en azından tahrîmen mekruh saydıkları anlaşılmaktadır (Tabâtabâî, I, 228).

"Kendiniz için önceden hazırlık yapın" cümlesi "Ölmeden önce âhiret hayatı için iyi amellerinizden oluşan yatırım yapın", "Sizden sonra ailenizi ve davanızı devam ettirecek nesiller yetiştirmeye niyet ve gayret edin" vb. şekillerde yorumlanmıştır. Bunlara, "Eşinizle cinsel ilişki öncesinde ona uygun sözler söyleyin, okşayın, onu ve kendinizi güzel bir temas için hazırlayın, işi aceleye getirmeyin" şeklinde bir yorum ekleyen yazarlar da vardır.

224 – 225

وَلَا تَجْعَلُوا اللّٰهَ عُرْضَةً لِاَيْمَانِكُمْ اَنْ تَبَرُّوا وَتَتَّقُوا وَتُصْلِحُوا
بَيْنَ النَّاسِ وَاللّٰهُ سَمٖيعٌ عَلٖيمٌ ﴿٢٢٤﴾ لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللّٰهُ بِاللَّغْوِ

فِيٓ أَيْمَانِكُمْ وَلَٰكِن يُؤَاخِذُكُم بِمَا كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْ ۗ
وَٱللَّهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ ﴿٢٢٥﴾

Meâli

224. Yeminlerinizden dolayı Allah'ı, iyilik etmeye, kötülükten sakınmaya ve insanların arasını düzeltmeye engel kılmayın. Allah her şeyi işitir ve bilir. **225.** Yeminlerinizin kasıtlı olmayanlarından dolayı Allah sizi sorumlu kılmaz, fakat kalplerinizin yöneldiği yeminden sizi sorumlu tutar. Allah çok bağışlayıcıdır, aceleci değildir.

Tefsiri

224. İslâm'dan önce Arabistan'da daha çok olmakla beraber hemen bütün zamanlarda ve mekânlarda insanlar, "yemin ettim" diyerek bazı yardımlardan, iyilik ve hizmetlerden geri durmuşlar ve durmaktadırlar. İnsanların kutsal bildikleri şeyler üzerine yemin etmeleri halinde buna sadakat göstermeleri ve sözlerini tutmaları kutsala saygı ve bağlılıklarının gereğidir. İslâm'da da Allah mutlak kutsaldır, en yüce ve en derin saygı hedefidir, kaynağıdır. Müslümanlar Allah üzerine yemin etmişlerse bunu bozmamak durumundadırlar. Ancak yeminle pekiştirdikleri azimleri, kararları "iyiliği, takvâyı ve insanların arasını düzeltmeyi" engelliyorsa bu da yüce Allah'ın iradesine aykırıdır. Bu iki durum bir araya geldiğinde Allah Teâlâ kullarına, yeminlerini bozup kendi rızâsına uygun bulunan iyilik ve hizmeti yerine getirmelerini istemektedir. O'nun iradesi böyle olduğuna göre yemini bozmaktan ötürü saygısızlık yapma endişesi ortadan kalkmaktadır; çünkü "Emir edepten üstündür."

225. İslâm'dan önce kutsal kabul edilen, büyük ve önemli bulunan birçok şeye yemin edilirdi. İslâm bunları yasakladı ve yalnızca Allah üzerine "vallahi, billahi, tallahi" şeklinde yemin edilebileceği kaidesini getirdi. Allah üzerine yapılan bu yeminin mânası "Doğru söylediğime, dediğimi yapacağıma… Allah'ı şahit kılıyorum" demektir. Bunu söyleyen kimse ya ne dediğini bilerek, farkında olarak, sonucunu hesap ederek söylüyor-

dur ya da alışkanlık icabı bu söz ağzından çıkıyordur. Tefsircilerin çoğuna göre ikincisi, âyette "lağv" kelimesiyle ifade edilen ve bizim "kasıtsız" diye tercüme ettiğimiz yemindir. Böyle yeminlerde sorumluluk yoktur; yani günahı kefâretle telâfi etme mecburiyeti yoktur. Bunun dışında üç çeşit daha yemin vardır: **a)** Yalan yere yemin (gamûs); **b)** Bir fiil veya tasarrufu bir başka şeyin (şartın) gerçekleşmesine bağlayan (ta'lik) yemin; **c)** Bir haber, bilgi veya vaad doğru olmadığı halde öyle zannedilerek yapılan yemin. Bu âyette "kalbin yöneldiği, azmettiği" diye ifade edilen, bir başka âyette ise "...Fakat bilerek ettiğiniz yeminlerden dolayı sizi sorumlu tutar" (Mâide 5/89) şeklinde açıklanan yeminler aynıdır ve bu üç yemin çeşidini içine almaktadır. Bu yeminlerin sorumluluğu, Mâide âyetinde bildirilen kefârettir. Hanefîler'e göre ise sorumluluğu bulunmayan (lağv) yemin, yalan ve asılsız olduğu bilinmeyen –böyle bir kasıt bulunmadan– bir konu üzerine yapılan yemindir. Bu yemine hem dil alışkanlığı yüzünden ağızdan çıkan yeminler, hem de doğru zannedildiği için yapılan yeminler girmektedir, bunların günah veya kefâret şeklinde bir sorumluluğu yoktur. Geriye iki yemin kalır: **1.** Bilerek yalan yere yemin etmek. Bu büyük günahtır ve kefâretle telâfi edilemez; tefsir etmekte olduğumuz âyette geçen "kasıtlı yemin" budur. **2.** Bir şarta bağlı fiillerle ve tasarruflarla ilgili yeminler. Bunların da bozulması, yerine getirilmemesi halinde sorumluluğu kefârettir ve Mâide âyetindeki "bağladığınız yeminler"den maksat yalan yere yemin değil işte bu yemindir.

226 – 232

لِلَّذِينَ يُؤْلُونَ مِنْ نِسَائِهِمْ تَرَبُّصُ اَرْبَعَةِ اَشْهُرٍ فَاِنْ
فَاؤُ فَاِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿٢٢٦﴾ وَاِنْ عَزَمُوا الطَّلَاقَ
فَاِنَّ اللّٰهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ﴿٢٢٧﴾ وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِاَنْفُسِهِنَّ

ثَلٰثَةَ قُرُٓوءٍۜ وَلَا يَحِلُّ لَهُنَّ اَنْ يَكْتُمْنَ مَا خَلَقَ اللّٰهُ فٖٓي اَرْحَامِهِنَّ
اِنْ كُنَّ يُؤْمِنَّ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِۜ وَبُعُولَتُهُنَّ اَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ فٖي ذٰلِكَ
اِنْ اَرَادُٓوا اِصْلَاحاًۜ وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذٖي عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوفِۖ وَلِلرِّجَالِ
عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌۜ وَاللّٰهُ عَزٖيزٌ حَكٖيمٌ ﴿٢٢٨﴾ اَلطَّلَاقُ مَرَّتَانِۖ فَاِمْسَاكٌ
بِمَعْرُوفٍ اَوْ تَسْرٖيحٌ بِاِحْسَانٍۜ وَلَا يَحِلُّ لَكُمْ اَنْ تَاْخُذُوا مِمَّٓا اٰتَيْتُمُوهُنَّ
شَيْـٔاً اِلَّٓا اَنْ يَخَافَٓا اَلَّا يُقٖيمَا حُدُودَ اللّٰهِۜ فَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا يُقٖيمَا
حُدُودَ اللّٰهِۙ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا فٖيمَا افْتَدَتْ بِهٖۜ تِلْكَ حُدُودُ اللّٰهِ
فَلَا تَعْتَدُوهَاۚ وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللّٰهِ فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ ﴿٢٢٩﴾
فَاِنْ طَلَّقَهَا فَلَا تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدُ حَتّٰى تَنْكِحَ زَوْجاً غَيْرَهُۜ فَاِنْ طَلَّقَهَا
فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَٓا اَنْ يَتَرَاجَعَٓا اِنْ ظَنَّٓا اَنْ يُقٖيمَا حُدُودَ اللّٰهِۜ
وَتِلْكَ حُدُودُ اللّٰهِ يُبَيِّنُهَا لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ ﴿٢٣٠﴾ وَاِذَا طَلَّقْتُمُ
النِّسَٓاءَ فَبَلَغْنَ اَجَلَهُنَّ فَاَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ اَوْ سَرِّحُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍۖ
وَلَا تُمْسِكُوهُنَّ ضِرَاراً لِتَعْتَدُواۚ وَمَنْ يَفْعَلْ ذٰلِكَ فَقَدْ ظَلَمَ
نَفْسَهُۜ وَلَا تَتَّخِذُٓوا اٰيَاتِ اللّٰهِ هُزُواًۘ وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ وَمَٓا

بالتاء الطويل

أَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنَ الْكِتَابِ وَالْحِكْمَةِ يَعِظُكُمْ بِهِ وَاتَّقُوا اللّٰهَ
وَاعْلَمُوا أَنَّ اللّٰهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ ﴿٢٣١﴾ وَإِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ
فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلَا تَعْضُلُوهُنَّ أَنْ يَنْكِحْنَ أَزْوَاجَهُنَّ إِذَا تَرَاضَوْا بَيْنَهُمْ
بِالْمَعْرُوفِ ذٰلِكَ يُوعَظُ بِهِ مَنْ كَانَ مِنْكُمْ يُؤْمِنُ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ
الْآخِرِ ذٰلِكُمْ أَزْكٰى لَكُمْ وَأَطْهَرُ وَاللّٰهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ ﴿٢٣٢﴾

Meâli

226. Kadınlarından uzaklaşmaya yemin edenler için dört ay beklemek vardır. Eğer geri dönerlerse Allah çok bağışlayıcıdır, sonsuz rahmet sahibidir. **227.** Boşamaya karar vermiş olurlarsa, şüphe yok ki Allah her şeyi işitir ve bilir. **228.** Boşanan kadınların kendileri üç âdet görünceye kadar beklerler. Allah'a ve âhiret gününe iman ediyorlarsa, Allah'ın rahimlerinde yarattığını gizlemeleri onlara helâl olmaz. Eğer taraflar arayı düzeltmeyi istiyorlarsa kocaları, onları kendilerine geri çevirme hususunda başkalarından daha ziyade hak sahibidirler. Kadınların, mâkul ve meşrû ölçülerde ödevlerine denk hakları vardır; erkeklerin ise onların üzerinde bir dereceleri mevcuttur. Allah izzet ve hikmet sahibidir. **229.** Boşama iki keredir. Her ikisinden sonra ya iyilikle evlilik içinde tutmak veya güzellikle serbest bırakmak gerekir. Allah'ın koyduğu kurallara uymamalarından korkmadığınız sürece onlara verdiğiniz mehirden hiçbir miktarı geri almanız sizin için helâl olmaz. Eğer Allah'ın kurallarına uymamalarından korkarsanız, kadının evlilikten kurtulmak için verdiği meblâğda taraflara bir vebal yoktur. Bunlar Allah'ın koyduğu kurallardır, bu sebeple onları çiğnemeyin. Her kim Allah'ın koyduğu kuralları çiğnerse işte onlar zalimlerin ta kendileridir. **230.** İkinciden sonra koca eşini bir daha boşarsa, bundan sonra kadın, boşayandan başka bir koca ile evlenmedikçe ona helâl olmaz.

İkinci koca da onu boşarsa, birinci kocası ile bu kadının, Allah'ın kurallarına riayet edecekleri kanaatine varırlarsa, tekrar evlilik hayatına dönmelerinde bir sakınca yoktur. Bunlar Allah'ın kurallarıdır, bilmek isteyenler için onları açıklamaktadır. **231.** Kadınları boşadığınızda, onlar da bekleme sürelerini doldurduklarında ya onlarla yeniden evlenip iyilikle tutun ya da iyilikle serbest bırakın. Onları zarar vererek haklarını çiğnemek için nikâh altında tutmayın. Bunu yapan bilsin ki kendine haksızlık etmiştir. Allah'ın âyetlerini sakın alaya almayın. Allah'ın size bahşettiği nimetleri, kitaptan ve hikmetten size öğüt vermek üzere gönderdiklerini dilinizden düşürmeyin. Allah'tan korkun ve bilin ki Allah her şeyi bilmektedir. **232.** Kadınları boşadığınızda, onlar da bekleme sürelerini tamamladıklarında, aralarında mâkul ve meşrû ölçülerde rızalaştıkları takdirde boşayan kocalarıyla yeniden evlenmelerine engel olmayın. Bu söylenenler, içinizden Allah'a ve âhiret gününe iman edenlere verilen öğüttür. Bunlar sizin için en iyi iç ve dış temizliği sağlayan öğütlerdir. Tam mânasıyla bilen Allah'tır, siz ise bilmezsiniz.

Tefsiri

226-227. Bu âyetlerde hükmü açıklanan "îlâ"nın hem yeminle hem de boşamayla ilgisi vardır. Bu sebeple olmalıdır ki yeminle boşamanın hükümlerini getiren âyetlerin arasına bir geçiş ifadesi gibi yerleştirilmiştir.

"Bir erkeğin eşiyle bir süre cinsel ilişkide bulunmamak üzere yemin etmesi"ne *îlâ* denir. İslâm'dan önce îlâ, kadınları baskı altında tutmak, zulmetmek ve onlardan haksız menfaatler sağlamak üzere yaygın olarak uygulanırdı. Az da olsa eşlerini eğitmek, bazı kötü davranışlarını düzeltmek üzere îlâ yapanlar da bulunurdu. Kötü maksatla bu yemin âdetinden yararlananlar eşlerini yıllarca nikâh altında tuttukları halde onlarla yatmazlar, cinsel ilişkide bulunmazlardı. Kadınların bu tutsaklıktan kendi istekleriyle kurtulma imkânları yoktu. İslâm kadına zarar verme kastıyla yapılan îlâyı yasakladı, iyi niyete dayanan îlâyı ise dört ayla sınırladı. Dört ay içinde normal aile ilişkilerine dönüldüğü takdirde evlilik hayatı devam eder. Kefâretin gerekli olup olmaması hükmü ise ictihad ihtilâfına konu

olmuştur, çoğunluğa göre iyi niyetle yemini bozmuş olduğundan kefâret gerekir. Dört ayın dolması halinde İmam Mâlik ve Şâfiî'ye göre kadın hâkime başvurur ve hâkim kocasına "Ya boşa veya evlilik hayatına dön" der. Koca bunlardan birine yanaşmazsa hâkim re'sen boşar. Hanefîler'e göre dört ayın dolmasıyla kadın kesin (bâin) olarak kocasından boşanmış sayılır. Dört aydan az olmak üzere karısına yaklaşmamaya yemin eden kimse bu müddet içinde yeminini bozmazsa bir şey gerekmez, bozar da temasta bulunursa kefâret gerekir. Bir yönüyle günümüzde hâkim tarafından verilen "ayrılık kararı"na benzeyen îlâyı Hz. Peygamber de bazı sebeplerle uygulamıştır (Buhârî, "Nikâh", 91-92).

228. İslâm'da evlilik hayatını sona erdiren beş tasarruf ve olay vardır: **a)** İlke olarak kocanın boşaması (talâk); **b)** sebepleri bulununca zarar gören tarafın başvurusu üzerine hakemlerin veya hakimin evliliğe son vermesi (tefrîk); **c)** kadının ödeyeceği bir meblâğ karşılığında boşanma sonucunu elde etmesi (muhâlea); **d)** eşin ölümü; **e)** eşlerden birinin İslâm dininden çıkması; erkeğin, eşinin annesi vb. bir yakınıyla cinsel ilişkide bulunması gibi bir sebeple evlenme engelinin oluşması. Burada tefsir edilmekte olan âyetler grubunda bunlardan ikisine (boşama ile muhâlea) temas edilmektedir.

Evliliği sona erdiren sebeplerden biri oluşunca kadının yeni bir evlilik yapabilmesi için aradan bir sürenin geçmesi gerekir ki buna *iddet* denilmektedir. İddetten muaf olanlar yalnızca cinsel ilişkide bulunulmadan boşanan kadınlardır (Ahzâb 33/49).

Boşanmış hâmile kadınların iddeti doğumla, herhangi bir sebeple aybaşı görmeyen kadınların iddeti ay hesabıyla olur (Talâk 65/4). Aybaşı gören kadınların iddeti ise bu âyette açıklandığı üzere üç aybaşı geçirmektir. "Aybaşı" olarak tercüme ettiğimiz "el-kur'u" kelimesi Arapça'da ay halinden temizliğe ve temizlikten aybaşı haline geçişi (geçiş sınırı) ifade ettiği için müctehidlerin kimi bunu aybaşı (hayız) kimi de temizlik (tuhr) olarak anlamışlardır. İslâm'da sünnete uygun boşama ancak kadın temizlik halinde iken yapılır. Kelimeye temizlik mânası verenlere göre, içinde boşama yapılan temizlik günlerini bir kur' saydıkları için iddet kısalır. Hayız mânası verenlere göre ise iddet temizliği takip eden hayız-

la başlayacağı için biraz daha uzar. İddetin gerekçeleri arasında kadının hâmile olup olmadığının anlaşılması ve boşayan koca ile boşanan kadının salim kafa ile düşünüp taşınmalarının, ümit görüyorlarsa tekrar evlilik hayatına dönmelerinin temini vardır. İddeti hayızla hesaplayarak süreyi uzatan müctehidler, ailenin yıkılmamasına yardımcı olabilecek ihtiyatı ve tedbiri tercih etmiş olmaktadırlar.

İddet, doğum, hayız ve aylarla hesaplanmaktadır. Hâmilelik, ay halinin kesilmesi ve gerektiğinde muayene ile anlaşılır. Bununla beraber mümin kadınlar bu konularda doğru söylemeye, Allah'ın kendilerinde yarattığı bu durumları gizlememeye teşvik edilmişlerdir.

Kadınları boşayan kocaları pişmanlık duyar ve iyi niyetle yeniden evliliğe dönmek isterlerse bakılır: Kadınlar henüz iddetlerini tamamlamamış ve kocalar da üç boşama haklarını kullanmamış olurlarsa, yani ricʿî denilen dönüşü mümkün boşamalarda, söz veya cinsel ilişki gibi fiille evliliğe dönmek mümkündür. Kocalar evliliğe dönme kararı verseler dahi sayılı boşama haklarını kullanmış olurlar. Boşanmış kadınlar iddetlerini tamamlamış olurlarsa –üçüncü defa boşanmamış bulunan kadınlarla– yeniden evlilik hayatına dönebilmek için kadının da bunu istemesi gerekir ve yeniden mehir belirlenerek nikâh kıyılır. Her iki durumda da ortada önemli ve meşrû bir engel bulunmadığı takdirde aile hayatına saygı, çoluk çocuğun ve yakınların hakları, uzun veya kısa müddet paylaşılmış bulunan evlilik hayatı göz önüne alınmış ve boşanmış kadınların eski kocalarına, diğerlerine nisbetle öncelik verilmiştir.

İslâm'dan önceki birçok dinde ve kültürde *kadın* cinsinin, hem insan olarak hem de haklar ve ödevler bakımından erkeğe nisbetle ikinci sınıf bir varlık olarak kabul edildiği bilinmektedir. Câhiliye Arapları'nda da kadının durumu farklı değildi; ana, eş, kardeş ve çocuklar olarak kızlar ve kadınların hakları erkeklerin istek ve keyiflerine bırakılmıştı; dilediklerini verir, dilediklerini alırlardı. Hz. Ömer bu tarihî gerçeği şöyle dile getirmiştir: "Câhiliye devrinde biz kadınları bir şey saymaz, hesaba katmazdık; bu durum Allah Teâlâ'nın onlar hakkında âyetler indirmesine ve kendilerine birtakım haklar vermesine kadar devam etti…" (Müslim, "Talâk", 31 vd.). "Kadınların da ödevlerine denk haklarının bulunduğunu" bildiren âyet, özellikle o günün şartları dikkate alınırsa eşi bulun-

maz bir "insan hakkı" kuralı ve "kadın hakları vesikası"dır. Hakları ve ödevleri teker teker saymak yerine bir genel çerçeve veren bu âyette yer alan üç kayıt, kadın haklarının mahiyeti, derecesi ve değişme kabiliyeti açısından büyük önem arzetmektedir: **a)** Kadın haklar bakımından erkeğe mutlak anlamda eşit değildir; her ikisinin hakları arasındaki nisbet "benzerlik ve denklik"tir. **b)** Nasların değişmez kıldıklarının dışında kalan haklar ve ödevlerin değişim ve dengesi sosyal şartlara ve kamu vicdanındaki meşruiyet ölçülerine (ma'rûf) göre ayarlanabilecektir. **c)** Haklar ve ödevler karşılaştırıldıkları zaman erkeklerin haklarında bir derecelik fazlalık bulunduğu görülecektir.

Bu kayıtları biraz daha açmak gerekirse: **1.** Ferdin topluma, toplumun da örgütlenme ve düzene ihtiyacı vardır. Devletten aileye kadar bütün kurumlarda düzen bir yönetimi, yönetim ise yöneten ve yönetilenlerin karşılıklı hak, salâhiyet, ödev ve sorumluluklarının belli ve dengeli kılınmasını gerekli kılmıştır. Kadını ve erkeği ile bütün insanlar insanlıkta ve insanlığa bağlı haklarla yükümlülüklerde eşittirler. Yönetimin ve düzenin gerektirdiği iş bölümüne ve farklı rollere gelindiğinde eşitlik yerine "denge, adalet, hakkaniyet, ehliyet, kabiliyet" gibi değer ve kriterler devreye girer. İslâm insan ve kul olmaya bağlı haklar ve ödevlerde kadınlarla erkekleri eşit kılmıştır. Kadınların insanlık ve kullukta erkeklerden aşağı derecede veya geri olduklarını ifade eden bütün söylemler ya dinî kaynakları bakımından sahih değildir ya da yanlış anlaşılmış ve yorumlanmışlardır. Kurumlar ve toplum içindeki farklı rollere bağlı haklar ve yükümlülüklere gelindiğinde ise kadınlarla erkekler arasında eşitlik değil, dengeli ve erkek hakkının dengi, misli olma ölçüsü vardır. Eski sosyo-ekonomik ilişkilerden bazı örnekler vermek gerekirse kadın ekmek ve yemek pişirirken kocası da âlet ve malzemeyi temin edecektir, kadın çocuğuna bakarken kocası rızıklarını temin edecektir, kadın kocasına sadık kalırken kocası da ona sadakat gösterecek, eş ve çocuklarına karşı âdil davranacaktır. İyi geçinme, iffeti koruma, geçimsizlik halinde hakeme başvurma, aile idaresi ve çocukların yetiştirilmesi gibi konularda karı ve kocanın danışma ve işbirliği ilkeleri çevresinde davranma yükümlülükleri vardır.

2. Nasların sabit kılmadığı hakların ve ödevlerin takdiriyle değişme ve gelişmesinde dinin hakem kıldığı ve rol verdiği bir meşrûluk ölçü-

tü de "mâruf"tur. *Ma'rûf* "bozulmamış fıtrat, olumsuz bir şekilde şartlanmamış akıl, dinin temel amacı ve nasları çerçevesinde oluşan, gelişen ve gerektiğinde değişen değerler, kurallar, telakkiler, kabuller, gelenekler"dir. Kadının birden fazla erkekle aynı zamanda evli olması câiz değildir. Bu kural hem değişmez dinî naslarla sabittir hem de mâruf ölçütüne uygundur. Hakları eşitlemek veya dengelemek uğruna ya da –bazı Batı ülkelerinde yaygınlık kazanan nikâhsız birlikte yaşama olgusuna dayanılarak bu kural değiştirilemez. Ama eşle kocanın ev içinde ve dışındaki rollerinde –mârufun değişmesine paralel olarak– değişiklikler olabilir. Nitekim Hz. Peygamber damadı Ali ile kızı Fâtıma arasında rolleri dağıtmış (su taşıma, ev temizliği, ekmek ve yemek pişirme vb. iç işleri Fâtıma, dışişleri ise Ali yapsın demiş) olmasına rağmen bazı fıkıhçılar bu taksimin bağlayıcı ve devamlı olmadığını, mârufa göre değişebileceğini ifade etmişlerdir (İbn Kayyim, *Zâdü'l-meâd*, V, 186 vd.) İslâm'ın geldiği yıllarda yaşanan bir başka değişme ve gelişmeye de Hz. Ömer şöyle işaret etmektedir: "Biz Kureyşliler kadınlarımıza hâkim bir topluluk idik. Medine'ye gelince orada, kadınları erkeklerine hâkim (dediklerini yaptırır olmuş) bir toplum yapısı bulduk, bizim kadınlarımız da onlarınkilerden bunu öğrenmeye koyuldular... Bir gün eşime kızdım. Baktım bana karşılık verip itiraz ediyor, ben buna tepki gösterince eşim, 'Sana karşı çıkmamı niçin yadırgıyorsun? Vallahi Hz. Peygamber'in eşleri de ona itiraz ediyorlar hatta bazıları sabahtan akşama kadar ona küs bile kalıyorlar' dedi. Derhal gidip kızım Hafsa'ya sordum, o da bunu doğruladı..." (Müslim, "Talâk", 34). Aynı kaynaktaki bir başka rivayete göre Hz. Ömer konuyu bir de Ümmü Seleme'ye sormuş; o da "Ömer, sana şaşıyorum! Her şeye karışıyorsun. Şimdi de Resûlullah ile eşlerinin arasına mı giriyorsun?" diyerek ona sitemde bulunmuştur (Müslim, "Talâk", 31). Bu sahih rivayetler, İslâm'ın yaptığı büyük devrim sonucu kısa zamanda kadın-erkek ilişkilerinde meydana gelmiş bulunan önemli değişikliklere ışık tutmaktadır.

3. İstisnalar bir yana bırakılınca genel olarak erkeklerin, genel olarak kadınlardan bir derecelik hak fazlalığı nedir ve neye dayanmaktadır? Bu soruya cevap arayan eski müfessir ve müctehidler dayanak olarak erkeğin fizik gücünü, üstün aklını ve güçlü iradesini ileri sürmüşlerdir. Erkeğin

fizik gücünün kadınınkinden fazla olduğunda şüphe bulunmadığından buna dayalı bulunan hak ve ödev farklılıkları da tabiidir. Erkeğin aklının daha fazla olduğu iddiası "Aklı ve dini eksik olanlar içinden, sizden fazla, akıl sahiplerine hâkim (galip) olanları görmedim!.." meâlindeki hadise dayandırılmıştır (Müslim, "Îmân", 132). Halbuki bu hadisin söyleniş amacı kadınlarla erkekler arasındaki akıl farkını açıklamak değildir. Ayrıca burada geçen "akıl eksikliği"nden maksadın ne olduğu hanımlar tarafından Hz. Peygamber'e sorulmuş; akıl eksikliği, "şahitlikte bir erkeğe karşılık iki kadın şahit istenmesi"; din eksikliği ise "hayız halinde namaz kılmamak ve oruç tutmamak" olarak tanımlanmıştır. Şahitlik konusu ileride açıklanacaktır (Bakara 2/282). Kadınlar, aybaşı halinde iken menedildikleri için namazlarını kılmazlar, oruçlarını da –sonradan kazâ etmek üzere– tutmazlar. Bunun olumsuz mânada din eksikliği ile bir ilgisi olamaz. Buradaki "din"le bu kelimenin "yükümlülük" anlamının kastedildiği, dolayısıyla din eksikliğinin de "yükümlülükten muaf tutulma" anlamında kullanıldığı açıktır. Hadisin mâna ve maksadı bir vâkıayı dile getirdikten sonra buna dayanarak "Böyle olduğunuz, böyle yaptığınız halde yine de erkekleri etkiliyor ve kandırabiliyorsunuz. Bu özellik ve kabiliyetinizi kötüye kullanmayın" şeklinde bir uyarıda bulunmaktan ibarettir.

İrade gücü dahil olmak üzere kadınla erkeğin psikolojilerinde farkların bulunduğu inkâr edilmemektedir. İki cinsin fizyolojik ve biyolojik yapıları da birbirinden farklıdır. İstisnaları bulunmakla beraber genellikle evin geçimini sağlamada ağır yük ve temel rol de erkeğe aittir. İşte bu temel ve değişmez farklılıklara dayalı olarak erkeklere bir derece fazla hak verilmiştir. Bu hak, Nisâ sûresinde (4/34) açıklanan "koruma ve yönetme" (kavvâmlık) hakkıdır. Eski fıkıh âlimleri aile ve devlet yönetiminde erkeklerin önceliğini ittifakla benimsemişlerdir. Diğer hüküm ve yönetim alanlarında ise farklı ictihadlar vardır.

229. Evlilik hayatını sona erdiren olay ve tasarruflardan biri olan re'sen (hâkime ve hakeme başvurmadan, tek taraflı irade ile) boşama hakkı erkeğe verilmiştir. Tarafların anlaşmasına bağlı olarak bu hakkın kadına da verilmesi mümkündür. Erkeğin bu hakkı kötüye kullanmaması için boşayanın mehir ödemesi, Allah'ın boşamayı sevmediğini bildirmesi

gibi tedbirler alınmıştır. Bu tedbirlerden biri de boşama sayısının sınırlandırılmış bulunmasıdır. Böylece İslâm, Câhiliye devri zulümlerinden birini daha kaldırmış ve kadının sınırsız olarak boşanıp geri alınma hakkını kocaların elinden almıştır. Sünnete uygun boşama hakkı, her biri kadının aybaşı halinde olmamak üzere üçtür. Bir temizlik içinde ancak bir boşama hakkı kullanılabilir. Her bir hak kullanıldıkça koca kendisini tartıp düşünmeli, kesin ayrılmaya niyetli ise eşini iyilikle bırakmalı, pişmanlık duyuyor ve mutlu bir beraberliği umuyor ise iyilikle evliliğe dönmelidir. Evlenirken kocanın eşine verdiği mehri, boşamadığı halde baskı yaparak kısmen veya tamamen geri alması câiz değildir. Ancak kadın evliliğe tahammül edemiyor, geçimsizlik sebebiyle evlilik hukukuna riayet edememekten korkuyorsa, bir meblâğ ödeyerek kocasından boşanmak istiyorsa bu takdirde mehri kısmen veya tamamen geri ödeyerek evliliği bitirmesi (*muhâlea*) câiz kılınmıştır. Geçimsizlik kocadan kaynaklanıyor, mehri almadan da karısını boşamak istemiyorsa yine kadın mehrini vererek boşanır; ancak bu takdirde aldığı mehir kocaya helâl olmaz (mânevî yaptırım). Muhâlea anlaşmasıyla evliliği sona erdirmek Hanefîler'in de dahil bulunduğu çoğunluğa göre yeni bir nikâh yapmadan dönüş imkânı vermeyen bir boşamadır (bâin talâk), bununla evlilik bağı kopmuş olur.

230. Aile kurumu yalnızca iki kişiden oluşmuyor, çocuklardan her iki tarafın akrabasına doğru geniş bir "hısım akraba ilişkisi"ni içeriyor. İslâm aileye başta çocuk eğitimi olmak üzere önemli vazifeler veriyor. İşte bu ilişki ve vazifeler istikrarlı ve uyumlu bir aile beraberliğini gerektiriyor. Eş seçiminde hata edilmiş olması, sonradan ortaya çıkan huy ve alışkanlıkların ilişkiyi zedelemesi ve beraberliği katlanılamaz hale getirmesi ihtimali her zaman mevcuttur. Bu durumda evliliği kâğıt üzerinde devam ettirmenin anlamı olmadığı gibi sınırsız sayıda boşanıp yeniden birleşmenin de ailenin mahiyet ve vazifesi ile bağdaşmadığı ortadadır. İslâm bu gerçekleri göz önüne alarak bir yandan boşanıp evlenme sayısını sınırlama yoluna gitmiş; diğer yandan da, makbul saymamakla beraber, gerektiğinde boşanmayı, evlilik birliğine son vermeyi câiz kılmıştır.

İlgili hadislere göre sünnete uygun *boşama* sırasında kadın hayızlı olmayacak ve üç boşama hakkı bir temizlik içinde kullanılmayacaktır

(Müslim, "Talâk", 1 vd.). Koca daha önce iki boşama hakkını kullanmış olursa üçüncü boşamadan sonra taraflar istese bile yeniden evlenmeleri mümkün değildir. Bunun için kadının, başka biriyle samimi, yaşamak ve aile olmak niyetiyle bir evlilik yapması gerekir. Bu ikinci koca da kadını boşar veya bir başka şekilde evlilik hayatı sona ererse, tarafların istemesi halinde kadının eski kocasıyla yeniden evlenmesi câiz hale gelir. Bu evlenmede de yine üç boşama hakkı vardır.

Âyette üç boşamadan ve "bir başka kocayla evlenmekten" söz edildiği için "üç talâk" ve "hülle" meselesi de tefsirlerde bu âyet açıklanırken tartışılmıştır.

Sahih hadisler, Hz. Peygamber zamanında olduğu gibi Hz. Ömer'in yönetiminin üçüncü yılına kadar bir defada, bir temizlik içinde yapılan üç boşamanın bir boşama sayıldığını, kocanın üç boşama hakkını bir temizlik içinde kullanmasının, bir boşama (talâk) sayılma dışında muteber olmadığını ifade etmektedir (Müslim, "Talâk", 15-17; Ebû Dâvûd, "Talâk", 10). Hz. Ömer insanların, Kur'an'da bildirilen ve Hz. Peygamber tarafından açıklanan boşama usulüne, yani boşamanın bir defada değil üç temizlik içinde üç ayrı zamanda yapılması emrine riayet etmediklerini ve işi aceleye getirip bir temizlik içinde üç boşamayı birden yaptıklarını görünce onları cezalandırmaya ve sünnete uygun boşamaya döndürmek için tedbir almaya karar veriyor. Tedbir olarak da "bundan böyle üç boşamayı birden yapanların üç talâklarını geçerli sayacağını" ilân ediyor. Sahâbîler bu idarî tedbire itiraz etmiyorlar, fakat halk bu yaptırıma rağmen üç talâkı birden vermeye devam ediyor. Fıkıhçıların da çoğu, İslâm hukukunu sistemleştirip kitaplara geçirirken Hz. Ömer'in uygulamasını ve buna itiraz etmeyen sahâbenin, icmâ saydıkları tutumlarını göz önüne alıyor, delil olarak kullanıyor ve üç boşamanın bir defada, bir temizlik içinde yapılmasını câiz ve geçerli görüyorlar. Buna karşı sahâbeden günümüze kadar birçok müctehid ve fıkıhçı da ilgili âyetlerin lafzını ve üslûbunu, sahih hadisleri, Allah ve Resulü'nün boşamayı üç ayrı zamana yaymadaki maksadını göz önüne alarak, "Bir temizlik içinde yapılan boşamalar kaç sayıda olursa olsun bir boşama sayılır" demişlerdir. Bunlara göre sahâbenin sükûtu icmâ değildir, icmâ olsa bile sükût şeklindeki icmâ bağlayıcı değildir (tartışmalar için bk. İbn Âşûr, II, 417 vd.; Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, I, 362 vd.).

Hülle veya tahlîl, üç kere boşanmış kadını, boşayan koca ile yeniden evlenmesini sağlamak üzere bir başka erkekle –nikâh akdinden ve cinsel ilişkiden sonra hemen boşaması üzerinde– anlaşarak (muvâzaalı olarak) evlendirmek suretiyle gerçekleşmektedir. Böyle bir evlenme en azından niyetlerde bir "geçici evlenme"dir ve geçici evlenme Sünnî İslâm'da câiz değildir. Hz. Peygamber samimi ve evlilik içinde yaşamak niyetiyle olmayıp, tahlîl (hülle) niyetiyle yapılan evliliğin câiz olmadığına, "bu evliliği yapan erkeğe iğreti teke" diyerek ve "hem bu iğreti tekenin hem de buna razı olan kocanın lânetlendiklerini" bildirerek işaret etmiştir (İbn Mâce, "Nikâh", 33; *Müsned*, I, 83 vd.; Ebû Dâvûd, "Nikâh", 16). Böyle anlaşmalı evliliklerin câiz ve geçerli olmayacağının bir başka delili de yine Hz. Peygamber'in, "üç boşamadan sonra yapılan evlenmenin yalnızca bir sözleşmeden ibaret olamayacağını, fiilen evlilik ve cinsî hayatın yaşanması gerektiğini" bildiren hadisidir (Buhârî, "Talâk", 7, 37).

Bize göre de boşama Kur'an'a ve Sünnet'e uygun olduğunda geçerli olur. En az üç ay içinde gerçekleşecek olan dönüşsüz boşama sistemi tarafların düşünüp danışmalarını, sonradan pişman olacakları bir şeyi tehevvüre kapılarak birden yapmamalarını sağlamak içindir. Bunu değiştirmek dinin maksadına aykırıdır. Evlenme ciddi, samimi ve devamlılık niyetiyle olacaktır, hülle de câiz değildir. Bazı fıkıhçıların "Akid yaparken taraflar hülle için veya geçici olduğunu zikretmezlerse evlenme akdi geçerlidir" diyerek hülleye geçiş izni vermeleri şâriin maksadına aykırıdır.

Âyetin açık ifadesine göre, başından yeni bir evlilik geçmiş bulunan kadınla eski kocası, olup bitenlerden ders alarak yeniden mutlu ve düzenli bir aile hayatı kurabileceklerini akılları keserse tekrar evlenebilirler. Kur'an'ın tavsiyesi, aksi halde bunu denememeleri yönündedir.

231. İddetini tamamlamış bulunan boşanmış kadınlarla ilgili olarak ya iyilikle evlilik hayatına dönmek ya da yine iyilikle, gönül hoşluğu ile birbirini incitmeden ayrılmak tavsiye edilmektedir.

Kocaların, boşama haklarını kötüye kullanarak sevmedikleri veya kendilerini sevmeyen, iyi geçimi ve mutluluğu paylaşamadıkları eşlerini, sırf onlara zarar vermek, intikam almak, başkalarına yar etmemek... için nikâh altında tutmaları bu âyette yasaklanmış; bunu yapanların yal-

nızca eşlerine değil kendilerine de zulmetmiş olacakları bildirilmiştir. Evet kendilerine zulmetmiş olmaktadırlar; çünkü eşler "kendilerinden" olan din ve insan kardeşleridir. Geçimsizlik ve nefret içinde yürütülen bir evlilik taraflar ve yakınları için dünya cehennemidir. Çarpışan iki testiden biri kırılırsa diğeri de içinden çatlar. İnsanlara zarar verenler bu dünyada olmazsa ebedî âlemde bunun hesabını vereceklerdir. Ayrıca evlilik birliğinden zarar gören, zarar görmesine rağmen kocası tarafından boşanmayan kadınların hakemlere ve hâkime başvurarak boşanma hakları vardır (Nisâ 4/35). Bu durumda kocalar, toplum içinde itibar kaybına uğrayacaklardır.

Nişanlıların, serbestçe görüşebilmek için resmî evlenme akdinden önce dinî nikâh yapmaları bazı problemlere sebep olmakta; kızın evlenmekten vazgeçmesi, erkeğin ise buna karşı çıkması veya kıza zarar vermeye yönelmesi durumunda –erkeğe ait bulunan– boşama hakkının kötüye kullanılması yoluyla kızlar zarar görmekte, evli de bekâr da olmadıkları bir hayata mahkûm edilmektedirler. Bu durumda sırf kıza zarar vermek için onları boşamayan erkeklerin Allah'tan korkmaları ve tefsir ettiğimiz âyet üzerinde düşünmeleri gerekir. Kızlar ise hakemlere başvurarak çözüm elde etme yolunun bulunduğunu bilmelidirler. Resmî geçerliliği olmayan bir evlenme akdi, İslâm'ın da nikâha bağladığı hak ve ödevlerin gerçekleşmesi ve uygulanması bakımından sakıncalıdır. Hakların zayi ve tarafların mağdur olacağını bile bile resmî nikâh yapmadan "imam nikâhı" ile evlenmek câiz olmaz; haksızlıklara kapı aralayan davranışların günah olduğu unutulmamalıdır.

Kur'an âyetlerini doğru anlayıp onu kullarına lutfeden Allah'ın irade ve maksadına uygun bir şekilde uygulamak yerine hilelere ve hüllelere başvuranlar, naslara uyacak yerde nasları kendi hevâ ve heveslerine uydurmaya kalkışanlar "Allah'ın âyetleriyle alay etmiş" olmaktadırlar.

Burada Allah Teâlâ'nın "kullarına öğüt vermek ve doğru yolu göstermek üzere indirdiği kitap"tan maksat Kur'an, "hikmet" ise –müfessirlerin de genellikle benimsedikleri gibi– büyük bir ihtimalle sünnettir. Çünkü Resûlullah'ın ümmete örnek olan ve Kur'an'ı açıklamaya yönelik bulunan sünneti de ya vahiy yoluyla bildirilmiştir ya da Allah tarafından onaylanmıştır (*hikmet*in anlamları konusunda bk. Bakara 2/269).

232. Câhiliye devrinde daha çok rastlanmakla beraber İslâm'dan sonra da tamamen ortadan kalkmadığı anlaşılan bir âdet ve tutum da boşanmış kadınların başkalarıyla evlenmelerine eski kocalarının, eski kocalarıyla yeniden evlenmelerine de aile büyüklerinin, velilerinin razı olmamaları, bunu engellemeleridir. Bu davranışı bir onur meselesi sayan, kendilerine yakıştıramayan velilere ve eski kocalara Kur'an-ı Kerîm şu uyarıda bulunuyor: Bu kadınların istedikleri, hukuk ve ahlâka da (maruf) uygun bulunan evlilik taleplerini geri çevirmek, evlenmelerini engellemek, dul yaşamalarına veya istemedikleri biriyle evlenmelerine sebep olmak insana onur ve şeref getirmez, nefis terbiyesi ve ruh temizliği sağlamaz; aksine birçok içtimaî ve ahlâkî problemlere, bazan rezaletlere yol açar, ailelere (veli) utanç getirebilir. Onuru, şerefi, ahlâkı nefislerinize ve kontrolsüz duygularınıza uymakta değil, Allah'ın öğütlerine kulak vermekte ve O'nun tâlimatına uygun yaşamakta arayınız.

233

وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ
أَنْ يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ
لَا تُكَلَّفُ نَفْسٌ إِلَّا وُسْعَهَا لَا تُضَارَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا وَلَا
مَوْلُودٌ لَهُ بِوَلَدِهِ وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذٰلِكَ فَإِنْ أَرَادَا فِصَالًا
عَنْ تَرَاضٍ مِنْهُمَا وَتَشَاوُرٍ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا وَإِنْ أَرَدْتُمْ
أَنْ تَسْتَرْضِعُوا أَوْلَادَكُمْ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِذَا سَلَّمْتُمْ مَا آتَيْتُمْ
بِالْمَعْرُوفِ وَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللّٰهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ ﴿٢٣٣﴾

Meâli

233. Emzirmeyi tamamlamak isteyen için analar çocuklarını tam iki yıl emzirirler. Onların normal ölçülerde yiyecek ve giyeceklerini sağlamak da çocuk kendisi için doğurulanın (babanın) borcudur. Hiçbir kimse gücünü aşan bir şeyle yükümlü kılınamaz. Ne ana çocuğu yüzünden zarara uğratılsın ne de çocuk kendisi için doğurulan çocuğundan dolayı zarar görsün. Kendisine miras kalan kimseye de benzer yükümlülük vardır. Ana baba karşılıklı danışarak ve anlaşarak çocuğu sütten kesmek isterlerse bundan dolayı onlar için bir sakınca yoktur. Çocuklarınızı sütannelere emzirtmek isterseniz münasip olan ücreti verdiğiniz takdirde sizin için bir günah yoktur. Allah'ın koyduğu kurallara aykırı davranmaktan sakının ve bilin ki Allah yaptıklarınızın tamamını görmektedir.

Tefsiri

233. Evlenmenin amaçlarının başında gelen çocuk, doğumundan itibaren bir müddet emzirilme ihtiyacındadır, onu emzirecek olan birinci derecede annesidir. *Emzirme* müddeti konusunda belirleyici bir nas yoktur, bu konudaki âyetlerden anlaşılan, anne baba isterlerse çocuğun iki yıl emzirileceği ve bunun tam bir emzirme müddeti olduğu, istemezlerse, daha önce sütten kesme konusunda anlaşırlarsa iki yıl tamam olmadan da bunu yapabilecekleridir.

Emerken annesi boşanmış veya boşandıktan sonra dünyaya gelmiş bulunan çocuğu yine annesi emzirirse, iddet dolmuş ve evlilik ilişkisi bitmiş olsa bile onun yiyecek ve giyeceğini, âyette "çocuk kendisi için doğurulan" şeklinde ifade edilen baba temin edecektir (bk. "Talâk", 65/6). Boşama olayı yoksa, anne çocuğun babasının nikâhı altında bulunuyorsa bu takdirde çocuğu emzirdiği için değil, eş (zevce) olduğu için onun tam nafakası (bütün temel ihtiyaçları) koca tarafından sağlanacaktır.

Baba yerine "çocuk kendisi için doğurulan" ifadesinin kullanılması, çocuğun soy kütüğünün baba tarafına ait olacağını –günümüzdeki deyişle çocuğun, babasının soyadını alacağını– göstermektedir. Geleneğimizde hanımlar yeri geldiğinde kocalarına hitaben "Sana nur topu gibi çocuk verdim" diyerek şuurlara yerleşmiş bulunan bu anlayışı ve kuralı dile getirmektedirler.

Evlilik devam etsin etmesin çocuğun emzirilmesi taraflardan birinin zarar görmesine sebep olmamalı, anne ve baba güçlerini aşan şeylerle yükümlü kılınmamalı, birbirlerine anlayış göstermelidirler. Şayet nafaka yükümlüsü olan baba vefat ederse çocuğun beslenmesi, korunması ve kendine yeterli hale gelmesine kadar başkalarına da sorumluluk düşmektedir. "Vârise de benzer yükümlülük vardır" cümlesi bu sorumluluğa ışık tutmaktadır. Ancak müfessirler mirastan kimlerin ne kadar haklarının bulunduğunu, vârislerin malî sorumluluklarını belirleyen genel hükümlere bakarak farklı açıklamalar getirmişlerdir. İçlerinde Hanefîler'in de bulunduğu birçok müctehide göre çocuğun babası vefat edince ona vâris olan kan hısımları, çocuk muhtaç olduğunda onun nafakasını teminle yükümlüdürler. Bu yükümlülüğü düzenli ve yeterli bir devlet bütçesinin bulunması halinde devlete yükleyenler de vardır.

Çeşitli sebeplerle çocukların, uygun sütanneleri tarafından emzirilmeleri oldukça eskilere dayanan bir uygulama ve âdettir. İslâm bunu yasaklamamış, ancak doğuran annenin emzirmesini teşvik etmiştir. Meşrû bir mazeret sebebiyle anne emzirmek istemezse çocuğun babası gerektiğinde ücretini vererek bir sütannenin onu emzirmesini sağlayacaktır.

234 – 235

وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ اَزْوَاجاً يَتَرَبَّصْنَ بِاَنْفُسِهِنَّ
اَرْبَعَةَ اَشْهُرٍ وَعَشْراً فَاِذَا بَلَغْنَ اَجَلَهُنَّ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا
فَعَلْنَ فِي اَنْفُسِهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ ﴿٢٣٤﴾ وَلَا
جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا عَرَّضْتُمْ بِهِ مِنْ خِطْبَةِ النِّسَاءِ اَوْ اَكْنَنْتُمْ
فِي اَنْفُسِكُمْ عَلِمَ اللّٰهُ اَنَّكُمْ سَتَذْكُرُونَهُنَّ وَلٰكِنْ لَا تُوَاعِدُوهُنَّ
سِرّاً اِلَّا اَنْ تَقُولُوا قَوْلاً مَعْرُوفاً وَلَا تَعْزِمُوا عُقْدَةَ

النِّكَاحِ حَتّٰى يَبْلُغَ الْكِتَابُ اَجَلَهُ وَاعْلَمُٓوا اَنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُ مَا ف۪ٓي
اَنْفُسِكُمْ فَاحْذَرُوهُ وَاعْلَمُٓوا اَنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ حَل۪يمٌ ٢٣٥

Meâli

234. İçinizden ölenlerin geride bıraktıkları eşleri kendi başlarına (evlenmeksizin) dört ay on gün beklerler. Bekleme sürelerinin sonuna geldiklerinde kendi haklarında, normal ölçülerde yapıp ettiklerinden size bir sorumluluk yoktur. Allah yaptığınız her şeyden haberdardır.
235. Bu kadınlarla evlenme isteğinizi üstü kapalı bildirmenizde veya içinizde saklamanızda bir sakınca yoktur. Allah bu kadarını onlara söyleyeceğinizi bilmektedir. Fakat meşrû söz söylemeniz dışında onlarla gizli sözleşme yapmayın. Bekleme emri süresine ulaşmadıkça evlenme akdi yapmaya kalkışmayın. Bilin ki Allah içinizde olanları bilmektedir. O'ndan sakının ve bilin ki Allah çok bağışlayıcıdır, halîmdir.

Tefsiri

234-235. Câhiliye döneminde kocası ölen kadınlar mağaramsı bir yere kapanır, kimseyle temas etmez, yıkanmaz, saçlarını taramaz, tırnaklarını kesmezdi. Hz. Peygamber bu şekilde yas tutmayı yasakladı; akraba için üç gün, koca için ise karısına mahsus olmak üzere dört ay on gün bir nevi yas tutmayı meşrû kıldı. Yas tutan kadın renkli elbiseler giymez, makyaj yapmaz ve güzel koku sürünmez (Buhârî, "Cenâiz", 31).

Kocası vefat eden kadın hâmile ise çocuğunu doğuruncaya kadar (Talâk, 65/4), hâmile değilse dört ay on gün geçinceye kadar bekler, vefat iddeti denilen bu süre içinde yukarıda zikredilen ölçüde yas tutar, evlenmez ve kendine açıktan evlenme teklifi yapılamaz, onunla evlenmek isteyenler bu niyetlerini ancak üstü kapalı ifadelerle (ta'riz yoluyla) hissettirirler. İddet esnasında kadın, aksine bir zarûret bulunmadıkça kocasıyla paylaştıkları evinde kalır. "İşi için gündüzleri, farz olan hac ibadeti için de hac günlerinde çıkması câizdir" diyen müctehidler vardır (Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, I, 209 vd.); ancak müctehidlerin çoğunluğu bunları da câiz görmemişlerdir.

Vefat iddetinin gerekçesi (hikmeti) hakkında değişik açıklamalar yapılmıştır. Bunların başında kadının ölen kocasından hâmile olup olmadığını tesbit etmek ve şayet hâmile kalmışsa çocuğunu doğuruncaya kadar bir başkasıyla evlenmesini engellemek gelir. Bunun yanı sıra duygusal yönü daha baskın olan kadının kendini toparlayıp hayata intibak etmesine fırsat vermek de iddetin amaçlarından biri olarak gösterilmiştir.

236 – 237

لَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ اِنْ طَلَّقْتُمُ النِّسَٓاءَ مَا لَمْ تَمَسُّوهُنَّ اَوْ تَفْرِضُوا
لَهُنَّ فَر۪يضَةًۚ وَمَتِّعُوهُنَّۚ عَلَى الْمُوسِعِ قَدَرُهُ وَعَلَى الْمُقْتِرِ قَدَرُهُۚ مَتَاعًا
بِالْمَعْرُوفِۚ حَقًّا عَلَى الْمُحْسِن۪ينَ ﴿٢٣٦﴾ وَاِنْ طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ
اَنْ تَمَسُّوهُنَّ وَقَدْ فَرَضْتُمْ لَهُنَّ فَر۪يضَةً فَنِصْفُ مَا فَرَضْتُمْ
اِلَّٓا اَنْ يَعْفُونَ اَوْ يَعْفُوَا الَّذ۪ي بِيَدِه۪ عُقْدَةُ النِّكَاحِۜ وَاَنْ
تَعْفُٓوا اَقْرَبُ لِلتَّقْوٰىۜ وَلَا تَنْسَوُا الْفَضْلَ بَيْنَكُمْۜ اِنَّ اللّٰهَ بِمَا
تَعْمَلُونَ بَص۪يرٌ ﴿٢٣٧﴾

Meâli

236. Kadınları boşarsanız, onlarla birleşmemiş ve mehir de belirlememiş olursanız malî bir sorumluluğunuz yoktur. Zengin olan gücüne

göre, eli dar olan da gücüne göre onlara makul ve gönül alıcı bir şeyler versin. İyiler için bu bir borçtur. **237.** Bir mehir belirlediğiniz halde onlarla birleşmeden kendilerini boşarsanız, belirlediğiniz mehirin yarısını ödemek size borçtur; ancak kadınların bağışlaması veya nikâh bağı elinde olanın hoşgörülü davranması müstesnadır. Hoşgörülü davranmanız takvâya daha uygundur. Aranızda lutufkâr davranmayı unutmayın. Allah bütün yaptıklarınızı görmektedir.

Tefsiri

236-237. *Mehir* boşama hakkı elinde bulunan koca bakımından bir "boşama engeli ve müeyyidesi", kadın için de bir maddî teminattır, yeni bir evlilik yapıncaya veya maişet imkânı buluncaya kadar bir süre hayatını idame ettirme vasıtasıdır. Kadının mehri hak edebilmesi ve boşandığında iddetin gerekli olabilmesi için ya kocasıyla cinsel ilişkide bulunmaya bir engel bulunmayacak ölçüde ve şartlarda başbaşa kalmış (halvet olmuş) olmaları ya da fiilen cinsel ilişkide bulunmaları gerekir. Bu iki şart gerçekleşmeden boşama vuku bulmuş ise bakılır: Eğer daha önceden bir mehir üzerinde anlaşma yapılmamışsa kocanın malî bir yükümlülüğü yoktur. Ancak koca boşadığı eşinin gönlünü almak, onunla iyi duygular içinde ayrılmayı sağlamak için bütçesine uygun ikramlarda (müt'a, metâ) bulunmalıdır. Boşama hediyesinin miktarı belirlenmemiş ancak iki ölçü konulmuştur: Kudret ve mâruf. Her koca malî gücüyle mütenasip ve toplumda cârî âdetlere ve uygulamalara göre kadına lâyık bir hediye vermelidir.

Cinsel ilişkiden önce boşanmış kadın için daha önceden bir mehir miktarı belirlenmiş olursa koca bunun yarısını ödemekle yükümlüdür. Boşayan veya boşanan tarafın malî ve psikolojik durumu farklı tavır ve davranışlar gerektirebilir. Bu sebeple taraflar bağışlama ve hoşgörüye, birbirlerine lutufkâr davranmaya teşvik edilmişlerdir. Bu teşvik kadın açısından –kocasının durum ve şartlarına bakarak– alacağını azaltma veya bağışlamaya, koca tarafından ise daha fazlasını vermeye yöneliktir.

238 – 239

حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلٰوةِ الْوُسْطٰى وَقُومُوا لِلّٰهِ
قَانِتِينَ ﴿٢٣٨﴾ فَاِنْ خِفْتُمْ فَرِجَالًا اَوْ رُكْبَانًا فَاِذَآ اَمِنْتُمْ
فَاذْكُرُوا اللّٰهَ كَمَا عَلَّمَكُمْ مَا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ ﴿٢٣٩﴾

Meâli

238. Namazları ve orta namazı aksatmadan kılın, huşû içinde Allah'ın huzurunda durun. **239.** Bir şeyden korkarsanız yaya veya binek üzerinde kılabilirsiniz. Korkunuz geçince Allah'ı, daha önce bilmediğinizi size öğrettiği gibi anın.

Tefsiri

238-239. Kur'an-ı Kerîm'in özgün üslûp ve tertibi içinde farklı konuları açıklayan âyetlerin arka arkaya geldiği de olmaktadır. Bu bağlamda evlenme, boşanma, emzirme konuları açıklanırken arada, normal ve olağan dışı hallerde namazın nasıl kılınacağı konusuna yer verilmiş, belki de bir önceki âyette tavsiye edilen bağışlama, takvâ, karşılıklı lutufkârlık gibi faziletlere erebilmek için gerekli bulunan mânevî eğitimin en önemli aracının namaz olduğuna işaret edilmiştir.

Dinin direği, ibadetlerin başı olan namazın, müminin hayatıyla o kadar iç içe, o kadar vazgeçilemez, ihmal edilemez olması istenmiştir ki insanoğlunun her türlü faaliyetine ara verdiği korkulu ve tehlikeli hallerinde bile namazın kılınması emredilmiş, ancak olağan dışı hal sebebiyle bazı kolaylıklar tanınmıştır.

Normal hallerde müminler, en değerli varlıklarını nasıl koruyorlarsa namazlarını da öyle koruyacak, yani hem eksiksiz hem de devamlı kılacaklardır. "Namazın eksiksiz kılınması" (muhafaza), vücut, dil ve zihin hareketleriyle yapılan farzları, vâcip ve sünnetleri yerine getirmekle olur ve en azından farz ve vâcip namazları geçirmemekle gerçekleşir. Namazla

ilgili olan bu iki mükellefiyet dışında bir de kalple (zihin-duygu işbirliği ile) yapılan ve âyette "kunût" kelimesiyle ifade edilen huşû şartı vardır. Huşû namaz kılan müminin huzurunda bulunduğu rabbinin büyüklüğüne yaraşır bir saygı, kulluk ve itaat duygusu, kendini veriş, bütünüyle yöneliş şeklinde gerçekleşir ve huşûsuz namaz, ruhsuz ceset gibidir. Bu sebepledir ki, "Namazları eksiksiz ve devamlı kılın" emrinden sonra "huzur ve huşû içinde" kaydı getirilmiştir.

"Orta namaz" (es-salâtü'l-vustâ) beş vakit namazdan biri olduğu halde –çünkü başka bir günlük farz veya vâcip namaz yoktur– ayrıca zikredilmiş, ona daha ziyade ihtimam gösterilmesi istenmiştir. Hz. Peygamber hayatta iken bu namazın hangisi olduğu konusunda ne bir soru sorulmuş ne de bu konuda tartışma yapılmıştır. Muhtemelen sahâbe, beş vakit namazın her birine "orta namaz" gibi önem verdikleri ve hiçbirini geçirmedikleri veya açıklamamakla beraber bildikleri için bu konuyu konuşmamışlardır. Hz. Peygamber'in vefatından sonra orta namazın hangisi olduğu konusunda uzun tartışmalar yapılmış ve ortaya yirmi kadar farklı yorum ve tesbit çıkmıştır. Yorum yapanlar ya "vüstâ" kelimesinin "en üstün" mânasından hareket etmiş ya da bu kelimenin "iki şeyin ortasında olan" mânasından sonuç çıkarmaya çalışmışlardır. Bu yorumlardan ve tesbitlerden üçü hem daha çok konuşulmuş hem de delillerle desteklenmiştir. Buna göre orta namaz: **a)** Sabah namazıdır. **b)** İkindi namazıdır. **c)** Bütün namazlara önem verilsin, hiçbiri geçirilmesin diye belirlenmeden bırakılmıştır.

Medine fukahasıyla onların hocaları olan bir kısım sahâbeye göre orta namaz sabah namazıdır. Çünkü bu namazın önemi hakkında âyet ve hadisler vardır. Ayrıca bu namaz gece namazlarıyla (akşam ve yatsı) gündüz namazları (öğle ve ikindi) ortasında bulunmaktadır. İmam Mâlik ve bir rivayete göre Şâfiî de aynı tesbiti benimsemişlerdir.

Abdullah b. Mes'ûd, Hz. Ali, İbn Abbas gibi bir kısım sahâbe, bazı hadisçiler, Ebû Hanîfe ve –bir başka rivayete göre– Şâfiî orta namazın ikindi namazı olduğu sonucuna varmışlardır. Çünkü birbirini destekleyen birçok hadis ve sahâbe ifadesi yanında, Hendek Savaşı'nda Hz. Peygamber'in "Orta namazdan yani ikindi namazından bizi alıkoydular. Allah kabirlerini ve içlerini ateşle doldursun!" sözü bunu açıkça ortaya koymaktadır (Buhârî, "Cihâd", 98; Müslim, "Mesâcid", 202, 205, 206).

Mâlikîler'den Ebû Bekir İbnü'l-Arabî ise deliller çeliştiği ve tercih imkânı bulunmadığı gerekçesine dayanarak şu sonuca varmıştır: "Allah Teâlâ nasıl Kadir gecesini ramazan geceleri içinde, duaların kabul edildiği vakti cuma günü içinde, büyük günahları genel olarak günahlar içinde gizlediyse orta namazı da namazlar içinde gizlemiştir ki halk bütün ramazan gecelerini ihya etsin, bütün cuma günü dua ve zikirle meşgul olsun, bütün günahlardan kaçınsın ve namazların tamamını orta namaz olabilir düşüncesiyle kılsın!" (I, 226).

Şevkânî ilgili hadislerin açık ve güçlü desteğine dayanarak orta namazın ikindi namazı (I, 281-284), İbn Âşûr da bir kısım sahâbe rivayetleriyle namazın fazileti hakkındaki nakillere dayanarak sabah namazı (II, 468) olduğunu savunmuşlardır.

Nisâ sûresinde (101-103) düşmanla karşı karşıya bulunulduğu, fiilen savaşıldığı veya âni bir hücum tehlikesinin bulunduğu zamanlarda (bu mânada korku halinde) cemaatle nasıl namaz kılınacağı öğretilmişti. Konumuz olan 239. âyette ise savaşı da içine alan daha geniş çerçeveli tehlike hallerinde fertlerin kendi başlarına namazı nasıl kılacakları anlatılmıştır. Çıkan sonuç namazın önemi, terkedilemez oluşu, her hal ve şartta kılınması gerektiği ve şartlar namazın bir kısım farzlarını ve vâciplerini yerine getirmeye müsait değilse mümkün olan şekilde (bazı farz ve vâcipler eksik de olsa) kılınacağıdır. Namazın farz, vâcip ve sünnetlerinin önemli bir kısmı vücut hareketleriyle yapılır ve bunlardan maksat namazın ruhu olan duygu, şuur ve Allah-kul ilişkisine yardımcı olmalarıdır. Vücut hareketlerini yapmaya bir mani çıktığında bunlar terkedilebilir ancak namaz terkedilemez. Çünkü onun ruhu olan ibadet şuuru (zikir) her durumda mümkündür.

240 – 242

وَالَّذ۪ينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ اَزْوَاجاًۚ وَصِيَّةً
لِاَزْوَاجِهِمْ مَتَاعاً اِلَى الْحَوْلِ غَيْرَ اِخْرَاجٍۚ فَاِنْ خَرَجْنَ فَلَا جُنَاحَ
عَلَيْكُمْ ف۪ي مَا فَعَلْنَ ف۪ٓي اَنْفُسِهِنَّ مِنْ مَعْرُوفٍۜ وَاللّٰهُ عَز۪يزٌ

حَكِيمٌ ﴿٢٤٠﴾ وَلِلْمُطَلَّقَاتِ مَتَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ ﴿٢٤١﴾
كَذَٰلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ ﴿٢٤٢﴾

Meâli

240. İçinizden vefat edip de geride eşler bırakanlar, bir yıla kadar evlerinden çıkarılmaksızın eşlerinin geçimliğini vasiyet etsinler. Onlar çıkar giderlerse kendiliklerinden yaptıkları uygun şeylerde sizin için bir vebal yoktur. Allah izzet ve hikmet sahibidir. **241.** Boşanmış kadınlara faydalanacakları uygun bir şeyler verilmesi, Allah'ın rızâsını gözetenlerin borcudur. **242.** Akledesiniz diye Allah size âyetlerini işte böyle açıklıyor.

Tefsiri

240. Yukarıda açıklanan 234. âyette kocası vefat eden kadınların dört ay on gün bekleyecekleri (iddet), bu müddet içinde evlenmelerinin câiz olmadığı ifade buyurulmuştu. Mushaf sırasında daha sonra gelen, fakat farklı bir hüküm getiren bu âyetle onu bağdaştırma konusunda farklı yorumlar yapılmıştır. Çoğunluğa göre bu âyet, nüzûlü daha sonra olan 234. âyet veya miras âyetiyle neshedilmiştir. Nitekim Abdullah b. Zübeyr, mushafı yeniden yazdıran Hz. Osman'a, "Bunu bir başka âyet neshetti, hükmünü kaldırdı, buraya niçin yazdırıyorsun?" demiş, Hz. Osman da ona, "Kur'an'da bulunan hiçbir şeyin yerini değiştiremem" cevabını vermişti (Buhârî, "Tefsîr", 2/41). Mücahid'in, nesih iddiasını kısmen ortadan kaldıran farklı bir yorumu vardır. Buna göre Allah Teâlâ kocası vefat eden kadının, evinden çıkmadan dört ay on gün iddet beklemesini farz kılmıştır. Sonra 240. âyet gelmiş, müddetin bir yıla çıkarılması kocanın vasiyetine bağlı olarak meşrû kılınmış, kadın da bu vasiyete uyup uymamakta serbest bırakılmıştır. Buna göre âyet dört ay on gün koca evinde iddet geçirme hükmünü kaldırmış değildir. Buna ek olarak ihtiyarî bir iddet ve oturma hakkı getirmiştir. İbn Abbas'a göre bu âyet, koca evinde iddet geçirme mecburiyetini kaldırmıştır. Kadın iddetini dilediği yerde geçirebilir (Buhârî, "Tefsîr", 2/41). Şah Veliyyullah'ın yorumuna göre kocanın –ölmeden önce– eşinin bir yıl evinde kalmasını ve nafakası-

nın teminini vasiyet etmesi câiz veya müstehaptır, karısı ise bu vasiyeti uygulama konusunda serbesttir (*el-Fevzü'l-kebîr*, s. 24). Bu yoruma göre burada, sonra gelen âyet ve hadislerin, "öncekilerin hükmünü tamamen yürürlükten kaldırması" şeklinde bir nesih söz konusu olmayıp "geneli özelleştirme, vâcibi müstehaba çevirme..." kabilinden bir tâdil (bu mânada değiştirme) vardır.

Âyetlerle yukarıda nakledilen rivayetlerden bizim çıkardığımız sonuç şudur: 234. âyet, kocası vefat eden kadının iddetini bir yıldan dört ay on güne indirmiştir. Meşrû ve mâkul bir mazeret bulunmadıkça kadın bu iddeti kocasının hânesinde geçirecektir. Miras âyeti ona mirastan hak verdiği için ve tereke de vârislere intikal etmiş bulunduğu (kocasının mülkiyetinden çıktığı) için iddet esnasında terekeden nafaka hakkı yoktur. Kadının malî durumu müsait olmazsa nafakası genel kurallara göre ilgili ve borçlu yakınları tarafından karşılanacaktır. Kocasının "zevcesinin bir yıl evinden çıkarılmamasını" vasiyet etmesi teşvik edilmiş (müstehap), kadın da dört ay on günden sonraki kısmı koca evinde geçirip geçirmeme konusunda serbest bırakılmıştır.

241. Zifaf yapılmadan boşanmış kadınlara nikâh akdi yapılırken mehir belirlenmemişse bunun yerine geçecek bir şeyin verilmesi 236. âyette emredilmişti ve bu emri birçok müctehid bağlayıcı (vücûb için) olan bir emir olarak yorumlamışlardı. Burada bütün boşanan kadınlara, takvâ sahibi (Allah'ın rızâsını gözeten, azabından sakınan) kocaların, gönül alıcı bir şeyler vermesinin borç olduğu ifade buyurulmuştur. 236. âyette geçen borcun bağlayıcı olmayan, iyilik severlerin yapacağı bir vicdan borcu olduğunu düşünen müctehidler buradaki borcu da öyle anlamış ve bunu, kısa veya uzun bir müddet hayatı paylaştığı kadına onu boşayan kocası tarafından bir şeyler verilerek gönlünü almasının, iyi duygularla ayrılmayı sağlamasının güzel olacağı gerekçesine bağlamışlardır. Bunu mehir dışında ödenmesi gerekli bir boşama tazminatı olarak anlayanlar da vardır.

243

أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَهُمْ أُلُوفٌ حَذَرَ الْمَوْتِ فَقَالَ لَهُمُ

اللّٰهُ مُوتُوا ثُمَّ اَحْيَاهُمْ اِنَّ اللّٰهَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ وَلٰكِنَّ
اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَشْكُرُونَ ﴿٢٤٣﴾

Meâli

243. Sayıca binleri buldukları halde ölüm korkusuyla yurtlarından çıkanları görmedin mi? Bunun üzerine Allah onlara "Ölün!" dedi. Sonra kendilerine hayat verdi. Şüphesiz Allah'ın insanlar üzerinde büyük lutufları vardır ama insanların çoğu şükretmezler.

Tefsiri

243. Sûrenin ana konularından biri de indiği dönemin şartlarına uygun olarak müslümanları, varlıklarını ve değerlerini korumak için savaşa hazırlamak ve teşvik etmektir. Bu âyette değinilen bir kıssa veya temsilden sonra müteakip âyette yine "Allah yolunda savaşın" emrinin gelmesi, daha sonra İsrâiloğulları'nın savaş karşısındaki tutumlarının anlatılması da bunu göstermektedir. Hangi zamanda hangi peygamberin devrinde ve nerede olduğunu bildirmeden Allah Teâlâ "sayıca binleri buldukları halde kendilerini savunmak yerine ölüm korkusuyla yurtlarını terkeden, fakat yine de ölümden kurtulamayan, sonra Allah'ın lutfuyla yeniden hayata dönen ve yaptıklarının yanlış olduğu kendilerine, onların şahsında da bütün insanlığa ve özellikle müslümanlara bildirilen bir topluluğun başından geçenleri" özetliyor. Bunun bir temsil olduğunu söyleyen tefsirciler yanında tarihî bir vâkıa olduğunu, hatta –Eski Ahid'in Hezekiel bölümünde (37) anlatılan bu peygambere ait bir rüyaya atıf yaparak– onun kastedildiğini ileri sürenler de olmuştur. İbn Âşûr buradaki ölümü mecazen "ölüme yaklaşmak, öleyazmak, ölümle burun buruna getiren felâketlerle karşılaşmak", diriltmeyi de "bundan kurtulmak" mânasında anlamıştır (II, 478).

Bize göre üslûp, bir mecaz veya temsilden çok gerçekleşmiş bir olayın anlatımını yansıtmaktadır. Allah Teâlâ öldürmeye ve diriltmeye kadirdir. Kıssadan hisse ise "korkunun ölüme fayda vermeyeceği, yeterli sayı ve güce sahip olanların kaçmak yerine savunmayı tercih etmelerinin gerektiğidir."

244 – 252

وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللّٰهِ وَاعْلَمُوا اَنَّ اللّٰهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ﴿٢٤٤﴾
مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللّٰهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَاعِفَهُ لَهُ اَضْعَافًا
كَثِيرَةً وَاللّٰهُ يَقْبِضُ وَيَبْصُطُ وَاِلَيْهِ تُرْجَعُونَ ﴿٢٤٥﴾ اَلَمْ تَرَ اِلَى الْمَلَاِ
مِنْ بَنِي اِسْرَائِيلَ مِنْ بَعْدِ مُوسٰى اِذْ قَالُوا لِنَبِيٍّ لَهُمُ ابْعَثْ لَنَا مَلِكًا نُقَاتِلْ
فِي سَبِيلِ اللّٰهِ قَالَ هَلْ عَسَيْتُمْ اِنْ كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ اَلَّا
تُقَاتِلُوا قَالُوا وَمَا لَنَا اَلَّا نُقَاتِلَ فِي سَبِيلِ اللّٰهِ وَقَدْ اُخْرِجْنَا
مِنْ دِيَارِنَا وَاَبْنَائِنَا فَلَمَّا كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقِتَالُ تَوَلَّوْا اِلَّا
قَلِيلًا مِنْهُمْ وَاللّٰهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ ﴿٢٤٦﴾ وَقَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ
اِنَّ اللّٰهَ قَدْ بَعَثَ لَكُمْ طَالُوتَ مَلِكًا قَالُوا اَنّٰى يَكُونُ لَهُ الْمُلْكُ
عَلَيْنَا وَنَحْنُ اَحَقُّ بِالْمُلْكِ مِنْهُ وَلَمْ يُؤْتَ سَعَةً مِنَ الْمَالِ قَالَ
اِنَّ اللّٰهَ اصْطَفٰيهُ عَلَيْكُمْ وَزَادَهُ بَسْطَةً فِي الْعِلْمِ وَالْجِسْمِ
وَاللّٰهُ يُؤْتِي مُلْكَهُ مَنْ يَشَاءُ وَاللّٰهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ ﴿٢٤٧﴾ وَقَالَ
لَهُمْ نَبِيُّهُمْ اِنَّ اٰيَةَ مُلْكِهِ اَنْ يَأْتِيَكُمُ التَّابُوتُ فِيهِ سَكِينَةٌ

مِنْ رَبِّكُمْ وَبَقِيَّةٌ مِمَّا تَرَكَ اٰلُ مُوسٰى وَاٰلُ هٰرُونَ تَحْمِلُهُ الْمَلٰٓئِكَةُۜ
اِنَّ فٖي ذٰلِكَ لَاٰيَةً لَكُمْ اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنٖينَ ﴿٢٤٨﴾ فَلَمَّا فَصَلَ
طَالُوتُ بِالْجُنُودِۙ قَالَ اِنَّ اللّٰهَ مُبْتَلٖيكُمْ بِنَهَرٍۚ فَمَنْ شَرِبَ مِنْهُ
فَلَيْسَ مِنّٖيۚ وَمَنْ لَمْ يَطْعَمْهُ فَاِنَّهُ مِنّٖٓي اِلَّا مَنِ اغْتَرَفَ غُرْفَةً بِيَدِهٖۚ فَشَرِبُوا
مِنْهُ اِلَّا قَلٖيلًا مِنْهُمْۜ فَلَمَّا جَاوَزَهُ هُوَ وَالَّذٖينَ اٰمَنُوا مَعَهُۙ قَالُوا
لَا طَاقَةَ لَنَا الْيَوْمَ بِجَالُوتَ وَجُنُودِهٖۜ قَالَ الَّذٖينَ يَظُنُّونَ اَنَّهُمْ
مُلَاقُوا اللّٰهِۙ كَمْ مِنْ فِئَةٍ قَلٖيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثٖيرَةً بِاِذْنِ اللّٰهِۜ
وَاللّٰهُ مَعَ الصَّابِرٖينَ ﴿٢٤٩﴾ وَلَمَّا بَرَزُوا لِجَالُوتَ وَجُنُودِهٖ قَالُوا
رَبَّنَٓا اَفْرِغْ عَلَيْنَا صَبْرًا وَثَبِّتْ اَقْدَامَنَا وَانْصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ
الْكَافِرٖينَۜ ﴿٢٥٠﴾ فَهَزَمُوهُمْ بِاِذْنِ اللّٰهِۙ وَقَتَلَ دَاوُ۫دُ جَالُوتَ
وَاٰتٰيهُ اللّٰهُ الْمُلْكَ وَالْحِكْمَةَ وَعَلَّمَهُ مِمَّا يَشَٓاءُۜ وَلَوْلَا دَفْعُ اللّٰهِ
النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الْاَرْضُ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ ذُو فَضْلٍ
عَلَى الْعَالَمٖينَ ﴿٢٥١﴾ تِلْكَ اٰيَاتُ اللّٰهِ نَتْلُوهَا عَلَيْكَ بِالْحَقِّۜ وَاِنَّكَ
لَمِنَ الْمُرْسَلٖينَ ﴿٢٥٢﴾

Meâli

244. Allah yolunda savaşın ve bilin ki, Allah her şeyi işiten ve bilendir. **245.** Kim Allah'a güzel bir borç verirse Allah da bunu kat kat fazlasıyla öder. Daraltan da genişleten de Allah'tır ve O'na döndürüleceksiniz. **246.** Mûsâ'dan sonra İsrâiloğulları'nın ileri gelenlerini görmedin mi? Peygamberlerinden birine "Bize bir hükümdar gönder de Allah yolunda savaşalım" dediklerinde o, "Üzerinize savaş farz kılındığında savaşmayacağınızdan korkarım" cevabını verdi. "Yurtlarımızdan ve çocuklarımızdan uzaklaştırıldığımız halde Allah yolunda savaşmayıp da ne yapacağız!" dediler. Üzerlerine savaş farz kılınınca da, içlerinden azı müstesna, yüz çeviriverdiler. Allah zalimleri iyi bilmektedir. **247.** Peygamberleri onlara "Allah size Tâlût'u hükümdar olarak gönderdi" dedi. "Biz hükümdarlığa ondan daha lâyık iken ve ona da servet bakımından bir genişlik verilmemişken onun üzerimize hükümdarlığı nasıl olur?" dediler. Peygamber "Allah onu sizin için seçti, kendisini ilimde ve bedende daha güçlü kıldı" dedi. Allah mülkünü dilediğine verir ve Allah (zât ve sıfatlarında) sınırsızdır, her şeyi bilir. **248.** Peygamberleri onlara "O'nun hükümdarlığının alâmeti, içinde rabbinizden bir sekînet, Mûsâ ve Hârûn ailelerinin bıraktıklarından bir bakiye bulunan ve meleklerin taşıdığı tabutun (sandığın) size gelmesidir" dedi. Gerçekten inanıyorsanız bilin ki, bunda sizin için büyük bir işaret vardır. **249.** Tâlût askerleriyle birlikte ayrılıp sefere çıkınca, "Allah muhakkak sizi bir nehirle imtihan edecek; kim ondan içerse benden değildir –eliyle bir avuç alan müstesna– ondan tatmayan da bendendir" dedi. İçlerinden pek azı dışındakiler ondan içtiler. Kendisi ve onunla beraber inananlar nehri geçince "Bugün Câlût'a ve askerlerine karşı bizim gücümüz yok" dediler. Allah'a kavuşacaklarını umanlar ise "Nice az birlikler vardır ki, Allah'ın izniyle sayıca çok birliği yenmişlerdir, Allah sabredenlerle beraberdir" dediler. **250.** Câlût ve askerlerinin karşısına çıkınca da "Rabbimiz! Bizi sabırla donat, bize sebat ver ve inkârcı topluluğa karşı bize yardım et!" diye niyazda bulundular. **251.** Sonunda Allah'ın izniyle onları yendiler, Dâvûd da Câlût'u öldürdü ve Allah ona hükümranlık ve hikmet verdi, ona dilediği şeyleri öğretti. Eğer Allah'ın, insanların bir kısmı ile diğer kısmını

engellemesi olmasaydı yeryüzünde düzen bozulurdu. Fakat Allah'ın âlemler için büyük lutufları vardır. **252.** İşte bunlar sana gerçek olarak okumakta olduğumuz Allah'ın âyetleridir ve sen şüphesiz Allah'ın elçilerinden birisin.

Tefsiri

244. Yurtlarını ve değerlerini savunacak yerde düşmandan korkarak kaçanların misali veya kıssası hatırlatıldıktan sonra asıl maksada geçilerek "Allah yolunda savaş" emredilmekte; insanların söylediklerini de söylemeyip zihinlerinden geçirdiklerini de Allah Teâlâ'nın bildiğine, O'ndan bir şey gizlemenin mümkün olmadığına, "bilici ve işitici" sıfatları zikredilerek işarette bulunulmaktadır.

245. İnfak, sadaka, karz-ı hasen Kur'an-ı Kerîm'in müminleri teşvik ettiği üç yardım ve dayanışma şeklidir. *İnfak* öncelikle akrabaya ve bazan ihtiyaç gözetilmeden yapılır, *sadaka* yahut *tasadduk* daha ziyade muhtaç durumdaki akraba olmayanlara yönelik malî bir ibadettir. Bu ikisi bağıştır geri dönmez, ecrini Allah verir. *Karz-ı hasen* ise Allah rızâsından başka bir menfaat beklenmeden verilen borçtur. Bu borç karşılığında borçludan menfaat beklenmez, yalnızca ödeme imkânına kavuştuğunda borcun aslını ödemesi istenir. Kutsî hadislerden öğrendiğimize göre Allah Teâlâ, nerede ve hangi davranışta rızâsı bulunuyorsa orada kendi bulunuyormuş gibi bir ifade kullanarak kullarını hayırlı işlere, güzel davranışlara, yardımlaşma ve dayanışmaya teşvik etmektedir. Bu cümleden olarak "hasta ziyaretini kendini ziyaret, aç bir kimseyi doyurmayı kendini doyurmak" olarak ifade buyurmuştur (Müslim, "Birr", 43). Burada da güzel borç vereni kendisine borç veren gibi kabul ederek yardım sever mümine şereflerin en büyüğünü bahşetmiş, onu dinî heyecanın doruğuna yükseltmiştir. Ne yazık ki maddeci ahlâkın etkisine giren müslümanlar, geleneğimizde mevcut bulunan bu güzel davranışı büyük ölçüde terketmişlerdir. Terkedilen sünnetleri, İslâmî gelenekleri ihya eden, yeniden uygulama alanına koyan müminlere büyük müjdelerin bulunduğu unutulmamalıdır.

Cihad emrinden sonra müminlere, yine geçmiş kavimlerden ibretli kıssalar anlatarak onları cihada sevkeden âyetler ileride gelecektir.

Bunlardan önce "güzel borç" verme teşvikinin araya sokulması, savaşa katılan müminlerin buna ihtiyaç duymaları vâkıasına dayanmaktadır. Gerçi güzel borç yalnızca savaşa gidenlere verilen borç değildir, ihtiyacı olan herkese Allah rızâsından başka bir menfaat beklemeden verilen borç karz-ı hasendir. Ancak bu ihtiyaç bir de kişinin savaşa katılma arzusundan doğmuş olursa ödünç verme ecrinin katlanacağında şüphe yoktur.

246. Olayın tarihi ve şahıslarının isimleri değil, kendisinin önemli olduğu; ibret, olup bitende bulunduğu için "(Mûsâ'dan sonra İsrâiloğulları'na gönderilen) peygamberlerden biri" denilip isim verilmemiştir. Hz. Mûsâ zamanında ayrıca hükümdarlar yoktu; İsrâiloğulları'nın dinî ve siyasî lideri Hz. Mûsâ idi. Ancak onun zamanında yaşayanlar, hükümdar- peygamberin mânevî gücünden ve bereketinden yararlanacak, peşine düşerek cihada katılacak yerde "Sen ve rabbin gidin savaşın; biz burada oturacağız" (Mâide 5/24) demeyi tercih etmişlerdi. Hz. Mûsâ'dan sonra onun yerini alan Hz. Yûşa', İsrâiloğulları'nı Filistin'e sokmuş, ülkeyi şehirlere ayırmış ve her birine bir hâkim/vali tayin etmişti, peygamberden ayrı bir kral yine mevcut değildi. Bu sistem 356 yıl devam etti. Peygamber Samuel zamanında İsrâiloğulları bu korkaklıkları ve kolaycı tutumları yüzünden büyük bir yenilgi alınca peygamberlerine gelerek kendilerine bir kral tayin etmesini istediler. Mekke'de durmadan savaşalım diye Hz. Peygamber'e başvuran bazı kimselerin Medine'de cihad farz kılınınca korkuya kapılıp "Rabbimiz! Bize savaşı niçin farz kıldın, bizi yakın bir süreye kadar geri bıraksan olmaz mıydı?" (Nisâ 4/77) demeleri insan psikolojisini yansıtan bir örnektir. Dini aynı kaynaktan alan Samuel de kendisine gelenleri ikaz etmiş, hükümdar tayininden sonra savaştan geri durmaları ihtimalini kendilerine hatırlatmış, bu vesileyle onları hem savaşa teşvik etmiş hem de temsilciler vasıtasıyla caymama sözü almıştı.

247. Peygamberleri onlara Tâlût'un (Saul) Allah tarafından hükümdar olarak tayin edildiğini bildirince buna iki sebeple itiraz ettiler: **a)** Tâlût uzun boylu, yiğit bir halk çocuğu idi, İsrâiloğulları'nın ileri gelenlerinden, hükümdar çıkması beklenen ailelerinden değildi. Onların anlayışına göre böyle aileler dururken bir halk çocuğu hükümdar olamazdı;

bu makama o değil topluluğun ileri gelenleri lâyık idiler. **b)** Tâlût zengin değildi; onlara göre hükümdar olacak şahıs aynı zamanda zengin olmalıydı.

Allah Teâlâ bu itiraza peygamberleri aracılığı ile verdiği cevapla yöneticilerde bulunması gereken nitelikler konusunda evrensel mesajlar iletmiş oluyordu. Buna göre: **1.** Mülk ve iktidar asaleten Allah'a aittir, kulların bunlara sahip olmaları mecazidir. O halde yönetici, bir kısım çevrelerin değil, öncelikle Allah'ın yönetmeye lâyık gördüğü kimselerde aradığı vasıflara sahip olmalıdır. Âyette Tâlût'u Allah'ın seçmiş olması onun bu açıdan liyakatini göstermekte ve dikkatleri bu yöne çekmektedir. **2.** Tâlût bilgili ve güçlüdür; yönetici olacak şahısların zengin değil, bilgili ve güçlü olmaları gerekir. "İlimde ve cisimde başkalarından üstün olmak" mânevî ve maddî nitelikler bakımından namzetler arasında en üstünü olmak demektir.

Eski Ahid'in I. Samuel kitabında (8-11) anlatılanları tarihî bilgilerle tamamlayan araştırmacılara göre Hz. Mûsâ'dan sonra onun yerini alan Yûşa' b. Nûn, çeşitli şehirlerde yaşayan İsrâiloğulları'nın her bir boyuna (sıbt) bir hâkim tayin etmişti, bunların arasında peygamber olanlar da vardı. Samuel peygamber zamanına kadar devam eden bu döneme "hâkimler dönemi" denilmektedir. O döneme kadar İsrâiloğulları Amâlike, Midyanîler, Ârâmîler ve Filistinliler'le savaşıp durdular. Kimi zaman onlar kimi zaman bunlar galip geliyorlardı. Aynı zamanda hâkim olan Samuel peygamberin yaşlandığı günlerde Gazze yakınlarında Filistîler'le yaptıkları bir savaşta büyük bir mağlûbiyete uğradılar ve çok önem verdikleri kutsal sandığı da (tabut) düşmana kaptırdılar. İleri gelenler peygamberlerinin yaşlanmış, hâkim tayin ettiği iki oğlunun da beceriksiz ve adaletsiz olduğunu, başlarına gelenlerin sebepleri arasında saydıkları için kendisine gelerek, düşmanlarında olduğu gibi kendilerine de bir hükümdar tayin etmesini istediler. Bunun üzerine Peygamber Samuel, Allah Teâlâ'nın bildirmesiyle Tâlût'u bulmuş ve takdis ederek İsrâiloğulları'na hükümdar tayin etmiş ve böylece hâkimler dönemi sona ermiş, krallar dönemi başlamıştır (m.ö. 1095). Tâlût uzun boyundan dolayı bu lakapla anılır. Asıl adı ise Saul b. Kays'tır (Neccâr, *Kısasu'l-enbiyâ*, s. 303 vd.; İbn Âşûr, II, 487-489).

248. Âyet metnindeki *tâbût*, Hz. Mûsâ'nın emri üzerine bir marangoz tarafından ahşaptan yapılmış, içi ve dışı altın levha ile kaplanmış sandıktır. Yahudi literatüründe bu sandığa *ahid sandığı* denilmektedir. 2,5 x 1,5 arşın ebadında (1 arşın=68 cm.), yüksekliği de bir arşın kadar olan ahid sandığının dört tarafında dört altın halka ve taşımak için bunlara geçirilmiş iki sopa vardı. Tabutun içinde Tevrat'ın sayfaları yazılı malzeme, Hz. Mûsâ ile kardeşi Hârûn'dan kalan elbise, baston (asâ), sancak gibi bir kısım eşya (bakiye) bulunuyordu (genişbilgi için bk. Abdurrahman Küçük, "Ahid Sandığı", *DİA*, I, 535).

Sekînet İslâmî kaynaklarda, "sükûnet, gönül huzuru, yüksek moral" mânalarında kullanılan Arapça bir kelime olarak düşünülmüştür. Buna göre ahid sandığının yanlarında bulunması İsrâiloğulları'na moral veriyor, bunu uğur sayıyorlar, savaşta cesaretleri ve zafer ümitleri artıyor, ahid sandığı yanlarında oldukça kendilerini güven içinde hissediyorlardı. Ancak İbrânîce'de –Arapça'daki sekîne gibi– yine sözlükte "oturma, rahatlama" anlamına gelen "şekine" kelimesi yahudi literatüründe dinî bir terim olarak kullanılmaktadır. Bu bilgiler ışığında, âyette geçen sekînet kelimesini yahudi kültüründeki şekine teriminin özellikle yukarıda işaret edilen ilk anlamıyla ilişkilendirmek mümkündür. Buna göre İsrâiloğulları ahid sandığının bir tür ilâhî zuhur ve tecelliyi yansıttığına inanıyorlar; bu inanç onlara güven veriyor, morallerini yükseltiyordu.

Yahudi kaynaklarına göre Filistîler İsrâiloğulları'nı mağlûp ettiklerinde, içinde Tevrat'ın bulunduğu ve ahid sandığı denilen kutsal sandığı da onlardan almış; gövdesi balık, kafası insan şeklinde olan ilâhları Dagon'un bulunduğu mâbede götürmüşlerdi. Ahid sandığı burada yedi ay kaldı. Bu esnada Filistîler'in başına birçok belâ ve felâket geldi. Bunları ahid sandığını alıkoymalarına bağladıkları için bir araba hazırladılar, önüne iki sağılan inek koştular. Ahid sandığını bu arabaya yüklediler ve inekleri kendi başlarına bıraktılar. İnekler arabayı İsrâiloğulları'nın memleketine getirdi. Onlar da büyük bir sevinç içinde onu bir eve koydular, oraya bir görevli tayin ettiler (I. Samuel, 5/1-7/2).

Âyette geçen "tabutu (sandığı) meleklerin taşıması"ndan maksat, meleklerin rehberlik etmesidir.

Kur'an-ı Kerîm'in ifadesinden anlaşılan tabutun (sandığın) , Tâlût'tan sonra gelmesi, peygamberin de bunu, onun hükümdarlığının bir işareti olarak değerlendirmesidir. Yukarıda özetlenen Tevrat rivayetine göre ise tabut (ahid sandığı), İsrâiloğulları'na, Tâlût'un kral olarak tayininden önce gelmiştir. İbn Âşûr'un yorumuna göre Tevrat rivayeti –birçok yerinde olduğu gibi– hadiselerin tarihi sırasına uygun değildir. Doğrusu Kur'an'da olandır. Buna göre Filistîler, İsrâiloğulları'nın bir kral yönetiminde birleştiklerini görünce kendilerinden intikam alacaklarını, bunun baş sebebinin de tabut (sandık) olduğunu düşünmüş, ilişkileri yumuşatmak için tabutu (sandığı) geri göndermişlerdir (II, 492).

249-250. Tâlût'u kumandan olarak kabul eden İsrâiloğulları, yenilgi sonunda kaybettiklerini geri almak üzere onun kumandasında sefere çıktılar. Yolları üzerinde Ürdün nehri vardı, ona yaklaşınca kumandan su içmeyi yasaklayarak ordunun kendisine bağlılığını ve irade gücünü denemek istedi. Askerlerin çoğu bu denemede başarılı olamadılar. Ancak kumandan bu vesileyle orduya bir ders daha vermiş, eğitimlerini geliştirmiş oldu. Tâlût'un yaptığı bu denemeyi Allah'a izâfe etmesi ("Allah sizi deneyecek" demesi), ülü'l-emre itaatin Allah emri olmasındandır. Bir başka yoruma göre peygamber kumandana bunu Allah'ın emri olarak tebliğ etmiş, o da yeri ve zamanı gelince uygulamıştır.

Tevrat bu olayı anlattığı yerde su imtihanına temas etmemiş, bunun yerine Tâlût'un, "Düşmandan intikam alıncaya kadar bugün ekmek yiyen mel'undur" dediğini zikretmiştir (I. Samuel, 14/24). Ancak Hâkimler kitabında (7/4-7) bir başka harpte su imtihanı geçmektedir. Öyle anlaşılıyor ki bu su imtihanı birkaç kere tekrarlanmış, Tevrat bunlardan bazılarını zikretmiştir (İbn Âşûr, II, 497).

Filistîler güçlü bir düşmandı, başlarında da Câlût (Golyat) isimli çok iri ve güçlü bir savaşçı kumandanları vardı. İsrâiloğulları ordusu düşmana yaklaşınca her zaman olduğu gibi korku ve gevşeme alâmetleri ortaya çıktı. Aralarında sayıları az da olsa imanları ve cesaretleri güçlü mücahidler de vardı. Bunlar iki tedbire başvurarak ordunun moralini yükseltmeye çalıştılar: **a)** Savaş tarihinden yararlandılar; zaferin her zaman sayıca üstün olanlara değil, maddî ve mânevî şartlarını haiz olanlara ait olduğu-

nu hatırlattılar. **b)** Allah yolunda savaşanların O'nun yardımına mazhar olacaklarını ummaları gerektiğini hatırlattılar. Ayrıca sabır ve sebat vermesi için Allah'a niyazda bulundular. Bu dua aynı zamanda direnme ve sebat gösterme konusunda bir telkin mahiyetinde idi.

251. Tâlût'un ordusunda üç oğlu bulunan bir baba (Yesse), onlardan doğru bir haber getirsin diye çobanlık yapan, çocuk iken Peygamber Samuel'in duasını da almış bulunan küçük oğlu Dâvûd'u göndermişti. Dâvûd orduya yetiştiğinde Golyat (Câlût) meydana çıkmış, teke tek savaşmak üzere karşı taraftan bir savaşçı istemişti. Tâlût onun karşısına çıkmak istiyor, bunun ölüm demek olduğunu bilen askerler onu engellemeye çalışıyorlardı. Dâvûd çevresindekilere Golyat'ı öldürenin ödülünü sordu. "Onu öldürene kral büyük servet verecek, onu kızıyla evlendirecek ve hanedanını imtiyazlı kılacak" dediler. Dâvûd buraya savaşmak için gelmemişti, daha önce kendisini bir savaşta denemiş de değildi. Sürüden koyun kapan bir aslanla ayıyı öldürdüğünü hatırlatarak Tâlût'tan, Golyat'a karşı savaşmak üzere izin istedi; kumandan kendini uyardıysa da aldırmadı, talebinde ısrar etti. Tâlût ona zırh giydirdi ve izin verdi. Golyat'a doğru ilerlerken zırh ağır geldiği ve hareketini sınırladığı için onu da çıkarıp attı. Yanında yalnızca vadiden seçtiği taşlarla sapanı vardı. Golyat'la birkaç cümle konuştuktan sonra sapanına uygun bir taş koydu ve onunla düşmanını başından vurdu, yere düşünce de kılıcını elinden aldı ve boynunu kesti. Bundan sonra Filistî ordusunun mağlûbiyeti kolaylaştı, zafer İsrâiloğulları'nın oldu. Tâlût önce sözünde durdu, kendisini askerin başına geçirdi ve kızıyla da evlendirdi. Sonra halkın ona gösterdikleri ilgi, sevgi ve güveni görünce kıskandı, öldürmek için çeşitli vesilelere başvurdu. Dâvûd ona kötülük etmek istemediği için ayrıldı, uzun yıllar uzakta kaldı, çeşitli maceralar geçirdi. Peygamber Samuel de vefat etmeden önce Tâlût'tan uzaklaşmıştı. Sonunda Tâlût vefat edince Dâvûd, Hebron (bugünkü el-Halîl) şehrine geldi. Halkın bir kısmı onu, diğer kısmı da Tâlût'un bir oğlunu hükümdar olarak kabul ettiler. İki grup iki yıl kadar aralarında savaştılar. Sonunda Tâlût'un oğlu öldü ve bütün İsrâiloğulları'nın ileri gelenleri Dâvûd'un etrafında birleştiler. Dâvûd ülkeyi güzel idare ettiği gibi yaptığı savaşlar sonunda sınırlarını Fırat'tan

Akabe körfezine kadar genişletti. Allah Teâlâ kulu Dâvûd'a, dilediği birçok önemli ve faydalı şeyi öğretmişti, krallık nasip etti ve sonunda kendisine Zebur'u (Mezâmir) göndererek peygamberlik de lutfeyledi (Hz. Dâvûd hakkında ayrıca bk. Sâd 38/17 vd.).

"İnsanların birbirini engellemesi" burada, Tâlût ve Dâvûd'un, Filistinliler'in zulmünü engellemelerine denk düşmektedir, ancak bu evrensel kural hem fertler hem topluluklar için, her zaman ve mekânda geçerlidir. Bazı tefsirciler âyetin, insanın fıtratında var olan "faydalıyı elde etme, zararlıyı kendinden uzaklaştırma" ve "meşrû savunma" duygularına işaret ettiğini ileri sürmüşlerdir ki bu da âyetin lafız ve ruhuna uygun düşmektedir.

252. Hz. Peygamber'in bütün bu anlatılanları bilmesi, Allah'ın ona bunları vahyetmesi sayesinde olmaktadır. Bunları ona okuyan, bu gerçekleri kendisine bildiren Allah'tır. İşte bu vâkıa da onun Allah elçisi olduğunun bir başka delilini teşkil etmektedir.

253

تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلٰى بَعْضٍۘ مِنْهُمْ
مَنْ كَلَّمَ اللّٰهُ وَرَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجَاتٍۜ وَاٰتَيْنَا
عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّنَاتِ وَاَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِۜ وَلَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ
مَا اقْتَتَلَ الَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَٓاءَتْهُمُ الْبَيِّنَاتُ وَلٰكِنِ
اخْتَلَفُوا فَمِنْهُمْ مَنْ اٰمَنَ وَمِنْهُمْ مَنْ كَفَرَۜ وَلَوْ شَٓاءَ
اللّٰهُ مَا اقْتَتَلُوا وَلٰكِنَّ اللّٰهَ يَفْعَلُ مَا يُر۪يدُ ﴿٢٥٣﴾

Meâli

253. O peygamberlerin kimini kiminden üstün kıldık. İçlerinden bir kısmıyla Allah konuşmuş, bir kısmını da derecelerle yükseltmiştir. Meryem oğlu Îsâ'ya açık deliller verdik ve onu Rûhulkudüs'le destekledik. Allah dileseydi elçilerin ardından gelen insanlar, kendilerine bunca açık delil geldikten sonra birbirine düşüp savaşmazlardı; lâkin farklı yollara yöneldiler. Bu sebeple kimileri iman etmiş kimileri de inkâr etmişlerdir. Allah dileseydi aralarında savaşmazlardı fakat Allah dilediğini yapar.

Tefsiri

253. Daha önceki âyetlerde müminler cihada teşvik edilmişler, geçmiş ümmet ve peygamberlerin hayatlarından örnekler verilmiş, bunlardan ibret alınması istenmişti. Muhatapların zihinlerinde bu peygamberlerin tamamının aynı derece ve vasıfta olup olmadıkları, insanlara dünya ve âhiret mutluluğu getirmek üzere gönderildikleri halde bunca savaşın niçin ortaya çıktığı gibi sorular doğabileceğinden bunlara cevap verilmiştir.

Peygamberlerin ortak oldukları sıfat ve kemalin yanında, bir de farklı oldukları sıfat ve lutuflar, derece ve özellikler vardır. Peygamberliğin asgari şartı olan "ruh ve beden sağlığı, doğruluk, güvenilirlik, zekâ, tebliğ ve günahsızlık" vasıfları bütün peygamberlerde vardır. Bu vasıfları sebebiyle onlar peygamber olmayan insanlardan üstündürler. Peygamberlerin farklı özellikleri, kemalleri, mazhar oldukları ilâhî lutuflar da vardır. Bunlardan bir kısmına burada bir kısmına da başka âyetlerde işaret edilmiştir. Bu sebeple müminlerin, genel olarak "Peygamberlerin bir kısmı diğerlerinden üstündür" demelerinde, buna inanmalarında, kezâ Kur'an'da ve hadislerde zikredilen belli peygamberlere mahsus faziletleri, üstün vasıfları, imtiyazları zikretmelerinde bir sakınca yoktur. Problem belli bir peygamberin diğerinden üstün, son peygamberin de bütün peygamberlerden üstün olduğuna inanmak ve bunu söylemekle ilgilidir. Zira Kur'an'da "O'nun peygamberleri arasında ayırım yapmayız" (Bakara 2/285), bazı hadislerde de "Peygamberler arasında üstünlük sıralaması yapmayın"; "Beni diğer peygamberlerden üstün tutmayın" buyurulmuştur (Buhârî, "Enbiyâ'", 35; Müslim, "Fedâil", 159).

Bu âyet ile anılan âyet ve hadisler arasında çelişme bulunmadığını ortaya koymak üzere çeşitli açıklamalar yapılmıştır: **a**) Hz. Peygamber kendisine bu gerçek (hem peygamberlerin birbirinden üstün hem de kendisinin hepsinden üstün olduğu hususu) bildirilmeden önce böyle söylemişti, âyet hadislerin hükmünü kaldırdı. **b)** Bunu tevazuundan söylemiştir. **c)** Peygamberler arasında üstünlük konusunun tartışılması ihtilâf ve kavgaya yol açar diye yasaklamıştır. **d)** Hepsinde ortak olan peygamberlik vasfını kastetmiş, bu bakımdan üstünlük sıralaması yapılmasını menetmiştir... Bu açıklamaları nakleden Şevkânî'nin kendi görüşü farklıdır. Ona göre âyetle hadisler arasında bir çelişki yoktur. Âyet Allah'ın peygamberlerini, fazilet ve kemal bakımından birbirinden farklı kıldığını ifade ediyor, bu bizim üstünlük sıralaması yapmamızın câiz olduğunu göstermez. Çünkü bu sıralamada kullanılacak ölçüyü yalnızca Allah bilmektedir. "Onların bir kısmını derecelerle yükseltti" cümlesinden, son peygamberin en üstün olduğu mânasını çıkarmak da doğru değildir; çünkü bunun kesin delili yoktur. Hz. Peygamber'in yüceliği, faziletleri, onun yasağını çiğneyerek başkalarından üstün olduğunu söylemeye ihtiyaç bırakmayacak açıklık ve zenginliktedir (I, 296-297).

Kanaatimizce yukarıda işaret edilen âyet ve hadisler dikkatle incelendiğinde birbiriyle çelişmeyen iki fikrin bulunduğu görülmektedir: **1**. Peygamberler arasında ayırım yapılmasını tasvip etmeyen naslarda "Peygamberlik vasfı bakımından birini diğerinden ayırt etmeyiz, hepsine iman ederiz" anlamı vardır. **2.** Peygamberler arasında, Allah katında, ölçüsünü yalnız kendisinin bildiği bir derecelenme farkı vardır.

İbn Âşûr "peygamberler arasında isim belirleyerek üstünlük sıralaması yapmanın câiz olmadığı" konusunda Şevkânî gibi düşünmekle beraber Hz. Peygamber'in diğerlerinden üstün olduğuna inanma ve bunu ifade etme konusunda farklı bir açıklama yapmıştır: Hz. Peygamber'in, ona gönderilen kitabın ve getirdiği dinin diğerlerinden üstün olduğu, detayları farklı olsa da aynı mânada birleşen birçok âyet ve hadisle sabittir. Bunlar teker teker ihtimalli olsa bile tamamı birden alındığında kesinlik ifade eder. Bu ifadelerin en güçlüsü Allah Teâlâ'nın bütün peygamberlere hitap ederek onlardan, son peygambere iman ve yardım sözü aldığını bildiren âyette görülmektedir (Âl-i İmrân 3/81). Onun Allah tarafından

bize bildirilen üstünlük derecelerinin başlıcaları şunlardır: **a)** Onun elçiliği bütün insanlığa yöneliktir. **b)** Dünya durdukça devam edecektir. **c)** Peygamberlik onunla son bulmuştur. **d)** Onun asıl mûcizesi Kur'an'dır ve bu mûcizenin sihir ve göz boyamayla karıştırılması mümkün değildir, kendisinden sonra da devam etmektedir. Onun eşsizliğini –bu işten anlayan– herkes, her zaman görme imkânına sahiptir. **e)** Onun getirdiği din faydalıyı elde etme, zararlıdan uzak kalma ve insanı –kendisi için mukadder olan– en üstün kemale ulaştırma şeklinde üç evrensel temele dayanmaktadır. **f)** Kısa bir zaman içinde düşmanlarını yenilgiye uğratıp ülkelerini ele geçirmiştir. **g)** En büyük mûcizesi olan Kur'an kesin rivayet yoluyla nakledilmiştir. **h)** Kabri bellidir ve ümmeti ona yaklaşıp sevgilerini sunma imkânına sahiptir (III, 7-8).

Başka âyetlerde (Nisâ 4/164; A'râf 7/144) açıkça ifade edildiği için burada "Allah'ın kendisiyle konuştuğu" peygamberden maksat Hz. Mûsâ olmalıdır.

Allah Teâlâ'nın konuşmasına iki noktadan bakmak gerekir: Konuşma vâkıası ve bunun kullara anlatılış şekli, yani konuşma (teklîm) kelimesinin mecaz veya hakikat mânasında kullanılışı.

Allah Teâlâ'nın peygamberlerine birçok nimeti vardır ki diğer kullar bunları idrak edemezler, haklarında bilgi sahibi olamazlar. Vahiy, ruhun ve meleklerin gelmesi, Allah'ın büyük âyetlerinin müşahede edilmesi bunlardandır. Allah'ın onlara bildirdiği melek, şeytan, levh-i mahfûz, kalem, sırat ve benzerleri de yine sıradan insanların duyu organlarıyla görüp hissedemedikleri şeylerdir. Bazı filozoflar bütün bu gayba dahil varlıklara ait kelimeleri te'vil etmişler; meselâ "melek" kelimesini, hayra ve iyiliğe çağıran akıl gücü (kozmolojik akıl); "vahiy"i, bu gücün insan idrakine ulaştırdığı şey; Rûhulkudüs veya Rûhulemîn'i, kozmolojik akılların, insanlığın hayrına ve saadetine yönelik düşüncelerin kaynağı olan en üst mertebesi; "şeytan ve cin"i, kötülüğe ve bozulmaya davet eden şehvet ve öfke güçleri; "vesvese ve nezga"yı, fert ve toplum için kötü, yıkıcı düşünceler olarak yorumlamışlardır. Halbuki apaçık Kur'an âyetleriyle diğer peygamberlerden nakledilenler, bütün bu gayb âlemine ait varlıkların gerçek olduklarını, bunlarla mecaz veya temsil kastedilmediğini göstermektedir. Allah Teâlâ'nın konuşması da böyledir.

Konuşma (teklîm, kavl) bir başka hakikat ve olayın bu kelimelerle ifade ve temsili değildir. Burada ve Nisâ sûresinin 164. âyetinde ifade edilen konuşma, şekil itibariyle bizim bildiğimiz ve kullandığımız konuşmadan farklı da olsa etki ve sonuç itibariyle aynı mahiyette gerçekleşmiştir. Şûrâ sûresinin 51. âyetinde de bu konuşmanın "ya vahiy, ya perde arkasından yahut da bir elçi göndererek" yapıldığı bildirilmiştir.

"Allah'ın konuşması (teklîm) ve söylemesi (kavl) ses, harf ve ağız yapısıyla olmadığına göre böyle bir bildirme ve iletişim şekline 'konuşma, söyleme' demek, bu kelimeleri mecazi mânada kullanmak değil midir?" meselesine gelince, öncelikle Allah Teâlâ'nın hayat, ilim, irade, verme (îtâ) gibi diğer fiil ve sıfatlarına bakmak gerekir. Bunlar da Allah ile kulları arasında ortak (her ikisi için) kullanılan kelimelerdir; etki ve sonuç itibariyle aynı, şekil ve gerçekleşme bakımından farklıdırlar. Nasıl bu sebeple Allah'ın işitmesi, görmesi ve hayatına mecazi denilmiyorsa, konuşması ve söylemesine de mecazi denilemez. Esasen kelimeler önce maddî varlıkları ifade için vazedilmiş, daha sonra –insanlığın fikir ve kültür hayatı geliştikçe– mânevî, aklî kavramlar için de kullanılmışlardır. Bu ikinci mânalarda ilk kullanışlar mecaz yoluyla olsa da zaman geçtikçe hakikat haline gelmiştir.

Allah Teâlâ'nın Hz. Mûsâ ile konuşması, Şûrâ sûresinde açıklanan "konuşma çeşitleri"nden biri olan "perde arkasından konuşma" yoluyla gerçekleşmiştir. Bu konuşmada melek aracılığı yoktur, doğrudan kalbe ve zihne iletilme de yoktur. Konuşan gözükmeksizin bir "söyleme ve anlama" vardır. Söyleyen, konuşan Allah olduğuna göre elbette burada insanlar arasındaki konuşmada kullanılan araçlar, sesler ve harfler mevcut değildir. Allah Teâlâ'nın kelâm (konuşma) sıfatının eseri ve tecellisi olan, bu sıfatın, açıklama iradesini yerine getirmek üzere ilgiliye taalluku (onunla keyfiyetsiz olarak ilişki kurması) sonucunda, –Allah bakımından değil kul bakımından yeni– oluşan bu konuşma, melek aracılığı ile olduğunda Cebrâil'e nasıl ulaşıyorsa onun aracılığı ile olmadan peygambere de öyle ulaşmaktadır. Çünkü yaratılmış olmak, Allah'ın sıfatı olmamak bakımından bu ikisi (Cebrâil ile peygamber) arasında fark yoktur. Bunun ötesinde Allah'ın, peygamberlerine konuşmasının mahiyetini ancak Allah ve peygamberleri bilir (ayrıca bk. Nisâ 4/164; A'râf 7/143-144).

Özellik ve görevleri yukarıda açıklanan peygamberler, Allah'ın kullarına O'nun âyetlerini getirip tebliğ ettikleri, dünya ve âhirette mesut olmanın yollarını gösterdikleri halde bu savaşlar niçindir? Bu soruya Kur'an'ın verdiği cevap tek kelimeyle "ihtilâf"tır. *İhtilâf* "anlaşmazlığa düşmek, farklı yönlere yönelmek, farklı anlamak, düşünmek ve istemek"tir. İnsanları bu özellik içinde yaratmayı Allah istemiştir. Dileseydi hepsi aynı şekilde anlayan, düşünen, isteyen kullar yaratabilirdi. O takdirde bir başka âlem bir başka düzen olurdu. Allah bunu değil onu (olanı, mevcudu) istemiştir. Ancak insanların ihtilâf edebilir kabiliyette yaratılmaları gerçekleri anlamalarına, iradelerini iyi kullanmalarına, nefis ve şeytan yerine Allah'ın elçilerine uymalarına engel değildir; ihtilâf ve tercih seçenekleri içinde bunlar da vardır. İnsanların bir kısmı akıl ve iradelerini küfrü ve inkârı seçmek, bir kısmı da imanı seçmek üzere kullanmışlar, böylece yeryüzünde daima müminler (Allah'ın peygamberleri vasıtasıyla gönderdiği hak dine inananlar) ve kâfirler (hak dine inanmayanlar) olmuştur. İnsanların birbirine düşmeleri ve savaşmalarının sebebi, başta din olmak üzere çeşitli konulardaki farklı anlama, inanma, düşünme ve istemeleridir yani ihtilâftır ve ihtilâf fiilen kullardan kaynaklanmaktadır.

254

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُٓوا اَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ مِنْ قَبْلِ اَنْ
يَأْتِيَ يَوْمٌ لَا بَيْعٌ ف۪يهِ وَلَا خُلَّةٌ وَلَا شَفَاعَةٌۜ وَالْكَافِرُونَ
هُمُ الظَّالِمُونَ ﴿٢٥٤﴾

Meâli

254. Ey iman edenler! Alım satım, dostluk ve aracılığın olmadığı bir gün gelip çatmadan Allah'ın size verdiklerinden O'nun için harcama yapın. Kâfirler zalimlerin ta kendileridir.

Tefsiri

254. İnsanlar dünyada bir şeye ihtiyaç duyduklarında ya bunu satın alırlar ya dostlarından karşılıksız temin ederler ya da bir yabancıdan –araya bir dostu veya tanıdığı koyarak– elde ederler. Âhirette bu üç imkândan hiçbiri mevcut değildir. Orada kulun muhtaç olduğu geçer akçe dünya hayatında yaptığı hayırlardır, Allah rızâsı için yapılan harcamalardır, âhirette biçmek için dünya tarlasına ekilen tohumlardır.

"Allah için harcama" şeklinde çevirdiğimiz *infak* "O'nun rızâsı dışında bir karşılık beklemeden harcamak" demektir. Bu ibadet maksadıyla ve usulüne uygun olarak yapılırsa zekât olur, sadaka olur, kurban olur; aile ve akrabaya yönelik olursa nafaka olur. Hâsılı burada infak geniş mânada kullanılmış, yalnızca savaşa gidenlere veya yoksullara yapılacak harcama ve yardım kastedilmemiştir.

Âhirette kulların amel defterleri dolu olursa (dünyada iken ibadet ve infak yapmış olurlarsa) o amellerin (geçer akçelerin) alacağı değerli şeyleri alırlar. Amel defterleri boş olursa dostluk ve şefaatle işlerini yürütemez, ihtiyaçlarını gideremezler. Çünkü orada aracılık ve şefaat Allah'ın iznine bağlıdır, özel durumlara mahsustur ve ortada adalet terazisi (mîzân) vardır.

"... şefaatin olmadığı" ifadesinden, bunu kayıtlayan ve açıklayan naslar olmasaydı, "âhirette hiçbir aracılığın ve şefaatin olmayacağı" sonucu çıkarılırdı. Halbuki hemen bunu takip eden âyette "Allah'ın izniyle şefaatin olabileceği" ifade edilmiştir. Ehl-i sünnet'e göre âhirette Allah Resulü'nün ümmetine şefaati olacaktır; bu husus birçok âyet ve hadiste bildirilmektedir (bk. Bakara 2/48). Hz. Peygamber'den başka genel olarak peygamberler, melekler, şehidler, Kur'an ve müminlerin şefaatlerine de izin verileceğine, bunların da bazı kimseler için şefaatçi olacaklarına dair hadisler vardır (Buhârî, "Tevhîd", 24; Müslim, "Îmân", 302; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 28; Dârimî, "Fezâilü'l-Kur'an", 1).

255

ٱللَّهُ لَآ إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ ٱلْحَىُّ ٱلْقَيُّومُ ۚ لَا تَأْخُذُهُۥ سِنَةٌ وَلَا نَوْمٌ ۚ لَّهُۥ مَا فِى
ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَمَا فِى ٱلْأَرْضِ ۗ مَن ذَا ٱلَّذِى يَشْفَعُ عِندَهُۥٓ إِلَّا بِإِذْنِهِۦ ۚ

يَعْلَمُ مَا بَيْنَ اَيْدٖيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يُحٖيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهٖٓ
اِلَّا بِمَا شَٓاءَ وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ وَلَا يَؤُ۫دُهُ
حِفْظُهُمَا وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظٖيمُ ﴿٢٥٥﴾

Meâli

255. Allah, O'ndan başka ilah yoktur; diridir, her şeyin varlığı O'na bağlı ve dayalıdır. Ne uykusu gelir ne de uyur. Göklerde ve yerde ne varsa hepsi O'nundur. O'nun izni olmadıkça katında hiçbir kimse şefaat edemez. Onların önlerinde ve arkalarında olanları O bilir. O'nun ilminden hiçbir şeyi –dilediği müstesna– kimse bilgisi içine sığdıramaz. O'nun kürsüsü gökleri ve yeri içine almıştır. Onları korumak kendisine zor gelmez. O yücedir, mutlak büyüktür.

Tefsiri

255. İçinde Allah'ın kürsüsü zikredildiği için "Âyetü'l-kürsî" adıyla anılan bu âyet hem muhtevası hem de üstün özellikleri sebebiyle dikkat çekmiş, hakkında hadisler vârit olmuş, çok okunmuş, şifa ve korunmaya vesile kılınmıştır. Kelime-i şehâdet ve İhlâs sûreleri nasıl İslâm inancının özünü ihtiva ediyor ve insanlara Allah Teâlâ'yı tanıtıyorsa Âyetü'l-kürsî de –onlardan daha geniş ve detaylı olarak– bu özelliği taşımaktadır. Bir önceki âyette peygamberlerin getirdiği bunca âyet ve "beyyine"ye (imana götüren işaret ve delil) rağmen insanların ihtilâfa düştükleri, kiminin küfrü kiminin imanı tercih ettiği zikredilmişti. İnsanı imana götüren deliller, aklını kullanarak üzerinde düşüneceği "kendisinde ve yakından uzağa çevresinde (enfüs ve âfâk)", peygamberleri desteklemek üzere Allah'ın onlara lutfettiği mûcizelerde ve vahiy yoluyla yapılan "sağlam delillere dayalı sözlü açıklamalar"da görülmektedir. Bu âyet gerçek mâbudu arayanlar için eşsiz ve başka hiçbir kaynaktan elde edilemez bir açıklamadır, delildir.

Şevkânî'nin Buhârî, Müslim, Nesâî, Ahmed b. Hanbel gibi sahih kaynaklardan derlediği hadislerden birkaçı bile bu âyetin önemi hakkında bir fikir edinmeye yetecektir:

Hz. Peygamber, Übey b. Kâ'b'a "Allah'ın kitabından hangi âyet en büyüğüdür" diye sorup "Âyetü'l-kürsî'dir" cevabını alınca onu tebrik etmiştir (Müslim, "Müsâfirîn", 258).

Yine Übey'in hurmasına şeytana tâbi bir cin musallat olmuş; vermeyi, dağıtmayı seven Übey'i bundan vazgeçirmek üzere hurmayı aşırmaya başlamıştı. Übey mahlûku takip ederek yakaladı. Garip bir şekli vardı. Onunla konuşunca kimliğini ve maksadını anladı. Kendilerinden nasıl kurtulabileceğini sorunca "Bakara sûresindeki kürsü âyeti ile" dedi ve ekledi: "Onu akşamda okuyan sabaha kadar, sabahta okuyan akşama kadar bizden korunmuş olur." Sabah olunca Übey durumu Hz. Peygamber'e aktardı. Resûlullah, "Habis doğru söylemiş" buyurdu.

Buhârî'de de Ebû Hüreyre'den naklen yukarıdakine yakın bir rivayet vardır. Hz. Peygamber'e hadiseyi anlatınca şeytan olduğunu öğrendiği hırsız Ebû Hüreyre'ye şöyle demiştir: "Yatağına yatınca Âyetü'l-kürsî'yi oku, devamlı olarak Allah'tan bir koruyucun olacak ve sabaha kadar sana şeytan yaklaşamayacaktır."

Allah varlığı ezelî, ebedî, zaruri ve kendinden olan, her şeyi yaratan, her şeyin mâliki ve mukadderatının hâkimi, her şeyi bilen ve her şeye kadir olan... yüce mevlânın öz ismidir. Bu öz isim zikredildikten sonra hem O'nun vahdâniyeti (birliği, tekliği) hem de İslâm'ın getirdiği imanın tevhid (Allah'ı birleme, bir bilme) özelliği açıklanmak üzere "O'ndan başka tanrı yoktur" buyurulmuştur.

Müşrikler elleriyle yaptıkları putlara tapmakta idiler. Bunlar cansız eşyadan yapılırdı. Canı bile olmayan varlığın ilâh olamayacağını ifade etmek üzere hemen arkasından "O diridir" buyurulmuştur. Evet Allah diridir, O'nun hayat sıfatı vardır ve tıpkı diğer isimleri ve sıfatları gibi bunun da mahiyetini ancak kendisi bilmektedir.

Gerek Araplar'daki gerekse diğer kavimlerdeki müşriklerin çoğu büyük bir Allah'a inanmakla beraber bunun yanında –her birine bir işlev tanıdıkları– sözde tanrılara inanmışlardır. Bu inanç tevhide aykırıdır. Tevhidi açıklayarak başlayan âyet, Allah Teâlâ'nın "kayyûm" sıfatını zikrederek "küçük, aracı, özel görevli... tanrılar"a gerek bulunmadığını ifade etmektedir. Çünkü kayyûm, "bütün varlıkları görüp gözeten, yöneten, bir an bile onları bilgi ve ilgisi dışında tutmayan" demektir.

"Onu ne uyku basar ne uyur" cümlesi, hay ve kayyûm sıfatlarını pekiştirmekte ve biraz daha anlaşılmasını sağlamaktadır. Uyku basan veya fiilen uyuyan birinin gözetim, yönetim, koruma gibi işleri yerine getirmesi mümkün değildir. Allah Teâlâ'nın kayyûmluğu kâmil ve kesintisiz olduğuna, daha doğrusu kayyûm sıfatı bunu ifade ettiğine göre O'nu ne uyku basar ne de uyur.

Yerde ve gökte ne varsa –başka hiçbir kimseye değil– O'na aittir; yaratanı da gerçek sahibi de O'dur. Âyetin bu mânayı ifade eden parçası "Yalnız O'na aittir" kısmıyla tevhidi öğretirken "başkasına değil" mânasıyla de şirkin çeşitlerini reddetmektedir. Çünkü müşrik toplumlar varlıkları yaratılış, aidiyet ve yetki bakımlarından çeşitli tanrılar arasında paylaştırmışlar; meselâ yıldız, gök, yer... tanrılarından söz etmişlerdir. "Yerde ve gökte" tabiri Arapça'da "bütün varlıklar" mânasında kullanılmakta, adına yer ve gök denilmeyen veya maddî mânada yere ve göğe dahil bulunmayan mekânlar ve buradaki varlıklar da bu ifadenin içine girmektedir.

Allah'a ortak koşan kâfirlerin bir kısmı, bu ortakların O'na denk olduklarına değil, O'nun nezdinde reddedilemez şefaat, geri çevrilemez aracılık hakkına sahip bulunduklarına inanmakta ve putlara bu anlayış içinde tapınmaktadırlar. "Allah katında, O izin vermedikçe hiçbir kimse şefaat edemez" mânasındaki cümle bu inancın asılsızlığını ortaya koymakta; şefaatin de izne bağlı bulunduğunu, O izin vermedikçe ve dilemedikçe kimsenin böyle bir yetki ve imkâna sahip olamayacağını özlü ve etkili bir şekilde zihinlere yerleştirmektedir. Allah katında kendisine şefaat izni verilenlerin durumu ve yetkileri, ödül törenlerinde ödülleri vermek üzere kürsüye çağrılan şeref konuklarınınkine benzemektedir. Ödülün kime verileceğini bilen ve belirleyen onlar değildir. Ancak bu merasimi tertipleyenlere göre onlar, şerefli, saygıya lâyık, büyük kimseler olduklarından kendilerine böyle bir imtiyaz verilmiştir. Allah katında şefaatlerine izin verilecek olanlar da Allah'a yakın ve sevgili kullar olacaktır.

Allah'tan başka bütün şuur ve bilgi sahiplerinin bilgileri sınırlıdır, doğru da yanlış da olmaya açıktır. Bu genel gerçek şefaat meselesine uygulandığında kimin şefaate lâyık olduğunun da ancak Allah tarafından bilineceği anlaşılır. Çünkü dış görünüşü (mâ beyne eydîhim) itibariyle şefaate lâyık görülenlerin, kullar tarafından görülemeyen ve bilinemeyen iç yüz-

leri (mâ halfehüm) itibariyle böyle olmamaları mümkündür. Allah birdir ve yalnızca O ibadete lâyıktır; çünkü O'ndan başka olmuşu, olacağı, gizliyi, açığı, geçmişi, geleceği, görüleni, gaybı bilen yoktur.

Kürsî (kürsü), "koltuk, sandalye, taht" anlamlarına gelir. Mecazi olarak saltanat, hükümranlık, mülk mânalarında da kullanılmaktadır. Allah Teâlâ'nın üzerine oturulan maddî alet mânasında kürsüsü olamayacağından –bu O'nun bizzat açıkladığı yüce sıfatlarına aykırı düştüğünden– burada kürsüden bir başka mânanın kastedilmiş olması gerekir. Esasen Kur'an'da Allah'a nisbet edilen, "Allah'ın..." denilen her şeyi, O'nun varlığına dahil veya kullandığı bir şey olarak anlamak da doğru değildir. Meselâ "Allah'ın evi, Allah'ın ruhu, Allah'ın emri, Allah'ın kölesi" tamlamalarında Allah'a ait olan şeyler böyledir. Bunlar ne O'nun varlığının bir parçasıdır ne de kullandığı araçlardır; önem ve şereflerinden dolayı O'nun" diye tanımlanmışlardır. İbn Abbas'a göre kürsüden maksat ilimdir. O'nun ilmi her şeyi kaplar. Âyetin bu kısmını, "kürsüden maksat O'nun hükümranlığıdır ve buna sınır yoktur, hiçbir şey O'nun dışında kalamaz" veya "Allah semavatı, arzı, arşı Kur'an'da zikretmiş, fakat bunlardan maksadın ne olduğunu açıklamamıştır. Kürsüsü de böyle bir varlıktır, yerleri ve gökleri içine alacak kadar geniştir. Ne ve nasıl olduğunu ise ancak kendisi bilmektedir" şeklinde anlamak mümkündür.

Yüce, kâmil, eşsiz sıfatlarının bir kısmı âyette zikredilen yüce Allah'a, kulların sonsuz gibi gördükleri kâinatı korumak, gözetmek ve yönetmek elbette güç gelmeyecek, O'nu yormayacak, meşgul bile etmeyecektir. Çünkü O yücelerden yücedir, kimse bilmez nicedir.

256 – 257

لَٓا اِكْرَاهَ فِي الدّ۪ينِۙ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّۚ فَمَنْ يَكْفُرْ
بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنْ بِاللّٰهِ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقٰى
لَا انْفِصَامَ لَهَاۜ وَاللّٰهُ سَم۪يعٌ عَل۪يمٌ ﴿٢٥٦﴾ اَللّٰهُ وَلِيُّ الَّذ۪ينَ

آمَنُوا يُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ وَالَّذِينَ كَفَرُوا
أَوْلِيَاؤُهُمُ الطَّاغُوتُ يُخْرِجُونَهُمْ مِنَ النُّورِ إِلَى الظُّلُمَاتِ
أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿٢٥٧﴾

Meâli

256. Dinde zorlama yoktur. Doğru eğriden açıkça ayrılmıştır. Artık kim sahte tanrıları reddeder de Allah'a inanırsa kopmayan sağlam bir kulpa yapışmıştır. Allah her şeyi işitir ve bilir. **257.** Allah iman edenlerin velisidir; onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır. İnkâr edenlerin velileri ise sahte tanrılardır; onları aydınlıktan çıkarıp karanlıklara sokarlar. İşte bunlar ateşliklerdir, bunlar orada devamlı kalıcıdırlar.

Tefsiri

256. Din; bilgi, inanç ve amelden oluşan bir bütündür. Bir insana zorla bilgi verilebilir, fakat zorla inanması sağlanamaz. Çünkü iman kalbin tasdikidir, bildirilenin doğru olduğuna insanın içten kanaat getirmesi ve inanmasıdır. Bu inanma ancak serbest irade ile karar vermeye ve tercih etmeye dayanır. Ayrıca kalbin ve zihnin içinde olup bitenleri başkasının bilmesi mümkün olmadığından, zora mâruz kalan kimsenin "İnandım" demesi halinde bunun içteki duruma uygun olup olmadığı kontrol edilemez. Sonuç olarak bir kimse ne zorla inandırılabilir ne de zor altında inandığını söyleyenin içtenliğine güvenilebilir. Dinî amelin özü ihlâstır. İhlâs yapılanların Allah rızâsı için gerçekleştirilmesidir. Zorla bir davranışta bulunan insanın dinî amelinden söz edilemez. Dinin en önemli iki unsuru olan "iman ve amel" zorlamayla olmayacağına göre "Dinde zorlama yoktur, insan zorla mümin ve dindar olamaz" cümlesi, tabiatta câri ilâhî kanunlar gibi kevnî bir gerçeği ifade etmektedir. Arkadan gelen ve bu cümlenin gerekçesi mahiyetinde olan "Çünkü doğru eğriden apaçık

ayrılmıştır" ifadesi, bu kaidenin aynı zamanda bir dinî kural ve hüküm olduğunun karînesini teşkil etmektedir. Bu iki mânayı birleştirerek âyeti şöyle açıklamak mümkündür: Zorla imanın ve dindarlığın olmayacağı ilâhî bir kanundur. Şu halde siz de insanları belli bir dine inansınlar diye zorlamayınız. Allah Teâlâ'nın insanlara verdiği akıl, hem kendine hem de onu taşıyan vücuda ve yakından uzağa çevresine bakarak, peygamberlerin gösterdikleri mûcizeler ve getirip tebliğ ettikleri vahiy üzerinde düşünerek hak dini, doğru yolu bâtıl dinden ve eğri yoldan ayırabilir; yani âyetler ve açıklamalar sayesinde hakkı bâtıldan ayırmak kolay hale gelmiş olur. Ortada karışık veya zorlama ile giderilecek bir durum yoktur. Doğru yolu bulan, hak dine inanan, "nefis, şeytan, şehvet, hırs ve sahte tanrılar" gibi eğri yolun, sapkınlık ve şaşkınlığın rehberlerini reddeden müminler, sarsılarak ilerleyen arabaya veya dalgalar üzerinde ine çıka ilerleyen bir gemiye benzeyen bu hayatta, kopması mümkün olmayan sapasağlam bir kulpa sarılmışlardır. Düşmezler, sağa sola savrulmazlar; bu kulp sayesinde yerlerini, istikrarlarını, sağlıklarını korurlar ve vazifelerini yerine getirerek yollarına (imtihan ve tekâmül yolculuğuna) devam ederler.

Bugün çağdaşlığın ve medeniyetin en önemli simgesi olarak görülen insan hakları içinde din ve vicdan hürriyeti ön sıralarda yerini almış bulunmaktadır. Bu hürriyet, insanların inanmak veya inanmamakta hür olmalarını, kimseye inanç konusunda zorlama yapılmamasını, iman ehlinin de inancını serbestçe yaşamasını ifade etmektedir. Açıklamakta olduğumuz âyet, İslâm'ı din olarak benimsemeyen, İslâmî ifadeye göre küfrü (inkâr, kâfirlik) seçen bir kimseye zorlama yapılmayacağını, kendisine kâfir olarak yaşama hakkı verileceğini açıkça söylemektedir. Ancak diğer âyetler, hadisler ve uygulamalar göz önüne alındığında karşımıza iki önemli soru çıkmaktadır: **a)** Müslüman olmayanlara, İslâm'a girme konusunda baskı yapılmaması hükmü genel midir, bütün kâfir çeşitlerini içine almakta mıdır ve âyetin hükmü yürürlükte midir (mensuh değil midir)? **b)** Din kavramı ameli de içine aldığına göre müslümanları belli bir amele (farzları yerine getirmeye ve haramlardan uzak kalmaya) zorlamak da yasak mıdır? Âyetten bu hükmü de çıkarmak mümkün müdür?

Eski müfessirler birinci soru üzerinde etraflı biçimde durmuşlar ve sonuçta ortaya şu yorumlar çıkmıştır: **1.** Hz. Peygamber Araplar'dan ciz-

ye kabul etmemiş, onları ya müslüman olma ya da savaşı ve ölümü göze alma seçenekleriyle karşı karşıya bırakmıştır. Şu halde "Dinde zorlama yoktur" âyetinin hükmü kaldırılmıştır. Hükmü kaldıran ise başka âyetlerde (meselâ bk. Tevbe 9/73, 123; Tahrîm 66/9; Fetih 48/16) "müslüman oluncaya kadar kâfirlerle savaşılmasını" emreden Allah'tır. Tefsircilerin birçoğu bu anlayışı benimsemişlerdir. **2.** Âyetin hükmü kaldırılmış değildir, ancak dinde zorlama bulunmadığı hükmü, bütün inkârcılar hakkında değil, yalnızca kitap ehli olanlar hakkındadır. Onlar cizye vermeyi kabul ettikleri takdirde Ehl-i kitap olarak yaşayabilirler. Şa'bî, Katâde, Dahhâk gibi eski müfessirler âyeti böyle yorumlamışlardır. Yürürlükten kaldırmanın (nesih) bulunmadığı hususunda bu âlimlerle birleşen Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'ye göre zorlama hak olan ve bâtıl (haksız) olan diye ikiye ayrılır. Âyet bâtıl olan zorlamayı yasaklamaktadır. Hak olan, ilâhî hükümlere (bu mânada hukuka) uygun bulunan zorlama ise meşrûdur ve kâfirler bunun için öldürülmektedirler. Genel hükümden müstesna olanlar kendilerinden cizye kabul edilen kâfirlerdir. Hangilerinden cizye kabulü câiz görülüyorsa onlar istisna çerçevesi içine alınmışlardır (*Ahkâmü'l-Kur'ân*, I, 232). **3.** Âyet mensuh değildir, ancak ensarla (sonradan müslüman olan Medineliler) ilgili bir meseleden dolayı gelmiştir, o konuyu çözmüştür ve o hadiseyle sınırlıdır. İslâm'dan önce ensar kadınlarından birinin çocuğu yaşamazsa bir adakta bulunur, "Şu çocuğum yaşarsa onu yahudi yapacağım" derdi. Bu uygulama sonunda Medine'de oturan yahudi boyları içinde birçok yahudileşmiş ensar çocuğu oldu. Yahudi Nadîroğulları'nın, hiyanetleri sebebiyle Medine'den çıkarılmasına karar verilince artık İslâm'a girmiş bulunan ensar aileleri "Biz çocuklarımızı yahudileştirirken o dinin bizimkinden daha üstün olduğu inancında idik. Şimdi ise hak din İslâm geldi, çocuklarımızı onlardan alıp zorla müslümanlaştıralım" dediler. Zorlamayı yasaklayan âyet gelince Resûlullah yahudileşmiş ensar çocuklarına seçim hakkı verdi, Yahudilik'te kalmak isteyenleri İslâm'a girmeye zorlamadı. **4.** Bu âyet savaş esirleriyle ilgilidir. Ehl-i kitap olan esirler din değiştirmeye zorlanamaz. **5.** Âyetin anlatmak istediği şudur: Kimseyi müslüman olsun diye zorlamayınız; çünkü İslâm'ın gerçekliği apaçık ortadadır, zorlamaya ihtiyacı yoktur. Allah kime hidayet nasip ettiyse müslüman olur. Gönül gözü körleşen, aklını hevâsına tâbi kılan

kimseleri ise zorla İslâm'a sokmanın bir faydası yoktur. İbn Kesîr âyeti böyle yorumlamıştır (I, 459). **6.** Zemahşerî'nin anlayışına göre (I, 155) burada anlatılan "İmanla ilgili ilâhî kanundur, kuraldır"; yani Allah kulunu iradeden yoksun kılarak iman konusunda onu zorlama altında bırakmamış, aksine inanıp inanmamayı onun serbest irade ve seçimine bağlamıştır.

Şevkânî bu yorumları naklettikten sonra konuyu şöyle bağlamaktadır: Âyet, çözmek üzere geldiği mesele bakımından mensuh değildir, meseleyi çözüme bağlamıştır. Bu çözüm aynı zamanda "Ehl-i kitap olanlar cizye ödemeyi kabul ederlerse din değiştirmeye zorlanamazlar" hükmüne de dayanak teşkil etmektedir. Geriye harp ehli (İslâm'a karşı savaş açan) kâfirler kalır. Âyeti lafzına (kelime ve cümle yapısına) göre anlarsak harp ehli kâfirleri de içine aldığını söylememiz gerekir. Ancak diğer birçok âyet, hadis ve uygulama harp ehlini istisna etmiştir. Onlar cizye yerine savaşı tercih ettiklerinden önlerinde iki seçenek vardır: Ya müslüman olmak ya da savaş (I, 302-303).

İbn Âşûr kendinden önceki tefsircilerin bu konudaki yorumlarını aktardıktan sonra konuya farklı bir açıklama getirmiştir. Ona göre bu âyetin ilk yıllarda gelmiş olması ihtimali yoktur. Cizye kabulü söz konusu olmaksızın savaş emri getiren âyetler ve bu mânada olmak üzere "Lâ ilâhe illallah deyinceye kadar insanlarla savaşma emrini aldım..." (Buhârî, "Îmân", 17; Müslim, "Îmân", 32) diyen hadisler bu âyetten önce idi. O zaman Arabistan'da şirk hâkim bulunuyordu. Araplar dedeleri İbrâhim'in tevhid dininden sapmışlardı. Allah Teâlâ bu bölgenin şirkten, Kâbe'nin de putlardan temizlenmesini, diğer kavimler ve topluluklar için örnek bir tevhid ümmeti ve merkezinin oluşmasını istiyordu ve bunun gereğini emretti. Arap yarımadası şirkten temizlenip İslâm yerleşince artık evrensel düzenin gerçekleşmesi lâzımdı. Evrensel düzen "bütün halkı müslüman olan bir dünya değil, hakların ve hürriyetlerin bekçiliğini müslümanların yaptığı bir dünya" idi. Bunun için de diğer din ve vatan sahiplerinin yalnızca müslümanların hâkimiyetini kabul etmeleri yeterli idi. İşte bu âyet o düzeni getirdi. Dine zorlama savaşı bitti (bunu ifade eden âyetler ve hadisler neshedildi), hakka ve hukuka baş eğdirme savaşı başladı (III, 26-28).

Bizim de anlayışımız bu son yoruma uygun düşmektedir. Dinde zorlamanın yasaklanması "hakkın bâtıldan açıkça ayrılması" gerçeğine bağlanmıştır. Bu gerçek değişemeyeceğine, Kur'an ortada bulundukça yeniden hak ile bâtıl birbirine karışır hale gelemeyeceğine göre buna dayalı bulunan hükmün değişmesi de (neshi) söz konusu olamaz. Resûlullah Ehl-i kitap olmayan kâfirlerden de cizye almıştır. Kâfirler barış isterlerse bunun kabul edilmesi emrolunmuştur (Enfâl 8/61). Kâfirlerle savaş emri "fitnenin ortadan kalkması ve dinin Allah için olması" (Enfâl 8/39) gerekçelerine bağlanmıştır. Fitne zulümdür, düzensizliktir, anarşidir. "Dinin Allah için olması", bütün insanların İslâm'a girmeleri şeklinde anlaşılamaz; çünkü en azından Ehl-i kitabın cizye vererek de olsa gayri müslim olarak yaşamalarına izin verildiğinde ittifak vardır. Bütün bu naslar, gerçekler ve uygulamalar bir araya getirildiğinde ortaya çıkacak sonuç ve nihaî hüküm şu olmaktadır: İnsanların zorla din değiştirmeleri hem imkânsız hem de hükümsüzdür, bu sebeple de yasaklanmıştır. Savaş insanları zorla İslâm'a sokmak için değil, din yüzünden baskının ortadan kalkması, din ve vicdan hürriyetinin hayata geçirilmesi, güçlü olanların hukuku çiğnemelerinin engellenmesi içindir. Müslüman olmayanlar bu hak, hukuk ve hürriyet düzenine uydukları müddetçe kendi inançlarında kalma ve onu yaşama hakkına sahiptirler.

İkinci mesele müslümanların, dinin gereklerini yerine getirme konusunda zorlanıp zorlanamayacakları ve âyetin bunu da içine alıp almadığı konusu idi. Müslüman iken sonradan İslâm'dan çıkan kişinin (mürted) öldürülmesiyle ilgili hüküm ilk bakışta "dinde zorlama yasağının müslümanları içine almadığı" zannını verirse de öncelikle böyle bir hükmün Kur'an'da bulunmadığını kaydetmek gerekir. Yukarıda 217. âyetin tefsiri sırasında açıklandığı üzere, konuya ilişkin hadislerin ve fıkhî görüşlerin gerekçeleri dikkate alındığında bu hükmün müslümanın "dinini değiştirmesi" sebebine değil "sosyal düzeni bozma, İslâm'a ve müslümanlara karşı savaşma" gibi sebeplere bağlı olduğu anlaşılmaktadır.

Çiğnenen yasakların (haramlar) bir kısmı için öngörülen cezaî yaptırımlar da kişinin dinî hayatına müdahale yani kişi ile Allah arasına girme anlamında olmayıp sosyal düzenin korunmasına yöneliktir.

Karşılığında bir ceza öngörülmeyen haramların çiğnenmesi ve farzların ihmaline gelince bu alanda müslümanların "emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münker" denilen "sosyal ahlâk ve düzenin korunması" görevleri devreye girmektedir. Bütün müslümanlar bilgi ve ilgilerine göre bu göreve katılırlar. Ancak bu görevin de öğüt, telkin, ikili ilişkileri ayarlama çareleri genel olmakla beraber müeyyide uygulama görevi genel değildir, devletin veya halkın görev verdiği kurum ve şahıslara aittir. Burada da yaptırım uygulanarak yapılan zorlama, müslümanların ceza tehdidi altında dinlerini yaşamalarını sağlamaya yönelik olamaz. Çünkü böyle yaşanan din din değildir; ibadet ibadet değildir. Zorlamanın gerekçesi İslâm'ın hâkimiyet sembollerinin (şeâir), genel ahlâk ve düzenin korunmasından ibarettir.

257. Kendi akıl ve iradelerini düzgün kullanarak sahte tanrılar yerine Allah'a imanı tercih edenler O'nun mânevî yakınları (evliya) olurlar. *Velâyet* iki yoldan oluşur: Akrabalık ve iman. Baba, dede, amca... çocuğun, torunun, yeğenin velisi olduğu gibi mümin kadınlar ve erkekler de birbirlerinin velileridir (Tevbe 9/71). Veli, velâyeti altındaki insanı korur, menfaatini gözetir, yardımcısı olur, tarafını tutar, sahiplenir ve gerektiğinde temsil eder. Bu âyette Allah, imana bağlı velâyet çerçevesine kendisini de dahil etmektedir. Bu müminler için büyük bir şeref, güven kaynağı ve heyecan vesilesidir. Velisi Allah olan bir müminin elbette yolu aydınlık olur, yüce velisi onu karanlıklardan çıkarır, nura ve aydınlığa kavuşturur; kalbi huzurlu ve nurlu, zihni berrak, aklı karışıklıktan uzak olur, yani mümin için tabii hal budur. Bu normal durumu bozan ârızaların giderilmesi için de başta "zikir" olmak üzere (Ra'd 13/28) çeşitli ibadetler vardır. Sahte tanrıları veli edinenlerin durumu ise müminlerinkinin aksinedir: Nur yerine zulmet, aydınlık yerine karanlık, huzur yerine huzursuzluk, akıl karışıklığı, sapıklık ve anarşi.

258

أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِي حَاجَّ إِبْرٰهِيمَ فِي رَبِّهِ أَنْ اٰتٰيهُ اللّٰهُ الْمُلْكَ
إِذْ قَالَ إِبْرٰهِيمُ رَبِّيَ الَّذِي يُحْيِي وَيُمِيتُ قَالَ أَنَا أُحْيِي
وَأُمِيتُ قَالَ إِبْرٰهِيمُ فَإِنَّ اللّٰهَ يَأْتِي بِالشَّمْسِ مِنَ الْمَشْرِقِ
فَأْتِ بِهَا مِنَ الْمَغْرِبِ فَبُهِتَ الَّذِي كَفَرَ وَاللّٰهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ
الظَّالِمِينَ ﴿٢٥٨﴾

Meâli

258. Allah'ın kendisine verdiği iktidara dayanarak İbrâhim ile rabbi hakkında tartışmaya giren kimseyi görmedin mi? İbrâhim "Rabbim hayat veren ve öldürendir" deyince o, "Hayat veren ve öldüren benim" dedi. İbrâhim "Allah güneşi doğudan getirmektedir, hadi sen de onu batıdan getir" dedi. Bunun üzerine inkârcı ne diyeceğini bilemedi. Allah zalimler topluluğuna rehberlik etmez.

Tefsiri

258. İnsanlar yokluk ve yoksullukla imtihan edildikleri gibi varlık ve iktidar verilerek de imtihan edilirler. Dine ve kulluk çağrısına karşı direnenler daha ziyade servet ve iktidar sahipleri arasından çıkar. Bunlar ellerindeki imkânların asıl sahibini ve kaynağını unuturlar. Ellerindeki güç sayesinde her şeyi yapabileceklerini, her derde çare bulabileceklerini, Allah'a ihtiyaçları bulunmadığını zannederler. Bazıları daha da ileri giderek Allah'ın yaptığı şeyleri kendilerinin yaptıklarını, yapabileceklerini iddia ederler, güçte kendilerine eşit olmayanları kul ve köle yerine koyup onları sömürürler. Hz. İbrâhim zamanında iktidarda olan hükümdar

–ki, bazı kaynaklar bunun, Bâbil şehrini kuran ve kulesini yapan Nemrud olduğunu kaydetmiştir– Allah'ın elçisinin davetini kabul etmediği gibi onun, insanlara tanıtmaya çalıştığı rabbi hakkında da tartışmaya girişmiş, rabbin sıfatlarının ve gücünün kendisinde de bulunduğunu iddia etmiştir. Allah Nemrud'a servet ve iktidar vermeseydi "Allah'ın yaptıklarını yapabildiği" iddiasında bulunamayacaktı. Bu nimet ve imkânlar, Nemrud gibilerinde inkâra ve zulme, Dâvûd ve Süleyman aleyhisselâm gibilerinde ise şükre ve Allah'ın kullarına hizmet etmeye vesile olmaktadır. Şüphe yok ki Nemrud insanları öldürme ve diriltme gücüne sahip bulunmadığını bilmektedir. Buna rağmen demagoji (mugalata) yaparak, sözü hakiki mânasından saptırıp hak elçisinin davetine karşı çıkmasının gerçek sebebi saltanat tutkusudur; bu dini kabul etmesi halinde zulme ve sömürüye devam etme imkânını kaybedeceğini bilmesidir. Nemrud, idam mahkûmunu affetmeyi "insanı diriltmek", suçsuz bir insanı idam ettirmeyi de "diriyi öldürmek" sayarak veya öldürme ve yeni canlıları hayata getirme fiilinin Allah'a ait oluşu gizli, gözle görünmez olduğu için –kendinin bir dahli ve etkisinin olmadığını bildiği halde– bunları yaptığını iddia etmek suretiyle Hz. İbrâhim'e karşı çıkmış, bunları Allah'ın değil kendisinin yaptığını ileri sürmüştür. Aslında rabbin hayat vermesi ve öldürmesinin mânası başkadır ve bu mânada Nemrud da, başkaları da ne diriltmeye ne de öldürmeye kadirdirler; hatta ecelleri geldiğinde kendilerini ölümden kurtarmaya da güçleri yetmez. Ancak bu olgudan yola çıkarak tartışmada sonuç almanın güçlüğünü gören Hz. İbrâhim, herkesin gözleriyle gördüğü bir vâkıadan hareket ederek ikinci bir delil getirmiştir. Güneşin doğudan doğması ve batıda kaybolması te'vil götürmez bir gerçektir. Nemrud'dan önce de bu böyle olduğundan onun, "Bunu ben yapıyorum" demesi de mümkün değildir. Nemrud'un, iddiasında haklı ise yapabileceği şey, güneşin doğuş ve batış yerlerini değiştirmektir, Hz. İbrâhim de bunu teklif etmiş, Nemrud söyleyecek söz bulamamış ve iddiasının asılsız olduğu ayan beyan ortaya çıkmıştır.

Kur'an-ı Kerîm'in verdiği bu tartışma örneği, din ve inanç konusunda insanları ikna etmek veya inancı savunmak için tartışma yapmanın câiz olduğunu göstermektedir. Kelâm ilmi de işte bu nevi tartışmalardan doğmuştur.

259

أَوْ كَالَّذ۪ي مَرَّ عَلٰى قَرْيَةٍ وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلٰى عُرُوشِهَاۚ قَالَ اَنّٰى
يُحْي۪ هٰذِهِ اللّٰهُ بَعْدَ مَوْتِهَاۚ فَاَمَاتَهُ اللّٰهُ مِائَةَ عَامٍ ثُمَّ
بَعَثَهُۜ قَالَ كَمْ لَبِثْتَۜ قَالَ لَبِثْتُ يَوْماً اَوْ بَعْضَ يَوْمٍۜ قَالَ
بَلْ لَبِثْتَ مِائَةَ عَامٍ فَانْظُرْ اِلٰى طَعَامِكَ وَشَرَابِكَ لَمْ يَتَسَنَّهْۚ
وَانْظُرْ اِلٰى حِمَارِكَ وَلِنَجْعَلَكَ اٰيَةً لِلنَّاسِ وَانْظُرْ اِلَى الْعِظَامِ
كَيْفَ نُنْشِزُهَا ثُمَّ نَكْسُوهَا لَحْماًۜ فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُۙ قَالَ اَعْلَمُ اَنَّ اللّٰهَ
عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌ ﴿٢٥٩﴾

Meâli

259. Yahut evlerinin duvarları çatıları üzerine yıkılmış, ıssız bir kasabaya uğrayan kimsenin durumu gibi. Bu kişinin, "Allah, bütün bunları öldükten sonra nasıl diriltecek?" demesi üzerine Allah onu yüzyıl ölü olarak tuttu, sonra diriltti. "Ne kadar kaldın" diye sordu. "Bir gün veya günün bir kısmı kadar kaldım" dedi. Allah "Hayır, yüzyıl kaldın. Anlamak için yiyeceğine içeceğine bak, henüz değişmemiş; eşeğine bak, –seni insanlara bir işaret kılmamız için– ve kemiklere bak, onları nasıl düzeltiyor ve üzerini etle kaplıyoruz" buyurdu. Artık o adam için durum açıkça ortaya çıkınca, "Biliyorum ki Allah kesinlikle her şeye kadirdir" dedi.

Tefsiri

259. Yukarıda "Allah iman edenlerin velisidir, onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır. İnkârcıların velisi ise sahte tanrılardır; aydınlıktan

çıkarıp karanlıklara sokarlar" buyurulmuştu. Arkasından örnekler sıralanmaya başlandı. Birinci örnek Hz. İbrâhim ile Nemrud arasında geçen tartışma idi. Ona "yahut" denilerek bağlanan ikinci örnek sakinleri çekilmiş, bütün binaları yıkılmış bir kasabaya uğrayan bir şahısla ilgili olanıdır. Birinci örneğin hedefi insanların, Allah'a şirk koşma veya O'nu inkâr etme sapıklık ve karanlığından tevhid aydınlığına gelmelerini sağlamaktır. İkinci örnek ise öldükten sonra tekrar dirilmeyi inkâr şeklinde ortaya çıkan bir başka sapmayı düzeltmeye yöneliktir.

İslâmî kaynaklarda verilen bilgilere göre örnekte geçen kasaba Beytülmakdis, buraya uğrayan şahıs ise bir rivayette Yeremya b. Hilkiyâ, bir başka rivayete göre ise Üzeyr b. Şerhiyâ'dır (Ezrâ b. Serayâ). İbn Âşûr bu kişinin, İsrâiloğulları'na gönderilen peygamberlerden Hezekiel olduğu tesbitini tercih etmiştir. Bu peygamber Yeremya ve Dânyâl ile aynı çağda yaşamıştır. Milâttan önce 586'da Kudüs'ü işgal eden Buhtunnasr Beytülmakdis'i tahrip etmiş, halkını da esir ederek Bâbil'e götürmüştü. Hezekiel peygamber bu zalim hükümdarın, Hz. Mûsâ'dan kalan kutsal emanetleri ve sandığı da alıp götürmesinden korkmuş, bunları Kudüs'te bir kuyuya atıp üzerine de bir alâmet koymuştu. Esir olarak Bâbil'e gittikten sonra burada vahye dayalı bazı yazılar yazmıştı; bunlardan birinde konumuz olan âyette geçen olayın bir benzeri de vardır. Hezekiel 560 yılında vefat etmiş, Kudüs ise Üzeyir aleyhisselâm zamanında 458'de yeniden imar edilmiştir. Aradan geçen zaman yaklaşık yüzyıldır. Anlaşılan vefatından yüzyıl sonra Allah Teâlâ Hezekiel peygamberi diriltmiş, ona ölü kemiklere nasıl can verdiğini, bozulmamış yiyecek ve içeceğini, kendine iade ettiği eşeğini göstermiş ve bütün bunları (peygamberine lutfettiği mûcizeleri), öncelikle orada bulunanlara, sonra da Kur'an'ın gelişine kadar vahiy yoluyla bu bilgiye ulaşan insanlara ibret kılmıştır. Bu ibret Allah Teâlâ'nın insanları öldürdükten sonra tekrar diriltmeye kadir olduğunu göstermektedir ve âhiret inancının bir delilidir (Taberî, III, 28 vd.; Şevkânî, I, 307-309; İbn Âşûr, II, s. 35).

Baruch kitabının Habeşçe nüshasına göre Abdel-Melek 66 yıl uyumuş, Bâbil esareti sonrasında uyandığında Kudüs'ü yeniden inşa edilmiş bir halde bulmuş, halbuki mûcize eseri ekmeğinin ve incirinin, bir gün önceden kalmış gibi taze olduğunu görmüştür (Hamîdullah, *Le Saint Coran*, s. 43).

Allah'ın, hidayete yönelen kullarını doğru yola kavuşturması ve gerçeği bulmalarını sağlaması üç şekilde olmaktadır: **a)** Aklî deliller getirerek. Hz. İbrâhim'in Nemrud'la tartışması bunun örneğidir. **b)** Gerçeğin ve bildirilen vâkıanın nasıl ve neden ibaret olduğunu göstererek. Hezekiel kıssası da bunun örneğidir. **c)** Bizzat yaptırarak, yaşatarak, sebep ve sonucu deney halinde göstererek. 260. âyette göreceğimiz olay da bunun örneğidir.

260

وَاِذْ قَالَ اِبْرٰه۪يمُ رَبِّ اَرِن۪ي كَيْفَ تُحْيِ الْمَوْتٰىۜ قَالَ اَوَلَمْ تُؤْمِنْۜ قَالَ
بَلٰى وَلٰكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قَلْب۪يۜ قَالَ فَخُذْ اَرْبَعَةً مِنَ الطَّيْرِ فَصُرْهُنَّ
اِلَيْكَ ثُمَّ اجْعَلْ عَلٰى كُلِّ جَبَلٍ مِنْهُنَّ جُزْءًا ثُمَّ ادْعُهُنَّ
يَأْت۪ينَكَ سَعْيًاۜ وَاعْلَمْ اَنَّ اللّٰهَ عَز۪يزٌ حَك۪يمٌ ﴿٢٦٠﴾

Meâli

260. İbrâhim "Rabbim! Ölüleri nasıl diriltiyorsun, bana göster!" deyince, rabbi "Yoksa inanmıyor musun?" demişti. O "Hayır inanıyorum, fakat kalbim tam kanaat getirsin diye" cevabını verdi. Rabbi "Kuşlardan dört tane al, onları kendine alıştır, sonra (parçalayıp) her bir tepeye onlardan bir parça bırak, sonra onları çağır. Koşarak sana gelecekler ve şunu bil ki, Allah hep galiptir ve hikmet sahibidir" buyurdu.

Tefsiri

260. Öğrenerek ve düşünerek kesin bilgiye ulaşmak "ilme'l-yakîn"dir, Hz. İbrâhim'le Nemrud arasındaki tartışmada bu yöntem gösterilmiştir. Bu aynı zamanda ilâhî hidayetin bir nevidir. Görerek ve duyu organlarıyla hissederek kesin bilgiye ulaşmak "ayne'l-yakîn"dir. Hezekiel ve Üzeyir'le

ilgili olayda bu yol gösterilmiştir. Yaparak, yaşayarak, deneyerek, olgunlaşarak kesin bilgiye ulaşmak "hakka'l-yakîn"dir. Hz. İbrâhim'in öldürüp parçaladığı, sonra çağırınca dirilip gelen kuşlar hadisesi de hakka'l-yakîn yoluyla kesin bilgiye ve inanca ulaşmanın örneğidir.

Hz. İbrâhim rabbi ile söyleştiğine göre –bu sırada– peygamberdir. Bu sebeple onun sorusunu, Allah Teâlâ'nın ölüleri dirilteceği konusundaki bir şüpheye veya inkâra bağlamak mümkün değildir. Nitekim yukarıda geçen tartışmada bizzat Hz. İbrâhim, Nemrud'a karşı, rabbinin birliğini, kudretini ve eşsizliğini ispat için O'nun, yegâne dirilten ve öldüren olduğunu açıklamış, bunu delil olarak kullanmıştı. Hz. İbrâhim'in sorusunun şüpheden kaynaklanmadığının tamamen ortaya çıkması ve kıssayı dinleyenlerin yanlış anlamalarının önlenmesi için Allah "İnanmıyor musun?" diye sormuş, peygamberi de şeksiz şüphesiz inandığını söyledikten sonra maksadını açıklamıştır: "Kalbim tam kanaat getirsin diye!" "Kalbin tam kanaat getirmesi" diye çevirdiğimiz *itminân* kelimesi, "maddî olarak hareketin durması, hareket halindeki bir şeyin sakinleşmesi" demektir. Buradan alınarak zihnin ve vicdanın sakinleşmesine, şüphe, heyecan, tereddüt ve ıstırabın son bulmasına da itminan denilmiştir. Dilimize geçmiş bulunan *tatmin* kelimesi de kök ve mâna bakımından itminana yakındır. Sağlam haber, düşünce ve gözlem yollarıyla elde edilen bilgiler ve bunlara dayanan inançlar da kesindir. Ancak bilgi ve inanç konusu olay veya gerçek, bilen ve inanan tarafından duyu organlarıyla hissedilmedikçe ve daha ileri bir basamak olarak bizzat yaşanmadıkça, oluşun içinde bulunulmadıkça kalbin ve zihnin gelgitleri bitmez, vehim kabilinden de olsa aksini düşünme halleri son bulmaz. Bu haller bilmeye de inanmaya da aykırı değildir, bunlara zarar da vermez, ancak bir itminan eksikliği söz konusu olur. Allah Teâlâ bir büyük peygamberinin talebi üzerine ölüleri nasıl dirilttiğini (diriltme fiilinin işleyişini), fiilin içine peygamberini de çekerek onun en üst derecedeki itminan haline ulaşmasını sağlamıştır.

Allah'ın izniyle öldürülmüş ve parçalanmış kuşların diriltilmesi Allah'ın işidir; azîz ve hakîm olan Allah için bu diriltme son derecede basit ve kolay bir iştir; bunun bir peygamber elinde, onun çağırmasıyla vuku bulması da bir mûcizedir. Allah'ın izin, ilim ve kudretiyle hâsıl olan, gerçekleşen mûcizeleri te'vil etmek, "öldürmeyi, parçalamayı, dağlara dağıtmayı,

çağırmayı, diriltmeyi...", dil bakımından kelimelere yüklenmesi mümkün olmayan mânalara çekmek gereksiz ve yersizdir. Aslında bir canlının alıştığımız kanun ve kurallar içinde meydana gelmesi ve bir müddet sonra hayatının sona ermesi de çok büyük bir olaydır, insanların örneklerden hareket ederek bile benzerini yapamadıkları mûcizelerdir, Allah'ın irade ve kudreti dikkate alınmadığı takdirde açıklanması da mümkün olmayan vâkıalardır. Bunların mûcizelerden farkı –mûcizeler, daha önceden görülmemiş ve alışılmamış yollardan ve şekillerde olurken– onların, alışılan, âdet, sünnet ve kanun haline gelmiş bulunan usul ve yollarla hâsıl olmasından ibarettir.

261 – 274

مَثَلُ الَّذ۪ينَ يُنْفِقُونَ اَمْوَالَهُمْ ف۪ي سَب۪يلِ اللّٰهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ
اَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلَ ف۪ي كُلِّ سُنْبُلَةٍ مِائَةُ حَبَّةٍۜ وَاللّٰهُ
يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَٓاءُۜ وَاللّٰهُ وَاسِعٌ عَل۪يمٌ ﴿٢٦١﴾ اَلَّذ۪ينَ
يُنْفِقُونَ اَمْوَالَهُمْ ف۪ي سَب۪يلِ اللّٰهِ ثُمَّ لَا يُتْبِعُونَ مَٓا اَنْفَقُوا مَنًّا وَلَٓا
اَذًى لَهُمْ اَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْۚ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ
يَحْزَنُونَ ﴿٢٦٢﴾ قَوْلٌ مَعْرُوفٌ وَمَغْفِرَةٌ خَيْرٌ مِنْ صَدَقَةٍ يَتْبَعُهَٓا
اَذًىۜ وَاللّٰهُ غَنِيٌّ حَل۪يمٌ ﴿٢٦٣﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا لَا تُبْطِلُوا
صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْاَذٰى كَالَّذ۪ي يُنْفِقُ مَالَهُ رِئَٓاءَ النَّاسِ وَلَا
يُؤْمِنُ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِۜ فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ صَفْوَانٍ عَلَيْهِ تُرَابٌ

فَاَصَابَهُ وَابِلٌ فَتَرَكَهُ صَلْداًۜ لَا يَقْدِرُونَ عَلٰى شَيْءٍ مِمَّا كَسَبُواۜ وَاللّٰهُ
لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ ﴿٢٦٤﴾ وَمَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ اَمْوَالَهُمُ ابْتِغَاءَ
مَرْضَاتِ اللّٰهِ وَتَثْبِيتاً مِنْ اَنْفُسِهِمْ كَمَثَلِ جَنَّةٍ بِرَبْوَةٍ اَصَابَهَا
وَابِلٌ فَاٰتَتْ اُكُلَهَا ضِعْفَيْنِۚ فَاِنْ لَمْ يُصِبْهَا وَابِلٌ فَطَلٌّۜ وَاللّٰهُ
بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ ﴿٢٦٥﴾ اَيَوَدُّ اَحَدُكُمْ اَنْ تَكُونَ لَهُ جَنَّةٌ مِنْ
نَخِيلٍ وَاَعْنَابٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُۙ لَهُ فِيهَا مِنْ كُلِّ
الثَّمَرَاتِۙ وَاَصَابَهُ الْكِبَرُ وَلَهُ ذُرِّيَّةٌ ضُعَفَاءُۖ فَاَصَابَهَا
اِعْصَارٌ فِيهِ نَارٌ فَاحْتَرَقَتْۜ كَذٰلِكَ يُبَيِّنُ اللّٰهُ لَكُمُ الْاٰيَاتِ لَعَلَّكُمْ
تَتَفَكَّرُونَ ﴿٢٦٦﴾ يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اَنْفِقُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا
كَسَبْتُمْ وَمِمَّا اَخْرَجْنَا لَكُمْ مِنَ الْاَرْضِۖ وَلَا تَيَمَّمُوا الْخَبِيثَ
مِنْهُ تُنْفِقُونَ وَلَسْتُمْ بِاٰخِذِيهِ اِلَّا اَنْ تُغْمِضُوا فِيهِۜ وَاعْلَمُوا
اَنَّ اللّٰهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ ﴿٢٦٧﴾ اَلشَّيْطَانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ وَيَأْمُرُكُمْ
بِالْفَحْشَاءِۚ وَاللّٰهُ يَعِدُكُمْ مَغْفِرَةً مِنْهُ وَفَضْلاًۜ وَاللّٰهُ

وَاسِعٌ عَلِيمٌ ﴿٢٦٨﴾ يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ
فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ
﴿٢٦٩﴾ وَمَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ نَفَقَةٍ أَوْ نَذَرْتُمْ مِنْ نَذْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُهُ
وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ أَنْصَارٍ ﴿٢٧٠﴾ إِنْ تُبْدُوا الصَّدَقَاتِ فَنِعِمَّا هِيَ
وَإِنْ تُخْفُوهَا وَتُؤْتُوهَا الْفُقَرَاءَ فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَيُكَفِّرُ
عَنْكُمْ مِنْ سَيِّئَاتِكُمْ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ ﴿٢٧١﴾ لَيْسَ عَلَيْكَ
هُدَاهُمْ وَلَٰكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ
فَلِأَنْفُسِكُمْ وَمَا تُنْفِقُونَ إِلَّا ابْتِغَاءَ وَجْهِ اللَّهِ وَمَا
تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تُظْلَمُونَ ﴿٢٧٢﴾ لِلْفُقَرَاءِ
الَّذِينَ أُحْصِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا يَسْتَطِيعُونَ ضَرْبًا فِي الْأَرْضِ
يَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ أَغْنِيَاءَ مِنَ التَّعَفُّفِ تَعْرِفُهُمْ بِسِيمَاهُمْ
لَا يَسْأَلُونَ النَّاسَ إِلْحَافًا وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ ﴿٢٧٣﴾
الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ
عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿٢٧٤﴾

Meâli

261. Mallarını Allah yolunda harcayanların örneği, her başağında yüz tanenin bulunduğu yedi adet başak çıkaran bir tohum tanesi gibidir. Allah dilediğine katlayarak verir, Allah (zât ve sıfatlarında) sınırsızdır, her şeyi bilmektedir. **262.** Mallarını Allah yolunda harcayan, sonra da harcadıklarının arkasından başa kakıp incitmeyenler için rablerinin katında özel karşılık vardır. Artık onlar için korku yoktur, onlar üzüntü de çekmeyeceklerdir. **263.** İyi sayılan bir söz ve bir bağışlama, arkasından eziyet gelen bir sadakadan daha iyidir. Allah zengindir, hâlimdir. **264.** Ey iman edenler! Allah'a ve âhiret gününe inanmadığı halde malını insanlara gösteriş yapmak için harcayan kimse gibi sadakalarınızı başa kakmak ve incitmek suretiyle boşa gidermeyin. O kimsenin misali, üzerinde toprak bulunan düzgün ve yalçın bir kayadır; kayanın üzerine şiddetli bir yağmur yağmış, onu çıplak halde bırakmıştır. Bu gibilerin kazandıkları hiçbir şeyden bir istifadeleri olmaz ve Allah, inkârcı topluluğa hidayet vermez. **265.** Mallarını Allah rızâsını dileyerek ve içlerinden gelerek harcayanların misali ise tatlı bir yamaçta bulunan, üzerine bolca yağmur yağan, bu sebeple ürününü iki misli veren bir bahçedir; şayet sağanak yağmazsa incecik yağar. Allah yapıp ettiklerinizi görmektedir. **266.** Sizden biri arzu eder mi ki, hurma ve üzüm ağaçlarıyla dolu, zemininden ırmaklar akan ve kendisi için orada her çeşit meyvenin bulunduğu bir bahçesi olsun da bakıma muhtaç çoluk çocuğu varken kendine ihtiyarlık gelip çatsın, bahçeye de içinde ateş bulunan bir kasırga isabet ederek yakıp kül etsin! Düşünesiniz diye Allah önünüze açık işaretler koyuyor. **267.** Ey iman edenler! Kazandıklarınızın ve sizin için yerden çıkardıklarımızın iyilerinden verin. Kendinizin ancak içiniz çekmeye çekmeye alabileceğiniz âdi şeyleri hayır diye vermeye kalkışmayın. Bilin ki Allah zengindir, bütün iyilik ve güzellikler O'na mahsustur. **268.** Şeytan içinize yoksulluk korkusu düşürür ve çirkin şeyler yapmanızı emreder. Allah ise kendinden bir bağışlama ve lutuf sözü vermektedir. Allah her şeyi kuşatmakta ve her şeyi bilmektedir. **269.** O, dilediğine hikmeti verir ve kime hikmet verilirse o kimse birçok hayra nâil olmuş demektir. Bunu ise ancak derin kavrayış sahibi olanlar düşünüp anlarlar. **270.** Siz

hangi hayrı yapsanız ve hangi adakta bulunsanız şüphesiz onu Allah bilir. Zalimlerin ise samimi yardımcıları yoktur. **271.** Sadakaları açık olarak verirseniz bu ne güzel! Şayet onu yoksullara verirken gizlerseniz bu sizin için daha da hayırlıdır ve sizin bir kısım günahlarınızı düşürür. Allah yaptıklarınızdan haberdardır. **272.** Onları doğru yola iletmek senin üzerine borç değildir, fakat Allah dilediğini doğru yola iletir. Hayır için yaptığınız her harcama kendiniz içindir. Verdiklerinizi ancak Allah rızâsı için verirsiniz. Hayır için yaptığınız her harcamanın karşılığını da hiçbir haksızlığa uğramaksızın tam olarak alacaksınız. **273.** Kendilerini Allah yoluna adadıklarından seyahat ve ticarete imkân bulamayan yoksullara verin. Yoksulluklarını gizli tuttukları için bilmeyen onları zengin sanır. Kendilerini simalarından tanırsın. Onlar insanlara asla el açmazlar. Hayır için yaptığınız her harcamayı Allah hakkıyla bilmektedir. **274.** Mallarını gece ve gündüz, gizli ve açık olarak hayra sarfedenler için rableri nezdinde ecirleri vardır; onlar için ne korku olacak ne de üzüleceklerdir.

Tefsiri

261. Buradan itibaren mushafta üç sayfaya yakın yer kaplayan on dört âyette, araya başka bir konu sokulmaksızın infak ve sadaka üzerinde durulmuştur. 269. âyette hikmetten söz edilmiştir; ancak burada hikmet kavramıyla cömertliği cimriliğe, Allah yolunda vermeyi vermemeye, insanlara malî yardımda bulunmayı bencilliğe tercih eden aklın üstünlüğüne işaret edilmiştir, yani ana konudan ayrılma yoktur.

Sözlükte *infak* kelimesi "tüketmek ve harcamak" mânasındadır. "Kişinin yakınlarının geçimleri için yaptığı harcama" mânasındaki nafaka da aynı köktendir. *Sadaka* ibadet maksadıyla verilen para, mal ve sağlanan menfaattir, maddî ve mânevî yardımdır, Allah rızâsı için yapılan bir kısım kamu hizmetleridir (Müslim, "Zekât", 12/52). *Tasadduk* da bu ibadeti yapmaktır. Bu âyetlerde Allah infakı teşvik etmiş ve amacı, nasıl yapılacağı, hangi maldan kimlere yapılacağı ve sevabı konularında önemli açıklamalarda bulunmuştur. Bu açıklamalara göre: **1.** İbadet maksadıyla yapılacak olan infak ve tasadduk insanların takdir ve beğenisini kazanmak için değil Allah rızâsı için yapılacaktır. **2.** İnfakın arkasından başa

kakma ve incitme gibi davranışlar gelmeyecektir. 3. Verilen para veya mal kötüsü değil iyisi olacaktır. 4. İnfakta, meşrû ve mecburi bir meşguliyet veya başka bir mazeret sebebiyle çalışıp kazanma imkânı bulunmayanlar tercih edilecektir. 5. İnfakın dünya ve âhiret hayatında büyük faydaları vardır.

İnsanın tek başına var olamayacağı ve varlığını sürdüremeyeceği, dinî ve teorik açıklamalar yanında insanlık tarihi boyunca yaşanan tecrübeyle de sabit olmuştur. Bütün insanların her bakımdan aynı seviyede ve tipte olamayacakları, tek bir ümmet ve devlet olarak örgütlenemeyecekleri de anlaşılmıştır. İnsanların dünyada ve âhirette huzurlu ve mutlu olarak yaşayabilmeleri için bu gerçekleri hesaba katarak hazırlanmış ve uygulamaya sunulmuş düzen ve düzenlemelere ihtiyaç vardır. Allah Teâlâ'nın bir ferde, gruba, bölgeye bahşettiği nimetler ihtiyaçtan fazla ise bu fazlanın ona muhtaç olan fert, grup ve bölgelere aktarılması zorunludur. Bu aktarma yapılmadığı takdirde fertler, gruplar ve bölgeler arasında sosyal, kültürel ve ekonomik farklılıklar oluşacak; bu farklılıklar isteği (talep) doğuracak, talep yerine getirilmediği takdirde öfke, düşmanlık, kin, zorbalık, savaş gibi huzur ve mutluluğu bozan duygu, davranış ve eylemler baş gösterecektir. Bunun böyle olduğu ve olacağı geçmişten günümüze, imparatorluk ve derebeyliklerde, totaliter ve demokratik yönetimlerde, gücün hâkim olduğu dönemlerden hakkın hâkim olacağı dönemlere geçiş için, insan hak ve hürriyetlerinin tanınması ve verilmesi için gösterilen çabalarda, hukukî ve sosyal adaletin bulunduğu ve bulunmadığı zaman ve zeminlerde yaşanan tecrübelerde, katıksız kapitalizmden karma sistemlere geçişte ve bu seyri körükleyen komünist ve sosyalist denemelerde açıkça ortaya çıkmıştır. Bu sosyal ve siyasî düzen, hareket ve oluşumlarda nimet ve servetin paylaşımı, bu paylaşım biçimlerinin hakkaniyet, vicdanî kanaat ve ihtiyaçlara uygun olup olmayışı önemli rol oynamıştır.

İslâm'ın teşvik ettiği sosyo-ekonomik düzen, herkese yalnızca çalışarak hak ettiği kadar değil, –çalışsın, çalışmasın– normal ihtiyacı kadar verilmesi temeline oturtulmuştur. Bu temel kural, ferdin normal ihtiyaçlarının normal hallerde karşılanmasını sağlar. Bunun yanında yer alan –ve aşağıda açıklanacak olan– "israfın engellenmesi" kuralı da, fertler ve gruplar arasındaki refah seviyesi farkının büyümesini önler. İslâmî

anlayışa göre herkes öncelikle emek sarfederek ihtiyacını karşılamaya teşebbüs edecektir. "Kişi, elinin emeği ile elde ettiğinden daha hayırlısını yememiştir" (Buhârî, "Büyû'"; 15, *Müsned*, II, 334). Ancak bir özür sebebiyle çalışamayan veya geliri ihtiyacını karşılamayan kişilere elinde fazlası olanlar yardımda bulunacaklardır. Bu yardımın, nafaka, tasadduk, zekât, fıtır sadakası, kurban, hediye, kullanmaya verme (iâre), vakıf, sadaka-i câriye, devlet bütçesinden geçimlik maaş gibi birçok çeşidi vardır. Emeği ile kendine yetmeye çalışmayı birinci, infakı da ikinci kural sayarsak üçüncü temel kural israfın yasak olmasıdır. Zenginler ne kadar servetleri olursa olsun bunu kullanırken (meskende, binekte, yemede içmede, giyinmede, eğlencede...) gösterişten ve israftan sakınacaklardır. "Allah'ın insanları servetle de imtihan edeceği bilgisi ve nimetlerden hesaba çekilme sorumluluğu" müminlerde şuur ve duygu olarak yerleşmiş bulunacaktır. Mümin ırmaktan abdest alırken bile suyu yeteri kadar kullanmakla yükümlüdür. Dördüncü kural faizin haram olmasıdır. Nitekim infak ve tasaddukla ilgili bulunan âyetlerden sonra faiz yasağı ile ilgili olanlar gelecektir. Bir sosyo-ekonomik düzen içinde faizcilik ve tefecilik zihniyeti hâkim olduğu müddetçe sosyal adalet ve refahın gerçekleşmesi mümkün değildir. Bünyesinde faize yer veren sistemlerde görülen refahın asıl faktörlerinin başka olduğuna dikkat etmek gerekir. İslâm'ın yukarıda anılan temel kuralları hayata geçirildiğinde ise insanları bedbaht, verimsiz, sağlıksız kılan; gelişmelerini ve var ediliş amaçlarını gerçekleştirmelerini engelleyecek boyuttaki yoksulluk ortadan kalkacak; insanlığın hayatına huzur, sükûn, barış ve nisbî de olsa bir mutluluk gelecektir.

Allah'a itaat ve ibadet mahiyetinde olan, İslâm'a ve müslümanlara yardım ve fayda getiren her harcama "Allah yolundadır", Kur'an deyişiyle "fî sebîlillâh"tır. Bunların en faziletlisi de İslâm'a güç kazandırmaya, onu koruyup geliştirmeye, ülkeyi düşmana karşı savunmaya yönelik bulunan cihad için yapılan harcamalardır. Bu mânada harcama (infak) yapanların alacağı karşılık, toprağa ekilen ve bire yedi yüz veren buğday tanesi örneği ile açıklanmıştır. Genellikle iyiliklerin sevabı bire on olduğu halde "Allah yolunda harcama yapma"nın sevabının bire yedi yüz oluşu hem çok önemli bir teşvik unsurudur hem de bu ibadetin diğerlerinden

daha zor olduğunu gösterir. Çünkü "Nefisler cimriliğe meyillidir" (Nisâ 4/128).

262-264. Malî yardımın, infak ve sadakanın Allah rızâsı için yapılmış olmasının kesin işareti, yardım yapılan kimseden hiçbir menfaat beklememek, onu yardım sebebiyle minnet altında tutmamak, incitmemek, hiç böyle bir şey olmamış gibi davranmaktır. Büyük ecri bu şekilde verenler alacak, korku ve üzüntüden kurtulma saadeti de bunların olacaktır.

Vâhidî'nin rivayetine göre 262. âyet Hz. Osman ve Abdurrahman b. Avf'ın, Tebük Seferi öncesinde orduya yaptıkları yardım vesilesiyle gelmiştir. Bu iki büyük sahâbîden birincisi savaş araç ve gereçleri olmayan bütün gazilerin bu ihtiyaçlarını karşılamış, ikincisi de servetinin yarısını bağışlamıştır (*Esbâbü'n-nüzûl*, s. 61).

Kendisine sadaka verilecek kişiye karşı takınılacak tavır bir şekilde onu incitecekse bunu vermek yerine uygun sözler söylemek ve ihtiyacını arzeden kişiyi hoş görmek, durumunu başkalarına duyurmamak mânevî sonuç, ecir ve ahlâkî davranış olarak tercih edilmektedir.

İnsanları, sadaka ve malî yardım yüzünden minnet altında bırakmaya ve incitmeye kalkışanların bu davranışı, Allah'a ve âhirete iman etmeyen, başkalarına gösteriş olsun diye veya kişiden menfaat beklediği için harcama yapan kimselerin davranışlarına benzetilmiş, bunun da semere ve sonucu kaya misaliyle anlatılmıştır. Yalçın ve pürüzsüz bir kayanın üzerindeki toprak şiddetli yağmur aldığında sıyrılıp yere inmekte, düz yerlerdeki toprağa bereket getiren yağmur bu kayada toprağı yok etmektedir. Sadaka da böyledir; Allah rızâsı için verildiği ve karşılığında bir menfaat beklenmediği, ihtiyaç sahibi incitilmediği takdirde harcayana bereket ve ecir getirir, aksi halde verilen boşa gider, hem maldan olunur hem de sevaptan mahrum kalınır.

265-266. Allah rızâsı için ve içlerinden gelerek, gönüllerindeki inancın yönlendirdiği bir karara dayanarak muhtaçlara yardım edenler, bu niyet, şuur ve samimiyetin derecesine göre sonuç alacaklardır; tıpkı zararlı rüzgârlara kapalı bir yamaçta yapılmış, bol yağmurda bol mahsul, az yağmurda az da olsa yine bir mahsul veren bahçe gibi. Muhtaçlara yardımı,

Allah rızâsı dışında bir maksatla yapanların misali ise âyette tasvir edilen bahçedir; yani sadakadır, verilen maldır, paradır. Bunlar verilmiş ve servet eksilmiştir; fakat bunlar, verene ecir ve sevap kabilinden hiçbir şey getirmez. Böyleleri bir gün bu ecir ve sevaba muhtaç olduklarında dünyadaki servetin, yakınların, dostların fayda veremediği âhirette –tıpkı gençliğinde yaşlılık yılları için hazırladığı serveti yanıp kül olmuş ihtiyar gibi– elleri boş kalıverirler.

267. İnfak ve tasaddukun ne maksatla ve nasıl yapılması gerektiği açıklandıktan sonra sadaka olarak verilecek malın keyfiyetine geçilmiş; verilenin kötü ürün ve mallardan değil iyilerinden olması emredilmiştir. "İyisinden verme" emri tavsiye midir, yoksa bağlayıcı mıdır? Bu konuda farklı anlayışlar vardır. "Emir bağlayıcıdır" (vücûb ifade eder) diyenler buradaki sadakadan maksadın zekât olduğunu ileri sürmüşlerdir. Buna göre zekât olarak verilecek mal kötü, kalitesiz, kıymetsiz olmayacak; iyi olacak, iyisinden seçilip verilecektir. "Bu âyette kastedilen sadaka ve infak, farz olan zekât değil, nâfile olan, sevap kazanmak üzere verilen sadakadır, yapılan malî yardımdır" diyenler ise emrin bağlayıcı değil tavsiye kabilinden olduğunu, "Böyle olması daha iyidir, daha çok ecir getirir" mânasına geldiğini ifade etmişlerdir.

Türkçe'ye "iyi, kaliteli" diye çevirdiğimiz ve buna göre yorumladığımız *tayyib* (çoğulu tayyibât) kelimesini, "helâl" mânasında anlayanlar da olmuştur. Kelimenin bu mânaya da ihtimali vardır. Ancak burada, mânalar arasında bir çelişki bulunmadığı için ikisini birden almaya ve "tayyibât"ı "helâllerinden ve iyilerinden" şeklinde anlamaya da bir engel yoktur.

268. İnsana dışarıdan gelen ve onu yönlendiren düşünce ve duyguların iki önemli kaynağı ya Allah'tır veya şeytandır. Allah'tan güzel duygular ve düşünceler gelir. Bunlarla O, kuluna, doğru yolu bulması, iyiyi ve güzeli hayatında gerçekleştirmesi için yardım eder. İnsan ve cin şeytanları ise insanoğlunu, Allah yolundan ve rızâsından uzaklaştırmak için gayret eder. Onun aklına olmadık düşünceler, kalbine de olumsuz duygular sokarlar. İnsanoğlu bu iki zıt yönlendirme arasında doğru olana kulak verip onu rehber edinmekle yükümlüdür, bunu yapabilenler bir sonra-

ki âyette sözü edilecek olan "hikmet"e mazhar olanlardır, hakîmlerdir. İnfak ve tasadduk konusuna hikmeti uyguladığımız zaman şu sonuca ulaşırız: Aklını veriliş amacına ters olarak işletip onu kötüye kullanan "şeytanî akıl" sahipleri, kendilerinden maddî, dünyaya ait bir menfaat görmedikleri kimselere para, mal ve hizmet vermeyi "akılsızlık" olarak görür ve bunu yapmazlar. "Hikmet" özelliği taşıyan, fıtratı bozulmamış, veriliş amacı doğrultusunda işletilen aklın sahipleri ise (hakîmler), faydayı daha geniş çerçevede düşünürler. Onlara göre ebedî hayatta karşılığı alınacak olan harcama boşuna değildir. Dünyada insanları mutlu edecek harcama –aynı zamanda bu harcamayı yapana da mânevî bir haz vereceği için– boşuna değildir. Yakın çevrenin sevgi ve saygısını kazandıracak ve bu sayede bir koruma çemberi oluşturacak harcama; kezâ sosyo-ekonomik sınıflar arasında çatışmayı engelleyecek yardımlar boşuna ve akılsızca değildir. İşte Allah, iyi niyetle ve samimiyetle infakta bulunanlara bunları (âyette bağışlama ve lutuf diye özetlenen karşılıkları) vaad eder, bu vaade mazhar olmayı sağlayacak duygu ve düşünceleri (hikmet) ilham eder. Şeytanın bu konuda kafalara sokacağı duygular ve düşünceler ise cimrilik ve bencillikle yoksulluk korkusudur. Bunların yönlendirdiği davranışların da çirkin, kötü, gayri insanî olacağı şüphesizdir.

269. *Hikmet* hüküm kökünden olup bu kökün mânası "menetmek, engellemek"tir. Hikmet de sahibini yanılmak ve sapmaktan koruduğu için bu ismi almıştır. Atın ağzına vurulan ve onun yanlış yola girmesini engelleyen geme de –bu sebeple– "hakeme" denilmiştir. İslâm düşüncesinde hikmet, başka milletlerde daha önceden doğan ve gelişen felsefenin de intikal ve etkisiyle "İnsanın gücünün yettiği kadarıyla eşyayı, varlıkta mahiyeti ne ise o olarak bilmeyi, bu mânada gerçeğin bilgisine ulaşmayı hedefleyen bir ilim" şeklinde tanımlanıp nazarî ve amelî gibi kısımlara ayrılmıştır (Cürcânî, *et-Ta'rifât*, "Hikmet" md.). Ancak Kur'an-ı Kerîm'in nâzil olduğu çevrede hikmetin bu mânada kullanılmadığı, bu mânada bir hikmetten söz edilmediği bilinmektedir. Araplar hikmet kelimesini "içinde nefsi uyaran, iyiliği tavsiye eden, saadet ve bedbahtlıkla ilgili tecrübeleri aktaran, edep ve ahlâkın özünü yansıtan sözler" mânasında kullanırlardı. Kur'an-ı Kerîm de bu kelimeyi "insanları eğitip olgunlaştıran, nefisleri ıslah eden peygamberlik, hidayet ve irşad"

mânalarında kullanmıştır. Hikmet ilk asırlarda yaşayan tefsircilerden İbn Abbas'a göre Kur'an bilgisi, Süddî'ye göre peygamberlik, Katâde'ye göre Kur'an'la ilgili doğru anlayış (fıkıh), Mücâhid'e göre sözde ve davranışta doğruyu yakalamak, daha başkalarına göre din üzerinde düşünmek, akıl yürütmek, ilâhî emir üzerinde düşünmek ve ona uymak, Allah'tan korkmaktır (İbn Atıyye, I, 364). Râgıb el-İsfahânî'nin Kur'an lugatı olarak yazdığı *el-Müfredât*'ında verdiği bilgiye göre genel mânası "bilginin gerçeğe uygun olması ve aklın gerçeği yakalaması" demektir. Hikmetin Allah'a mahsus olanı "Varlıkları (eşya) bilmek ve kusursuz olarak yaratmak", insana ait olanı ise "yaratılmışları bilmek ve iyi şeyler yapmak" şeklinde tanımlanır. Allah Teâlâ "Lokmân'a hikmeti verdik" buyururken işte bu ikinci mânadaki hikmeti kastetmiştir.

Bu sûrenin 251. âyetinde Allah'ın Hz. Dâvûd'a "mülk ve hikmet" verdiği bildirilir. Müfessirlerin açıklamasına göre mülk, Hz. Dâvûd'a verilen maddî ve dünyevî gücü, hikmet de peygamberliği ve bu sayede mazhar olduğu zengin bilgileri yani mânevî ve zihinsel gücü ifade eder. Fahreddin er-Râzî ve Kādî Beyzâvî gibi felsefî birikimi olan müfessirler ilgili âyeti yorumlarken hikmeti, "nazarî bilgileri ve elden geldiğince iyi işler yapma alışkanlığını kazanmak suretiyle ulaşılan ruhî olgunluk" şeklinde açıklamışlardır. "Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle çağır…" meâlindeki âyette (Nahl 16/125) hikmet, tebliğ ve irşad çalışmalarının temel yöntemi olarak gösterilmiştir. Bütün müfessirler buradaki hikmet kavramının, "kesin kanıtlara dayalı, muhatabı tam olarak ikna edecek ve kötü niyetli tartışmalara son verecek kesinlikte doğru ve sağlam bilgi" anlamında kullanılmış olduğunu belirtirler. Şu halde hikmet, dinî olan ve olmayan bütün yararlı bilgileri içine alan bir kavramdır ve konumuz olan âyet bu anlamdaki hikmetin, Allah'ın insana, birçok hayra vesile olacak büyük bir lutfu olduğunu ifade etmektedir. Bu sebeple olmalıdır ki Resûlullah, hem kendisi hem de bazı sahâbîler için Allah'tan hikmet dileğinde bulunmuş (Buhârî, "Fezâilü's-sahâbe", 24); "Bayağı (sefih) kimselere hikmetten söz etme!" (Dârimî, "Mukaddime", 34) anlamındaki uyarısıyla da hikmete ancak fıtratı bozulmamış, ahlâkı temiz kişilerin lâyık olduğuna işaret etmiştir. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*'nde bu husus, şu hakîmane ifade ile vurgulanır: "Hikmet bir gelin gibidir ve sadece süslenmiş eve inmek ister" (IV, 13). Sonuç olarak hikmet terimi başlangıçta "akıllı ve bilgili bir

kişinin deneyim ve birikimlerini özlü şekilde ifade ettiği sözü" anlamında kullanılırken İslâmî dönemde zaman içinde şu anlamları kazanmıştır: Bütün özel bilgi alanlarını kuşatan kapsamlı ve derin bilgi veya felsefe, ilâhî gerçekleri ve Kur'an'ın derin anlamını kavramaktan doğan bilgi ve bu bilgilere uygun yaşama tarzı, Hz. Peygamber'in sünneti, bir hükmün sebebi veya amacı, bir eylemden beklenen yarar (maslahat).

İbn Âşûr, felsefe mânasındaki hikmetin kaynağını ve mahiyetini şöyle özetlemektedir: "Hikmet ilimleri, ilâhî vahye mazhar olan rehberlerin verdikleri bilgi ve gösterdikleri yolların bütünüdür ki insan aklının terbiye ve ıslah edilmesi bu temele dayanır. Hikmet önce dinlerde ortaya çıkmış, sonra üstün zekâ sahibi insanların bu temel üzerinde geliştirdikleri düşünceleri de buna eklenmiştir. Keldan, Mısır, Hindistan ve Çin'de birbirine yakın asırlarda yaşamış bulunan kadîm hakîmler hikmetin yollarını ve yöntemlerini belirlemişlerdir. Ancak bu hikmet sapmalardan, hayal ve vehimlerden ayıklanmış değildir. Sonra eski Yunan filozofları gelmiş, hikmet ilmini başkalarından ayırarak ele almışlar, güçleri yettiğince ayıklayıp saflaştırmışlardır. Ancak yine de hikmet tam saflığına ulaşamamıştır. Bu dönemde felsefe insan nefsini terbiyeye yönelik bulunan Sokrat yoluyla akıl ve matematiğe yönelik bulunan Pisagor yolundan ibaret olmuştur. Bunlardan sonra gelen Eflâtun işrak felsefesinin, Aristo ise Meşşâî felsefenin babaları olmuşlar, günümüze kadar da bu çizgi devam etmiştir" (III, 63-64).

İslâm bilgin ve düşünürleri, özellikle hicrî IV. asırdan itibaren dinî, felsefî ve ilmî bilgilerin tamamını hikmet kavramı içinde değerlendirerek, teorik bilgilere "nazarî hikmet", pratik bilgilere "amelî hikmet" adını vermişlerdir. Öte yandan bütün ahlâkî erdemleri "hikmet, adalet, yiğitlik, iffet" olarak dört temel erdem içinde toplayan ve bunların başında da hikmeti gösteren felsefî anlayış, zamanla Râgıb el-İsfahânî, Gazzâlî, İbn Hazm gibi ahlâka dair eserler yazan din âlimleri tarafından da benimsenmiştir.

270. "Samimi yardımcıları olmayan zalimler"den maksat, özellikle yoksullara ilgi göstermeyen, ihtiyaç sahiplerine yardımcı olmayan, servetin sahipleri üzerine borç, ihtiyaç sahiplerine hak olan zekât, nafaka ve sadakayı onlardan esirgeyen kimselerdir. Kur'an dilinde zalimin mâna-

larından biri de haksızlık eden, borcunu ödemeyendir. Böyle kimselerin yakın çevrelerinde bulunanlar bile onlardan memnun olmazlar, onlardaki haklarını zorla veya gizlice almaya çalışırlar (adak hakkında bilgi için bk. Hac 22/29).

271. İhtiyaç sahiplerine yapılan yardımın, verilen sadaka ve zekâtın açık olarak yapılması câiz olmakla beraber (bu âyetten başka 274. âyet de cevazı teyit etmektedir) hem bu âyette hem de sahih hadislerde gizli olmasının daha iyi, hayırlı ve ecirli olduğu bildirilmiştir. Nitekim hadiste Resûlullah şöyle buyurmuştur: "Yedi insan vardır ki Allah onları, kendine mahsus olandan başka hiçbir gölgenin bulunmadığı günde bu gölgesinde barındırır: Âdil yönetici, Allah'a kulluk ederek yetişen genç, gönlü mescidlere takılmış bulunan kimse, Allah için birbirini seven ve bu sevgi içinde birleşip ayrılan iki kişi, kendisini birlikte olmaya çağıran soylu soplu ve güzel bir kadına, 'Ben Allah'tan korkarım!' cevabını verebilen kimse; bir sadaka verip de onu, sol elinin verdiğini sağ eli bilmeyecek şekilde gizleyen kişi ve tek başına iken Allah'ı anıp gözleri yaşaran kimse" (Buhârî, "Hudûd", 19; Müslim, "Zekât", 91).

Bazı tefsircilere göre nâfile türünden sadakanın gizli verilmesi, farz türünden sadakanın ise açık verilmesi daha iyidir. Çünkü farz olan sadakanın gizli verilmesi, "Kişi yükümlü olduğu halde vermiyor" şeklinde suizanna sebep olabilir, ayrıca açıkça verilmesinde teşvik vardır. Nâfile sadaka ve infaklar ise açıkça yapıldığında hem alanın mahcup olması hem de verenin riyâya düşmesi ihtimali mevcuttur. Bize göre Kitap ve Sünnet böyle bir ayırım yapmadığından, açıktan vermeyi gerektiren özel bir sebep olmadıkça her nevi tasadduk ve infakın gizli yapılması tercih edilmelidir, ancak açık olması da câizdir.

272. Hikmetin mânalarından biri de "ilâhî irşad ve hidayet" idi. Bu büyük lutuf Allah'ın elindedir; peygamber de olsa, hiçbir kulun başkalarına hidayet lutfetme imkânı yoktur. Allah'ın hikmet ve hidayet lutfunda da –kendi koyduğu kanun gereğince– kulun yönelişi ve hak edişinin etkisi vardır.

273. "Kendilerini Allah yoluna adayan, geçimlerini sağlamak üzere bir kazanç elde etmek için çalışma, ticaret ve seyahat etme imkânları bulunmayan yoksullar" kimlerdir? Âyetin nâzil olduğu tarihi göz önüne alan tefsirciler bunların Suffe ehliyle (Peygamber Mescidi'nin bir köşesinde barınan kimsesiz ve yoksul müslümanlar) Mekke'den hicret eden muhacirler olduğunu ifade etmişlerdir. Onların, Medine'ye yerleşip işgüç sahibi olmaları için zamana ve uygun şartlara ihtiyaç vardı. Allah rızâsı için (fî sebîlillâh) hicret etmişler; yurt, yuva ve işlerinden uzak düşmüşlerdi. O dönemde savaş ganimeti kabilinden bir gelirleri de yoktu. Şu halde infak ve tasaddukta bunların önceliği vardı. Bu tarihî durum dışında Allah rızâsı için O'nun dinini korumak, öğrenmek, öğretmek ve yaymak maksadıyla devamlı meşgul olduklarından dolayı iş ve ticaret yapma imkânı bulamayan kimselerin her zaman ve zeminde infak ve tasaddukta ön sırada olma hakları vardır. Bunlardan sonra sıra, meşrû bir mazeret sebebiyle çalışıp kazanma imkânı bulamayan fakat yine de insanlara el açıp dilenmeyen ve istemeyen yoksullara gelir. Âyette de belirtildiği gibi böyle iffetli, asil, insanlık şerefine düşkün kimseleri erbabı, simalarından tanır ve gereken yardımı yaparlar. Burada geçen *sîmâ* "yüzlerindeki nur, ibadet izi, yoksulluğun verdiği solgunluk, üstte başta görülen eksiklik" gibi farklı şekillerde yorumlanmıştır.

275 – 281

الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبٰوا لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ
مِنَ الْمَسِّ ذٰلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبٰوا وَأَحَلَّ اللّٰهُ
الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبٰوا فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ فَانْتَهٰى فَلَهُ مَا
سَلَفَ وَأَمْرُهُ إِلَى اللّٰهِ وَمَنْ عَادَ فَأُولٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا

خَالِدُونَ ﴿٢٧٥﴾ يَمْحَقُ اللّٰهُ الرِّبٰوا وَيُرْبِي الصَّدَقَاتِ وَاللّٰهُ لَا يُحِبُّ
كُلَّ كَفَّارٍ اَث۪يمٍ ﴿٢٧٦﴾ اِنَّ الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ
وَاَقَامُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتَوُا الزَّكٰوةَ لَهُمْ اَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا
خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿٢٧٧﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا اتَّقُوا اللّٰهَ
وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبٰوٓا اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِن۪ينَ ﴿٢٧٨﴾ فَاِنْ لَمْ تَفْعَلُوا
فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللّٰهِ وَرَسُولِه۪ۚ وَاِنْ تُبْتُمْ فَلَكُمْ رُؤُ۫سُ اَمْوَالِكُمْۚ
لَا تَظْلِمُونَ وَلَا تُظْلَمُونَ ﴿٢٧٩﴾ وَاِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ اِلٰى مَيْسَرَةٍۜ
وَاَنْ تَصَدَّقُوا خَيْرٌ لَكُمْ اِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿٢٨٠﴾ وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ
ف۪يهِ اِلَى اللّٰهِ ثُمَّ تُوَفّٰى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ ﴿٢٨١﴾

Meâli

275. Faiz yiyenler ancak şeytanın çarparak sersemlettiği kimse gibi kalkarlar. Bunun sebebi onların, "Alım satım da ancak faiz gibidir" demeleridir. Halbuki Allah alım satımı helâl, faizi ise haram kılmıştır. Artık kime Allah'tan bir öğüt erişir de faizciliği bırakırsa geçmişte yaptığı kendisine aittir, işi de Allah'a kalmıştır. Kim de yine faizciliğe dönerse işte bunlar orada devamlı kalmak üzere cehennemliklerdir. **276.** Allah faizi tüketir, sadakaları ise arttırır ve Allah hiçbir inkârcı günahkârı sevmez. **277.** Şüphe yok ki iman edenler, güzel şeyler

yapanlar, namaz kılanlar ve zekât verenlerin rableri katında ecirleri vardır; onlara ne korku vardır ne de üzüleceklerdir. **278.** Ey iman edenler! Allah'tan korkun ve gerçekten iman etmiş iseniz faizden kalanı bırakın. **279.** Bunu yapmazsanız Allah ve Resulü tarafından size bir savaş açıldığını bilin. Eğer tövbe ederseniz, haksızlık etmemek ve haksızlığa uğramamak üzere ana paranız sizindir. **280.** Eğer eli darda olan birisi borçlu ise eli genişleyene kadar beklemek gerekir. Şu da var ki, eğer bilirseniz bağışlamanız sizin için daha hayırlıdır. **281.** Bir günden sakının ki, onda Allah'a döndürüleceksiniz, sonra kimseye zulmedilmeden herkese hak ettiği tam olarak verilecektir.

Tefsiri

275. Cemiyet hayatının düzgün, dengeli ve insanca yürüyebilmesi için çok önemli bulunan dört temel kural ve tedbirden birincisi olan infak ve sadaka bundan önceki âyetlerde canlı ve açık bir üslûpla ortaya konmuştur. İkincisi israfın yasaklanmasıdır ve birçok âyette bu yasak ifadesini bulmuştur. Üçüncüsü ise daha önceden yasaklanan, burada da kesin ve şiddetli bir üslûpla yasaklanması pekiştirilen faizciliktir. Bu kuralların başında da birçok âyet ve hadiste teşvik edilmiş bulunan "kişinin el emeği ve alın teriyle geçimini sağlamaya çalışması" kuralı vardır. Bu dört tedbir ve kural arasındaki ilişki sebebiyle olmalıdır ki, infakla ilgili âyetlerin arkasından *faiz* yasağına geçilmiştir. Ayrıca faizle infak ve sadaka arasında, birincisinin karşılıksız almak, ikincisinin ise karşılıksız vermekten ibaret olması şeklinde bir zıtlık ilişkisi de vardır.

Faizin yasaklanması konusunda kullanılan bu sert üslûp, din düşmanlarını dost (velî) edinme dışında hiçbir günah ve yasak için kullanılmamıştır. Çünkü zina, içki, kumar, hatta katil gibi suç ve yasakların kötülükleri mağduru ve çevresindekilerden belirli bir kesimi etkiler. Dine ve müminlere düşman olan, düşmanca duygular besleyen, tedbirler ve planlar içinde olan şahıs ve grupları dost edinmek, onlarla işbirliği yapmak, onlara hoş görünerek sempatilerini kazanmaya çalışmak ne bunu yapanlara ne de dinlerine ve din kardeşlerine fayda getirmiştir. Bu davranış ve yaklaşımda her zaman kazananlar düşmanlar, kaybedenler ise müminler olmuştur. Bir topluluk içinde faizcilik serbest olduğunda bunun da zararı

ve kötü etkileri yalnızca faizi alan ve verenle sınırlı kalmamış, bütün topluluğun ekonomik, sosyal ve ahlâkî hayatını etkilemiştir.

Kur'an'daki ismi *ribâ* olan faiz alıp verme, Mekke'de nâzil olan ve müşrikleri muhatap alan "İnsanların malları arasında ribâ yoluyla artsın diye verdikleriniz Allah katında artmaz..." (Rûm 30/39) meâlindeki âyetle kınanmış, böylece ileride yasaklanacağına işaret buyurulmuş, Medine'de –tefsir ettiğimiz âyetten önce geldiği anlaşılan– "Ey iman edenler! Kat kat faiz yemeyin. Allah'tan sakının ki kurtuluşa eresiniz" (Âl-i İmrân 3/130) meâlindeki âyetle yasaklanmış, nihayet bu âyetle hem yasak pekiştirilmiş hem de akla gelen bazı sorular cevaplandırılmıştır. Bu âyetlerin de ilk muhatapları müşrikler, yahudiler, faizi helâl bilenlerdir. Çünkü âyetin devamında bu grupların, "Alım satım da faiz gibidir" dedikleri zikredilmiştir. Müminlerin daha önceden yasaklanmış bulunan faiz için bunu demeleri mümkün değildir. Ancak gayri müslimlere hitap eden âyetlerin hemen tamamının dolaylı olarak müminler için de bir uyarı olduğu bellidir. Ayrıca araya giren, "Ey iman edenler! Allah'tan korkun ve gerçekten iman etmiş iseniz faizden kalanı (alacaklarınızı) bırakın" meâlindeki âyet doğrudan müminlere hitap etmektedir. Bunun da gerekçesi bazı müminlerin henüz faizcilikten kendilerini kurtaramamış olmaları, bazılarının yukarıda nakledilen benzetmenin tesiri altında kalmaları ihtimali ve önceden yapılmış faizli akidlerden kalma alacakların helâl olup olmadığı konusundaki şüphelerin giderilmesidir. Nisâ sûresinde gelecek olan bir âyet (4/161) Yahudilik gibi diğer semavî dinlerde de faizin yasaklandığını ifade ve bu hükmün evrenselliğine işaret etmektedir (Yahudilik'te faiz yasağı için bk. Çıkış, 22/25; Tesniye, 23/19-20. Tesniye'deki ifadeye göre faiz yahudiler arasında yasak, yabancılardan alınması ise câizdir. Nisâ sûresindeki âyet, aslında onlarda da faizin mutlak olarak yasak ve haram olduğuna, yahudilerin sonradan kitaplarını tahrif ederek yabancılardan faiz almayı câiz hale getirdiklerine delâlet etmektedir).

Ribâ ile aynı kökten gelen kelimelerde "tepe, çıkıntı, fazlalık" mânaları vardır. Ribâ kelimesi de "fazlalık" (ziyade) mânasına gelmektedir. Râgıb el-İsfahânî'nin ifade ettiği gibi ribâ, "sermayeye eklenen fazlalık" demektir. Ancak din bu fazlalığın bir kısmına ribâ deyip diğerlerine dememiştir. Bir fıkıh terimi olarak ribâ, "belli malların, belli şekillerde

yapılan satım akdi ile değişiminde şart koşulan veya hâsıl olan fazlalık ve ödünç verilen malın geri ödenmesinde şart koşulan fazlalık" anlamına gelir.

İslâm'dan önce Arap yarımadasında faizcilik oldukça yaygındı. Adına "Câhiliye ribâsı" denilen bu faiz uygulamasında fazlalık ödemenin ertelenmesine dayanıyordu. Alacaklı ya başta, yani alacak doğuran satım ve ödünç verme gibi işlemler yapılırken, borcun bir müddet sonra ödenecek olması sebebiyle bir fazlalığı şart koşardı ya da mevcut borcun vadesi gelip de ödenemediğinde erteleme karşılığı olarak bir ek ödeme (fazlalık, ziyade) üzerinde anlaşma yapılırdı. Çoğunlukla borçlar vadesinde ödenemediği için her vade geldikçe, tahakkuk eden faiz de ana paraya eklenerek tamamından, yeni vadeye karşı yeni fazlalık istenir ve böylece faiz sebebiyle borç katlanarak artar ve devam ederdi. Âl-i İmrân sûresindeki âyet (3/130) bu vâkıaya da işaret ederek faizi yasaklamış, burada tefsir edilen âyetler ise "katlanarak artan, katlanarak artıp giden" kaydını da koymadan o gün bilinen ve uygulanan ribâyı yasaklamış, daha doğrusu yasağı tekrarlayarak teyit etmiştir. "Katlanarak artan" kaydı bir vâkıayı naklettiği (olup biteni anlattığı) veya bunun vicdanlara sığmaz bir zulüm olduğunu dile getirmek istediği için –mânayı tersine çevirerek– "Ana paranın bir ve daha fazla katına ulaşmayan faiz câizdir" şeklinde bir hüküm çıkarmak mümkün değildir (İbn Âşûr, IV, 86). Burada maksat, yasaklamaya kayıt koymak (ihtirâzî kayıt) değil, yasaklanan faizin giderek ulaştığı sonucu, olup biten vâkıayı hatırlatmaktır (vukuî kayıt).

"Bilinen ve uygulanan" ribâ, yukarıda tanımlanan Câhiliye ribâsıdır. İslâm ribâ kelimesinin içeriğinde bir değişiklik yapmış mıdır? Kur'an'da ve Sünnet'te kullanılan ribâ kelimesi, Câhiliye devrinde bilinen ribâ mıdır, yoksa daha başka işlemler ve fazlalıklar da naslar tarafından ribâ kavramı içine sokulmuş mudur? Bu soruya iki farklı cevap verilmiştir: **a)** İbn Abbas, İbn Ömer ve Muâviye'ye göre Kur'an'da yasaklanan ribâ Câhiliye ribâsıdır, yani ödemeyi erteleme karşılığında şart koşulan ve alınan fazlalıktır. Peşin yapılan fazlalıklı değişimler (ribe'l-fadl) ribâ kapsamına girmez. "Ribâ ancak veresiye olandadır, peşin olanda ribâ yoktur" (Müslim, "Müsâkat", 102, 103; Buhârî, "Büyû'", 79) meâlindeki hadisler de bunu teyit etmektedir. Fahreddin er-Râzî'nin de işaret ettiği gibi

İbn Abbas bu hükmü benimserken, ribâ kavramını değiştiren hadisleri kullanım dışı bırakmış, "Sanki Kur'an âyetlerinin mâna ve kapsamını, âhâd hadis rivayetleriyle daraltma ve değiştirmeyi câiz görmediğini ifade etmiştir." İbn Abbas'ın, ribânın başka çeşitlerini de yasaklayan hadisleri işitince bu görüşünden döndüğü de rivayet edilmiştir (I, 530).
b) Daha ziyade İbn Abbas'a nisbet edilen birinci görüşü sahâbe, tâbiîn ve sonraki dönemlerde gelen müctehidlerin çoğunluğu benimsememişlerdir. Onlara göre İslâm ribâ kavramını değiştirmiş, hadisler onun içine –Câhiliye ribâsına ek olarak– belli malların peşin alım satımlarındaki fazlalığı (ribe'l-fadl), fazlalık bulunmadan da olsa aynı cins mallar arasında veresiye trampayı (ribe'n-nesîenin bir çeşidi), hatta şarap satımı ve hileli satımlar gibi bazı meşrû olmayan ticarî işlemleri de sokmuştur (hadisler için bk. Buhârî, "Menâkıbü'l-ensâr", 19; Müslim, "Müsâkat", 80 vd., 101 vd.).

Ribânın kapsamını genişleten hadislerde, birbiriyle peşin fazlalıklı veya veresiye olarak eşit ve fazlalıklı mübâdele edilen (alınıp satılan) ve böylece ribâlı satım gerçekleşmiş bulunan altı mal çeşidinden söz edilmiştir: Altın, gümüş, hurma, buğday, arpa, tuz. Hadislere göre meselâ bir gram altın peşin olarak iki gram altınla değişilirse (mübâdele edilirse, alınır satılırsa) faiz gerçekleşir; kezâ bir gram altın yine bir gram altın karşılığında veresiye satılırsa yine faiz gerçekleşir. Altınla gümüş peşin birbiriyle değiştirilirse fazlalık faiz olmaz, veresiye olarak değiştirilirse gram fazlalığı faiz olur. Altın veya gümüşle hadislerde sayılan diğer mallar alınır satılırsa hem fazlalık bulunması hem de veresiye olması halinde bile faiz gerçekleşmez. Hadislerin getirdiği bu genişletme ve açıklamalar müctehidleri ikinci bir tartışmaya sokmuştur: Faizin gerçekleştiği (ribevî) mallar bu altı maldan mı ibarettir, yoksa bunlar örnek olarak zikredilmiş olup diğer malları da içine almakta mıdır? Eğer ikinci ihtimal söz konusu ise bu mallar diğerlerinden hangi ölçü ve vasıfla (illet) ayrılacaktır?

Dâvûd ez-Zâhirî, İbn Hazm gibi kıyas yoluyla hüküm çıkarmayı câiz görmeyenlere göre faiz ancak hadislerde geçen altı malda gerçekleşir, bunların dışında kalan mallar nasıl alınır satılırsa satılsın faizli satım oluşmaz. Meselâ bir ton pirinci iki ton pirinç karşılığında satmakla faizcilik yapılmış olmaz ve bu satım câiz olur (İbn Hazm, *el-Muhallâ*, VIII, 501 vd.)

İslâm hukukçularının büyük çoğunluğuna göre hadislerde sayılan mallar örnekleme yoluyla zikredilmiştir, maksat "bunlar ve bunlar gibi olanlar" demektir. Bunlar gibi olanların ölçüsüne gelince: **1**. İmam Şâfiî'ye göre ölçü (illet, belirleyici vasıf) altın ve gümüşte nakit (tabii ödeme aracı, tabii para) olmak, diğer dört maddede ise aynı cinsten yiyecek olmaktır. **2.** Ebû Hanîfe'ye göre aralarında ribâ gerçekleşen mallar hacim veya ağırlık ölçüleriyle ölçülerek alınıp satılan mallardır. Bu malların aynı cinsten olanları birbiriyle fazlalıklı peşin veya –eşit olsun fazlalıklı olsun– veresiye mübâdele edildiğinde (alınıp satıldığında) ribâ gerçekleşmiş olur. Altınla gümüş tartıyla, diğer dört madde ise ölçekle ölçülerek satılan mallara örnektir. **3.** İmam Mâlik'e göre altın ve gümüşte illet nakit olmaları, diğer maddelerde illet, temel gıda maddeleri veya bunları kullanılır ve korunur hale getiren madde olmalarıdır; sonuncusunun örneği tuzdur. **4**. Abdülmelik b. Mâcişûn'a (ö. 212/827) göre illet faydadır, faydalanmaktır (intifâ). İnsanların faydalandıkları her şeyde –cinsi cinsine– fazlalıklı mübâdele faizcilik olur (Râzî, VII, 85 vd.).

Altı madde dışında kalan maddelerin de faize konu olduğunu söyleyen müctehidler, bu maddeleri yukarıda özetlenen vasıflara göre ayırmışlar ve bu vasıfları taşıyan maddeler belli şekil ve şartlarda alınıp satıldıklarında faizin gerçekleşeceğini, diğerlerinde gerçekleşmeyeceğini söylemişlerdir. Bir malı aynı cins mal karşılığında, parayı da para karşılığında veresiye ve fazlalıklı (100 verip bir müddet sonra 105 almak gibi) alan ve satanın faizcilik yapmış olduğu hükmü, hadiste sayılan altı maddede ittifakla, diğer maddelerde ise –illet konusundaki görüş farklarına bağlı olarak– ihtilâfla benimsenmiştir. Ayrıca Câhiliye ribâsı denilen "borç verirken, vadeye göre fazlalık şart koşma veya vadesinde ödenmeyen borcu ilâve meblâğ ve mal karşılığında erteleme" şeklindeki işlem ittifakla ribâdır, faizdir ve haramdır.

Borçlunun alacaklıya enflasyon farkını ödemesi faiz değildir. Çünkü bu fark reel bir fazlalık değil, alınanla ödenenin eşitlenmesini sağlayan, adaleti gerçekleştiren bir rakam fazlalığından ibarettir.

Faizin haram kılınması ve yasaklanmasının hikmeti (gerekçesi, sebebi) üzerinde eskiden beri düşünülmüş ve çeşitli açıklamalar yapılmıştır. Burada Gazzâlî, Râzî ve İbn Âşûr tarafından ileri sürülen gerekçeler özet-

lenecek, sonra çağdaş gelişmelerin ışığında başka bazı gerekçelere işaret edilecektir.

Gazzâlî *İhyâ'u ulûmi'd-dîn*'in "Şükür" bölümünde nimetleri yaratılış ve veriliş amacına uygun kullanmanın gerekli olduğu, uygunsuz kullanmanın da nimete küfrân mânası taşıdığı konusunu işlerken faizlik (ribevî) malların birer nimet olduğundan hareketle, faizin haram kılınma hükmünün gerekçesini açıklamıştır. Ona göre Allah'ın nimetleri arasında altın ve gümüşü yaratmak da vardır. Bunlar kendilerine ihtiyaç duyulduğu, insanlar bu iki madenden doğrudan faydalandıkları için değil şu iki amaçla yaratılmışlardır: **a)** İnsanların ihtiyaç duydukları maddelerin değerini ölçme aracı ve aracısı olsunlar diye; **b)** İnsanların ihtiyaç duydukları ve yaşarken faydalandıkları malları ve hizmetleri elde etmeye vesile (mübâdele aracı) olsunlar diye. Çünkü bu iki madde kendiliğinden kıymetlidir, ancak bunlar kendileri için değil, başka şeyleri elde etmek için istenir ve elde edilir. Her bir mal diğer mal karşısında değerli ve matlûp olmayabilir, fakat altın ve gümüş her mala göre değerlidir, her mal ona karşılık olarak verilir. Altın ve gümüşü bu iki yaratılış amacı dışında kullanmak zulümdür, haksızlıktır. Altın ve gümüş biriktirenler, şehrin hâkimini hapsetmişcesine zulüm işlemiş olurlar. Çünkü hâkim nasıl anlaşmazlıkları âdil hükümlerle sonuca bağlıyorsa, nakit de iki mal arasındaki denkliğin ölçüsüne hükmeder. O, belli insanlara mahsus olarak değil bütün insanların ellerinde dolaşsın ve vazifesini yapsın diye yaratılmıştır. Altın ve gümüşten kap kacak yapanlar, beldenin yöneticisini vasıfsız bir elemanın yapacağı işlerde istihdam etmek gibi haksızlık yapmış olurlar. Parayı parayla satarak faizcilik yapanlar nimetin kadrini bilmemiş ve zulmetmiş olurlar; çünkü bu takdirde nakit mal yerine konup amacından saptırılmış olur. Mal yerine konunca –satılık mal gibi– biriktirilir, biriktirilince hâkimin ve postacının hapsedilmesine benzer zulümler gerçekleşmiş olur. Diğer faizlik mallar da yiyeceklerdir. Bunlar gıda ve deva olsun diye yaratılmışlardır. İnsanlar ihtiyaç fazlası gıdayı, ihtiyaç duyduğu bir başka malla değiştirebilir, bu mâkul ve meşrûdur, burada amaçtan sapma söz konusu değildir. Muhtaç olduğu yiyeceği aynısı karşılığında satmanın mânası yoktur. İhtiyacı bulunmadığı halde yiyecek maddelerini toplayıp yine ihtiyacı bulunmayan kimseye veresiye veya

fazlalıklı peşin satan kimse, halkın ihtiyaç duyduğu gıda maddelerinin onlara ulaşmasını engellemiş veya zorlaştırmış olur ki bu da zulümdür. Bir gıdaya bugün muhtaç olduğu halde ondan mahrum olan kimseye, ileride aynı gıdanın daha fazla miktarıyla ödemesi şartıyla onu satmak da zulümdür. Çünkü muhtaç, gelecekte o miktarı bulsa bile ona ya kendisi veya bir başkası yine muhtaçtır (IV, 90-95).

Tabâtabâî *el-Mîzân* isimli tefsirinde Gazzâlî'nin söylediklerini özetledikten sonra tenkit etmiştir. Bu tenkit içinde bize göre ilgi çekici ve doğru görünen kısım şu satırlardır: Gazzâlî'nin, "Bu iki madde doğrudan, kendilerinden (zâtî kıymetlerinden) kaynaklanan bir rağbet ve talep konusu değildir, başka şeylere yönelik talepten ve rağbetten dolayı –onları elde etmeye vasıta oldukları için– kıymetlidirler" sözü gerçeği yansıtmış olsaydı bu iki madde, başka malların değerlerini ölçmede de kullanılamazdı. Çünkü kendi değeri olmayan nesne başka şeylerin değerini tesbitte de kullanılamaz. Nitekim metre de bir ölçü aletidir, kendine mahsus uzunluğu bulunmasa onunla başka şeyler de ölçülemez. Altın ve gümüşün kendilerinden kaynaklanan bir talep ve rağbet söz konusu olmasaydı bu iki madenin birbirine eşit olmaları gerekirdi; halbuki aralarında büyük değer farkı vardır... Faizin bütün mallarda haram kılınmasının hikmeti, karşılıksız fazlalıktan ibaret olması ve bunu alanların borçlu aleyhine servetlerinin artması, giderek yoksulun daha yoksul, zenginin de daha zengin hale gelmesi ve bunun topluma verdiği zarardır (II, 458 vd.).

Büyük düşünür ve müfessir Fahreddin er-Râzî'ye göre faizin haram kılınması şu hikmetlere dayanmaktadır: **1.** Faiz, karşılığı bulunmayan, karşılığında bir şey verilmeden alınan maldır. İnsanoğlu ihtiyaçlarını malı sayesinde karşılar. Bu sebeple malın önemi, değeri ve dokunulmazlığı vardır. Karşılığını vermeden kişinin malını almak, mülkiyet hakkının dokunulmazlığına aykırıdır ve haramdır.

"Bir milyon lirası borçluda bir müddet kaldığı için iki milyon alan kimse, bu beklemenin ve ödemeyi ertelemenin bedelini almaktadır. Çünkü bu para sahibinin elinde olsaydı belki onunla ticaret yapacak ve para kazanacaktı. Paradan borçlu istifade etti, alacaklıya bu istifadenin bedeli olan faizi ödedi, bu da normal ve âdildir" denilecek olursa şu cevap verilir: "Söz konusu ettiğiniz istifade vehimde ve tasavvurda vardır, gerçekte olup

olmayacağı meçhuldür. Şart koşulan faizse (fazlalık) gerçektir, vehim ve tasavvurda var olana karşı gerçekte var olanı değişmek âdil değildir." **2.** Dünyanın denge ve düzeni ticaret, zenaat, imar, ziraat ve çeşitli mesleklerin icrasıyla ayakta durur. Faizcilik yoluyla para kazanmak serbest bırakılırsa bir kısım insanlar bu kolay ve güvenli yolu tercih eder, riskli ve meşakkatli işlere girmezler. Bu da fertlere, cemaate ve cemiyete zarar verir. **3.** Faizcilik serbest olduğunda paraya ve mala ihtiyacı olanlar bunu ancak faiz vererek elde edebilirler. Allah rızâsı için ödünç verme, yardımlaşma, ihsan ve infak gibi erdemli davranışlar ortadan kalkar. **4.** Genel olarak borçlanan zayıf ve yoksul, borç veren ise güçlü ve zengindir. Güçlü ve zenginin, yoksul ve zayıftan, verdiğini değil fazlasını alması rahmet ve merhametle bağdaşmaz, ahlâkî değildir (I, 531).

İbn Âşûr, Râzî'nin ifadesini nakledip genel olarak benimsemiş ve bir maddesiyle ilgili olarak şu şekilde özetlenebilecek bir açıklama getirmiştir: Faizle para ve mal alan kimse bunu ya şahsî ihtiyacını gidermek ya da ticaret ve üretime yatırarak para kazanmak için alır. Faizi yasaklayan İslâm birinci gerekçeyi esas almış, muhtaçların ihtiyaçlarını, onları daha yoksul hale getirerek değil, karşılık beklemeden ödünç verme, infak, sadaka, zekât, kullanmaya verme (iâre) gibi yardım ve yardımlaşma yollarıyla karşılamayı tercih etmiştir. Borçtan faiz almak ilke olarak yardımlaşmaya, ihsan ve infaka aykırı olduğu için de –borçluların ihtiyaç ve amaçlarındaki farka bakmadan– faizi yasaklamıştır. Ticaret ve yatırım yapmak için krediye ihtiyacı bulunan kimseleri ise bu ihtiyaçlarını şirket, vadeli alım satım, selem (mal peşin, ödeme vadeli işlem) gibi yollarla gidermeye sevketmiştir. Müslümanlar tarihte dünyayı yönetirken veya kendi işlerinde hür ve bağımsız iken faizli işlem yapmıyorlardı. Bu çağlarda servetleri de diğer toplulukların servetinden az değildi. Dünyanın veya İslâm ülkelerinin yönetimi müslüman olmayan milletlerin eline geçince ve bunlar da ekonomiye faizi sokunca müslümanlar sıkıntıya girdiler. Bugün İslâm âlimlerinin hem faizden uzak hem de çağın gerektirdiği bankacılık işlemlerini yerine getiren çözümler ve işlem şekilleri bulmaları zaruri hale gelmiştir (III, 85 vd.; IV, 86 vd.).

Çağdaş sosyal ve ekonomik hayatta faizciliğin sebep olduğu zararlar ve olumsuz sonuçlar (dolayısıyla faizin haram kılınmasının çağımızda da

devam etmekte olan hikmeti) üzerine şu bilgileri vermekte fayda görüyoruz (ayrıntı için bk. Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, II, 218 vd.): **a)** Toplum içinde servet sahiplerinin ellerindeki mal hacminin şişmesi, servetlerine servet katarak daha zengin olmaları ve ekonomiden idareye kadar her şeyi kontrolleri altına alarak menfaatleri istikametinde yönetmeleri vâkıasının temel âmillerinin başında faiz gelmektedir. Sermayenin kişi, ortaklık veya devlet elinde toplanması için faiz vasıta ve teşvik faktörü olmaktadır. Âzami menfaat ve kazanca yönelik bulunan kapitalist ekonomi modelinde sermayeyi ellerinde bulunduranlar, faizcilik yoluyla az verip çok almak, toplumda sunî talep meydana getirmek; sigara, alkol vb. zararlı malları üretmek, tekel ve karteller kurup rekabeti önlemek suretiyle –bunları yaptıkları takdirde– topluluğa zararlı olmaktadırlar. Halbuki sermayeyi toplayıp yatırım ve üretime sevketmenin, faiz dışında ve onun zararlarını taşımayan teşvik yöntemleri vardır. **b)** Faiz kaynakların tam ve verimli kullanılmasını önleyerek işsizliğe sebep olmaktadır. Faiz yatırılabilir fonların hem arz hem de talep yönlerinden iş alanını sınırlamaktadır. Tasarruf yapanlar, cârî faiz nisbetinin altında kazanç sağlayan ekonomik faaliyetlere katılmayacakları gibi müteşebbis de daha fazla sermaye temin edebilmek için faiz yüzdesinin üstünde kazanç getiren yatırımlar arayacak, daha az kazanç getiren yatırımları terkedecektir. Şu halde faiz yatırımları üretimden çekmekte, Keynes'in deyişiyle "Sermayenin kendine mahsus marjinal verimliliği faiz nisbetine göre düşürülmektedir." **c)** Üretime kendilerinden bir katkı yapmaksızın paralarının faiziyle yaşayan bir kısım sermaye sahipleri yalnızca kendi çıkarlarını düşündükleri için diğer üretim faktörlerinin ve bu arada yoksul ve dar gelirli tüketicinin zarar görmesine kayıtsız kalmaktadırlar. Emekçilerin ve yoksulların yan gözle baktıkları gelir işte bu faiz vb. gelirlerdir. Öte yandan faizler yükseldikçe maliyete eklenmekte, maliyet enflasyonu meydana gelmekte, yoksul ve dar gelirli kesimin geçim sıkıntısı artmaktadır. Bütün bunlar ekonomik durgunluğa sebep olduğu, durgunluk da ticaret ve sanayii sarstığı zaman ekonominin kendini toparlaması güçleşmektedir. **d)** Dış borçların faizleri, kalkınmakta olan ülkelerin daha iyi ve çabuk kalkınmalarını engellemekte, giderek onların ekonomik bağımsızlıklarını gölgelemektedir. **e)** Yoksulu daha da yoksul-

laştıran faiz insanların var oluş temellerini yıkmakta, karşılıklı yardım, sevgi, merhamet ve şefkati yok etmekte, bencil insanlar türetmektedir. Faizcilik insanda kazanmayı tek hedef haline getirdiği için ömürler bu uğurda tüketilmektedir. Bu gidiş hem ülke içinde hem de ülkeler arasında kuvvetlinin zayıfı sömürmesine yol açtığı için iç ve dış barış da tehlikeye düşmektedir.

Günümüzde sermayenin küçük tasarruflardan oluştuğu ve faizin de bu tasarrufların sahiplerine (yani zenginlere değil, dar ve orta gelirlilere) dağıtıldığı, faiz akışının zenginden dar gelirliye doğru yön değiştirdiği ve geliri tabana yaydığı ileri sürülmektedir. Ancak bu iddia gerçekte olanı yansıtmaktan uzaktır. Çünkü küçük tasarrufları toplayan banka ve bankerler gibi aracı kurumlar, az faiz vererek toplamak, çok faiz alarak yatırımcı ve girişimciye vermek durumundadırlar. Böylece aslan payı kendilerinin olmakta, yüksek faizin kamçıladığı enflasyon, küçük tasarruf sahiplerinin gerçek kazançlarını azaltırken toplumun daha büyük kesimini oluşturan dar gelirlileri ve yoksulları ezmektedir. Zira bu kesimin ne tasarrufu ne de faiz geliri vardır.

Tefsir etmekte olduğumuz "Faiz yiyenler ancak şeytanın çarparak sersemlettiği kimse gibi kalkarlar" ifadesi şu iki soruyu hatıra getirmektedir: **a)** Bu kalkış dünyada mıdır, yoksa öldükten sonra mıdır? **b)** İnsanları cin ve şeytan çarpar mı, cin ve şeytanın tesiriyle akıl hastalığı, sara vb. hastalıklar meydana gelir mi?

1. Eski müfessirler faiz yiyenlerin yeniden dirilip kabirlerinden kalkarken veya buradan mahşerdeki hesabın sonuna kadar sersemlemiş, saraya tutulmuş insanlar gibi çırpınacaklarını, yolda doğru yürüyemeyip sağa sola yalpalayacaklarını ifade etmiş, âyeti böyle anlamışlardır. Âyet böyle anlaşılırsa hakikat mânasına çekilmiş olur. Râzî bu konudaki yorumları naklettikten sonra kendi tercih ettiği yorumu özetle şöyle ifade etmiştir: Buradaki şeytan çarpması veya dokunması cinnet ve saraya yol açan ve böylece insanların psikolojik ve biyolojik dengelerini bozan bir etki değildir; "Takvâ sahipleri, içlerine şeytandan gelen bir saptırıcı fikir doğduğunda düşünüp hemen gerçeği görürler" (el-A'raf 7/201) meâlindeki âyette söz konusu edilen saptırıcı fikrin etkisi de ahlâkî ve mânevîdir. İnsanlara iki yönden telkin ve çağrı gelir: Şeytan maddî hazlara, şehve-

tin doyurulmasına ve hayatı, Allah'tan başka şeylerle doldurmaya çağırır. Melek de dine ve takvâya davet eder. Şeytanın çağrısına uyanlar arasında faiz yiyenler de vardır. Bunlar dünyaya ve geçici nimetlere düşkündürler ve bu düşkünlük içinde ölünce Allah ile aralarında bir perde hâsıl olur. Şeytanın çarpması (telkini, çağrısı, verdiği vesvese) buna uyanları, dünyada Allah'tan uzak kalan, maddî lezzetler peşinde koşarak geçirilen bir hayata mahkûm eder. Ömrünü böyle tamamlayanlar âhirette de Allah'ın eşsiz lutuf ve yakınlığından mahrum olurlar (Râzî, VII, 88-90). İbn Atıyye, bu zalimce kolay kazanma hırsının faizcileri, deliler gibi hareket etmeye sevkettiğini, âyette bu halin deliler ve saralıların haline benzetildiğini (mecazi mânanın kastedildiğini) ifade etmiştir (I, 372). Çağdaş bazı tefsirciler de cin ve şeytan çarpmış gibi hareket etmekten maksadın "dengesiz, düzensiz, bozuk" hareket olduğunu, bunun öldükten sonra değil, dünyada yaşanacağını; fıtrata ve tabii olana aykırı bulunan faizciliğin yaygın olduğu toplumlarda düzenin bozulacağını, sosyal adalet ve dengenin ortadan kalkacağını, ahlâkın fesada uğrayacağını, nihayet çatışmaların iç savaşa dönüşebileceğini söylemişlerdir (Tabâtabâî, II, 434 vd.).

2. Râzî tefsirinde, şeytan ve cinin etkisiyle sara gibi hastalıkların meydana gelip gelmeyeceği konusunda Mu'tezile'den Cübbâî ile onlara meyilli bir Şâfiî âlimi olan Kaffâl'in yorumlarını nakletmiş, fakat bunları kabul veya reddettiği konusunda bir işaret vermemiştir. Kaffâl'e göre insanlar bir şeyin çirkinlik ve kötülüğünü ifade etmek istediklerinde buna "şeytan işi" derler. Yine halkın önemli bir kısmı sara ve akıl hastalığına cinlerin sebep olduğuna inanırlar. Kur'an-ı Kerîm maksadını anlatabilmek için bu inancı kullanmıştır. Kaffâl'in bu yorumu, "Kur'an'da gerçek olmayan düşüncelerin ve olayların, tenkitsiz ve uyarısız nakledildiği" fikrini yansıttığı için kabul edilemez.

Cübbâî'ye göre de cinlerin ve şeytanların böyle bir güçleri ve etkileri yoktur. Ruh, mizaç ve bedence zayıf olan kimselere şeytan vesvese verir; bu vesvese korkuya, korku da saraya dönüşür; "şeytan veya cinin kendilerini hasta ettiğini" düşünür ve söylerler. Aklı, bedeni ve ahlâkı tam, kâmil ve sağlam olanlarda böyle vesveseler, düşünce ve inançlar olmaz (VII, 88-89).

İbn Âşûr (III, 83) ve Tabâtabâî'ye (II, 437) göre cinnet ve saranın tıp bilimi tarafından keşfedilen sebeplerinin bulunması, Allah'ın irade ve

izniyle bu sebeplerin oluşmasında şeytan ve cinlerin etkisinin bulunmasına engel teşkil etmez; bilim, madde ötesinde nelerin olup bittiğini keşiften âcizdir.

Faiz yiyenler, faizin helâl olduğunu söyleyenler bunu bir iddiaya ve inanca dayandırıyorlar: "Alım satım da ancak faiz gibidir" yani faiz de satım akdi gibi meşru sayılmalıdır. Günümüz iktisatçılarının da bir kısmı "Kâr teşebbüsün ve ticaretin, ücret emeğin, faiz sermayenin... rantıdır" diyerek aynı inanç ve iddiayı tekrarlamış oluyorlar. Eskiden yeniye faizi savunanlara göre bir elbiseyi ona alıp on bire satmak nasıl câizse on lirayı on bir lira karşılığında peşin satmak da öyle câiz olmalıdır. Kezâ peşin fiyatı on lira olan bir elbiseyi bir ay vade ile on bir liraya satmak nasıl câiz oluyorsa, on lirayı bir ay vadeyle on bir liraya satmak da öyle câiz olmalıdır. Bu işlemler arasında akla göre bir fark yoktur. Karşılıklı rızâ vardır, ayrıca insanlar buna muhtaçtır. Çünkü bir kimse cebinde parası olmadığı halde bir şeye şiddetle muhtaç olabilir. Eğer bu parayı faizle alamazsa ihtiyaç içinde kalır. Halbuki faiz vererek de olsa parayı bulur, ihtiyacını giderirse ileride elde edeceği parayla borcunun aslını ve faizini öder; faiz ödemeyi ihtiyaç içinde kalmaya ve bunun vereceği zarara tercih eder.

Kur'an-ı Kerîm'in buna cevabı kısa ve nettir: "Halbuki Allah alım satımı helâl, faizi ise haram kılmıştır." Bu cümle iki işlem arasındaki dinî ve hukukî hüküm farkını vermekte, bu farkın dayandığı gerekçeyi ise akıl ve tecrübeyle bilip bulmaya bırakmaktadır. Bilme ve bulmaya yönelik çabaların meyveleri olan düşüncelerden bazı örnekler sunmak, bu iki işlem arasındaki farkı kavramaya yardımcı olacaktır (açıklama örnekleri için bk. Râzî, VII, 90-91 vd.): **a)** Kaffâl'den Râzî'nin naklettiğine göre birisi on dirhem değerindeki bir elbiseyi yirmi dirheme sattığında, elbisenin bütünüyle yirmi dirhemin tamamı arasında bir denklik kurulmuş, buna da taraflar rızâ göstermiş oluyorlar; yani mal olarak elbise, para olarak yirmi dirhem değerinde ve karşılığında oluyor, ortada bir fazlalık kalmıyor. On dirhemi yirmi dirhem karşılığında satan kimse ise karşı taraftan on dirhem fazla ve bu fazlalığın karşılığı bulunmuyor. "On dirhem borca karşı ödenen yirmi dirhemin onu ana para, onu da erteleme ve beklemenin karşılığıdır" denilecek olursa, Kaffâl'in buna verdiği cevap da şudur: "Verilen süre ve vade mal veya işaret edilebilecek bir şey (madde) değil ki

onu ödenen on dirhemin karşılığı kılalım." **b)** Râzî ve Beyzâvî'nin tesbitlerine göre on dirhem değerindeki bir malı vadeli olarak on bir dirheme satan kimse, müşteriye o maldan ya kullanıp tüketerek ya da ticaret yaparak istifade etme imkânı vermektedir; yani müşteri ya bu malla ihtiyacını gidermekte ya da üzerinden kâr ummaktadır. Bir dirhemlik fazlalık (vade farkı) işte bu istifade imkânının karşılığıdır. On dirhemi on bir dirheme satan veya ödünç veren ise müşteriye on dirhemden fazla menfaat (istifade imkânı) sağlamış olamaz; on dirhem ancak on dirhemlik iş görür. "Bu on dirhemle de müşteri ticaret yaparak para kazanabilir" denemez. Çünkü faizli akid yapılırken henüz alınmamış bulunan bir maldan "onu satarak para kazanma faraziye ve beklentisi" uzak bir ihtimaldir (mevhumdur). Verilen faizse ihtimal değil gerçektir. Gerçek, uzak ihtimalin karşılığı (bedeli) olamaz (Râzî, VII, 90-91; İbn Âşûr, III, 84-85).

İbn Âşûr bu iki farkı zikrettikten ve ikincisinin birincisine göre daha iyi bir tesbit olduğunu da ifade ettikten sonra şu tenkit ve mütalaayı serdetmiştir: Ödünç para alan da –mal satın alanın bundan yararlandığı gibi– yararlanır, ihtiyacını bununla karşılar; onunla ticaret yapmasıysa nâdir bir olaydır. Faiz ile satım akdi arasındaki farkı galip ihtimale (mazınna) dayandırmak daha uygundur. Buna göre ödünç alan –özellikle Kur'an'ın nâzil olduğu devirde– muhtaç olduğu için alır ve bununla şahsî ihtiyacını karşılardı. Bunu faiz karşılığında veren onun sıkıntısını daha da arttırmakta, ihtiyaç ve çaresizliğini istismar etmektedir. Malı satın alan ise ihtiyacı bulunmayan şeyi verip ihtiyaç duyduğunu almaktadır. Faizcilik zenginle fakir arasında, alım satım ise iki zengin (verdiğine ihtiyacı bulunmayan) arasındadır. Genel olarak durum böyledir ve fark buradadır.

Yukarıda faizin haram kılınmasının hikmeti açıklanırken bu farka da bir başka açıdan ışık tutulmuştur.

Faizin mahiyet ve hükmüyle faiz yiyenlerin âkıbetleri konusunda Allah'tan gelen bu açıklama ve öğütlere kulak vererek faizcilikten vazgeçenler, daha önceden almış oldukları faizleri geri ödemeyeceklerdir. 278. âyet de bunu teyit etmektedir. Ancak akid yapıp da henüz teslim almadıkları faizleri almaları câiz değildir. 279. âyet "Tövbe ederseniz artık hakkınız ana paradır..." diyerek bu hükme açıklık getirmiştir.

276. Birçok insan sadakanın serveti azalttığını, faizin ise servete servet kattığını düşünür ve inanır. Âyet bu düşüncenin isabetli olmadığını, Allah Teâlâ'nın sadaka sebebiyle arttırdığını, faiz sebebiyle eksilttiğini ifade ediyor. Sadakanın artması ve arttırılmasından maksat, sadaka verenin servetinin bereketlenmesi ve artması, servetinden hayır görmesi, sadaka sayesinde amel defterinin sevapla dolması, servetin veriliş amacını gerçekleştirmesidir. Faizin eksiltilmesi ise rakam ve hacim olarak kabaran servetin bereketinin kalkması, sahibine yaramaması, günahını arttırarak mânevî bakımdan iflâsını hazırlamasıdır. Bu, arttırma ve eksiltmenin fertlerle ilgili olanıdır. Toplum hayatı bakımından arttırma, sadaka ve infakın pek çok sayıda insanın servetten faydalanmasını, refahın tabana yayılmasını, kişi başına düşen refah payının artmasını; artan refahın talebi, talebin de üretimi kamçılaması yoluyla ülke zenginliğinin artmasını ifade etmektedir. Faiz ise yoksulluğun yatay ve dikey (yoksulluk derecesi) olarak artması, bundan üretimin olumsuz etkilenmesi, zenginlerle yoksullar arasındaki uçurumun gittikçe büyümesi sonucunda sosyal patlamaların vuku bulması, fitne ve kargaşa ateşi içinde faizden elde edilen servetlerin de yanıp kül olması sonuçlarını getirmektedir.

277. İslâm'ın istediği insan tipi imanlı, sâlih (iyi, güzel, faydalı) amel sahibi, namazlı, niyazlı, eli açık, farz olan zekât yanında elinden geldiğince infak, ihsan ve başka türlü yardımını esirgemeyen insan modelidir. Bunların oluşturduğu topluluk için dünyada korku ve hüzün sebepleri asgariye iner; zengin yoksula merhamet eder, onu korur, derdiyle dertlenir; yoksul da zengine şükran duyar, onu ve servetini kendisi ve kendisininki gibi korur.

278-279. Tövbe edip faizcilikten vazgeçenlerin tahakkuk edip de henüz borçluların ödemediği faizleri almalarına izin verilmemesi, ana paradan başka bir fazlalığa haklarının bulunmadığının açıkça ortaya konması, ancak böyle yaptıklarında hem haksızlık etmekten hem de haksızlığa uğramaktan kurtulacaklarının bildirilmesi, bazı kimselerin "Faizin azı helâldir, ancak kat kat olanı haramdır" şeklindeki anlayış ve yorumlarının isabetli olmadığını göstermektedir. Rûm sûresinde herhangi bir faizle artsın diye verilen sermayenin artmayacağı bildirilirken (30/39)

kullanılan üslûp ve ifade de bu türlü bir anlayış ve yoruma ters düşmektedir.

Rivayet tefsirlerinde bu âyetin gelişiyle ilgili bazı sebepler zikredilmiştir: **1.** Tâif'te oturan Sakîf kabilesi faizcilik yapardı, birçok kimse üzerinde faiz alacakları vardı; Mekke'nin fethinden sonra Tâif kuşatılmış, bu arada faiz yasağı da konmuş bulunduğu için bu konuda bir anlaşma yapılarak İslâm'a girmişlerdi. Anlaşmaya göre kendilerinin faiz borçları düşecek, yasaktan önce tahakkuk etmiş faiz alacaklarını ise tahsile devam edeceklerdi. Mekke Valisi Üseyd'e başvuran –faiz borçlusu– bazı Mekkeliler, Sakîf'e olan faiz borçlarını ödemeyeceklerini bildirdiler, Sakîfliler ise anlaşma gereği talepte ısrar ettiler. Durum Resûlullah'a bildirilince bu âyet nâzil oldu (Taberî, III, 107). Anlaşılan o ki, Resûlullah bu anlaşmayı, "Yasaktan önce gerçekleşmiş faiz alacakları haram kapsamına girmez" ictihadına göre yapmıştı; bunun üzerine inen âyetle söz konusu ictihad düzeltilmiş oldu (İbn Âşûr, III, 94). **2.** İslâm'dan önce, Hz. Peygamber'in amcası Abbas ile Hâlid b. Velîd ortak olarak faizcilik yapıyorlardı, faize yatırılmış büyük bir servetleri vardı. Âyet nâzil olunca Resûlullah halka hitap ederek, "İyice duyunuz ki Câhiliye devrinden kalma bütün faiz borçlarını kaldırıyorum; ilk kaldırdığım faiz alacağı da amcam Abbas'ınkidir!" buyurdu (Ebû Dâvûd, "Hac", 57; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, I, 332). İbnü'l-Cevzî bu rivayetleri sıraladıktan sonra İbn Abbas, İkrime gibi kadîm tefsircilerden şu önemli notu da nakletmiştir: Allah "... Kalan faizi bırakın" buyuruyor; çünkü daha önce bütün faizler terkedilmiş, yalnızca Sakîf'in faizleri kalmıştı.

280. Haklar, alacaklar, ödev ve yükümlülükler yalnızca hukukî olanlardan ibaret değildir; bütün bunların aynı zamanda veya yalnızca dinî ve ahlâkî olanları da vardır. Ana parayı almak, faizciliğe tövbe edenlerin hakkıdır, bu hakkı onlara hukuk bahşetmektedir. Ancak dinî ve ahlâkî bakımdan eli darda olan, ödeme imkânı bulunmayan kimseleri sıkıştırmamak, büyük zararlara sokmamak, ödeme imkânı hâsıl oluncaya kadar kendilerine mühlet vermek de bir ödev, erdemli bir davranıştır. Hatta durumu müsait olanların, darlık içinde bulunan kimselerdeki alacaklarını bağışlamaları ve bunu Allah rızâsı için yapmaları (tasadduk) kendileri için daha hayırlıdır. Bu faziletli davranış yalnızca faizcilikten tövbe eden

alacaklıların ana paraları için değil, her nevi alacak için geçerlidir. Ödeme güçlüğü içinde olan borçluya, Câhiliye Arapları'nın ve çağdaş kapitalistlerin, bankerlerin yaptıkları gibi yeni faiz ilâvesiyle vade tanımak yerine, Allah rızâsı için ve müminin mânevî yapısının ayrılmaz bir parçası olan merhamet gereği, faizsiz ve menfaatsiz yeni vadeler tanımak, hatta borcu tamamen bağışlamak İslâm'ın insana kazandırdığı ahlâkî bir değerdir.

282 – 283

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُٓوا اِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدَيْنٍ اِلٰٓى اَجَلٍ مُسَمًّى فَاكْتُبُوهُۜ
وَلْيَكْتُبْ بَيْنَكُمْ كَاتِبٌ بِالْعَدْلِۖ وَلَا يَأْبَ كَاتِبٌ اَنْ يَكْتُبَ
كَمَا عَلَّمَهُ اللّٰهُ فَلْيَكْتُبْۚ وَلْيُمْلِلِ الَّذ۪ي عَلَيْهِ الْحَقُّ وَلْيَتَّقِ اللّٰهَ رَبَّهُ وَلَا
يَبْخَسْ مِنْهُ شَيْـًٔاۜ فَاِنْ كَانَ الَّذ۪ي عَلَيْهِ الْحَقُّ سَف۪يهًا
اَوْ ضَع۪يفًا اَوْ لَا يَسْتَط۪يعُ اَنْ يُمِلَّ هُوَ فَلْيُمْلِلْ وَلِيُّهُ بِالْعَدْلِۜ
وَاسْتَشْهِدُوا شَه۪يدَيْنِ مِنْ رِجَالِكُمْۚ فَاِنْ لَمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ
وَامْرَاَتَانِ مِمَّنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَٓاءِ اَنْ تَضِلَّ اِحْدٰيهُمَا فَتُذَكِّرَ
اِحْدٰيهُمَا الْاُخْرٰىۜ وَلَا يَأْبَ الشُّهَدَٓاءُ اِذَا مَا دُعُواۜ وَلَا تَسْـَٔمُٓوا
اَنْ تَكْتُبُوهُ صَغ۪يرًا اَوْ كَب۪يرًا اِلٰٓى اَجَلِه۪ۜ ذٰلِكُمْ اَقْسَطُ عِنْدَ اللّٰهِ
وَاَقْوَمُ لِلشَّهَادَةِ وَاَدْنٰٓى اَلَّا تَرْتَابُٓوا اِلَّٓا اَنْ تَكُونَ تِجَارَةً

حَاضِرَةً تُدِيرُونَهَا بَيْنَكُمْ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ اَلَّا تَكْتُبُوهَاۜ
وَاَشْهِدُٓوا اِذَا تَبَايَعْتُمْۖ وَلَا يُضَٓارَّ كَاتِبٌ وَلَا شَه۪يدٌۜ وَاِنْ تَفْعَلُوا
فَاِنَّهُ فُسُوقٌ بِكُمْۜ وَاتَّقُوا اللّٰهَۜ وَيُعَلِّمُكُمُ اللّٰهُۜ وَاللّٰهُ بِكُلِّ شَيْءٍ
عَل۪يمٌ ﴿٢٨٢﴾ وَاِنْ كُنْتُمْ عَلٰى سَفَرٍ وَلَمْ تَجِدُوا كَاتِبًا فَرِهَانٌ
مَقْبُوضَةٌۜ فَاِنْ اَمِنَ بَعْضُكُمْ بَعْضًا فَلْيُؤَدِّ الَّذِي اؤْتُمِنَ اَمَانَتَهُ
وَلْيَتَّقِ اللّٰهَ رَبَّهُۜ وَلَا تَكْتُمُوا الشَّهَادَةَۜ وَمَنْ يَكْتُمْهَا فَاِنَّهُٓ اٰثِمٌ قَلْبُهُۜ
وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَل۪يمٌ ﴿٢٨٣﴾

Meâli

282. Ey iman edenler! Belirlenmiş bir zamana kadar bir borç ilişkisi kurduğunuzda bunu yazın. Aranızdan bir kâtip bunu adaletle yazsın. Kâtip Allah'ın kendisine öğrettiği gibi yazmaktan geri durmasın. Artık o yazsın, borçlu da yazdırsın; rabbi olan Allah'tan korksun ve borçtan hiçbir şeyi eksik bırakmasın. Eğer borçlu akılca zayıf veya eksik yahut kendisi yazdıramaz durumda olursa velisi adaletle yazdırsın. Erkeklerinizden iki şahidi de tanık tutun. Şahitler iki erkek olmazlarsa, rızâ göstereceğiniz şahitlerden bir erkekle –biri yanılırsa diğerinin ona hatırlatması için– iki de kadın olsunlar. Çağrıldıklarında şahitler gelmezlik etmesinler. Borç küçük olsun büyük olsun vadesini belirterek onu yazmaktan üşenmeyin. Böyle yapmanız Allah katında daha adaletli, şahitlik için daha destekleyici ve şüpheye düşmemeniz için daha uygundur. Borç ilişkisinin, aranızda alıp vererek bitirdiğiniz peşin ticaret olması müstesnadır; onu yazmamanızda sizin için bir sakınca yoktur.

Alışveriş yaptığınızda şahit tutun. Kâtip de şahit de zarar görmesin. Eğer bunu yapar da zarar verirseniz şüphesiz bu sizin yoldan çıkmanız demektir. Allah'tan korkun, Allah size öğretiyor, Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir. **283.** Şayet yolculuk halinde olur ve yazacak birini bulamazsanız, teslim alınmış rehinler (yeterlidir). Birbirinize güveniyorsanız, kendisine güvenilen borçlu emaneti yerine getirsin ve rabbi olan Allah'tan korksun. Tanıklığı gizlemeyin. Kim onu gizlerse şüphesiz onun kalbi günahkârdır. Allah yaptıklarınızı eksiksiz bilmektedir.

Tefsiri

282. Toplum hayatının mal ve para borçlanması olmadan yürümediği tecrübeyle sabittir. İnsanlar bu ihtiyacı istismar ederek faizciliğe yönelmişler, bir müddet sonra ödemek üzere mal veya para talep edenlerden bunu fazlasıyla (faiz) ödemelerini istemişler, bu da birçok olumsuz sonuç doğurmuştur. Bu yüzden faizi haram kılan Kur'an, gerek ödünç almak ve gerekse diğer meşrû akidleri yapmak suretiyle borçlanmayı helâl kılmış, bu hükmü de –faiz yasağı faizsiz borçlanmayı da kapsar zannedilmesin diye– hemen faiz yasağının arkasından beyan etmiştir. Borç ilişkisinde en önemli mesele onun zamanında ve eksiksiz olarak ödenmesidir. Bunun sağlanabilmesi için de hem unutmayı hem de inkârı önleyecek tedbirlere ihtiyaç vardır. Yazma, şahit tutma, teminat alma, insanlarda emanet ve sorumluluk duygusunu geliştirme bu tedbirlerin en önemlileridir. Kur'an-ı Kerîm'in bir sayfa tutan bu en uzun âyetiyle onu takip eden âyet bu tedbirleri açıklamaktadır.

İbn Abbas bu âyetin selem (peşin parayla sonradan, meselâ hasat mevsiminde teslim edilecek mal satma) işlemiyle ilgili olarak geldiğini söylemiştir. Ancak âyetin geliş sebebinin özel olması hükmünün genel olmasına engel teşkil etmediğini göz önüne alan tefsirciler, haklı olarak bu âyetin bütün vadeli borç ilişkilerini kapsadığını ifade etmişlerdir.

"Yazın" emrinin bağlayıcı bir emir (âmir hüküm) olup olmadığı tartışılmıştır. Dört mezhebin imamlarının içinde bulunduğu çoğunluğa göre burada, borcu güvence altına almak için öngörülen tedbirleri ihtiva eden emirler tavsiye niteliğindedir, yapılırsa daha iyi olur (mendup) kabilinden bir hüküm getirmektedir. İbn Atıyye de bu görüşü savunmuştur (I,

379). Taberî, Dâvûd ez-Zâhirî, Atâ gibi fıkıhçı ve tefsircilere göre bu emir bağlayıcı hüküm getirmektedir, yazmak farzdır, terkeden günahkâr olur.

"Yazın" emrinden sonra gelen "Bir kâtip yazsın" emri, "Taraflar okuma yazma biliyorlarsa kendileri yazsınlar ve her biri yazdığını karşı tarafa versin; ayrıca hukukî işlem için tanık bulundursunlar. Eğer taraflar okuma yazma bilmiyorlarsa aralarındaki borcu, yazmayı bilen birisi doğru dürüst yazsın" şeklinde anlaşılmış ve yorumlanmıştır. Yazma emri aynı zamanda İslâm hukukunda yazının delil olduğuna, yazılı vesikanın ispat vasıtası olarak kullanılacağına dayanak kılınmıştır.

Kendine başvurulan yazıcının borç vesikasını yazmaya mecbur olup olmadığı konusunda da farklı görüşler vardır. "Yazması mutlak olarak farzdır" diyenler yanında "Farz-ı kifâyedir, vakti müsaitse farzdır" diyenler de vardır. Hanefî fıkıhçısı Cessâs'a göre yazmanın aslı bile farz olmadığına göre kâtibin yazmasının farz olması düşünülemez. Ancak hakkın zayi olmaması için kendilerine yazmayı öğretmesi veya kendi yerine bir yazıcıyı göstermesi gereklidir (*Ahkâmü'l-Kur'ân*, I, 484). Yazma karşılığında ücret almanın câiz olması da yazmanın hükmüne bağlıdır. Din yönünden farz olan amellerden ücret almak câiz değildir, farz olmayanlardan ücret alınabilir. Âyetlerin lafız ve ruhuna bakılırsa, yazma imkânı bulunan kimselerin, özellikle başkası bulunmadığında ve hakkın zayi olması ihtimali de söz konusu olduğunda yazmaktan geri durmalarının câiz olmadığını söylemek isabetli olsa gerektir.

Yazma ve tanık tutma birbirinin yerine geçmek üzere öngörülmemiş, amacı gerçekleştirmeye daha uygun ve yardımcı olacağından ikisi birden istenmiştir.

"Erkeklerinizden" kaydı iki şart getirmektedir: **a)** Şahitler çocuk olmayacak, ergenlik çağına gelmiş kimselerden olacaktır. **b)** Gayri müslimlerden değil, âyetin muhatabı olan müslümanların erkeklerinden olacaktır. Daha çok bu âyetten hareket eden fıkıhçılar, gayri müslimlerin –yolculuk halinde iken ölmek üzere olan müminin vasiyetine şahit olmaları dışında– müslümanlar arasındaki hukukî ilişkilerde şahit olamayacakları, şahitliklerinin geçersiz olduğu konusunda ittifak etmişlerdir. Bu hükmün akıl ve vâkıadan delili de gayri müslimlerin –genel olarak– müslümanların hakları konusunda titizlik göstermeyecekleri, onların dürüst olanını

olmayanından ayırma konusunda müslümanların yeterli bilgiye sahip olamayacakları hususlarıdır.

Malî konularda şahit ya iki erkek ya da bir erkek, iki kadın olacaktır. Daha azı iddianın ispatı için yeterli değildir. Tek erkeğin yeterli olmaması, onun akıl ve dürüstlük bakımlarından eksik olduğu gerekçesine değil, hakkın ve alacağın zayi olmaması için daha ihtiyatlı ve tedbirli olma hikmetine bağlıdır. Bir kadın yerine iki kadının şart koşulması da tek kadının akıl ve dürüstlüğünün yeterliği konusundaki şüpheden veya hükümden değil, onların özel durumları, konumları, psikolojileri, ev dışındaki hayatla ilgileri bakımından unutma veya şaşırma ihtimallerinin daha fazla olmasındandır; yani yine hakkın zayi olmamasına yönelik bir tedbirden ibarettir. Kadın bu bakımdan da ikinci sınıf ve dereceden bir insan olarak algılanmadığı içindir ki, "erkek bulunmadığı takdirde" denilmemiş, erkek bulunsa bile kadınların tanıklığı kabul edilmiştir. Âyetin ifadesine dikkat edildiğinde anlaşılacağı üzere iki kadının şahitliğinde tanıklık eden yine bir kadındır; yani nisabı (şahitlik için gerekli sayı) doldurma bakımından bir kadın, bir erkek gibidir. Diğer kadının işi, hemcinsinin unutması veya yanılması halinde ona hatırlatmaktan, hatırlamasına yardımcı olmaktan ibarettir.

Borç doğuran akidlerin peşin usulüyle yapılması, akdin hemen sonunda alacak ve borcun kapanması halinde yazma yükümlülüğü kaldırılmakta, fakat yine de tanık tutma tavsiye edilmektedir. Çünkü vadenin söz konusu olmadığı akidlerde de ihtilâflar çıkabilmekte, şahide ihtiyaç hâsıl olabilmektedir.

Bazı hallerde şahit ve kâtipler akdin taraflarınca rahatsız edilmekte, kendilerine zarar verilmektedir. Bu sebeple olmalıdır ki dilimizde "İşin yoksa şahit ol, paran çoksa kefil ol" şeklinde bir öğüt ifadesi yaygınlık kazanmıştır. Şahitlerin gereksiz yere meşgul edilmeleri dahi bir zarar vermedir. Borçlunun ödeme konusunda temerrüde düşmesi halinde borcu kefil ödemek mecburiyetinde kalmaktadır. Şahit ve kâtiplerin, gerçeği yansıtmamaları konusunda baskı altına alındıkları, tehdit edildikleri olmuştur. İlgili âyet bütün bunları yasaklamakta ve tarafları Allah'tan korkmaya davet etmektedir.

283. Alacağı teminat altına alan işlemlerden biri de borçludan rehin almaktır. Rehin verme ve alma âdeti İslâm'dan önce de vardı; hatta bazan borçlular çocuklarını kabile reislerine rehin verirlerdi. İslâm'da rehin konusunun insan olması câiz değildir. Rehin, gerektiğinde satıp paraya ve mala çevrilerek borcun ödenmesine yarayan bir madde veya maddî değer olmaktadır. Borç ilişkisi yolculuk halinde veya gurbette de kurulabileceği için bu durumda yazacak birini bulamama ihtimali artmaktadır. Kur'an'ın teklif ettiği çare, yazma yerine uygun bir nesneyi rehin almaktır. Rehin almanın câiz olması yolculuk haline özgü de değildir. Hz. Peygamber'in uygulamasıyla yolculuk dışındaki durumlarda da rehin almanın ve vermenin câiz olduğu anlaşılmış ve bu hüküm devamlı uygulanmıştır. "Teslim alınan rehin" ifadesinde geçen "teslim alınan, kabzedilen" kaydı sebebiyle rehin konusu malın borçludan alınmaması, borçlunun tasarrufu dışına çıkarılmaması halinde rehin akdinin sahih olup olmayacağı tartışılmıştır. Hanefî ve Şâfiîler'e göre akid sahih olmaz. Mâlik'e göre akid sahih olur, fakat bağlayıcı olabilmesi (lüzumu) için teslim şarttır. Borçlu teslim etmek istemezse cebredilir. Borca karşı teminat olarak alınan rehinden alacaklının istifade etmesi câiz değildir.

"Birbirinize güvenirseniz, kendisine güvenilen kimse emaneti yerine getirsin" kısmının, önceki kısımlara etkisi mevzuunda farklı yorumlar vardır: **a)** Yazma, yazdırma, şahit tutmanın farz olduğunu söyleyenlerin bir kısmına göre âyetin bu bölümü farz olma hükmünü kaldırmış, teminat alma veya güvenme konusunda ilgilileri serbest bırakmıştır. Diğer kısmına göre ise rehinin teminat yerine geçmesi yolculuk haline mahsustur. Bu istisna dışında farz olma hükmü devam etmektedir. **b)** Teminat alma emrinin tavsiye olduğunu söyleyenlere göre bu kısım o hükmü desteklemektedir.

İbn Âşûr'un da işaret ettiği üzere güvene karşı ihanet etmemeyi, emaneti yerine getirmeyi bütün borç ilişkilerine yaymak daha doğrudur. Teminat da alınsa kişilerde emanet duygusu ve sorumluluğu bulunmazsa borcun tarafları birbirlerine karşı haksızlık yapabilirler. Âyet bunu yapmamalarını emretmektedir.

Özellikle kul hakkının zayi olması ihtimali bulunduğunda buna tanık olanların bildiklerini gizlemeleri câiz değildir. Sorulmasa bile kendiliklerinden ilgili makama gelip tanıklık etmeleri gerekli görülmüştür.

"Sorulmadan, istenmeden şahitlik etmeyi kınayan" hadislerin (Buhârî, "Eymân", 27; "Şehâdat", 9; Müslim, "Fezâilü's-sahâbe", 210-215), Allah hakkı ile ilgili konular veya yalancı şahitlik hakkında olduğu ifade edilmiştir.

Şahitliği gizlemek, bildiğini söylememek dışa vuran vücut hareketiyle değil, zihin ve iradeyle (bu mânada kalple) işlenen bir günahtır. Bu sebeple şahitliği gizleyen için "Kalbi günahkârdır" buyurulmuştur.

284

لِلّٰهِ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِۜ وَاِنْ تُبْدُوا مَا فٖٓي اَنْفُسِكُمْ
اَوْ تُخْفُوهُ يُحَاسِبْكُمْ بِهِ اللّٰهُۜ فَيَغْفِرُ لِمَنْ يَشَٓاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ
يَشَٓاءُۜ وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدٖيرٌ ﴿٢٨٤﴾

Meâli

284. Göklerde ve yerde ne varsa hepsinin mülkiyeti Allah'a aittir. İçinizdekini açığa vursanız da gizleseniz de Allah sizi ondan hesaba çeker. Sonra dilediğini bağışlar, dilediğine azap eder; Allah her şeye kadirdir.

Tefsiri

284. Müslim'in naklettiği bir hadis ("Îmân", 199) bu âyet geldiğinde sahâbenin onu nasıl anladıklarını ortaya koymak suretiyle âyetin yorumuna ışık tutmaktadır. Rivayet özetle şöyledir: Bu âyet nâzil olunca sahâbeye ondan anladıkları ağır gelmiş, Resûlullah'ın huzuruna gelerek diz çökmüş ve "Ey Allah'ın elçisi! Namaz, oruç, cihad, sadaka (zekât) gibi gücümüzün yettiği amellerle yükümlü kılındık (bunlara bir diyeceğimiz yok). Şimdi ise size bu âyet geldi; buna uymaya gücümüz yetmez!" demişlerdi. Resûlullah "Sizden önceki iki kitabın tâbileri gibi siz de 'Duyduk ve uymadık' mı diyeceksiniz? Oysa 'Duyduk, itaat ettik. Senin bağışlamanı dileriz ey rabbimiz, gidiş sanadır' demeniz gerekir" buyurmuş, onlar da

aynen böyle söylemişler, bu cümleyi tekrarladıkça dilleri de buna alışmıştı. Bunun üzerine (onların bu tutumunu öven) 285. âyet, daha sonra da 284. âyete açıklık getiren ve bir bakıma sahâbenin bu âyetle ilgili yukarıdaki anlayışlarını düzelten "Allah hiçbir kimseyi gücünün yetmediği bir şeyle yükümlü kılmaz..." meâlindeki 286. âyet nâzil olmuştur.

Müslim yukarıda özetlenen rivayetin ardından aynı konuyla yakından ilgisi bulunan şu meâldeki hadisleri de nakletmiştir: "Allah ümmetimin içinden geçirdiklerini –söylemedikçe ve yapmadıkça– bağışlamıştır" ("Îmân", 201-202).

"Kulum iyi bir şeyi yapmaya niyetlendiği zaman ona bir sevap yazarım, onu yaptığı zaman ise ondan 700'e kadar katlayarak sevap yazarım. Kötü bir şey yapmaya niyetlenip de onu yapmadığı zaman günah yazmam, yaptığı takdirde ise bir günah yazarım" (Müslim, "Îmân", 204-207).

Sahâbe Resûlullah'a gelerek zihinlerinden, inançla ilgili olup açıklamaları mümkün olmayan bazı kötü düşüncelerin gelip geçtiğini söylediklerinde Allah'ın elçisi kendilerine şu cevabı vermiştir: "O imanın ta kendisidir" (Müslim, "Îmân", 209).

Meâlleri nakledilen âyet ve hadisleri, birbiriyle çelişmeyen bir mâna çerçevesine doğru anlayabilmek için bir bütün halinde düşünmek, "insanların içlerinden geçirip açığa bile vurmadıkları bir şeyden hesaba çekilmeleri ve Allah isterse azap görmeleri" hükmüyle –yine Allah'ın açıkladığı– "zihinden geçirilip yapılmayan kötülüklere günah yazılmaması, zihinden gelip geçen şeyler gibi insanın hâkim olamayacağı (gücünün yetmeyeceği) düşüncelerden dolayı sorumluluğun bulunmaması" hükümlerini uzlaştırmak gerekmektedir. Tefsirciler bu maksatla farklı yorumlar yapmışlardır.

1. Yukarıda meâli verilen hadise göre âyetin hükmü kaldırılmıştır. Yani Allah Teâlâ önce zihinden geçenlerden de insanları sorumlu tutacağını bildirmiş sonra da bu hükmü, "insanın gücünün yetmeyeceği, elinde olmayan şeylerin sorumluluk konusu olmayacağını bildiren" âyetle kaldırmıştır. Şevkânî sahih hadisler bulunduğu gerekçesiyle bu nesih tezini savunmuştur (I, 339).

2. İbn Abbas'tan bu hükmün, şahitliği gizlemek ve yalancı şahitlikle ilgili olduğu yorumu nakledilmiştir. Yukarıdaki âyetlerde borcu yazdırma, şahitlik, rehin gibi tedbirler emredildikten sonra borcun taraflarının

emanete hıyanet etmesi durumunda ne ile karşılaşacakları da bu âyette bildirilmiş, "Allah her şeyi eksiksiz bilir; çünkü tamamının yaratıcısı, mâliki, yöneticisi O'dur. Şahit bildiğini gizlerse veya eksik söylerse Allah onu da bilir ve gereğini yapar" denilmek istenmiştir. Âyetin bu mânayı ihtiva ettiğinde şüphe bulunmamakla beraber çerçevesini bu kadar daraltmak hem gereksiz hem de delilsizdir.

3. Taberî haklı olarak nesih tezine karşı çıkmış, "Bir âyetin diğerini neshettiğinden söz edebilmek için ikincisinin, birincisiyle her yönden çatışması, aralarında özel-genel, mutlak-kayıtlı gibi ilişkilerin bulunmaması ve birincinin getirdiğini bütünüyle ikincisinin kaldırması gerekir. Burada böyle bir durum yoktur. Ayrıca günahların ve insanın içinden geçenlerin eksiksiz yazılması da, kulların bunlardan hesaba çekilmesi de cezalandırmayı gerektirmez. Yüce Allah büyük günahlardan kaçınanların küçük günahlarını affedeceğini de bildirmiştir. Allah önce hesaba çekip sonra affederek kullarına lutfunu ve rahmetini bildirir..." demiştir (III, 149).

İbn Âşûr'un, Müslim şârihleri Mâzerî ve İyâd'dan naklen yaptığı, bizim de özetleyerek sunacağımız şu açıklama, âyet ve hadisleri –biri diğerinin hükmüyle çelişip onu kaldırmadan– bir bütün halinde anlama ve değerlendirme bakımından güzel bir örnektir: İnsanın zihninden gelip geçen şey yalnızca bir "hâtır"sa (hayal, tasavvur, doğuş) bundan sorumlu olmayacağında şüphe yoktur. Çünkü buna hâkim olup engellemek kulun elinde değildir. "İnsanların zihinlerinden gelip geçen şeylerden sorumlu olmadıklarını" bildiren hadis bu hâtırla ilgilidir. Eğer hâtır gelip geçmemiş, üzerinde durulmuş, düşünülmüş, niyet ve karar safhasına kadar gelmişse bunun da konusuna göre şıkları vardır: **a)** Eğer bunlar iman, inkâr, haset, kin, nefret gibi –tabiatları gereği dışa vurmayan, fiile dönüşmeyen, kalpte ve zihinde kalan– psikolojik haller, duygular ve kararlarsa bunların sorumluluk doğuracağı açıktır. **b)** Niyet ve kararın konusu "fiil"le ilgili ise, meselâ hırsızlık yapmaya niyet edilmiş, karar verilmiş, sonra bundan, dış etki ve engelleme bulunmadan vazgeçilmişse buna ecir bile verileceği hadiste bildirilmiştir. **c)** Eğer kötü niyet ve karardan bir dış etki ve engel sebebiyle vazgeçilmiş olursa, o fiili işlemiş gibi cezalandırılma konusunda birbirine zıt iki görüşvardır (III, 130-131).

285 – 286

آمَنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ آمَنَ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ
وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ وَقَالُوا سَمِعْنَا
وَأَطَعْنَا غُفْرَانَكَ رَبَّنَا وَإِلَيْكَ الْمَصِيرُ ﴿٢٨٥﴾ لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ
نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ رَبَّنَا
لَا تُؤَاخِذْنَا إِنْ نَسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا رَبَّنَا وَلَا تَحْمِلْ عَلَيْنَا إِصْرًا كَمَا
حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِنَا رَبَّنَا وَلَا تُحَمِّلْنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهِ وَاعْفُ عَنَّا
وَاغْفِرْ لَنَا وَارْحَمْنَا أَنْتَ مَوْلَانَا فَانْصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ ﴿٢٨٦﴾

Meâli

285. Allah'ın elçisi ve müminler, rabbinden ona indirilene iman ettiler. Her biri Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine inandılar. "O'nun elçileri arasında ayırım yapmayız" ve "İşittik, itaat ettik, bağışlamanı dileriz rabbimiz, gidiş sanadır" dediler. **286.** Allah hiçbir kimseyi, gücünün yetmediği bir şeyle yükümlü kılmaz; lehinde olanı da kendi kazandığıdır, aleyhinde olanı da kendi kazandığıdır. Rabbimiz! Unutur veya yanılırsak bizi cezalandırma! Bizden öncekilere yüklediğin gibi bize de ağır yük yükleme! Üstesinden gelemeyeceğimiz şeyleri üzerimize yükleme! Bizi bağışla, ayıplarımızı ört ve bize rahmetinle muamele buyur! Sen bizim sahibimiz ve yardımcımızsın; artık inkârcı topluluğa karşı bize yardım et!

Tefsiri

285-286. Sûrenin başında Allah'ın iyi kullarının gayb âlemine, doğru yolu göstermek üzere gönderilmiş Kur'an'a ve ondan önce gelen kitaplara iman ettikleri, namazı kılıp zekâtı verdikleri, Allah'ın verdiklerinden O'nun rızâsı için harcamalar yaptıkları, bu iman ve güzel ameller sayesinde Allah rızâsına uygun bir hayat sürüp iki cihan saadetine nâil oldukları zikredilmişti. Arkadan tafsilâta geçilmiş, daha önce gelen kitaplar, peygamberler, ümmetler, Allah'ın onlara bahşettiği çeşitli nimetler, nankörlükler, isyanlar anlatılmış, bunlardan ibret alınarak İslâm'ın getirdiği hidayetten sapılmaması pekiştirilerek istenmişti. Bu sûre, hicretin ilk yıllarında geldiğinde muhatapları büyük ölçüde Allah'ın rızâsına uygun bir hayat yaşıyorlardı. O'nun rızâsı için her şeylerini geride bırakarak Medine'ye hicret etmiş muhacirlerle onlara her şeyleriyle kucak açmış ensar vardı. Allah Teâlâ sûrenin sonunu getirirken bu kullarına bir mükâfat olmak üzere onlar hakkındaki hükmünü, onların kendi nezdindeki yer ve değerlerini bildirmek istemiş, böylece ilk müslümanların yolunu izleyecek olanlara da bir dinî hayat dersi, kul ile rabbi arasındaki ilişkiyi kurmanın yolu hakkında bir anahtar vermiştir: Resul ve çevresindeki müminlerin imanlarının ve itaatlerinin Allah tarafından tasdik edilmesi eşsiz bir iltifat, emsalsiz bir saadet vesilesidir. Bu tasdiki takip eden niyaz tâlimi ise kulluk yolundaki iniş çıkışları göstermekte, iyi niyetli kulların istemeden meydana gelen kusurlarını yüce mevlânın bağışlayacağına işaret etmekte, Hz. Peygamber'in ümmetine gelen en son ve kâmil dinin başta gelen özelliklerinden biri olan "kolaylık" temel kuralını dile getirmekte; esasen kulluğun güç olmadığını, çünkü Allah'ın kullarına güçlerini aşan yükümlülükler buyurmadığını açıkça ortaya koymaktadır. Sûrenin başıyla sonu âdeta bir levhanın iki parçası gibi birbirini tamamlamaktadır. Nitekim ümmetin geleneğinde de hem özellikle okunarak hem de levhalaştırılıp itina ile duvarlara asılarak bu özellik hayata geçirilmiştir (peygamberler arasında ayırım yapılmamasının anlamı hakkında bk. Bakara 2/136).

Allah'ın, kullarını güçlerini aşan fiillerle ve davranışlarla yükümlü kılmayacağını ifade eden bu âyet, İslâm düşüncesinde ortaya çıkmış bulunan önemli bir tartışmanın çözümüne ışık tutmaktadır. "Allah'ın kulları-

na, güçlerini aşan bir görevi yüklemesi (teklîf-i mâlâ yutâk) câiz midir?" sorusu etrafında gelişen bu tartışmada, Allah'ın kudret ve iradesini sınırlar korkusuyla "câizdir" diyenlere karşı, O'nun hikmetine, adaletine, imtihan iradesine, dinî, ahlâkî, hukukî değerlerin, mükâfat ve cezaların mâkul bir temele oturması gereğine ağırlık verenlerin savunduğu "Câiz değildir, hakîm olan Allah böyle bir yükümlülük getirmez" diyenleri bu âyet teyit etmektedir.

İnsanların kader ve fiillerinde kendi rollerinin de bulunduğunu ifade eden "Lehinde olanı da kendi kazandığıdır, aleyhinde olanı da kendi kazandığıdır" cümlesi, "kaza, kader, irade, kudret, kesb" konularında asırlar boyu süren ve mezheplerin (ekol) oluşmasına temel teşkil eden bir tartışmaya açıklık getirmektedir. "İnsanların ortaya koydukları fiillerde ve davranışlarda kendilerine mahsus irade ve kudretleri yoktur" diyen Cebriyye ekolü; "Bu fiiller ve davranışlar, bağımsız olarak insanın irade ve kudretinin eseridir, fiilini yoktan var eden (îcâd) kuldur" diyen Mu'tezile mezhebi; "Kulun fiili meydana gelirken Allah'ın irade ve kudreti yanında –etkisi bulunmaksızın– kulunki de vardır" diyen İmam Eş'arî, bütün bu ekollerin karşısında yer alan Mâtürîdî mezhebi, diğer deliller yanında bu âyetten ışık ve güç almaktadır. Bu son mezhebe göre Allah Teâlâ kullarına irade ve kudret (güç) vermiştir. Bu irade ve kudret yaratılmıştır, hem hayır hem de şer için işler ve bu mânada "küllî" niteliklidir. Küllî irade ve kudretin, hayır ve şerden birine sarfedilmesi ise cüz'î niteliklidir; yani cüz'î kudret, cüz'î iradedir. Buna kesinleşmiş ve fiile yönelmiş azim (azm-i musammem) ve "kesb" de denir. *Kesb* fiilin aslını (yok iken var olmasını, yaratılmasını) değil, vasfını (hayır veya şer olmasını) etkiler. İşte beşerî sorumluluk da bu kesbe dayanır (genişbilgi için bk. Kemâleddin el-Beyâzî, *İşârâtü'l-merâm*, s. 54 vd., 248-263). Açıkladığımız âyette kulun fiiline etkisini açıkça ifade eden kelime, Türkçesi "elde etmek, kazanmak, hak etmek" demek olan "kesb"dir. Eskiden sıkça tekrarlanan "Kul kâsibdir, Allah da hâlıktır" veya "Kul kesbeder, Allah da halkeder" cümlesi bu gerçeğin vecizeleşmiş şeklidir (ayrıca bk. Bakara 2/7).

Yukarıda meâli zikredilen bir hadis, Muhammed ümmetinin unutma ve yanılma sebebiyle meydana gelen kusurlarının Allah tarafından bağışlandığı müjdesini veriyor ve burada geçen duanın kabul edildiğini belgeliyor.

Hıristiyanlık için de amelî geçerliliği bulunan Eski Ahid'de yeme, içme, temizlenme gibi konularda oldukça zor dinî kurallar, yasaklama ve sınırlamalar vardır. Kur'an-ı Kerîm'de bu âyetten başka yerlerde de aynı tarihî gerçek dile getirilmiştir (A'râf 7/157). İslâm'ın ümmete getirdiği yükümlülükler ise fıtrata uygundur, insanların zorlanmadan hatta kolayca yapabilecekleri ödevlerdir. Şahsî ve özel durumlar sebebiyle zorluk baş gösterdiği takdirde de ruhsatlar vardır.

Aslında temel nitelikleri sıralanmış bulunan bu dine bütün insanlığın akın akın girmesi gerekirdi. Mümin aklı böyle düşünür, mümin gönlü böyle ister ve beklerdi. Fakat Allah'ın imtihan için kullarına verdiği akıl, irade, nefis, yine bu maksatla insanlara musallat olan şeytan milyarlarca insan için doğru yolun ve hak dinin engelleri olmuş, müminin beklentisinin aksine insanların hakkıyla şükredenleri, küfür ve nankörlük içinde olanlardan az bulunmuştur. Bu çokluk karşısında müminler, kendi güç ve gayretleri yanında ve ondan daha çok yüce Allah'ın yardımına sığınmak durumundadırlar:

"Sen bizim mevlâmızsın, inkârcılara karşı bize yardım et!"

Sûrenin bu son iki âyetinin fazileti hakkında birçok sahih hadis rivayet edilmiştir. "Bakara sûresinin sonunda iki âyet vardır ki bir gecede okuyana onlar yeter" meâlindeki hadis bunlardandır (Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 10, 27, 34; diğer bazı örnekler için bk. Şevkânî, I, 342 vd.)

3 (89)

Âl-i İmrân Sûresi

Medine, 200

Nüzûlü

Mushaftaki sıralamada 3, iniş sırasına göre 89. sûredir. Enfâl sûresinden sonra, Ahzâb sûresinden önce Medine'de nâzil olmuştur.

Müfessirlerin çoğunluğuna göre, sûrenin önemli bir bölümünün geliş sebebi, Necran hıristiyanları adına Medine'ye gelen heyetle Hz. Peygamber arasında geçen Allah inancı konusundaki tartışmalardır. Bu vesileyle nâzil olan âyetlerin sayısı ve sûrenin iniş zamanı hakkında farklı görüşler vardır. Necran heyetiyle ilgili rivayetten sonra bunlara yer verilecektir.

Coğrafî kaynaklar Yemen'de, Kûfe civarında ve Havran'da Necran adını taşıyan birden fazla yerleşim biriminin bulunduğunu kaydeder. Burada söz konusu olan kişiler, Yemen Necranı'ndan heyet halinde gelen hıristiyanlardır. Hıristiyanlık aslî şekliyle Arap yarımadasının önce bu kasabasında yayılmış ve başlangıçta Yemen hükümdarlarının sert tepkileriyle karşılaşmıştır. Daha sonra burası Hıristiyanlığın önemli merkezlerinden biri olmuştur. Nitekim tarih kaynakları burada inşa edilen ve Kâbe-i Muazzama'ya karşılık olmak üzere "Kâbe-i Necrân" adıyla anılan görkemli kilisede çok sayıda piskoposun görev yaptığını belirtmektedirler.

Aralarında bu kiliseye mensup din adamlarının da bulunduğu altmış kişilik bir Necran heyeti (aşağıda açıklanacağı üzere hicretin 9. yılında veya daha önceki bir tarihte) Medine'ye bir ziyarette bulunmuştu. Bu heyet içinde on dört kişi temsilci konumundaydı. Bunlardan üçü heyetin en yetkilileri idi: Başkan Abdülmesîh (el-Âkıb), başkan yardımcısı Eyhem (es-Seyyid) ve piskopos Ebû Hârise b. Alkame.

Bir gün ikindi namazını müteakip süslü ve ihtişamlı elbiseler içinde mescide gelip Hz. Peygamber'in huzuruna çıkan bu heyet mensupları, kendi ibadet vakitleri geldiğinde doğuya doğru dönüp hıristiyan usulüne

göre âyin yapmak istediler. Resûlullah onlara müsaade etti. Heyet birkaç gün Medine'de kaldı ve müslümanlar tarafından ağırlandı. Bu süre içinde heyetin ileri gelenleriyle Hz. Peygamber arasında Allah inancı ve Hz. Îsâ'nın durumuna dair önemli tartışmalar cereyan etti. Heyet mensupları arasında tam bir inanç birliği olmadığı gibi, sorulan sorulara verdikleri cevaplar da tutarlı değildi. Hz. Îsâ için bazan "Allah" bazan "Allah'ın oğlu" bazan da "üçün üçüncüsü" diyorlardı.

Hz. Peygamber onların iddialarını çürüttükten sonra, kendilerini bağlayacak sorular yöneltti. Sonunda sükût etmek zorunda kaldılar. Bunun üzerine Resûlullah onları İslâm'a davet etti. Bu teklife karşı direnme yollarını denediler:

– "Ey Muhammed! Sen Îsâ'nın, Allah'ın kelimesi ve O'ndan bir ruh olduğunu söylemiyor musun?" dediler. Resûlullah:

– "Evet" deyince:

– "İşte bu bize yeter" dediler. Allah Teâlâ resulüne onları "mübâhele"ye (açık biçimde lânetleşme) davet etmesini vahyetti (bu konuda ayrıntılı açıklamaya 61. âyetin tefsirinde yer verilecektir). Resûl-i Ekrem bu çağrıyı yapınca bir gün süre istediler.

Bu konuda ne yönde bir karar alabileceklerini kendi aralarında müzakere ederlerken içlerinden biri şöyle dedi: "Îsâ efendimizle ilgili çekişmeyi çözüme bağlayışından anlaşılmış oldu ki Muhammed gerçekten Allah'ın gönderdiği bir peygamberdir. Bilirsiniz ki bir toplum peygamberle lânetleşmeye kalkışırsa Allah, büyüğüyle küçüğüyle onları mahveder. Dinimizde kalmaya kararlıysanız, bu zatla lânetleşmeye girmeyiniz ve iyilikle ayrılınız."

Sonunda Hz. Peygamber'e gelip şöyle dediler: "Ey Ebü'l-Kasım! Seninle lânetleşmeye girmemeye, seni dininle baş başa bırakıp kendi dinimiz üzere kalmaya karar verdik. Fakat biz senden hoşnuduz ve sana güveniyoruz. Ashabından uygun birini aramızdaki malî ihtilâfları çözmek üzere bize gönder."

Resûlullah bu talep üzerine Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ı bu iş için görevlendirdi. Rivayete göre Hz. Ömer, hiçbir zaman yöneticilikten hoşlanmadığı halde, Hz. Peygamber'in söz konusu görev için karar verdiği gün, hayatında ilk defa içinde bu arzuyu duyduğunu ve kendisinin tayin edileceğini

umduğunu ifade etmiştir (bk. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II, 222 vd.; İbn Atıyye, I, 396-397; Râzî, VII, 154-155; Elmalılı, II, 1011-1015; Necran'la ilgili bilgi için bk. A. Moberg, "Necrân", *İA*, IX, 165-167).

Necran heyetiyle yapılan tartışmalar vesilesiyle nâzil olan bölümün 1-61, 1-82 ve 1-84. âyetler olduğu yönünde görüşler vardır (bk. Şevkânî, I, 345; İbn Âşûr, III, 143-144; Elmalılı, II, 1011). Necran heyetinin Medine'ye hicretin 9. yılında gelmiş olduğu yönündeki yaygın bilgiye mukabil, İbn Hişâm'ın bu heyet hakkındaki bilgileri tarih vermeksizin aktarması, Âl-i İmrân sûresinin Medine'de inen ilk sûrelerden olduğu hususunda âlimler arasında görüş birliğinin bulunması ve sûrenin içerik ve üslûbu bazı müellifleri bu sûresinin ne zaman nâzil olduğu konusunda farklı değerlendirmeler yapmaya sevketmiştir.

İbn Âşûr'un bu konudaki açıklamalarını şöyle özetlemek mümkündür (III, 143-144, 146): Âl-i İmrân sûresinin Medine'de inen ilk sûrelerden olduğu ve bazı âyetlerinde Uhud Savaşı'ndan söz edildiği hususunda âlimler arasında görüş birliği vardır. Enfâl sûresinden önce veya sonra indiği konusu ise ihtilâflıdır. Fakat Âl-i İmrân sûresinin, Bedir Savaşı sırasında indiği ittifakla kabul edilen Enfâl sûresinden de önce nâzil olduğuna dair rivayetin kabulü halinde, bu sûrede Uhud Savaşı'ndan söz edildiğini ve Bedir'de müslümanların kazandığı zaferin hatırlatıldığını söylemek mümkün olmayacaktır. Daha önce açıklandığı üzere aynı süre içinde birden fazla sûrenin inmesi mümkündür ve tefsir kitaplarında yer alan "Bu sûre filân sûreden sonra inmiştir" şeklindeki ifadeler, "Bu iki sûreden ilki tamamlanıp sonra diğeri inmeye başladı" anlamında değil, "Birincinin nüzûlü diğerinin nüzûlünden önce başlamıştır" anlamındadır (bu konuda bilgi için ayrıca bk. "Tefsire Giriş" bölümünün "I. Kur'an-ı Kerîm, D) Şekli ve Üslûbu" başlığı). Necran heyetiyle ilgili bölümün iniş zamanının da bu ölçüye göre değerlendirilmesi uygun olur. Şu var ki, bu bölümün hicretin 9. yılında inmiş olduğuna dair ifadelerin, bu yılın "senetü'l-vüfûd" (elçiler yılı) olarak tanınmasından kaynaklandığı ve Âl-i İmrân sûresinin Medine'de inen ilk sûrelerden olduğu dikkate alınınca, Necran heyetinin sözü edilen elçiler yılından önce (muhtemelen hicretin 3. yılında) gelmiş olduğu söylenebilir.

Derveze, Necran heyetinin, müslümanların Bedir Savaşı'nda Kureyş müşriklerine karşı zafer kazandıkları haberini yerinde tahkik etmek için –Uhud Savaşı öncesinde– Medine'ye gelmiş olabileceği ihtimali üzerinde durur. Aynı müfessir, Ebû Süfyân'ın –Mekke'nin fethinden sonraki bir zamanda– Hz. Peygamber'in Necran hıristiyanları için yazılı bir belge düzenlediğine tanıklığı ile ilgili haberin doğru olması halinde ise hicretin 9. yılında başka bir Necran heyetinin daha gelmiş olmasını muhtemel görür (VIII, 70-71). Abdülhamîd Mahmûd Tahmâz ise bunu zorlanmış bir yaklaşım olarak değerlendirir ve bir sûrenin âyetlerindeki sıralamanın daima nüzûl sebebi ve sırasına göre olmadığı noktasından hareketle burada Necran heyeti hakkında hicretin 9. yılında inen baş kısmın Uhud Savaşı hakkındaki orta kısımdan sonra inmiş olduğunu düşünmeye bir engelin bulunmadığını savunur (*et-Tevrât ve'l-İncîl ve'l-Kur'ân fî sûreti Âli İmrân*, s. 9-10).

Âl-i İmrân sûresinin baştan 120. âyetine kadar olan bölümün hicretin ilk yıllarında nâzil olduğunu gösteren bir içeriğe sahip bulunduğuna işaretle, sûrenin ilk seksen küsur âyetinin Bedir Savaşı'ndan bile önce nâzil olduğu, muhtemelen Hz. Peygamber'in daha önce inen Âl-i İmrân âyetlerini Necran heyetine okuduğu için bunu duyan bazı kişilerin bu âyetlerin o zaman (hicretin 9. yılı) indiğini zannettikleri de ileri sürülmüştür. Fakat bu görüşün sahibi olan Süleyman Ateş'in konuya ilişkin açıklamaları kendi içinde tutarlı görünmemektedir. Zira Ateş "hicrî 5. yıldan sonra Medine'de yahudi kalmadığı" noktasından hareketle "bu sûrede yahudilerin yerinin bulunmadığı" tarzında ve kendisinin başka ifadeleriyle bağdaşmayan kesin bir kanaat de ortaya koymaktadır (krş. II, 6, 33, 60, 61, 65, 69, 70, 71, 84, 85; II, 48, 61, 62; II, 29-30; II, 63).

Öte yandan bazı âyetlerin içeriği ile tarihî bilgiler arasında uyum arama çabasıyla, meselâ 64. âyetin bir Hudeybiye Antlaşması'ndan önce, bir de Mekke fethinden sonra olmak üzere iki defa inmiş olmasına ihtimal veren müfessirler de vardır (bk. İbn Kesîr, II, 46).

Kanaatimize göre Âl-i İmrân sûresinde "Ehl-i kitap" olumlu ve olumsuz yönleriyle geniş bir biçimde ele alınmış, inanç esasları bakımından hıristiyanlara ağırlık verilmekle beraber birçok yerde yahudilere de atıfta bulunulmuştur. Özellikle Hz. İbrâhim hakkındaki tartışmaya gönderme

yapan âyetler (65-68) bunun açık bir kanıtıdır. Hatta 64. âyetin tefsirinde açıklanacağı üzere Ehl-i kitaba yapılan diyalog çağrısını, aslî şekliyle tevhid inancına dayalı din mensuplarına yapılmış genel bir davet biçiminde anlamak mümkündür. Şevkânî'nin de belirttiği üzere, bu sûrede geçen Ehl-i kitap ifadelerinin sadece hıristiyanlar hakkında olduğuna dair bazı ilk dönem bilginlerinden nakledilen rivayeti mutlak biçimde doğru saymak mümkün değildir (I, 391); bu rivayeti, Bakara sûresiyle karşılaştırıldığında burada hıristiyanlara ağırlık verilmiştir şeklinde anlamak daha uygun olur. Âyetlerin sıralaması konusunda yukarıda işaret edilen bilgiler dikkate alındığında, daima nüzûl sırasına ilişkin rivayetlerden hareketle zaman tesbiti yapmanın isabetli olmayacağı açıktır. Âyetlerin anlaşılmasında tarihî bilgiler ve nüzûl bilgileri önemli bir yardımcı role sahip olmakla beraber, yorumu bu bilgiler içine hapsetmeksizin ve öncelikle Kur'an'ın içerdiği mesajlar üzerinde dikkatle durulduğu takdirde yorumun ufkunu genişletme ve sağlıklı sonuçlara ulaşma ihtimali artar. Tabii ki, bu yorumların da kesinlik taşıyan verilerle çatışmamasına özen gösterilmesi gerekir. Buna göre, sûrede geçen ifadelerin de kimlere uygun düştüğü noktasının esas alınması, kesinlik kazanmamış rivayet veya ihtimaller dolayısıyla yoruma kesin bir üslûp katılmaması uygun olur.

Sonuç olarak sûrenin nüzûlü hakkında şu söylenebilir: Bakara ve Enfâl sûrelerinin ardından hicretin 3. yılında Uhud Savaşı'ndan sonra nâzil olmaya başlayan sûrenin tamamlanması muhtemelen hicretin 9. yılına kadar sürmüştür (Emin Işık, "Âl-i İmrân Sûresi", *DİA*, II, 307).

Adı

Sûre adını 33. âyetinde geçen "Âlü İmrân" tamlamasından almıştır. Âl-i İmrân, İmrân ailesi demektir. "İmrân ailesi" ile kimlerin kastedildiğine ilişkin görüşlere ilgili âyette değinilecektir.

Bu sûrenin "Emân", "Kenz", "Mücâdile", "İstiğfâr", "Ma'niyye" ve "Tayyibe" gibi isimleri de vardır. Hz. Peygamber bir hadislerinde Bakara sûresi ile birlikte Âl-i İmrân sûresini "Zehrâvân" (iki çiçek; nurlu, parlak iki sûre) olarak nitelendirmiştir.

Konusu

Başlangıcında yüce Allah'ın "hay" ve "kayyûm" olduğu hatırlatılan ve Kur'an-ı Kerîm'in önceki ilâhî kitapları onaylama özelliğinden söz edilen bu sûrede, vahye dayalı dinler arasındaki tekâmül ilişkisine işaret edilmekte, Allah katında yegâne geçerli dinin İslâm olduğu vurgulanmakta, İslâm'ın inanç esasları (özellikle ulûhiyyet ve nübüvvet) ile (birr ve takvâ gibi) bazı temel ahlâk kavramları üzerinde durulmakta, Mekke'deki kutsal evden (Kâbe) söz edilmekte, hac vecîbesine ve başka bazı amelî görevlere değinilmektedir. Sûrede özellikle, hıristiyanların Hz. Îsâ'yı tanrılaştırmaları, yahudilerin de ona iftira ve karalamalarda bulunmaları, bu suretle her iki din mensuplarının da onun hakkında aşırılıklara sapmaları karşısında İslâm ümmetinin gerçekten ayrılmayan ve orta yolu gösteren bir hakem görevi üstlenmiş olacağı ima edilmekte; Bakara sûresinde Ehl-i kitap'tan yahudilere ağırlık verildiği gibi burada da hıristiyanlara ağırlık verilmekte, bu din mensupları ortak bir ilkeyi (Allah'tan başkasına kulluk etmeme ve hiçbir şeyi O'na ortak görmeme ilkesini) kabulden hareketle yürütülebilecek bir diyaloga davet edilmektedir. Diğer taraftan müslümanlara da yüce Allah'ın lutfettiği nimetler hatırlatılıp, düşmanların tuzaklarına düşmemeleri ve üstlendikleri misyonun bilincinde olmaları gerektiği hatırlatılmaktadır. Bu temalar işlenirken Hz. Meryem, Zekeriyyâ, Yahyâ, Îsâ ve Hz. İbrâhim'in hayatlarından ve İslâm tebliği açısından önemli bir dönüm noktası olan Uhud Savaşı'ndan kesitler verilmektedir. Bu arada Uhud Savaşı sırasında ve sonrasında müslümanların, münafıkların ve müşriklerin davranışları tahlil edilip değerlendirilmektedir.

Bu sûre ile önceki sûre (Bakara sûresi) arasındaki bağlantı konusu üzerinde duran müfessirler özellikle şu noktalara değinmişlerdir: **a)** Her ikisinin başlangıcında "kitab"ın anılıp insanların "iman edenler ve etmeyenler" şeklindeki tasnifine yer verilmiş olması (birincisinde iman edenlere öncelik verildiği halde, ikincisinde –artık İslâm'a çağrının yayılmış olması sebebiyle– kalplerinde eğrilik bulunanlar önce zikredilmiştir), **b)** Her ikisinin Ehl-i kitabın bazı inanç ve tutumlarını tartışmaya ağırlık vermesi (birincisinde yahudilere geniş yer verilip hıristiyanlara kısaca değinildiği halde, ikincisinde –hıristiyanlar gerek tarih sah-

nesindeki varlıkları gerekse İslâm mesajına muhatap olmaları itibariyle yahudilerden sonra geldiklerinden– hıristiyanlara geniş yer ayrılmıştır), **c)** Her ikisinin, önceki bir yaratma kanununa göre olmaksızın gerçekleşen iki olaya (Hz. Âdem ve Îsâ'nın yaratılışına) –sırasına uygun olarak– yer verip, bu açıdan ikincinin birinciye benzerliğini hatırlatması, **d)** Her ikisinin –dikkatli bir karşılaştırma yapan kişinin öncelik-sonralık uygunluğunu farkedebileceği şekilde– aynı türden (meselâ savaş ahkâmı gibi) hükümlere yer vermiş olması, **e)** Birincinin başlarken müttakilerin kurtuluşa ermiş olduklarını haber vermesine uygun olarak, ikincinin takvâyı öğütleyerek son bulması (Reşîd Rızâ, III, 153).

Fazileti ve özellikleri

Bu sûrenin ve bazı âyetlerinin faziletleri hakkında birçok rivayet bulunmaktadır. Bakara ile Âl-i İmrân sûrelerinin önemine değinen hadisler sebebiyle İslâm bilginleri bu iki sûrenin tefsirine ayrı bir ilgi göstermişler ve bunları konu edinen özel tefsirler kaleme almışlardır. Bir hadîs-i şerifte Resûlullah, Bakara ve Âl-i İmrân sûrelerini iyi bilip gereğince davrananlara bu sûrelerin kıyamet gününde şefaatçi olacağını haber vermiş (Müslim, "Salâtü'l-müsâfirîn", 42; Tirmizî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 4), bir başka hadiste de yüce Allah'ın "ism-i a'zam"ının Bakara sûresinin 163. âyeti ile Âl-i İmrân'ın başında bulunduğunu belirtmiştir (Tirmizî, "Daavât", 64; Ebû Dâvûd, "Salât", 352).

1 – 2

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

الۤمۤ ﴿١﴾ اَللّٰهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۙ الْحَيُّ الْقَيُّومُۜ ﴿٢﴾

Meâli

Rahmân ve rahîm olan Allah'ın adıyla... **1.** Elif-lâm-mîm. **2.** Allah; O'ndan başka asla ilâh yoktur; hay ve kayyûmdur.

Tefsiri

1. Kur'an-ı Kerîm'in bazı sûrelerinin başında yer alan bu tür harflere "hurûf-ı mukattaa" adı verilir (bu konuda bilgi için bk. Bakara 2/1).

2. Cümleye ulu yaratıcının özel ismiyle başlanarak O'nun azametine ve tevhid inancının önemine dikkat çekilmiş, Allah'tan başka tanrı bulunmadığı kesin bir biçimde ifade edildikten sonra yüce Allah'ın daima diri ve ölümsüz (hay), evreni var eden, yaratılmışları gören gözeten, denetleyen mutlak varlık (kayyûm) olduğu belirtilerek, müşriklerin ve özellikle sûrenin ana konusunu oluşturan hıristiyanların ne kadar temelsiz ve tutarsız inançlara sahip oldukları ima edilmiştir. Zira daima diri ve ölümsüz olan, evreni çekip çeviren mutlak varlığa kulluk etmek dururken hayat belirtisi bile olmayan putlara tapmanın, "çocuk" yani yaratılmış olduğu kabul edilen, yiyip içen, hayatta iken işkenceye mâruz kalan, düşmanlarından saklanma ihtiyacı duyan ve –hıristiyan inancına göre– öldürüldüğü kabul edilen Hz. Îsâ'yı Tanrı saymanın ne kadar anlamsız ve tutarsız olduğu açıktır.

Bazı hadislerde "Allahü lâ ilâhe illâ hüve'l-hayyü'l-kayyûm" ifadesi, "ism-i a'zam" (Cenâb-ı Allah'ın en büyük ismi) olarak nitelendirilmiştir (ayrıca bk. Bakara 2/255).

3 – 4

نَزَّلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَاَنْزَلَ التَّوْرٰيةَ
وَالْاِنْجِيلَۙ ﴿٣﴾ مِنْ قَبْلُ هُدًى لِلنَّاسِ وَاَنْزَلَ الْفُرْقَانَۜ
اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِاٰيَاتِ اللّٰهِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌۜ وَاللّٰهُ
عَزِيزٌ ذُو انْتِقَامٍ ﴿٤﴾

Meâli

3-4. O sana kitabı gerçeğin ta kendisi ve öncekileri doğrulayıcı olarak indirmiştir; daha önce insanlara doğru yolu göstermek üzere Tevrat ve İncil'i indirmişti; furkanı da indirdi. Bilinmeli ki Allah'ın âyetlerini inkâr edenler için şiddetli bir azap vardır. Allah suçlunun hakkından gelen mutlak güç sahibidir.

Tefsiri

3-4. Yegâne mâbudun Allah olduğu hakikatinin vurgulanmasını takiben, bunun tabii bir sonucu olarak ilâhî kitaplar arasında kaynak birliğini kabul etmenin de kaçınılmaz olduğuna dikkat çekilmektedir.

Buradaki "el-kitâb" kelimesi ile Kur'an-ı Kerîm'in kastedildiği hususunda müfessirler görüş birliği içindedirler (İbn Atıyye, I, 397; bu konudaki farklı bir görüşe aşağıda değinilecektir).

"Gerçeğin ta kendisi" diye çevirdiğimiz 3. âyetteki "bi'l-hakkı" kaydı, Kur'an'ın indirilişinden söz eden birçok âyette yer alır (özellikle bk. İsrâ 17/105). Bu deyimle neyin kastedildiği hususunda değişik açıklamalar yapılmıştır. Bu açıklamaların belli başlıları şunlardır: Hz. Muhammed'e gönderilen kitabın doğru haberler verdiği; bütün ifadelerinin hakikati yansıttığı; –başka delillere ihtiyaç duyurmayacak derecede– Allah katından geldiğini gösteren delillerle dolu olduğu; çelişkilerden uzak ve tutarlı açıklamalardan oluştuğu; müjdeleri ve uyarılarıyla yükümlüleri inanç ve davranışlarda doğru istikamete yönelttiği ve onların yanlış yollara sapmalarını önlediği; doğruyu eğriyi birbirinden ayırt eden, ciddiye alınması gerekli bir söz olduğu; Allah'ın yarattıklarından kendisine kulluk etmelerini, nimetlerine şükretmelerini ve buyruklarına boyun eğmelerini, birbirlerine de adalete ve hakkaniyete göre muamele etmelerini isteme hakkına binaen indirilmiş olduğu.

Kur'an-ı Kerîm'in önceki ilâhî kitapları "doğrulayıcı" (musaddık) olması vasfı da birçok âyette zikredilir. Bununla tevhid inancının ve hak dinin Hz. Muhammed'in peygamberliği ile başlamış olmadığı; aksine İslâmiyet'in, ilâhî takdirin akışı içinde ve yüce Allah'ın "kayyûm" ve "rab" isimlerinin tecellisi olan kanun çerçevesinde yükseltilip ikmal edilen dinî öğretilerin doruk noktası olduğu, Resûl-i Ekrem'in de peygamberler zin-

cirinin son halkasını teşkil ettiği ortaya konmaktadır. Gerçekten, önceki peygamberlerin ve kitapların ileride büyük bir peygamberin geleceğini haber vermiş oldukları göz önüne alınınca, Kur'an'ın gelişi sadece Hz. Muhammed'in peygamberliğinin değil, aynı zamanda bu bildirimlerin, dolayısıyla önceki dinlerin de hak din oluşunun onaylanması anlamını içermekte, böylece birbirini teyit eden karşılıklı bir tanıklık gerçekleşmiş olmaktadır. Bir başka anlatımla Kur'an'ın gerçekliği kabul edilmedikçe önceki ilâhî kitapların ve peygamberlerin de sağlam ve ikna edici bir tasdike erişmesi mümkün değildir. Bunun yanı sıra âyetteki "musaddık" kaydı, "O peygamberlerin kimini kiminden üstün kıldık; içlerinden bir kısmıyla Allah konuşmuş, bir kısmını da derecelerle yükseltmiştir" (Bakara 2/253) ve "Muhammed... Allah'ın elçisidir ve peygamberlerin sonuncusudur" (Ahzâb 33/40) meâlindeki âyet-i kerîmelerin ışığında yorumlandığında, burada, dinî öğretilerin tekâmülündeki zirveyi Hz. Muhammed'in tebliğinin temsil ettiğine ve onun riyaset konumuyla şereflendirildiğine işaret edildiği de söylenebilir.

Öte yandan Kur'an-ı Kerîm'in bu özelliği (musaddık) kendisinin sağlam bir bilgi ve hüküm kaynağı olduğunun açık bir delilidir. Zira bu kitabı tebliğ eden Hz. Muhammed'in ümmî (okuma yazma bilmeyen), önceki dinlerin bilginleriyle teması olmamış, bu konuda herhangi bir öğrenim görmemiş bir kimse olduğu dikkate alınınca, bu dinler hakkında doğru bilgileri verebilmiş olmasının bir tek sebebi olabilir ki o da ilâhî vahiy yoluyla bilgilendirilmiş olmasıdır. Şayet Kur'an Allah katından bir bildirim olmasaydı, önceki ilâhî kitaplarla böylesine bir uygunluk taşıması mümkün olmaz ve "tasdik"ten de söz edilemezdi. Ancak bu "uygunluk" ve "doğrulama" konusunda şu noktanın göz önünde bulundurulması gerekir: Önceki ilâhî dinlerin savunageldiği tevhid inancı ve bununla bağdaşmayan tutumlardan uzak durma gereğinin yanı sıra, adaletle muamele etmeyi, iyilik yapmayı, iffetli olmayı, yalandan, haksız kazançtan ve benzeri kötülüklerden sakınmayı buyuran ahlâk ilkelerini Kur'an da aynen kabul etmiş ve onaylamıştır. Bunlarda uygunluk ve doğrulamanın anlamı açıktır. Kur'an tarafından neshedilmiş (yürürlükten kaldırılmış) birçok hüküm açısından doğrulamanın anlamı ise, Kur'an tebliğinin erişmesi-

ne kadar bunların geçerliliğinin kabulü, uygunluğun anlamı da Kur'an'da bunlara yapılan atıflarla onların aslî şekilleri arasındaki paralelliktir.

Daha önceki ilâhî bildirimlerin tasdiki çerçevesinde iki büyük kutsal kitap Tevrat ve İncil özellikle belirtilmiştir. Ancak bu kitapların "insanlara doğru yolu göstermek üzere" gönderildiğini belirten ifadenin başına "daha önce" kaydının konmuş olması ilginçtir. Bundan, önceki kitaplara insanlığı kemal noktasına doğru yöneltecek bir hazırlama misyonu yüklenmiş olduğu, ilâhî bildirimin doruğunu temsil eden Kur'an'ın nüzûlünden sonra artık bu kitapların bir bütün halinde "hidayet rehberi" olarak görülmemesi gerektiği anlaşılmaktadır (İbn Âşûr, III, 149).

Tefsirlerde "insanlara doğru yolu göstermek üzere" ifadesinin her üç kitabın niteliği ile ilgili olduğu yorumu hâkim olmakla beraber, sonuç itibariyle önceki kitapların geçerliliklerinin Kur'an'ın onayladığı çerçeve ile sınırlı olduğu noktasında görüş ayrılığı yoktur.

"Ayırt eden" anlamına gelen 4. âyetteki *Furkān* Kur'an'da yedi defa geçer (Bakara 2/53, 185; Âl-i İmrân 3/4; Enfâl 8/29, 41; Enbiyâ 21/48; Furkān 25/1). Bir sûreye de ad olan bu kelime, Kur'an'ı, hak ile bâtılı birbirinden ayırt eden diğer ilâhî bildirimleri ve mûcizeleri, hayırla şerri birbirinden ayırt etme anlayış, güç ve kabiliyetini, karşıt değerleri birbirinden ayırma ölçüsünü ve Bedir zaferini ifade etmek üzere kullanılmıştır. Bu âyette furkan ile ne kastedildiği hususunda değişik yorumlar yapılmıştır. Tefsir kaynaklarında ağırlık kazanan iki görüşten birincisine göre, burada furkandan maksat Kur'an-ı Kerîm'dir. Daha önce "kitap"tan söz edilmiş olmakla beraber, diğer kitaplardan sonra Kur'an'ın üstünlüğünü ve önemini, onun hak ile bâtılı ayırma özelliğini vurgulamak için yahut hıristiyanlarla yahudiler arasında Hz. Îsâ'nın durumu hakkında ortaya çıkan ihtilâfın çözümünün Kur'an'da bulunduğuna işaret etmek üzere furkanın (Kur'an-ı Kerîm) indirildiği tekrar ifade edilmiştir. İkinci görüşe göre burada furkanla her üç kitap veya bütün ilâhî kitaplar ve bildirimler kastedilmiştir. Tefsirlerde çokça zikredilmekle beraber genellikle kabul görmeyen bir anlayışa göre, üç kitabın ayrı ayrı anılmasından sonra ayrıca anılan bu furkandan maksat Zebûr'dur. Nitekim Nisâ sûresinin 163 ve İsrâ sûresinin 55. âyetlerinde de Cenâb-ı Allah Dâvûd'a Zebûr'un verildiğini ifadenin sonuna bırakarak ve ayrı bir cümle ile

belirtmiştir. Fahreddin er-Râzî ilk iki görüşü destekleyen izahları Arap dili kuralları ve Kur'an-ı Kerîm'in fesahati açısından doyurucu bulmaz ve kendi kanaatini şöyle açıklar (VII, 161-162): Buradaki furkandan maksat, bu kitapların yüce Allah'tan gelen bilgiler olduğunu gösteren mûcizelerdir. Şöyle ki, peygamberler bu kitapların kendilerine Allah tarafından indirildiğini iddia ederlerken, kendi iddialarıyla bunu yalan sayanların iddialarını çözüme bağlayacak ayırt edici bir delil getirme ihtiyacını duydular. Cenâb-ı Allah peygamberlerin bu iddialarını destekleyen mûcizeler göstermelerine imkân sağlayınca iki iddia birbirinden ayırt edilmiş oldu. İşte bu mûcizeler furkandır. Yüce Allah kitabı hak ile indirdiğini, daha önce de Tevrat ve İncil'i indirmiş olduğunu belirtirken, Kur'an'ın Allah katından geldiği iddiasının yanı sıra tastamam hakikati yansıtan bir ayırt edici özelliği de indirmiş olduğunu açıklamış olmaktadır. İşte bu, söz konusu iddianın doğru olduğunu gösteren ve kendisiyle diğer kitaplar arasındaki farkı ortaya koyan üstün bir mûcizedir. Kur'an-ı Kerîm açısından da furkanı böyle bir mûcizeyi içermesi şeklinde anlamak uygun olur. Muhammed Abduh, buradaki "furkan"dan maksadın, hak ile bâtılı birbirinden ayırt etme vasıtası olan "akıl" olduğu kanaatindedir (Reşîd Rızâ, III, 160). Cemâleddin Kāsımî de bununla "adalet" mânasında "mîzan"ın kastedilmiş olabileceğini belirtir (IV, 750).

Bazı yazarlara göre ise, 3. âyette geçen "el-kitâb"dan maksat sadece Kur'an olmayıp diğer peygamberlere de vahyedilen ilâhî kitabın aslı; furkan da Hz. Peygamber'e indirilmekte olan vahiylerdir. Bu görüşün sahibi olan Süleyman Ateş'in konuya ilişkin ifadesi şöyledir: "Bize göre üçüncü âyette adı geçen kitap, yalnız Hz. Muhammed'e indirilen değil, Mûsâ'ya ve Îsâ'ya da kendi dillerinde verilen Tanrı kitabının aslıdır. İşte o kitabın içeriği, Hz. Muhammed'e de kendi diliyle indirilmiştir. Çünkü Hz. Muhammed'e, bütün olarak bir kitap indirilmemiştir. Ona verilen vahiyler, sonradan derlenip kitap haline getirilmiştir. Ama inerken o vahiyler henüz kitap değil, 'Kur'an' veya 'furkan' idi. Yani okuma parçası ve doğruyu, eğriyi birbirinden ayırt eden hikmetli sözler idi. İşte Mûsâ'ya Tevrat'ı (Tanrısal yasa), Îsâ'ya İncil'i (Tanrısal müjde) indiren Allah, onların içeriği olan "furkan"ı da Hz. Muhammed'e vahyetmiştir" (II, 11). Yazarın Kur'an'ı "okuma parçası" olarak nitelendirmesi, isabetsiz bir kullanım

olduğu gibi, kitabı diğer peygamberlere de verilen Tanrı kitabının aslı olarak kabul ederken furkanı "onların içeriği" şeklinde ifade etmesi de yanlış anlamaya elverişlidir. Bunlar bir yana, belirtilen görüşün bu şekilde dile getirilmesi, gerek Kur'an'daki delillerle gerekse kendisinin başka ifadeleriyle bağdaşmamaktadır. Şöyle ki: "Hz. Muhammed'e bütün olarak bir kitap" indirilmemiş olması vâkıasından hareketle buradaki "kitap" kelimesinin Kur'an-ı Kerîm'e delâlet edemeyeceği ileri sürülürse, Kur'an'da yer alan ve onun kendisini ifade etmek için kullanmış olduğu genellikle kabul edilen "kitap" kelimelerine asla Kur'an-ı Kerîm anlamının verilemeyeceği sonucunun da peşinen kabulü gerekir. Oysa çok açık bir biçimde Kur'an-ı Kerîm'i ifade etmek üzere kitap kelimesinin kullanıldığı âyetler bulunmaktadır ve bizzat Ateş de bu anlamı kabul etmektedir. Meselâ Ahkaf sûresinin 12. âyetine "Ondan önce de önder ve rahmet olarak Mûsâ'nın kitabı vardır. Bu da (şirk ile) kendilerine yazık edenleri uyarmak, güzel davrananları müjdelemek için Arap diliyle indirilmiş, (kendinden önceki kitapları) doğrulayan bir kitaptır" şeklinde mâna vermiş ve âyeti tefsir ederken burada "Muhammed'e inen" kitaptan söz edildiğini belirtmiştir (VIII, 367). İşaret edilmelidir ki, burada yazarın diğer bazı âyetlerdeki "kitap" kelimesiyle ilgili yaklaşımlarının tamamının reddi değil, fikrini yukarıda anılan gerekçeye dayandırmasının tutarlı olmadığını ortaya koymak amaçlanmaktadır. Yazarı burada bu yoruma sevkeden sebeplerden birinin de, bu sûrenin 7. âyetinde geçen müteşâbihatın peşinde koşanlarla ilgili ifadeyle Hz. Muhammed'in ashabı arasında bağ kurulmasını önleme çabası olduğu anlaşılmaktadır. Konunun bu yönü ilgili âyette ayrıca ele alınacaktır.

Âyette, kitap için "tenzîl", Tevrat ve İncil ile furkan için "inzâl" masdarlarından fiil kullanılması farklı şekillerde yorumlanmıştır. Tefsirlerde genellikle Kur'an-ı Kerîm'in değişik zamanlarda parça parça, diğer iki kutsal kitabın ise bir defada indirildiğine işaret edildiği belirtilirse de İbn Âşûr, bütün ilâhî vahiyler gibi Tevrat ve İncil'in de bir defada topluca indirilmemiş ve ilâhî bildirimin peygamberlik süresine yayılmış olduğu görüşünü tercih eder. Ayrıca tenzîl ile, Kur'an-ı Kerîm'in indirilişinin çok geniş zamana yayılmış olduğunun belirtilmiş olabileceği düşüncesinin de Furkan sûresinin 32. âyeti delil getirilerek Ebû Hayyân tarafın-

dan reddedildiğine değinir. Zira bu âyette "bir defada topluca" indirmeden söz edilirken "tenzîl" masdarından fiil kullanılmıştır. Bu durumda Kur'an için tenzîl, ardından diğer iki kitap için inzâl masdarlarından fiil kullanılmış olmasını, Arap dili kurallarına göre Kur'an-ı Kerîm'in indirilmesinin muhteva ve hedef kitle (bütün insanlık) bakımından diğerlerine göre çok daha önemli olduğunun vurgulanması şeklinde açıklamak mümkündür (III, 147-148).

Hz. Muhammed'e gerçeğin ta kendisi yani gerçekliğinde kuşku bulunmayan kitabı yüce Allah'ın indirdiği kesin bir ifade ile belirtildikten sonra, yine kesin bir üslûpla Allah'ın âyetlerini inkâr edenlerin çok çetin bir cezaya çarptırılacakları bildirilmektedir. Böylece gerçekleri kabule yanaşmayanlara ilâhî hikmet gereğince mühlet verilip hemen cezalandırılmıyorlarsa, bu duruma aldanılmaması ikazında bulunulmakta, acı âkıbetin böylelerini er geç yakalayacağı haber verilmektedir. Bu bildirimin üzerinde dikkatle ve ciddi bir biçimde düşünülmesi gereğine işaret için de yüce Allah'ın *aziz*, yani "mutlak güç sahibi" ve *zü'ntikam* yani "suçlunun hakkından gelen" (intikam almaya muktedir) olduğu hatırlatılmaktadır.

İntikam nimetin ve affın zıddı olup, "suçluyu yakalayıp mağlûp etmek, cezasını vererek suçtan aldığı hazzı acıya çevirmek" anlamına gelir. Yüce Allah kuşkusuz acıyan, hilimle muamele eden, esirgeyen ve bağışlayandır. O'nun bu sıfatlarını belirten yüzlerce âyet ve hadis bulunmakta, bir âyette "rahmetinin her şeyi kuşattığı" (A'râf 7/156), bir kutsî hadiste de "rahmetinin gazabına üstün geldiği" (Buhârî, "Tevhîd", 15, 22, 28; Müslim "Tevbe", 14-16) belirtilmektedir. O, küfür dahil en ağır günahları işledikten sonra bile hâlisâne yapılan tövbeleri kabul eden, affedendir. Fakat affın, kötülüğü iyilik düzeyine çıkarır, haksızlıkları özendirir tarzda uygulamasının şerre ortak olma mânasına geleceği açıktır; evreni yaratan hikmet sahibi yüce Allah ise böyle bir durumdan münezzehtir. İşte hak ve hayra gösterilen sevginin derecesiyle bâtıl ve şerre duyulan nefretin derecesi arasında denge bulunması zaruretine ve Cenâb-ı Allah'ın bağışlayıcılığının asla şer ve inkârda direnmenin karşılığı olarak düşünülmemesi gerektiğine işaret için, âyette açık ve kesin bir bildirimden sonra hâlâ inkârcılıkta ayak diretenleri bağışlamanın değil, cezanın beklemekte olduğu hatırlatılmaktadır. Öte yandan Cenâb-ı Allah'ın cezalandırmaya

muktedir olduğu belirtilirken gerçek anlamda affa kadir olduğu ve affın da ancak bu durumda mânidar olacağı ifade edilmiş olmaktadır. Zira âcizlikle affın birbiriyle bağdaşması mümkün değildir. Af ancak cezalandırmaya gücü yeten tarafından sâdır olması halinde bir değer taşır. Bir başka anlatımla âciz bir kişinin "affettim" demesinin bir sonucu olmadığı gibi böyle bir beyanın gülünç olacağı da ortadadır.

Elmalılı Muhammed Hamdi, af ile cezalandırma kudreti arasındaki bu fikrî bağdan hareketle ve sûrenin ana temasının inkârcılığın ve özellikle hıristiyan akaidindeki tutarsızlıkların mahkûm edilmesi olduğunu dikkate alarak, âyet-i kerîmedeki bir inceliğe özetle şöyle işaret eder: Allah Teâlâ hayır ve şerrin bütün ilkelerine hâkim, hayır ve hidayeti rahmetiyle himaye, şer ve hıyaneti de izzet ve intikamıyla izâle eden hay ve kayyûm olduğundan dolayıdır ki her hakkın hâmisi, her türlü hayır beklentisi açısından ümit kapısı gerçek mâbuddur. Mâbudu Allah olanlar, O'na inanıp teslim olanlar da yücelmeye lâyıktırlar. Buna karşılık mâbudları zelil olanların kendileri de zelil olurlar. Ne üzücüdür ki bazı kimseler bilgisizlikleri sebebiyle veya şirkin yenik düşmesini istemedikleri için "Biz şerre karşı intikama kadir mâbud istemeyiz" diyerek mâbudlarını âciz ve zelil, harimi ismetine tecavüz edilebilir, haklarını savunamaz, şerri engelleyemediği için herkesin kendi isteğine göre sevebileceği, bazı sıkıntılı zamanlarda okşanıp âcizlikten kaynaklanan güzelliğinden teselli ilhamı alınan bir bebek veya bir zavallı sevgili şeklinde görmek isterler. Putperestlerin fetişlerine bakışları böyle olduğu gibi hıristiyanların tanrı anlayışları da bu çizgidedir. Zira hıristiyanlar Hz. Îsâ'yı böyle bir bebek, annesi Hz. Meryem'i böyle bir mahbûbe olarak telakki ederler; yüce Allah'ı da hayatta olduğu sürece yarattığı insanları babaları Âdem'den kalan aslî günahtan kurtarmaya çare bulamamış ve nihayet oğlunda tecessüd ederek (Îsâ kılığına girerek) kendini ve oğlunu kâfirlere kurban ettirmiş, bunun karşılığında kendine tapanları kurtarmış, çaresizlik karşısında çözümü oğluyla kendini feda ve yok etmekte bulmuş, "var yok", "yok var", ihtiyar bir baba olarak tasavvur ederler.

Önce insanlar için günah ve mâsiyeti fıtrî bir zorunluluk sayıp onu mutlaka işlemeye karar vermek, sonra günahın neticede affı mümkün olmayan ceza ve felâketi gerektirdiğini itiraf etmek, daha sonra bu ceza ve felâketten kurtulmak için yegâne çare olarak ona ceza verebilecek

olan ve verme hakkını haiz bulunan mercii yok edip ceza korkusundan kurtulmak, daha sonra da doya doya günah işleyip zaruri olan cezasını başkalarına yükletmek; işte hıristiyanların teslîs inancı netice itibariyle mâbudun inkârını içeren böyle bir bilmecedir. Esasen Hz. Îsâ asla böyle bir çağrıda bulunmamıştır. Ancak Hıristiyanlığın mensupları kısa bir süre içinde, peygamberlik mertebesiyle şereflendirilmiş olan bu babasız çocuğun peygamberliğinin doğruluğunu ve nezih bir yolla dünyaya gelmiş olduğunu gösteren mûcizelere bakıp onun öğretilerine samimiyetle uyacakları ve tek tanrı inancı üzere yürüyecekleri yerde, bu olağan üstü durumları şüphelerle dolu esrarengiz bir bilmece haline getirmişler, özellikle "yaratan, var eden, esirgeyen" mânasında olmak üzere İncil'de geçen *baba* kelimesine "evlât sahibi" anlamı verip bunu bazı felsefî teorilerle besleyerek ve müteşâbih ifadelere takılarak kendi te'villeriyle ortaya koydukları bir inanç sistemini benimsemişler, böylece tevhid inancını ve Hıristiyanlığın temel öğretilerini köklü bir tahrife uğratmışlardır. İşte bu âyet-i kerîmede Allah'ın âyetlerini inkâr edenleri çetin bir azabın beklediği ve Cenâb-ı Allah'ın mutlak güç ve intikam sahibi olduğu belirtilirken, tanrı kavramının yanlış yorumlanması, muhkem âyetleri inkâr, aslî günahın affına güç yetirememe, tecessüd (tanrının insan kılığına girmesi) gibi teslîs iddiasıyla alâkalı küfrü mûcip tavırlara karşı ilâhî bir darbe indirilmiş ve yüce hakikatleri alçaltmaya cüret edenlerin kesin olarak mağlûp olacakları ilân edilmiş olmaktadır (II, 1022-1027).

Burada dikkat edilmesi gereken bir husus da, âyet-i kerîmenin lafzî olarak "Allah intikam sahibidir" şeklinde tercüme edilebilecek olan kısmında intikam kelimesinin başına sahiplik anlamı taşıyan "zû" kelimesinin getirilmesiyle, yüce Allah'ın intikamının, beşerî anlamıyla bilmekte olduğumuz yüreği serinletme amaçlı, kin veya fevrî davranış eseri, körü körüne bir öç alma olmayıp, hay, kayyûm, peygamberler ve kitaplar gönderen, akıllara doğru yolu gösteren, kemal sahibi yüce varlığın kulların yararına olmak üzere uygun bulduğu cezalandırma biçimi olduğuna işaret edilmiş olduğudur. Ayrıca bir sonraki âyette hiçbir şeyin Cenâb-ı Allah'ın bilgisi dışında kalamayacağının belirtilmesiyle de, bu cezalandırmanın sınırsız bir ilim ve kudretin eseri olduğuna ve cehaletle asla ilişkisi bulunmayan hakîmâne bir fiil olduğuna işaret edilmektedir (Elmalılı, II, 1027;

İbn Âşur, III, 151). Öte yandan Kur'an-ı Kerîm'de Cenâb-ı Allah hakkında intikam kelimesinin ya buradaki isim tamlaması şekliyle ya da fiil kalıbında veya yine fiil anlamında olmak üzere (çoğul) ism-i fâil kalıbında kullanıldığı, intikam alıcı anlamında tekil bir kelimenin Allah'ın sıfat ve isimleri arasında yer almadığı görülür. Buna göre yüce Allah hakkında gerek Kur'an-ı Kerîm'de değişik türevleriyle geçen intikam kelimesinin gerekse esmâ-i hüsnâ hadisinde geçen "müntekım" isminin yukarıdaki açıklamaların ışığında anlaşılması uygun olur.

Tevrat gerek yahudiler gerekse hıristiyanlar tarafından kutsal sayılan Eski Ahid'in üç ana bölümünden ilkidir. *İncil* ise sadece hıristiyanlarca kutsal kabul edilen Yeni Ahid'in bir bölümüdür. Kitâb-ı Mukaddes (Bible) deyimi, Eski Ahid ve Yeni Ahid kitaplarını birlikte belirtmek üzere kullanılır. "Bible" kelimesi "yahudi" veya "İbrânî" sıfatıyla birlikte (The Jewish Bible / La Bible hébraique) kullanıldığında ise yahudilere ait kutsal yazıların bütününü ifade eder. Bazı Arap dil bilimcileri birtakım zorlanmış açıklamalar yaparak Tevrat ve İncil kelimelerinin Arapça köklerden türetilmiş olduğunu iddia etmişlerse de (bk. İbn Atıyye, I, 398; Zemahşerî, I, 173; Râzî, VII, 158-159), Tevrat kelimesinin aslı İbrânîce, İncil kelimesinin aslı Grekçe'dir (İbn Âşûr, III, 148-149).

Hıristiyanlara göre Allah ile insanlar arasında yapılan son sözleşme Hz. Îsâ vasıtasıyla olmuştur. Bu sebeple, bu son ahidin yazılı metinlerine Yeni Ahid (*Ahd-i Cedîd*), buna karşılık Allah ile İsrâiloğulları arasında daha önce çeşitli peygamberler vasıtasıyla yapılan ahidlerin yazılı belgelerine Eski Ahid (*Ahd-i Atîk*) adını vermişlerdir. "Ahid" kelimesi Latince'ye "testamentum" (vasiyet) diye çevrildiğinden Eski Ahid karşılığında İngilizce'de "Old Testament", Fransızca'da "Ancient Testament" tabirleri, Yeni Ahid karşılığında da İngilizce'de "New Testament", Fransızca'da "Nouveau Testament" tabirleri kullanılmaktadır. Yahudiler ise kendi kaynaklarında "kutsal kitaplar" veya sadece "kitaplar" denilen kutsal yazıların tamamını ifade etmek üzere "Tanak" ("Tanah" okunur) kelimesini kullanırlar. Kendi başına bir anlama sahip olmayan bu kelime, Eski Ahid'i meydana getiren üç ana bölümün (Tora, Neviîm, Ketuvim) isimlerinin ilk harflerinin bir araya getirilmesi ile oluşmuştur.

Eski Ahid –Ârâmîce olan bazı bölümleri dışında– İbrânîce yazılmış otuz dokuz kitaptan meydana gelmiştir. Yahudiler bazı kitapları diğerleriyle birlikte kabul edip, bu sayıyı yirmi dört veya yirmi iki şeklinde belirtirler. Eski Ahid'in İbrânîce'si ile Grekçe tercümesi arasında metin farklılıkları bulunduğundan, hıristiyanların benimsediği Grekçe Eski Ahid, yahudiler ve Protestanlar'ca kabul edilmemektedir. Eski Ahid'i meydana getiren kitapların tamamı belirli bir dönemde yazıya aktarılmış olmayıp, milâttan önce XII. yüzyıldan milâttan sonra I. yüzyıla kadarki süre içinde kaleme alınmıştır. Yahudilik'te Tanah adı verilen kutsal kitapların listesinin hazırlanıp resmen kabul ve ilân edilmesi, milâttan sonra 90-100 yıllarında toplanan Jamnia Sinodu'nda gerçekleşmiştir.

Eski Ahid'in birinci ve en önemli bölümü olan Torah (Tevrat) ve ihtiva ettiği beş kitap hakkında aşağıda bilgi verilecektir.

Eski Ahid'in "Neviîm" (Peygamberler) adını taşıyan ikinci bölümü yirmi bir kitaptan oluşmaktadır. Neviîm'in ilk grubunda, İsrâil'in tarihini Tesniye'nin bıraktığı yerden Bâbil esaretine kadar devam ettiren Yeşû, Hâkimler, I. Samuel, II. Samuel, I. Krallar ve II. Krallar kitapları yer almaktadır. İkinci grubunda ise, "yazar peygamberler" diye isimlendirilen kişilerce yazıldığı kabul edilen ve kendi isimleri ile anılan şu bölümler yer almaktadır: İşaya, Yeremya, Hezekiel, Hoşea, Yoel, Amos, Obadya, Yûnus, Mika, Nahum, Habakkuk, Tsefanya, Haggay, Zekarya, Malaki.

Eski Ahid'in "Ketuvim" (Kitaplar) adını taşıyan üçüncü bölümünde ise şu kitaplar bulunmaktadır: Mezmûrlar, Süleyman'ın Meselleri, Eyub, Neşîdeler Neşîdesi, Rut, Yeremyanın Mersiyeleri, Vaiz, Ester, Daniel, Ezrâ, Nehemya, I. Tarihler ve II. Tarihler.

Eski Ahid'in en önemli bölümü Tora'dır. İbrânî dilinde "kanun ve şeriat" anlamına gelen Torah'ın Arapça söylenişi Tevrat'tır (sonuna hareke verilmezse "tevrâh" şeklinde okunur). *Tevrat* Eski Ahid'in (Tanah) beş kitabından oluştuğu için, buna Esfâr-ı Hamse veya Grekçe ve Latince'de "Pentateuchos" adı da verilmektedir. Yahudiler Tevrat'ı ifade etmek üzere –Torah kelimesinin dışında– başka isimler de kullanmışlardır. Bunların Türkçe karşılığı şöyledir: "Mûsâ'nın Şeriatı" (I. Krallar, 2/3; Ezrâ, 7/6), "Şeriat Kitabı" (Yeşû, 1/8), "Rabbin Şeriatı" (II. Tarihler,

31/3), "Rabbin Şeriat Kitabı" (Yeşû, 24/26), "Mûsâ'nın Kitabı" (Yeşû, 8/31).

Yahudiler'de bir kitap veya yazıya onun ilk kelimesini isim olarak vermek âdet olduğundan, beş kitaptan meydana gelen Tevrat'ın bu kitaplarını da ilk kelimeleriyle adlandırmışlardır. Fakat Tevrat'ı ilk defa Yunanca'ya çeviren mütercimler, kitapların muhtevalarına uygun isimler seçmişlerdir ki günümüzde yaygın olarak bilinen kitap başlıkları, bu Grekçe isimlerin karşılığıdır. Bu isimlendirmeye göre Tevrat'ın beş kitabı sırasıyla şunlardır: Tekvîn, Hurûc (Çıkış), Levililer, Sayılar, Tesniye.

Tekvîn kitabında yaratılış konusu ele alınır, dünyanın başlangıcından Hz. Yûsuf'un ölümüne kadar geçen dönemin olayları anlatılır. Kitap elli babdan meydana gelmiştir.

Çıkış (Hurûc) kitabı, İsrâiloğulları'nın Hz. Mûsâ'nın öncülüğünde Mısır'dan çıkışlarını konu edindiği için bu isimle anılmıştır. Bu kitapta İsrâiloğulları'nın tarihi verilirken özellikle şu konulara değinilmektedir: Hz. Mûsâ'nın Sînâ dağında on emri içeren levhaları alışı, Paskalya (Fısıh) bayramı, mayasız ekmek haftası, ilk doğanların fidyesi, Hz. Mûsâ aracılığıyla Tanrı ile İsrâiloğulları arasında Sînâ dağında yapılan ahid –ki buna Ahid Kanunu adı verilir– ve ahdin şartları. Kitap kırk babdan meydana gelmiştir.

Levililer kitabı daha çok dinî hükümler içermektedir. Bu kitapta kurbanla ilgili hükümler, kâhinlerin dinî temizlikleri, giyimleri, yağ ile meshedilmeleri vb. ruhbanlıkla ilgili hükümler, yenilmesi haram olan ve olmayan hayvanlar, doğum yapan kadının temizlenmesi, cinsel hayatla ilgili kurallar vb. helâl-haram hükümleri, kurbanın kanı, cinlere kurban kesmenin yasaklığı, kendileriyle evlenilmesi yasak kişiler, kutsal gün ve yıllar vb. kutsallıkla ilgili hükümler yer almaktadır. Kitap yirmi altı babdan meydana gelmiştir.

Sayılar kitabı, ilk bölümlerinde İsrâil'in çöldeki nüfus sayımından bahsedildiği için bu adı almıştır. Bu kitapta iki nüfus sayımından, Sînâ'dan ayrılış ve çöldeki hayattan, fethedilen ve fethedilecek yerlerden söz edildiği gibi, çeşitli dinî hükümlere ve arz-ı mev'ûdla ilgili bilgilere de yer verilmiştir. Kitap otuz altı babdan meydana gelmiştir.

Tesniye kitabında Hz. Mûsâ'nın kavmine hitabı ve son öğütleri, Hz. Mûsâ'nın ölümüyle ilgili rivayetler, arz-ı mev'ûdda uyulacak ve uygula-

nacak kanunlar ve hükümler gibi konular yer alır. Tevrat'ın bu son kitabı otuz dört babdan meydana gelmiştir.

Yahudi inancına göre bugünkü Tevrat, Rab Yahve tarafından kelime kelime Hz. Mûsâ'ya vahyedilmiştir. Mûsâ b. Meymûn tarafından tesbit edilen ve yahudilerce günümüzde de benimsenen iman esasları arasındaki şu ifade ile bu inanç pekiştirilmektedir: "İman ederim ki, halen elimizde bulunan Tora (Tevrat) ile Efendimiz Moşe'ye (Hz. Mûsâ) verilmiş olan birbirinin tamamen aynıdır. İman ederim ki bu Tora değiştirilmeyecek ve bundan başka Allah tarafından verilmiş kitap olmayacaktır."

Buna karşılık Tevrat üzerinde yapılan ilmî tetkikler bugünkü Tevrat'ta birçok çelişkinin bulunduğunu ortaya koymuştur. Meselâ Tekvîn kitabında yaratılış, tûfan ve Hz. Yûsuf kıssası konularında yer alan birbirinden çok farklı anlatımlar ve çelişkili bilgiler bu duruma örnek gösterilebilir. Tevrat'ın diğer kitaplarında da bu tür bilgi ve ifadeler tesbit edilmiştir.

Tevrat'la ilgili bu tesbitler ilim adamlarını bu kitabın mevcut şekliyle vahiy ürünü olmadığı ve tek bir kaynaktan neşet etmediği kanaatine ulaştırmıştır. Batı'da XVII. yüzyıldan itibaren yapılan Kitâb-ı Mukaddes tetkikleri Tevrat'ta birden çok yazının veya kişinin rolü bulunduğunu ortaya koymuştur. Bu incelemeler ve Tevrat metninin tahlili, bugünkü Tevrat'ın dört farklı metnin bir araya getirilmesiyle oluştuğu düşüncesini ön plana çıkarmıştır. Bu metinler şunlardır: **a)** Yahvist metin. Tanrı adı olarak Yahve adının kullanıldığı bu metinler milâttan önce X. yüzyılda yazılmıştır. Bu metinlerde yahudi tanrısı beşerî vasıflarla nitelendirilmekte ve İsrâil'in üstünlüğü fikri pekiştirilmektedir. **b)** Elohist metin. Tanrı adı olarak Elohim adının kullanıldığı bu metinler milâttan önce VIII. yüzyılda yazılmıştır. Bu metinlerde daha çok tanrının soyutluğu, mâbet ve ibadet üzerinde durulmaktadır. **c)** Tesniye metni. Milâttan önce 622'de Süleyman Mâbedi'nde bulunan bu metin, tarihî bir perspektife sahip olmanın yanı sıra hukukî yönü de ağır basmaktadır. **d)** Ruhban metni. Bâbil esareti döneminde ve sonrasında yahudi din adamları tarafından yazıldığı için bu ismi almıştır. İsrâil Krallığı'nın Asurlular tarafından yıkılmasını (m.ö. 721) takiben ilk iki metin birleştirilmiş; daha sonraları bu dört kaynak bir araya getirilerek bugünkü Tevrat oluşturulmuştur.

Yahudi inancına göre Tanrı tarafından Hz. Mûsâ'ya Tevrat verildiği gibi, Tevrat'taki hükümlerin ayrıntılı yorumlarını içeren bilgiler de verilmiştir. Hz. Mûsâ bu bilgileri Hârûn ve onun çocuklarıyla yakın çevresinin ileri gelenlerine aktarmış, böylece bu bilgiler şifahî yolla sonraki nesillere intikal etmiştir. Başka bir rivayete göre Hz. Mûsâ şifahî Tevrat da denilen bu bilgileri Sînâ dağında alıp Yeşû'ya nakletmiş, Yeşû ileri gelenlere, onlar peygamberlere, peygamberler de büyük sinagog üyelerine aktarmışlardır. Zamanla yeni şartların ortaya çıkardığı ictihadlarla birlikte şifahî rivayetler iyice çoğalmış ve bunların yazıya geçirilmesine ihtiyaç duyulmuştur. Din bilginlerinin milâttan sonra I. yüzyıldan itibaren şifahî Tevrat'ı kaleme almaya başlamaları neticesinde milâttan sonra II. yüzyılda *Mişna* ortaya çıkmıştır. Mişna İbrânîce'de "tekrar yoluyla öğretme" anlamına gelen bir kelimedir. İbrânîce kaleme alınan ve Yahuda ha Nasi tarafından tesbit edilen Mişna altı bölümden oluşmuştur: **1.** Tohumlar, **2.** Bayramlar, **3.** Kadınlar, **4.** Zararlar, **5.** Kutsal şeyler, **6.** Temizlik kuralları. Yahuda ha Nasi tarafından derlenen Mişna diğerlerine göre daha muteber sayılmış, Filistin ve Babilonya'daki yahudi okullarında din bilginleri tarafından incelenerek açıklanmıştır. Bu okullarda Mişna üzerine yapılan yorumlara *Talmud* (veya Gemara) denmiştir. Talmud kelimesi İbrânîce'de "tedkik" mânasına gelir. Kudüs Talmudu II. yüzyıldan IV. yüzyılın sonuna kadar Filistin dinî okullarında yapılan Mişna yorumlarını içermektedir. II-V. yüzyıllarda hazırlanan Bâbil Talmudu, içerik, metot ve metin yönünden Kudüs Talmudu'ndan üstündür. Bu bölgedeki yahudilerin daha özgür bir ortamda bulunmaları ve daha iyi bir akademik teşkilâtlanmaya sahip olmaları Bâbil Talmudu'nun bu özelliği kazanmasında etkili olmuştur.

Kur'an-ı Kerîm'de Tevrat kelimesi on sekiz yerde geçer. Bunun yanı sıra bu kutsal kitaptan Tevrat ismi zikredilmeksizin de birçok yerde söz edilir. Tevrat'la ilgili Kur'an âyetlerinde Hz. Mûsâ'ya kitap verildiği (meselâ bk. Bakara 2/53, 87; En'âm 6/91, 154; Hûd 11/110; Mü'minûn 23/49), bu kitabın İsrâiloğulları için hidayet rehberi olduğu (İsrâ 17/2), Tevrat'ın Allah tarafından vahyedilmiş olduğu (Mâide 5/44), yahudilerin ise Allah'ın hükmünü ihtiva eden Tevrat yanlarında dururken Hz. Peygamber'i hakem yapmak istedikleri (Mâide 5/43), Ehl-i kitabın Tevrat'ı ve İncil'i uygulamadıkları (Mâide 5/66, 68), Hz. Îsâ'nın Tevrat'ı doğruladığı (Âl-i İmrân

3/48, 50; Mâide 5/110; Saf 61/6), Hz. Muhammed'in Tevrat'ta müjdelendiği (A'râf 7/157) yahudilerin Tevrat'ı orijinal şekliyle muhafaza etmeyip onu değiştirdikleri (meselâ bk. Bakara 2/75; Nisâ 4/46) bildirilmekte, Tevrat'ın içeriği ile ilgili bilgiler de (meselâ bk. Mâide 5/45; Tevbe 9/111) verilmektedir.

Kur'an-ı Kerîm'in Tevrat'la ilgili âyetlerinden, yahudilerin gerek metni gerek mânayı bozdukları ("tahrîf"; Nisâ 4/46; Mâide 5/41), kelimeleri başka kelimelerle değiştirdikleri ("tebdîl"; Bakara 2/59; A'râf 7/162), bazı bölümleri gizledikleri ("kitmân"; Bakara 2/140, 146), okurken ağızlarını eğip bükerek ("leyy"; Âl-i İmrân 3/78) metni anlaşılmaz veya yanlış anlaşılır hale getirdikleri, yanlışla doğruyu birbirine karıştırdıkları ("lebs"; Bakara 2/42; Âl-i İmrân 3/71) ve kendilerine verilen kitabın bir kısmını unuttukları ("nisyân"; Mâide 5/13; A'râf 7/165) belirtilmektedir. Kur'an-ı Kerîm'in bu konudaki ifadelerinden, yahudilerin yanlış yorumlayarak Tevrat'ın sadece mânasında değişiklik yapmayıp aynı zamanda metnini de değiştirdikleri anlaşılmaktadır. İslâmî kaynaklarda, yahudilerin Tevrat'ın bir kısmını gizlemelerine ve onu yanlış yorumlamalarına dair birçok örnek yer almıştır.

İncil –yukarıda işaret edildiği gibi– sadece hıristiyanlar tarafından kutsal kabul edilen Yeni Ahid'in bir bölümüdür. Hıristiyanlara göre Tanrı ile insanlar arasında yapılan son ahid, Hz. Îsâ vasıtasıyla gerçekleşmiş olduğundan, bu ahdin yazılı belgeleri olan külliyata Yeni Ahid (Ahd-i Cedîd) adı verilmiştir. Bu isim milâttan sonra II. yüzyılın sonlarına doğru kullanılmaya başlanmıştır.

Yeni Ahid'i oluşturan kitapların sayısı, Trente Konsili'nde (8 Nisan 1546) kabul ve ilân edilen şekliyle yirmi yedidir. Bu kitaplar şunlardır: İnciller (dört İncil), Resûllerin İşleri, Pavlus'un (Saint Pavlus/Paul) Mektupları (on dört adet), Genel (Katolik) Mektuplar (yedi adet) ve Yuhanna'nın Vahyi. Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde İncil ve Havâriler şeklinde iki bölüme ayrılan Yeni Ahid günümüzde –Eski Ahid'de olduğu gibi– üç kısma bölünmüştür: **1.** Tarihî kitaplar: Dört İncil ve Resûllerin İşleri, **2.** Tâlimî kitaplar: Pavlus'un Mektupları'yla "Katolik" diye adlandırılan yedi mektup, **3.** Peygamberlik: Yuhanna'nın Vahyi. Bunlardan İnciller, –aşağıda açıklanacağı üzere– Hz. Îsâ'nın hayatı, faaliyetleri ve tebliğini konu edinir. Resûllerin İşleri'nde, Hz. Îsâ'nın semaya çıkı-

şından Pavlus'un Roma'ya seyahati ve oradaki iki yıllık ikametine kadar (m.s. 63-64) geçen dönemin olayları anlatılır. Pavlus'un Mektupları, milâttan sonra 51-67 yılları arasında kaleme alınmış, çeşitli hıristiyan cemaatlere ve bazı kişilere gönderilmiş olup, Yeni Ahid'deki teolojik ve doktriner konular bu mektuplarda yer almaktadır. Hatta İnciller'den sonra Yeni Ahid'in en önemli bölümü Pavlus'un Romalılar'a Mektubu'dur. Diğerlerinden farklı olarak on dördüncü mektupta (İbrânîler'e Mektup) Pavlus'un adı zikredilmez; bu ve başka sebeplerle anılan mektubun Pavlus'a aidiyetiyle ilgili önemli görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Genel (Katolik) Mektuplar, şahıs ve cemaat ayırımı yapmaksızın bütün hıristiyanlara hitap ettiği için bu adı almıştır. Yeni Ahid'in son bölümü olan Vahiy kitabının yazarı kesin olarak bilinmemekle beraber kilise geleneği kitabı İncil yazarı Yuhanna'ya nisbet etmektedir. Günümüz yorumcuları tarafından da benimsenen hâkim kanaate göre 94-96 yılları arasında kaleme alınmıştır. İki temel bölümden meydana gelen bu kitabın ilk bölümü Asya'daki yedi kiliseye hitaben yazılmış mektupları, ikinci bölümü ise özellikle âhir zamanla ilgili belirtilerin sembolik anlatımını içerir. İnciller Yeni Ahid'in hacim itibariyle yarısına yakın bir kısmını oluşturmakla beraber, günümüzde "İncil" adıyla yapılan yayınlar genellikle Yeni Ahid'in tamamını içermektedir.

Hz. Îsâ Ârâmîce konuştuğu halde Yeni Ahid kitaplarının hepsi Grekçe'dir. Sadece Matta İncili'nin ilk şeklinin Ârâmîce olduğu fakat daha sonra kaybolduğu söylenmektedir. Yeni Ahid'i oluşturan kitapların tamamı Grekçe olmak üzere pek çok yazma nüshası vardır ve hiçbiri Yeni Ahid yazarlarına ait değildir. Bugün mevcut olan en eski ve eksiksiz Yeni Ahid yazma nüshaları, milâttan sonra IV. yüzyıl ve daha sonrasına aittir. Bunların hepsi aynı tarihte yazılmış olmayıp yarım asırlık bir süre içinde farklı kişiler tarafından kaleme alınmıştır. Yeni Ahid içinde ilk yazılanlar Pavlus'un mektupları olup milâttan sonra 49-50 yıllarında yazılmaya başlanmıştır. Daha sonra 65-110 yılları arasında İnciller, Resûllerin İşleri ve en son olarak da Yuhanna'ya nisbet edilen yazılar kaleme alınmıştır. Pavlus Hz. Îsâ'yı görmediği ve onu dinlemediği halde Hz. Îsâ'nın hem kişiliği hem de fikirleri hakkında kendi yorumlarını kaleme alıp bunları değişik hıristiyan cemaatlerine göndermiş, böylece Pavlus'un mektupları Yeni Ahid külliyatının ilk yazılı dokümanlarını oluşturmuştur.

I ve II. yüzyıllara ait olan bu farklı türdeki yazılar ilk kilisenin Mesîh olan Îsâ ile ilgili tecrübe, anlayış ve yorumundan ibarettir. Daha birçok mektup ve kitap bulunduğu halde kilise bunları kendi öğretisi için temel kaynak sayıp kutsal yazılar listesini yukarıda belirtilen yirmi yedi metinle dondurmuştur. Şu var ki Yeni Ahid'i meydana getiren kitapların kilise tarafından resmen kabul edilmeleri uzun bir süre içinde olmuştur. Yeni Ahid külliyatıyla ilgili ilk liste (canon) çalışması milâttan sonra 150'lerde Marcion tarafından yapılmış, daha sonra değişik kişi ve konsillerce birçok liste tesbit edilmiş, nihayet Trente Konsili'nde (1546-1564), kutsal yazıların ilham mahsulü olduğundan şüphe edilmemesi gerektiği vurgulanmış; Yeni Ahid'i oluşturan kitaplar bugünkü şekliyle kesinleştirilip resmen kabul ve ilân edilmiştir. Yeni Ahid'i oluşturan yirmi yedi kitap aynı derece muteber sayılmayıp bazıları uzun tartışmalar sonunda listeye alınmıştır. Öte yandan bütün hıristiyanlar tarafından tasvip edilip onaylanan bir listeden mahrum bulunulan sürede bugün kutsal sayılan kitapların yanı sıra apokrif (uydurma) sayılan kitaplar da kullanılmıştır.

Hıristiyanlar Kitâb-ı Mukaddes'i meydana getiren yazıların kutsal ruh tarafından ilham edilmiş bulunduğuna, dolayısıyla bunların tamamının Tanrı sözü olduğuna inanırlar. Bir başka anlatımla bunların yazarı Tanrı olup, kutsal metin yazarları sadece O'nun vasıtalarıdır. İlk dönemlerde kutsal yazıların ilâhî kaynaklı olduğu kesin olarak kabul edildiğinden vahiy veya ilhamın mahiyetini tesbite, kutsal yazıların ilham eseri olduğunu ispata gerek görülmemiştir. Fakat değişik âmillerin etkisiyle papalığın konuyla ilgili kararları belli bir gelişme göstermiş, özellikle XVIII ve XIX. yüzyıllarda kutsal metinlerin ilâhî kaynaklı ve ilham mahsulü oluşu ciddi anlamda tartışılır hale gelmiştir. XX. yüzyılda bazı fundamentalist mezhepler hariç Kitâb-ı Mukaddes'in yanılmaz olduğu inancı genellikle terkedilmiş, kilise ilk dönemlerde benimsediği kutsal metinlerin tamamıyla Tanrı tarafından yazdırıldığı inancını bırakarak bunların kutsal metin yazarları eliyle tertip edildiğini, içerik, dil ve üslûp bakımından bu yazarlara ait olduğunu da kabul etmiştir. Dolayısıyla eski telakkiye göre kutsal yazıların harfi harfine semadan geldiği ve yazarlara dikte edildiği kabul edilmekteyken, günümüzde bu yazıların mânalarının vahyedilmiş olduğu fikri benimsenmektedir. Buna göre mesaj ilâhî, ifade ve üslûp ise yazara aittir.

İncil kelimesinin aslı Yunanca'da "iyi haber, müjde" anlamına gelen *evangelion* (euaggelion, euangelion) kelimesi olup Latince'ye *evangelium*, Fransızca'ya *évangile* olarak geçmiştir. İngilizce'deki karşılığı ise *gospel*dir (eski İngilizce'de *godspel*). Hıristiyanlık'taki vahiy anlayışı İslâmiyet'tekinden farklı olup hıristiyanlar İnciller'in kutsal ruhun ilhamı altında kaleme alındığına inanırlar. Onlara göre Îsâ ilâhî kelâmın bedenleşmiş halidir ve ayrıca ona vahiy yoluyla bir kitap verilmemiştir; vahyin müşahhas şekli olan Îsâ'nın söz ve fiilleri daha sonra kitaplaştırılarak İnciller meydana getirilmiştir. Yine hıristiyan telakkisine göre Yeni Ahid'de İncil, yazılı bir metni değil Mesîh ve havârilerin bildirdiği mesajı ve müjdeyi, şifahî tebliği ifade eder. İncil kelimesi havâriler sonrası dönemde II. yüzyıldan itibaren kilise dilinde, önce havârilerin görgü şahidi oldukları yazıların, Îsâ'nın hayat ve öğretisine dair dinî bilgileri ihtiva eden kitapların içeriğini belirtmek, kurtuluş müjdesini bütünlüğü içinde ifade etmek üzere tekil, daha sonra kitapların kendileri için çoğul olarak kullanılmıştır. İncil kelimesi bazan Yeni Ahid'in diğer yazıları için de kullanılmakla beraber genelde Îsâ'nın hayat ve doktrinini anlatan kanonik ve apokrif yazıların adıdır; günümüzde hem hıristiyan mesajını hem de Mesîh'in hayat ve öğretisini içeren kitapları ifade etmektedir.

Hıristiyan inancına göre Hz. Îsâ İncil'i yazmamış, yazdırmamış, sadece tebliğ etmiş ve havârilerinden de onu tebliğ etmelerini istemiştir. Îsâ ve havâriler döneminde (m.s. 70'e kadar) hıristiyanlar Yahudilik'ten miras aldıkları kutsal yazılar koleksiyonunu kullanmışlardır. Bu dönemde henüz Yeni Ahid söz konusu değildir. Ancak Hz. Îsâ'nın semaya çıkışından belli bir süre sonra hıristiyan cemaatlerin çoğalmasına karşılık onu görüp dinleyenlerin sayısı azalmaya, ayrıca mesîhî krallık beklentisi zayıflamaya, Helenistik ve Gnostik etkiler artmaya başlayınca ona ait sözlerin yazıya aktarılması zaruret haline gelmiş, böylece çeşitli İnciller kaleme alınmıştır. Îsâ'nın semaya çıkışını izleyen kırk yıl boyunca şifahî rivayet ve gelenekler oluşmuş, bunlar vaaz vb. yollarla korunup aktarılmıştır. Muhtemelen bunların bir kısmı bu dönemde yazıya geçirilmiş, İncil yazarları da bu verilerden yola çıkarak İnciller'ini yazmışlardır. Ancak bunları kaleme alırlarken kendilerine aktarılan rivayetlerle yetinmeyip hitap ettikleri cemaatlerin sorunlarını da kendi bakış açılarına göre göz önünde bulundurmuşlardır. Başlangıçta "Havârilerin

Hâtıratı" diye anılan İnciller sadece cemaat için değil bireysel amaçlarla da kaleme alınmıştı ve çok sayıda İncil vardı. Bunlardan sadece dördünün muteber sayılıp diğerlerinin apokrif kabul edilerek reddedilişi milâttan sonra IV. asırda gerçekleşmiştir. O dönemin kilise yetkililerince göz önünde tutulan kriterlere göre sadece Matta, Markos, Luka ve Yuhanna İncilleri muteber sayılmıştır. Kilise bu dört İncil'in Matta, Markos, Luka ve Yuhanna tarafından yazıldığını kabul etmektedir. Bilim çevrelerinde bunların söz konusu İnciller'in gerçek yazarları olduğu hususu tartışmalı olmakla birlikte bilgi kaynağının onlar olduğu kabul edilir. İlk zamanlarda bütün hıristiyan cemaatler bugün muteber sayılan ve ikinci hıristiyan neslin çalışması olan bu dört İncil'in hepsini kullanmıyorlardı. Suriye'deki cemaatler Matta, Yunanistan'dakiler Luka, Roma'dakiler ise Markos İncili'ni kullanıyorlardı. İnciller'in kendilerine nisbet edildiği yazarlara ait orijinal nüshaları yoktur. Bugün elde bulunan en eski tam nüshalar, IV. yüzyıla ait Grekçe Onciale (büyük harfli) nüshalardır.

Dört İncil'den üçü (Matta, Markos, Luka İncilleri) gerek şekil gerek konuları bakımından çok benzerlikler taşıdığı için "sinoptik İnciller" diye de anılırlar. Bunlar arasındaki benzerliği açıklamak üzere değişik teoriler ortaya konmuştur.

Mevcut Kitâb-ı Mukaddes'teki sıralamaya göre ilk İncil olan ve Filistin'de yaşayan Mûsevî dininden gelmiş hıristiyanlar için yazılan Matta İncili sık sık Eski Ahid'e atıfta bulunarak yahudi karakterini muhafaza etmekte, Hz. Îsâ'nın şeriatı (Tevrat) değiştirmek için değil geliştirmek için gönderildiğini vurgulamaktadır. Matta İncili'nin başlangıç kısmında Hz. Îsâ'nın çocukluk ve gençlik yılları, Hz. Yahyâ, Hz. Îsâ'nın çölde şeytan tarafından denenmesi anlatıldıktan sonra, Hz. Îsâ'nın Celîle'deki faaliyetleri, Yahudiye ve Kudüs'teki faaliyetleri, Hz. Îsâ'nın ıstırap çekişi, ölümü ve yeniden dirilişi hakkında bilgi verilir.

Markos İncili, İnciller içinde en kısa ve ifade bakımından en zayıf olanıdır. Hz. Îsâ'nın çocukluk yıllarından hiç söz etmeyip doğrudan Hz. Yahyâ'nın tebliği ve Hz. Îsâ'nın vaftiziyle başlar. Planı bakımından Matta İncili'ne çok yakın olup ana hatları aynıdır.

Luka İncili yahudi asıllı olmayan hıristiyanlar için yazılmıştır. Bu yüzden müşrikleri cezbedecek hikâyeleri en göze çarpacak şekilde sergiler, sadece yahudi kökenli hıristiyanları ilgilendirecek olayları ihmal eder. Luka İncili'nde Hz. Meryem ve Îsâ'nın doğumu hakkında bilgiler vardır. Diğer bölümler Matta ve Markos İncilleri'nin planlarına uygundur.

Yuhanna'ya nisbet edilen İncil, sinoptik adı verilen diğer üç İncil'den farklı olup (bazı tarihî bilgiler içermekle beraber) asıl amacı teolojiktir. Bu İncil'de sinoptik İnciller'deki mesellerin yerine ışık, hayat, irfan, hakikat gibi kavramlarla Hz. Îsâ'nın öğretisinin ilkeleri soyut bir anlatım içinde verilir. Sinoptik İnciller'de merkez kavram "ilâhî hükümranlık" iken Yuhanna İncili'nde "Îsâ'ya iman" vurgulanır. Bu İncil'de mûcizelerden sadece yedisi sırf teolojik bir fikri desteklemek üzere sembolik olarak zikredilir.

Hıristiyanlığın aynı derecede kutsal kabul ettiği ve hepsi Hıristiyanlık akîdesinin oluşumundan sonra yazılmış olan dört İncil'in ortaya çıkardığı pek çok problem vardır. Hz. Îsâ'nın hayatını ve tebligatını anlatan kitapların birden fazla ve çoğu yerde birbiriyle çelişir durumda olması, bu problemlerin başında yer alır.

Kur'an-ı Kerîm'de İncil kelimesi on iki yerde geçer. Kur'an'da İncil daha çok Tevrat'la birlikte zikredilmekte, Hz. Îsâ'nın Tevrat'ı tasdik ettiği, kendisine kitabın, hikmetin, Tevrat'ın ve İncil'in öğretildiği bildirilmektedir (Âl-i İmrân 3/48, 50). Bu da Kur'an'da İncil kelimesiyle sadece bir müjde ve mesajın değil aynı zamanda o müjde ve mesajı içeren kutsal kitabın da kastedildiğini gösterir. Mevcut Yeni Ahid'de de Hz. Îsâ'ya bir İncil verildiğine dair ifadeler bulunmaktadır. Meselâ Markos İncili'nde "Allah'ın İncili" (1/4), Matta İncili'nde (4/23) ve Romalılar'a Mektup'ta (1/10, 16; 15/19) "Mesîh'in İncili" denmektedir. Buna rağmen Hıristiyanlık Hz. Îsâ'ya kitap olarak verilmiş bir İncil'i kabul etmemiş, ilk asırda 100'den fazla olduğu anlaşılan İnciller arasından dördünü kutsal saymış, diğerlerini de apokrif (uydurma) ilân etmiştir. Kur'an'da hıristiyanların İncil'i tahrif ettiklerine dair açık bir ifade bulunmamakla beraber onlar, İncil'in gereklerini yerine getirmedikleri, verilen öğüdün bir kısmını unuttukları ve kitabın bir kısmını gizledikleri belirtilerek kınanmaktadır (bk. Mâide 5/14-15, 66). Dolayısıyla bu ve benzeri delillerden

yola çıkılarak onların da tahrifte bulundukları sonucuna ulaşılmıştır. İslâm âlimlerinin Kur'an'da verilen bilgilerden hareketle İnciller üzerinde yaptıkları incelemeler bu konuya ilişkin bir literatür ortaya çıkarmıştır. Klasik eserlerin yanı sıra günümüzde bu alanda yapılan çalışmalar, anılan İnciller arasında birçok farklılık ve çelişki, hatta aynı İncil içinde tutarsız bilgi ve ifade bulunduğunu, bunların ilâhî bir kitap niteliğinden uzak ve Hz. Îsâ'ya verilen İncil'i temsil edemeyecek durumda olduğunu göstermektedir (Eski Ahid, Yeni Ahid, Tevrat ve İncil hakkında daha fazla bilgi için bk. Hikmet Tanyu, "Ahd-i Cedîd", *DİA*, I, 501-507; Ömer Faruk Harman, "Ahd-i Atîk", *a.g.e.*, I, 494-501; "İncil", *a.g.e.*, XXII, 270-276; a.mlf., "Eski Ahid", *İFAV Ans.*, I, 488-490; "İncil", *a.g.e.*, II, 397-403; "Talmud", *a.g.e.*, IV, 246-247; "Tevrat", *a.g.e.*, IV, 363-367; "Yeni Ahid", *a.g.e.*, IV, 489-493; Mehmet Aydın, "Hıristiyanlık [Kutsal Metinler ve Dinî Literatür]", *DİA*, XVII, 340-345).

5 – 6

اِنَّ اللّٰهَ لَا يَخْفٰى عَلَيْهِ شَيْءٌ فِي الْاَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ ﴿٥﴾
هُوَ الَّذ۪ي يُصَوِّرُكُمْ فِي الْاَرْحَامِ كَيْفَ يَشَاءُۜ
لَا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ الْعَز۪يزُ الْحَك۪يمُ ﴿٦﴾

Meâli

5. Kuşkusuz yerde olsun gökte olsun hiçbir şey Allah'a gizli kalmaz.
6. Sizi rahimlerde dilediği gibi şekillendiren O'dur. Mutlak güç ve hikmet sahibi olan Allah'tan başka ilâh yoktur.

Tefsiri

5-6. Müfessirler bu iki âyeti daha çok 2. âyette geçen "hay" ve "kayyûm" isimlerinin açıklaması olarak düşünmüşler ve buradan çıkan anlamlarla hıristiyan inancında bulunan sakatlıklar arasındaki zıt ilişkiyi dikkate alarak bu âyetlerin Hıristiyanlığın temel akîde esaslarının çürüklüğünü ortaya koymayı hedeflediği kanaatine varmışlardır. Şöyle ki: Evrendeki

hiçbir bilginin yüce Allah'a gizli kalmayacağı belirtilerek önce O'nun "hay" ismine açıklama getirilmiş olmaktadır. Zira böyle bir ilmin varlığı ve bu derece kapsamlı olması, daima diri ve ölümsüz olmakla mümkündür. Diğer taraftan bu açıklama "kayyûm" ismi ile de bağlantılıdır. Çünkü kayyûm, "bütün varlıkları yaratan, denetleyen ve görüp gözeten" anlamına geldiğine göre, bu ismin tecellisi, bütün yaratıkların nitelik ve nicelik bakımından ihtiyaçlarını bilmeye bağlıdır. Evrendeki varlıkları temsilen insanın yaratılışına değinen 6. âyette de Allah Teâlâ'nın yaratma keyfiyetinde kendi dilemesinin esas olduğu vurgulu bir ifade ile belirtilerek kayyûm isminin asıl tecellisi olan her türlü ihtiyacı karşılayabilme gücüne, başka bir anlatımla yüce Allah'ın "mümkinat" çerçevesindeki her şeye kadir olduğuna dikkat çekilmektedir.

Kâinattaki bütün varlıkları ve olayları kapsamak üzere âyette "şey" kelimesi kullanılmıştır. "Yerde ve gökte" ifadesi, varlık ve olayların bulunduğu ve gerçekleştiği tüm mekânları kapsamaktadır. Arz kelimesi "yerküre (dünya)" anlamındadır; sema kelimesi de "yerkürenin dışındaki âlemler"i ifade eden bir cins ismidir; böylece söz konusu iki kelimeyle bütün evren kastedilmiştir. Şu var ki söze dünya ile başlanmak suretiyle uzaklarda bulunan varlık ve olaylara tedricî bir fikrî geçişin sağlanması hedeflenmiştir. Çünkü yeryüzündeki varlık ve olayların çoğuna insanların çoğunluğu muttali olduğu halde yerkürenin uzağındaki varlık ve olaylar hakkında gerek ilgi gerekse bilgi düzeyi daha düşüktür (İbn Âşûr, III, 151).

Bu âyetten çıkan anlamlarla Hıristiyanlığın temel akîde esasları arasındaki zıt ilişkilerin ve bu inançların çürüklüğünün ince bir üslûpla ortaya konmuş olduğu konusundaki yorumları şöyle özetlemek mümkündür (Râzî, VII, 163-165):

Hıristiyanlar Hz. Îsâ'nın Tanrı olduğunu ileri sürerken, biri gözleme diğeri mantıkî muhakemeye dayalı iki tür delil getirirler:

1. Gözleme Dayalı Deliller

a) Hz. Îsâ'nın "ilim" (gayb haberlerini bilme) özelliği. Hıristiyanlar Hz. Îsâ'nın çevresindeki bazı kişilere meselâ "Sen evinde şunu yedin", "Sen evinde şunu yaptın" gibi haberler vermiş olduğunu dikkate alarak onun gaybı bildiğini, dolayısıyla Tanrı olduğunu ileri sürerler.

5. âyette "evrendeki hiçbir varlık ve olayın Allah'ın bilgisi dışında olmadığı" belirtilerek, bir kimsenin gayba dair bazı bilgilere sahip olmasının ona tanrılık vasfını kazandırmayacağına, buna karşılık gayba ait bilgilerin bir kısmını veya tamamını bilmemesinin ise onun ilâh olmadığını kesin bir biçimde ortaya koyduğuna işaret edilmektedir. Gerçekten Hz. Îsâ Allah'ın bildirmesiyle bazı gayb haberleri verebiliyordu. Fakat gayba ait her şeyi bilmiyordu. Nitekim hıristiyanların, Hz. Îsâ'nın "öldürülme endişesini" açıklamış olduğunu ifade etmeleri de onun her şeyi bilmediğini kabul ettiklerini gösterir. Zira her şeyi bilmiş olsaydı, kendini öldürmek isteyenlerin yakalamak üzere yola çıktıklarını, kendisinin eziyet ve acı çekeceğini bilir ve onlar gelmeden kaçardı.

b) Hz. Îsâ'nın "kudret" (diriltme, yaratma ve iyileştirme) özelliği. Hıristiyanlar Hz. Îsâ'nın ölüleri diriltme, körü, alaca (cüzzam) hastalığına tutulmuş kişileri iyileştirme ve çamurdan yaptığı kuşa üfleyip canlı kuş haline getirme şeklindeki mûcizelerinden hareketle onun Tanrı olduğunu ileri sürmüşlerdir (bu mûcizeler için bk. Âl-i İmrân 3/49; Mâide 5/110).

6. âyette "Sizi rahimlerde dilediği gibi şekillendiren O'dur" buyurularak, Tanrı'nın kadir-i mutlak olma özelliğine, dolayısıyla Hz. Îsâ ve diğer insanların –yine Allah'ın dilemesiyle– ortaya koydukları bu hârikulâde olayların tanrılık vasfı için yeterli olmadığına, dilediğini dilediği biçimde yaratabilme gücüne sürekli olarak sahip olmamasının ise Hz. Îsâ'nın Tanrı olmadığını kesin bir şekilde ortaya koyduğuna işaret edilmektedir. Bu yorumu desteklemek üzere, "Şayet Hz. Îsâ'nın dilediğini yaşatma ve dilediğini öldürme gücü olsaydı, hıristiyan inancına göre kendini öldürdüğü kabul edilen kişilerin ölümünü sağlayarak onlara bu fırsatı vermemesi gerekirdi" şeklinde bir açıklama da eklenir.

2. Mantıkî Muhakemeye Dayalı Deliller

a) Hz. Îsâ'nın babası olmadığının müslümanlar tarafından da kabulü. Hıristiyanların Hz. Îsâ'nın beşer cinsinden babası bulunmadığının müslümanlar tarafından kabulünü çarpık bir mantıkla "O halde Tanrı'nın oğludur" şeklinde bir sonuca bağlamalarına karşı âyet-i kerîmede "Sizi rahimlerde dilediği gibi şekillendiren O'dur" buyurularak, Hz. Îsâ'nın annesinin bulunduğunu hıristiyanların da kabul ettiklerine îma ile, diğer insanlar gibi ona da ana rahminde şekil verenin yüce Allah olduğuna dik-

kat çekilmekte ve Cenâb-ı Allah'ın dilediğinde bir insanı babasız olarak da dünyaya getirebileceğine işaret edilmektedir.

b) Hz. Îsâ'nın Kur'an'da "rûhullah" ve "kelimetullah" olarak nitelenmesi. Hıristiyanlar Hz. Muhammed'e "Sen, 'Îsâ Allah'ın ruhu ve kelimesidir' demiyor musun? O halde bu da onun Allah'ın oğlu olduğunu gösterir" demişlerdi. Onların bu istidlâllerini reddetmek üzere müteakip âyetlerde yüce Allah'ın âyetlerinin muhkem ve müteşâbih kısımlarına ayrıldığı hatırlatılmakta ve Hz. Îsâ ile ilgili bu nitelemelerde ilâhî beyana tam bir teslimiyet gösterme yerine kendi akıllarınca çarpık istidlâller yoluyla sapık sonuçlara ulaşmaları kınanmaktadır. Şayet hıristiyanlar Kur'an'daki Hz. Îsâ ile ilgili bu nitelendirmelere gerçekten itibar etmiş olsalardı, yani vardıkları sonucun dayanağı ve hareket noktası olarak Kur'an'ın sesine samimi olarak kulak vermiş bulunsalardı, –kendi tutarlılıkları bakımından– Kur'an-ı Kerîm'in Hz. Îsâ ve tevhid inancıyla ilgili açıklama ve uyarılarını da göz ardı etmemeleri gerekirdi.

Bazı müfessirlere göre bu âyetteki vurgu, natüralistlere reddiye içindir. Çünkü onların nazarında tabiat yaratıcı ve tek hâkim güçtür (İbn Atıyye, I, 400).

Bu konuda önemli tahlillere yer veren Elmalılı Muhammed Hamdi de özetle şu hususlara dikkat çeker (II, 1029-1035):

Yüce Allah fâil-i muhtârdır, yani bütün varlık ve olaylar O'nun iradesine bağlıdır, fakat O hiçbir hâricî zorunluluğa mahkûm değildir. Buna göre:

a) O'nun olayların gerçekleşmesinden öncesine ait ilmi öyle eksiksiz ve kuşatıcıdır ki, hiçbir gizli işin bu kapsamın dışında kalması düşünülemez, dolayısıyla hıristiyan muhitince tevhid görünümü verilerek ortaya atılan teslîs bilmecesi altında saklı şirkin O'nun bilgisi dışında kalabileceği sanılmamalıdır.

b) O'nun hiçbir desteğe ve yardımcıya ihtiyacı olmadığı gibi, esasen evrendekilerin tamamı O'nun kudretinin eseridir. Tabiat, bu kudretin tekerrür eden tekdüze etkileri, tabiat kanunu dışında cereyan eden hârikulâde olaylar da tek düze olmayan etkileridir. Bir başka anlatımla, doğa kanunları o kudrete etki edemez, bilâkis o kudretin hükmü altındadır; "tabiat kanunu" bizâtihî sonuç doğuran gücü (müessir) değil, sonuç meydana getirme yöntemini ifade eder. Nitekim tabiat kanununun temel niteliği "ıttırat" (tek düzelik) olduğu halde, karakter farklılıklarının ve

her bir insana özgü özelliklerin bulunması gerçek illet olan yegâne gücün (ilâhî kudret) tabiata egemen bulunduğunu ve tabiat kanunu çerçevesindeki bütün doğa yasalarının varlıklarını bu güce borçlu olduğunu kesin bir biçimde ortaya koymaktadır. Dolayısıyla bu "şekil veren müessir güç" bakımından ilk maddenin şekillendirilmesi hiçbir dış şarta bağlı değildir ve o güce karşı durabilecek hiçbir güç yoktur. İşte insanlara rahimlerde şekil veren yüce Allah böylesine üstün gücün sahibidir, "hay"dır, "kayyûm"dur.

c) "Musavvir" (şekil verici) olan yüce Allah, yaratma ve şekillendirmede zorunluluk altında olmayıp, yapıp yapmama onun dilemesine bağlıdır. O zorunlu ve gerekli kılabilir, fakat mecbur tutulamaz. Dilediğine irade verir, dilediğine vermez. Rahimlerde insanların muayyen bir biçim kazanması, önceden var olan ve yaratıcı kudretin üzerinde bulunan bir sistemin dayatmasının bir sonucu değil, her olayda sınırsız şekil verme gücüne sahip ve fâil-i muhtâr olan ulu Allah'ın tercih ve iradesinin eseridir. Şayet böyle olmasa, bu zorunluluğun eseri olan biçimlerden onların seçimine bırakılmış işler meydana gelemez, en basit örneği ile bir taş yerinden koparılıp iki ayrı amaç için kullanılamaz, karakter farklılıkları olamaz, fen bilimlerinde karşılıklı iki kanun bulunamaz, modern bilimin "variété" deyimiyle belirttiği çeşitlilik oluşamaz, bir kişinin sperminden hem erkek hem dişi çocuklar meydana gelemez, her şeyde ezelden ebede hiçbir farklılık taşımayan bir tekdüzelik devam eder giderdi. Yine bu takdirde, rahme düşen her sperm mutlaka insan haline gelir, "galatât-ı tabiat" denilen şeyler ve hatta hayat denen olay hiç meydana gelmezdi. İyi düşünülürse anlaşılır ki, galatât-ı tabiat denilen ve evrendeki mükemmel düzenin kusurları gibi gösterilmek istenen durumlar, aslında birer eksiklik değil, doğanın ve ana-babanın "gerçek müessir" (sonucu meydana getiren güç) olmadığını ve yaratanın iradesini gösteren ve O'nun eşsiz sanatının eseri olan birer tanıktırlar.

Özet olarak doğa tam anlamıyla "illet" (varlık sebebi) olmayıp hepsi, yaratanın eseri olan "fıtrat"ın uzantısıdır. Yüce Allah hem "hâlik" hem "bârî" olması itibariyle dilerse yarattıklarına verdiği fıtratı değiştirir. Şu halde veraset (soya çekim) ve tenâsül (üreme) kanunlarının da bu çerçevede değerlendirilmesi gerekir. Unutulmamalıdır ki, müessir-i hakîkînin (sonucu meydana getiren gerçek güç) eserini verişi kendinden bir şeyler eksilten bir üreme değildir; bir "hilkat"tir (yaratma). Bunun için,

sanat sahibinin tanınması onun eserlerinin tasavvuruyla değil, onların ona nisbet edilmesiyle gerçekleşir. Hal böyle iken (hıristiyanların temel inanç esasları arasında yer alan) aslî günah (insanın günahkâr olarak dünyaya gelmesi) telakkisi, insanları rahimlerde dilediği gibi biçimlendirmeye kadir olan Allah'a bunu bağışlamaktan âciz olduğu isnadında bulunmak anlamına gelir ki, Cenab-ı Hakk'ın yüce kudretine saygısızlık ve ilâhî kayyûmiyetini inkâr demektir. Öte yandan O'nun şanına yakışan, eziyetsiz affetmektir; aslî günah anlayışı buna da aykırıdır (insanın yaratılışı ve ana karnında geçirdiği dönemler hakkında bk. Hac 22/5; Mü'minûn 23/12-14; Zümer 39/6; insana şekil verilmesi hakkında bk. A'râf 7/11; Gāfir 40/64; Tegābün 64/3; İnfitâr 82/8; Allah'ın "musavvir" [şekil veren] ismi için bk. Haşr 59/24).

7

هُوَ الَّذِي أَنزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُّحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ
الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ
زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ
وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ
آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِّنْ عِندِ رَبِّنَا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ ٧

Meâli

7. Sana kitabı indiren O'dur. Onun (Kur'an) bir kısım âyetleri muhkemdir, ki bunlar kitabın esasıdır; diğerleri ise müteşâbihtir. Kalplerinde eğrilik bulunanlar, fitne çıkarmak ve onu (kişisel arzularına göre) te'vil etmek için ondaki müteşâbihlerin peşine düşerler. Halbuki onun te'vi-

lini ancak Allah bilir; bir de ilimde yüksek pâyeye erişenler. Derler ki: Ona inandık, hepsi rabbimiz katındandır. (Bu inceliği) yalnız aklıselim sahipleri düşünüp anlar.

Tefsiri

7. Kitabın âyetleri "muhkem olanlar" ve "müteşâbih olanlar" şeklinde iki kısma ayrılmakta ve muhkem olanlar hakkında "ümmü'l-kitâb" (kitabın esası, temeli) dendiği halde müteşâbih olanlar için herhangi bir nitelendirme yapılmaksızın kötü niyetle bunların peşine düşenler kınanmaktadır. Daha sonra müteşâbihatın te'vilinin (hangi anlama yorumlanabileceğinin) sadece Allah tarafından bilindiği yahut Allah'ın bilmesi yanında, ilimde yüksek mertebeye erişmiş kişiler tarafından da bilinebileceği şeklinde iki farklı tefsire imkân veren bir ifade yer almaktadır.

Bu âyeti yorumlayan İslâm bilginleri âyette geçen "kitap" kelimesiyle Kur'an'ın kastedildiği hususunda fikir birliği içindedirler (İbn Atıyye, I, 400; Süleyman Ateş'in bu konudaki farklı görüşüne aşağıda değinilecektir).

Muhkem sözlükte "engellenmiş, dış etkilere karşı korunmuş, güvenilir, sağlam, bozulamaz" gibi anlamlara gelir. *Müteşâbih* ise sözlükte "aralarında birbirinden ayırt edilemeyecek ve zihin karıştıracak derecede benzerlik bulunan iki şey" demektir.

Muhkem ve müteşâbihin terim anlamları ve bu âyette hangi mânada kullanıldıkları hakkında âlimler arasında fikir birliği bulunmamaktadır. Şevkânî yedi tanıma yer verip bunları eleştirir ve kendi tercihini şöyle belirtir: Muhkem, "ister kendi başına ister başka ifadeler dikkate alındığında mânası ve delâleti açık seçik anlaşılan"; müteşâbih ise, "gerek kendi başına gerekse başka ifadeler dikkate alındığında mânası ve delâleti açık seçik anlaşılmayan"dır (I, 348-349). Bu sebeple Râzî her ekolün kendi görüşüne uygun âyetleri muhkem, karşı görüşe uygun olanları ise müteşâbih olarak niteleme gayreti içinde olduğuna dikkat çeker (VII, 169). Aşağıda açıklanacağı üzere, âyetin son kısmında yer alan müteşâbihatın anlamının kimler tarafından bilindiğine ilişkin ifadenin tefsiri, bu iki kelimenin buradaki terim anlamlarının belirlenmesinde temel etkeni oluşturmaktadır.

Esasen Kur'an-ı Kerîm'de bu yüce kitabın bütün âyetlerinin muhkem kılındığını (Hûd 11/1), yine onun müteşâbih olduğunu (Zümer 39/23) belirten ifadeler de bulunmaktadır. Fakat buralardaki "ihkâm" (muhkem kılma) ve "müteşâbih" kelimelerinin bu âyet-i kerîmedeki anlamlarıyla kullanılmadığı açıktır. Genel kabul gören anlayışa göre Kur'an'ın bütününü kapsayan "muhkem" nitelemesiyle, onun dil özellikleri ve anlam derinliği açısından başka sözlerden üstün olduğuna ve benzerinin ortaya konamayacağına dikkat çekilmektedir. Bütününü kapsayan "müteşâbih" nitelemesiyle de üslûbundaki çeşitliliğe rağmen bir kısmının diğer kısmına tercihini imkânsız kılan bir güzelliğe sahip olduğuna, bıkılmadan tekrar tekrar okunduğuna, her bir âyetinin iman sahiplerinin gönüllerinde ayrı bir heyecan ve mânevî haz uyandırdığına ve aynı kaynaktan geldiğini gösteren bir tutarlılık taşıdığına işaret edilmektedir. Elmalılı Hûd sûresinin 1. âyetinde kitabın "âyetleri sağlam kılınmış" (uhkimet âyâtuhû) şeklinde nitelenmesinden ve müteşâbihatın da sonuç itibariyle onun bir parçası olmasından hareketle, buradaki hikmetli üslûpla, bütünüyle düşünüldüğünde kitabın tamamının muhkem olduğuna işaret edildiğini belirtir. Daha sonra ise "bu hikmete aykırı olarak müteşâbihat ümmü'l-kitâb farzedilir de muhkematın müteşâbihatla te'viline gidilirse o zaman da hepsinin müteşâbih olacağını ve Zümer sûresinin 23. âyeti hükmünün tezahür edeceğini ifade eder (II, 1036-1037). Kanaatimize göre bu âyetle Hûd sûresinin 1. âyeti arasında böyle bir bağ kurulabilse bile Zümer sûresinin 23. âyetiyle müellifin düşündüğü bağı kurmak isabetli olmaz. Çünkü burada hikmete muhalif, yanlış bir yöntem izlenmesinden bahsetmekte, gönderme yaptığı âyette ise, —yukarıda belirtildiği üzere— Kur'an'a yürekten inanmış kişilerden ve bu kitabın onların gönüllerinde uyandırdığı mânevî haz ve heyecandan söz edilmektedir. Zümer sûresinin 23. âyetinin tefsirinde görüleceği üzere o bağlamda kitabın "müteşâbih" olarak nitelenmesi onun kendi içinde uyumlu ve çelişkilerden uzak olduğunu anlatmaktadır. Nitekim müellif de Hûd sûresinin 1. âyetiyle Zümer sûresinin 23. âyetini karşılaştırırken "... Bu cihetle 'uhkimet âyâtühû' ve 'kitâben müteşâbihen' mütekabil değil birbirinin izahıdır" demektedir (II, 1037).

Bu âyet-i kerîmede muhkem ve müteşâbihle neyin kastedildiği hususunda tefsirlerde yer alan başlıca görüşleri şöyle özetlemek mümkündür:

a) Muhkem âyetler Allah'ın birliğine yürekten inanma, ana-babaya iyi davranma, kötülüklerden kaçınma vb. bütün ilâhî dinlerde ortak olan hükümleri içerenlerdir. Müteşâbih âyetler ise bazı sûrelerin başındaki harfler (hurûf-ı mukattaa) gibi mânası açıklanmamış âyetlerdir. Bu görüş İbn Abbas'tan nakledilmiştir (İbn Abbas'tan yapılan başka bir rivayette muhkem "helâller ve haramlar" şeklinde belirtilmiştir).

b) Nâsih (başka âyetleri yürürlükten kaldıran) âyetler muhkem, mensuh (yürürlükten kaldırılmış) âyetler müteşâbihtir. Bu görüş İbn Abbas'tan ve Abdullah b. Mes'ûd'dan nakledilmiştir.

c) İçeriği hakkında bilgi sahibi olmanın mümkün olduğu âyetler muhkem, kıyametin ne zaman kopacağı gibi mahiyeti bilinemeyecek konular içeren âyetler müteşâbihtir.

d) Verdiği bilgiyle ilgili delil açıksa bu âyet veya o bilgiyle ilgili kısım muhkem, şayet delili açık olmayıp derinlemesine düşünme ve incelemeyi gerektiriyorsa müteşâbihtir. Meselâ Zuhruf sûresinin 11. âyetinde baş kısım muhkem, son kısım müteşâbihtir.

e) Anlam bakımından benzeşen âyetler müteşâbih diğerleri muhkemdir.

f) Mükerrer lafızlar içeren âyetler müteşâbih diğerleri muhkemdir.

g) Kıssalar (öncekilerin başından geçen olaylar) ve meseller (muhakeme yapıp sonuç çıkarmaya yönlendiren örnekler) içeren âyetler müteşâbih diğerleri muhkemdir.

İbn Atıyye İbn Abbas'tan ve İbn Mes'ûd'dan bu konuda yapılan nakiller hakkında "kanaatimce bunlar örnek vermek üzere yapılmış açıklamalardır" der (İbn Atıyye, I, 400).

İbn Âşûr tümevarım metoduyla Kur'an-ı Kerîm'de on türlü müteşâbih tesbit ettiğini belirtip bunların mertebelerini gösterdikten sonra şu hususların müteşâbih kapsamında olmadağını ifade eder: **a)** Bizim bilgisine ulaşamayacağımız hususlar; "De ki: Ruh rabbimin emrindendir" (İsrâ 17/85) âyetindeki gibi. **b)** Vaktinin bilinemeyeceği açıkça ifade edilen hususlar; "De ki: Onun (kıyamet) hakkındaki bilgi sadece rabbimin katındadır... Sizi ansızın yakalayacaktır!" (A'râf 7/187) âyetindeki gibi. **c)** Aynı konuda farklı anlamlar taşıyan fakat deliller arasındaki çelişkileri giderme kurallarına göre birbiriyle bağdaştırılabilecek ifadeler (III, 158-160).

İslâm bilginlerinin çoğunluğu "muhkem"le mânası açık ifadelerin kastedildiği noktasında birleşmekle beraber, "müteşâbih" hakkında başlıca iki gruba ayrılmışlardır: Bir gruba göre bu, "mânası ancak yüce Allah tarafından bilinebilecek ifadeler"dir; Allah bunlarla neyi kastettiyse onların gerçek olduğuna inanmak gerekir. Diğer grup ise bunun, "mânası kapalı ifadeler" olduğu kanaatindedir. Sonuncu anlayışa göre ilmî ehliyet ve dirayet sahibi kişiler için müteşâbih âyetleri veya bir kısmını anlamak ve yorumlamak mümkündür. Diğer âyet ve bilgilerin yardımıyla, özellikle ilimdeki gelişmeyle zaman içinde bunların mânası çözülebilecektir. Bu görüş ayrılığına paralel olarak, âyetin sonundaki "ve'r-râsihûne..." ifadesinin başında yer alan "ve" (vav) harfi ikinci anlayışı benimseyenlerce bağlaç olarak kabul edilmiş ve şu anlam verilmiştir: "... Halbuki onun te'vilini ancak Allah ve ilimde yüksek pâyeye erişenler bilir." Birinci anlayışa göre ise buradaki vav yeni bir cümlenin başladığını göstermektedir ve âyetin anlamı şöyledir: "... Halbuki onun te'vilini ancak Allah bilir. İlimde yüksek pâyeye erişenler ise: Ona inandık, hepsi rabbimizin katındandır, derler." Kaynaklarda genellikle, birinci anlayışın sahipleri "selef" (sahâbe ve tâbiîn bilginleri) veya "mütekaddimîn" (ilk dönem bilginleri), ikinci anlayışa sahip olanlar "halef" veya "müteahhirîn" (ilk dönemden sonra gelen bilginler) şeklinde anılır. Bununla birlikte ikinci görüş bazı sahâbe ve tâbiîn âlimlerinden de nakledilmektedir (meselâ bk. Râzî, VII, 176). Yine bunlardan hangisinin çoğunluğun görüşü olduğu hususunda müfessirlerin farklı kanaatlere sahip oldukları görülmektedir.

Kur'an-ı Kerîm'de gerçek anlamını ancak Allah'ın bildiği veya mânasını sadece ilimde yüksek mertebelere erişmiş kişilere lutfettiği âyetlerin (müteşâbihat) bulunmasına birçok açıklama getirilmiştir. Bunların belli başlılarını şöyle özetlemek mümkündür:

Kur'an-ı Kerîm'in kıyamete kadar yürürlükte kalmak üzere gönderilmiş olması sebebiyle, müteakip bütün zamanlar için uygun sonuçların ve değişik anlamların çıkarılmasına kapı aralayan ifadelere sahip olması tabiidir. Yine her dönemin ihtiyaçlarına cevap verebilecek kudretli bilginlerin yetişebilmesi zor ifadelerden amaçları bulup çıkarabilme melekesini haiz kişilerin yetişmesine, bu da araştırma ve incelemeye yönelten motivasyonun bulunmasına bağlıdır. Şayet dinin bütün bildirimleri kolay bir üslûpla ve tek düze ifadeler içinde gelmiş olsaydı herkes önlerindeki

hazır malzemeyle yetinme alışkanlığı kazanır, ilerleme ve gelişme mümkün olmazdı.

Kur'an-ı Kerîm'in bir taraftan çağrı, öğüt, öğreti ve hüküm kaynağı özelliklerini bünyesinde toplaması, diğer taraftan da bütün zamanlara meydan okuyan bir mûcize olması, zengin anlamlarla yüklü değişik üslûplardan oluşan bir ifade örgüsünü gerekli kılmıştır. Aynı şekilde, Kur'an-ı Kerîm'in temas ettiği metafizik, psikoloji, felsefe, hukuk ve medeniyet tarihi gibi ilimler kapsamına giren konular, derinlemesine düşünmeyi ve ifade inceliğini gerektirir. Basit bir dilin dar kalıpları içinde bu ilimlerin perdesini aralamak ve yeni ufuklar açmak mümkün değildir.

İnsanoğlu bilim ve medeniyette ne kadar ileriye giderse gitsin hep yeni şeyler bilmek ve öğrenmek ihtiyacı duyar. Bu ihtiyacı karşılarken bilinmeyen bir âlemin varlığını sezinlemesi, marifet yolunda ilerlerken ve ilimde yeni mertebelere ulaşırken önündeki meçhullerin tükenmediğini farketmesi, bir taraftan onu bu araştırmaları sürdürmesi için kamçılayacak, bir taraftan da ilimde ne kadar ileri giderse gitsin "her bilenin üstünde bir bilen olduğu"nu (Yûsuf 12/76) ve yüce Allah'ın ilminin sonsuzluğunu yürekten kabullenme erdemine ulaştıracaktır. Esasen insanın ilim ve irfan basamaklarında yükselmesini sağlayan öğrenme melekesinin gelişmesi de bilinenlerden hareketle bilinmeyenleri sezmek ve bu meçhuller hakkında ulaşılan sonuçların sağlamasını yine bilinenlere göre yapmak suretiyle gerçekleşir. Öğrencinin bilgi düzeyi yükselip öğrenme melekesi güçlendikçe öğretmen aşama aşama yeni meçhulleri önce ona sezdirip sonra çözdürür. Dolayısıyla meçhulü sezmek, onu bilme ve öğrenmenin ön şartı konumundadır. Yüce Allah kullarına önce kendi varlığını diğerlerinden ayırt ettiren muhkem bir bilgi sağlayıp sonra müteşâbih halde bulunan meçhulleri sezdirir ve kademe kademe bunları muhkeme dönüştürür. Bir başka anlatımla müteşâbihlerin bu özelliği görecelidir. Gerçekte ve sözün sahibi bakımından bunların anlamında hiçbir kuşku ve tereddüt bulunmayıp muhataba nisbetle kapalılık taşıyan ifadelerdir.

Mümin kişi Kur'an'ın çelişkiler içermediğine yürekten inanır. Zaten Kur'an-ı Kerîm de bu kitabın Allah'tan başkası tarafından gönderilmiş olması ihtimalini ortadan kaldıran çelişmezlik deliline bizzat işaret etmiştir: "Kur'an'ı inceleyip düşünmüyorlar mı? Eğer Allah'tan başka

birinden gelmiş olsaydı onda birçok tutarsızlık ve çelişki bulurlardı!" (Nisâ 4/82). İşte Kur'an'da zâhir (ilk anda hatıra gelen) anlamları açısından birbirleriyle uyumlu olmayan ifadelerle karşılaşan bir mümin bunların aynı kaynaktan geldiğini dikkate alarak ve müteşâbihleri muhkemlere arzederek görünürdeki çelişkinin gerçek olmadığını ortaya çıkaracak fikrî bir çalışma yapar, böylece inancı daha bir güçlenir ve gönlü huzurla dolar.

Bu sûrenin 3. âyetinde Kur'an-ı Kerîm için belirtilen "önceki ilâhî kitapları tasdik" özelliğinin pratik sonucu, Tevrat ve İncil'deki ifadelerin Kur'an'a aykırı olmayanlarının müslümanlar tarafından da kabulü olduğu gibi, Kur'an'dan ve hadislerden çıkarılan mânaların da makbul olması, Kur'an'ın esasını oluşturan muhkemata ters düşmemesiyle mümkündür. Bu sağlama yapılırken, muhkemlerin bütünü "ümmü'l-kitâb" (kitabın esası, temeli) olarak dikkate alınacaktır. Nitekim âyet-i kerîmede de "Onlar (muhkemler) kitabın esasıdır" buyurularak muhkemlerin topluca bu temeli oluşturduklarına işaret edilmiştir.

İnsanoğlu akıl ve deney yoluyla pozitif bilimler alanında ne kadar ilerlerse ilerlesin daima vahyin yol göstericiliğine muhtaçtır. Vahiy aklı dondurmayı değil işletmeyi telkin ettiğine göre vahiyle bildirilenlerin anlaşılmasında farklılıklar olması kaçınılmazdır. Fakat fikir dünyasındaki bu geniş açılımın hiçbir değer tanımayan bir boyut kazanması vahyin bu yol göstericiliğini anlamsız kılar. Muhkematın önemi bu noktada daha açık bir biçimde hissedilir.

Mahiyetini insan havsalasının kaldıramayacağı konularla (meselâ yüce Allah'ın sıfatları) ilgili müteşâbih âyetler ve insanlar tarafından bilinmesi dünyadaki nizamı altüst edebilecek konularla (meselâ kıyametin ne zaman kopacağı) ilgili müteşâbih âyetler, bir yönden Allah'ın kullarına rahmeti, bir yönden de insanoğlu için birer imtihan vesilesidir (bk. İbn Atıyye, I, 400-401; Zemahşerî, I, 174-175; Râzî, VII, 169-179; İbn Âşûr, III, 154-169; Elmalılı, II, 1035-1045).

Kur'an-ı Kerîm'in anlaşılması, dolayısıyla İslâm düşüncesi ve medeniyetinin oluşumuyla bu âyet-i kerîme arasında önemli bir bağ bulunduğu düşünülebilir. Zira âyetin Kur'an-ı Kerîm âyetlerini muhkem ve müteşâbih şeklinde iki temel gruba ayırıp bu konuda bir kriter vermeme-

si, müteşâbih olanların anlamlarını bilmenin kullar için mümkün olup olmadığı hususunu yoruma açık bırakması ve mümkün olduğu ihtimalini de ilimde derinleşmiş olma şartıyla sınırlamış olması, bir taraftan düşünce hürriyeti diğer taraftan da yüce kudrete teslimiyet konusunda geniş ufuklar açmaktadır. Bizâtihî Kur'an-ı Kerîm, kendisinin hem mânası açık hem mânası kapalı âyetlerden oluştuğunu ifade etmek suretiyle, önce muhatabını hangilerinin muhkem, hangilerinin müteşâbih olduğunu belirlemek üzere düşünmeye yöneltmekte, fakat bu konudaki tercih hangi yönde daha ileriye götürülürse götürülsün, hem tamamını müteşâbih sayma noktasına vardıracak yaklaşımı hem de hiçbir konuda farklı anlamlara müsaade etmeme noktasına varan yaklaşımı geçersiz kılan bir açıklama yapmış olmaktadır. İnançlı bir insan ne kadar araştırma ruhuna sahip olursa olsun kendisini, tâbi olduğu dinin kaynağındaki tahditlerle sınırlı sayar. Nitekim Ortaçağ Avrupası'nda kilisenin fikri hapseden ve hapisle uslanmazsa idam eden tahditlerinin sonuçları ortadadır. Şayet Kur'an, bu konuda –tevhid gibi temel inanış konuları dışında– düşünme özgürlüğünü kısıtlayan kesin sınırlar getirmiş olsaydı herhalde müslümanlar, İslâm'ın ilk devirlerinde gerçekleştirdikleri, felsefe ve bilimler tarihi içinde göz kamaştırıcı bir yer tutan atılım ve gelişmeyi başaramazlardı. Bununla birlikte Kur'an, Allah'ın şerîkinin (ortağı) bulunup bulunmadığı gibi bir konunun da tartışılabilirlik düzeyinde bırakılmasını, dolayısıyla din adamları ve onlardan destek alan yahut onlara destek veren bir kesim tarafından menfaat aracı olarak telakki edilmesini de onaylamamıştır.

Düşünce için engin ufuklar açan âyetin teslimiyet konusunda getirdiği asgari sınır muhkemliğinde tereddüt olmayan hususlardır. Bunun yanı sıra müteşâbih kabul edilen hususlarda da yukarıda açıklandığı üzere âyetin bir yorumuna göre teslimiyet tavrı övülmüştür. Diğer bir yoruma göre ise müteşâbih sayılanların gerçek anlamlarını bilen yüce Allah olmakla beraber, O'nun sonsuz ilim ve kudretine içtenlikle teslim olma erdemine erişmiş, objektif yaklaşımlara sahip ve alanında derinleşmiş bilim adamları da bunların veya bir kısmının bilgisine erişebilirler.

Kınanan tutum ise kötü niyetle, zihinleri karıştırmak için yola koyulmak, te'vili amaç haline getirmek yani ana hükümleri göz ardı edip hep müteşâbihata uymak, canının istediği mânalara Kur'an'ı alet etmektir.

Esasen bizâtihî Kur'an-ı Kerîm'in bu konuda kesin bir kıstas koyaması, bir zamanda veya bir kısım bilginlerce müteşâbih gibi düşünülen ifadelerin başka bir zamanda veya başka bilginler tarafından muhkem olarak telakki edilebilmesini ya da bunun aksinin meydana gelmesini tabii kılmaktadır. Fakat müteşâbihlerin mânasını bilebilmek için ilimde belirli pâyeye erişmiş olmak şart olduğuna göre, herhangi bir âyetin müteşâbihattan olduğuna hükmetmek için bu şart öncelikle gereklidir. Dolayısıyla fikir hürriyetinin anarşi derecesine ulaşması halinde bilimin hakemliği söz konusudur. Bu konuda görüşüne değer verilecek bilim adamları için âyette kullanılan ifade "râsihûn fî'l-ilm" şeklindedir. Bu, derinlemesine bilgi ve basiret sahibi anlamındadır. Ayrıca bu kişilerin âyette anılan ve övülen özelliği samimi bir iman sahibi olmaları ve hepsinin Allah katından olduğuna yürekten inanmış bulunmalarıdır. İşte bir taraftan çok çeşitli düşünce ve yorumlara açık geniş bir alan bırakılırken, bir taraftan da anılan özelliklerde ilim temsilcilerinin bulunmasının istenmesi, İslâm toplumlarını her dönemde, sapkın yorumları ve zihinleri örselemekten başka amacı olmayan fikirleri ayıklayan bir bilim kadrosu oluşturma görevi ile karşı karşıya getirmektedir. Bu, topluma yüklenmiş bir görev olduğu için "kifâî vecîbe"lerdendir. Bu görevi ifa edebilecek nitelik ve nicelikte bir kadronun yetiştirilmesiyle bütün toplum vebalden kurtulur, aksi halde tüm toplum sorumlu olur.

Bu konuda dikkat çeken bir nokta da, müslümanların yorum metodolojisi konusunda çok önemli bir imkâna sahip olmuş bulunmalarıdır. Gerçekten müslümanlar kutsal kitapları olan Kur'an-ı Kerîm'in sübûtu (dinin tebliğcisi Hz. Muhammed'in bildirdiği şekle uygunluğu) konusunda herhangi bir kuşku ve sorunları olmadığı için bu kitapta yer alan her kelimenin ve üslûbun söz sahibi yüce Allah tarafından özellikle seçilmiş olduğu esasından hareket edebilmişlerdir. Bu, müslümanlardan başka hiçbir dinin mensuplarına nasip olmamış bir özelliktir. Kitâb-ı Mukaddes üzerinde asırlardır büyük emek sarfeden bilim çevrelerinin, özellikle yahudi ve hıristiyan din adamlarının Tanrı sözü olmadığını kendilerinin de kabul ettikleri veya bu özelliği ve çelişkiler içerdiği bilimsel olarak ispat edilmiş dinî metinleri yorumlama uğruna çok büyük maddî ve mânevî imkânlar tahsis etmiş olmaları dinlerine olan bağlılığı gös-

terme açısından takdire şayan bir tutum olmakla birlikte, bu muhitlerde önce Kur'an'ın otantikliğini test etme imkânını veren eleştirel oryantalizm çalışmalarının gerçekleştirilmiş olması, daha sonra da Kur'an'ı anlamaya yönelik ciddi araştırmalara ağırlık verilmeye başlanması, bir başka anlatımla sübûtundan emin olunan dinî metinlere emek verme özleminin açığa vurulması ve İslâm muhitiyle diyalog ihtiyacının bilimsel düzeyde hissedilir olması, bu hususu kanıtlayan bir delildir. Bir taraftan Hıristiyanlığın tevhid esasına aykırı yaklaşımlarını mahkûm etme diğer taraftan da bu çevrenin bilginlerini diyaloga davet etme başlıca konuları arasında olan bu sûrenin başlarında bu âyet-i kerîmenin yer almış olması da bu açıdan dikkat çekicidir. Hıristiyan ilâhiyatı alanında son dönemlerde yapılan bazı araştırmaların ve girişimlerin, daha önceleri olduğu gibi Kur'an-ı Kerîm'de Hz. Îsâ ile ilgili olarak yer alan ifadeleri çarpıtarak anlamaya çalışmak yerine, kendini sorgulayan bir sürece yönelmesi bu çevrelerin de artık müteşâbihat peşinde koşmak yerine bunları muhkematın ışığında kavrama yolunu tercih edeceğine işaret sayılabilir.

Müteşâbihat İslâm bilginleri tarafından: **1.** Lafız yönünden müteşâbih, **2.** Mâna yönünden müteşâbih, **3.** Her iki yönden müteşâbih (meselâ bk. Elmalılı, II, 1039-1040) şeklinde ayırımlara tâbi tutulduğu gibi; fıkıh usulü ilminde lafızlar açıklık ve kapalılık bakımından incelenirken muhkem ve müteşâbih terimleri üzerinde özel olarak durulmuştur (meselâ bk. Fethi Düreynî, *el-Menâhic el-usûliyye fi'l-ictihâd bi'r-re'y fi'l-fıkh el-İslâmî*, s.154-161). Öte yandan, İslâm bilginleri müteşâbih âyetlerle ilgili özel eserler kaleme almışlar ve bu konuda geniş bir literatür oluşmuştur.

Bazı yazarlara göre bu âyette geçen "kitap"tan maksat Kur'an-ı Kerîm değildir. Bu görüşün sahibi olan Süleyman Ateş'in konuyla ilgili bazı ifadeleri şöyledir: "Şimdi Medine devrinin 9. yılında hıristiyan heyetiyle Hz. Peygamber arasında geçen tartışmalar üzerine indiği rivayet edilen bu âyetlerde zikredilen "el-kitab" ile Kur'an'ın değil, Kur'an'ın kaynağı olan ana kitabın, yani Tevrat ve İncil'in de esasının kastedildiği açıktır. İşte hıristiyanlara ve daha genel deyimiyle kitap ehliyle tartışma üzerine inen bu âyetlerde hıristiyanların kutsal kitabına işaret ediliyor, o kitabın muhkem âyetleri yanında müteşâbih (çeşitli anlamlara çekilebilecek tarzda birbirine benzer) âyetlerinin de bulunduğu... anlatılıyor" (II, 14);

"Burada âyetlerinin müteşâbih olduğu bildirilen kitap Kur'an değil, ondan önceki kutsal kitaptır" (II, 15); "Fakat tefsirine çalıştığımız bu âyetteki müteşâbih (yani birbirine benzediği için çeşitli anlamlara gelebilecek) âyetlerden maksat, Kur'an'ın âyetleri değil, Kitâb-ı Mukaddes'in müteşâbih âyetleridir" (II, 15); "Bundan dolayı bu âyette sözü edilen müteşâbih âyetler, Kur'an'la ilgili değil, Kur'an'dan önceki kutsal kitapla ilgilidir" (II, 16); "Tabii bu sözümüzle biz... bu 7. âyetteki muhkem ve müteşâbihle Kur'an'dan önceki kutsal kitabın âyetlerinin kastedildiğini anlatmak istiyoruz" (II, 16-17). Yazarın bu ifadelerinde, âyet-i kerîmedeki "kitap" kelimesi için birbirini tutmayan şu açıklamaları yaptığı görülmektedir: **1.** "Kur'an'ın kaynağı olan ana kitap, yani Tevrat ve İncil'in de esası", **2.** "Hıristiyanların kutsal kitabı", **3.** "Kur'an'dan önceki kutsal kitap", **4.** "Kitâb-ı Mukaddes."

Konuyla ilgili diğer açıklamalarından yazarı, kapsamı belirlenememiş açıklamalara yönlendiren temel etkenin, İslâm bilginlerinin üzerinde fikir birliği ettikleri mânanın kabulü halinde Hz. Peygamber'in ashabının Kur'an-ı Kerîm'in diliyle kınanmış sayılacağı endişesi olduğu anlaşılmaktadır. Zira yazar iddiasını izah ederken "Bu müteşâbih âyetleri yorumlamaya kalkanların –hâşâ– Hz. Peygamber'in sahâbîlerinin olmadığı"nı belirtmekte (II, 15, 16), bu hususu desteklemek için de "Çünkü Hz. Peygamber devrinde hiç kimse Kur'an'ı, kendi istediği biçimde yorumlamaya cesaret edemeyeceği gibi henüz onların kültür düzeyleri de böyle yorumlara elverişli değildi" (II, 15) şeklinde bir açıklama yapmaktadır. Öte yandan yazar, âyet-i kerîmede geçen "ilimde râsih (derinleşmiş) âlimlerin kitap ehli âlimler olduğunu" iddia etmekte (II, 15, 16), bunu teyit için de "Kur'an-ı Kerîm'de 'ûtü'l-ilm, ehlü'z-zikr, er-râsihûne fi'l-ilm' kendilerine bilgi verilenler, zikir ehli, ilimde derinleşmiş olanlar tabirleri, hep kitap ehli âlimleri hakkında kullanılmıştır. Bu âyette 'ilimde râsih olanlar' tabiriyle de onlar kastedilmiştir" (II, 16) demektedir. Oysa Kur'an-ı Kerîm'de "er-râsihûn fi'l-ilm" ifadesi bu âyetin dışında sadece bir yerde (Nisâ 4/162) geçmekte fakat buradaki gibi genel şekliyle değil, "er-râsihûne fi'l-ilmi minhüm" (onlardan ilimde derinleşmiş olanlar) şeklinde, yani Ehl-i kitaba gönderme yapan bir zamirle mâna sınırlandırılarak kullanılmaktadır. Yazarın buradaki kul-

lanımdan hareketle bir genelleme yapıp yukarıdaki sonuca ulaşması isabetli görünmemektedir. Kaldı ki, bu zorlanmış yorumuyla yazar, gerek bu âyette gerekse Nisâ sûresindeki âyette derin bilgi basiret sahibi âlimler anlamında kullanılan ve övgü içeren "râsihûn fi'l-ilm" ifadesini mânası dışına taşırmakta, ayrıca meâlindeki tercihi ile çelişen bir tefsir yapmış olmaktadır. Zira tefsirde böylesine yerdiği kişiler hakkında meâlde şu ifadeyi kullanmaktadır: "İlimde ileri gidenler, 'Ona inandık, hepsi rabbimiz katındandır' derler" (II, 12).

Diğer yandan yazarın konuya ilişkin ifadelerinde şu çelişkiler de dikkat çekmektedir: **1.** Yazar âyet-i kerîme için şöyle bir meâl vermektedir: "Kitabı sana O indirdi. O'nun bazı âyetleri muhkemdir... diğerleri de müteşâbihtir" (II, 12). Açıktır ki âyet-i kerîmede "sana" denirken Hz. Muhammed'e hitap edilmektedir ve yazarın da bu konudaki fikri farklı değildir. Hz. Muhammed'e indirilen kitabın Kur'an olduğu ise bellidir. "Kitap" kelimesinin hemen ardından gelen "minhü" ifadesindeki zamirin bu kitaba değil de başka bir kitaba delâlet ettiğini söyleyebilmek için ikna edici delil getirilmesi gerekir. Yazar bunun delilini açıklamayı tefsir kısmına bırakmış olsa bile tefsiri ve meâli arasında çelişki bulunmaması için "O'nun bazı âyetleri..." derken "O" zamiriyle neyin kastedildiğine dair parantez içinde bir açıklama koyması uygun olurdu. **2.** Yazar "Fakat müteşâbih hakkında en doğru görüş, İbn Kesîr'in dediği gibi mânası kapalı olan âyetlerdir" derken (II, 12) kendisi "âyet" kelimesiyle hıristiyanların ve / veya yahudilerin kutsal kitaplarının âyetlerini kastetmiş olsa bile, İbn Kesîr'in bunu kastettiğini söylemek mümkün değildir. **3**. Yazar, Râgıb el-İsfahânî'nin müteşâbih taksimine ve (Resûlullah'ın Hz. Ali ve İbn Abbas için yaptığı duadan da delil getirerek) bir kısım müteşâbihleri ileri gitmiş bilginlerin bilebileceğine dair ifadesine yer verdikten sonra "Şüphesiz Râgıb'ın bu fikri daha isabetlidir" diyerek kendi tercihini ortaya koymakta (II, 13), dolayısıyla buradaki "müteşâbihat"la Kur'an'daki müteşâbihlerin kastedildiğini kabul etmektedir.

Şu hususa dikkat edilmelidir ki, bu eleştiriler âyet-i kerîmede Ehl-i kitap âlimlerinin tevhid inancına aykırı fikirleri için Kur'an'daki bazı ifadelerden destek arama gayreti içine girdiklerine de işaret bulunduğunu kabul etmeme anlamında değildir. Burada Ateş'e katılmanın mümkün

görünmediği husus, "kitap"la Kur'an'dan başka kutsal kitapların, "ilimde derinleşmiş kişiler" ifadesiyle münhasıran Ehl-i kitap âlimlerinin kastedilmiş olduğu iddiasıdır (Ehl-i kitap âlimlerinin bu istidlâlleri hakkında 5 ve 6. âyetlerin tefsiri esnasında bilgi verilmiştir. Bunlardan başka Necran heyetindeki hıristiyanların Kur'an-ı Kerîm'de Allah'ın kendisinden söz ederken –"biz hükmettik" gibi– çoğul fiil kullanılmasından hareketle çarpık bir yorum yaptıkları olayına da tefsir kaynaklarında yer verilir). Bir de yazarın, kitap kelimesine Kur'an-ı Kerîm anlamı verildiğinde bundan sahâbe-i kirâmın –âyette tasvir edildiği şekilde– müteşâbihlerin peşinde koşmakta oldukları gibi bir mâna çıkacağını düşünüp bu yersiz endişeye binaen, Hz. Âişe'den nakledilen ve Buhârî dahil muteber hadis kitaplarında yer alan şu hadisi –başka bir delile dayanmaksızın ve bir çırpıda– uydurma hadisler arasına katıvermesinin (II, 12, 15) bilimsel bir yaklaşım olmadığı kanaatindeyiz: "Resûlullah 'huvellezî enzele aleyke'l-kitâbe...' âyetini okuyup şöyle buyurdu: Kur'an'ın müteşâbihinin ardına düşenleri görürseniz bilin ki Allah'ın kitabında kastettiği kişiler onlardır; onlardan sakının" (Buhârî, "Tefsiru sûreti Âl-i İmrân", 1; Ebû Dâvûd, "Sünnet", 2). Oysa burada gerek Resûlullah'ın hayatında müşriklerin ve münafıkların yaptıkları gerekse kıyamete kadar kalplerinde kötü niyet taşıyanların yapacakları çarpık yorumların kastedildiğini dikkate almak yeterli olur, ayrıca sahâbe ile ilgili zorlanmış bir yoruma gerek kalmazdı.

Âyet-i kerîmede yer alan ve sözlükte "kitabın anası" anlamına gelen "ümmü'l-kitâb" tamlaması Kur'an-ı Kerîm'de üç yerde geçmektedir. Üm kelimesinin sözlük anlamları ve ifadenin akışı dikkate alınarak bu âyette ümmü'l-kitâb tamlamasına "kitabın aslı, esası, temeli" gibi mânalar verilmiştir. Şevkânî bu kapsamdaki ifadelerin Kur'an'a aykırı düşen mânaların tesbitinde başvuru kaynağı olma özelliğine işaret eder (I, 349). Diğer iki yerde geçen ümmü'l-kitâb tabiri ise özel bir anlama sahiptir (bk. Ra'd 13/39; Zuhruf 43/4).

Âyetin "kalplerinde eğrilik bulunanlar" diye çevrilen kısmında geçen *zeyğ* kelimesi sözlükte "eğilme, eğilim gösterme, eğrilme, amaçtan sapma, kayma" gibi anlamlara gelir. Kur'an-ı Kerîm'de bu kökten türetilmiş fiiller, –çoğul şekliyle– "kalp" ve –hem tekil hem çoğul şekliyle– " basar" (görme duyusu ve basiret) kelimelerine bağlı olarak altı yerde (Âl-i İmrân

3/8; Tevbe 9/117; Ahzâb 33/10; Sâd 38/63; Necm 53/17; Saf 61/5) ve "emrimizden" cümlesinin yüklemi olarak da bir yerde (Sebe' 34/12) kullanılmıştır (kalp konusunda bilgi için bk. Bakara 2/74; A'râf 7/179).

Fitne sözlükte "bir şeye aşırı düşkün olma" anlamına gelir; bu mânadan hareketle kelimeye daha birçok anlam verilmiştir. Kur'an-ı Kerîm'de otuz dört yerde (değişik türevleriyle altmış yerde) geçen bu kelime, gerek Kur'an ve hadislerde gerekse İslâmî ilimlerin değişik dallarında kaleme alınan eserlerde zengin içerikli bir kavram olarak kullanılmıştır (bk. Bakara 2/191-192). Bu âyette, kargaşa çıkarma, başkalarını saptırmaya çalışma, bazı sapkın fikirleri insanlara şirin gösterip onlara bağlanmalarını sağlama anlamlarında kullanıldığı genellikle kabul edilir.

Te'vîl sözlükte "döndürmek, çevirmek, varacağı yere vardırmak, aslî durumuna döndürmek, eksiltmek, sonuç, âkıbet, ceza" gibi anlamlara gelir. Söz hakkında kullanıldığında onu varacağı mânaya, kendisiyle amaçlanan anlama ulaştırmak, yani yorumlamak kastedilir. Kurân-ı Kerim'de te'vil kelimesi on beş âyette on yedi defa geçmekte ve buradaki mânasının ("sözü açıklama" anlamı) yanı sıra, "sonuç" (meselâ Nisâ 4/59), "rüya tabir etme" (bk. Yûsuf 12/36-37), "olayın iç yüzünü haber verme" (bk. Kehf 18/78, 82) gibi mânalarda kullanılmaktadır. Te'vil ve tefsir terimlerinin içeriği konusunda görüş birliği yoktur. Bazı bilginler her ikisini aynı mânada kullanırken, bazıları tefsiri kesin delile dayalı açıklama, te'vili ise muhtemel anlamlardan birini tercih etme mânasında kullanmışlardır. Bir izaha göre de tefsir daha çok lafızlarda, te'vil ise mânalarda söz konusudur. İslâmî ilimler terminolojisinde te'vil bir nassı, özellikle Kur'an'daki bir ifadeyi, ikna edici bir delile dayanarak zâhir (ilk anlaşılan) mânasının dışında muhtemel mânalardan birine çekmek demektir. M. Reşîd Rızâ, Kur'an'ın hiçbir yerinde te'vil kelimesinin sonradan oluşan bu terim anlamıyla kullanılmadığına ve bu âyetteki te'vilin anılan terim anlamıyla izahının Bâtıniyye ve onun kollarına mensup kişilerin sapkın yorumlarına kapı aralama tehlikesine dikkat çeker (III, 172 vd.; ayrıca bk. "Tefsire Giriş" bölümünün "II. Tefsir, A) Tefsir ve Te'vilin Tanımları" başlığı).

Bu âyet-i kerîmede te'vil kelimesi iki defa geçmekte ve bunların farklı anlamlarda kullanıldığı anlaşılmaktadır. Çünkü birincisi kötü niyetli (kalplerinde eğrilik bulunan), kargaşa meydana getirmek (fitne çıkarmak)

isteyen, kişisel düşüncelerini ve arzularını kutsal kitabı vasıta kılarak seslendirmeyi planlayan ("te'vili amaç haline getiren", yani te'vil ihtimal ve ihtiyacı olsun olmasın kafasına belli yorumlara ulaşmayı baştan yerleştirmiş olan) kişiler hakkında kullanılmıştır. İkincisi ise bir kısım Kur'anî ifadelerin gerçekte ne anlam taşıdığını ve (ilim sahiplerini bu cümleye dahil kabul eden yoruma göre) bunların –eğip bükmeden– hangi mânalara vardırılabileceğini belirtmek içindir.

Yukarıda açıklanan okunuş şekillerine göre "illallah"ta durulursa "te'vilini bilme" ifadesi için, müteşâbihatın künhüne vâkıf olma yani gerçek anlamını kuşatıcı biçimde ve derinlemesine bilme veya bütünüyle bilme anlamı tercih edilmiş olur. "Ve'r-râsihûn"daki vav harfi bağlaç kabul edilirse, "te'vilini bilme" yüce Allah açısından aynı anlamda olmakla beraber, ilim sahipleri bakımından sınırlı bir ilim söz konusu olur. Zira Allah'ın sıfatları ve ilmiyle ilgili Kur'an ifadeleri hiç kimsenin bilgisinin O'nun ilmiyle kıyaslanamayacağını gösterdiği gibi, âyette ilim sahiplerinin ulaştıkları sonuca kesin gözüyle bakmayıp mutlak doğrunun "Allah katındaki" olduğunu belirtmeleri ve imanı (vahiyle bildirilen) aklın ve muhakemenin üstünde, ona yol gösteren bir ışık olarak kabul etmeleri övülmektedir. İbn Atıyye de, bu tür kullanımın (olumsuz yükleme sahip bir cümlede istisna edatından sonra gelen öğeye bağlaçla atıf yapılması halinde fiilin tam anlamıyla bu öğe hakkında düşünülmesine karşılık, atfedilen açısından sınırlı bir mânanın kastedilmesi) Arap dili kurallarına uygun olduğunu belirtir (I, 403). Bu sebeple meâlinde "Halbuki onun te'vilini ancak Allah ve ilimde yüksek pâyeye erişenler bilir" denmeyip, "Halbuki onun te'vilini ancak Allah bilir; bir de ilimde yüksek pâyeye erişenler. Derler ki:..." şeklinde bir ifadeyle bu incelik bir ölçüde yansıtılmaya çalışılmıştır.

Âyet-i kerîmede yerilen birinci anlamdaki te'vil, ilâhî dinlerin tevhid inancını yerleştirme ve insanlığa mutluluk yollarını gösterme hedefini baltalamak isteyenler için güçlü bir silâh olmuştur. Çünkü bu sapkın yorumlar dinin öğretilerine karşı çıkma değil aksine dinî metinlere bağlanarak ve dine sarılma maskesi altında yapıldığı için, geniş kitleleri etkileyebilmiş ve peşinden sürükleyebilmiştir. Bir kısım yahudi ve hıristiyan din adamları kendi kutsal kitaplarına tevhid inancını zedeleyen unsurları bu yolla sokuşturdukları gibi, Kur'an'daki bazı ifadeleri eğip büküp yüce Allah'ın çocuk sahibi olduğu mânasını çıkarmaya, Hz. Muhammed'in

ümmeti için ömür biçmeye, kıyamet için tarih belirlemeye kalkışmışlardır. Bu eğilim çok geçmeden İslâm muhitine de sıçramış ve İslâm tarihinde bir taraftan çok acı olayların yaşanmasına bir taraftan da müslümanların geri kalmasına sebebiyet veren sapkın fikir ve inanç cereyanları oluşmuştur. Elmalılı Muhammed Hamdi'nin bu yolu tutanlarla ilgili şu sözleri bu konuya dair önemli bir kesit vermektedir: "Bunlar ya kişisel düşünce ve arzularından başka bir hakikat tanımazlar veya din deyince gerçekle ilgisi olmayan bir oyuncak düşünürler. Din meselesinin mutlak olarak hakka tâbi olmak demek olduğunu bilmek istemezler; bu hususta muhkem yolu belirlemeye yanaşmazlar ve onları uygulamaktan hoşlanmazlar da, sürekli olarak ruhları kuşku ve kuruntulara sürüklemek için yalnız hayalî şeyler, rumuzlar (simge) bilmeceler ve müteşâbihat içinde kişisel düşünce ve arzularını tatmin yolları ararlar, müteşâbihatı şüpheye alet etmek için onları muhkemata tercih ederler. Yine birtakım inkârcılar vardır ki dinin hiç anlaşılmaz ve anlaşılınca hükmü kalmaz bâtınî bir sır olduğu iddiasıyla bütün muhkemleri müteşâbihlere döndürmeye çalışırlar. Her şeyi kuşku perdesi altına almak, hep acayip ve garâyip şeylerden bahsetmek, en iyi bilinen hakikatleri efsane gibi göstermek isterler" (sadeleştirilmiştir) (II, 1043-1044).

Makasıdü'ş-şerîa (dinin amaçları) konusuna özel bir önem verilmesi gereğini sık sık vurgulayan Şâtıbî, *el-Muvâfakāt* adlı seçkin eserinde, dinî metinlerin anlaşılması konusunda İslâm muhitinde ortaya çıkan başlıca eğilimlere işaret ederken, nasların zâhirinde bir tutamak bırakmayacak ölçüde bâtına (gizli mânalar) yönelenlerin şâriin (Allah Teâlâ) maksadını araştırma görüntüsü vermekle beraber asıl amaçlarının dini tamamen yok etmek olduğuna dikkat çeker ve bu eğilimin temsilcilerinin Bâtınîler olduğunu belirtir (*el-Muvâfakāt fî usûli'ş-şerî'a*, II, 391-393).

"İlimde yüksek pâyeye erişenler" diye çevrilen "er-râsihûn fi'l-ilm" ifadesinde geçen "râsih" kelimesi, rüsûh masdarından türetilmiş bir isim-fiildir. Rüsûhun sözlük anlamı "yerinde sabit kalmak"tır. Bu kelimenin sözlük anlamı ve âyet-i kerîmedeki bağlamı dikkate alınarak "er-râsihûn fi'l-ilm" ifadesi, Allah'ın zât ve sıfatlarını kesin delillere dayalı olarak bilen, O'nun katından gelen bilgiler hakkında en küçük kuşku duy-

mayan, köklü ve derinlemesine bilgi sahibi, kaypak davranmayan âlimler şeklinde açıklanır.

8 – 9

رَبَّنَا لَا تُزِغْ قُلُوبَنَا بَعْدَ اِذْ هَدَيْتَنَا وَهَبْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ
رَحْمَةًۚ اِنَّكَ اَنْتَ الْوَهَّابُ ﴿٨﴾ رَبَّنَا اِنَّكَ جَامِعُ النَّاسِ لِيَوْمٍ
لَا رَيْبَ ف۪يهِۜ اِنَّ اللّٰهَ لَا يُخْلِفُ الْم۪يعَادَ ﴿٩﴾

Meâli

8. Rabbimiz! Bizi doğru yola eriştirdikten sonra kalplerimizi eğriltme, bize tarafından bir rahmet bağışla. Hiç kuşku yok, lutfu en bol olan yalnız sensin. **9.** Rabbimiz! Muhakkak sen insanları geleceğinde asla şüphe olmayan bir günde toplayacaksın. Şüphesiz Allah sözünden dönmez

Tefsiri

8-9. Önceki âyette Allah tarafından bildirilenlere inanma konusunda mutlak bir teslimiyet tavrı gösteren müminler övüldükten sonra burada onların içtenlikle yakarışlarına değinilmekte ve hidayete erişebilmenin de hidayette kalmanın da Allah'ın lutfuyla olduğuna inanmak gerektiğine işaret edilmektedir. Bazı müfessirlere göre yüce Allah önceki âyette iki zıt tutuma temas ettikten sonra burada hak yol üzere kalabilmek için müminlerin nasıl dua etmeleri gerektiğini öğretmektedir.

İmana da küfre de yönelmeye elverişli olan kalbin bunlardan birine yönelişi bunu meydana getiren bir sebep ve iradeye bağlıdır. Ehl-i sünnet'e göre, dünya hayatında bir sınav içinde bulunan kulun cüz'î iradesini hangi yönde kullandığı onun sorumluluğu açısından önem taşımakla beraber, sonuçları yaratan küllî iradenin yüce Allah'a ait olduğu unutulmamalıdır. Şayet bu noktada ilâhî lutuf göz önüne alınmayıp kulun her

sonucu kendi iradesiyle meydana getirebileceği kabul edilirse kulluğun ve Allah'a yalvarmanın anlamı kalmaz, her insan hidayeti kendisinin güvence altına alabileceği bir pâye olarak görmeye başlar. Bu sebeple âyet-i kerîmede hidayetin yüce Allah'tan geldiğine dikkat çekilmektedir. Nitekim Hz. Peygamber'in, "Ey kalplere yön veren Allahım! Kalbimi senin dinin üzere sabit kıl!" şeklinde dua ettiği ve ardından bu âyeti (8. âyet) okuduğu rivayet edilmiştir (Tirmizî, "Kader", 7, "Daavât", 89, 124; İbn Mâce, "Duâ", 2). Yine âyetten anlaşıldığına göre gerçek mânada kulluk, sadece (meselâ bir iş ilişkisinde olduğu gibi) Allah'ın buyruklarını yapıp yasaklarından kaçınmaktan yani şeklî bir görevden ibaret olmayıp kişinin her an Allah'ın lutfuna muhtaç bulunduğunun bilincinde olması ve vazifelerini bu bilinç içinde yerine getirmesidir.

10 – 11

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَنْ تُغْنِيَ عَنْهُمْ أَمْوَالُهُمْ وَلَا أَوْلَادُهُمْ
مِنَ اللَّهِ شَيْئًا ۖ وَأُولَٰئِكَ هُمْ وَقُودُ النَّارِ ﴿١٠﴾ كَدَأْبِ آلِ
فِرْعَوْنَ ۙ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ ۚ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا فَأَخَذَهُمُ اللَّهُ
بِذُنُوبِهِمْ ۗ وَاللَّهُ شَدِيدُ الْعِقَابِ ﴿١١﴾

Meâli

10. İnkâr edenlerin malları da evlâtları da Allah katında onlara hiçbir yarar sağlamayacaktır. İşte onlar cehennemin yakıtıdırlar. **11.** Firavun hânedanının ve daha öncekilerinin durumu gibi; onlar bizim âyetlerimizi yalanladılar, Allah da günahları yüzünden onları yakalayıverdi. Allah'ın cezası çok şiddetlidir.

Tefsiri

10. Önceki âyetlerde müminlerin dua ve yakarışlarına değinilmiş, burada da inkâr edenlerin durumu ve karşılaşacakları azabın ne kadar şiddetli olacağı açıklanmıştır.

"İnkâr edenler" ifadesi hakkında değişik açıklamalar yapılmış ve bununla, sûrenin nüzûl sebebine değinilirken zikri geçen Necran heyetinin kastedildiği de ileri sürülmüştür (Şevkânî, I, 356). Siyer kaynaklarında bu heyetin üyesi Ebû Hârise'nin kardeşine şöyle dediği nakledilir: Ben kesinlikle biliyorum ki o (Hz. Muhammed) gerçekten Allah'ın peygamberidir. Fakat bunu açıklarsam Bizans yetkilileri bana verdikleri mal ve mevkii geri alırlar (bk. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, II, 223). Âyetin inişine vesile olan bir olay bulunsa bile, mal ve evlâtlarının inkârcıları âhiret azabından kurtaramayacağı anlamının genel olduğu kuşkusuzdur.

Burada psikolojik tahlile dayalı bir uyarının bulunduğu görülmektedir. Şöyle ki: Mal ve çocuklar, insanoğlunun daraldığında destek almak için genellikle başvurduğu dayanaklar olup bunlar insandaki güvence arama arzusunu ve fikrini temsil etmektedir. Sigorta ve sosyal güvenlik kurumlarının oluşturulması ve bununla da yetinmeyip reasürans (sigortanın sigorta edilmesi) usulüne başvurulması, şirketlerde ve bütçelerde ihtiyat akçesi (yedek fon) ayrılması, borç ilişkilerinde kişisel veya malî teminat (kefalet veya –değişik şekilleriyle– rehin) istenmesi, yargılama hukukunda üst mahkeme denetiminin, hatta insan hakları ihlâlleri karşısında milletlerarası düzeyde organların devreye sokulması, elektrikle çalışan sistemlerde otomatik şarteller konması, bilgisayar teknolojisiyle yapılan çalışmalarda o ana kadar ortaya konan emeğin zayi olmasını engelleyecek yöntemler geliştirilmesi gibi çağdaş olanları da dahil olmak üzere alınan önlemler hep insanoğlunun ya sahip olduğu imkânları ve değerleri koruma veya karşılaşabileceği tehlikeleri yahut zararlarını önleme veya azaltma uğruna değil midir? Burada ve yakın içerikteki birçok âyette (meselâ bk. En'âm 6/94; Kehf 18/46; Meryem 19/80; Şuarâ 26/89), dünya hayatında kişiye güvence sağlayabilen hiçbir yolun kıyamet gününde bir yarar sağlayamayacağı, herkesin tek başına yaptıklarının hesabını vermek durumunda kalacağı, sadece iman dolu bir kalp ve sâlih amellerle Allah'ın huzuruna gelmiş olmanın bir değer ifade edeceği belirtilmiştir.

Âyet-i kerîme, inkârcıların karşılaşacakları cezanın ağırlığını da ince bir üslûpla tasvir etmektedir. Zira cezalandırma kişinin eziyet görmesini

sağlamaktan ibaret değildir. Gerçekte en ağır ceza, bir taraftan kişinin yararlanageldiği imkânlardan yoksun bırakılması, diğer taraftan da acılara mâruz bırakılmasıdır. İşte âyette inkârcıların hem dünya hayatındaki mutluluklarını âhirete taşıyamayacakları hem de çok çetin bir azaba çarptırılacakları belirtilerek uğrayacakları cezanın ağırlık derecesi ortaya konmuş olmaktadır. Azabın şiddeti ise, onların "yanacakları" şeklinde değil "cehennem ateşinin yakıtını teşkil edecekleri" şeklinde ifade edilerek açıklanmıştır (Râzî, VII, 184-185).

Küfür ve *kâfir* kavramlarının geniş anlamı esas alınırsa âyetteki "inkâr edenler" ifadesiyle gerek müşriklerin gerekse Ehl-i kitap'tan olan inkârcıların kastedildiği söylenebilir. Bununla birlikte bazı müfessirlere göre Kur'an'daki genel kullanım ışığında bu ifadeden maksat müşriklerdir. Diğer bir yoruma göre ise, müteakip âyette Firavun'un durumu örnek gösterildiğine göre burada yahudi olan Kurayza ve Nadîr kabileleriyle hıristiyan Necranlılar kastedilmiş olmalıdır. Çünkü Araplar nezdinde Âd ve Semûd kavimlerinin haberleri, yahudi ve hıristiyan muhitinde ise Firavun'un başına gelenler daha yaygın olarak bilinmekteydi. Bu yorumu destekleyen diğer bir delil de, hıristiyanların bazı telakkilerinin yanlışlığını ortaya koymanın bu sûrenin başlıca hedeflerinden birini teşkil etmesidir (İbn Âşûr, III, 172).

Âyetin "... Allah katında onlara hiçbir yarar sağlamayacaktır" şeklinde tercüme edilen kısmına "... Allah'ın azabına karşı hiçbir yarar sağlamayacaktır" anlamı da verilmiştir.

11. Bu âyette Firavun hânedanı ve onlardan önceki inkârcılarla 10. âyette belirtilen (Kur'an'ın muhatabı olan) inkârcılar arasında kurulan benzerlik ilişkisinin hangi açıdan olduğu hususunda farklı yorumlar yapılmıştır. Âyette geçen *de'b* kelimesinin "çaba sarfetme, devamlılık, âdet, durum" gibi anlamlarının bulunması bu yorumlarda etkili olmuştur. Buna göre her iki gruptaki inkârcıların: **a)** Peygamberleri yalanlamada çok büyük çaba harcadıkları, **b)** bu tavır ve tutumda farklılık göstermedikleri, **c)** mal ve evlâtlarının Allah'ın azabına karşı kendilerini koruyamayacağı, **d)** cehennemde sürekli kalacakları ve cehennem ateşine yakıt olacakları, **e)** Allah tarafından aynı muameleye tâbi tutulacakları, f) dünyada da birtakım benzer cezalara çarptırılacakları şeklinde anlamlar verilmiştir (Râzî, VII, 185-

187; Şevkânî, I, 356-357). Söz konusu kelimenin sözlük mânası ve cümle yapısı içindeki yerinden hareketle verilen bu farklı anlamların özü ve ortak noktası şudur: Kur'an'ın muhatabı olan inkârcılar, Firavun ve yandaşlarıyla örneklendirilen önceki inkârcıların durumlarından ders çıkarmalı ve kendi âkıbetlerinin de onlarınkine benzer olacağına dikkat etmelidirler.

12 – 13

قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا سَتُغْلَبُونَ وَتُحْشَرُونَ إِلَى جَهَنَّمَ وَبِئْسَ الْمِهَادُ
﴿١٢﴾ قَدْ كَانَ لَكُمْ آيَةٌ فِي فِئَتَيْنِ الْتَقَتَا فِئَةٌ تُقَاتِلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ
وَأُخْرَى كَافِرَةٌ يَرَوْنَهُمْ مِثْلَيْهِمْ رَأْيَ الْعَيْنِ وَاللَّهُ يُؤَيِّدُ بِنَصْرِهِ
مَنْ يَشَاءُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً لِأُولِي الْأَبْصَارِ ﴿١٣﴾

Meâli

12. (Resûlüm!) İnkâr edenlere de ki: Yakında mağlûp olacaksınız ve cehenneme sürükleneceksiniz. Orası ne kötü bir kalacak yerdir!
13. (Bedir'de) karşı karşıya gelen şu iki grupta sizin için büyük bir ibret vardır: Biri Allah yolunda çarpışan bir grup, diğeri ise gözleriyle bunları kendilerinin iki misli imiş gibi gören kâfir grup. Allah dilediğini yardımıyla destekler. Elbette bunda basiret sahipleri için büyük bir ibret vardır.

Tefsiri

12. Âyet-i kerîmenin gerek Mekke müşrikleri gerekse Medine'deki yahudiler hakkında indiğine dair rivayetler bulunmaktadır.

Müşriklerle ilgili rivayetlerden birine göre, bu âyet inince Hz. Peygamber Bedir Savaşı günü müşriklere mağlûp olacaklarını ve âhirette cehenneme sevkedileceklerini bildirmiştir. Diğer bir rivayete göre Bedir Savaşı'nı takiben Ebû Süfyân'ın bir topluluk oluşturması üzerine bu âyet indirilmiştir (Hâzin, I, 464). Müteakip âyette tasvir edilen olayı (Bedir Savaşı) bizzat müşahede edenlerin Mekke müşrikleri olduğu ve "teravnehüm" (onları görüyordunuz) şeklindeki kıraat dikkate alınınca, burada kendilerine hitap edilen kâfirlerin de onlar olduğu anlaşılmaktadır (İbn Âşûr, III, 175).

Âyetin Medine'deki yahudiler hakkında inmiş olduğunu gösteren rivayetlerden birine göre Bedir Savaşı'ndan sonra Benî Kaynuka yahudileri ahitlerini bozup ileri geri konuşmaya ve kıskançlıklarını dışa vurmaya başladılar. Bunun üzerine Hz. Peygamber onları toplayıp Kureyş'in başına gelenlerin kendilerinin başına gelmeden müslüman olmalarını önerdi. Onlar, "Ey Muhammed! Savaş bilmeyen bir grup Kureyşli'yi öldürmüş olman seni aldatmasın. Bizimle karşı karşıya gelirsen savaşmanın nasıl olduğunu görürsün" şeklinde karşılık verdiler. Bunun üzerine bu âyet indi (Ebû Dâvûd, "Harâc", 22; Elmalılı, VII, 4860). Bu konudaki diğer bir rivayete göre Bedir Savaşı'nda müslümanların muzaffer olduğunu gören yahudiler, "Bu Hz. Mûsâ'nın Tevrat'ta bize haber verdiği ümmî peygamberin ta kendisi" dediler. Bazıları ise bu konuda aceleci davranılmamasını önerdi. Uhud'daki başarısızlık üzerine de "Demek ki bu o değilmiş" deyip müslüman olmaya yanaşmadılar. Kâ'b b. Eşref kumandasında altmış süvari Hz. Peygamber'le aralarındaki antlaşmayı bozup müşriklerle iş birliği yapmak üzere Mekke'ye hareket etti. Bunun üzerine yüce Allah bu âyeti indirdi (Taberî, III, 191-192; Râzî, VII, 187). Öte yandan âyetin, kim oldukları bildirilmeyen muayyen bir kâfirler grubu hakkında indirildiği de rivayet edilmiştir (Râzî, VII, 188).

Bir görüşe göre de, burada Hz. Muhammed'den çağdaşı olan bütün inkârcılara bu hakikati vurgulu biçimde duyurması istenmektedir (İbn Atıyye, I, 406).

"Yakında mağlûp olacaksınız" ifadesi yakın gelecekte karşılaşılacak bir olayı haber vermekte ve Kur'an-ı Kerîm'in mûcizevî özelliklerinden birini ortaya koymaktadır. Nitekim kısa bir süre sonra İslâm mesajının yayılmasına karşı direnen inkârcılar kesin bir yenilgiye uğramışlar, bun-

lardan Mekke müşrikleri ancak Mekke'nin fethine kadar mukavemetlerini sürdürebilmişler, Medine'deki yahudi kabileleri ise müslümanlarla yaptıkları antlaşmaları ihlâl durumlarına göre değişik muamelelere tâbi tutulmuşlar ve Resûlullah'ın dünya hayatına veda etmesinden önce bu kabilelerin Medine ve çevresindeki etkili konumları son bulmuştur. Kur'an'da yer alan ve karşılaşılacak başka bir mağlûbiyet haberi Bizanslılar hakkındadır (bk. Rûm 30/1-3).

Âyette dünya hayatında tevhid inancına karşı tavır göstermede birleşen inkârcıların âhirette de cehenneme sürülme ve hep birlikte çok çetin azaplarla dolu bir ortamı paylaşma noktasında birleşecekleri bildirilmiş olmaktadır.

13. Tefsir kaynaklarında bu âyette geçen "iki grup"tan maksadın Bedir Savaşı'nda karşı karşıya gelen müslümanlarla Mekke müşrikleri olduğu belirtilir. Hatta Râzî müfessirlerin bu yorum üzerinde görüş birliği içinde olduklarını yazmaktadır (VII, 189). Bununla birlikte müfessirler, karşı tarafı kendilerinin iki katı olarak görenlerin gerek müslüman gerekse müşrik taraf olabileceği yönünde izahlar yapmışlardır. Yine, "iki kat"tan maksadın ne olduğu hususunda farklı açıklamalar yapılmıştır. Öte yandan "onları görüyorlardı" anlamına gelen "yeravnehüm" cümlesinin "onları görüyordunuz" demek olan "teravnehüm" şeklindeki okunuşunu dikkate alan müfessirler, burada hitap edilenlerin müşrikler veya müşriklerle birlikte yahudiler olabileceğini belirtmişlerdir.

Bu husustaki bilgilerin ve tartışmaların Bedir Savaşı hakkında daha geniş tasvirler içeren Enfâl sûresindeki âyetlerle bağlantısı bulunduğundan bu konunun Enfâl sûresinin ilgili âyetleriyle birlikte değerlendirilmesi gerekir (bk. Enfâl 8/5-12, 41-44). Burada şu kadarını belirtmekte yarar görüyoruz: Müfessirler bu âyette "gören" tarafın müşrikler, "görülen" tarafın müminler olduğu, yani müşriklerin müminleri olduklarının iki katı veya kendi sayılarının iki misli gördükleri yorumunu daha kuvvetli bulmakta ve Enfâl sûresinin 44. âyetindeki "az gösterme" ifadesini de savaşın aşamalarına göre açıklayıp iki âyet arasında çelişki bulunmadığına dikkat çekmektedirler (meselâ İbn Atıyye, I, 407; Râzî, VII, 191; Şevkânî, I, 357-358). Buna karşılık âyette işaret edilen olayın, Bakara sûresinde anlatılan Tâlût ve Câlût olayı olduğu da ileri sürülmüştür. Fakat bu görü-

şün sahibi olan Süleyman Ateş, bu hususta yeterli ve ikna edici açıklama getirmemekte, kanaatini sırf "görenler"i müminler ve "görülenler"i kâfirler şeklinde anlayan bazı müfessirlerin bu yorumuna yönelttiği bir eleştiriye dayandırmaktadır. Bu tutumun ise kendisinin "yeravnehüm" cümlesi ve bunun "teravnehüm" şeklindeki okunuşu hakkında yaptığı açıklamalarla bağdaşmadığı görülmektedir (bk. II, 20-21).

Âyet-i kerîmede bu olayda insanlar için bir "âyet" (delil, mûcize) bulunduğu vurgulanmış ve sonunda bundan ibret alınması ve dersler çıkarılması gerektiği belirtilmiştir. Müfessirler bu ifadeyle dikkatlerin hangi hususlara çekilmek istendiği hakkında değişik izahlar yapmışlardır. Bu açıklamaların başlıcaları şunlardır:

a) Maddî şartlar tamamen müşriklerin lehine olduğu halde müslümanların galip gelmesi bir mûcizedir ve imanın verdiği moral gücün her şeyin üstünde olduğunu göstermektedir. Gerçekten Bedir Savaşı'nda müslümanların sayısı 300'ün biraz üzerinde olmasına karşılık müşriklerin sayısı 1000'e yakın idi. İki ordunun sahip olduğu binek, zırh, silâh vb. imkânlar açısından da müslümanlar aleyhine olmak üzere büyük fark vardı. Müslümanlar savaş kastıyla yola çıkmadıklarından harp için psikolojik olarak da hazır değillerdi; müşrik ordusu ise savaşmak üzere toplanmıştı (bk. Enfâl 8/5, 42). Yine müslümanlar iman ekseni etrafında buluşmuş olmakla birlikte gelenekleri ve toplumsal telakkileri bakımından farklılıklar taşıyan bu kompozisyon içinde ilk defa savaşa giriyorlardı; müşriklerin ise insan unsuru bakımından bulundukları durumda edinilmiş savaş tecrübeleri vardı.

b) Hz. Peygamber'in Enfâl sûresinin 7. âyetiyle Allah'ın zafer vaad ettiğini hatırlatıp, daha savaş başlamadan önce bu savaşta müşriklerden kimlerin öldürüleceğini haber vermiş olması ve bu haberlerin aynen gerçekleşmesi büyük bir mûcizedir. Bu da Allah'ın ve resulünün bildirdiklerinden asla kuşku duyulmaması gerektiğini ortaya koymaktadır.

c) İman ve küfür mücadelesinde sayısal değerlere aldanmamak gerekir. Nitekim bu âyette ve konuyla ilgili başka âyetlerde, –Allah dilediğinde– karşı tarafı farklı algılamayı sağlama, meleklerle müminlere destek gönderme gibi yollarla kendisine bel bağlanan sayısal dengelerin altüst edilebileceğine dikkat çekilmektedir (Râzî, VII, 189-190).

Allah'ın dilediğini yardımıyla desteklemesi daima maddî destek vermesi olarak anlaşılmamalıdır. Yeterli sayının ve silâh gücünün teminiyle diğer maddî hazırlıklar sebeplere sarılma çerçevesinde kullar için bir görev olmakla beraber, zafer ve başarının doğrudan doğruya bunlara bağlanmaması, yardımın Allah'tan geldiği inancının daima zinde tutulması gerekir. Zira müminler için en büyük yardım ve destek kaynağı, dünya hayatındaki sonuç ne olursa olsun yüce Allah tarafından âhirette zafer ve mutlulukların kendileri için vaad edilmiş olmasıdır ki gerçek muzafferiyet ve başarı da buna ulaşabilmektedir, çünkü kalıcı olan âhiret hayatıdır.

14

زُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنِينَ وَالْقَنَاطِيرِ
الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ
وَالْأَنْعَامِ وَالْحَرْثِ ذٰلِكَ مَتَاعُ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَاللّٰهُ عِنْدَهُ
حُسْنُ الْمَاٰبِ ﴿١٤﴾

Meâli

14. Nefsânî arzulara, (özellikle) kadınlara, oğullara, yığın yığın biriktirilmiş altın ve gümüşe, soylu atlara, sağmal hayvanlara ve ekinlere düşkünlük insanlara çekici kılındı. İşte bunlar dünya hayatının geçici menfaatleridir. Halbuki varılacak güzel yer, Allah'ın katındadır.

Tefsiri

14. Sözlükte *şehevât* "nefsin arzuları, tutku derecesindeki düşkünlükleri" anlamına gelir. Âyete metne bağlı kalınarak şöyle mâna vermek gerekir: "Kadınlara, oğullara, yığın yığın biriktirilmiş altın ve gümüşe, soylu ve özel yetiştirilmiş atlara, sağmal hayvanlara ve ekinlere aşırı sevgi besleme insanlara süslü gösterildi." Fakat burada asıl süslü gösterilip çekici

kılınan sevgi ve arzular değil, arzulanan şeyler yani kadınlar, ... ve ekinlerdir. İbarenin "şunlar süslü gösterildi, insanlar da onlara aşırı sevgiyle bağlandılar" şeklinde tertip edilmeyip "züyyine" (süslü gösterildi) fiiline "hub" (sevgi) kelimesinin sözde özne kılınması Kur'an'ın "îcâz" (özlü anlatım) özelliğinden kaynaklanmaktadır (İbn Âşûr, III, 179). Kelâm bilginlerine göre âyet, sevgiyle (hub) nefsî eğilimlerin farklı olduğunu göstermektedir. Çünkü bunlar birbirine isim tamlaması yapılmıştır; tamlayanla tamlanan farklı şeylerdir. Nefsî meyil Allah'ın fiili, sevgi kulların fiilidir (Râzî, VII, 195; konunun kelâm alanıyla ilgili yönüne aşağıda değinilecektir).

Âyette insanlar için cazip kılınan dünyevî haz ve nimetlerin belli başlıları her biri geniş kapsama sahip olan şu altı maddede özetlenmiştir: **1.** Karşı cinse duyulan ilgi, **2.** soyunun devam etmesi arzusu, **3.** sermaye sahibi olma isteği, **4.** kendi dışındaki varlıklara hükmetme, beğeni kazanma (makam, mevki ve şöhret sahibi olma) ve hoşça vakit geçirmenin verdiği zevk, **5.** hayvanî besinler ve hayvanlardan elde edilen ürünler, 6. bitkisel besinler ve bitkilerden elde edilen ürünler.

Esasen bunlar toplumlara, zamana ve mekâna göre fazla değişkenlik taşımayan, insanın doğasına yerleştirilmiş (cibillî) arzulardır (İbn Âşûr, III, 180-181). Her ne kadar âyette karşı cinse duyulan ilgiyi ifade için "kadınlar"dan, soyun devam arzusunu ifade için "oğullar"dan söz edilmişse de, bunların gerek insanlık tarihi boyunca bilinegelen telakkilerden ötürü gerekse fıtrî sebeplerle aynı tür içinde ön plana çıkan ve tutku anlamını vurgulamada kendi grubunu en iyi temsil eden örnekler olduğu söylenebilir. Nitekim diğer gruplarda da malı temsilen her türlü mala sahip olma imkânını veren çok miktarda altın ve gümüş; başka varlıklara hükmetme, başkalarının beğenisini kazanma, makam, mevki ve şöhret sahibi olma, sürat merakı ve eğlenme için özel yetiştirilmiş, cins atlar; hayvanlardan elde edilen ihtiyaç maddelerini temsilen sağmal hayvanlar; bitkisel ihtiyaç maddelerini belirtmek üzere de ekinler zikredilmiştir. Âyette "erkekler için süslü gösterildi" değil "insanlar için süslü gösterildi" ("züyyine li'n-nâs") denmiş olması da bunu teyit etmektedir. Kaldı ki "oğullar" anlamına gelen "benûn" kelimesi Kur'an'da erkek çocuklar ve fürû mânasında kullanıldığı gibi, her iki cinsi kapsayacak şekilde çocuklar anlamında da kullanılmıştır (meselâ bk. Abese 80/36).

Âyet-i kerîmede atlar anlamına gelen "el-hayl" kelimesinin sıfatı olarak zikredilen "el-müsevveme", "meralarda otlamaya bırakılmış" mânasına da geldiğinden, meâlin "salma atlar" şeklinde olması da mümkündür. Gerek bazı tâbiîn müfessirlerinden nakledilen görüşler (meselâ bk. İbn Atıyye, I, 409-410; Râzî, VII, 197) gerekse üslûp dikkate alınarak, meâlinde "soylu atlar" denmiştir. Ayrıca "özel yetiştirilmiş atlar" şeklinde anlamak da mümkündür. At çok eski zamanlardan beri insanoğlunun sürat, gösteri, yiğitlik, yarış, egemenlik duygu ve arzularının tatmini konusunda önemli bir sembol olagelmiştir. Çağımızda da sürat araçlarının çeşitliliği ve gelişmişliği atın bu özelliğini unutturabilmiş değildir (İbn Âşûr, III, 182).

Esasen *hars* "toprağı yarmak" anlamında bir masdardır. Toprağı işlemek suretiyle yetiştirilen bitkileri, yani hem ekinleri hem bağ, bahçe türü yerlerde üretilen ziraî mahsulleri kapsayan bir isim olmuştur; fakat ağırlıklı olarak tahıl için kullanılır.

Tefsirlerde burada zikredilenlerin kim tarafından çekici kılındığı hususunda geniş bir biçimde durulur ve kelâm sahasındaki görüşlerle bağlantılı olarak tüm fiillerin yaratıcısının Allah olduğu teziyle Allah'ın kötüyü murat etmeyeceği tezi etrafında kümeleşen izahlar yapılır. Nihaî tahlilde "yaratma" anlamında olmak üzere bunları cazip kılanın Allah olduğu fakat bunlardan kötü olanlara yüce Allah'ın "çağrı"da bulunduğunun düşünülemeyeceği açıktır.

Müfessirlerin bir kısmı, âyetin üslûbunu ve diğer bazı âyet ve hadisleri göz önüne alarak burada sayılanlara rağbet etmenin kötülendiği kanaatine ulaşmışlardır. Buna karşılık diğer kısmı, evrendeki imkânların insanın faydalanması için yaratıldığını bildiren (Hac 22/65; Lokmân 31/20), Allah'ın kulları için var ettiği nimetlerden –yasaklanmış biçimde olmaksızın– yararlanmak isteyenleri engellemeyi kınayan (A'râf 7/32) âyetlerden hareketle bunların kötüleme amacıyla değil, fıtrî bir realiteye işaret ettikten sonra sırf dünya nimetlerine bel bağlamanın kalıcı olan âhiret mutluluğunu tehlikeye sokabileceğine dikkat çekmek için zikredildiğini savunmuşlardır. Gerek âyetin sonundaki ve müteakip âyetteki ifadeler, gerekse Bakara sûresinin 202. âyetinde olduğu gibi dünya ve âhiret hayatını dengeleme anlayışını öven âyetler ve aynı temayı işleyen hadisler, burada bir taraftan dünyevîliğe hapsedilmiş bir hayatın ne kadar

anlamsız olduğunu vurgularken, diğer taraftan da dünya hayatının –meşrû çerçevedeki– icaplarından yüz çevirmenin eşyanın tabiatına ve insanın fıtrî çizgisine ters düşeceğini göstermektedir. Gerçekten meseleye Kur'an öğretilerinin bütünlüğü içinde bakıldığında, dünyadaki nimetlerin ve imkânların dışlandığı bir hayat anlayışını savunmanın mümkün olamayacağı ve bunun âhiret hayatını da anlamsız sayma sonucuna götüreceği açıkça görülür. Aynı şekilde, âhiret fikrinden soyutlanmış bir hayat anlayışının da dünya hayatını boş ve değersiz kılacağı kuşkusuzdur. Fakat insanın eğilim ve tutkuları çoğu zaman bu gerçeği perdelediğinden yüce Allah âhiret düşüncesinin daima zinde tutulması için uyarıda bulunmaktadır.

İnsanın düşünmesi, fikir üretmesi bilinenlerden hareketle olduğu için, âyette önce insanların dünya hayatında bildikleri, yaşadıkları nimet ve hazlara, etkisi altında bulundukları câzibe merkezlerine işaret edilmiş, daha sonra "İşte bunlar dünya hayatının geçici menfaatleridir. Halbuki varılacak güzel yer, Allah'ın katındadır" buyurularak bunların değerinin çok "sınırlı" kaldığına, asıl imrenilmesi ve arzulanması gereken şeyin Allah katında üstün bir mevki elde etmek olduğuna dikkat çekilmiştir. Aşağıda açıklanacağı üzere, bir sonraki âyette de insanlar bu konuda "karşılaştırma" yapmaya davet edilmektedir.

15 – 17

قُلْ اَؤُنَبِّئُكُمْ بِخَيْرٍ مِنْ ذٰلِكُمْۜ لِلَّذِينَ اتَّقَوْا عِنْدَ رَبِّهِمْ
جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَاَزْوَاجٌ
مُطَهَّرَةٌ وَرِضْوَانٌ مِنَ اللّٰهِۜ وَاللّٰهُ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِۚ ﴿١٥﴾ اَلَّذِينَ
يَقُولُونَ رَبَّنَا اِنَّنَا اٰمَنَّا فَاغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَقِنَا عَذَابَ

النَّارِ ﴿١٦﴾ اَلصَّابِرِينَ وَالصَّادِقِينَ وَالْقَانِتِينَ وَالْمُنْفِقِينَ
وَالْمُسْتَغْفِرِينَ بِالْاَسْحَارِ ﴿١٧﴾

Meâli

15. De ki: Size bunlardan daha iyisini bildireyim mi? Takvâ sahipleri için rableri katında, altlarından ırmaklar akan ebediyen kalacakları cennetler, tertemiz eşler ve (hepsinden önemlisi) Allah'ın hoşnutluğu vardır. Allah kullarını tam mânasıyla görmektedir. **16-17.** (Bu nimetler) "Ey rabbimiz! Biz gerçekten iman ettik, günahlarımızı bağışla, bizi ateş azabından koru" diyenler, sabredenler, doğruluktan şaşmayanlar, huzurda boyun bükenler, hayır yolunda harcama yapanlar ve seher vakitlerinde Allah'tan bağışlanma dileyenler (içindir).

Tefsiri

15. "Size bundan daha iyisini bildireyim mi?" ifadesi, insanları bir karşılaştırma yapmaya yöneltmekte, insan için dünya hayatında en cazip görünen şeyler nelerse, âhirette takvâ sahiplerine sunulacak nimetlerin bütün bunlardan daha üstün olduğuna dikkat çekilmektedir. Bu mukayesenin ışığında, insanlar dünya hayatında "gelecek"leri uğruna hâlihazırda mevcut birçok imkândan yararlanmaktan kendilerini alıkoyabildiklerine göre, asıl ve kalıcı olan geleceklerini (âhiret mutluluğu) düşünerek dünya hayatına ilişkin birtakım isteklerine de gem vurabilmeli, fâni bir hayata bile yön verebilen "yatırım" fikri kalıcı olan hayata hazırlıkta elbette önem taşımalıdır.

Takvâ Allah'a derinden saygı duyma ve bunun gereği olarak O'nun yasakladıklarından sakınma ve bunlara karşı korunmak için samimi kulluk çabası içinde olmayı ifade eder (bu konuda bilgi için bk. Bakara 2/197; cennet nimetleri ve insanlara orada verilecek eşler hakkında açıklama için bk. Bakara 2/25).

Âyetin sonunda "Allah kullarını tam mânasıyla görmektedir" buyurularak, Allah'ın kulların bütün yaptıklarını ve aynı zamanda bu davranışlarıyla neyi amaçladıklarını yani hem dış dünyaya yansıyan fiillerini hem de kalplerinde gizlediklerini en ince ayrıntılarıyla bildiğine dikkat çekilmiş, âhiret hayatındaki ödüllerin ve bunlardan da önemlisi yüce mevlânın hoşnutluğunun kazanılmasının gelişigüzel bir beklenti olmaması gerektiğine, bütün eylemlerin ve bunlara yön veren niyetlerin her şeyi eksiksiz gören ve bilen ulu yaratanın değerlendirmesine göre bir sonucu (ödül veya ceza) olacağına işaret edilmiştir ("Allah'ın hoşnutluğu" anlamına gelen "rıdvân" hakkında bk. Tevbe 9/72).

16-17. Bu âyetlerde önceki âyette anılan takvâ sahiplerinin, ebediyet âleminin güzelliklerine lâyık olan kulların özelliklerine açıklık getirilmektedir.

Ahlâk ve tasavvufun temel kavramlarından olan *sabır* "acıya katlanma, sıkıntıya göğüs germe; insanın kendisini, aklın ve dinin yapılmasını gerekli gördüğü işleri yapmaya veya yapılmasını yasakladığı, uygun bulmadığı davranışlardan uzak durmaya zorlaması, Allah'a tevekkül ederek O'ndan gelen sıkıntılara katlanma, kişinin hayırlı amacına ulaşma yönündeki direnci" gibi anlamlarda kullanılır (bu konuda bilgi için bk. Bakara 2/45, 153).

"Sâdıkūn", "doğruluktan ayrılmayan, dürüst kişiler" demektir. İslâm ahlâkçıları bu erdemli davranışı ifade eden *sıdk* terimi üzerinde önemle durmuşlar, buna âyet ve hadislerin ışığında geniş açıklamalar getirmişlerdir (bk. Bakara 2/177).

"Huzurda boyun bükenler"diye çevrilen "kānitûn" kelimesi, "itaat edenler, Allah'a ihlâsla kulluk edenler, huşû içinde olanlar" gibi mânalara da gelir (ayrıca bk. Bakara 2/116, 238).

"Münfikūn", "harcayanlar, imkânlarını Allah yolunda sarfedenler" demektir (infak hakkında bilgi için bk. Bakara 2/254 vd.).

"Müstağfirûn", "yarlığanma, bağışlanma dileğinde bulunanlar" demektir. Kur'an-ı Kerîm'de ve Hz. Peygamber'in hadislerinde yüce Allah'ın bağışlamasının ne kadar geniş olduğuna sık sık değinilir, insanlar günahlardan "istiğfar" etmeye ve O'nun engin bağışından asla ümit kesmemeye çağrılır (özellikle bk. Zümer 39/53).

"Eshâr", "sehr" ve "suhr" şeklinde de okunan "seher" kelimesinin çoğuludur. *Seher* şafaktan (fecir) önceki vakti ifade eder. Hz. Peygamber'in gecenin son bölümünü özellikle fecirden önceki zaman dilimini ibadet, dua ve istiğfarla geçirmeyi tavsiye eden hadisleri bulunmaktadır (bk. Buhârî, "Daavât", 14; "Vitr", 1, 2; Tirmizî, "Tefsîr", 16/1). Gerek âyet-i kerîmeden gerekse işaret edilen hadislerden, karanlıkların aydınlığa dönüştüğü, aynı zamanda uykunun en tatlı olduğu bu vakitte gafletten uzak olup kendini yoğun biçimde ibadete vermenin ve Allah'a yakarışta bulunmanın ayrı bir değere sahip olduğu anlaşılmaktadır. İbn Abbas'tan bu âyette geçen "seher vakitlerinde Allah'tan bağışlanma dileyenler" ifadesiyle sabah namazını kılanların kastedildiği rivayet edilmiş olup (Râzî, VII, 202), Arap dilinde seher kelimesinin fecirden sonrasını da içine alır biçimde kullanıldığını gösteren şiirler bulunması (İbn Atıyye, I, 412) bu anlayışı destekler niteliktedir. Öte yandan Muhammed Esed, Kur'an'ın affedilmek için ibadete başvurmayı günün belli bir vaktine bağlamış olması anlayışının pek mâkul görünmediğini ileri sürmekte ve "seher" veya "suhur" kelimesinin "kalbin nüvesi, özü", "kalbin en iç, derunî kesimi" veya sadece "kalp" anlamına da geldiğine işaret ederek âyetin bu kısmına "bütün kalpleriyle af dileyenler" mânasını vermeyi tercih etmektedir (I, 91).

18 – 20

شَهِدَ اللّٰهُ اَنَّهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۙ وَالْمَلٰٓئِكَةُ وَاُو۬لُوا الْعِلْمِ قَٓائِماً
بِالْقِسْطِۜ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ الْعَز۪يزُ الْحَك۪يمُۜ ﴿١٨﴾ اِنَّ الدّ۪ينَ عِنْدَ اللّٰهِ
الْاِسْلَامُ۠ وَمَا اخْتَلَفَ الَّذ۪ينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَ اِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَٓاءَهُمُ
الْعِلْمُ بَغْياً بَيْنَهُمْۜ وَمَنْ يَكْفُرْ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ فَاِنَّ اللّٰهَ سَر۪يعُ
الْحِسَابِ ﴿١٩﴾ فَاِنْ حَٓاجُّوكَ فَقُلْ اَسْلَمْتُ وَجْهِيَ لِلّٰهِ وَمَنِ اتَّبَعَنِۜ

وَقُلْ لِلَّذٖينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَ وَالْاُمِّيّٖنَ ءَاَسْلَمْتُمْۜ فَاِنْ
اَسْلَمُوا فَقَدِ اهْتَدَوْاۚ وَاِنْ تَوَلَّوْا فَاِنَّمَا عَلَيْكَ الْبَلَاغُۜ وَاللّٰهُ
بَصٖيرٌ بِالْعِبَادِ ﴿٢٠﴾

Meâli

18. Allah, hak ve adaleti ayakta tutarak, kendinden başka tanrı olmadığını bildirdi; melekler ve ilim sahipleri de bunu ikrar ettiler. (Evet) O'ndan başka tanrı yoktur; O mutlak güç ve hikmet sahibidir. **19.** Kuşkusuz Allah katında din İslâm'dır. Kitap verilenler, ancak kendilerine ilim geldikten sonradır ki, aralarındaki hak tanımazlık yüzünden ayrılığa düştüler. Allah'ın âyetlerini inkâr edenler bilmelidirler ki Allah'ın hesabı çok çabuktur. **20.** Eğer seninle tartışmaya girerlerse de ki: "Bana uyanlarla birlikte ben kendimi Allah'a teslim ettim." Ehl-i kitaba ve ümmîlere "Siz de Allah'a teslim oldunuz mu?" de. Eğer teslim oldularsa doğru yolu buldular demektir. Yok eğer yüz çevirdilerse, sana düşen yalnızca bildirimde bulunmaktır. Allah kullarını çok iyi görmektedir.

Tefsiri

18. Meâlinde "bildirdi" ve "ikrar etti" diye tercüme ettiğimiz "şehide" fiili sözlükte, "olay yerinde hazır bulunma, bir cismi veya olayı gözüyle görme" demektir; terim olarak ise "tanıklık etme" anlamına gelir. Bir iddianın ispatında, dolayısıyla bir hakkın yerini bulmasında şahitlik (tanıklık) önemli bir vasıtadır. Âyette Allah'ın kendisinden başka tanrı bulunmadığını bildirmesi de tanıklık kavramıyla ifade edilmiştir. Allah'ın bu konudaki şahitliği daha çok şu iki şekilde açıklanmıştır: **a)** Evrende kendi varlığını ve birliğini ortaya koyan sayısız deliller ve nişaneler yaratmış olması, **b)** peygamberler göndererek dinî anlamda bildirimde bulunmuş olması.

Elmalılı Muhammed Hamdi, genelde insanlar için bu mânanın anlaşılmasının daha kolay olması sebebiyle birçok tefsir âliminin bu izahla yetindiklerini belirttikten sonra, burada daha derin bir anlamın varlığına ve filozoflar arasında geniş tartışmalara yol açmış bulunan "ilm-i yakîn" (kesin bilgi) meselesinin esaslı bir çözümünün bulunduğuna dikkat çeker.

Elmalılı'nın yorumu özetle şöyledir: Bu âyetteki ifade bize göstermektedir ki, her hususta "yakîn"in temeli ve başlangıç noktası Allah'ın kendisi ve birliği hakkındaki bilgisi ve şehâdetidir. Her ilm-i yakîn, hakkın kendine mutabakatı (dış dünyadaki varlık ile o varlığa dair zihindeki bilginin uyuşması) ve bu mutabakatın bildirilip açıklanmasıyla gerçekleşir. İlm-i yakîn, ayn-ı yakîne (gözlemle elde edilen bilgiye), ayn-ı yakîn ise hakk-ı yakîne (bizzat yaşanarak, iç tecrübe ile kazanılan kesin bilgiye) dayanır. Yani ilm-i yakîn, realitede olanın, bizzat veya dolaylı olarak kendini göstermesidir. Herhangi bir gerçeğin kendine mutabakatı, yani dış gerçekliği ile hakkındaki bilginin uyuşması, ayniyet ilkesiyle ifade edilen bir tasdik türüyle ilgili olup bu da bilen bir süjenin varlığı ile gerçekleşir (bilen olmayınca bilinenin var olup olmadığından da söz edilemez; çünkü "Bir şey vardır" sözü bir hüküm, bir bilgi, bir tasdiktir ve bu, bir bileni, bir tasdik edeni gerektirir). Şu halde insan olmayınca kendilerini bilmeyen nesneler kendilerine mutabık değilse bunların insanda kendilerine tanıklık etmesi nasıl mümkün oluyor (bunlar hakkında nasıl bilgi sahibi oluyoruz)?; ve bütün bu tanıklıklar hak adı verilen tek noktada nasıl toplanıyor? İşte ilim meselesinin (epistemoloji) filozofları şaşırtan en ince noktası burasıdır. Âyet-i kerîme bu noktayı hallederek kesin bilginin gerçek başlangıcını gösteriyor: Varlıkların kendi zatlarında kendilerine mutabakatı (varlıklar hakkındaki bilgiler), Allah'ın kendi zâtında kendine mutabakatının, yani kendisi hakkındaki ilminin ve bu bilgiyi açıklayarak kendine ve birliğine tanıklığının eseridir. Bu sebeple varlıklar kendilerine kendilerinde mutabık değil, kendilerini bilen zât-ı hakta yani ilm-i ilâhîde kendilerine mutabıktırlar. Âlemde ne kadar tanık ve tanıklık, ne kadar ilim ve istidlâl varsa hepsi Hak Teâlâ'nın kendini bilmesine ve bildirmesine, yani şahitliğine dayalıdır; gerçek şahit Allah Teâlâ'dır. Hak Teâlâ'dan başka hiçbir bilen ne kendine ne diğer şeylere tamamen şahittir. İnsanda eşyanın kendilerine mutabakatları (eşyanın kendileriy-

le insanın zihnindeki onlara dair bilgilerin birbirine uyumu) izâfî (göreli), eksik ve belirli açılarla sınırlıdır. "Ben, benim" diyebilen insanın bile kendine mutabakatı (kendisi hakkındaki bilgisi), bütün yönlerden, tam, mutlak ve hakka'l-yakîn değildir. Onun kendinde bilmediği, şahitlik edemediği nice yönleri vardır. İnsanda mutlak, en hakiki bir ilm-i yakîn varsa o da Tanrı'nın var ve bir olduğu bilgisidir. Zira bu bilgi gerek kendisine gerekse eşyaya dair bütün bilgilerinin temel ve ilk öğesidir. Bu sayededir ki bir insan "ben, benim" diye kendini tanır, kendi kendine şahitlik eder, kendi şuurunun kendi varlığına intibakını (uygunluğu) kendine haber verir. Hem iddia sahibi hem tanık hem tanıklık edilen olduğu halde bu şahitliğini geçerli sayar ve iddia ettiği şeye kesin olarak inanır (II, 1056-1059). Öte yandan âlemde olup biten her şey Allah'a şahitlik eder; fakat bu aynı zamanda Allah'ın kendi kendine şahitlik etmesidir. Çünkü her şey O'nun eseridir, O'nun fiillerinin ve sıfatlarının tecellisidir; bildiklerimiz de bilgilerimiz de O'na aittir. Bütün var olanlar ve bütün bilgiler Allah'ın kendi zâtına, ulûhiyyetine, vahdâniyyetine şehâdetidir.

20. âyetteki "Eğer seninle tartışmaya girerlerse de ki: Ben kendimi Allah'a teslim ettim" ve "Eğer teslim oldularsa doğru yolu buldular demektir" ifadelerinin de Elmalılı'nın işaret ettiği noktayı desteklediği söylenebilir. Zira bu âyetten de, Allah'ın varlığı ve O'ndan başka ilâh bulunmadığı hususundaki bütün bilgilerin temelinin yine O'nun şahitliğine dayandığı, hakikatleri kavrayabilmenin ve bilgiden emin olabilmenin yolunun O'na inanmak ve O'nun ilminden yararlanmaktan geçtiği anlaşılmaktadır.

Sözlükte *kıst* kelimesi "hak ve adalet" anlamlarına gelmektedir. Kur'an-ı Kerîm'de "âdil davranma"yı ifade için "adl" ve türevleri, hak ölçüsü olan adaleti ve adaletin somutlaşmış halini (hakkaniyet) ifade için de genellikle kıst ve bazı türevleri kullanılmıştır.

19. Sözlükte *din* "gerek ödül gerekse ceza şeklindeki karşılık" anlamında olup, tâbi ile (uyan) kudret sahibi metbû (uyulan) arasındaki ilişkiyi ifade eder. Terim olarak dinin çeşitli tanımları yapılmıştır. Batılı bilim adamlarıyla müslüman bilginlerin din tarifleri arasında bazı temel farklılıklar bulunmaktadır. Yine, dinin kaynağı ve ilk ortaya çıkış biçimi konusunda bu iki muhitte önemli görüş ayrılıkları vardır.

İslâmî anlayışa göre din, kısaca kişinin yaratılış amacına uygun bir hayat sürebilmesi ve bu amacı belirli bir disiplin içinde gerçekleştirebilmesi için kendisine yol gösteren kurallar bütününü ifade eder. Din bir tarafın kutsal buyruk ve egemenliğine diğer tarafın uyum ve bağlılığına dayalı ilişkileri düzenleyen bir kurum olmakla beraber, bu âyet-i kerîmeden, Kur'an'a göre Allah katında dinin ve dindarlığın değer taşımasının iradî bir teslimiyet üzerine kurulu olması şartına bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Bir başka anlatımla İslâmî telakkiye göre din, akıl sahiplerini kendi istek ve iradeleriyle hayra ve mutluluğa yönlendiren bir kurum, beşerin kendi seçimine dayalı fiillerini düzenleyen ilâhî bir kanundur (ayrıca bk. Bakara 2/132, 256).

Kur'an-ı Kerîm'de *İslâm* kelimesinin geçtiği ilk yer bu âyettir. İslâm'ın sözlük anlamı, "bağlanmak, itaat etmek, teslim olmak, esenlik ve barış içinde olmak"tır. Terim olarak İslâm "Hz. Muhammed'in din adına bildirdiklerinin tamamını bütün varlığıyla benimsemek ve bunu ortaya koyan bir teslimiyet içinde olmak" demektir. Hz. Peygamber'in getirdiği hak dinin adı da İslâm'dır. Yine İslâm, Arapça'da bu dine girmeyi ifade eden bir masdardır. İslâm dininin mensubu olan kişi Arapça'da *müslim*, Farsça'da *müselmân* kelimesiyle ifade edilir. Türkçe'de bu din için İslâmiyet ve *Müslümanlık*, bu dinin mensubu için de *müslüman* kelimeleri kullanılır.

İslâm kelimesinin sözlük anlamıyla terim anlamı arasında güçlü bir alâka vardır. İslâmî anlayışa göre din, irade ve akıl sahibi varlıklar arasında uyuşmazlıkları ve çekişmeleri önleyip uzlaşma sağlayan bir kanundur. Din sadece insanlar arasında değil insanlarla Allah arasında da bir mutabakatı ifade eder. Böylece yaratanın iradesiyle yaratılmışların iradesi arasında bir uyum sağlanmış olur (Elmalılı, II, 1062-1063).

Bütün ilâhî dinler Allah'ın birliği esasına dayalı olduğu için, Hz. Muhammed'in tebliğ ettiği İslâm dini ile diğer peygamberlerin getirdiği dinler temelde birleşirler. Bununla beraber müslüman bilginlerin bir kısmına göre İslâm dini ve İslâm ümmeti tabirleri sadece Hz. Muhammed'in getirdiği din ve onun mensupları için kullanılabilir. İslâmiyet önceki hak dinlerle temelde uyuşsa bile, bu dinin kendine ait özellikleri ve mensubu olan ümmete özgü hükümleri vardır. Diğer bir grup müslüman bilgine göre ise, önceki ilâhî menşeli dinlerin de İslâm olarak anılması mümkündür. Onlara göre Kur'an-ı Kerîm'de bu anlayışı destekleyen birçok âyet

vardır: Hz. Îsâ'nın havârilerinin cevabının "Şahit ol ki bizler müslümanlarız" (Âl-i İmrân 3/52) şeklinde ifade edilmesi, Hz. İbrâhim hakkında "O hanîf bir müslümandı" (Âl-i İmrân 3/67) buyurulması, yine "O size daha önce de bunda da 'müslümanlar' adını verdi" (Hac 22/78) şeklinde genel bir nitelendirilmeye yer verilmesi bunlara örnektir. Karşı görüş sahiplerine göre ise bu tür nitelendirmeler peygamberlerle alâkalıdır.

Kanaatimize göre Kur'an-ı Kerîm dışındaki ilâhî kitaplarda o kitaba tâbi olacaklar için bir din adı konmadığı, Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi isimlendirmelerin daha sonra ortaya çıktığı ve bunların o peygamberin tâbilerine sonradan verilen adlar olduğu dikkate alınırsa "Doğrusu Allah katında din İslâm'dır" ifadesinin anlamı daha iyi anlaşılır. Her ne kadar Hz. Muhammed'in tebliğ ettiği dinin kendine özgü hükümleri varsa da, Kur'an'da bu kitabın önceki peygamberlerin getirdiklerini onaylama özelliği üzerinde ısrarla durulması, onların bildirdiklerinin de temelde İslâm dairesi içinde olduğunu, ancak ilâhî hikmet gereği bu öğretilerin en mükemmel şekline Hz. Muhammed'in gönderilmesi ile ulaşıldığını (bk. Mâide 5/3) gösterir. Şu halde yüce Allah'ın hoşnutluğunu elde etmenin yegâne yolu O'nun bildirdiklerine bütünüyle inanmaktır. Buna göre olgudan hareketle ve belirli kesimleri ifade için başka din isimlerinden söz edilebilirse de, nihaî hedef gerçeği arayanların Allah Teâlâ'nın razı olduğu çerçevede buluşmalarıdır ve ilâhî bildirimler için geçerli olan bu sürecin insanlığın aklına ve vicdanına yansıması kaçınılmazdır. İslâm bilginleri bu anlayışı "ümmet-i icâbet" ve "ümmet-i dâvet" şeklinde kavramlaştırmışlardır; bunlardan birincisi Hz. Muhammed'in bildirdiklerine bilfiil ve açık biçimde tâbi olma iradesini ortaya koyanları, ikincisi ise henüz bu düzeyde olmayan fakat işaret edilen yansıma süreci içinde bulunan potansiyel kitleyi ifade etmektedir. Bu itibarla "Mûsevîlik" ve "Îsevîlik" gibi isimlendirmelere kıyasla bazı Batılı yazarların İslâmiyet'i "Muhammedîlik" şeklinde sınırlayıcı bir adla anmaları isabetli değildir; zira bu hem gerçeği yansıtmaktan uzaktır, hem de sözü edilen iletişimi ve kaynaşmayı önleyici niteliktedir.

Âyeti nihaî hedef açısından bu şekilde anlamak, nerede ve ne zaman yaşamış olursa olsun Allah'a şirk koşmaktan uzak durabilmiş ve davranışlarına bu inanca uygun biçimde yön verebilmiş herkesin Kur'an'ın telakkisine göre "müslüman" olarak nitelenmesi gerektiği teziyle (bk.

M. Reşîd Rızâ, III, 257-258) çatışmaz. Gerçekten birçok âyette insanların âhiretteki kurtuluşları konusunda bu ölçütün esas alındığı görülmektedir (bk. Bakara 2/62; Âl-i İmrân 3/64).

Geniş anlamıyla İslâm (müslüman olma) hem kalp hem dil hem de davranışlarla teslimiyeti ifade eder. Bunlar içinde en önemli ve değerli olan teslimiyet kalple olanıdır. Kur'an'da İslâm kelimesinin, iman düzeyine ulaşmamış teslimiyeti ifade etmek üzere kullanıldığı da görülür (bk. Hucurât 49/14, 17).

"Kendilerine kitap verilenler" ifadesi genellikle Ehl-i kitap tabirinin içeriğine göre anlaşılmıştır (bu konuda bk. 64. âyetin tefsiri). İlim kelimesi ise "vahiy ve apaçık deliller" şeklinde açıklanmıştır. Âyette Ehl-i kitabın ancak ilim geldikten sonra ihtilâfa düştüğünün ifade edilmesi, kendilerine yeterince açık ilâhî bildirim yapıldığı ve bu açıdan hiçbir mazeretleri bulunmadığı halde, sırf kendi kusurları sebebiyle, çıkar düşüncesi ve beşerî tutkular uğruna ayrılığa düştüklerini ve çatışmaya girdiklerini belirtmek içindir. "Aralarındaki hak tanımazlık yüzünden" şeklindeki gerekçeden hareketle, burada kastedilenlerin yahudiler veya hıristiyanlar yahut her ikisi olduğuna dair açıklamalar yapılmıştır. Tarihî bilgilerin ışığında, burada, ilâhî vahye muhatap toplumların vahyin sağladığı aydınlığı değerlendirip barış ve uygarlık yolunda ilerlemek yerine kişisel ihtiraslarla aklıselimi dışlamalarının, özellikle çıkar çatışmaları üzerine temellenen dinî fırkalara ayrılmalarının eleştirildiği söylenebilir. Bu uyarıya rağmen Kur'an'a inananların aynı hatayı tekrar etmeleri, ilâhî mesajı beşeriyete en güzel biçimde ulaştırma misyonunu yerine getirebilmelerinde ve medeniyet yarışında lâyık oldukları yeri almalarında önemli bir engel oluşturmuştur (krş. Bakara 2/213; Beyyine 98/4; *ümmî* kelimesinin anlamı için bk. A'râf 7/157-158).

21 – 22

إِنَّ الَّذِينَ يَكْفُرُونَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ وَيَقْتُلُونَ النَّبِيِّنَ بِغَيْرِ حَقٍّۙ
وَيَقْتُلُونَ الَّذِينَ يَأْمُرُونَ بِالْقِسْطِ مِنَ النَّاسِۙ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ

أَلِيمٍ ﴿٢١﴾ أُولَٰٓئِكَ الَّذِينَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ
وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ ﴿٢٢﴾

Meâli

21. Allah'ın âyetlerini inkâr edenler, haksız yere peygamberlerin canlarına kıyanlar ve adalet isteyen insanları öldürenler var ya, onlara can yakan bir azabı müjdele. **22.** İşte onlar dünyada da âhirette de emekleri boşa giden kimselerdir. Onların hiç yardımcıları da yoktur.

Tefsiri

21. Önceki âyette insanlar ilâhî mesajdan yüz çevirmiş olsalar da artık Hz. Peygamber'in görevini yapmış olacağı ve kulların durumundan yüce Allah'ın haberdar olduğu belirtilmişti. Burada ilâhî bildirimden yüz çevirenlerin birbiriyle bağlantılı üç temel özelliğine işaret edilerek Resûlullah'tan bu tutumlarının karşılığının ne olacağını kendilerine bildirmesi istenmektedir.

Bu özellikler şunlardır: **1.** Allah'ın âyetlerini inkâr etmek, **2.** haksız yere peygamberleri öldürmek, **3.** adalet isteyen insanları öldürmek. Âyet-i kerîme bu sıfatları taşıyan herkesi kapsayan bir ifadeye sahiptir. Bununla birlikte, peygamberlerin canlarına kıyma hususunda yahudilerin çok ileri gittiklerini belirten başka âyetleri ve bazı hadisleri de dikkate alan tefsir bilginleri burada özellikle yahudileri mahkûm eden bir ifade bulunduğu kanısındadırlar. Asıl konusu hıristiyanların yanlış telakkilerini ortaya koymak olan sûrenin burada özellikle yahudilerden söz etmesinin sebebi ise şöyle açıklanmaktadır: **a)** 20. âyette hem yahudilere ve hıristiyanlara (Ehl-i kitap) hem de Ehl-i kitap'tan olmayan müşriklere (ümmiyyîn), yani İslâm inancına karşı çıkan bütün inkârcılara çağrı yapılmıştır; bu âyette de bu çağrıya sırt çevirenlerin âkıbetinden söz edildiği için yahudilerin en belirgin ve şiddetle kınanan özelliklerine değinilmiştir. **b)** Hz. Muhammed'in çağdaşı olan yahudiler, bizâtihî peygamberleri öldüren kişiler olmamakla beraber, seleflerinin bu fiillerini tasvip edi-

yorlardı; yine gerek Mekke müşrikleri gerekse Medine'deki yahudiler Hz. Muhammed'i öldürmeyi şiddetle arzuluyorlardı.

Âyette anılan üç özelliğin birbiriyle bağlantısını şöyle açıklamak mümkündür: Hak ve adalet duygusunu yitiren kişi gerçeği ve doğruyu aramak yerine kendi düşünce, saplantı, hırs ve menfaatlerine uymayan her şeyi ortadan kaldırmaya yönelir, güneşi balçıkla sıvamaya kalkışır. Bu yol öyle bir bataklıktır ki, hareket edeni daha çok dibe çeker. Nitekim hakikatlere karşı durmakta ve menfaatlerini her şeyin üstünde tutmakta direnen yahudiler bu taşkınlıkta o kadar ileri gitmişlerdi ki, kendilerini aydınlatmak, yanlışlarını düzeltmek ve mutluluk yolunu göstermek üzere gönderilmiş peygamberleri bile öldürmekte tereddüt göstermemişler, kendilerini iman ehli, hatta dindar gibi göstermeye çalışsalar da Allah'ın âyetlerini, elçilerini, mûcizelerini inkâr ettikleri ve hakikatleri örtbas etmeye çalıştıkları için küfre girmişler ve elîm azabı hak etmişlerdi. Yahudilerin çok sayıda peygamberin canına kıydığına dair bilgiler Kitâb-ı Mukaddes'te de yer almaktadır (meselâ bk. I. Krallar, 18/4 vd.; Matta, 14/10).

Âyette yahudilerin bu azabı hak etmelerinin sebebi açıklanarak, Hz. Muhammed'in tebliğ ettiği hakikatler karşısında inatla direnen ve içlerinden iman yolunu seçenlere baskı uygulayan, onları ve Hz. Peygamber'i ortadan kaldırarak menfaatlerini güvence altına alabileceklerini düşünen bütün inkârcılar sert bir dille uyarılmaktadır. Bakara sûresinin 61 ve 91. âyetlerinde münhasıran yahudilerden söz edilirken sadece "peygamberleri öldürme" suçuna değinildiği halde bu âyette ayrıca "adalet isteyen insanları öldürme" fiilinin anılıp kötülenmesi, sûrenin özellikle hıristiyanları diyaloga çağıran bir içerik taşımasıyla irtibatlandırılabilir. Çünkü diyalogun ön şartı peşin fikirle hüküm vermeden karşı tarafı dinleyebilmektir. Adalet isteyen yani tarafsız davranılması talebinde bulunan insanları dinlemek şöyle dursun, onları imha etmeyi bile düşünen bir muhatabın diyalog sürecine razı olması düşünülemez. Bu zihniyetin ve tutumun tabii bir sonucu, peygamberlerin katledilmesini de onaylamak ve peygamberlerin uyardıkları konulara ilişkin delilleri göz ardı ederek Allah'ın âyetlerini inkâr etmektir.

Günümüzde insan hakları konusuna özel emek veren çevrelerin, ülkelerin saygınlığını bu konudaki duyarlılıklarına göre ölçen bir kamuoyu-

nun ve değerlendirme kurumlarının oluşmasının altında adalet arayışının ve gücü elinde tutanların keyfî, ön yargıya dayalı hak ihlâllerine karşı tavır koyma iradesinin bulunduğu dikkate alınırsa, âyet-i kerîmenin bu tür çabalara övgüde bulunduğunu söylemek mümkündür. Zira Kur'an-ı Kerîm'in bu tasvirine göre, adaleti aramak yerine, güç kullanmakla inkârcılık (küfür) arasında sıkı bir bağ vardır. Esasen âyet-i kerîmede geçen "kefere" fiili de sözlükte "perdelemek, örtmek, gizlemek, yalanlamak" anlamlarına gelmektedir. Öte yandan bazı hadislerde zulüm ve baskı ortamlarında hakikatleri savunabilenler, peygamberler makamını izleyen mertebede gösterilmiştir.

Âyette peygamberleri öldürme fiili için "haksız yere" kaydının konmuş olması tefsirlerde genellikle şu iki şekilde açıklanır: **a)** Peygamberlerin öldürülmesi zaten haksız yere işlenen bir fiildir; bu kaydın konması işlenen günahın ne büyük ve bu cinayetin ne kötü olduğunu vurgulamak içindir, **b)** onları öldürenlerin bu fiilleri haklı gerekçelere dayanarak ve adaleti gerçekleştirme uğruna işledikleri iddiasında bulunduklarına işaret edilip bu asılsız iddiayı reddetmek amaçlanmış olabilir. Âyetin bütünüyle ilgili olarak yukarıda yapılan açıklamalar ışığında, bu kaydın itham edilen tarafı dinlemeden, konuya ilişkin delilleri incelemeden ve tarafsız bir yargı kararına bağlı olmaksızın "hakk"ın yerine "güc"ün ikāme edildiğine dikkat çekmek üzere konduğu söylenebilir (*kıst* kelimesi için bk. 18. âyetin tefsiri).

Sözlükte *tebşîr* kelimesi "müjdelemek, sevindirici bir haber vermek"tir. Fakat burada sözlük anlamının zıddı yönünde kullanılmıştır. Kur'an-ı Kerîm'de iman sahibi olup iyi işler yapanlar için bu fiille birlikte hep güzel nimetler ve ödüllerden söz edilirken, inkârcıların çarptırılacağı elem verici azabın müjde ifade eden fiil ile bildirilmesi, bunca cinayet ve haksızlıktan sonra kendilerine verilebilecek müjdenin ancak bu kadar olacağını ima eden bir istiare türü, edebî bir üslûptur.

22. "Dünyada da âhirette de emekleri boşa gitmiştir" ifadesinde geçen "habita" fiili, "bir çabadan beklenen yararlı sonuçların yok olup gitmesi" anlamı taşır. Arap dilinde devenin aşırı miktarda yemesi sebebiyle karnının şişip ölmesini ifade eden bu kelimenin âyette sözü edilen insan

tipleri için de kullanılması temsilî bir anlatım olup (İbn Âşûr, III, 207), hakikatleri görmezden gelerek kendi ihtirasları doğrultusunda hareket eden ve böylece kendisine yatırım yaptığını sanan kişilerin bu gayretlerinin aslında boşa gittiğine dikkat çekilmektedir (ayrıca bk. Bakara 2/217).

23 – 25

أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيبًا مِنَ الْكِتَابِ يُدْعَوْنَ إِلَى كِتَابِ
اللَّهِ لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ يَتَوَلَّى فَرِيقٌ مِنْهُمْ وَهُمْ مُعْرِضُونَ ﴿٢٣﴾
ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ
وَغَرَّهُمْ فِي دِينِهِمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ ﴿٢٤﴾ فَكَيْفَ إِذَا جَمَعْنَاهُمْ
لِيَوْمٍ لَا رَيْبَ فِيهِ وَوُفِّيَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ
لَا يُظْلَمُونَ ﴿٢٥﴾

Meâli

23. Kendilerine kitaptan bir pay verilmiş olanlara baksana, aralarında hakem olması için Allah'ın kitabına çağrılıyorlar da, içlerinden bir grup yüz çevirip gerisin geri gidiyor. **24.** Onların bu tutumu "Sayılı günler dışında bize ateş asla dokunmayacak" demelerinden ötürüdür. Uydurageldikleri yalanlar dinleri hakkında kendilerini yanıltmaktadır. **25.** Peki onları geleceğinde kuşku bulunmayan bir gün için topladığımızda ve hiçbir haksızlığa uğramaksızın herkese hak ettiği tastamam verildiğinde halleri nice olacak!

Tefsiri

23. Tefsir bilginleri arasında, bu âyette söz konusu edilenlerin yahudiler olduğu kanaati yaygındır. Fakat burada hıristiyanların özellikle Necran'dan Medine'ye gelen heyetin kastedildiği veya âyetteki ifadenin hem yahudileri hem hıristiyanları kapsadığı görüşü de vardır. Bu âyette anılan kişilerin 24. âyette nakledilen sözleriyle İsrâiloğulları'ndan bahsettiği açıkça anlaşılan Bakara sûresinin 80. âyetindeki sözün aynı olduğu dikkate alındığında birinci görüş daha isabetli görünmektedir. Bununla birlikte, Ehl-i kitap'tan olup da burada belirtildiği şekilde davranan herkesi âyetin kapsamında düşünmeye bir engel bulunmamaktadır.

Burada ilk geçen kitap kelimesi cins ismi olarak yani "kitap bilgisi" şeklinde yorumlandığı gibi "levh-i mahfûz" olarak da açıklanmıştır. "Allah'ın kitabı" tamlamasında geçen kitaptan maksat ise âlimlerin bir kısmına göre "Kur'an-ı Kerîm", çoğunluğuna göre "Tevrat"tır.

Tefsirlerde âyetin nüzûl sebebine değinilirken muhatapların Allah'ın kitabına davet edilip de onların bundan yüz çevirmelerine açıklık getiren bazı olaylar zikredilir. Fakat âyette asıl hedeflenen mânanın belirli bir yerde ve zamanda meydana gelmiş bir olaya değinmekten ziyade, bir taraftan Allah'a inandıklarını söyleyen, bir taraftan da vahye tâbi olmaktan ve onu hakem kılmaktan kaçınan insanların, özellikle din bilginlerinin ve topluma önderlik eden kişilerin çelişkilerini ortaya koymak olduğu açıktır.

24. Önceki âyette sözü edilen insanları bu tutuma yönelten sebep, bu kişilerin kendilerini, çok kısa bir süre azap gördükten sonra cennete kavuşacaklarına inandırmış olmaları idi. Oysa Bakara sûresinin 80. âyetinde Allah tarafından kendilerine bu hususta verilmiş bir söz bulunmadığı belirtilip bu kişiler kınanmakta, bu âyet-i kerîmede de onların bu sözlerinin bir iftiradan ibaret olduğu ve kendilerini aldatmaktan başka bir sonucunun bulunmadığı sert bir dille ifade edilmektedir.

25. Bu âyette bir taraftan geleceğinde kuşku bulunmayan hesap gününde bu tür iftiracıların halinin ne kadar dehşet verici olacağına değinilirken, diğer taraftan da yapmadıkları bir fiilden ötürü cezalandırılmayacakları,

sonucun kendilerinin de ikna olacağı bir hesap neticesinde ortaya çıkacağı, asla haksız bir muameleye mâruz kalmayacakları hatırlatılmaktadır.

Haşir günü herkese kendi amelinin karşılığının tamı tamına verileceği ifadesinden hareketle, bazı tefsir kaynaklarında büyük günah işleyen kişinin durumuyla ilgili kelâm tartışmalarına girilir. Burada sorumluluk çağındaki herkesin, bir sınav niteliği taşıyan dünya hayatında yaptıklarını bir gün mutlaka önünde bulacağına ve ilâhî adalete göre bunların hesabını vermek zorunda kalacağına ağırlık verildiği göz önüne alınırsa, yüce Allah'ın her bir kulu hakkındaki hükmünü ayrı mütalaa etmek ve bu konuyu diğer deliller ışığında değerlendirmek daha uygun olur. Bir başka anlatımla bir kul hakkındaki nihaî sonuç yüce Allah tarafından bağışlanma ve cennete konma şeklinde gerçekleşecek olsa bile âyet-i kerîmede, bu aşamadan önceki hesap gününün ayrı bir müeyyide olduğuna, huzûr-ı ilâhîde ve beşeriyet önünde verilen hesabın yol açacağı mahcubiyetin ağırlığına dikkat çekilmektedir.

26 – 27

قُلِ اللّٰهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَٓاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ
مِمَّنْ تَشَٓاءُۘ وَتُعِزُّ مَنْ تَشَٓاءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَٓاءُۜ بِيَدِكَ الْخَيْرُۜ اِنَّكَ
عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌ ﴿٢٦﴾ تُولِجُ الَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَتُولِجُ النَّهَارَ
فِي الَّيْلِۘ وَتُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَتُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّۘ وَتَرْزُقُ
مَنْ تَشَٓاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ ﴿٢٧﴾

Meâli

26. De ki: "Ey mülkün gerçek sahibi olan Allahım! Mülkü dilediğine verirsin, dilediğinden çekip alırsın. Dilediğini yüceltirsin, dilediğini de alçaltırsın. Her türlü iyilik senin elindedir. Hiç kuşku yok sen her şeye kadirsin. **27.** Geceyi gündüze katarsın, gündüzü de geceye katarsın. Ölüden diriyi çıkarırsın, diriden ölüyü çıkarırsın. Ve dilediğine sayısız rızık verirsin."

Tefsiri

26. Mülk kelimesi tefsirlerde genellikle şu anlamlarla açıklanmıştır: "Peygamberlik, kudret, yönetme gücü, zafer, egemenlik, ilim, servet, itibar, akıl, sağlık gibi her türlü maddî ve mânevî imkân". Bazı müfessirler bu anlamlardan birini veya birkaçını tercih ederken, bazıları âyeti bu anlamların hepsini kapsayacak şekilde yorumlamışlardır. Zemahşerî, Allah'a nisbet edilen birinci mülk kelimesinin genel ve kapsamlı, diğer iki mülk kelimesinin ise özel ve bütünün parçaları mesabesinde olduğunu belirtir (I, 182).

Sûrenin başında belirtilen nüzûl sebebinin (Necran hıristiyanlarını temsilen Medine'ye gelen heyetle yapılan tartışmaların) yanı sıra tefsirlerde şu olay da bu âyetlerin nüzûl sebebi olarak zikredilir veya âyetlerde buna işaret bulunduğu belirtilir: Hendek Savaşı öncesinde kazılacak hendeğin krokisi Resûlullah tarafından çizilip Medine halkından her on kişilik gruba 40 zirâlık (1 zirâ = 68 cm.) kazı görevi verilmişti. Selmân-ı Fârisî'nin de içinde bulunduğu grup kazı yaparken çok büyük bir kaya ortaya çıktı. Bütün çabalarına rağmen ancak küçük parçalar koparabildiler, kayayı parçalayamadılar. Durum Resûlullah'a arzedildi. Hz. Peygamber hendeğe inip balyozla üç darbede kayayı parçaladı. Her defasında ortalık şimşek çakar gibi aydınlandı. Resûlullah tekbir getirdi, müslümanlar da tekbir getirdiler. Sonra Hz. Peygamber her vuruşta gördüğü ışıkları ileride Rum (Bizans) ve Fars (İran) egemenliği altındaki yerlerin ve Yemen'in müslümanlar tarafından fethine yüce Allah'ın bir müjdesi olarak yorumladı. Müslümanlar bunu sevinçle karşılayınca münafıklar "Korkunuzdan savaşamayıp hendek kazıyorsunuz. Hal böyle iken bunlara nasıl inanabiliyorsunuz!" diyerek onları alaya aldılar (Zemahşerî, I, 182).

Mülkü "peygamberlik" olarak anlayan müfessirler, "mülkün geri alınması" ifadesine şu açıklamayı getirirler: Yahudiler son peygamberin

geleceğini biliyorlardı. Peygamberlerin canlarına kıymaları ve ilâhî kitabı tahrif etmeleri sebebiyle, yüce Allah İsrâiloğulları'nı bu yolla onurlandırmaya son verdi. Bundan dolayı yahudiler Hz. Muhammed'e cephe aldılar ve putperestlerle iş birliği yaptılar.

Mülkü peygamberlik dışındaki anlamlara göre, yani "kudret, yönetme gücü, zafer, egemenlik, (ilim, servet, itibar, akıl, sağlık gibi) her türlü maddî ve mânevî imkân" şeklinde anlayan müfessirler ise, yüce Allah'ın bunları "dilediğine" vermesi ve "dilediğinden" alması ifadesinden hareketle ilâhî irade karşısında kulun iradesinin etkisi ve değeri konusunu ele alırlar (meselâ bk. Râzî, VIII, 6-7). İslâm âlimleri arasında geniş tartışmalara yol açan ve itikadî mezhepleri birbirinden ayıran temel yaklaşımlar arasında önemli bir yer tutan bu konunun, Kur'an-ı Kerîm'deki ve hadislerdeki diğer açıklamalarla birlikte ele alınıp değerlendirilmesi uygun olur ("irade", "kazâ", "kader" ve "kesb" kavramları etrafındaki görüş ayrılıkları hakkında değerlendirmeler için bk. Bakara 2/7, 286).

"Dilediğini yüceltirsin, dilediğini de alçaltırsın" şeklinde meâli verilen ifade dolayısıyla tefsirlerde "izzet" ve "zillet" kavramları üzerinde durulur. Bu kavramların dünyevî anlamıyla açıklanması halinde, yukarıda değinilen kelâm tartışmalarının ve bu konudaki değerlendirmenin göz önüne alınması gerekir. Bunların dinî içeriğinden hareket edildiğinde ise diğer âyetlerin ışığında, yücelmenin doruk noktasını yüceler yücesi ulu Allah'a içtenlikle iman edip bunun icaplarına göre davranmanın; alçalmanın en aşağı noktasını ise gerçeği gördüğü halde inkârcılıkta direnip bunu ideoloji haline getirmenin oluşturduğu görülür (*izzet* ve *zillet* kavramlarının Kur'an'daki kullanımları hakkında bilgi için bk. Münâfikun 63/8). Bu takdirde en şerefli mevki olan "iman" mertebesine yükselmede Allah'ın dilemesinin yanında kulun iradesinin rolünün olup olmadığı, kulun çabasının etkisi yoksa, dünya hayatının sınav olma özelliğinin nasıl açıklanabileceği sorusu gündeme gelir. Bu sorunun cevaplanmasında, yukarıda atıfta bulunulan irade konusu ve etrafındaki kavramların yanı sıra "hidayet" kavramıyla ilgili bilgi ve değerlendirmeler de özel bir önemi haizdir (ayrıca bk. Bakara 2/2).

"Her türlü iyilik senin elindedir" buyurularak "hayr"ın, yani görünen ve görünmeyen yüzüyle gerçek anlamda iyinin yalnız yüce Allah'ın kudretinde olduğu belirtilmiştir. Türkçe'de, insanların gelecekteki beklentileri konusunda değişik ihtimallere göre fikir yürüttükten sonra sözü "hayır-

lısı Allah'tan" şeklinde bağlamaları bu âyette değinilen gerçeği derinden kavramış olmanın güzel bir ifadesidir. Bazı müfessirler burada sadece "hayır"dan söz edilmiş olmasına, 25-26. âyetlerin nüzûl sebebi olarak zikredilen olayları dikkate alarak izah getirirler ve bu ifadenin müslümanlar için imkânsız görülen başarıları lutfetmenin Allah'ın kudretinde olduğuna dikkat çekmeyi amaçladığını belirtirler (Zemahşerî, I, 183). Burada dua ifadesinin söz konusu olması sebebiyle sadece hayrın anıldığı ya da birinin diğerine delâletinin açık olmasından ötürü şerrin anılmadığı ve esasen her ikisinin Allah'ın kudretinde olduğunun anlatılmak istendiği görüşleri de vardır (İbn Atıyye, I, 417. "Hayır" ve "şer" kavramlarının içeriği ve Kur'an'daki kullanımları hakkında bilgi için bk. Bakara 2/215).

27. "Geceyi gündüze katarsın, gündüzü de geceye katarsın" cümleleri genellikle şu şekillerde açıklanmıştır: **a)** Bazan gecenin kısaltılıp bu fazlalığın gündüze dahil edilmesi, bazan da bunun aksinin gerçekleştirilmesi, **b)** gündüzün peşinden gecenin getirilip dünyanın karanlığa büründürülmesi, sonra da tekrar gündüzün getirilip dünyanın aydınlatılması (bk. İbn Atıyye, I, 418). Bunlardan birinci yorum hakkında İbn Arafe'den şöyle bir söz nakledilmiştir: Denir ki, Kur'an hem sokaktaki adamın, hem bilgili kişilerin hem de her iki kesimin anlayacağı ifadeler içerir. İşte bu âyet bu duruma bir örnektir. Zira âyet hem özel bilgi isteyen günlerin kısalması ve uzaması olayını hem de herkesin fark ettiği mevsimlerin değişmesini kapsamaktadır. Burada, insanların sahih bir dinî inanca sahip olduktan sonra yeryüzünü cehalet ve şirk karanlığının kaplamasına ve ardından yüce Allah'ın peygamberler göndererek insanlığa aydınlık yolu göstermesine işaret eden sembolik bir anlatım bulunduğu da düşünülebilir (İbn Âşûr, III, 214).

Bu âyette geçen "Ölüden diriyi çıkarırsın, diriden ölüyü çıkarırsın" cümleleri de, "ihyâ" (diriltme, yaşatma) ve "imâte" (öldürme, hayatiyetine son verme) kelimelerinin Kur'an'daki kullanımları ışığında değişik şekillerde açıklanmıştır. Bunların bir kısmı maddî hayatla ilgilidir: Topraktan bitkilerin, ölü gibi duran kuru çekirdekten ve tohumdan çeşit çeşit ağaçların, meyvelerin, çiçeklerin çıkması gibi. Bir de, müminden kâfirin ve kâfirden müminin, iyi insandan kötü insanın ve kötü kişiden iyi kişinin, âlimden cahilin ve cahilden âlimin dünyaya gelmesi gibi mânevî

benzetmeler yapılmıştır. Bu benzetmelerin neticesi olarak müfessirlerin asıl üzerinde durdukları mâna ise şudur: Şer ve bozgunculukta çok ileri gitmiş toplumların içinden nice peygamberler çıkarmış olan yüce Allah'ın ümmî bir topluluktan tüm insanlığa rahmet olacak son peygamber Hz. Muhammed'i çıkarmasını ve onun öğretilerine gönülden bağlanıp gösterdiği yolu izleyenleri şan ve şerefin doruğuna yükseltmesini ve insanlık için örnek kılmasını yadırgamamak gerekir (Taberî, III, 225-227; İbn Atıyye, I, 418; Reşîd Rızâ, III, 275).

Yine bu âyette geçen "Ve dilediğine sayısız rızık verirsin" cümlesinde vurgulanmak istenen mâna için şu ihtimallere değinilmiştir: **a)** Yüce Allah'ın kime ne kadar rızık verdiğinin hesabını sorabilecek hiçbir varlık yoktur. **b)** O'nun bağışı ve lütfu sayısız ve sınırsızdır. **c)** O'nun vermesi verilenin bunu hak etmesine göre değil, kendi irade ve takdirine göredir (Râzî, VIII, 10). Üçüncü yorumdaki "hak etme" sözcüğü bizim zihinlerimizdeki göreceli içeriği ile sınırlı olarak ele alınırsa, bu Allah'ı yüceltmek şöyle dursun –hâşâ– O'na adaletsizlik nisbet etme fikrini çağrıştırır. Oysa amaç O'nun her türlü bağımlılıktan ve noksanlıktan tenzih edilmesidir; dolayısıyla yüce Allah'ın bu takdirinin insan aklının idrakinin çok ötesinde hikmetler taşıdığını göz ardı etmemek gerekir (*rızık* konusunda bk. Rûm 30/37-40; Sebe' 34/34-36; Şûrâ 42/27).

28 – 30

لَا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ اَوْلِيَٓاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ
وَمَنْ يَفْعَلْ ذٰلِكَ فَلَيْسَ مِنَ اللّٰهِ فِي شَيْءٍ اِلَّٓا اَنْ تَتَّقُوا مِنْهُمْ
تُقٰيةً وَيُحَذِّرُكُمُ اللّٰهُ نَفْسَهُ وَاِلَى اللّٰهِ الْمَصِيرُ ﴿٢٨﴾
قُلْ اِنْ تُخْفُوا مَا فِي صُدُورِكُمْ اَوْ تُبْدُوهُ يَعْلَمْهُ اللّٰهُ وَيَعْلَمُ

مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِۜ وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿٢٩﴾
يَوْمَ تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُحْضَرًاۚ وَمَا عَمِلَتْ
مِنْ سُوٓءٍۚ تَوَدُّ لَوْ اَنَّ بَيْنَهَا وَبَيْنَهُٓ اَمَدًا بَعِيدًاۜ وَيُحَذِّرُكُمُ
اللّٰهُ نَفْسَهُۜ وَاللّٰهُ رَؤُ۫فٌ بِالْعِبَادِ ﴿٣٠﴾

Meâli

28. Müminler müminleri bırakıp da kâfirleri dost edinmesin. Kim bunu yaparsa artık Allah'la olan bağını koparmış demektir. Ancak onlardan gelebilecek bir tehlikeden korunmanız başkadır. Allah kendisi hakkında sizi uyarıyor. Sonunda dönüş Allah'adır. **29.** De ki: "İçinizdekileri gizleseniz de açığa vursanız da Allah onu bilir; göklerde olanları da yerde olanları da bilir. Allah her şeye kadirdir." **30.** Herkesin yaptığı iyiliği de işlediği kötülüğü de önüne konmuş olarak bulacağı gün, (insan) ister ki kendisi ile kötülükleri arasında uzun bir mesafe bulunsun. Allah kendisi hakkında sizi uyarıyor. Allah kullarına çok şefkatlidir.

Tefsiri

28. Bu âyetin iniş sebebi olarak tefsirlerde, bazı müslümanların yahudilerle ve müşriklerle kendi varlıklarını bile tehlikeye sokabilecek dostluklar kurmalarına ilişkin değişik olaylar nakledilir. Bunlardan biri şudur: Medine'deki bazı yahudiler zaman zaman ensardan bazı müslümanlarla gizli temas kurarak onları dinlerinden vazgeçirmeye çalışıyorlardı. Durumu farkeden Rifâa b. Münzir, Abdurrahman b. Cübeyr ve Saîd b. Hayseme gibi müminler söz konusu müslümanları dikkatli olmaları konusunda uyardılar. Onlar bu uyarıyı dikkate almayıp yahudilerle yakın ilişkilerini sürdürdüler. O sebeple bu âyet nâzil oldu (Râzî, VIII, 10-11).

Gerek nüzûl sebebi olarak zikredilen olaylar, gerekse "kâfirûn" (inkârcılar) kelimesinin Kur'an-ı Kerîm'deki kullanımları dikkate alınarak burada dost edinilmemesi istenenlerin müşrikler, münafıklar veya genel olarak tüm inkârcılar olabileceği yorumları yapılmıştır. Nüzûl sebebi ne olursa olsun âyet bütün zamanlarda geçerli genel bir ifadeye sahiptir (İbn Atıyye, I, 419).

Kur'an-ı Kerîm, müslümanların başka dinlerin mensuplarıyla ve bilhassa putperestlerle farklı konumlarda çok çeşitli ilişkiler içinde bulundukları yirmi üç yıla yakın bir zaman dilimine yayılmış olarak nâzil olduğundan, bu konuya ilişkin âyetlerde üslûp ve içerik farklılığının bulunması tabiidir. Müslümanların müslüman olmayanlarla ilişkilerini düzenleyen âyetler ve Resûlullah'ın uygulamaları topluca değerlendirildiğinde, delillerin şu iki noktada görüş ayrılığına meydan vermeyecek ölçüde açık olduğu görülür:

a) Hangi sebeple olursa olsun müslümanın –kendi inançlarından tâviz vererek– müslüman olmayana inanç bakımından yakınlık duyması, onları bu anlamda dost edinmesi kendi imanını tehlikeye sokan bir durumdur.

b) İnançların zedelenmesine yol açacak bir tarzda olmaksızın, İslâm'ın insana bakışını gösteren örnek davranışlar sergilemek, dünya hayatının düzen ve istikrarını sağlamak ve bu çerçevedeki yararlarını koruyup geliştirmek amacıyla müslümanların gayri müslimlerle iyi ilişkiler içinde olması yasaklanmayıp aksine özendirilmiştir. Bu anlayışa paralel olarak, devletler umumi hukukunda milletlerarası ilişkiler için yapılan dostane ilişkiler ve hasmane ilişkiler şeklindeki temel ayırım esas alındığında, İslâm'ın tavrının bunlardan birincisini kural, ikincisini ise istisna telakki etme şeklinde olduğu söylenebilir. Bu tarz ilişkilerin âyet-i kerîmede kullanıldığı anlamıyla "velâ" (dostluk) olmadığı açıktır. Bu kelimenin başka âyetlerdeki, özellikle "Allah Teâlâ"nın en iyi dost olduğunu belirten âyetlerdeki kullanımı dikkate alınırsa, burada yasaklanan dostluğun, "inanç birliğinden veya yakınlığından ötürü sevgi besleme, güven duyma ve bel bağlama" anlamında olduğu kolayca anlaşılır. Gerek âyetin sonundaki ağır müeyyide yani bu ikaza uymayanların Allah'ın dostluğunu yitirmiş olacaklarının bildirilmesi gerekse müteakip âyette

gizlenen niyetlerin Cenâb-ı Allah'ın bilgisi dışında olmadığının hatırlatılması, yasaklanan ilişkilerin, İslâm inancına sadakati her şeyin üstünde tutmaksızın birtakım kişisel zaaflar uğruna imanı tehlikeye sokan veya müslümanların zararına olan dostluklar tesis edilmesi veya bu tür dostlukların korunması olduğunu göstermektedir.

Hz. Muhammed'in, peygamberliğinden önceki dönemde ortağı olan Sâib b. Abdullah'ı Câhiliye devrindeki erdemli davranışlarından ötürü övmesi, gençliğinde Mekke'de haksızlıkların önlenmesi amacıyla oluşturulan "Hilfü'l-Fudûl"a (gönüllüler ittifakı) katılmış ve peygamberlik yıllarında da bu girişimden memnuniyet ve övgüyle söz etmiş olması (İbn Sa'd, *et-Tabakātü'l-kübrâ*, I, 128-129), bu sûrenin 75. âyetinde Ehl-i kitap mensuplarının "dürüstlük" ölçütüne göre tasnife tâbi tutulması, Resûlullah'ın yahudilerle ve müşriklerle yazılı anlaşmalar yapmış olması gibi deliller ve hepsinden önemlisi Enbiyâ sûresinin 107. âyetinde Hz. Muhammed'in bütün yaratılmışlara "rahmet" olarak gönderildiğinin bildirilmesi göstermektedir ki, İslâmiyet, başka dinlerin mensuplarıyla temas kurmayı, barış ve esenlik içinde yaşamanın yöntemlerini geliştirmek ve ilâhî bir lutuf olarak insanın doğasına yerleştirilmiş olan ("fıtrat"a uygun) ahlâkî erdemleri beşeriyetin en yüce değerleri sayıp onları yükseklerde tutmak için iş birliği yapmayı yasaklamak şöyle dursun, bunu İslâm mesajını bütün insanlara ulaştırma (tebliğ) görevinin bir parçası saymıştır. Bunun sonucu olarak insanlık tarihinde farklı dinlere mensup kimselerin güven duygusu içinde birlikte yaşayabilmeleri konusunda en başarılı siyasî ve sosyal ilişki örneklerinin müslümalar tarafından sergilenmiş olduğu görülmektedir.

Müslümanların bu alanda ortaya koydukları farklılığın güven duygusu içinde yaşama hissini verebilmekle sınırlı kalmadığı, değişik dinlerin mensuplarının bir taraftan kendi inançlarına göre yaşama özgürlüğüne sahip olduğu, bir taraftan da adalet, hoşgörü, yardım severlik ve benzeri erdemlerin çok belirgin biçimde gözlenebildiği bir sosyal yapı oluşturdukları, müşahedelerini objektif bir bakışla kaleme alan birçok Batılı yazarın hayranlık dolu ifadelerinden anlaşılmaktadır. Kuşkusuz, "yaratana saygı ve yaratılmışlara iyi davranma" şeklindeki iki umdenin İslâmî

öğretilerin özünü teşkil ediyor olması ve bunun ortaya çıkardığı toplumsal dinamikler anılan sonucun sağlanmasında büyük bir etkiye sahiptir. Bir müslümanın Allah'a karşı kulluk görevinin bir parçasını teşkil eden (ibadet niteliği taşıyan) malî yükümlülüklerde (zekât ve fitre) bile, bazı bilginlerin gayri müslimlerin de hak sahipleri çerçevesinde sayılması ictihadını ortaya koymuş olmaları bu açıdan önemli bir örnektir. Hatta Hz. Ömer'in Tevbe sûresinin 60. âyetinde geçen "fukara" kelimesini müslümanların yoksulları, "mesâkîn" kelimesini Ehl-i kitabın yoksulları şeklinde yorumladığı ve hazine görevlilerine bu yönde uygulama yapmaları için tâlimat verdiği nakledilmiştir (Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, s. 136).

Fakat bütün bu sınırlı ilişkiler, Kur'an ve Sünnet'teki diğer deliller ışığında değerlendirildiğinde, müslümanların, kimlik erimesine, dolayısıyla iman gücünü kaybetmelerine yol açacak ilişkiler kurmalarını veya boyunduruk altına girmeye razı olmalarını onaylama anlamına gelmemektedir. Özetle âyet-i kerîme, müslümanların bu hassas dengeyi dikkatle korumaları, bu konudaki adımlarını amacı dışına taşırmamaları ve ilişki kurulan tarafın da niyetini göz ardı etmeyip basiretli davranmaları gerektiğini hatırlatmaktadır (İbn Âşûr müslümanların müslüman olmayanlarla ilişkilerini ve hükümlerini sekiz duruma ayırarak incelemektedir, bk. III, 217-220).

Âyetin meâlinde geçen "müminleri bırakıp da..." kaydından hareketle, burada müslüman olmayanlarla kurulması yasaklanan ilişkinin, müminlere cephe alma niteliği taşıyan ve onlara zarar veren dostluklar olduğu, yine müminleri bırakıp sırf gayri müslimleri dost edinme olduğu yorumları yapılmıştır. Buna karşılık bazı müfessirler, başka âyetlerde bu kayda yer verilmeksizin yapılan mutlak yasaklamayı dikkate almış ve bu âyetin, kayıtsız şartsız olarak "Müminlerin dışındakileri dost edinmeyin" şeklinde anlaşılması gerektiğini savunmuşlardır (bk. Râzî, VIII, 11-12; İbn Âşûr, III, 216-217).

Yukarıda açıklanan anlam ve şekliyle inkârcıları dost edinmek kesin bir dille yasaklandığı gibi, bu ikaza uymayan kişinin Allah ile bağını koparmış, Allah'ın dostluğundan yoksun kalmış olacağı bildirilmektedir. Ancak daha sonra lüzum görüldüğünde korunma amaçlı olarak veya

gerekli korunma tedbirlerini alarak dostane ilişkiler kurmakta bir sakınca bulunmadığı ifade edilmekte, ardından tekrar sakındırıcı bir cümle gelmekte ve âyetin sonunda her şeyin dönüp dolaşıp Allah'a varacağı hatırlatılmaktadır. Âyetteki ifade akışına dikkat edilince görülmektedir ki, bir taraftan imana zarar veren dostluklar yasaklanırken, diğer taraftan bu yasağın kayıtsız şartsız katı bir biçimde algılanmaması gerektiği, yukarıda belirtildiği tarzda bazı dostluklar kurulabileceği bildirilmekte, fakat bunun da mâkul bir sınırı aşmaması ve sürekli bir otokontrole tâbi tutulması için ikazda bulunulmaktadır.

Âyet-i kerîmedeki istisna ifadesinden, "bazı insanların şerrinden korunmak için, gerçek niyetini belli etmeden onların arzusuna uygun hareket etme" anlamına gelen *takıyye* (tukye) kavramı çıkarılmış ve bunun hangi durumlarda dinen geçerli bir davranış olabileceğine dair kurallar geliştirilmeye çalışılmıştır (meselâ bk. Râzî, VIII, 13-14). Her şeyden önce buradaki istisna ifadesinde geçen ve "korunma" mânası taşıyan lafız ile, yaygın olarak kişinin olduğundan farklı görünmeyi sürekli bir davranış biçimi haline getirmesi anlamında kullanılan takıyye birbirine karıştırılmamalıdır. Öte yandan, birçok âyet ve hadisten, müslümanın daha üst bir değeri ihlâl etmedikçe, muhtemel bir zarara karşı önlem almak üzere söz ve davranışlarıyla gerçek inanç ve düşüncesini gizlemek durumunda kalabileceği anlaşılmaktadır. Şu var ki, bunun sadece o hal ile sınırlı, zaruretten doğan istisnaî bir yol olduğu, amacı dışına taşırıldığında, mâkul sınırları aştığında ve süreklilik kazanma eğilimine girdiğinde, kaçınılmak istenen zararlardan çok daha büyük zararlar getireceği, karakter bozukluğuna yol açacağı ve beşerî ilişkilerde güveni sarsacağı, bunun ise İslâmî ilkelerle bağdaşmayacağı unutulmamalıdır.

Takıyye ile yakından ilgili bir kavram da "müdârâ"dır. *Müdârâ* bir gerçeği örtme veya bir bâtıla geçerlilik sağlama amacı taşımaması, iki yüzlülük (nifak) olarak nitelenebilecek biçim ve ölçüde olmaması kaydıyla "aynı ortamı paylaşan insanlarla hoş geçinip onlara güler yüz gösterme ve durumu idare etme" anlamında bir muâşeret kuralı kabul edilir (M. Reşîd Rızâ, III, 281). Hz. Peygamber'in de kendilerinden kötülük gelmesi muhtemel zorba kişilerle karşılaştığında müdârâ ettiği, bazı hallerde aile içi barışın sağlanmasında da bu yönteme başvurulmasını uygun gördüğü

nakledilmiştir (Buhârî, "Nikâh", 79, "Hudûd", 31; Tirmizî, "Birr", 59; Dârimî, "Nikâh", 35).

"Allah kendisi hakkında sizi uyarıyor" şeklinde tercüme ettiğimiz cümleye, "Allah sizi kendisinden (O'na karşı gelmenizden, azabından) sakındırıyor" mânası verildiği gibi, "Allah sizi bizâtihî böyle bir işten sakındırıyor" anlamı da verilmiştir.

29. Önceki âyette yer alan uyarıdan sonra bu âyette, yüce Allah'ın kulların niyetlerini çok iyi bildiği hatırlatılmaktadır. Genel anlamıyla âyet evrendeki hiçbir olayın, hatta eylem haline dönüştürülmemiş hiçbir düşüncenin bile Allah'ın bilgisi dışında kalmayacağını, dolayısıyla insanın bazı işlerini veya niyetlerini başkalarından gizleme becerisine aldanmaması gerektiğini ifade etmektedir (bu konuda bk. Bakara 2/284). Bununla birlikte önceki âyette, dış görünümü itibariyle olumlu veya olumsuz olarak değerlendirilebilecek fakat asıl yargının bu konudaki amaca bağlı olduğu bir davranıştan (mümin olmayanlarla dostluk yapmaktan) söz edildiği için Resûlullah'tan yüce Allah'ın bu kuşatıcı ilmini özel olarak hatırlatması istenmiştir.

Âyette kişinin iç dünyasında sakladığı niyetlere değinilirken, "göğüslerinizde" ifadesi kullanılmıştır. Başka birçok âyette de kalplerin mahalli olarak "göğüsler" (sudûr) kelimesi kullanıldığı gibi bir âyette "göğüslerdeki kalpler" ifadesiyle bu hususa açıklık getirilmiştir (bk. Hac 22/46).

30. Burada "tergîb" (özendirme) ve "terhîb" (caydırma) bir arada yer almış, bu dünyadaki hiçbir davranışın karşılıksız kalmayacağı belirtildikten sonra, bütün hakikatlerin ortaya çıkacağı o günde kişinin yaptığı kötülüklerden duyacağı pişmanlık ve mahcubiyet tasvir edilmiştir. Kişinin önünde hazır bulacağı şey, davranışlarının karşılığı ya da amel defteri şeklinde yorumlanmıştır. Başka âyetlerde, dünya hayatında kulların yaptıkları bütün işlerin görevli melekler tarafından kayda geçirildiği (Enbiyâ 21/94; Kaf 50/18; Zuhruf 43/80) ve kıyamet gününde bu amellerin insana açılmış bir kitapta gösterileceği (İsrâ 17/13-14) bildirilmiştir.

31 – 32

قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللّٰهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللّٰهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ
ذُنُوبَكُمْ وَاللّٰهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿٣١﴾ قُلْ أَطِيعُوا اللّٰهَ
وَالرَّسُولَ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ الْكَافِرِينَ ﴿٣٢﴾

Meâli

31. De ki: "Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın. Allah çok bağışlayan, çok esirgeyendir."
32. De ki: "Allah'a ve Resûl'e itaat edin." Eğer yüz çevirirlerse bilsinler ki Allah kâfirleri sevmez.

Tefsiri

31. Birçok âyette genel olarak peygamberlerin, özel olarak da son dinin tebliğcisi Hz. Muhammed'in bildirdiklerine teslimiyet gösterip uymanın önemi vurgulanmıştır (Kur'an'da Resûlullah'a uymanın gerçek imanı belirlemede temel bir kriter kabul edildiği hakkında bk. Bakara 2/143).

Burada da Peygamber'e ittibâ (uyma) Allah sevgisinin ayrılmaz bir parçası olarak nitelenmiş, Peygamber'in gösterdiği yolu gönülden benimsemeyen kişinin Allah'ı sevdiğini iddia edemeyeceği belirtilmiştir. Ayrıca Resûlullah'a uyma iradesinin ortaya konması, Allah'ın sevgisine ve mağfiretine mazhar olmanın ön şartı sayılmıştır. Sadece "elçi" sıfatını taşıyan temsilciyi dahi tanımamanın onu yollayan makamı tanımama anlamına geleceği mâlûmdur. Hz. Muhammed ise, dar anlamıyla bir elçi olmaktan öteye şâri' (din sahibi, yüce Allah) tarafından Kur'an'ı açıklama ve bu çerçevede Kur'an'da özel düzenlemeye tâbi tutulmamış hususlarda bağlayıcı bildirimlerde bulunma yetkisiyle donatılmıştır (bk. Nahl 16/44).

Bu sûrenin, Ehl-i kitabın ve özellikle hıristiyanların bazı inanç ve tutumlarının yanlışlığını ortaya koyma konusuna ağırlık verdiği göz önüne alınırsa, bu âyette Allah inancı ve peygamberlik müessesesinin mahiyeti hakkında önemli hususlara dikkat çekildiği farkedilir. Şöyle ki: Allah sevgisi ve Allah'a itaatle O'nun peygamberine uyma ve getirdiklerine teslim olma arasında sıkı bir bağ vardır. Fakat bu konudaki önemli bir incelik, "Allah gibi sevmek"le "Allah için sevmek" arasında büyük fark bulunduğudur. Bu fark göz ardı edilirse söz konusu bağın anlamı tersine çevrilmiş olur. Nitekim yahudiler Hz. Mûsâ'nın, hıristiyanlar da Hz. Îsâ'nın peygamberlik sıfatından ziyade şahsında ısrar ederek bu büyük hataya düşmüşlerdir. Böylece hıristiyanlar Hz. Muhammed'i, yahudiler hem Hz. Îsâ'yı hem de Hz. Muhammed'i inkâr yolunu tutmuşlar; esasen tahrife uğramamış haliyle bütün ilâhî dinlerin ortak noktalarından olan ve Kur'an-ı Kerîm'de "Allah'ın elçilerinden hiçbirini diğerinden ayırmayız" (Bakara 2/285) şeklinde ifade edilen ilkeyi ihlâl etmişlerdir. Öte yandan hıristiyanlar Hz. Îsâ'ya olan sevgilerini onun peygamberlik sıfatı üzerine kurmadıkları için, başka bir anlatımla bu sevgi ve saygının Allah'ın ona elçilik görevi vermiş olmasından kaynaklanması gerektiği halde onun şahsını esas aldıklarından, Allah'a şirk koşmaya kadar varan sapkın bir inanca kaymışlardır. Bu durum tevhid inancını zedelememek için peygamberlik görevinin mahiyetini iyi kavramak gerektiğini açıkça ortaya koymaktadır. Nitekim kelime-i tevhidde ve kelime-i şehâdette sadece Allah'tan başka tanrı bulunmadığının ifade edilmesiyle yetinilmemiş, Hz. Muhammed'in O'nun kulu ve elçisi olduğu da belirgin bir biçimde ortaya konmuştur (Elmalılı, II, 1076-1079).

Bu âyetin, **a)** sûrenin başında sözü edilen Necran heyetindekilerin "Bizim Îsâ'yı ululayan ifadelerimiz onu sevdiğimizi belirtmek içindir" demeleri, **b)** bazı müslümanların, "Ya Resûlallah! Gerçekten biz rabbimizi seviyoruz" demeleri, **c)** yahudilerin "Allah'ın evlâtları ve asıl sevdiği kişiler bizleriz" demeleri, **d)** müşriklerin putlara secde etme gerekçelerini açıklarken "Biz bunlara sırf Allah'a olan sevgimizden ötürü ve bizi Allah'a daha çok yakınlaştırsınlar diye tapıyoruz" demeleri üzerine nâzil olduğuna dair rivayetler vardır (Allah sevgisi hakkında bk. Bakara 2/165; "Allah'ın kullarını sevmesi"nin anlamı için bk. Mâide 5/54).

32. Tefsirlerde âyetin nüzûl sebebi hakkında şöyle bir rivayet yer alır: Önceki âyette Hz. Peygamber'e uyulması istenince münafıkların başı Abdullah b. Übey "Gördünüz mü? Muhammed kendine itaat edilmesini Allah'a itaat gibi görüyor; bizim de hıristiyanların Îsâ'yı sevdikleri gibi kendisini sevmemizi istiyor!" şeklinde bir ithamda bulunmuştu. Bunun üzerine bu âyet-i kerîme indi ve Hz. Peygamber'e Allah'ın elçisi sıfatıyla ve yine O'nun buyruğunun bir gereği olarak itaat edilmesinin istendiği bildirildi (Râzî, VIII, 19).

33 – 34

إِنَّ اللّٰهَ اصْطَفٰٓى اٰدَمَ وَنُوحًا وَاٰلَ اِبْرٰهٖيمَ وَاٰلَ عِمْرٰنَ عَلَى
الْعَالَمٖينَۙ ﴿٣٣﴾ ذُرِّيَّةً بَعْضُهَا مِنْ بَعْضٍۜ وَاللّٰهُ سَمٖيعٌ
عَلٖيمٌۚ ﴿٣٤﴾

Meâli

33-34. Allah, birbirinden gelme nesiller olarak Âdem'i, Nûh'u, İbrâhim ailesini ve İmrân ailesini seçip âlemlere (bütün yaratılmışlara) üstün kıldı. Allah işiten ve bilendir.

Tefsiri

33-34. Kur'an-ı Kerîm'in birçok âyetinde peygamberlerin Allah'ın seçkin kulları olduğunu belirten ifadeler vardır. Bu hususu özellikle belirten "ıstafâ" fiili için: **a)** Onların bütün yaratılmışların özü kılındığı, **b)** onların kötü sıfatlardan arındırılıp övgüye lâyık hasletlerle bezendiği şeklinde yorumlar yapılmıştır (Râzî, VIII, 20-22).

Tefsirlerde ve genel olarak İslâm düşüncesine dair eserlerde, bu gibi âyetlerde geçen "ıstafâ" fiili, varlıkların oluşum ve gelişim süreci ile ilgili "ıstıfâ" kanunu arasında bağ kurularak peygamberlerin üstünlüğü konusunda geniş açıklamalar yapılmıştır (meselâ bk. Elmalılı, II, 1081 vd.).

Âyette geçen "âlemîn" kavramı kendi zamanındaki veya kendi cinsinden olan yaratılmışlar şeklinde yorumlandığı gibi, bütün yaratılmışlar şeklinde de açıklanmıştır (Râzî, VIII, 19-21; ayrıca bk. İsrâ 17/70).

Bu iki âyette peygamberlerin seçilmiş üstün özelliklere sahip kişiler ve hep Hz. Âdem'in soyundan gelmiş oldukları hususuna değinilmesini, Hz. Îsâ'nın yaratılışı konusuna fikrî hazırlık sağlama şeklinde açıklamak mümkündür. Hatırlanacağı üzere, hıristiyanların bazı inanç ve tutumlarının yanlışlığını ortaya koyma bu sûrenin ana hedefleri arasında bulunmaktadır. İşte müteakip âyetlerde, babasız olarak dünyaya gelmiş olması Hıristiyanlık'ta tek tanrı inancından sapmanın hareket noktası haline getirilen Hz. Îsâ'nın ailesine, doğumuna ve hayatına dair bilgiler yer aldığından, burada zihnin sırf tabiat kanunlarının tek düzeliğine saplanıp kalmaması ve tabiat kanunundan önce gelen yaratma fiilinin göz ardı edilmemesi gerektiği, buna göre dilediğini dilediği biçimde yaratmaya kadir olan yüce Allah'ın iradesini kısıtlayabilecek hiçbir güç bulunmadığı hatırlatılmaktadır (Elmalılı, II, 1087).

Bunun yanı sıra —aşağıda açıklanacağı üzere— Hz. Meryem'in babası olan İmrân'ın ailesi peygamberler dizisi içinde anılarak, Hz. Îsâ'nın annesinin de Hz. Âdem ve onu izleyen peygamberler soyundan olduğuna dikkat çekilmektedir.

35 – 37

إِذْ قَالَتِ امْرَأَتُ عِمْرَانَ رَبِّ إِنِّي نَذَرْتُ لَكَ مَا فِي بَطْنِي
مُحَرَّرًا فَتَقَبَّلْ مِنِّي إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ٣٥
فَلَمَّا وَضَعَتْهَا قَالَتْ رَبِّ إِنِّي وَضَعْتُهَا أُنْثَىٰ وَاللَّهُ
أَعْلَمُ بِمَا وَضَعَتْ وَلَيْسَ الذَّكَرُ كَالْأُنْثَىٰ وَإِنِّي سَمَّيْتُهَا
مَرْيَمَ وَإِنِّي أُعِيذُهَا بِكَ وَذُرِّيَّتَهَا مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ ٣٦

فَتَقَبَّلَهَا رَبُّهَا بِقَبُولٍ حَسَنٍ وَاَنْبَتَهَا نَبَاتًا حَسَنًاۙ
وَكَفَّلَهَا زَكَرِيَّاۜ كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَۙ وَجَدَ
عِنْدَهَا رِزْقًاۚ قَالَ يَا مَرْيَمُ اَنّٰى لَكِ هٰذَاۜ قَالَتْ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِۜ
اِنَّ اللّٰهَ يَرْزُقُ مَنْ يَشَٓاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ ﴿٣٧﴾

Meâli

35. Bir zamanlar İmrân'ın karısı şöyle demişti: "Rabbim! Karnımdakini kayıtsız şartsız sana adadım, benden kabul buyur; kuşkusuz sensin her şeyi işiten, her şeyi bilen." **36.** Onu doğurunca dedi ki: "Rabbim! Onu kız doğurdum." Oysa Allah onun ne doğurduğunu daha iyi bilmektedir; erkek de kız gibi değildir. "Ben onun adını Meryem koydum ve işte ben onu ve soyunu kovulmuş şeytana karşı senin korumana bırakıyorum." **37.** Bunun üzerine rabbi ona hüsnükabul gösterdi ve onu güzel bir şekilde yetiştirdi. Zekeriyâ'yı da onun bakımı ile görevlendirdi. Zekeriyâ onun bulunduğu yere, mâbeddeki odaya her girdiğinde yanında (yeni) bir rızık bulur ve "Ey Meryem! Bu sana nereden?" diye sorar, o da "Allah tarafından" cevabını verirdi. Kuşkusuz Allah dilediğine sayısız rızık verir.

Tefsiri

35. Kur'an-ı Kerîm'de İmrân ismi üç âyette geçmektedir. Bu âyette ve Tahrîm sûresinin 12. âyetinde anılan İmrân'ın Hz. Meryem'in babası (Hz. Îsâ'nın dedesi) olduğu açıktır. Bu sûrenin 33. âyetinde geçen İmrân ile kimin kastedildiği hususunda ise iki görüş bulunmaktadır: Bir görüşe göre bu, Hz. Mûsâ ve Hz. Hârûn'un babası olan İmrân'dır. Diğer görüşe göre bu iki zatın yaşadıkları zaman dilimleri arasında yaklaşık 1200 yıl fark bulunduğu ve bu sûrede, özellikle 35. âyetten itibaren Hz. Îsâ'nın

ailesinden söz edildiği dikkate alınırsa 33. âyette zikri geçen İmrân'ın da Hz. Meryem'in babası olan İmrân olarak anlaşılması uygun olur. Buradaki İmrân Hz. Mûsâ ve Hz. Hârûn'un babası olarak düşünülse bile, onların da Meryem adında bir kız kardeşinin bulunduğuna dair rivayet ile Kur'an-ı Kerîm'de yer alan Hz. Meryem'e "Ey Hârûn'un kız kardeşi!" şeklinde hitap edildiği bilgisi (Meryem 19/28) arasında bağ kurulması doğru olmaz. Böyle bir bağ kurulması, anılan âyet-i kerîmedeki maksadın anlaşılmamış olmasından kaynaklanmaktadır. İyi incelendiğinde görülür ki, kendi toplumunda Hz. Meryem'e "Ey Hârûn'un kız kardeşi!" diye hitap edilmesi, "onun din kardeşi ve onun soyundan gelen" anlamını taşımaktadır. Her ne kadar bir kısım Doğu bilimciler bazı müslüman yazarların eserlerindeki bu karışıklığa dayanarak Kur'an-ı Kerîm'e eleştiri yöneltmişlerse de, Kur'an-ı Kerîm'in bu konudaki açıklamalarında herhangi bir çelişki ve tarihî verilerle uyumsuzluk bulunmamaktadır. Genellikle hıristiyan muhitinden gelen bu eleştirilerin objektif olmadığı, kendi kutsal kitaplarında aynı yönde yer alan bilgilere itiraz etmemelerinden kolayca anlaşılmaktadır. Nitekim Luka İncili'nde Hz. Zekeriyyâ'nın eşi Elizabeth için "Hârûn kızlarındandı" (Luka, 1/5) denmektedir (Ömer Faruk Harman, "Hz. İsa", *İFAV Ans.*, II, 424).

Bu âyette İmrân'ın hanımı diye anılan ve Hz. Meryem'in annesi olan kadının ismi Kur'an-ı Kerîm'de zikredilmez. Onun adı İslâmî kaynaklarda Hanne, hıristiyan kaynaklarda Anna diye geçer. İmrân'ın hanımının, karnındaki çocuğu Allah için adamasıyla ilgili değişik rivayetler vardır. Bunlardan birine göre, uzun zaman çocuğu olmayan İmrân'ın karısı bir gün bir kuşun yavrusunu beslediğini görünce buna imrenmiş ve yüce Allah'a yalvarıp çocuk ihsan etmesini dilemiş ve çocuğu olduğunda onu Beytülmakdis'in hizmetine vermeyi adamıştı. Meryem'e hamile olduktan sonra da kocası İmrân ölmüştü.

İmrân'ın karısının karnında taşıdığı çocuğu tam anlamıyla Allah'a adadığı ve kabulü için niyazda bulunduğu âyetten açıkça anlaşılmaktadır. Fakat âyette geçen "muharrar" kelimesi ve adağın içeriği farklı şekillerde yorumlanmıştır. Sözlük anlamı itibariyle muharrar "âzat edilmiş, tamamen özgürlüğüne kavuşturulmuş, kimsenin kendisi üzerinde hak ilintisi kalmamış kişi" demektir. Burada kelimeye, dünya işlerinden

âzâde kılınmış ve kendini sırf Allah'a kulluk etmeye veren; halis bir kul; –Yahudilik'te mâbedin ve özellikle Beytülmakdis'in hizmeti için çocuk adanması uygulamasının bulunduğu noktasından hareketle– "mâbede veya kutsal kitabı okuyanlara hizmet eden" gibi anlamlar verilmiştir. İster Allah'a kulluk yönü ister mâbede hizmet yönü vurgulanmak istensin, burada her türlü kayıt ve sınırlamadan uzak mutlak bir adama iradesinin bulunduğu anlaşılmaktadır. O sebeple meâlinde bu kelimeye "kayıtsız şartsız" anlamı verilmiştir.

36. İmrân'ın karısı adakta bulunduğu esnada, adadığı konuya (muhtemelen Beytülmakdis hizmetine) elverişli cinsiyete sahip, yani bir erkek çocuğu dünyaya getirme ihtimalini esas almıştı. Çocuğun kız olduğunu görünce, duyduğu üzüntü ve burukluğun ifadesi olarak ağzından şu söz dökülüverdi: "Rabbim! Onu kız doğurdum". Âyet-i kerîmede "Oysa Allah ne doğurduğunu daha iyi bilmektedir" buyurularak, bu hayıflanmanın onun işin hakikatini bilmemesinden kaynaklandığı ve dünyaya getirdiği bu kız evlâdın ne kadar ulvî bir mertebeye sahip olacağı ima edilmiştir. İşte bu cümleden sonra gelen "Erkek de kız gibi değildir" cümlesi bazı müfessirlerce bu mâna ile bağlantılı olarak Allah'ın sözünün devamı olarak düşünülmüş ve her iki kelimenin başında bulunan belirlilik takısı (lâm-ı ta'rîf) bilinen birini belirtme anlamı taşıdığı ("ahd" için olduğu) anlayışıyla bu iki cümleye şöyle mâna verilmiştir: "Oysa Allah onun ne doğurduğunu daha iyi bilmektedir; o (onun dilediği) erkek (Allah'ın lutfettiği ve yüce bir mertebeyle onurlandırılacak olan) bu kız gibi değildir" (Zemahşerî, I, 186); belirlilik takısına bilinen birini belirtme anlamını vermekle birlikte, bu cümleyi Meryem'in ifadesi olarak açıklayan başka bir yorum için (bk. Râzî, VIII, 27). Buna karşılık müfessirlerin çoğunluğu, bu cümlenin Meryem'in annesine ait olduğu, fakat adağın konusunun yerine gelmesi açısından erkek çocuğunun kız çocuğuna üstünlüğünü ve bu konudaki üzüntüsünü belirtmek üzere söylendiği kanaatindedir. Bize göre, bu cümleyi iki cinsten birinin diğerine üstünlüğü değil, Meryem'in annesinin adakta bulunurken –kavminin âdetine uyarak– niyetine aldığı erkek çocuğun kız çocuğundan farklı olduğunu belirten bir ifade olarak düşünmek, hem sözün akışına hem de lafza daha uygun bir yorum olur.

İmrân'ın eşinin çocuğuna "Meryem" adını vermesi, –kız çocuğu dünyaya getirmiş olmasına rağmen– onu Allah yoluna adama yönündeki sözüne sadakatini sürdürme çabası içinde olduğunu göstermektedir. Zira yukarıda anıldığı üzere Meryem, Hz. Mûsâ ve Hz. Hârûn'un kız kardeşinin adıdır ve İsrâiloğulları geleneğinde kadın cinsi için Meryem adı çok makbul bir isim sayılagelmiştir. Bir de İmrân'ın eşi kızına bu adı vermek suretiyle onun babasının adıyla Hz. Mûsâ ve Hz. Hârûn'un kız kardeşi olan Meryem'in babası arasında anlamlı bir bağ kurmuş oluyordu. Çünkü o da İmrân kızı Meryem idi. Tefsirlerde Meryem adının onların dilinde "Allah'a kulluk eden" (Zemahşerî, I, 186) ve "Rabbin hizmetinde olan" (Şevkânî, I, 372) anlamına geldiği ileri sürülürse de, Kāsımî Tevrat ve İncil'de geçen isimlerin açıklamalarına bakıldığında farklı bir mâna ile ("acılık", "denizin acılığı") karşılaşıldığını ifade eder (IV, 835). Kitâb-ı Mukaddes sözlüklerinde de Meryem'in basit veya bileşik kelime olabileceği ihtimallerine işaret edildikten sonra bunun ne anlama geldiği konusunda pek çok görüş ve izah bulunduğu belirtilir; burada anılan başlıca mânalar şunlardır: Acı deniz, onların isyanı, denizin hanımefendisi, deniz damlası, deniz yıldızı (meselâ bk. H. Lesétre, "Marie", *Dictionnaire De La Bible*, IV/I, 774-776).

Meryem'in annesi onun adını koyduktan sonra "İşte ben onu ve soyunu kovulmuş şeytana karşı senin korumana bırakıyorum" şeklinde içtenlikle dua etmişti. Bu duada Meryem'in soyunu da zikretmesi, Allah yoluna adadığı çocuğunun şeytana uymaması ve iffetini koruması için rabbinden yardım dilemesi veya genel olarak kendi soyundan gelenler için hayır duada bulunması şeklinde anlaşılabilir. Bununla birlikte önceki cümleye Cenâb-ı Hakk'ın ilhamıyla kızının büyük bir peygambere anne olacağını bildiği anlayışı ile mâna verenlerin yorumunu da destekleyici görünmektedir ("kovulmuş şeytanın şerrinden sığınma"nın anlamı için bk. Fâtiha sûresinin başında yer alan "eûzü" hakkındaki açıklama).

37. Yüce Allah'ın hüsnükabul göstermesi hakkında şu yorumlar yapılmıştır: Allah, Meryem'in kendi himayesine bırakılması ve şeytanın şerrinden korunması hakkındaki duayı kabul buyurdu; alışılagelmiş uygulama dışında kalan bir adağı, yani bir kız çocuğunun mâbed hizmetine

verilmesini kabul etti; Meryem'in bakımı için –44. âyette açıklanacağı üzere– hahamların birbirleriyle yarışmalarını sağladı ve sonunda bu görevi Hz. Zekeriyyâ'ya verdi.

"Onu güzel bir şekilde yetiştirdi" diye çevirdiğimiz cümleyi, lafzî anlamını esas alarak "Onu güzel bir bitki gibi yetiştirdi" şeklinde mânalandıran ve bunu bazı rivayetlerden hareketle Meryem'in biyolojik gelişimindeki olağan üstü durumlarla açıklayan müfessirler vardır (bk. Râzî, VIII, 29). Bazı müfessirler ise bu cümleyi "onu büyük bir peygambere anne kılmak suretiyle" diye açıklamışlardır (bk. Kāsımî, IV, 836). Fakat bunun, Meryem'in eğitim açısından sağlıklı bir muhitte iyi bir biçimde yetiştirildiğini ve ahlâkî erdemlerle donatıldığını belirten mecazi bir ifade olduğu görüşüyle (bk. Zemahşerî, I, 187) gerek eğitimi gerekse rızkının temini açısından iyi bir ortamda büyüdüğü, yani hem ruh hem beden sağlığı bakımından özenle yetiştirildiği yorumu (bk. Reşîd Rızâ, III, 292) daha isabetli görünmektedir.

Hz. Zekeriyyâ'nın Hz. Meryem'in teyzesinin kocası olduğu rivayet edilir. Hz. Zekeriyyâ hakkında müteakip âyette ve Meryem'in bakımını üstlenmesi hakkında 44. âyette bilgi verilecektir.

Toplantı mahallinin ön kısmına veya yüksekçe yapılmış özel bölümüne, ibadet ve dua için kapanılan ve genellikle merdivenle çıkılan özel mekâna "mihrap" denir. İslâm kültüründe camilerin ön tarafında imamın namaz kıldırırken duracağı yere de mihrap adı verilmiştir. Kelimenin Kur'an-ı Kerîm'deki kullanımları (Âl-i İmrân 3/37, 39; Meryem 19/11; Sâd 38/21) ve konuya ilişkin tarihi bilgiler göz önüne alındığında, âyette geçen "mihrâb" kelimesiyle Beytülmakdis'te yüksekçe yapılmış özel bir odanın kastedildiği anlaşılmaktadır

Kimi müfessirler âyetteki "rızık" ifadesini, "Meryem'in meme kabul etmeyip ilâhî ikramlarla beslendiği ve Hz. Îsâ gibi beşikteyken konuştuğu" şeklindeki bazı rivayetlerle destekleyerek, bundan Meryem'in bebeklik çağından itibaren mâbedde kaldığı sonucunu çıkarmışlar, karşı görüşte olanlar ise âyetten Meryem'in konuşma çağına eriştikten sonra mâbede verildiğinin anlaşıldığını ileri sürmüşlerdir. Öte yandan ifadenin akışından olağan üstü bir duruma işaret edildiği mânasını çıkaran ve Hz. Zekeriyyâ'nın Meryem'in yanında o mevsimde yetişmeyen mey-

veler gördüğü yönündeki rivayetleri dikkate alan müfessirler bunu Hz. Meryem açısından bir keramet olarak değerlendirmişler ve âyeti de kerametin hak olduğuna delil saymışlardır. Âyette olağan üstü bir duruma işaret bulunduğunu kabul etmekle beraber, bunu Hz. Zekeriyyâ'ya veya Hz. Îsâ'ya nisbetle bir mûcize şeklinde açıklamaya çalışan bilginler de mevcuttur. Buna karşılık, bu ifade akışında olağan üstü bir hale değinme anlamı bulunmadığı, yüce Allah'ın Meryem'e kendini zühd ve ibadete vermiş kişilere ikramda bulunmak isteyen müminler vasıtasıyla rızık lutfettiği, Zekeriyyâ'nın da bunun tasvip etmeyeceği bir yoldan gelip gelmediğini anlamak maksadıyla "Ey Meryem! Bu sana nereden geliyor" diye sorduğu kanaatini taşıyan müfessirler de vardır (bk. Râzî, VIII, 30-31). M. Reşîd Rızâ, Kur'an'da ve hadislerde açıklanmayan, tarihen de sabit olmayan bilgilerden hareketle Kur'an'a anlam verilmemesi gerektiğini, Hz. Zekeriyyâ'nın sorusunun o sıralarda kıtlık bulunmasıyla açıklanabileceğini, dolayısıyla hârikulâde bir durumdan söz edilmediğini savunur. Daha sonra, bu olayın burada zikredilmesinin gerçek sebebi üzerinde durulması ve bundan sonuçlar çıkarılması gerektiğini hatırlatır. Bu açıdan bakıldığında görülür ki, tevhid (Allah'tan başka tanrı olmadığı) inancını pekiştirmeyi hedefleyen sûrenin bu bölümünde peygamberlerin seçimi ve dinlerin tekâmülü konusunun da Allah'ın mutlak iradesine bağlı olduğuna dikkat çekilmekte ve alışılagelmişin aksine bir yöntemle bir kız çocuğunun mâbed hizmetine adanıp kabul edildiği, bu şekilde onun büyük bir peygambere anne olmaya hazırlandığı canlı bir biçimde ortaya konmakta ve böylece peygamberliği sırf kendi ırklarına özgü saydığı için Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul etmeyen yahudilerle bir "beşer" olduğu için onu peygamber kabul etmek istemeyen müşriklere reddiyede bulunulmaktadır (III, 293-295). İbn Âşûr, mâbed hizmetine kadınların kabul edilmemesi âdetinin dışına çıkılmasını ve ilâhî bildirimle Meryem'in Hz. Zekeriyyâ'nın himayesine verilmesini, Tevrat'taki birçok hükmü değiştirecek bir peygamberin geleceğine işaret olarak değerlendirir (III, 235).

Âyetin sonundaki cümleyi Meryem'in konuşmasının devamı olarak veya Allah'ın sözü olarak anlamak mümkündür (Zemahşerî, I, 187; Râzî, VIII, 32).

38 – 41

هُنَالِكَ دَعَا زَكَرِيَّا رَبَّهُۥ قَالَ رَبِّ هَبْ لِى مِن لَّدُنكَ
ذُرِّيَّةً طَيِّبَةً إِنَّكَ سَمِيعُ ٱلدُّعَآءِ ﴿٣٨﴾ فَنَادَتْهُ
ٱلْمَلَٰٓئِكَةُ وَهُوَ قَآئِمٌ يُصَلِّى فِى ٱلْمِحْرَابِ أَنَّ ٱللَّهَ يُبَشِّرُكَ
بِيَحْيَىٰ مُصَدِّقًۢا بِكَلِمَةٍ مِّنَ ٱللَّهِ وَسَيِّدًا وَحَصُورًا وَنَبِيًّا مِّنَ
ٱلصَّٰلِحِينَ ﴿٣٩﴾ قَالَ رَبِّ أَنَّىٰ يَكُونُ لِى غُلَٰمٌ وَقَدْ بَلَغَنِىَ
ٱلْكِبَرُ وَٱمْرَأَتِى عَاقِرٌ قَالَ كَذَٰلِكَ ٱللَّهُ يَفْعَلُ
مَا يَشَآءُ ﴿٤٠﴾ قَالَ رَبِّ ٱجْعَل لِّىٓ ءَايَةً قَالَ ءَايَتُكَ أَلَّا تُكَلِّمَ
ٱلنَّاسَ ثَلَٰثَةَ أَيَّامٍ إِلَّا رَمْزًا وَٱذْكُر رَّبَّكَ كَثِيرًا وَسَبِّحْ بِٱلْعَشِىِّ
وَٱلْإِبْكَٰرِ ﴿٤١﴾

Meâli

38. Orada Zekeriyyâ rabbine dua edip dedi ki: "Rabbim! Bana tarafından temiz bir nesil ihsan eyle. Kuşkusuz sen duayı işitmektesin." **39.** O mâbedde durmuş namaz kılarken melekler ona şöyle seslendiler: "Allah'tan bir kelimeyi tasdik edici, efendi, iffetli ve sâlih kullardan bir peygamber olarak Yahyâ'yı Allah sana müjdeliyor." **40.** Zekeriyyâ ise şöyle dedi: "Rabbim! Bana ihtiyarlık gelip çattığı, üstelik karım da kısır olduğu halde benim nasıl oğlum olabilir?" Buyurdu ki: "İşte böyle;

Allah dilediğini yapar." **41.** "Rabbim, dedi, bana bir alâmet göster." Şöyle buyurdu: "Senin için alâmet insanlara üç gün ancak işaretle konuşmandır. Rabbini çok an, sabah akşam tesbih et."

Tefsiri

38-41. Zekeriyyâ aleyhisselâm İsrâiloğulları'na gönderilmiş son peygamberlerden biri olup Filistin'in Roma İmparatorluğu'nun bir eyaleti olduğu dönemde Kudüs'te yaşamıştır. İslâmî kaynaklarda babasının adı bazan Barahya bazan Yuhayya olarak geçer. Nesebi Hz. Dâvûd'a kadar çıkmaktadır. Oğlu Yahyâ'nın öldürülmesi onu çok üzmüştür. Kendini de öldürmek istemeleri üzerine şehirden kaçmış, bir bahçedeki ağacın içine saklanmış, düşmanları tarafından ağacın kesilmesi suretiyle şehid edilmiştir (Ömer Faruk Harman, "Hz. Zekeriyyâ", *İFAV Ans.*, IV, 574-575). Kur'an-ı Kerîm'in üç sûresinde (Âl-i İmrân 3/37, 38; Meryem 19/2, 7; Enbiyâ 21/89) altı defa ismen anılan Hz. Zekeriyyâ ile ilgili bilgiler onun yaşlılık dönemine aittir.

Luka İncili'ne göre (1/5-25) Zekeriyyâ, Yahudiye Kralı Hirodes'in günlerinde yaşayan bir kâhindir. Eşi Elizabeth kısırdır ve ikisi de çok yaşlıdır. Allah katında sâlih kişilerdendirler ve rabbin emir ve hükümlerine kusursuz uymaktadırlar. Zekeriyyâ Allah'ın huzurunda kâhinlik hizmetinde bulunduğu sıralarda buhur yakmak üzere mâbede gittiğinde melek Cebrâil bir oğlu olacağını, karısının hamile kalışının bir işareti olmak üzere de dilinin tutulacağını bildirir. Bir de Eski Ahid'de Zekeriyyâ adını taşıyan bir kitap (bölüm) bulunmaktadır ki burada söz konusu edilen, Yahyâ'nın babası olan Zekeriyyâ değil, milâttan önce VI. yüzyılda yaşamış bir peygamberdir. Kur'an-ı Kerîm'de anılan Zekeriyyâ ise miladî I. yüzyılın başlarında vefat etmiştir.

Âyetlerdeki ifade akışı dikkate alınarak, Hz. Zekeriyyâ'nın 38. âyette değinilen duası ile onun Hz. Meryem'e verildiğini gördüğü ilâhî nimetler arasında bağ kurulur. Bir önceki âyette Meryem'in yanında görünen rızıkların olağan üstü yolla kendisine ikram edildiği yorumunu yapan bazı müfessirler bu âyeti de Hz. Zekeriyyâ'nın bu hârikulâde durumu müşahede etmesi üzerine –yaşlı haline ve karısının kısırlığına rağmen– çocuk sahibi olma duasında bulunduğu şeklinde açıklarlar. M. Reşîd Rızâ, bir

peygamberin yüce Allah'ın dilediğinde olağan üstü sonuçlar yaratabileceğini bilmesini böyle bir olaya bağlamanın isabetli olmayacağı gerekçesiyle bu yorumu eleştirir. Çocukla müjdelenmesi üzerine "Rabbim! Benim nasıl oğlum olabilir?" şeklindeki hayret ifadesinin de dua ettiği hususun gerçekleşebilmesinde kuşku duyduğu yönünde anlaşılmaması gerektiğine dikkat çeker ve bu konuda en uygun yorumun Muhammed Abduh'a ait olduğunu belirtir. Bu yoruma göre Hz. Zekeriyyâ Meryem'in kâmil bir imana ve güzel hasletlere sahip olduğunu, özellikle onun basiret şualarının sebepler perdesini delip geçtiğini ve kendisine gelen nimetlerin, dilediğini sayısız şekilde rızıklandıran ulu Allah'ın ikramı olduğunun bilincine varmış bulunduğunu müşahede edince kendinden geçmiş, duygularından uzaklaşmış, dünyadan ve dünyevî bağlardan sıyrılmış, Allah'ın engin ihsanını ve rahmetini düşünmeye dalmış, işte bu sırada söz konusu dua ağzından dökülüvermişti. Vahdet âlemindeki yolculuğundan sebepler âlemine döndüğünde duasının kabul edildiği kendisine haber verilince de –tabiat kanunlarının dışında kalan– bu sonucun nasıl gerçekleşeceğini rabbine sordu (Reşîd Rızâ, III, 296). Reşîd Rızâ bununla birlikte, Hz. Zekeriyyâ'nın sorusunu ifadenin zâhir mânasına göre anlamaya yani bilinen sebepler bulunmadan bu sonucun nasıl meydana geleceğini hayret ve merak içinde sormuş olabileceğine bir engel bulunmadığını, ancak peygamberlere yaraşmayacak yorumlara başvurmanın yanlış olduğunu belirtir (III, 298). İbn Âşûr da Hz. Zekeriyyâ'nın böyle bir soru sormasının, Hz. İbrâhim'in yüce Allah'tan ölüleri nasıl dirilttiğini göstermesini istemesi ve "Yoksa inanmıyor musun?" buyurulunca "Hayır inanıyorum, fakat kalbim tam kanaat getirsin diye" cevabını vermesine (Bakara 2/260) benzetir (III, 241-242).

Hz. Zekeriyyâ'nın eşinin hamile kaldığını bilebilmesi için rabbine dua edip bir alâmet göstermesi dileğinde bulunması üzerine ona insanlara üç gün ancak işaretle konuşacağı bildirilmiş, rabbini çok anması ve günün iki diliminde de (akşam ve sabah) O'nu tesbih etmesi istenmiştir. *Tesbîh* "yüce Allah'ı anma, O'nu her türlü eksiklikten uzak görme, O'na dua etme" gibi anlamlara gelir. Birçok âyet ve hadiste evrendeki bütün varlıkların O'nu tesbih ettiğine dair ifadeler bulunmaktadır.

Zekeriyyâ'nın bu isteğini, bildirilenlerin vahiy mi yoksa şeytanın telkini mi olduğunu ayırt etme, üç gün konuşamamasının da şüpheci tavrının

cezalandırılması şeklinde yorumlayanlar olmuşsa da bu yorumu Kur'an-ı Kerîm ve hadislerde yer alan esaslarla bağdaştırmak mümkün değildir. Bu yorumların Luka İncili'ndeki (1/18-20) şu ifadenin etkisinde ortaya konduğu anlaşılmaktadır: "Zekeriyyâ da meleğe dedi: Ben bunu nasıl bileyim? Çünkü ben yaşlı bir adamım, karım da çok yaşlıdır. Melek cevap verip ona dedi: Ben Allah önünde duran Cebrâilim; seninle konuşmaya ve bu şeyleri sana müjdelemeye gönderildim. İşte, dilin tutulacak, ve bu şeyler oluncaya kadar, söz söyleyemeyeceksin; çünkü vaktinde yerine gelecek olan sözlerime inanmadın."

Meryem sûresinin 10. âyeti de göz önüne alındığında, Hz. Zekeriyyâ'ya sapasağlam olduğu halde (konuşma melekesini kaybetmeksizin) üç gün üç gece insanlarla konuşmayacağı bildirilmiştir. Bunu, Allah'ı anma ve O'na dua etme gücü devam ettiği halde insanlarla konuşmayı başaramayacağı, sadece işaret yoluyla iletişim kurabileceği şeklinde anlayanlar olduğu gibi, lutfedilen büyük nimetin şükrü için kendisini Allah'ı zikretmeye vermesi ve kendi iradesiyle insanlarla konuşmaktan geri durması buyruğu olarak yorumlayanlar da vardır. Birinci yorum, hem Hz. Zekeriyyâ'nın duasının kabulü, yani eşinin hamile kaldığını bilmesinin alâmeti olma hem de yüce Allah'ın peygamberine bu konuda da mûcize ihsan etmesi anlamıyla daha çok bağdaşmaktadır.

Dua kişinin Allah'ın yüce kudreti karşısında aczinin bilincine varıp engin bir sevgi ve saygı içinde O'na yalvarması, O'ndan yardım dilemesi demektir (bu konuda bilgi için bk. Bakara 2/186).

Namaz kelimesi Türkçe'ye Farsça'dan geçmiş olup Arapça karşılığı "salât"tır. Sözlük anlamı "dua etmek, yalvarmak" olan bu kelime terim olarak bir ibadet türünü ifade eder (bu konuda bilgi için bk. Bakara 2/238-239).

39. âyette melekler tarafından Hz. Zekeriyyâ'ya müjdelendiği bildirilen Hz. Yahyâ da İsrâiloğulları'na gönderilen son peygamberlerdendir. Hz. Îsâ'dan altı ay büyüktür. Bu bilgi esas alındığında, Hz. Îsâ'nın gerçek doğum tarihinin milâdî takvimin başlangıcından dört veya beş yıl önce olduğu da göz önünde bulundurularak (bk. "Jesus-Christ", *Nouveau dictionnaire Biblique*, nşr. Rene Pache, Suisse 1979, s. 385), Hz. Yahyâ'nın milâttan önce 5. yılda dünyaya geldiği kabul edilir. Bazı eserlerde ise Hz. Îsâ'dan üç yaş büyük olduğu kaydedilmiştir.

Luka İncili'ne göre de, Hz. Zekeriyyâ'ya melek tarafından oğlunun olacağı müjdesi verilirken onun adını Yahyâ koyacağı bildirilmiştir (1/13). Yine Luka İncili'ndeki bilgiye göre komşuları ve akrabası doğumunun sekizinci günü çocuğu sünnet etmek için gelirler ve ona babası gibi Zekeriyyâ adını vermek isterler fakat annesi adının Yahyâ olacağını söyler. Yakınları ve komşuları "Akrabandan bu isimde kimse yoktur" diye itiraz ederler ve babasına işaretle sorarlar. O da hâlâ konuşamadığı için bir levha ister ve "Adı Yahyâ'dır" diye yazar, hepsi şaşar kalırlar. Ağzı açılıp dili çözülür ve Allah'a hamdeder (Luka, 1/59-64). Yahyâ adı hakkındaki bu bilgi ile Kur'an-ı Kerîm'in "Ey Zekeriyyâ! Biz sana Yahyâ adında bir oğul müjdeliyoruz. Bu adı daha önce kimseye vermedik" (Meryem 19/7) meâlindeki âyetinde yer alan bilgi örtüşmektedir. Ancak Hz. Zekeriyyâ'nın konuşmama süresi Kur'an-ı Kerîm'de üç gün üç gece şeklinde bildirilirken, İncil'deki bilgi bu halin eşinin hamileliği süresince ve doğumdan sekiz gün sonrasına kadar devam ettiği yönündedir.

Bu âyet-i kerîmede Hz. Yahyâ şu sıfatlarla nitelendirilmiştir: Allah'tan bir kelimeyi tasdik edici, efendi, iffetli ve sâlih kullardan bir peygamber. Meryem sûresinin 12-14. âyetlerinde ona henüz küçükken hikmet verildiği ve kendisinden kitaba (Tevrat) var gücüyle sarılmasının istendiği, Tanrı'nın lutfuyla yumuşak kalpli, temiz bir insan olduğu, yine takvâ sahibi ve ebeveynine iyi davranan bir kişi olduğu, isyankâr ve zorba olmadığı bildirilir, esenlik dileğiyle anılır. Enbiyâ sûresinin 90. âyetinde anası ve babasıyla birlikte hayır işlerinde koşuşan, hem ümit hem de korku içinde Allah'a derin saygı besleyen insanlar olarak zikredilir. En'âm sûresinin 85. âyetinde de diğer bazı peygamberlerle birlikte adına yer verilerek Allah'ın hidayet verdiklerinden ve sâlih kişilerden olduğu belirtilir.

Müfessirlerin çoğuna göre bu âyet-i kerîmedeki "kelime" sözcüğü ile kastedilen Hz. Îsâ'dır. Hz. Yahyâ onu ilk tasdik eden kişi olmuştur. Hz. Îsâ'nın "Allah'tan bir kelime" ve "Allah'ın kelimesi" olarak nitelenmesi hususuna 45. âyetin tefsirinde ayrıca değinilecektir. Bazı müfessirlere göre buradaki "kelime"den maksat Allah tarafından gönderilen kitap veya vahiydir.

Hz. Yahyâ'nın efendi (seyyid) sıfatı, daha küçükken kendisine hikmet verildiğini bildiren âyetin (Meryem 19/12) ışığında, dinî konularda topluma yön veren, öncülük eden, saygı duyulan bir kişi olduğu şeklinde

açıklanır. Bazı müfessirler de burada onun hilim ve benzeri erdemlerle bezenmiş üstün kişiliğine işaret bulunduğunu kaydederler. "İffetli" diye çevirdiğimiz "hasûr" kelimesiyle de Hz. Yahyâ'nın evlenmemiş olduğuna işaretle, nefsine hakim ve iffetli bir kimse özelliği vurgulanmaktadır.

Peygamberlerin hepsi sâlih (iyi davranış sahibi) kişilerdir. Buradaki "sâlih kullardan bir peygamber" nitelemesi hakkında Hz. Yahyâ'nın peygamberler soyundan geldiğine ve ailesinin nezahetine işaret edildiği yorumu bulunduğu gibi, bu ifade ile peygamberler arasındaki derece farklılığı çerçevesinde bir üstünlüğe değinildiği yorumu da yapılmıştır (peygamberler arasındaki derece farklılıkları ve hepsine iman yükümlülüğü açısından aralarını ayırt etmeme gereği hususunda bk. Bakara 2/253 ve 285).

Kur'an-ı Kerîm'de Hz. Yahyâ ile ilgili olarak başka bilgi verilmez. İnciller'de ise Hz. Yahyâ hakkında şu bilgiler yer alır: Yahyâ ruhta kuvvetlenerek büyümüş, İsrâil'e (İsrâil kavmi) görüneceği güne kadar çöllerde kalmıştır. Kısa ömrünü ölü denizin batısında, doğduğu yere fazla uzak olmayan bölgede geçiren Yahyâ, milâttan sonra 26 yılında "Tövbe edin, çünkü göklerin melekûtu yakındır" diyerek Yahudiye çölünde tebliğ faaliyetine başlamıştır (Matta, 3/1-2). Deve tüyünden esvabı, belinde deri kuşağı ile Hz. Yahyâ çekirge ve yaban balı ile besleniyor, halkı tövbe ederek vaftiz olmaya çağırıyordu. Yeruşalim (Kudüs), bütün Yahudiye ve Erden çevresi günahlarını itiraf ederek Erden ırmağında Hz. Yahyâ tarafından vaftiz ediliyordu. Bu arada Hz. Îsâ da vaftiz olmak için Galile'den Erden'e, Hz. Yahyâ'nın yanına gelmiş, Hz. Yahyâ'nın itiraz etmesine rağmen ısrarına binaen onun tarafından vaftiz edilmiştir (Matta, 3/1-15; Markos, 1/4-9; Luka, 1/80, 3/1-21; Yuhanna, 1/6-36).

İnciller'e göre Hz. Yahyâ, kendisinin Mesîh veya İlyâ olmadığını belirterek, "Gerçi ben sizi su ile vaftiz ediyorum; fakat benden kudretlisi geliyor ki onun çarıklarının tasmasını çözmeye lâyık değilim. O sizi Rûhulkudüs'le ve ateşle vaftiz edecektir" diyerek Hz. Îsâ'yı müjdelemiştir (Luka, 3/16).

Hz. Yahyâ'nın peygamberliği kısa sürmüş ve milâttan sonra 27. yılın sonunda veya 28. yılın başında, Hirodes'i, kardeşinin karısı Hirodias'la zina etmesi ve diğer kötülükleri sebebiyle tenkit ettiği için zindana atılmıştır (Luka, 3/18-20). Bu arada Hirodes, doğum gününde gösterisiyle kendisini mest eden Hirodias'ın kızına, her ne isterse vereceğini vaad eder. Hirodias da kızını bu vaadden yararlanmaya hazırlar ve ayrıca onu

Yahyâ'ya karşı kışkırtır. Annesi tarafından kandırılıp tahrik edilen kız da, zindanda olan Yahyâ'nın başını ister. Bunun üzerine Hz. Yahyâ başı kesilmek suretiyle şehid edilir. Yahyâ'nın şâkirdleri ise gelip cesedi kaldırır ve defnederler (Matta, 14/1-12). İslâmî kaynaklarda Hz. Yahyâ'nın şehid edilmesiyle ilgili olarak nakledilenler, Kitâb-ı Mukaddes'tekilere benzemektedir (Ömer Faruk Harman, "Hz. Yahyâ", *İFAV Ans.*, IV, 470-472).

42 – 44

وَإِذْ قَالَتِ الْمَلَٰئِكَةُ يَا مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَاكِ وَطَهَّرَكِ
وَاصْطَفَاكِ عَلَىٰ نِسَاءِ الْعَالَمِينَ ﴿٤٢﴾ يَا مَرْيَمُ اقْنُتِي لِرَبِّكِ
وَاسْجُدِي وَارْكَعِي مَعَ الرَّاكِعِينَ ﴿٤٣﴾ ذَٰلِكَ مِنْ أَنْبَاءِ الْغَيْبِ
نُوحِيهِ إِلَيْكَ ۚ وَمَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ إِذْ يُلْقُونَ أَقْلَامَهُمْ أَيُّهُمْ
يَكْفُلُ مَرْيَمَ وَمَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ إِذْ يَخْتَصِمُونَ ﴿٤٤﴾

Meâli

42. Melekler şöyle demişti: "Ey Meryem! Allah seni seçti, seni tertemiz kıldı ve seni âlemlerdeki kadınlara üstün eyledi. **43.** Ey Meryem! Rabbine ibadet et; secdeye kapan, huzurunda eğilenlerle beraber sen de eğil." **44.** Bunlar sana vahiy yoluyla bildirmekte olduğumuz gayb haberlerindendir. İçlerinden hangisi Meryem'i himayesine alacak diye kura çekmek üzere kalemlerini atarlarken sen onların yanında değildin; onlar tartışırken de sen yanlarında değildin.

Tefsiri

42. 33. âyette peygamberler hakkında kullanılmış olan "süzüp çıkarma, seçkin kılma" anlamına gelen "ıstafâ" fiilinin burada Hz. Meryem hak-

kında kullanılmış olmasından, onun özel ve önemli bir görev için seçildiği ve bu sebeple ilâhî lutuflara mazhar kılındığı anlaşılmaktadır.

İlâhî hikmet gereği dinlerin gelişim süreci Hz. Muhammed'in peygamberliği ve Kur'an-ı Kerîm'in tebliği ile tamamlanmış olacaktır (bk. Mâide 5/3). Bu son mesajın bildiriminden önce insanlığın geçirdiği aşamalar içinde Hz. Meryem'e yüklenen misyonun bir benzerinin bulunmadığı dikkate alınınca bu âyette Hz. Meryem'in özelliklerine yapılan vurgular daha iyi kavranabilmektedir. İnsanlığın bir erkekle bir kadından yaratıldığını, insanların keyfî seçimlerinin değer ölçüsü olamayacağını ve insanı değerli kılan yegâne ölçütün Allah'a kulluk iradesi ve onun buyruklarına teslimiyet olduğunu bildirerek insanın insan önünde eşit sayılmasına çağrıda bulunacak olan Kur'an-ı Kerîm'in (bk. Hucurât 49/13) bu çağrısına hazırlık için, erkek ve kadın cinsi arasında, toplumda kökleşmiş hale gelse de haklı gerekçelere dayanmayan ayırımcılığın yanlışlığına dikkat çekmek üzere çok güçlü bir vurguya ihtiyaç vardı. İşte bu âyette, Hz. Meryem'e verilen görevle, iki cins arasında yaratılış özelliklerinden kaynaklanmayıp ancak güçlünün zayıfı sömürmesi şeklinde izah edilebilecek olan derin ayırıma ve bunu besleyen telakkilere esaslı bir darbe indirilmiş oluyordu. Çünkü bir kadın ilâhî iradenin bir tecellisi olarak, bir erkekten gebe kalmaksızın bir erkek çocuk dünyaya getirecek ve bu erkek de yeni bir dinin tebliği ile görevlendirilecekti. İşte Hz. Muhammed'in geleceğini bildirmekle de vazifelendirilecek olan bu peygamber (Hz. Îsâ), insanlığın –sadece sömürünün bir parçası olarak zâhiren değer verdiği durumlar haricinde– kadını dışlayan tavır ve uygulamalarına karşı ona "iâde-i i'tibar"ını sağlayacak İslâm mesajının da müjdecisi olacaktı (bu konuya farklı bakış getiren bir yorum için bk. Emin Işık, "Niçin Hz. Meryem?", *Uluslararası Hz. Mevlânâ Vakfı Bülteni*, İstanbul, Aralık 1996, sayı 2, s. 48-49).

Âyet-i kerîmede geçen birinci "ıstafâ" fiili, Meryem'in –alışılmışın dışında– mâbed hizmetine kabul edilmesi, rızkının ilâhî lutufla özel bir yoldan kendine ulaştırılması, kendisini tamamen Allah'a ibadete veren bir kul kılınması ve meleklerle konuşma mertebesiyle onurlandırılması gibi anlamlarla açıklanmaktadır. Hz. Meryem'in başka kadınlara üstün kılındığını özellikle belirten ikinci ıstafâ fiili için de şu açıklamalar yapıl-

maktadır: Babasız olarak Hz. Îsâ'yı dünyaya getirmiş olması, çocuğunun doğar doğmaz konuşup çevreden gelen ithamları bertaraf eden açıklamalar yapması, kendisinin ve oğlunun bütün idrak sahiplerinin ders alacağı bir delil, bir mûcize kılınması. "Seni tertemiz kıldı" cümlesi değişik şekillerde (farklı yaratılış özelliklerine sahip kılındığı vb.) yorumlanmışsa da, hâkim görüş bu ifadenin amacının onun kötülüklerden arındırıldığını ve özellikle yahudilerin iftiralarından uzak olduğunu belirgin biçimde ortaya koymak olduğu yönündedir (meselâ bk. Zemahşerî, I, 189; Râzî, VIII, 43). Hz. Meryem'in "Âlemlerdeki kadınlara üstün kılındığını" bildiren cümleyi bütün kadınlara üstün kılındığı şeklinde anlayan, hatta meleklerle konuşturulmasından hareketle onun "resul" olmamakla beraber "nebî" (yeni bir dini ve ilâhî kitabı tebliğle görevli olmayan peygamber) olduğu sonucuna ulaşan müfessirler vardır. Buna karşılık Allah katında en yüce mertebeye sahip kadınların isimlerini bildiren hadisleri dikkate alan müfessirler, âyetteki bu ifadeyi "Kendi zamanının kadınlarına üstün kılındı" şeklinde yorumlamışlardır (bk. İbn Atıyye, I, 433; Kāsımî, IV, 840-841; İbn Âşûr, III, 244). Kanaatimize göre bu âyeti yorumlarken, Hz. Meryem'le hadislerde anılan hanımlar arasında mutlak bir karşılaştırma yapmak yerine, ona insanlık tarihinde benzeri olmayan bir görev yüklenmiş olduğuna (babasız dünyaya gelen Hz. Îsâ'ya anne oluşuna) dikkat çekildiğini ön plana çıkarmak daha uygun olur.

Bazı müfessirler Meryem sûresinin 17. âyetinden Hz. Meryem'le konuşanın Cebrâil olduğu anlaşıldığı için, burada çoğul olarak kullanılan *melâike* kelimesiyle de Cebrâil'in kastedildiğini söylemişlerdir (Râzî, VIII, 47).

43. Bu âyette Hz. Meryem'e yapılan hitabın tekrar edilmesi, onun canı gönülden kulluk etmek ve bütün varlığını Allah yoluna adamak suretiyle ilâhî takdire mazhar olduğuna işaret eder. Yine bu hitapla Hz. Meryem'den aynı içtenlikle ibadete devam etmesi istenmekte, böylece 45-46. âyetlerde belirtilecek olan "annelik" müjdesine hazırlanmış olmaktadır. Zira orada görüleceği üzere, babasız bir çocuk dünyaya getireceği haberi –Allah'ın seçkin bir kulu olma yönünden– bir "müjde" olarak nitelenebilirse de, bunu çevresine izah etmenin ne büyük zorluklar taşıdığı dikkate alınınca, böyle bir haberi teslimiyet ve sevinçle karşıla-

yabilmek ancak yüce Allah'ın beğenisini kazandığına inanmak ve O'na kul olabilmeyi her şeyin üstünde tutar hale gelmekle mümkün olabilirdi (İbn Âşûr, III, 244).

Yahudilik'teki ve Hıristiyanlık'taki namazın şekli hakkında hâlihazırdaki uygulama ile tarihî bilgiler ve Kitâb-ı Mukaddes'ten yapılan tesbitler karşılaştırılarak, bu âyette geçen "secde" ve "rükû" ile aynen İslâm'daki hareket şeklinin mi, o dinlere özgü farklı bir hareketin mi yoksa bu kelimelerin "taat, şükür, huşû ve tezellül" (ilâhî kudret önünde nefsini hiç sayma) gibi anlamlarının mı kastedildiği hususunda farklı yorumlar yapılmıştır (bk. Kāsımî, IV, 841-842; Reşîd Rızâ, III, 300; Elmalılı, II, 1097).

"Rükû edenlerle, eğilenlerle birlikte" kaydı da değişik şekillerde açıklanmıştır: **a)** Hz. Meryem'e erkeklerle birlikte ibadet mahallinde bulunma ve toplu ibadete katılma müsaadesi verilerek ona İsrâiloğulları kadınlarından farklı bir hususiyet kazandırılmıştır (İbn Âşûr, III, 244). **b)** Hz. Meryem mihraptan (kendine ayrılan bölümden) ayrılmazdı; bu hitapla mâbedde toplu ibadete katılmaya teşvik edildi (Reşîd Rızâ, IV, 300). **c)** O sıralarda kıyamda durup secde etmekle beraber rükûya gidenler ve gitmeyenlerin bulunması muhtemeldir. Hz. Meryem'den rükûya gidenlerle birlikte hareket etmesi istenmiş olabilir (Zemahşerî, I, 189). **d)** Bu âyet Meryem sûresinin 17. âyetiyle birlikte değerlendirildiğinde Hz. Meryem'in bir örtü arkasında durarak toplu ibadete katılmasına müsaade edildiği, mutlak olarak yorumlandığında ise Hz. Meryem'in erkeklerle ancak cemaatle namaz halinde beraber bulunduğu anlaşılır (bk. Elmalılı, II, 1097-1098). Süyûtî, bu âyetten hareketle kadınlar hakkında cemaatle namazın mendup olduğu (dinen teşvik edildiği) sonucuna ulaşmıştır (bk. Kāsımî, IV, 842).

44. Birçok müfessir bu âyeti şöyle yorumlamışlardır: Hz. Muhammed'in muhatapları onun, Hz. Zekeriyyâ, Yahyâ, Meryem ve annesi hakkındaki bu haberleri okuma veya rivayet yoluyla bilmesinin mümkün olmadığından emin idiler. Geriye ya bunları bizzat müşahede etmesi ya da ilâhî bir bildirim yoluyla bilmesi ihtimalleri kalıyordu. İşte âyet-i kerîmede "Sen onların yanında değildin" buyurularak Resûlullah'ın bilgisinin vahiyden kaynaklandığının âşikâr olduğuna dikkat çekilmiş

olmaktadır. Muhammed Abduh'a göre, Kur'an-ı Kerîm'de müşriklerin Hz. Muhammed'in bu bilgileri başkalarından aldığını iddia ettiklerine dair açıklamalar bulunduğu göz önüne alınınca bu yorum tutarlı olmaz; buradaki incelik, bu bilgilerin Ehl-i kitap nezdinde mevcut olmadığını belirtip inkârcıların bunların onlardan alınmış olabileceği kuşkusunu reddetmektir. M. Reşîd Rızâ ise bu yorumun da bazı âyetlerle uyumlu olmadığını belirtir; müşriklerin Hz. Muhammed hakkındaki iftiralarının onun hayatına ilişkin tarihî gerçekleri değiştiremeyeceğine ve Kur'an'ın bu iddiaları zikrinin zaten bunların saçmalığına dikkat çekmek amacını taşıdığına değinerek, burada Resûlullah'ı çevreleyen şartlar ve gerçekler ışığında onun bu haberleri başkalarından almış olabileceği iddiasının çürütülmüş olduğunu ifade eder (III, 301-302; "gayb" hakkında bk. Bakara 2/3; vahyin mahiyeti ve şekilleri hakkında bk. "Tefsire Giriş" bölümü, "I. Kur'an-ı Kerîm, A) Tanımı ve Özellikleri" başlığı).

Meryem'in bakımını üstlenme konusunda Kur'an-ı Kerîm'de verilen bilgi, Hz. Zekeriyyâ ile yakın konumdaki bir grup insanın kalemlerini (kura araçları) atarak yani kura çekerek bu görevi üstlenme yarışı içine girdikleri ve bu hususun çekişme konusu olduğu, sonunda ilâhî takdir gereği bu vazifenin Hz. Zekeriyyâ'ya nasip kılındığı şeklindedir. Bunun dışında kuraya katılanlar, bu uygulamanın gerçekleşme şekli ve böyle bir yarış içine girmenin sebebi konusunda tefsirlerde değişik açıklamalar yapılmıştır. Bu bilgiler özetle şöyledir:

Bu göreve tâlip olma sebebi, Meryem'in vefat etmiş olan babası İmrân'ın kıdemli ve saygı duyulan bir din adamı olması ya da dinî kitaplarda Hz. Meryem ve Hz. Îsâ'nın geleceğini bildiren ifadelerden Meryem'in üstleneceği misyonu keşfetmiş olmalarıdır. Kuraya katılanlar Beytülmakdis'in hizmetçileri veya burada görevli din adamlarıdır. Kendilerini Hz. Zekeriyyâ ile aynı düzeyde görüp ancak kura yoluyla çözüme razı olduklarına göre, bu kişilerin üst düzey göreve sahip din adamları olması kuvvetle muhtemeldir.

Kuranın çekiliş şekli, dinî metinleri yazdıkları kalemlerini veya bastonlarını suya atmaları ve suyun akış yönünün tersine giden kalem veya baston sahibinin kazanmış sayılması yahut isimler yazılı okların suya atıl-

ması ve kimin oku su yüzüne önce çıkarsa onun kazanmış kabul edilmesidir (Râzî, VIII, 45-46).

Bir hak veya vecîbenin belirlenmesinde başka ölçüt bulunamayan durumlarda kura yoluna başvurmanın İslâm'da da câiz olduğu sonucuna ulaşan hukukçular bu âyeti de delil gösterirler (bu konuda ayrıca bk. Enbiyâ 21/87; Saffât 37/141).

45 – 51

إِذْ قَالَتِ الْمَلٰٓئِكَةُ يَا مَرْيَمُ إِنَّ اللّٰهَ يُبَشِّرُكِ بِكَلِمَةٍ مِنْهُ اسْمُهُ الْمَسِيحُ
عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ وَجِيهًا فِي الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ وَمِنَ الْمُقَرَّبِينَ ﴿٤٥﴾
وَيُكَلِّمُ النَّاسَ فِي الْمَهْدِ وَكَهْلًا وَمِنَ الصَّالِحِينَ ﴿٤٦﴾
قَالَتْ رَبِّ أَنّٰى يَكُونُ لِي وَلَدٌ وَلَمْ يَمْسَسْنِي بَشَرٌ قَالَ كَذٰلِكِ اللّٰهُ
يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ إِذَا قَضٰى أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ ﴿٤٧﴾
وَيُعَلِّمُهُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَالتَّوْرٰيةَ وَالْإِنْجِيلَ ﴿٤٨﴾
وَرَسُولًا إِلٰى بَنِي إِسْرَٓائِيلَ أَنِّي قَدْ جِئْتُكُمْ بِاٰيَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ أَنِّي
أَخْلُقُ لَكُمْ مِنَ الطِّينِ كَهَيْـَٔةِ الطَّيْرِ فَأَنْفُخُ فِيهِ فَيَكُونُ طَيْرًا
بِإِذْنِ اللّٰهِ وَأُبْرِئُ الْأَكْمَهَ وَالْأَبْرَصَ وَأُحْيِ الْمَوْتٰى بِإِذْنِ اللّٰهِ
وَأُنَبِّئُكُمْ بِمَا تَأْكُلُونَ وَمَا تَدَّخِرُونَ فِي بُيُوتِكُمْ إِنَّ فِي

ذٰلِكَ لَاٰيَةً لَكُمْ اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِن۪ينَۚ ﴿٤٩﴾ وَمُصَدِّقاً
لِمَا بَيْنَ يَدَيَّ مِنَ التَّوْرٰيةِ وَلِاُحِلَّ لَكُمْ بَعْضَ الَّذ۪ي حُرِّمَ
عَلَيْكُمْ وَجِئْتُكُمْ بِاٰيَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ فَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاَط۪يعُونِ ﴿٥٠﴾
اِنَّ اللّٰهَ رَبّ۪ي وَرَبُّكُمْ فَاعْبُدُوهُۜ هٰذَا صِرَاطٌ مُسْتَق۪يمٌ ﴿٥١﴾

Meâli

45. Melekler demişti ki: "Ey Meryem! Allah seni kendisinden bir kelime ile müjdeliyor. Adı Meryem oğlu Îsâ Mesîh'tir, dünyada da âhirette de itibarlı ve (Allah'a) yakın kılınanlardandır. **46.** O hem beşikte iken hem de yetişkin halinde insanlarla konuşacak ve sâlih kişilerden olacak." **47.** Dedi ki: "Rabbim! Bana bir erkek eli değmediği halde nasıl çocuğum olur?" Allah buyurdu: "İşte öyle, Allah dilediğini yaratır, bir işin olmasını istedi mi ona sadece 'ol!' der, o da oluverir." **48.** Ona yazmayı, hikmeti, Tevrat'ı ve İncil'i öğretecek. **49.** Onu İsrâiloğulları'na bir elçi kılacak ve o şöyle diyecek: "Kuşkuya yer yok, işte size rabbinizden bir mûcize ile geldim; size çamurdan kuş biçiminde bir şey yapar ona üflerim, Allah'ın izni ile derhal kuş oluverir; yine Allah'ın izniyle körü ve cüzzamlıyı iyileştirir, ölüleri diriltirim; ayrıca evlerinizde ne yiyip ne biriktirdiğinizi size haber veririm. Eğer inanan kimseler iseniz elbette bunda sizin için bir ibret vardır. **50.** Benden önce gelen Tevrat'ı doğrulayıcı olarak ve size haram kılınmış olanların bir kısmının sizin için helâl olduğunu bildireyim diye gönderildim ve size rabbimden bir mûcize getirdim. Artık Allah'a karşı gelmekten sakının ve bana itaat edin. **51.** Kuşkusuz Allah benim de rabbimdir, sizin de rabbinizdir. Öyleyse O'na kulluk edin, işte doğru olan yol budur."

Tefsiri

45. Bu âyetten itibaren 62. âyete kadar Hz. Îsâ'nın dünyaya gelişi, özellikleri, görevi, kendisine tuzak kurulması ve yüce Allah'ın katına yükseltileceğinin bildirilmesi hakkında bilgi verilmekte, Resûlullah'tan bu hakikatleri inkâr edenleri karşılıklı lânetleşmeye çağırması istenmektedir. Bu konularda Kur'an-ı Kerîm'in başka sûrelerinde de açıklamalar bulunmaktadır. Ancak toplu bir bakış sağlamak üzere İnciller'de ve Kur'an'da Hz. Îsâ hakkında yer alan bilgilerin burada özetlenmesi yararlı olacaktır.

Hz. Îsâ Hıristiyanlık'ta ve İslâm'da hem Îsâ hem de Mesîh olarak adlandırılmaktadır. Fakat Kur'an'ın ifadesiyle "Meryem oğlu Îsâ Mesîh ancak Allah'ın elçisidir, Allah'ın Meryem'e ulaştırdığı kelimesidir ve O'ndan bir ruhtur" (Nisâ 4/171). Hıristiyanlık'ta ise o, Tanrı'nın oğlu dolayısıyla Tanrı kabul edilmektedir.

Batı dillerinde Îsâ Mesîh'in karşılığı "Jesus Christ"tir. Îsâ karşılığında kullanılan Jesus isminin aslı, İbrânîce'de "Yahve kurtuluştur, Yahve kurtarır" mânasına gelen Yehôşûa'dır. Bunun kısaltılmış şekli olan Yeşûa kelimesi Grekçe'ye "Iesous", oradan da Latince'ye "Iesus" biçiminde geçmiştir. Hıristiyan Araplar "Yesû'" kelimesini kullanmaktadırlar. Îsâ kelimesinin Arapça olduğunu ileri sürenler olmuşsa da müslüman dilciler genellikle bu kelimenin İbrânîce veya Süryânîce'den geldiğini kabul etmektedir. Mesîh sıfatı karşılığında kullanılan Christ kelimesinin aslı ise Grekçe Christos'tur (Hristos). Arapça'daki "mesîh" kelimesinin kökeniyle ilgili olarak değişik görüşler ileri sürülmüştür (bunlara aşağıda değinilecektir).

Kur'an-ı Kerîm Hz. Îsâ'nın doğum yeri ve doğum tarihi hakkında bilgi vermemektedir. Hıristiyan ilâhiyatında Îsâ'nın dünyevî hayatından çok ölümü, dirilmesi ve göğe yükselmesi önem taşıdığı için, sahih sayılan bugünkü İnciller'de dünyevî hayatı üzerinde fazla durulmamış, onun bu yönünü öne çıkaran, çocukluğu ve gençliği hakkında bilgi veren İnciller ise sahih kabul edilmemiştir. Mevcut İnciller'de onun Beytlehem'de dünyaya geldiği kaydedilmekle birlikte Nâsıralı olarak takdim edilmektedir (krş. Matta, 2/1, 13/54-57; Markos, 6/1-4; Luka, 2/4-11, 4/16, 24; Yuhanna, 1/45). Dolayısıyla bu ifadeler arasında çelişki bulunup bulunmadığı tartışılmıştır. Hz. Îsâ'nın doğum tarihi kesin olarak bilinme-

mekle beraber milâdî başlangıç olarak kullanılan tarihin yanlış olduğu kabul edilmektedir. Bazı tarihî bilgiler ışığında yapılan araştırmalar onun doğum tarihinin milâttan önce 5. yılın sonu veya 4. yılın başı olduğunu göstermektedir. Hz. Îsâ'nın doğduğu ay ve gün hakkında da kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Batı kiliselerince Îsâ'nın doğum günü sayılan 25 Aralık ise milâttan sonra IV. yüzyılda uzun tartışmalar sonunda kabul edilmiş bir tarihtir ve esasen Îsâ'nın doğumuyla alâkalı değildir. 25 Aralık Roma İmparatorluğu'nda güneş ilâhı Mithra'nın bayramı olarak kutlanıyordu. IV. yüzyılda hıristiyanlar, Malaki kitabında yer alan "Fakat size, ismimden korkanlara, salâh güneşi kanatlarında şifa olarak doğacak" (4/2) ifadesini Hz. Îsâ olarak yorumlamışlar, güneş ilâhı Mithra'nın yerine "salâh güneşi Îsâ"yı koymuşlar ve bu günü "noel" olarak kabul etmişlerdir. Diğer taraftan Doğu ve Ermeni kiliselerinde 6 Ocak Hz. Îsâ'nın doğum günü olarak kabul edilmektedir.

Kur'an-ı Kerîm'de Hz. Îsâ'nın İmrân ailesine mensup olduğu ve bu ailenin Allah tarafından seçilip üstün kılındığı belirtilmekte; Îsâ'nın annesi Meryem'in babasından İmrân ismiyle söz edilmektedir (bk. Âl-i İmrân 3/33-35). İnciller'de ise Hz. Îsâ'nın annesi Meryem'in annesinden ve babasından söz edilmemekte, Zekeriyyâ'nın hanımı Elizabeth'in kız kardeşinin çocuğu olduğu belirtilmektedir. Meryem'in annesinin adı İslâmî kaynaklarda Hanne, hıristiyanî kaynaklarda Anna şeklinde geçer. Matta ve Luka İncilleri'nin Hz. Îsâ'nın şeceresini çelişkili biçimde verdiği görülmektedir (krş. Matta, 1/1-17; Luka, 3/23-38). Matta'nın verdiği soy kütüğü listesinde Hz. Dâvûd'dan Îsâ'ya kadar olan bölümde yirmi sekiz isim varken, Luka'nın verdiği listede bu sayı kırk birdir. Diğer taraftan şecerenin bu bölümüyle ilgili isimlerde de farklılıklar vardır. Üstelik Îsâ'nın babasız dünyaya geldiği kabul edildiği halde her iki liste Meryem'in nişanlısı Yûsuf'la son bulmaktadır. Birbiriyle çelişen bu iki listeyi uzlaştırmak için, Matta'daki listenin dülger Yûsuf'a, Luka'daki listenin ise Meryem'e ait olduğu ileri sürülmüştür; fakat bu te'vil çelişkiyi izah etmekten uzaktır.

Hz. Îsâ'nın dünyaya gelişiyle ilgili olarak Kur'an-ı Kerîm'de ve İnciller'de verilen bilgiler arasında benzerlikler ve farklılıklar vardır. 35-44. âyetlerde açıklandığı üzere, Kur'an'a göre İsrâiloğulları'ndan İmrân'ın karısı hamile kalır ve doğacak çocuğunu Allah'a (mâbed) adar. Umduğunun

aksine bir kız doğurur, "Ben onun adını Meryem koydum ve işte ben onu ve soyunu kovulmuş şeytana karşı sana ısmarlıyorum" diyerek mâbede emanet eder. Hz. Zekeriyyâ Meryem'in bakımını üstlenir ve Meryem, mâbedin doğu tarafında bir odaya (mihrap) yerleştirilir. Hz. Meryem orada Allah tarafından rızıklandırılır; iffetli, her çeşit kötülükten uzak olarak büyür, herkesin imrendiği erdemli bir şahsiyete ulaşır. Meryem sûresinde yer alan ve bu âyetlerde (45 vd.) belirtilenle paralellik taşıyan açıklamalara göre Cebrâil, Meryem'e insan şeklinde görünür. Meryem irkilir ve ondan Allah'a sığınır. Cebrâil Allah tarafından görevlendirilmiş elçi olduğunu bildirerek Meryem'e bir erkek çocuk doğuracağı müjdesini verir. Meryem, iffetli bir insan olduğu ve kendisine erkek eli değmediği halde nasıl çocuğunun olacağını sorunca da Cebrâil, bunun Allah için kolay olduğunu söyler. Daha sonra Allah ruhundan üfler ve Meryem hâmile kalır (ayrıca bk. Enbiyâ 21/91; Tahrîm 66/12). 47. âyette bu noktanın izahı için şöyle buyurulmuştur: "İşte öyle, Allah dilediğini yaratır, bir işin olmasını istedi mi ona sadece 'ol!' der, o da oluverir." Ayrıca Kur'an, Hz. Meryem'in doğum sancısından, çevresinden gördüğü tepkiden ve Hz. Îsâ'nın beşikte iken konuşmasından söz eder (Meryem 19/16-34).

İnciller'de verilen bilgilere göre (Matta, 1/18-25; Luka, 1/26-38) Cebrâil melek, Yûsuf ile nişanlı olan ve Nâsıra şehrinde oturan Meryem'in yanına gelerek "Selâm, ey nimete eren kız, rab seninledir" diye selâm verir. Meryem bu sözlerden şaşırır. Melek ona korkmamasını söyler, Allah önünde inâyet bulduğunu, bir oğlan doğuracağını, adını Îsâ koyacağını, onun büyük olacağını, ona "yüce Allah'ın oğlu" denileceğini, rab Allah'ın ona babası Dâvûd'un tahtını vereceğini, Ya'kub'un evi üzerinde ebediyen saltanat süreceğini ve onun melekûtuna hiç son olmayacağını bildirir. Meryem'in "Bu nasıl olacak? Çünkü ben er bilmem" şeklindeki şaşkınlık içeren sorusuna ise "Rûhulkudüs senin üzerine gelecek, Yüce olanın kudreti üstüne gölge salacak; bunun için de doğacak olan mukaddese Allah'ın oğlu denecektir" diye cevap verir ve Allah'tan olan bir sözün hükümsüz kalmayacağını belirtir. Meryem Rûhulkudüs'ten gebe kalır. Aralarında ilişki olmadan nişanlısının gebe kalması üzerine sâlih bir adam olan Yûsuf, Meryem'i âleme rüsvâ etmemek için gizlice ondan ayrılmayı düşünür, fakat bu sırada rabbin meleği rüyada Yûsuf'a görünerek, "Sen Dâvûd oğlu Yûsuf, Meryem'i kendine karı olarak almaktan

korkma, çünkü kendisinde doğmuş olan Rûhulkudüs'tendir. Ve bir oğul doğuracaktır ve onun adını Îsâ koyacaksın; çünkü kavmini günahlarından kurtaracak olan odur" der. Bunun üzerine Yûsuf, rabbin meleğinin kendisine buyurduğu gibi yapar ve karısını yanına alıp bir oğul doğuruncaya kadar onu bilmez (onunla cinsel ilişkide bulunmaz) ve çocuğun adını Îsâ koyar. Luka İncili'ndeki bilgiye göre Yûsuf ile Meryem, İmparator Augustus'un buyrultusu üzerine yapılan nüfus sayımında kendilerini yazdırmak üzere Galile'deki Nâsıra şehrinden Yahudiye'de Dâvûd'un şehri olan Beytlehem'e giderler. Bu sırada Meryem'in doğurması vakti gelir, orada ilk oğlunu doğurur, onu kundağa sarar ve handa kendilerine yer olmadığından bir yemliğe yatırır (2/1-7). Çok eski bir geleneğe göre ise Îsâ ahırda değil Beytlehem'e yakın bir mağarada dünyaya gelmiştir.

Kur'an-ı Kerîm'de Hz. Îsâ'nın hayatının tebliğ faaliyetine kadar geçen dönemiyle ilgili olarak sadece şu ifade yer alır: "Meryem oğlu ile annesini de bir âyet yaptık; ikisini de kalmaya elverişli, kaynak suyu bulunan yüksekçe bir yere yerleştirdik" (Mü'minûn 23/50). Daha sonraki dönemi hakkında verdiği bilgiler de İnciller'deki kadar ayrıntılı değildir. Kur'an'a göre Hz. Îsâ, semadan sofra indirmenin (Mâide 5/111; Saf 61/14) dışında, çamurdan kuş yapıp ona üfleme ve onun da kuş oluvermesi, ölüyü diriltme, körü ve cüzzam hastalığına tutulmuş kişiyi iyi etme, evlerde yenilen ve biriktirilen şeyleri haber verme gibi çeşitli mûcizelerle desteklenmiştir (Âl-i İmrân 3/49; Mâide 5/110). Peygamberliğini ortaya koyan açık delillere rağmen Hz. Îsâ'ya inanmayanlar onu öldürmek üzere tuzak kurar, plan yaparlar, fakat Allah onların planlarını bozar (Âl-i İmrân 3/54) ve Hz. Îsâ'yı kendi nezdine yükseltir (Nisâ 4/158).

Hz. Îsâ'nın hayatının tebliğ faaliyetine başlamasına kadarki dönemiyle ilgili olarak İnciller'de yer alan bilgiler özetle şöyledir: Îsâ, dünyaya geldikten sonra sekizinci günde sünnet edilir. Kırk günlük olunca Meryem'le Yûsuf, onu Mûsâ'nın şeriatına göre Tanrı'ya sunmak üzere Kudüs'e götürürler. Kudüs'te İsrail'in teselli bulmasını bekleyen ve kendisine Rûhulkudüs tarafından Mesîh'i görmeden ölmeyeceği bildirilmiş olan Simon adındaki sâlih ve dindar adam "ruh"un sevkiyle mâbede gelir, Îsâ'yı kucağına alır ve kurtarıcıyı gözleriyle gördüğü için Allah'a şükreder. Anası ve babası onun için söylenen şeylere şaşırırlar. O sırada Anna ismindeki yaşlı kadın peygamber de gelip benzer şeyler söyler. Rabbin

şeriatına göre gerekenler yapıldıktan sonra Meryem'le Yûsuf, Îsâ'yı alarak Galile'ye, kendi şehirleri olan Nâsıra'ya dönerler (bk. Luka, 2/21-39). Îsâ Yahudiye Beytlehem'inde doğduğu zaman müneccimler Kudüs'e gelip "Yahudilerin kralı doğan zat neredEdir? Çünkü onun yıldızını şarkta gördük ve ona secde kılmaya geldik" derler. Bunu işiten Kral Hirodes'in yüreği oynar. Müneccimleri gizlice çağırıp çocuğu araştırmalarını ister, "Bulduğunuz zaman bana haber verin ki ben de gelip ona secde kılayım" der ve onları Beytlehem'e gönderir. Onlar da şarkta gördükleri yıldızın izince gidip çocuğun bulunduğu eve ulaşırlar, eve girip anası Meryem'le çocuğu görünce yere kapanıp ona secde kılarlar, Hirodes'in yanına dönmesinler diye rüyada kendilerine bildirildiğinden memleketlerine başka yoldan giderler. Müneccimler yola çıktıktan sonra rabbin meleği Yûsuf'a rüyada görünüp Kral Hirodes'in Îsâ'yı öldürmek istediğini, bunun için onu ve anasını Mısır'a götürmesini, ikinci bir bildirime kadar orada kalmasını söyler. Yûsuf da Meryem ve Îsâ'yı alarak Mısır'a götürür. Kral Hirodes müneccimler tarafından aldatıldığını anlayınca çok kızar, Beytlehem'de ve bütün sınırları içindeki iki veya daha küçük yaştaki çocukları öldürtür. Hirodes'in ölümünden sonra Yûsuf meleğin bildirmesi üzerine çocuğu ve anasını alıp İsrâil diyarına döner. Hirodes'in yerine oğlunun kral olduğunu öğrenince oraya gitmeye korkar ve rüyada verilen bilgi üzerine Galile taraflarına çekilir ve Nâsıra'da oturur (Matta, 2/1-23). Îsâ büyür, kuvvetlenir ve hikmetle dolar; Allah'ın inayeti de ondan ayrılmaz. Bu arada Îsâ on iki yaşına gelince yahudi geleneğine uyularak Fısıh bayramı dolayısıyla Kudüs'e götürülür. Onu kaybeden ailesi, daha sonra mâbedde muallimler arasında dinî tartışmalar yaparken bulur. Îsâ'nın sorduğu sorular ve verdiği cevaplar oradakileri hayretler içinde bırakır. Sonra ana-babasıyla Nâsıra'ya gelir ve onlara itaatli olur. Bu dönemde de Îsâ hikmet ve kamette, Allah ve insanlar nezdinde inayette ilerleyip mesafe kateder (Luka, 2/40-52). Îsâ'nın, öğretilmediği halde kutsal yazıları açıp onları okuması insanları şaşırtır (Luka, 4/16-20; Yuhanna, 7/14-17).

Hz. Îsâ'nın tebliğ faaliyetine (Luka, 3/23'teki ifadeyle "hizmetine") başlaması hakkında İnciller'de verilen bilgileri de şöyle özetlemek mümkündür: Îsâ otuz yaşlarına geldiği sıralarda Hz. Yahyâ "Tövbe edin, çünkü göklerin melekûtu (hükümranlığı) yakındır" diye Yahudiye çölünde vaaz ederek meydana çıkar. Kudüs, bütün Yahudiye ve bütün Erden çevresi ona

gelip günahlarını itiraf eder ve Yahyâ onları vaftiz etmeye başlar. Mesîh olmadığını, kendisinin suyla vaftiz ettiğini, kendinden sonra gelecek olanın ise "kutsal ruh"la ve ateşle vaftiz edeceğini bildirir. Onunla beraber yahudiler büyük bir ümitle Mesîh'i beklemeye başlarlar. Bu sırada Îsâ vaftiz olmak üzere Galile'den Erden'e gelir. Yahyâ asıl kendisinin onun tarafından vaftiz edilmeye muhtaç olduğunu söylerse de Îsâ "Şimdi bırak, çünkü her salâhı böylece yerine getirmek bize gerekir" der. Îsâ vaftiz olunup sudan çıktığında gök açılır ve kutsal ruh bedenleşmiş bir surette güvercin gibi onun üzerine iner ve gökten "Benim sevgili oğlum budur (sensin) ve ondan (senden) hoşnudum" diye bir ses işitilir. Sonra Îsâ, Rûhulkudüs'le dolu olarak Erden'den döner, ruh tarafından çöle sevkedilir. Kırk gün kırk gece oruç tutar. Bu arada İblîs tarafından denenir, şeytan Îsâ'yı kandıramaz (Matta, 3/1-17, 4/1-11; Markos, 1/1-13; Luka, 3/1-22, 4/1-13; Yuhanna, 1/15-34; Îsâ'nın İblîs tarafından denenmesi olayı sadece sinoptik İnciller'de yani ilk üçünde yer almaktadır).

Hz. Îsâ'nın bir veya üç yıl süren tebliğ faaliyeti sırasında gelişen olaylar –onun biyografisi niteliğinde olan– İnciller'de geniş biçimde ele alınmaktadır. Bunlar ana hatlarıyla şöyledir: Îsâ'nın asıl tebliğ hayatı Galile'de geçer. Bu bölgede değişik yerleri dolaşan ve birkaç defa Kudüs'e giden Îsâ iki defa kendi memleketi olan Nâsıra'dan çıkarılır. Gittiği yerlerde halka vaaz eder, meseller vererek gerçekleri anlatır, muhataplarına vaktin tamam olduğunu, Allah'ın melekûtunun (hükümranlığı) yakın olduğunu, tövbe etmelerini ve İncil'e inanmalarını bildiren Îsâ, değişik zamanlarda ve yerlerde birçok mûcize gösterir: Suyu şaraba dönüştürür, çeşitli hastalıklara yakalanan insanları, kör ve dilsizleri iyileştirir, kötü ruhları çıkarır, ölüleri diriltir, çöldeki fırtınayı yatıştırır, beş bin kişilik bir topluluğu beş yemek ve iki balıkla doyurur, ölümünü ve dirilişini önceden haber verir, kendi sûreti değişir. Îsâ'ya inananlar çoğalır; buna karşılık cumartesi yasağı ile ilgili kuralları ihlâl etmesi yahudi otoritelerince tepkiyle karşılanır. Îsâ kendisine inananlar arasından havâri denilen on iki kişi seçer. Onlara nasıl dua edeceklerini öğretir. Meşhur dağ vaazını verir. Yazıcıların ve Ferîsîler'in çeşitli vesilelerle yönelttikleri eleştirileri ve sordukları soruları cevaplandırır. Havârilerini civar köy ve kasabalara göndererek Allah'ın hükümranlığını haber vermelerini ister. Yahudilerin, özellikle de onlar içinde en mutaassıp grup olan Ferîsîler'in

dini yanlış yorumladıklarını, sadece dış görünüşe önem verip asıl mânayı unuttuklarını vurgular. Yahudilerin dinî anlayış ve yaşayışlarına yönelttiği tenkitler onların tepkisini çeker ve Îsâ'yı yok etmeye karar verirler. Havârilerden biri olan Yahuda İskariyot, Îsâ'yı ele vermek için, başkâhinlerle otuz gümüş para karşılığında anlaşır. Ancak Fısıh yemeği sırasında Îsâ, Petrus'un sürçeceğini, kendisinin de ele verileceğini bildirir, havârilerinden uyanık durup dua etmelerini ister. Biraz uzaklaşıp secdeye kapanır ve dua eder; havâriler ise onu dinlemeyip uyurlar. Kısa bir süre sonra Yahuda İskariyot, Romalı asker ve yahudilere Îsâ'yı gösterir ve tutuklatır. Sanhedrin denilen yüksek dinî meclis Îsâ'yı sorguya çeker, öldürülmesine karar verilir. Ertesi gün tekrar toplanan Sanhedrin Îsâ'yı, Roma'nın bölge valisi Pilatus'a gönderir; zira idama mahkûm etmek, resmen Roma valisinin yetkisindedir. Ancak Romalı idarecilerin dinî meselelere karışmadıklarını, dolayısıyla Pilatus'un önünde Îsâ'yı dinî düşünceleri sebebiyle suçlamanın idam cezasını onaylatmayı sağlamayacağını bildiklerinden onu halkı Romalılar'a karşı kışkırtmak, kendisini İsrâil'in kralı olarak tanıtmak ve böylece Roma kayserinin hâkimiyetini inkâr etmekle itham ederler. Pilatus Îsâ'yı sorguya çeker, fakat söz ve eylemlerinin suç oluşturmadığı kanaatine varır. Bunun üzerine onu salıvermek isterse de yahudiler Îsâ'yı suçlamakta ısrar ederler. Pilatus sorumluluktan kurtulmak için çare arar, Îsâ'nın Galile'den olduğunu öğrenince onu Hirodes'e gönderir. Hirodes Îsâ'yı sorgulayıp Pilatus'a iade eder. Gönlü Îsâ'yı affetmekten yana olan Pilatus sonunda halkın baskısı karşısında haça gerilmesini kabul edip Îsâ'yı onlara teslim eder. Bunun üzerine yahudiler Îsâ'yı Golgota denilen yere götürürler, dikenlerden bir taç örüp başına koyarlar, onunla alay edip üzerine tükürürler ve çarmıha gererler; başının üzerine de "Nâsıralı Îsâ, yahudilerin kralı" diye bir yazı asarlar. Cuma günü sabah saat dokuzda haça gerilen Îsâ öğleden sonra saat üçte ruhunu teslim eder. Ölümü anında "Allahım! Allahım! Beni niçin bıraktın?" diye seslenir. Askerlerden biri onun böğrünü mızrakla deler. Îsâ'nın cesedini Pilatus'tan izin alıp mezara koyarlar. Pazar günü Îsâ'nın kabrini ziyarete gelenler, mezarın boş olduğunu görürler. Îsâ dirilmiş olarak onlara görünür. Resûllerin İşleri'ndeki bilgiye göre (1/3-11) Îsâ elem çektikten sonra kırk gün süreyle onlara (havâriler) görünerek kendisini birçok delille diri göstermiş, Allah'ın melekûtu hakkında onlara öğütlerde bulunmuş, tâli-

matlar vermiş; öğütlerini söyledikten sonra onlar bakarken yukarı alınmıştır. Markos'taki bilgiye göre (16/19) Îsâ göğe alınınca Allah'ın sağına oturmuştur.

İnciller'e göre Hz. Îsâ babasız dünyaya gelmiştir; hıristiyanlar bu durumu onun Tanrı'nın oğlu olmasıyla açıklar ve Hz. Îsâ'nın Tanrı'nın oğlu olduğuna inanırlar. Bununla birlikte İnciller'de Hz. Îsâ, bir taraftan Allah'ın oğlu ve rab diye, diğer taraftan da peygamber, kudretli bir peygamber, kral, yahudilerin kralı, Mesîh, Allah'ın kuzusu, Âdem oğlu, Yûsuf oğlu, Dâvûd oğlu, insanoğlu gibi sıfatlarla anılmaktadır. Yukarıda açıklandığı üzere İnciller'de Hz. Îsâ'nın çarmıha gerildiği, öldüğü, kısa bir süre sonra dirildiği ve daha sonra göğe alındığı belirtilir. Bu olay Hıristiyanlık'taki önemli bir inanca yani Hz. Îsâ'nın insanların günahlarına kefâret olarak çarmıha gerildiği inancına temel kılınmıştır. Yine İnciller'deki ifadelere göre –büyük sıkıntı ve felâketleri takiben– Îsâ (İnsanoğlu) dünyanın sonuna doğru tekrar gelecek, bütün melekler kendisiyle beraber olarak izzetiyle gelince izzetinin tahtı üzerine oturacak, iyileri kötülerden ayıracak, iyileri ödüllendirip kötüleri cezalandıracaktır (Matta, 24/4 vd., 25/31-46; Markos, 13/4 vd.; Luka, 21/7 vd.).

Kur'an-ı Kerîm'e göre Hz. Îsâ İsrâiloğulları'na gönderilmiş bir peygamberdir ve kendisine İncil verilmiştir (Âl-i İmrân 3/49; Nisâ 4/171; Zuhruf 43/59; Hadîd 57/27; Saf 61/6; onun ülü'l-azm peygamberlerden sayılması hakkında krş. Ahzâb 33/7 ve Ahkaf 46/35). Adı Îsâ, sıfatı Meryem oğlu, lakabı Mesîh olarak geçen (Âl-i İmrân 3/45) Hz. Îsâ ile ilgili olarak Kur'an'da kullanılan belli başlı ifadeler şunlardır: Îsâ Allah'tan bir kelimedir (Âl-i İmrân 3/45; Nisâ 4/171) ve bir ruhtur (Nisâ 4/171); Rûhulkudüs ile desteklenmiştir (Bakara 2/87, 253; Mâide 5/110); annesiyle birlikte Allah tarafından bir âyet kılınmıştır (Mü'minûn 23/50); Allah ona kitabı, hikmeti, Tevrat ve İncil'i öğretmiştir (Mâide 5/110; Âl-i İmrân 3/48); annesine karşı hürmetkârdır (Meryem 19/32); sâlihlerdendir, şânı yücedir, Allah'a yakın olanlardandır (Âl-i İmrân 3/45-46); Allah ona kitap vermiş, onu peygamber yapmış, mübarek kılmıştır (Mâide 5/75; Meryem 19/30-31); bir insandır, bir kuldur (Nisâ 4/172; Mâide 5/75; Meryem 19/30; Zuhruf 43/59); beşikte iken konuşan peygamberdir (Âl-i İmrân 3/46; Mâide 5/110; Meryem 19/29-33); Tevrat'ı tasdik etmiş, bazı yasakları kaldırmıştır (Âl-i İmrân 3/50-51; Mâide 5/46); kavmine nama-

zı ve zekâtı emretmiştir (Meryem 19/31); ayrıca "Ey İsrâiloğulları! Bilin ki benden önceki Tevrat'ı doğrulamak ve benden sonra gelecek Ahmed isimli elçiyi müjdelemek üzere size Allah tarafından gönderilmiş elçiyim" (Saf 61/6) diyerek Hz. Muhammed'in geleceğini müjdelemiştir.

Kur'an'da Hz. Îsâ'nın babasız dünyaya gelişi ilâhî kudretin bir tecellisi olarak nitelenmekte ve bu sûrenin 59. âyetinde onun yaratılışıyla Âdem'in yaratılışı arasındaki benzerliğe işaret edilmektedir. Ayrıca Kur'an'da Hz. Îsâ'nın kendisini asla ilâh olarak takdim etmediği açık biçimde belirtilmektedir (bk. Mâide 5/116-117; Hz. Îsâ'nın Hıristiyanlık'taki "teslîs" inancının bir öğesi haline getirilmesi ve Kur'an'ın bu anlayışı mahkûm etmesi hakkında bk. Nisâ 4/171; Mâide 5/72-76). Öte yandan Kur'an Hz. Îsâ'nın öldürülmediğini, çarmıha da gerilmediğini; Allah katına yükseltildiğini bildirmektedir (bu konuda bilgi için bk. Nisâ 4/155-161).

Kelime, gerek sözlü gerek sözsüz anlatımları ifade eden bir sözcüktür. Âyet-i kerîmede Hz. Îsâ'dan kelime diye bahsedilmesi değişik şekillerde açıklanmıştır. Yaygın olan yoruma göre Hz. Îsâ, insanın meydana gelmesinde bilinen şeklin dışında (baba faktörü olmaksızın) yani yüce Allah'ın "ol" sözünün doğrudan sonucu olarak ana rahmine düştüğünden böyle anılmıştır. Esasen bütün yaratılmışlar, Cenâb-ı Allah'ın varlık verme (tekvîn) iradesinin eseri olarak, fakat yine O'nun iradesiyle var olan ve işleyen bir sebepler manzumesi içinde meydana gelirler. Hz. Îsâ'da ise Allah Teâlâ baba faktörünün bulunmamasını murat ettiğinden, onu bu mûcizevî yaratılışının belirgin bir ifadesi olmak üzere "kendisinden bir kelime" şeklinde anmıştır (Râzî, VIII, 47; İbn Âşûr, III, 245). Bu yorumla bağlantılı olarak bazı eserlerde "kelâm" ve "kelime" sözcükleri arasındaki ilişkiye değinilir ve ikincisinin daha kapsamlı olduğuna dikkat çekilir: Kelâm "sırf işitme duyusu aracılığı ile bir mâna telkin edilmesi"ni ifade ederken, kelime "gerek işitme gerekse görme duyularıyla telkin edilen mânalar"ı kapsar. Buna göre ağızdan çıkan anlamlı sesler veya kitapta yazılı anlamlı yazılar kelime olduğu gibi, evrene bir bakıldığında belirgin biçimde algılanan ve gözden gönüle geçip his etkisi altında cüz'î veya küllî bir mâna telkin eden somut varlıklar da birer kelimedirler. İşte Hz. Îsâ da bunlardan biri idi ve Hz. Meryem'e böyle bir tesirle gelmişti (Elmalılı, II, 1101). Bazı bilginler yüce Allah'ın daha önceki peygamberlere gönderdiği kitaplarda Hz. Îsâ'nın geleceğini bildirip ondan "söz" etmiş olması sebe-

biyle Hz. Îsâ'nın bu şekilde anıldığı kanaatindedirler. Başka bir yoruma göre ise kelime, Cenâb-ı Hakk'ın Hz. Îsâ'ya verdiği bir isimdir (bk. İbn Atıyye, I, 435; Hıristiyanlık'ta Hz. Îsâ'nın "kelime=logos" olarak nitelenmesinin anlamı hakkında bk. Nisâ 4/171).

Âyet-i kerîmede kelime sözcüğünün onu yüce Allah'a bağlayan bir ifade içinde kullanılması, yani "O'ndan (Allah'tan) bir kelime" denmesindeki incelikler açıklanırken şu hususa dikkat çekilir: Buradaki "-den, -dan, tarafından" mânalarına gelen "min" harfi, hıristiyanların ve hulûl teorisi taraftarlarının (Allah'ın insan biçimine girdiğini savunanların) düşündüğü gibi —hâşâ— Hz. Îsâ'nın O'ndan bir parça olduğunu belirtme anlamında olmayıp, onun yaratılışında Allah'ın kelimesinin etkisinin daha açık ve güçlü olduğunu ifade içindir. Bir başka anlatımla, baba faktörünün bulunmadığı ve Hz. Îsâ'nın doğrudan doğruya O'nun "ol" emrinin sonucu meydana geldiği vurgulanmaktadır (Râzî, VIII, 49). Burada "bi-kelimetihî" (O'nun kelimesi) buyurulmayıp da "bi-kelimetin minhü" şeklinde nekre (belirsiz) bir isim olarak geçmesinden hareketle bazı ifade incelikleri tesbit edilmesi ise (bk. Elmalılı, II, 1101-1102) kanaatimizce isabetli değildir. Çünkü Nisâ sûresinin 171. âyetinde Hz. Îsâ hakkında "kelimetühû" (O'nun kelimesi) ifadesi kullanılmıştır.

Âyet-i kerîmede Hz. Îsâ'nın lakabı olarak anılan *mesîh* kelimesini birçok müfessir Arapça *mesh* kökünden türemiş kabul ederek buna değişik mânalar vermişlerdir (bk. Râzî, VIII, 49-50). Kelimenin Ârâmîce aslı olan *meşîhâ* ve İbrânîce aslı olan *mâşiah*, "sıvazlanmış" anlamına gelmekte olup, İsrâiloğulları'nda hükümdarlık görevine başlarken kâhin (üst düzey din adamı) tarafından kutsal yağ sürülmesi geleneğine bağlı olarak krala mesih unvanı verilir olmuştur (bk. Zemahşerî, I, 189; Reşîd Rızâ, III, 305; Ömer Faruk Harman, "Hz. Îsâ", *İFAV Ans.*, II, 423; *a.mlf.*, "Mesih", *a.g.e.*, III, 224). Muhammed Abduh, Mesîh lakabının bu gelenek içinde taşıdığı anlamın Hz. Îsâ'ya uygun düştüğünü şöyle açıklar: Hükümdar, adaleti gerçekleştirmesi ve halkın uğradığı haksızlıkları gidermesi için başa geçirilir. Îsâ Mesîh de bunu yapmıştır. Zira yahudiler, Hz. Îsâ peygamber olarak gönderildiğinde kutsal kitabın lafızlarına sımsıkı yapışmış, kutsal kitap yazarlarının ve Ferîsîler'in anlayış ve kuruntularına mutlak biçimde teslim olmuş bulunuyorlar, bu sebeple de büyük sıkıntılar çekiyorlardı. İşte Mesîh onların dinin gerçek amaçlarına dönmelerini ve haksızlıkları orta-

dan kaldıran kardeşliğe yönelmelerini sağlamıştır. M. Reşîd Rızâ bu yorumun, Hz. Îsâ'nın hükümdarlığının maddî değil mânevî (ruhanî) olduğu anlamına işaret ettiğini belirttikten sonra; bu âyette Hz. Îsâ hakkında Mesîh kelimesinin bir özel isim olarak kullanıldığı ve özel isimlerde sözlük anlamının taşıdığı sıfatların bulunmasının şart olmadığı fikrini daha kuvvetli bulur (Reşîd Rızâ, III, 305). Bazı müfessirler Mesîh kelimesinin İbrânîce'de "mübarek, kutlu" anlamına geldiğini belirterek bu anlam ile "Nerede olursam olayım, o beni kutlu ve bereketli kıldı" (Meryem 19/31) meâlindeki âyet arasında bağ kurarlar (bk. Zemahşerî, I, 189).

Âyet-i kerîmede Hz. Îsâ "Meryem oğlu" şeklinde anneye nisbet edilmekte, böylece bir taraftan onun babasız dünyaya geldiğine ve Allah katında özel bir yere sahip olduğuna diğer taraftan da Hz. Meryem'in öteki kadınlara üstünlüğüne işaret edilmektedir (Zemahşerî, I, 190; Râzî, VIII, 50). Burada Meryem oğlu buyurularak Hz. Îsâ'yı —hâşâ— Allah'ın oğlu kabul eden hıristiyanlara reddiyede bulunulduğu da gözden kaçırılmamalıdır.

"İtibarlı" diye çevirdiğimiz *vecîh* kelimesi "şerefli, itibarlı, yüksek mertebeye sahip" anlamlarına gelir. Hz. Îsâ'nın dünyadaki itibarı peygamberlik ve diğer insanlara üstün olma, âhiretteki itibarı da kendine şefaat yetkisi verilmesi ve cennette yüksek mevkilere konması şeklinde açıklanmıştır (İbn Atıyye, I, 436; Zemahşerî, I, 190). Bir âyet-i kerîmede Hz. Mûsâ'ya kavminin büyük sıkıntılar çektirdiğine değinildikten sonra onun Allah katında itibarlı (vecih) olduğu belirtilir (Ahzâb 33/69). Hz. Îsâ'nın da ağır ithamlara mâruz kaldığı göz önüne alınırsa, burada revâ görülecek kötü muamelenin onun değer ve itibarına halel getiremeyeceğinin bildirildiği; ayrıca "dünyada da âhirette de itibarlı" buyurularak Hz. Îsâ'nın tebliğ görevi esnasında horlanacak olsa da daha sonra asırlar boyu insanların ona gönüllerinde ulvî bir yer ayıracağı mânasının bulunduğu düşünülebilir. Buna bağlı bir anlam da, onun bu şeref ve itibariyle ilâhî tebliğ görevi ve "kul"luk vasfı arasında sıkı bir irtibat bulunduğu ve insanların ona "tanrı"lık vasfı vermesinin gerçek statüsünde bir değişiklik meydana getirmeyeceğidir.

"Yakın kılınanlar"dan (mukarrabîn) maksat, meleklerden özel konum ve göreve sahip olanlar (meselâ bk. Nisâ 4/172), Allah katında yüksek mertebeye lâyık görülen kullar (meselâ bk. Vâkıa 56/88), dünyada yüksek mevki sahibi kişilerden itibar gören insanlardır (meselâ bk. Şuarâ 26/42).

Burada da Hz. Îsâ'nın Allah katında çok üstün bir mevkiye sahip olacağı bildirilirken, aynı zamanda onun kulluk sıfatına imada bulunulmaktadır. Bazı müfessirler bu kelime ile onun göğe kaldırılacağına ve meleklerin arasına katılacağına işaret edildiğini belirtirler (meselâ bk. Zemahşerî, I, 190; Râzî, VIII, 51. Hz. Îsâ hakkında bilgi için bk. Ömer Faruk Harman, "Îsâ", *DİA*, XXII, 465-473; a.mlf., "Hz. İsa", *İFAV Ans.*, II, 423-431).

46. Hz. Îsâ'nın beşikte iken konuşacak olması olağan üstü bir olay olmakla beraber, yetişkinlik çağında konuşacak olması doğal bir durum olduğu halde âyet-i kerîmede bundan niçin söz edildiğine değişik açıklamalar getirilmiştir: **a)** Beşikte iken de yetişkinliğindeki gibi yani gerek içerik gerek üslûp olarak peygamber tavrıyla konuşacağına işaret edilmektedir (Zemahşerî, I, 190; bilgi için bk. Meryem 19/29-33). **b)** Hz. Îsâ'nın yetişkinlik çağına kadar yaşayacağı annesine bildirilmiş olmaktadır. *Kehl* kelimesinin Arap dilinde taşıdığı anlamlara göre bu çağın başlangıcı genellikle otuz yaş veya birkaç yıl sonrası şeklinde belirlenmiştir (İbn Atıyye, I, 437). **c)** Hz. Îsâ'nın değişik dönemlerden geçmesi, bu dönemlerde farklı haller sergilemesi onun tanrı olarak düşünülemeyeceğinin açık bir belgesidir ve bu yolla hıristiyanların sakat inançlarına reddiyede bulunulmaktadır (Râzî, VIII, 52; Elmalılı, II, 1103).

47. Hz. Meryem'in "...benim nasıl çocuğum olur?" şeklindeki sorusunu bir taraftan vicdanen kendisinden emin olduğunu gösteren bir hayret ifadesi, diğer taraftan böyle bir doğum sebebiyle mâruz kalacağı ithamlara işaretle söylenmiş bir çaresizlik ve Allah'tan yardım dileme ifadesi olarak düşünmek mümkündür. Burada asıl önemli olan husus, Kur'an-ı Kerîm'in Hz. Meryem'in iffetine ve yüce Allah'ın Hz. Îsâ'yı olağan üstü bir yolla yaratma iradesine kuşkuyla bakma sonucunu doğuran her türlü bilgi ve yorumun yanlışlığını kesin bir biçimde ortaya koymuş olmasıdır. Bu konuda İnciller'de yer alan bazı yanlış ve çelişkili bilgilere yukarıda işaret edilmişti. Âyetin lafzî anlamı "Bana bir beşer dokunmadığı halde nasıl çocuğum olur?" şeklindedir. Fakat bu ifadenin insan eli değmediğini belirtme değil, bir erkekle cinsel ilişki ihtimalini tamamen bertaraf etme amacını taşıdığı açıktır (İbn Atıyye, I, 437). Bu sebeple meâlinde, bu anlam Türkçe'deki bir deyimden yararlanılarak "Bana bir erkek eli değ-

mediği halde…" şeklinde yansıtılmaya çalışılmıştır (Hz. Îsâ'nın babasız olarak dünyaya gelmesi konusunda bk. 59. âyetin tefsiri).

48. Müfessirlerin genel kanısına göre, "yazı" diye çevirdiğimiz *kitap* kelimesiyle kastedilen anlam, Hz. Îsâ'ya "yazı yazma"nın öğretilecek olmasıdır (Râzî, VIII, 54). Bazı müfessirler bunu genel olarak "ilâhî kitaplar" şeklinde açıklamışlardır (Kāsımî, IV, 846). Burada Allah tarafından indirilen fakat belirli olmayan bir kitaba işaret bulunduğu yorumuna değinen İbn Atıyye bunun dayanaktan yoksun bir iddia olduğunu kaydeder (İbn Atıyye, I, 438; "Tevrat" ve "İncil" hakkında bilgi için bk. Âl-i İmrân 3/3-4; "hikmet" hakkında bilgi için bk. Bakara 2/269).

49. Bu âyet-i kerîme bazı yahudilerin iddia ettiği gibi Hz. Îsâ'nın İsrâiloğulları'ndan muayyen bir topluma değil onların tamamına gönderildiğini göstermektedir (Râzî, VIII, 54; İsrâiloğulları hakkında bilgi için bk. Bakara 2/40).

Hz. Îsâ tarafından gösterileceği bildirilen mûcizelerin Hz. Îsâ'nın muhatapları açısından önem taşımasının yanı sıra, daha sonra Hıristiyanlıkta bunlara bağlanan sonuçlar bu dinin mensuplarını çok tehlikeli bir mecraya sevketmiş olduğundan gerek burada gerekse Mâide sûresinin 110. âyetinde, bunların yüce Allah'ın iznine bağlı olduğuna sık sık dikkat çekilmiştir. Bu husus öylesine önemlidir ki, peygamberin bir beşer olduğu ve gösterdiği bütün olağan üstü hallerin Allah'tan mesaj getirdiği iddiasını desteklemek için yine O'nun tarafından sağlandığı göz ardı edilirse, peygambere iman etmenin hiçbir değeri kalmaz ve dalâlete düşülmüş olur. Nitekim hıristiyanlar bu olağan üstü durumları bütün evrenin yaratıcısı olan yüce Allah'ın mutlak kudretine bağlamak yerine, Hz. Îsâ'yı tanrılaştırma yoluna girmişler, böylece dinî hayatlarını çürük bir zihniyet üzerine bina etmişlerdir. Bu ağır hatayı Allah'ın vahyine mazhar olmuş bir peygambere yüklemenin dayanaktan yoksun ve O'nun elçisine iftira olduğunu gözler önüne sermek üzere Mâide sûresinin 110-118. âyetlerinde karşılıklı konuşma üslûbu içinde Hz. Îsâ'nın insanlara "Beni ve annemi tanrı edinin" demiş olamayacağı ortaya konur. İşte burada da özelde Necran heyetine, genelde Allah'a ortak koşma unsuru içeren bütün inançların savunucularına, Hz. Îsâ'nın getirdiği mesajın da tevhid inancına dayalı olduğu hatırlatılmaktadır.

"Cüzzamlı" şeklinde tercüme ettiğimiz *abras* kelimesi, bir tür cilt hastalığını ifade eder. Yaygın sözlük anlamı esas alınarak bu kelimeyi "alacalı, alaca hastalığına tutulmuş" şeklinde çevirmek mümkündür. Fakat bazı sözlüklerdeki bilgiler (Butrus el-Büstânî, *Muhîtü'l-muhît*, "brs" md.) ve tarihî veriler burada cüzzam veya cüzzam başlangıcı bir hastalığın kastedildiği görüşünü destekleyici niteliktedir. Bu illet, o dönemde toplumda büyük tedirginlik yaratan, Tevrat'ın da ayrıntılı hükümler getirerek özel bir biçimde ilgilendiği bir hastalık türü olduğundan, Hz. Îsâ'nın özellikle bu hastaları iyileştirme mûcizesi ayrı bir önem taşıyordu (İbn Âşûr, III, 251).

50-51. Hz. Îsâ'nın kendisinden önceki ilâhî bildirimlerin hak olduğunu onaylayacağı, dolayısıyla tevhid inancının yerleşmesi için Allah tarafından görevlendirilen peygamber dizisinin bir halkasını teşkil edeceği, bununla birlikte onun getireceği dinin pratiğinde öncekine göre farklılıklar bulunmasına bir engel de bulunmadığı bildirilmektedir. Hz. Îsâ'nın artık helâl olduğunu bildirdiği hususlar, müfessirlerin çoğuna göre, İsrâiloğulları'nın yanlış tutumları sebebiyle kendilerine yasaklanmış olan bazı gıdalardır. Cumartesi günü çalışma yasağının da bu kapsamda olup olmadığı konusunda farklı görüşler vardır. Bazı tefsir kaynaklarında Hz. Îsâ'nın helâl olduğunu bildirdiği hususların, Hz. Mûsâ'dan sonra yahudi din adamları tarafından konan yasaklarla ilgili olduğu belirtilir (İbn Atıyye, I, 441; Zemahşerî, I, 191; Şevkânî, I, 380; bu haramlarla ilgili olarak bk. En'âm 6/146).

Hz. Îsâ'nın kavmine söyleyeceği "Bana da itaat edin" sözünün öncesinde "Allah'a karşı gelmekten sakının" ifadesinin, sonrasında da "Kuşkusuz Allah benim de rabbim sizin de rabbiniz; öyleyse O'na kulluk edin, işte doğru olan yol budur" uyarısının yer alması göstermektedir ki, Hz. Îsâ kendine itaati asla kendi iradesinin kutsallığı anlamında takdim etmeyecek, aksine "kul" özelliğini ön plana çıkaracak ve kendisine itaatin ancak Allah'ın iradesine boyun eğmenin bir sonucu olması halinde değer taşıyacağı fikrini canlı tutmaya çalışacaktır.

Kur'an-ı Kerîm bu âyet-i kerîmede Hz. Îsâ'nın öğretilerine hâkim olacak ilkelerin daha dünyaya gelmeden annesine bildirilmiş olduğunu haber vermek ve başka birçok âyette de onun her vesileyle tevhid inancını yer-

leştirmek için çaba sarfettiğini açıklamak suretiyle, böylesine açık delillere rağmen bir dinin aslî hüviyetini değiştirip Hz. Îsâ'yı –hâşâ– Tanrı'nın oğlu şeklinde takdim eden din adamlarının ne ağır bir suç işlediklerine ve taklitçi bir zihniyetle bu inanca teslim oluveren kitlelerin ne büyük gaflet içinde olduğuna, tefekküre ve muhakemeye çağrıda bulunan farklı üslûplar içinde tekrar tekrar dikkat çekmektedir.

52 – 54

فَلَمَّٓا اَحَسَّ عٖيسٰى مِنْهُمُ الْكُفْرَ قَالَ مَنْ اَنْصَارٖٓى اِلَى اللّٰهِۜ
قَالَ الْحَوَارِيُّونَ نَحْنُ اَنْصَارُ اللّٰهِۚ اٰمَنَّا بِاللّٰهِۚ وَاشْهَدْ بِاَنَّا
مُسْلِمُونَ ﴿٥٢﴾ رَبَّنَٓا اٰمَنَّا بِمَٓا اَنْزَلْتَ وَاتَّبَعْنَا الرَّسُولَ فَاكْتُبْنَا مَعَ
الشَّاهِدٖينَ ﴿٥٣﴾ وَمَكَرُوا وَمَكَرَ اللّٰهُۜ وَاللّٰهُ خَيْرُ الْمَاكِرٖينَ ﴿٥٤﴾

Meâli

52. Îsâ onlardaki inkârcılığı sezince, "Allah'a giden yolda bana yardımcı olacaklar kimlerdir" diye sordu. Havâriler, "Allah'ın yardımcıları biziz; Allah'a inandık, şahit ol ki bizler müslümanlarız. **53.** (Havâriler devamla:) Rabbimiz! İndirdiğine inandık ve Peygamber'e tâbi olduk; artık bizi şahitlerle beraber yaz" dediler. **54.** (Yahudiler) tuzak kurdular, Allah da onların tuzaklarını bozdu. Evet, Allah en iyi tuzak bozucudur.

Tefsiri

52-53. Hz. Meryem'e verilen annelik müjdesinden ve dünyaya getireceği çocuğun özelliklerinden 45-51. âyetlerde söz edilmiş, Hz. Îsâ'nın doğumu konusuna da Meryem sûresinde (19/16-36) genişçe yer verilmiştir. Onun hayatı ve tebliğ faaliyetiyle ilgili ayrıntılar ise Kur'an-ı Kerîm'de yer almaz. Yukarıdaki âyetlerde değinilen mûcizelerin meydana gelişi hakkında da Kur'an'da olay tasvirleri bulunmamaktadır. Bunun sebebi şöyle açıklanabilir: Peygamber olarak algılanma hususunda Hz. Îsâ diğer peygamberlerden farklı bir konumdadır. Zira diğerlerinde, peygamberin Allah'ın elçisi olduğunu kabul eden muhatap, onun Allah'tan vahiy aldığına, kutsal bir görev ifa ettiğine fakat aynı zamanda bir beşer olduğuna inanır. Hz. Îsâ'nın böyle kutsal bir göreve sahip olduğunu kabul edenlerin çoğu ise bu noktada durmayıp ona –hâşâ– Tanrı'nın oğlu nazarıyla bakmışlardır. Öyle görünüyor ki, bu sebeple Kur'an-ı Kerîm konunun teolojik yönüne yani Hz. Îsâ'yı bu şekilde algılamanın yanlışlığına ağırlık vermeyi tercih etmiştir.

Hz. Îsâ ilâhî mesajı tebliğ edince İsrâiloğulları'ndan genel bir kabul görmek şöyle dursun, onların inkârcılıkta kararlı olduklarını hatta kendisini öldürmeyi planladıklarını anlamıştı. Kendisine bu davada canı gönülden kimlerin destek olacağını belirlemek üzere "Allah'a giden yolda bana yardımcı olacaklar kimlerdir" diye sordu. Böylece Hz. Îsâ tebliğ faaliyetini örgütlü bir biçimde yürütebilmek için çekirdek bir kadro belirleme yoluna gidiyordu. Onun has adamları olup bildirdiklerine yürekten inanmış bulunan havâriler "Allah'ın yardımcıları biziz" cevabını verdiler. Bu cevapla "Allah'ın dinine sahip çıkmada ve onu yaymada olanca çabayı sarfetme"nin kastedildiği açıktır. Bununla birlikte, Hz. Îsâ'nın çağrısına olumlu karşılık veren ilk müminlerin, ona yüklenen görevle tanrılık vasfı arasında asla bir bağ kurmadıklarını açık bir biçimde belirtmek üzere, âyet-i kerîmenin devamında onların "Allah'a inandık; şahit ol ki bizler müslümanlarız (bu davaya gönülden teslim olduk)" şeklindeki sözlerine yer verilmiştir.

Havârilerin bu tutumu ve Allah'ın dinini yücelerde tutup onu yaymak için dayanışma içinde olma anlamına gelen "Allah'ın/Allah yolunun yardımcıları olma" iradesini açığa vurma, Kur'an-ı Kerîm'in başka bir âye-

tinde Hz. Muhammed'in ümmetinden olan müminler için de örnek bir davranış olarak gösterilmiştir (bk. Saf 61/14). Resûl-i Ekrem'in de "Her peygamberin havârisi vardır, benim havârim de Zübeyr'dir" buyurduğu nakledilir (Buhârî, "Cihâd", 40-41, 135; Müslim, "Fezâilü's-sahâbe", 48). Hatta Arapça'da hıristiyanlara "Nasrânî" (çoğulu nasârâ) denilmesinin sebebiyle ilgili yorumlardan birine göre, bu âyet-i kerîmede Hz. Îsâ'ya Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak için yürekten yardımcı olan müminler hakkında "ensar" kelimesi kullanıldığından bu ad verilmiştir.

"Şahit ol ki..." cümlesini Hz. Îsâ'ya hitaben bir teyit sözü veya yüce Allah'a niyazda bulunma ifadesi olarak anlamak mümkündür. Taberî bu ifadede Necran heyetindekilere, "İşte Hz. Îsâ'ya iman eden ilk hıristiyanların sözleri ve tutumları böyleydi, sizinkiler gibi değildi!" anlamını içeren bir reddiye bulunduğunu belirtir (Taberî, III, 288). Aynı cümledeki "müslimûn" kelimesi, bütün ilâhî dinleri "İslâm" olarak kabul eden görüşüne göre "müslümanlarız" şeklinde anlaşılabileceği (bk. Âl-i İmrân 3/19) gibi, sözlük anlamı esas alınarak "(bu davaya yürekten) teslim olanlardanız" diye de tercüme edilebilir.

"Peygambere tâbi olduk" cümlesindeki "er-resûl" (peygamber) genellikle Hz. Îsâ şeklinde anlaşılmıştır. Elmalılı Muhammed Hamdi Hz. Yahyâ'nın İncil'de geçen bir sözüyle bu âyetler arasında bağ kurarak buradaki er-resûl kelimesinin Hz. Muhammed'i de kapsadığını veya ona da işaret ettiğini belirtir (II, 1109-1110). "Bizi şahitlerle beraber yaz" cümlesi "senin birliğine tanıklık edenlerle", "ümmetlerine şehadet eden peygamberlerle", "Muhammed ümmetiyle" gibi mânalarla açıklanmıştır (Zemahşerî, I, 191).

Arapça'da *havâri* "beyaz, beyazlık, seçilmiş, kusursuz, hâlis, kendisini bir davaya adamış, candan dost ve yardımcı" gibi anlamlara gelir. Bu kelimenin Habeşçe'den ve Nabatî dilinden geçtiği de ileri sürülmüştür. Terim olarak özellikle Hz. Îsâ tarafından seçilmiş, tebliğ ve irşad görevinde ona yardımcı olan on iki kişilik grubu ifade eder. Bazı tefsir kitaplarında Hz. Îsâ'ya destek olan yakın arkadaşlarına niçin havâri denildiğini yukarıda belirtilen anlamlardan biriyle bağlantı kurarak açıklayan olaylar anlatılır ve bunların kimler olduğuna dair bilgiler verilir. Batı dillerinde havâri karşılığında kullanılan "apostle" ve ""apôtre" kelimeleri

Grekçe'de "dışarıya gönderilen, bir görevi ifa etmek üzere yollanan kişi" anlamındaki "apostolos"tan gelmektedir.

Hz. Îsâ'nın kendisini izleyen pek çok kişiden yalnızca on ikisine havâri (elçi, apostolos) adının verilmesi (Luka, 6/13) bu terimin özel bir kadroyu temsil ettiği anlamına gelir. Havâriler Hz. Îsâ adına konuşurlar (Markos, 9/38-41). Kilise bu düşünceden yararlanarak Havâri Petrus vasıtasıyla kendisini doğrudan Hz. Îsâ'ya bağlamıştır. Bir başka anlatımla, Katolik kilisesinin başında kendini Petrus'un ve dolayısıyla Îsâ Mesîh'in vekili olarak gören yanılmaz papa bulunmaktadır (Matta, 16/18-19; Luka, 22/31-32; Yuhanna, 20/21-23).

Bu on iki havâri Matta'ya (10/2) göre şunlardır: Petrus (Simun), Andreas, Yâkub (Zebedi'nin oğlu), Yuhanna (Yâkub'un kardeşi), Filip, Bartolomeus, Tomas, Matta (vergi mültezimi), Yâkub (Alfeus'un oğlu), Taddeus, Gayyur Simun ve Hz. Îsâ'yı ele veren Yahuda İskariyot. Fakat Yahuda İskariyot'un Hz. Îsâ'yı ele vermesiyle birlikte, "on ikiler" arasına Yahuda yerine Mattias seçilir (Resûllerin İşleri, 1/15-26). On iki havârinin dışında Pavlus kendisini havâri ilân etmiş ve yahudi menşeli olmayan hıristiyanlar onu, Mûsevî-hıristiyan geleneği ise Barnaba'yı havâri saymıştır. Havâriler kiliseye "ruh"un bir hediyesidir (Korintoslular'a Birinci Mektup, 12/11-13; Efesliler'e, 4/10-13). Hakiki havâri mûcizeler gösterir ve olağan üstü işler yapar (Korintoslular'a İkinci Mektup, 12/11-13; krş. Resûllerin İşleri, 8/14-19; Markos, 3/15). Havâriler kilisenin temelinin bir parçası olarak görülürler (Efesoslular'a İkinci Mektup, 2/20-22).

İnciller'de de görüldüğü üzere on ikilik gruplar yahudi düşüncesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu düşüncenin kökeni İsrâil'in on iki kabilesine kadar uzanır. Bununla birlikte, Hıristiyanlık'taki bu kadrolaşma, milâdî dönemlerde varlıkları sona eren "Ölüdeniz cemaati"ndeki on iki kişilik yönetici kadroya benzer. Erken Hıristiyanlık herhalde bu mirası "Ölüdeniz cemaati"nden devralmıştır (havâri konusunda bilgi için bk. Râzî, VIII, 62-64; İbn Âşûr, III, 255-256; Osman Cilâcı, "Havâri", *DİA*, XVI, 513; Kürşat Demirci, "Havâri", *İFAV Ans.*, II, 196-197).

Kur'an-ı Kerîm'de Hz. Îsâ'nın havârilerinin sayısı belirtilmemiştir. İnciller'de havârilere dair verilen bilgiler Kur'an-ı Kerîm'deki bilgilerle çelişmektedir. İbn Hazm İnciller'de bu konuda yer alan ifadeleri esas ala-

rak hıristiyanlarca havâri diye anılan bu kimselerin, havâri olmak şöyle dursun mümin bile olmadıklarını, aksine yalancı olduklarını, çünkü Hz. Îsâ'ya tanrılık yakıştırdıklarını belirtir (*el-Fasl*, II, 26, 38-39; ayrıca bk. Osman Cilâcı, *DİA*, "Havâri", XVI, 516).

54. "Tuzak" diye çevirdiğimiz *mekr* kelimesi sözlükte "bozgunculuk için gizli gizli çaba harcamak, plan yapmak, tuzak kurmak, tedbir almak, bir işi dört başı mâmur yapmak" gibi anlamlara gelir. "Tuzak kurdular" cümlesiyle, Hz. Îsâ'yı öldürmek isteyenlerin hazırladıkları planlara işaret edildiği genellikle kabul edilir. Râzî burada Allah'ın dinini gizleme ve yok etme amacıyla kurulan tuzakların kastedilmiş olabileceğini de belirtir (Râzî, VIII, 66).

Din düşmanlarının kurdukları tuzakların karşılıksız kalmayacağını vurgulamak üzere ve "mekera" fiilinin hainleri nereden geldiğini anlayamayacakları biçimde cezalandırma mânasını da içermesine binaen yüce Allah'ın onların planlarını boşa çıkaran tedbirleri için de bu fiil kullanılmıştır. Bu tür karşılık vermeye Arap edebiyatında "müşâkele" denir. Başka bir âyette (A'râf 7/99), kurulan bu tuzağa karşılık olmaksızın da mekr kelimesi yüce Allah'a izâfe edilmiş ve O'nun azabına karşı güven duygusu içinde olmanın ne kadar yanlış olduğu belirtilmiştir. Bununla birlikte bazı bilginler bunu da "takdîrî müşâkele" olarak adlandırmışlardır. Mekr kelimesi, Kur'an'da kötü sıfatıyla birlikte de kullanıldığından (Fâtır 35/43) ve sözlükte "tedbir alma ve bir işi sağlam yapma" anlamları da taşıdığından "Allah en iyi tuzak bozucudur" diye çevirdiğimiz cümle şöyle de açıklanır: Cenâb-ı Allah'ın mekri kullarınkine benzemez; hayra ve adalete yöneliktir, mahiyetine tam olarak nüfuz edilemez, önüne geçilemez. Öte yandan İslâm inançlarıyla ilgili eserlerde, Allah Teâlâ'nın inkârcı ve günahkâr kişilere, kendi kendilerini aldatan ve girdikleri hüsran bataklığında daha çok batmalarına yol açan nimet ve imkânlar vermesi anlamına gelen "istidrâc" kavramıyla mekr arasında –ikisinin de görünüşte cazip fakat gerçekte kötü sonuçlar içermesi açısından– benzerlik kurulur (İbn Âşûr, III, 256-257; Reşîd Rızâ, III, 315-316).

55 – 58

إِذْ قَالَ اللّٰهُ يَا عِيسٰى اِنّ۪ي مُتَوَفّ۪يكَ وَرَافِعُكَ اِلَيَّ وَمُطَهِّرُكَ
مِنَ الَّذ۪ينَ كَفَرُوا وَجَاعِلُ الَّذ۪ينَ اتَّبَعُوكَ فَوْقَ الَّذ۪ينَ كَفَرُوا اِلٰى
يَوْمِ الْقِيٰمَةِ ثُمَّ اِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ فَاَحْكُمُ بَيْنَكُمْ ف۪يمَا كُنْتُمْ ف۪يهِ
تَخْتَلِفُونَ ﴿٥٥﴾ فَاَمَّا الَّذ۪ينَ كَفَرُوا فَاُعَذِّبُهُمْ عَذَابًا شَد۪يدًا
فِي الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِر۪ينَ ﴿٥٦﴾ وَاَمَّا الَّذ۪ينَ
اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَيُوَفّ۪يهِمْ اُجُورَهُمْ وَاللّٰهُ لَا يُحِبُّ
الظَّالِم۪ينَ ﴿٥٧﴾ ذٰلِكَ نَتْلُوهُ عَلَيْكَ مِنَ الْاٰيَاتِ وَالذِّكْرِ الْحَك۪يمِ ﴿٥٨﴾

Meâli

55. Allah buyurmuştu ki: "Ey Îsâ! Ben seni vefat ettireceğim, seni nezdime yükselteceğim, seni o inkârcılardan arındıracağım ve sana tâbi olanları kıyamet gününe kadar inkâr edenlerden üstün kılacağım. Sonra dönüşünüz bana olacak. İşte, ayrılığa düşüp durduğunuz hususlarda aranızda hükmü o zaman ben vereceğim. **56.** İnkâr edenleri dünyada da âhirette de şiddetli bir azaba çarptıracağım; onların hiç yardımcıları da olmayacak." **57.** İman edip iyi davranışlarda bulunanlara gelince, Allah onlara mükâfatlarını eksiksiz verecektir. Allah zalimleri sevmez. **58.** İşte bu sana okuduğumuz apaçık delillerdir, hikmet dolu sözlerdir.

Tefsiri

55. Hz. Îsâ'nın dünya hayatının son bulması ve nezd-i ilâhîye yükseltilmesi konusu, onun öldürüldüğü ve çarmıha gerildiği iddiaları ile yakın-

dan ilgili olduğundan Nisâ sûresinin 155-158. âyetlerinin tefsirinde ele alınacaktır.

58. âyette geçen "netlû" fiilinin masdarı olan *tilâvet* "okuma ve anlatma" mânalarına gelir. "İşte bunlar" mânasını taşıyan "zâlike" kelimesiyle daha önceki âyetlerde bildirilen haberlere işaret edildiği genellikle kabul edilir. Elmalılı ise bunun 55. âyette değinilen ihtilâf konusuna dair hükme işaret ettiği anlayışından hareketle âyete "İşte o hüküm, biz onu sana… okuyoruz" şeklinde mâna vermiştir (II, 1117).

"Deliller"den (âyât) maksat Kur'an âyetleri olabileceği gibi Hz. Muhammed'in peygamberlik iddiasını destekleyen deliller de olabilir. Zira Hz. Peygamber'in okuma-yazma bilmediği ve yetiştiği ortamın koşulları dikkate alındığında, bu haberleri bu biçim ve içerikte verebilmesinin ancak ilâhî vahiy almasıyla izah edilebileceği anlaşılır. Bir başka anlatımla, bu gayb haberlerini verebilmesi onun peygamberliğini ortaya koyan mûcizelerdendir.

"Hikmet dolu sözler" diye çevirdiğimiz "ez-zikrü'l-hakîm" tamlamasında geçen *zikir* kelimesi sözlükte "öğüt verme, anma, hatırlama, hatırlatma" gibi anlamlara gelir. Burada bu kelimeyle Kur'an-ı Kerîm'in kastedildiği görüşü hâkimdir ve bu görüş Kur'an'ı "zikr-i hakîm" olarak niteleyen bir hadisle (bk. Tirmizî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 14) ve İbn Abbas'tan gelen bir rivayetle desteklenmiştir (İbn Atıyye, I, 446). Diğer bir görüşe göre burada zikirden maksat bütün ilâhî kitapların kaynağı olan levh-i mahfûzdur (Râzî, VIII, 74).

Zikirden maksadın Kur'an-ı Kerîm olduğu kanaatini taşıyan müfessirler bunun sıfatı olarak geçen "el-hakîm" kelimesini, hâkim (hükümlerin ana kaynağı), hikmetlerle dolu, hakîmâne bir üslûba sahip ve muhkem (eksiği gediği olmayan) gibi mânalarla açıklamışlardır. Başka bir izaha göre burada Kur'an-ı Kerîm, sahibinin sıfatı ile nitelendirilmiştir (Zemahşerî, I, 192; Râzî, VIII, 74; Şevkânî, I, 384).

59 – 63

إِنَّ مَثَلَ عِيسٰى عِنْدَ اللّٰهِ كَمَثَلِ اٰدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ

ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ ﴿٥٩﴾ اَلْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَلَا تَكُنْ مِنَ الْمُمْتَرِينَ ﴿٦٠﴾
فَمَنْ حَاجَّكَ فِيهِ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ فَقُلْ تَعَالَوْا
نَدْعُ اَبْنَاءَنَا وَاَبْنَاءَكُمْ وَنِسَاءَنَا وَنِسَاءَكُمْ وَاَنْفُسَنَا وَاَنْفُسَكُمْ
ثُمَّ نَبْتَهِلْ فَنَجْعَلْ لَعْنَتَ اللّٰهِ عَلَى الْكَاذِبِينَ ﴿٦١﴾ اِنَّ هٰذَا لَهُوَ الْقَصَصُ
الْحَقُّ وَمَا مِنْ اِلٰهٍ اِلَّا اللّٰهُ وَاِنَّ اللّٰهَ لَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴿٦٢﴾ فَاِنْ تَوَلَّوْا
فَاِنَّ اللّٰهَ عَلِيمٌ بِالْمُفْسِدِينَ ﴿٦٣﴾

Meâli

59. Allah nezdinde Îsâ'nın durumu Âdem'in durumu gibidir. Onu topraktan var etti; sonra ona "ol" dedi ve oluverdi. **60.** Gerçek, rabbinden gelendir. Öyle ise kuşkulananlardan olma. **61.** Sana gelen bu ilimden sonra her kim bu konuda seninle tartışmaya kalkışırsa de ki: "Gelin, çocuklarımızı ve çocuklarınızı, kadınlarımızı ve kadınlarınızı, kendimizi ve kendinizi çağıralım, sonra da Allah'ın lâneti yalancıların üzerine olsun diye dua edelim." **62.** İşte bunlar gerçek haberlerdir. Allah'tan başka hiçbir ilâh yoktur. Muhakkak ki Allah, evet O, mutlak güç ve hikmet sahibidir. **63.** Eğer yine yüz çevirirlerse, kuşkusuz Allah bozguncuları çok iyi bilmektedir.

Tefsiri

59. Hz. Îsâ'nın babasız olarak dünyaya gelmesi, Hıristiyanlığın teolojik esaslarını etkileyen ve mensupları arasında asırlar boyu şiddetli tartışmalara yol açan bir olay olma özelliğini korumuştur. Sûrenin nüzûl sebebi açıklanırken belirtildiği üzere, Necran heyetiyle Hz. Peygamber arasında hıristiyanların inanç esasları konusunda bir tartışma cereyan etmiş, bu tartışma sırasında heyettekilerden kimi Hz. Îsâ'dan "Tanrı'nın

oğlu" kimi de "üçün üçüncüsü" şeklinde söz etmişlerdi. İşte bu heyete okunan ve hıristiyanların inançlarındaki yanlışlıkları ortaya koyup bu konulardaki gerçekleri haber veren yukarıdaki âyet-i kerîmelerden sonra burada, Hz. Îsâ'nın bir insan olduğuna ve ilâhî iradenin bu yönde olduğu bilindikten sonra onun babasız dünyaya gelmesinin yadırganacak bir husus olmaktan çıkması gerektiğine, Hz. Âdem örneğine değinilerek dikkat çekilmektedir.

İslâm âlimleri bu âyeti açıklarken, mümin kişi için Hz. Îsâ'nın bu şekilde dünyaya gelmiş olduğunu kabullenmede bir sorun bulunmadığını belirtip başlıca iki hususa işaret ederler: **a)** Bu, "mümkinât"tandır; yani meydana gelmesi aklen imkânsız denebilecek bir husus değildir. Yüce Allah da bütün mümkinâta kadirdir. Peygamber'in haber verdiği bir hususta müminin tereddüdü olmaz. **b)** Âyet-i kerîmede işaret edildiği üzere Hz. Âdem'in anasız ve babasız meydana gelmesi kabul edildiğinde, Hz. Îsâ'nın da babasız dünyaya gelmesi kolaylıkla kabul edilir (Râzî, VIII, 48). Âdem'in ana-baba olmadan yaratılmış bulunduğu, hıristiyanlar da dahil insanlığın büyük çoğunluğunca kabul edilen bir gerçektir.

Âyetin başında ve sonunda Allah'ın bir şeyin olmasını murat etmesi halinde hemen meydana geliverdiği ve O'nun kudretini engelleyecek hiçbir güç bulunmadığı noktasında iki olay arasındaki benzerliğe değinilmiş, âyetin ortasında ayrıca Hz. Âdem'in topraktan yaratıldığı belirtilmiştir.

Bunun yanı sıra bazı müfessirler âyeti yorumlarken, Hz. Îsâ'nın babasız dünyaya gelmesi olayını felsefî yönden ve pozitif bilim açısından da izah etmeye çalışmışlardır (bk. Râzî, VIII, 48-49; Reşîd Rızâ, III, 308-310; Elmalılı, II, 1121-1128).

Ancak açıklamaların bir kısmı, bu konularda pozitif bilim terimleriyle söz söyleyenlerin arttığı bir ortamda zihinlerde meydana gelen tereddütleri giderme ve inkârcıların fikirlerindeki çelişkileri ortaya koyan imkân dahilindeki tasavvurları gösterme (meselâ bk. Elmalılı, II, 1126, 1128) veya bilimin ışığında bu ilâhî mûcizeyi evrenin düzenindeki kanunlara yaklaştırarak açıklamaya çalışma (meselâ bk. Reşîd Rızâ, III, 109) amacı taşımaktadır. Fakat kanaatimizce Hz. Îsâ'nın babasız dünyaya gelmiş olmasını izah için bu tür delillere başvurmaya ihtiyaç yoktur. Çünkü bu âyet-i kerîme Hz. Îsâ'nın yaratılışının diğer insanların yaratılış biçimin-

den farklı olduğuna, Hz. Âdem'i anasız-babasız (topraktan) yaratmaya kadir olan yüce Allah'ın bir başkasını babasız yaratmaya evleviyetle kadir olduğuna, bunun için de sadece "ol" buyruğunun yeterli bulunduğuna dikkat çekerek, başka bir izah aramaya gerek olmadığını ortaya koymuş olmaktadır. Öte yandan söz konusu açıklamaların bir kısmını Meryem sûresinin 17-21. âyetleri ile bağdaştırmak mümkün değildir.

Sonuç olarak şunu söylemek mümkündür: Meryem sûresinin 21. âyetinde belirtildiği üzere ilâhî irade Hz. Îsâ'nın insanlık için bir delil, bir mûcize (âyet) kılınmasını ve babasız olarak dünyaya gelmesini murat etmiştir. Bunun nasıl gerçekleşebileceğini hayret ve –çevresinden gelecek ithamlar sebebiyle– endişe içinde soran ilk kişi de Hz. Meryem olmuştur. Bu soruya verilen cevapta ise, bunun Allah için çok kolay olduğu (Meryem 19/21), yüce Allah'ın dilediğini yarattığı (Âl-i İmrân 3/47) ve bir sonucun meydana gelmesi için "ol" buyurmasının yeterli olduğu belirtilmiş (Âl-i İmrân 3/47, 59) başka açıklama yapılmamıştır. Bu konuda bilgi veren Âl-i İmrân sûresindeki âyetler kümesinin sonunda (60. âyet), "Gerçek rabbinden gelendir, öyleyse kuşkulananlardan olma" buyurularak Resûlullah'ın şahsında bütün müminlerden yüce Allah'tan gelen bilgiye mutlak teslimiyet içinde inanmaları istenmiş, Meryem sûresindeki âyetler kümesinin sonunda da (19/34-35) bu konuda şüpheci davrananlar kınanmış, ayrıca Allah'ın çocuk edinebileceği fikri şiddetle reddedilerek O'nun hükmettiği sonucun sadece "ol" buyruğuna bağlı olduğu tekrar hatırlatılmıştır.

Bu âyet ile 7. âyet arasında bağ kurarak, Hz. Îsâ'nın yaratılışı konusunu yorumlayan Elmalılı'nın bu açıklamalarını şöyle özetlemek mümkündür: Sûrenin başında akıl sahiplerine ve ilimde derinleşmiş kişilere anlatıldığı üzere hak olan vâkıalar ve onları ifade eden âyetler muhkemât ve müteşâbihat şeklinde iki kısma ayrılır. Muhkemât hem duyu organlarıyla hem aklen hiçbir tereddüt duyulmaksızın alınırlar ve onlar kendi kendilerini izah ederler. Müteşâbihat da şüpheye düşmeksizin alınırlar, fakat bunlar kendi kendilerini izah edemezler. Sadece kendilerine uygun muhkem bir misale veya bir kanuna döndürülerek izah ve te'vil olunurlar. Gerçek misali bulunmadıkça yapılan te'viller yanlış olur, yalan olur, aldanmak, aldatmak ve gerçeği tahrif olur. Hz. Îsâ vâkıasına gelince: **1.** Hz. Îsâ'nın zâtı, yani böyle bir "beşer"in var olduğu ve yaşamış bulunduğu muhkem

bir husustur. Beşikteki çocukluk döneminden yetişkinlik çağına kadar pek çok insan özellikle İsrâiloğulları onu görmüş, onunla konuşmuş, kimi sevmiş, kimi sevmemiş, ama sevsin-sevmesin hepsi yalanlanamayacak bir ifade birliği içinde bu "insan"ın yaşadığına tanıklık etmişlerdir. **2.** Hz. Îsâ'nın "İbn Meryem" olduğu, yani Hz. Meryem'den doğduğu da muhkem bir husustur. Tabii ki bu birincisi ile aynı türden bir müşahede değildir. Fakat kabul edilegelen âdetler çerçevesinde herhangi bir şahsın annesinden doğmasına ilişkin bilgiyi sağlayan delil ne ise bu Hz. Îsâ için de böyledir. **3.** Hz. Meryem'in bir erkekle cinsel ilişkide bulunmaksızın Hz. Îsâ'nın onun rahminde yaratılmış olması ise, gerçekte imkân dışı sayılamayacak fakat örnekleri görülmediğinden istisnaî, yadırganabilen ve münferit bir olaydır, bu sebeple müteşâbih bir vâkıadır. İşte bu âyet-i kerîmede bu olay, akıl sahiplerinin nazarında kesin olarak sabit bulunan muhkem bir örneğe, aslî bir maddeye, ezel ve ebedde doğruluğu kuşku götürmez bir kanuna bağlanarak gerçek te'vili gösterilmiştir. Dolayısıyla Îsâ insanlığın atası Âdem'e diğer âdemoğullarından daha fazla benzerlik taşıyıp dururken "böyle insan olmaz, olamaz" diye inkâr etmek veya ezelden ebede hiçbir benzeri bulunma ihtimali olmayan mutlak irade ve güç sahibi Allah Teâlâ'ya benzetmeye kalkıp çelişkilere düşmek yahut seviyesiz örneklere bağlayarak iftira yoluna sapmak için hiçbir bilimsel zorunluluk yoktur (II, 1121-1125).

Âyet-i kerîmede "ol" emrinden sonraki merhale için geçmiş zaman fiili kullanılmayıp geniş zaman fiilinin kullanılması Âdem'in oluşum şeklinin göz önüne getirilmesi içindir. Bu gibi durumlarda (meselâ Fâtır 35/9) muzâri fiiline başka türlü mâna verilmesi isabetli olmaz (İbn Âşûr, III, 264). Bu sebeple meâlinde âyete "Sonra ona 'ol' dedi ve oluverdi" şeklinde mâna verilmiştir.

61. Resûlullah'tan, Hz. Îsâ hakkında anılan hakikatleri kabul etmemekte direnmeleri halinde karşı tarafı (Necran heyetindekileri) lânetleşmeye çağırması istendiğinden, bu âyet "*mübâhele* âyeti" diye anılır.

Sûrenin başında "nüzûlü" kısmında açıklandığı üzere Necran heyetindekiler Hz. Îsâ ile ilgili inançlarının tutarsız olduğu ortaya konmasına rağmen demagoji yoluyla haklılık iddia etmeye devam edince, yüce

Allah resulünden onları lânetleşmeye çağırmasını istedi. Onlar bir peygamberle lânetleşmeye girmenin ağır sonuçları olacağını bildikleri ve Hz. Muhammed'in de Allah'ın elçisi olduğuna kanaat getirdikleri için bu yola girmeye yanaşmadılar, kendi çevrelerindeki itibarlarını ve bu yoldan sahip oldukları menfaatleri yitirmemek için de İslâmiyet'i kabul etmekten kaçındılar (*Müsned*, I, 414; Buhârî, "Megāzî", 72-73).

Siyer, hadis ve tefsir kaynaklarında Resûlullah'ın bu lânetleşme çağrısının ciddiyetini ortaya koymak üzere yanında kızı Hz. Fâtıma'yı, damadı Hz. Ali'yi ve torunları Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin'i ve bazı müslümanları da hazır bulundurduğu kaydedilir. Bir kısım Şiîler buradan yola çıkarak âyet-i kerîmedeki "kendimiz" tamlamasının Hz. Ali'yi ifade için yer aldığını, bazıları da "kadınlarımız" kelimesiyle Hz. Fâtıma'nın kastedildiğini iddia edip birtakım zorlanmış yorumlar ortaya koymuşlardır (bk. Râzî, VIII, 80-81; Reşîd Rızâ, III, 322; Mevlânâ Şiblî, *Asr-ı saâdet*, II, 621-624).

Tefsirlerde âyet-i kerîmedeki "nisâ" (kadınlar) ve "ebnâ" (oğullar, çocuklar) kelimeleri değişik şekillerde açıklandığı gibi, kimin kimi çağıracağı hususunda da farklı ihtimallere işaret edilmiştir. Öte yandan siyer, hadis ve tefsir kaynaklarındaki bilgiler Necran heyetinde bulunanların kimlikleri (kadınların ve çocukların bulunup bulunmadığı) hususunda kesin sonuçlara ulaşma imkânı vermemektedir. Mübâheleye davet vâki olmakla beraber karşılıklı lânetleşme gerçekleşmediği için Resûlullah'ın yanında hazır bulunanlarla ilgili bilgiler ancak bu işe hazırlık aşaması için ışık tutabilir. Dolayısıyla tarihî bilgiler âyet-i kerîmede yer alan kelimelerin kapsamlarını belirlemede yeterli delil teşkil edebilecek düzeyde değildir.

Bununla birlikte, mevcut tarihî bilgiler, dil ve mantık kuralları, âyetin bağlamı ve Kur'an-ı Kerîm'in fikrî bütünlüğü dikkate alınarak burada mübâhele ile şunun kastedildiği söylenebilir: Lânetleşmeye giren tarafların –kendileri de dahil olmak üzere– en yakın aile fertlerini ve kalben en çok yakınlık duydukları kişileri (Zemahşerî, I, 193) bilfiil hazır bulundurarak veya onları da anarak, gerçek dışı iddiada bulunan taraftakilerin topluca Allah'ın lânetine uğramalarını ve bu sebeple başlarına gelecek musibetleri peşinen kabullenmeleri.

Burada önemli olan "mübâhele" kelimesinin, ancak kendisinin hak üzere olduğuna emin olan kişinin girebileceği bir meydan okumayı ifa-

de etmesi (İbn Âşûr, III, 266) ve böyle bir çağrıya muhatap olan kişinin Peygamberler'le mübâheleye girmenin çok ağır sonuçları beraberinde getireceği inancına sahip olmasıdır. Nitekim Necran heyetindekiler bu anlamı ve bu sonuçları bildikleri, Hz. Muhammed'in de son peygamber olduğunu anladıkları için bu çağrıya olumlu karşılık vermekten kaçınmışlardır (İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, II, 232-233). Kâşânî peygamberle mübâhelenin önemli etkilere sahip oluşunu, peygamberlerin ruhlarının Rûhulkudüs'le desteklenmiş olmasıyla izah etmiş ve bu çerçevede karşı taraf üzerindeki psikolojik etkilerine dikkat çekmiştir (Kāsımî, IV, 859, 860). İbn Kayyim de olayı aktardıktan sonra bundan çıkartılabilecek fıkhî sonuçlar üzerinde durmuştur (*Zâdü'l-meâd*, III, 629-638, 638-646)

M. Reşîd Rızâ bu âyette kadınların özel olarak zikredilmiş olmasından hareketle Kur'an-ı Kerîm'in toplumsal etkinliklerde kadınların da yer alması gerektiğine hükmettiğini belirtir ve İslâm dünyasında kadının durumunun İslâm'ın ana kaynaklarındaki anlayışla bağdaşmayan bir manzara arzettiğine değinir (bk. Reşîd Rızâ, IV, 323-324).

62. Yüce Allah'ın "mutlak güç ve hikmet sahibi" (azîz ve hakîm) olduğu belirtilerek Hz. Îsâ'nın ilâh olabileceği fikri tamamıyla çürütülmektedir. Çünkü hıristiyan inancına göre Hz. Îsâ yahudiler tarafından öldürüleceğinden endişe etmişti ve öldürülmüştü. O halde böyle bir varlığın tanrı olarak düşünülmesi imkânsızdır; gerçek Tanrı mutlak güç ve hikmet sahibi olan yüce Allah'tır.

64 – 68

قُلْ يَٓا اَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا اِلٰى كَلِمَةٍ سَوَٓاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ
اَلَّا نَعْبُدَ اِلَّا اللّٰهَ وَلَا نُشْرِكَ بِه۪ شَيْـًٔا وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا
اَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللّٰهِ فَاِنْ تَوَلَّوْا فَقُولُوا اشْهَدُوا بِاَنَّا

مُسْلِمُونَ ﴿٦٤﴾ يَٓا اَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تُحَٓاجُّونَ ف۪ٓي اِبْرٰه۪يمَ وَمَٓا اُنْزِلَتِ
التَّوْرٰيةُ وَالْاِنْج۪يلُ اِلَّا مِنْ بَعْدِه۪ۜ اَفَلَا تَعْقِلُونَ ﴿٦٥﴾ هَٓا اَنْتُمْ هٰٓؤُ۬لَٓاءِ
حَاجَجْتُمْ ف۪يمَا لَكُمْ بِه۪ عِلْمٌ فَلِمَ تُحَٓاجُّونَ ف۪يمَا لَيْسَ لَكُمْ بِه۪ عِلْمٌۜ
وَاللّٰهُ يَعْلَمُ وَاَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ ﴿٦٦﴾ مَا كَانَ اِبْرٰه۪يمُ يَهُودِيًّا وَلَا
نَصْرَانِيًّا وَلٰكِنْ كَانَ حَن۪يفًا مُسْلِمًاۜ وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِك۪ينَ ﴿٦٧﴾
اِنَّ اَوْلَى النَّاسِ بِاِبْرٰه۪يمَ لَلَّذ۪ينَ اتَّبَعُوهُ وَهٰذَا النَّبِيُّ وَالَّذ۪ينَ
اٰمَنُواۜ وَاللّٰهُ وَلِيُّ الْمُؤْمِن۪ينَ ﴿٦٨﴾

Meâli

64. De ki: "Ey Ehl-i kitap! Sizinle bizim aramızda müşterek olan bir söze gelin: Yalnız Allah'a tapalım, O'na hiçbir şeyi ortak koşmayalım ve Allah'ı bırakıp da içimizden bazıları diğer bazılarını rab edinmesin." Eğer yine yüz çevirirlerse, "Şahit olun ki biz müslümanlarız" deyin. **65.** Ey Ehl-i kitap! İbrâhim hakkında niçin tartışırsınız? Oysa Tevrat da İncil de kesinlikle ondan sonra indirildi. Hiç düşünmüyor musunuz? **66.** İşte siz böylesiniz; hadi hakkında bilginiz olan konuda tartıştınız, fakat hiç bilgi sahibi olmadığınız bir konuda niçin tartışıyorsunuz! Oysa Allah bilir, siz bilmezsiniz. **67.** İbrâhim ne yahudi ne hıristiyan idi; bilâkis o hanîf bir müslümandı; müşriklerden de değildi. **68.** Doğrusu insanların İbrâhim'e en yakın olanı, ona tâbi olanlar, şu Peygamber (Hz. Muhammed) ve iman edenlerdir. Allah da müminlerin dostudur.

Tefsiri

64. Yukarıdaki âyetlerde Hıristiyanlık'taki yanlış yönelişlerin odak noktasını oluşturan "Hz. Îsâ'nın konumu" hakkında aydınlatıcı açıklamalar

yapılıp bu konudaki tartışmalara 62. âyette belirtilen "mübâhele"ye davet ile son verildikten sonra burada asıl amaca geçilmektedir.

Âyetten anlaşıldığına göre daha önce geçen açıklamalar, taraflar arasında çekişmenin derinleştirilmesi ve kuru bir münazara yapılması gibi bir amaç taşımamakta, aksine diyalog engellerini kaldırıp yahut azaltıp ortak bir alanda buluşmayı hedeflemektedir.

Âyet-i kerîmede geçen "ehlü'l-kitap" tamlaması ile: **a)** Necran hıristiyanlarının, **b)** Medine yahudilerinin, **c)** hem yahudi hem hıristiyanların birlikte kastedildiğine dair görüşler vardır. Âyetin nüzûl sebebine göre tercih belirten müfessirler bulunmakla beraber, Hz. Peygamber'in Bizans İmparatoru Heraklius'a yolladığı ve bu âyete de yer verdiği İslâm'a davet mektubundaki üslûptan (bk. Şevkânî, I, 443; Muhammed Hamîdullah, s. 109, vesika nr. 26), bu âyette aslî şekliyle tevhid inancına dayalı din mensuplarına genel bir çağrının bulunduğu anlaşılmaktadır (Ehl-i kitap tabiri hakkında bk. Bakara 2/105).

Taraflar arasında mevcut ortak noktaların belirginleştirilmesinden hareketle kurulacak diyalogun sağlıklı bir biçimde sürdürülebilmesi için, karşılıklı saygı esasına riayet edilmesi, sübjektif üslûp ve tavırlardan kaçınılması gerekir. İşte âyet-i kerîme bu konuda müminler için çok güzel bir örnek ortaya koymakta, muhatapları Allah'ın kitabına ehil sayan gönül alıcı ve nazik bir hitapla söze başlanarak onlara değer verilmesi gerektiğine işaret etmektedir (Râzî, VIII, 85-86). Kur'an-ı Kerîm'in başka bir âyetinde de Ehl-i kitap'la yapılacak tartışmada ve onların yanlış tutumlarına karşı verilecek mücadelede –kural olarak– en güzel yolun izlenmesi istenmiş (Ankebût 29/46), yine bazı âyetlerde onların içinde Kur'an'ın tasvip ettiği imana sahip insanlar bulunduğuna dikkat çekilmiştir (Âl-i İmrân 3/110, 113, 199). Öte yandan Rûm sûresinde hıristiyanların ateşperestlere karşı zafer kazanacakları haber verildikten sonra müslümanların bundan sevinç duyacakları ifadesi kullanılmıştır (Rûm 30/3-4). Âyetin sonunda, müteakip âyetlerde ve Kur'an-ı Kerîm'in başka sûrelerindeki birçok âyette Ehl-i kitabı mahkûm eden ifadeler bulunmakla beraber bunların sübjektif bir tavrı yansıtmadığı, bilâkis fikirlerin billûrlaştırılmasına ve muhatabın kendi kendini sorgulamasını sağlamaya yönelik olduğu görülmektedir. Bu sûrenin 119. âyetindeki sert ifade ise, müslü-

manların bütün iyi niyetlerine ve onların hayrını arzulamalarına rağmen insaf ölçülerini tamamen bir yana bırakıp onlara karşı için için kin besleyen Ehl-i kitap'la ilgilidir.

"Müşterek olan bir söz" diye tercüme ettiğimiz "kelimetin sevâin" tamlaması tefsirlerde, "âdilâne, dosdoğru, orta yolun ifadesi olan bir söz, adalet ve insaf ölçülerine uygun bir söz" şeklinde açıklanmaktadır. Âyetin bu tamlamaya bağlı olarak yer alan "sizinle bizim aramızda" anlamındaki "beynenâ ve beyneküm" kısmı âyetin devamında bu sözün ne olduğuna dair yapılan açıklama dikkate alındığında, burada müslümanlar ile aslî hüviyeti itibariyle tek Tanrı inancının savunucusu olan din mensupları arasındaki ortak ilkelerin özünün kastedildiği açıkça anlaşılır. Âyette bu ilkelerin en temel noktası "yalnız Allah'a kulluk etme" şeklinde belirtilmiştir. Fakat bu ilkenin zedelenmeden varlığını koruyabilmesi iki ön şarta bağlı sayılmıştır: **a)** Hiçbir şeyi Allah'a ortak saymamak, **b)** Allah'ın dışında hiçbir merci, kişi veya gücü rab kabul etmemek. Böylece bir taraftan Ehl-i kitap, peygamberlerin tebliğ faaliyetinin ortak çizgisine çağrılmakta, bir taraftan da onların anılan iki şarta riayet etmemeleri sebebiyle tevhid inancının safiyetini ihlâl ettikleri hatırlatılmış olmaktadır.

Elmalılı Muhammed Hamdi âyetteki çağrının dayandırıldığı düşünceyi şöyle açıklar: Burada muhtelif vicdanların, milletlerin, dinlerin, kitapların temel bir vicdanda, bir hak sözde nasıl birleştirilebilecekleri, İslâm'ın insanlık âlemine ne kadar geniş, açık ve tutarlı bir hidayet yolu, özgürlük kanunu öğrettiği ve artık bunun Araplar'a veya başka belirli bir millete özgü olmadığı tam anlamıyla gösterilmiştir. "Yalnız Allah'a tapalım, O'na hiçbir şeyi ortak koşmayalım ve Allah'ı bırakıp da içimizden bazıları diğer bazılarını rab edinmesin" sözünde toplanan vicdan birliğinden daha geniş, daha hâkim hiçbir vicdan bulmak mümkün değildir ki onun arkasına düşülsün. Din alanındaki ilerleme ve gelişmeler, vicdanların birbirinden ayrı düşen özelliklerinde değil, bütüncüllüğünde ve genişliğindedir. Bütün özgürlük ve eşitlik çağrılarının temeli şu "bir sözde, bir vicdanda toplanır: Allah'ı bırakıp da içimizden bazıları diğer bazılarını rab edinmesin." İşte özgürlük ve eşitlik meselesinin çözümünü sağlayacak yegâne anahtar budur: Birbirimizi rab, mevlâ, hâkim-i mutlak tanımayalım, bütün davranışlarımızı bir hakkın buyruğuyla ve Allah'ın hoşnutluğuyla ölçelim. Allah'ı bırakıp da O'nun hükümranlığı altındaki

varlıklara hakka aykırı bir bağlılık mîsâkımız olmasın, hepimiz Allah'a kul olalım ve kendimizi ancak O'nun hükmü altında bilelim, birbirimize de ancak bu açıdan tâbi ve bağlı olalım, birbirimizin hakkına tecavüz etmeyelim, başkalarına ancak Allah'ın buyruğuna itaat kastıyla itaat edelim (II, 1131-1132).

Âyette hem "ulûhiyyet birliği" hem de "rubûbiyyet birliği", yani tanrı ve rab olarak tek bir varlığa inanıp bağlanmanın kaçınılmazlığı üzerinde durulmaktadır ki bunlardan birincisi Allah'a fizik ötesi âlemle ilgili yegâne gücün kendisine ait olduğu inancıyla tapmayı, ikincisi de hayata sadece Allah'ın iradesini hâkim kılmayı, yalnız O'nun istediği biçimde kulluk etmeyi ifade eder.

Gerek Yahudilik gerekse Hıristiyanlık "tapılacak, ibadet edilecek, kulluk edilecek" varlığın yüce Allah olduğunu kabul noktasında İslâm inancıyla kesiştiği halde, zamanla bu dinlerin mesuplarınca benimsenen bazı inanç ve davranışlar, Tanrı'nın tek olduğu ve Allah'tan başka hiçbir varlığın rab sayılamayacağı telakkisini, dolayısıyla "yalnız Allah'a kulluk etme" ilkesini temelden sarsmış bulunuyordu. Birçok âyette belirtildiği üzere bütün peygamberlerin ısrarla Allah'a ortak koşulmaması uyarısında bulunmalarına rağmen, yahudiler Üzeyir'i, hıristiyanlar da Îsâ aleyhisselâmı Allah'ın oğlu olarak nitelendirmişler (bk. Tevbe 9/30), hıristiyanlar Allah "üçün üçüncüsüdür" demişler (bk. Mâide 5/73), yahudiler Tanrı'yı millîleştirerek Allah'ın sadece bir kavmin, hatta sadece insanların değil bütün evrenin yaratıcısı ve Tanrısı olduğu hakikatini perdelemeye çalışmışlar ve âdeta bütün insanların aynı mâbuda kulluk etmelerine rızâ göstermemişlerdir. Oysa tahrif edilmiş şekliyle bile bugün mevcut Tevrat ve İnciller'deki ifadeler Tanrı'nın "bir" olduğunu ve Hz. Îsâ'nın İsrâiloğulları'na "gönderildiği"ni belirtmektedir: "Dinle, ey İsrâil: Allahımız rab bir olan rabdir; ve Allah'ın rabbi bütün yüreğinle ve bütün canınla ve bütün kuvvetinle seveceksin" (Tesniye, 6/4-5). "Ve Allah bütün bu sözleri söyleyip dedi: (...) Karşımda başka ilâhların olmayacaktır" (Çıkış, 20/1-3). "...Hep emirlerin birincisi hangisidir, diye ona sordu. Îsâ cevap verdi: Birincisi, 'Dinle, ey İsrâil; Allahımız rab bir olan rabdir. Ve Rab Allah'ını bütün yüreğinle, bütün canınla, bütün fikrinle ve bütün kuvvetinle seveceksin'" (Markos, 12/29-30). "Fakat Îsâ cevap

verdi: Ben İsrâil evinin kaybolmuş koyunlarından başkasına gönderilmedim" (Matta, 15/24).

Yine evrendeki bütün varlıkların sahibi ve onları terbiye eden, onlara dilediği kıvamı veren yüce Allah olduğuna göre (Fâtiha 1/3), O'na kullukta yine O'nun iradesine yürekten teslimiyet gerektiği halde hıristiyanlar Hz. Îsâ'yı, yahudiler ve hıristiyanlar din adamlarına (ahbâr ve ruhbân) Tanrı benzeri bir otorite tanıyarak yalnız Allah'a kul olma çizgisinin dışına çıkmışlardı (bk. Tevbe 9/31). Nitekim Tevbe sûresindeki bu âyetin lafzını esas alan Adî b. Hâtim ile Hz. Peygamber arasında geçen şu konuşma, burada yer alan "Allah'ı bırakıp da içimizden bazıları diğer bazılarını rab edinmesin" ifadesinin anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır:

– "Yâ Resûlallah! Biz onlara kulluk etmiyorduk ki!"

– "Peki, onlar size istediklerini helâl istediklerini haram kılıyorlar ve siz de onlara uyuyor değil miydiniz?"

– "Evet."

– "İşte burada söylenen de odur" (Zemahşerî, I, 194; Âlûsî, III, 308-309).

Bu yaklaşımın dünya hayatının düzenlenmesinde pek acı meyveler vermesi karşısında Batı dünyasının yakın zamanlarda aldığı önlemler ve birçok düşünce akımınca bu konuda ciddi tepkilerin ortaya konulmuş olması Kur'an'ın bu konudaki çağrısına uyma açısından olumlu bir gelişme sayılabilirse de, bu tedbirlerin dinin egemenlik ve sömürü aracı olarak kullanılmasını engelleme hedefiyle sınırlı kaldığı inkâr edilemez. Nitekim hâlâ bu iki dinin mensuplarınca din adamları, mürşid, yol gösteren, uyaran kişiler olmanın ötesinde tanrıya nasıl kulluk edileceğine karar verebilen ve hıristiyanlarca tanrı adına affedebilen merciler olarak görülmekte, yine hıristiyanlar tarafından Hz. Îsâ koruyan, gözeten insan üstü bir varlık olarak telakki edilmektedir. Dolayısıyla inanç esasları bakımından Ehl-i kitabın bu çağrı üzerinde dikkatle durması ihtiyacının devam ettiği kuşkusuzdur. Öte yandan yukarıda işaret edilen tepkilerin "din"e ve "inanma"ya karşı bir tavır haline dönüşen biçimlerini de kaş yaparken göz çıkarmaya varan ayrı bir olumsuz sonuç olarak hatırlamak gerekir.

Kurtubî bu âyeti yorumlarken İslâm'da dinî hükümlerin çıkarılmasında kişisel eğilimlerin ve keyfî takdirlerin hâkim kılınmasına müsaade

edilmediği anlamı üzerinde durur. Bu cümleden olmak üzere âyette, şer'î delile dayandırılmayan "istihsan"ın geçersiz olduğuna delâlet bulunduğunu, yine şer'î dayanağını göstermeden imamın sözünün bağlayıcılığını iddia eden Râfizîler'in bu yaklaşımının reddedildiğini belirtir (Kurtubî, IV, 106-107). Tabii ki burada geçerli bir dayanaktan yoksun keyfî istidlâllere yöneltilmiş bir eleştiri söz konusudur. Hakkında daha güçlü özel bir delil bulunması sebebiyle mûtat çözümü terketme; yarar ilkesi, hakkaniyet kuralı, dürüstlük kuralı gibi ilke ve kurallara dayanarak bir olayın benzerlerinde uygulanan hükümden vazgeçme anlamındaki istihsan delili –isimlendirme ihtilâfları bir yana– içerik olarak hemen bütün İslâm âlimlerince kabul edilmiş ve uygulanmıştır (bilgi için bk. Ali Bardakoğlu, "İstihsan", *DİA*, XXIII, 339-347).

65-68. Burada, 64. âyetteki çağrıyı destekleyen bir konuya geçilmektedir. 64. âyette Ehl-i kitap "tanrı" telakkisiyle ilgili ortak ilkeden hareketle diyaloga çağrıldıktan sonra, burada üç büyük ilâhî dinin mensuplarınca saygıyla anılan ve kendisine yüce bir mevki tanınan büyük bir peygamberin, yani Hz. İbrâhim'in durumuna açıklık getirilmekte, böylece bu dinlerin mensuplarının "peygamberlik" kurumu etrafındaki telakkilerde de buluşmalarının sağlanması hedeflenmektedir (Hz. İbrâhim hakkında bilgi için bk. Bakara 2/124).

Sûrenin nüzûl sebebi açıklanırken değinilen hıristiyan Necran heyeti Medine'ye geldiğinde, yahudi hahamları da ilâhiyat meselelerinin konuşulduğu toplantılara katılmışlar ve hıristiyanlarla yahudiler Resûlullah'ın huzurunda tartışmışlardı. Yahudiler Hz. İbrâhim'in yahudi olduğunu, hıristiyanlar ise onun hıristiyan olduğunu iddia ediyorlardı (İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, II, 197, 201, 202). Özellikle hıristiyanlar, Mekke müşriklerinin kendilerini İbrâhim'in dininin vârisleri ve onun inşa ettiği Kâbe'nin hizmetçileri olarak gördüklerini dikkate alarak Araplar arasında Hıristiyanlığı yayabilmek için "İşte bu da İbrâhim'in dini!" diye propaganda yapıyorlar ve bu sebeple bazı Arap kabileleri arasında Hıristiyanlık yayılıyordu. Ehl-i kitabı böyle bir iddia ile ortaya çıkmada cesaretlendiren mantıkî istidlâl muhtemelen şuydu: İbrâhim'in dinine ilâveler yapılması onun dininden çıkma anlamına gelmezse, biz de bu çerçeve dışında sayıl-

mayız; onun dininden çıkma anlamına geldiği takdirde ise müslümanlar da onun dinine tâbi addedilemezler. Fakat onlar kendilerini de Hz. İbrâhim'e nisbet etmeye kalkarlarken iki büyük hata yapıyorlardı: Biri Hz. İbrâhim'in "yahudi" veya "hıristiyan" olduğunu söyleyebilecek kadar ileri gitmeleri, diğeri kendi kutsal kitaplarını dahi göz önüne almadan kendi dinleriyle ilgili bir iddia ileri sürmeleri. Zira müslümanların Hz. İbrâhim'e mensubiyet iddialarıyla yahudilerin ve hıristiyanların bu konudaki iddiaları arasında köklü bir fark vardı: Kur'an-ı Kerîm'de Hz. İbrâhim'in öğretilerine (Hanîflik) açık bir gönderme yapılmış ve Hz. Muhammed'in de onun dini üzere olduğu belirtilmiş olmasına karşılık, Tevrat ve İncil'de bu yönde bir atıf yer almıyordu (Râzî, VIII, 87-88; İbn Âşûr, III, 271-274).

Bu âyetlerde şu hususlara dikkat çekilerek bir taraftan "münazara" esaslarıyla ilgili uyarılarda bulunulmakta, bir taraftan da karşı tarafı bağlayan açıklamalar yapmak suretiyle diyalogun sürdürülebileceği bir zemin oluşturulmaktadır:

a) Hz. İbrâhim'in Yahudilik veya Hıristiyanlığa nisbet edilerek tartışmanın içine çekilmesi tarihî gerçeklerle bağdaşmaz; çünkü Tevrat'ın da İncil'in de ondan sonra indirildiği ortadadır (Âlûsî, burada tarih bilgisinin önemine de bir gönderme bulunduğu kanaatindedir, bk. III, 310-311; "Tevrat" ve "İncil" hakkında bilgi için bk. Âl-i İmrân 3/3).

b) Kişinin, görüş ve yorumlarında yanlışlıklar bulunsa bile, sahip olduğu bilgiler etrafında tartışmaya girmesi kabul edilebilir; fakat hakkında bilgisi olmadığı konularda iddia ortaya atması onaylanamaz. Şu halde Ehl-i kitabın ellerinde mevcut Tevrat ve İnciller'de yer alan bilgilerden hareketle bazı ilâhiyat konularında ileri sürdükleri görüşler enine boyuna ele alınıp tahlil edilebilir ve karşı görüş bu yolla ortaya konabilir (nitekim yukarıdaki âyetlerde bu yol tutulmuştur). Fakat onların Hz. İbrâhim hakkındaki Kitâb-ı Mukaddes metinlerine ve tarihî verilere dayanmayan iddialarını çürütmek için, bunların dayanaktan yoksun ve sübjektif bir yaklaşım olduğunu hatırlatmak yeterlidir (Kurtubî, bu âyetten, bilgisiz kişiyle tartışmaya girmekten sakınmak gerektiği hükmünü çıkarır, bk. IV, 108).

c) Ehl-i kitabın bu konudaki iddiaları sağlam bir bilgiye dayalı olmadığına göre, vahyin sağladığı bilgiye kulak verilmelidir: Hz. İbrâhim ne

yahudi ne hıristiyan ne de müşrik idi; o tevhid inancına yürekten bağlı biriydi. Onun inancıyla ilgili bir niteleme yapılacaksa, söylenecek şey onun "hanîf" ve "müslüman" olduğudur ("hanîf" hakkında bilgi için bk. Bakara 2/135). Eğer yahudiler ve hıristiyanlar kendileriyle Hz. İbrâhim arasında bir bağ kurmak isterlerse bunun yegâne yolu, kendi peygamberlerinin de tevhid inancına çağrıda bulunduğu gerçeğini itiraf etmeleri ve Hz. İbrâhim'i, dolayısıyla Hz. Muhammed'i kendilerine tâbi kılma gayreti içine girme yerine, bütün ilâhî dinlerin geniş anlamıyla "İslâm" dairesi içinde buluştuğunu görmeleridir.

d) Eğer İbrâhim'e yakınlık tesbiti yapılacaksa, kuşkusuz ona en yakın olanlar onun getirdiği mesaja uyanlarla Hz. Muhammed ve müminlerdir. Çünkü ona yakınlığın ölçütü onun öğretilerine canı gönülden bağlanmış olmaktır. Ona uyanların yanı sıra Hz. Muhammed ve onun ümmeti tevhid inancına sımsıkı sarılarak bu bağlılığı ispat etmişlerdir. Bütün evrenin yaratıcısı olan Allah'ı millî bir tanrı şeklinde takdim etme gayreti içine giren yahudilerle Hz. Îsâ'yı O'nun oğlu sayarak Allah'a ortak koşan hıristiyanlar ise Hz. İbrâhim'in öğretilerinden çok uzaklaşmış bulunmaktadır.

Öte yandan, Hz. İbrâhim tarafından inşa edilen Kâbe'yi tavaf etmenin İslâm'ın şartlarından biri olan haccın önemli bir unsuru olmasına karşılık, Yahudilik'te ve Hıristiyanlık'ta –bu anlamda– "hac farîzası"nın bulunmayışı da, yahudiler ve hıristiyanlara nazaran Hz. Muhammed ve ona uyanların Hz. İbrâhim'in tebliğ ettiği dinî esaslara daha yakın olduklarının açık bir göstergesi sayılır (İbn Âşûr, III, 274). Kur'an-ı Kerîm'de "Hac" ismini taşıyan bir sûre ve haccın hükümlerini açıklayan, makam-ı İbrâhim'den söz eden başka âyetler (özellikle Bakara 2/125, 196) bulunmakla beraber, bu amaçla bina edilen ilk evin Mekke'de (Kâbe) olduğunu, orada İbrâhim makamı bulunduğunu ve İslâm'da haccın farziyetini bildiren âyetlerin bu sûrede yer almış olması (bk. Âl-i İmrân 3/96-97) bu yorumu destekleyici niteliktedir.

e) Allah'a yakınlık ancak O'nun varlığına ve birliğine yürekten inanmakla ve yalnız O'na kulluk etmekle sağlanabilir; zira Allah "müminler"in dostudur.

68. âyette yahudilerin ve hıristiyanların iddialarının çürütülmesiyle ilgili ifadeleri müşrik Araplar'ın istismar edip kendilerine pay çıkar-

malarına imkân bırakılmamış ve Hz. İbrâhim hakkında ayrıca "müşrik-lerden de değildi" buyurulmuştur (krş. Bakara 2/135).

69 – 74

وَدَّتْ طَٓائِفَةٌ مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يُضِلُّونَكُمْۜ وَمَا
يُضِلُّونَ اِلَّٓا اَنْفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ ﴿٦٩﴾ يَٓا اَهْلَ الْكِتَابِ
لِمَ تَكْفُرُونَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ وَاَنْتُمْ تَشْهَدُونَ ﴿٧٠﴾ يَٓا اَهْلَ
الْكِتَابِ لِمَ تَلْبِسُونَ الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْتُمُونَ الْحَقَّ وَاَنْتُمْ
تَعْلَمُونَ ﴿٧١﴾ وَقَالَتْ طَٓائِفَةٌ مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ اٰمِنُوا بِالَّذ۪ٓي اُنْزِلَ
عَلَى الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَجْهَ النَّهَارِ وَاكْفُرُٓوا اٰخِرَهُ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَۚ ﴿٧٢﴾
وَلَا تُؤْمِنُٓوا اِلَّا لِمَنْ تَبِعَ د۪ينَكُمْۜ قُلْ اِنَّ الْهُدٰى هُدَى اللّٰهِۙ اَنْ يُؤْتٰٓى
اَحَدٌ مِثْلَ مَٓا اُو۫ت۪يتُمْ اَوْ يُحَٓاجُّوكُمْ عِنْدَ رَبِّكُمْۜ قُلْ اِنَّ الْفَضْلَ
بِيَدِ اللّٰهِۚ يُؤْت۪يهِ مَنْ يَشَٓاءُۜ وَاللّٰهُ وَاسِعٌ عَل۪يمٌۚ ﴿٧٣﴾ يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِه۪
مَنْ يَشَٓاءُۜ وَاللّٰهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظ۪يمِ ﴿٧٤﴾

Meâli

69. Ehl-i kitap'tan bir kısmı istediler ki sizi saptırsınlar. Oysa onlar ancak kendilerini saptırıyorlar da farkına varmıyorlar. **70.** Ey Ehl-i

kitap! (Gerçeği) görüp durduğunuz halde niçin Allah'ın âyetlerini inkâr ediyorsunuz? **71.** Ey Ehl-i kitap! Neden hakkı bâtılla karıştırıyor ve bile bile gerçeği gizliyorsunuz? **72.** Ehl-i kitap'tan bir grup şöyle dedi: "Müminlere indirilmiş olana, gün başlarken iman edip günün sonunda inkâr edin. Belki onlar da dinlerinden dönerler. **73.** Ve kendi dininize uyanlardan başka hiç kimseye inanmayın." De ki: "Doğru olan yol ancak Allah'ın gösterdiği yoldur. Birine, size verilenin benzeri veriliyor diye mi veya Rabbinizin huzurunda aleyhinize deliller getirecekler diye mi (böyle davranıyorsunuz)?" De ki: "Kuşkusuz lutuf Allah'ın elindedir, onu dilediğine verir." Allah (zatında ve sıfatlarında) sınırsızdır ve her şeyi bilmektedir. **74.** Rahmetini dilediğine özgü kılar. Allah büyük lutuf sahibidir.

Tefsiri

69. Önceki âyetlerde Ehl-i kitap'la diyalog için gerekli fikrî temeller oluşturulduktan sonra bu âyet ve devamında bu kesimin diyalogu engelleyen davranışlarına değinilmektedir. Önce 69. âyette bazı Ehl-i kitap mensuplarının müslümanları hak yoldan saptırma arzularına ve bunu gerçekleştirme gayreti içinde olduklarına, 72. âyette de onlardan bir grubun bu amaca ulaşmak için hazırlayıp uygulamaya koyduğu bir komploya işaret edilmiştir.

Bu âyetlerin her ikisinde dikkat çeken bir husus, yerilen bu niyet ve uygulamaların Ehl-i kitap'tan bir gruba nisbet edilmesi, bütün Ehl-i kitabın müslümanları saptırma arzusu içinde oldukları ve bu uğurda komplolar düzenledikleri şeklinde bir ithamın yer almamasıdır. Ancak 69. âyetteki tesbiti takiben 70 ve 71. âyetlerde "Ey Ehl-i kitap!" tarzında genel bir hitap yer almış olup, bunu iki şekilde açıklamak mümkündür: **a)** Onların bütün bu olumsuz düşüncelerine rağmen, diyalogun sürdürülmesi için 64. âyetteki hitap tarzı korunmuş ve "kitap ehli" denerek karşı tarafa değer verilmiştir. Nitekim muhataplar çok ağır bir kusur işledikleri halde, onları dışlayan bir ifade kullanılmamakta, gerçekler üzerinde düşünmeye davet eden soru cümleleriyle yanlış yolda oldukları hatırlatılmaktadır. **b)** Anılan arzu ve yöneliş onlardan bir gruba ait olmakla beraber, diğer Ehl-i kitap mensupları bu tavrın yanında yer almış olduk-

larından soyut biçimdeki kınama ve eleştiri ifadesi bütün Ehl-i kitaba yöneltilmiştir.

Âyetin "Ehl-i kitap'tan bir kısmı" diye çevrilen bölümünde yer alan "min" edatının, "onlardan bir kesim"i yani "ileri gelenleri" ve "din adamları kesimi"ni ifade ettiğini veya cins belirtmek üzere "bütün Ehl-i kitap" anlamına açık olduğunu düşünmek –dil bilgisi açısından– mümkünse de (bk. İbn Atıyye, I, 452), âyetlerin önü ve sonu, üçüncü mânaya göre yorum yapmaya elverişli görünmemektedir.

69. âyette "keşke" anlamına gelen "lev" kelimesi kullanılarak onların bu arzularının sonuç vermeyen bir yöneliş düzeyinde kaldığı belirtilmiştir. Bu sebeple âyete "... istediler ki sizi saptırsınlar şeklinde" mâna verilmiştir. Onların gerçekte kendilerini saptırmış olmaları değişik şekillerde açıklanmış olup bu yorumlardan bazıları şöyledir: **a)** Başkalarını saptırma niyet ve çabalarından dolayı ağır bir azabı hak etmiş olmakta ve kendilerine yazık etmektedirler. Nitekim bir âyette (Nahl 16/25) başkalarını saptırmaya çalışanların kendi kötü fiillerinin günahının yanı sıra başkalarına verdikleri zarar sebebiyle katlanmış cezaya çarptırılacakları bildirilmiştir. **b)** Kendilerini hidayet ve hakikat yolundan uzaklaştırarak dalâlet içinde kalmaktadırlar. **c)** Müminleri saptırma çabaları sonuç vermeyince hüsrana ve hayal kırıklığına uğramaktadırlar (Râzî, VIII, 90-91). M. Reşîd Rızâ bunlardan sonuncu yorumun âyetteki "farkına varmıyorlar" açıklaması ile bağdaşmadığına dikkat çeker (III, 332).

70-71. İlk âyette Ehl-i kitap bilginlerinin gerçeği bile bile inkâr edip dalâlet içinde kalmaları eleştirilirken, ikinci âyette de başkalarını yanıltıcı bir çaba içine girmeleri kınanmaktadır. Âyetten başkalarını yanıltma çabasının iki yönde yürütüldüğü anlaşılmaktadır: Hakkı bâtıla karıştırma ve gerçeği gizleme. Hakkı bâtılla örtmenin nasıl gerçekleştirildiği hususunda sahâbe ve tâbiîn ile sonraki bazı müfessirlerden şu yorumlar nakledilmiştir: **a)** Tevrat'ı tahrif ediyorlar ve ilâhî kelâmla kendi uydurduklarını birbirine karıştırıyorlardı. **b)** Müminlerin içine kuşku düşürmek amacıyla sabahleyin İslâm'a girdiklerini, akşamleyin de İslâm'dan çıktıklarını açıklıyorlardı. **c)** Tevrat'ta yer alan Hz. Muhammed ile alâkalı açık (muhkem) ve kapalı (müteşâbih) âyetleri birbirine karıştırıp fikir

karmaşası meydana getiriyorlardı. **d)** "Muhammed, Mûsâ'nın hak peygamber olduğunu itiraf ediyor; Tevrat da Mûsâ şeriatının nesh edilemeyeceğini bildiriyor" şeklinde istidlâllerle zihinleri karıştırıyorlardı. Gerçeği gizlemeleri de şöyle açıklanmıştır: Tevrat'ta Hz. Muhammed'in peygamberliğine delâlet eden âyetler ancak üzerinde düşünülerek anlaşılabilecek nitelikteydi; din adamları sokaktaki adamdan bu hakikati gizlemek için bunların bir bütün olarak ele alınıp anlaşılmasını önleyecek biçimde davranıyorlardı (Taberî, III, 310; İbn Atıyye, I, 452-453; Râzî, VIII, 92-93). Râzî, onların bu tutumuyla kendi zamanında İslâm muhitindeki bidatçıların bilim ve araştırma ehlince ortaya konan sonuçların halka ulaşmasını önlemeye çalışmaları arasında benzerlik kurar (VIII, 93). M. Reşîd Rızâ da âyetin, müslümanlar arasındaki taklitçi zihniyetin vahiyle insanların kişisel görüşlerini karıştırıp onlara ilâhî bir din hüviyeti kazandırmaya çalışmalarını mahkûm eden bir delil teşkil ettiğini belirtir (III, 333).

70. âyette geçen ve "Allah'ın âyetleri" diye çevrilen tamlama değişik şekillerde anlaşılmıştır: **a)** Kur'an âyetleri, **b)** Hz. Muhammed'in mûcizeleri, **c)** Tevrat ve İncil'de yer alan âyetler. Son yorum, anılan kitapların Hz. Muhammed'i müjdeleyen veya Hz. İbrâhim'in hanîf ve müslüman olduğunu ya da Allah katında geçerli dinin İslâm olduğunu bildiren âyetler içerdiği halde Ehl-i kitabın bu hakikatleri inkâr ettiğini belirtmeye yöneliktir. Râzî bu yorumun, yahudilerin Tevrat âyetlerini değil bunların delâlet ettiği anlamları veya Tevrat'ı tahrif etmek suretiyle bizâtihî bu içerikteki âyetlerin varlığını inkâr ettikleri şeklinde iki ihtimale açık olduğunu kaydeder (VIII, 91-92). Günümüz Kitâb-ı Mukaddes araştırmaları da, –tahrif edilmiş şekliyle bile– Tevrat'ın Hz. Muhammed'in geleceğini müjdeleyen ifadeler içerdiğini ortaya koymaktadır. Nitekim *Muhammad in the Bible* isimli bir kitap yazan ve daha sonra müslüman olup Abdülahad Dâvûd adını alan Roma Katolik kilisesi papazlarından Prof. David Benjamin Keldânî Ârâmîce, İbrânîce ve eski Süryânîce'ye olan vukufu ile Tevrat'taki birçok peygamber sözünün ancak Hz. Muhammed'e uygun düştüğünü tesbit etmiştir (Abdülhamîd Mahmûd Tahmâz, *et-Tevrât ve'l-İncîl ve'l-Kur'ân fî sûreti Âl-i İmrân*, s. 76-77).

72. "Müminlere indirilmiş olana, gün başlarken iman edip günün sonunda inkâr edin. Belki onlar da dinlerinden dönerler" diyerek

müminlere karşı komplo düzenleyenlerin Ehl-i kitap olduğu âyette belirtilmekle beraber, bunlar arasından hangi kesimin kastedildiği ve komplonun biçimi tasrih edilmemiş, bu hususlar konuya ilişkin rivayetler ışığında farklı şekillerde açıklanmıştır (meselâ bk. Taberî, III, 311-312; Kurtubî, IV, 111).

Bu konudaki rivayetlerin ve açıklamaların büyük çoğunluğunun ortak noktası, Ehl-i kitap'tan özellikle dinî konularda bilgili oldukları kabul edilen bir kesiminin kendi aralarında şöyle bir mutabakat sağlamış olduklarıdır: İçlerinden bazıları, Hz. Muhammed'in getirdiği mesaja sırf inatlarından ötürü karşı çıkmadıkları, aksine objektif bir yaklaşım içinde oldukları izlenimini vermek üzere zaman zaman onun bildirdiklerini onaylayan bir tavır takınıp kısa bir süre sonra da bunları inkâr yönüne gidecekler ya da onun bildirdiklerinin bir kısmını tasdik edip bir kısmını inkâr edecekler, böylece Kur'an etrafında bir kuşku çemberi oluşturup hem kendi çevrelerinin bu mesaja iltifat etmesini önlemiş hem de inancı henüz çok kuvvetli olmayan müminlerin hak yoldan dönmelerini sağlamış olacaklardı. Muhammed Esed, Ebû Bekir el-Esamm'ın burada Kur'an'ın bir kısmını tasdik edip bir kısmını inkâr etme şeklinde bir şaşırtma planının söz konusu olduğu görüşünden de destek alarak, "günün başında vahyedilen" ifadesini "Kur'an'ın ilk vahyedilen bölümü" şeklinde yorumlamakta ve "sonundaki" anlamına gelen "âhırahû" ifadesine de "daha sonra gelen (Kur'an'ın sonraki kısımları)" şeklinde mâna vermektedir (I, 103).

Tefsirlerde yaygın olan bilgi, burada "Ehl-i kitap" ile özellikle yahudilerin ve yahudi din adamlarının kastedildiği şeklindedir. Hatta İbn Âşûr bu bilgiyi teyit için, önceki âyetlerde kendileriyle tartışmaya girilenlerden söz edildiği sanılmasın diye "Ehl-i kitap'tan bir kısmı" dendiğini belirtir (III, 278). Süleyman Ateş ise sûrenin nüzûlü hakkında bilgi verilirken değinildiği üzere, bu sûrenin birçok âyetinde yahudilerden söz edildiğini kabul ettiği halde, sûrenin Bedir Savaşı'ndan da önce nâzil olduğu kanaatini savunmuş olmanın (II, 6) etkisiyle yer yer farklı görüşler ileri sürmektedir. Nitekim 69-74. âyetleri tefsir ederken, başlangıçta bunların yahudiler hakkında olduğunu belirten rivayet ve yorumları esas alıp, "Bütün bu rivayetler ve âyetlerin bizzat kendileri, yahudilerin, Hz. Muhammed'in peygamber olduğunu bildiklerini, ancak haset yüzünden İslâma girmediklerini gösterir" (II, 61) dediği halde, daha sonra bu riva-

yetleri "tutarsız", "yanılgı" ve "gelişigüzel yakıştırmalar" olarak nitelendirmekte ve kesin bir dille "Biz o kanaatteyiz ki bu sûrede yahudilerin yeri yoktur" demektedir (II, 62).

Yüce Allah'ın, bu haince girişimi haber vermesi, Resûlullah'ın ilâhî vahye mazhar olmuş hak bir peygamber olduğunu apaçık bir biçimde ortaya koymuş bulunuyordu. Dolayısıyla bu, bir taraftan düşmanların bu tür girişimleri için caydırıcı bir rol oynayan, diğer taraftan müminlerin bunlara karşı daha dikkatli ve bilinçli olmaları gerektiğini hatırlatan bir uyarı niteliğindeydi (Râzî, VIII, 95).

73. Müfessirler "Kendi dininize uyanlardan başka hiç kimseye inanmayın" sözünün yukarıda değinilen şaşırtma planının sahiplerine ait olduğu hususunda fikir birliği içindedirler (İbn Atıyye, I, 454). "De ki" hitabından sonra gelen ilk cümlenin yüce Allah'ın peygamberinden söylemesini istediği söz olduğu ise açıktır. Buna mukabil, "veriliyor diye" şeklinde tercüme edilen "en yü'tâ" ifadesinin izahında müfessirler oldukça zorlanmıştır. Bu sebeple Râzî bu âyetin Kur'an'daki en müşkil âyetlerden olduğunu kaydeder (VIII, 96). Bunun Allah Teâlâ'nın peygamberinden söylemesini istediği sözünün devamı olarak düşünülmesi halinde, meâlinde olduğu gibi "Birine (Hz. Muhammed) size verilenin benzeri veriliyor diye mi veya rabbinizin huzurunda aleyhinize deliller getirecekler diye mi (böyle davranıyorsunuz)?" şeklinde çevrilmesi uygun olur. Ehl-i kitap'tan komplo hazırlayanların sözünün devamı sayılması halinde ise bu kısmın anlamı şöyle olur: "Size verilenin benzerinin başka herhangi bir kimseye verildiğine, yahut rabbinizin huzurunda onların size karşı deliller getireceklerine de (inanmayın)". Râzî, bu ifadeyi Ehl-i kitaba ait sözün devamı sayan yorumu değişik açılardan eleştirir ve zayıf bulur (VIII, 96-97).

Bu âyetin meâlinde "lutuf" şeklinde karşılık verilen *fadl* kelimesi "bol bol iyilik yapma ve yararlı şeylerle donatma" anlamına geldiği gibi, burada "peygamberlik verme"nin kastedildiği görüşü de vardır. Bu görüşün sahipleri, daha sonra gelen "Onu dilediğine verir" cümlesinin ışığında, bu âyet-i kerîmede peygamberlik mertebesine kişisel çaba ve hak edişle değil ancak ilâhî bağışla erişilebileceğine delâlet bulunduğunu belirtirler.

Yine bu âyette geçen *vâsi'*, Allah'ın güzel isimlerinden olup "geniş" anlamındadır; genel olarak O'nun sıfatlarının kuşatıcılığını, sınırsızlığını;

özellikle ilim, rahmet ve lutfunun genişliğini ifade ettiği şeklinde anlaşılmıştır. Bu sebeple "vallahu vâsiun" cümlesine meâlinde "Allah (zât ve sıfatlarında) sınırsızdır" şeklinde mâna verilmiştir.

75 – 77

وَمِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ مَنْ اِنْ تَاْمَنْهُ بِقِنْطَارٍ يُؤَدِّهٓ اِلَيْكَۚ
وَمِنْهُمْ مَنْ اِنْ تَاْمَنْهُ بِدٖينَارٍ لَا يُؤَدِّهٓ اِلَيْكَ اِلَّا مَا دُمْتَ
عَلَيْهِ قَٓائِمًاۜ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ قَالُوا لَيْسَ عَلَيْنَا فِي الْاُمِّيّٖنَ
سَبٖيلٌۚ وَيَقُولُونَ عَلَى اللّٰهِ الْكَذِبَ وَهُمْ يَعْلَمُونَ ﴿٧٥﴾
بَلٰى مَنْ اَوْفٰى بِعَهْدِهٖ وَاتَّقٰى فَاِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُتَّقٖينَ ﴿٧٦﴾ اِنَّ الَّذٖينَ
يَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللّٰهِ وَاَيْمَانِهِمْ ثَمَنًا قَلٖيلًا اُو۬لٰٓئِكَ لَا خَلَاقَ لَهُمْ
فِي الْاٰخِرَةِ وَلَا يُكَلِّمُهُمُ اللّٰهُ وَلَا يَنْظُرُ اِلَيْهِمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ وَلَا
يُزَكّٖيهِمْۖ وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلٖيمٌ ﴿٧٧﴾

Meâli

75. Ehl-i kitap'tan öylesi vardır ki, ona yüklerle mal emanet etsen onu sana noksansız öder; içlerinden öylesi de vardır ki, ona bir dinar emanet etsen tepesine dikilip durmadıkça onu sana ödemez. Çünkü onlar "Ümmîlere yaptıklarımızdan dolayı bize bir vebal yoktur" derler. Onlar bile bile Allah adına yalan söylemektedirler. **76.** Hayır, öyle değil! Her kim ahdine vefa gösterir ve sakınırsa, bilsin ki Allah o sakınanları sever.

77. Allah'a verdikleri sözü ve yeminlerini az bir bedelle satanlara gelince, işte onların âhirette hiç nasipleri yoktur. Kıyamet günü Allah onlarla konuşmayacak, onlara bakmayacak ve onları temize çıkarmayacaktır. Onlar için elem veren bir azap vardır.

Tefsiri

75. Önceki âyetlerde Ehl-i kitabın müslümanların inanç hayatını sarsmayı hedefleyen, dolayısıyla taraflar arasında diyalog kurulmasına engel teşkil eden davranışlarına değinilmişti. Bu bölümde ise onların beşerî ilişkiler alanındaki bazı olumsuz davranışlarına ve bunları nasıl yanlış bir temele dayandırmaya çalıştıklarına yer verilmektedir.

Âyette Ehl-i kitap arasında emanete riayet hususunda birbirine tamamen zıt iki anlayış ve uygulamanın görüldüğü bildirilirken, önce ahlâkî erdemlere bağlılığını koruyanların davranışına dikkat çekilerek iyilerin davranışı öne çıkarılmaktadır.

Burada genel olarak Ehl-i kitap'tan söz edilmekle beraber, bu âyetle devamındaki âyetler tarihî bilgilerin ve hadîs-i şeriflerin ışığında incelendiğinde, özellikle kutsal kitaplarındaki ifade ve hükümleri çarpıtarak takdim eden yahudilerin kastedildiği anlaşılmaktadır. Bazı yahudi din adamları, yahudilerin kendi dinlerinden olmayanlara karşı yapacakları haksızlıklardan ötürü sorumlu olmayacakları yorumunu yaymışlardı. İşte 75. âyette, bu anlayışın bir uzantısı olarak Ehl-i kitap'tan bir kesimin, kutsal bir kitapları bulunmayan Araplar'a "ümmîler" diyerek onları hafife alıp mallarını haklı bir gerekçe olmaksızın yiyebilecekleri ve bu yüzden de hiçbir veballerinin olmayacağı iddiasında bulunduklarına işaret edilmektedir. Her iki davranış biçiminin hayret anlamı içeren cümle yapısı içinde ifade edilmiş olduğunu belirten İbn Âşûr, bunlardan birincisini "Kendi çevrelerinde emanete hıyaneti meşrû sayan bir anlayış hâkim olmasına rağmen dürüstlükten ayrılmayan insanlar da var!" şeklinde, ikincisini "Allah'ın kitabına tâbi olduklarını iddia ettikleri halde emanete hıyaneti ahlâka uygun sayabilen kişiler de var!" şeklinde açıklar (III, 285).

Bir yoruma göre yahudiler bu sözü mutlak biçimde değil müslüman olan Araplar'ı kastederek söylüyorlardı. Bazı yahudiler Câhiliye dönemin-

de kendileriyle ticaret yaptıkları Araplar'dan bir kısmı İslâmiyet'i kabul edince, bu ifadenin arkasına sığınarak onlara olan borçlarını ödemek istemediler. Râzî, bu yorumu aktardıktan sonra onların anılan tutumu hakkında şöyle bir gerekçe zikreder: Muhtemelen Yahudilik'te bâtıl bir dinden başka bir bâtıl dine geçen mürted sayılıyordu; onların nazarında İslâm da bâtıl olduğundan müslüman Araplar'a mürted gözüyle bakıyorlardı (VIII, 102, "ümmî" kelimesinin anlamı için bk. A'râf 7/157-158).

Tefsirlerde bu âyetin nüzûl sebebiyle ilgili olarak her iki davranış biçimine örnek teşkil eden olaylar da zikredilir (Taberî, III, 318-319; Nîsâbûrî, III, 230). Bu çerçevedeki rivayetler ve yorumlar ne olursa olsun âyetin şu hususlara dikkat çekip uyarı ve öğütte bulunduğu açıktır: Yüce Allah hiç kimse veya zümreye başkalarının haklarını gasbetme müsaadesi vermemiştir. Bu konuda kendilerinin imtiyaz sahibi olduğunu iddia edenler Allah'a iftira etmiş olurlar. Nitekim bu âyet indiğinde Resûlullah şöyle buyurmuştur: "Allah'ın düşmanları yalan söylemişler; Câhiliye döneminin (kötü olan) her şeyi ayaklarımın altındadır; emanete gelince, sahibi iyi olsun kötü olsun o yerine verilir" (İbn Mâce, "Menâsik", 84; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 54; İbn Atıyye, I, 458). Şu halde Ehl-i kitap'tan bir kısım din istismarcılarının başvurduğu bu yöntemin ilâhî dinlerde sağlam bir dayanağının bulunamayacağı asla gözden uzak tutulmamalı, böyle bir anlayışın sosyal barış için ne büyük tehlikelere yol açabileceği üzerinde herkes dikkatle düşünmelidir; hele müslümanlar asla onlara özenerek veya misilleme yaparak birtakım menfaatler uğruna hak gasbına tevessül etmemeli, ahlâkî değerlerin korunmasında titiz davranarak cihana örnek olmalıdırlar. Öte yandan gerek âyetteki tasvirden gerekse anılan hadisten, İslâm'ın insanların eylemleri hakkında topyekün bir yargı ortaya koyma değil, doğruyla yanlışı ayırt etme esasına dayalı bir değerlendirme yapma anlayışını onayladığı sonucu çıkmaktadır.

Meâlinde "yüklerle mal" şeklinde karşılanan *kıntâr* kelimesi emanet edilen miktarın çokluğunu, "bir dinar" da azlığını belirtmektedir (İbn Atıyye, I, 458).

Âyette geçen "emanet etme" ve "tediye etme" anlamına gelen fiiller, burada genel olarak güven esasına dayalı "borç" ilişkisinin kastedildiğini göstermektedir. Âyette bunun mutlaka aynî (muayyen bir şeyi ver-

me ile ilgili) olduğunu gösteren bir kayıt yoktur. Satım, ödünç, âriyet ve vedîa gibi akidler çerçevesinde kişinin borçlandığı her türlü edimi kapsar (Râzî, VIII, 101). Bu sebeple meâlinde "öder" fiili kullanılmıştır.

Kurtubî bu âyette –bazılarının iddia ettiğinin aksine– Ehl-i kitabın bir kısmının da olsa şahitlik ehliyetini gösteren bir delil bulunmadığını belirtir; bunu desteklemek üzere, müslümanların fâsıklarından da emanete riayet edenler bulunduğunu fakat şahitliklerinin kabul edilmediğini hatırlatır (IV, 18).

76. Bu âyetin "... her kim ahdine vefa gösterirse..." şeklinde çevrilen kısma, sonraki âyetle bağ kurularak "her kim Allah'a verdiği sözü yerine getirirse" şeklinde mâna vermek de mümkündür.

Nîsâbûrî, âyetin sonunda "Allah o sakınanları sever" denmekle yetinilmesini şöyle açıklar: Vefa ve takvâ bütün erdemlerin temelidir. Her müttaki ahde vefalıdır, fakat aksi daima geçerli değildir. Bu sebeple takvâ sahiplerinin Allah'ın sevgisine mazhar olacaklarına değinilmekle yetinilmiştir (Nîsâbûrî, III, 232; "ahid" ve "Allah'a verilen söz"ün anlamları ve önemi hakkında bk. Bakara 2/27, 40; "takvâ" hakkında bk. Bakara 2/197; A'râf 7/26; "yemin" hakkında bk. Bakara 2/224, 225; Mâide 5/89).

77. Râzî âyetin yahudiler hakkında olduğunda tereddüt bulunmadığı kanaatindedir. Zira ona göre yahudiler hakkında olduğunda şüphe bulunmayan 78. âyet bu âyete atfedilmiştir (VIII, 106-107).

Tefsir ve hadis kaynaklarında bu âyetin nüzûl sebebi açıklanırken, Ehl-i kitap'tan bazılarının, yeminin kutsallığını hiçe sayarak menfaat elde etmeye çalıştıklarını ortaya koyan olaylara yer verilir (meselâ bk. İbn Atıyye, I, 459-460). Bu olaylar âyetin anlaşılmasında canlı birer örnek teşkil etmekle beraber, esasen burada âhiret inancına sahip olan herkese, Allah'ı kendi sözüne kalkan yaparak hak gasbetmeye çalışmanın ağır sonuçları üzerinde düşünme çağrısı yapılmaktadır. Bu âyette Allah'a verilen sözü ve O'nun yüce adı ortaya konarak yapılan beyanları dünyevî çıkarlar uğruna satma eylemi hakkında yer alan ifadeler dikkatle incelenirse, bunun haram kılınan diğer birçok fiile göre çok daha vahim sonuçları olduğu anlaşılır. Gerçekten, insanoğlu nefsinin tutkularına esir düşerek günah ve cezayı mûcip olduğunu bildiği halde bazı yasak eylemlerden uzak

duramasa bile, bu âyetteki ikaza rağmen, âhiret hayatının varlığına inanan hiçbir akıl ve iz'an sahibi geçici bazı dünyevî çıkar ve hazlar uğruna ebedî âhiret nimetlerinden yoksun kalmayı, üstelik Allah'ın kendilerini muhatap kabul etmeyip yüzüne bile bakmayacağı kimselerden olmayı, dolayısıyla O'nun engin af ve mağfiretinin kapılarını kendi eliyle kendi suratına kapatmayı, sonunda da elem verici bir azaba çarptırılmayı göze alma anlamına gelen bu çirkin yola tevessül etmez.

Allah'ın bu kimselerle konuşmaması ve onlara bakmamasından maksat, onların Allah Teâlâ nezdinde hiçbir değerlerinin ve itibarlarının olmaması, O'nun gazabına müstahak olmaları; Allah'ın onları temize çıkarmaması ("tezkiye" etmemesi), onları bağışlamaması ve günahlardan arındırmaması ya da sâlih kullarına lâyık gördüğü övgüden onları yoksun bırakmasıdır ki bunlar kulluk bilincine sahip kişi için gerçekten çok vahim sonuçlardır (İbn Atıyye, I, 460; Zemahşerî, I, 197).

Kurtubî bu âyetten, —bazı hadislerde de açıkça belirtildiği üzere— lehine hüküm verilen kişinin gerçeği bilmesi halinde, hâkimin objektif delillere binaen verdiği kararın haksız kazancı helâl hale getirmeyeceği hükmünün çıktığını belirtir (IV, 120).

78 – 80

وَإِنَّ مِنْهُمْ لَفَرِيقًا يَلْوُۥنَ أَلْسِنَتَهُم بِٱلْكِتَٰبِ لِتَحْسَبُوهُ
مِنَ ٱلْكِتَٰبِ وَمَا هُوَ مِنَ ٱلْكِتَٰبِ وَيَقُولُونَ هُوَ مِنْ عِندِ
ٱللَّهِ وَمَا هُوَ مِنْ عِندِ ٱللَّهِ وَيَقُولُونَ عَلَى ٱللَّهِ ٱلْكَذِبَ
وَهُمْ يَعْلَمُونَ ﴿٧٨﴾ مَا كَانَ لِبَشَرٍ أَن يُؤْتِيَهُ ٱللَّهُ ٱلْكِتَٰبَ
وَٱلْحُكْمَ وَٱلنُّبُوَّةَ ثُمَّ يَقُولَ لِلنَّاسِ كُونُوا۟ عِبَادًا لِّى

مِنْ دُونِ اللّٰهِ وَلٰكِنْ كُونُوا رَبَّانِيِّينَ بِمَا كُنْتُمْ تُعَلِّمُونَ الْكِتَابَ
وَبِمَا كُنْتُمْ تَدْرُسُونَ ﴿٧٩﴾ وَلَا يَأْمُرَكُمْ أَنْ تَتَّخِذُوا الْمَلٰٓئِكَةَ
وَالنَّبِيِّينَ أَرْبَابًا أَيَأْمُرُكُمْ بِالْكُفْرِ بَعْدَ إِذْ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ ﴿٨٠﴾

Meâli

78. Onlardan bir grup, kitapta olmayanı ondan sanasınız diye kitabı okurken dillerini eğip bükerler ve Allah katından olmadığı halde, "Bu Allah katındandır" derler. Onlar bile bile Allah hakkında yalan uydurmaktadırlar. **79.** Allah'ın kendisine kitap, hüküm ve peygamberlik vermesinden sonra hiçbir insanın kalkıp insanlara "Allah'ı bırakıp bana kul olun" demesi düşünülemez. Aksine "Okuyup öğretmekte olduğunuz kitap ve yapmakta olduğunuz incelemeler gereğince rabbin halis kulları olun!" der. **80.** Ve onun size melekleri ve peygamberleri rab edinmenizi emretmesi de (düşünülemez). Müslüman olmanızdan sonra size inkârcılığı emreder mi hiç!

Tefsiri

78. Bu ve devamındaki âyetlerde Ehl-i kitap'tan bir grubun kendi kitaplarındaki bilgileri çarpıtmalarına özel olarak değinildikten sonra, her akıl sahibinin kabul edeceği hakikatleri göz önüne almamalarının müslümanlarla kendi aralarındaki diyaloga engel teşkil ettiğine dikkat çekilmektedir.

Yukarıda 69-74. âyetlerde Ehl-i kitap'tan bazılarının, müslümanların Kur'an-ı Kerîm'e olan güvenlerini sarsmaya yönelik şaşırtma taktiklerine yer verilmiş ve onların gerçekte sadece kendilerini aldattıkları belirtilmişti. 78. âyette ise bir de kendi kitaplarındakileri yanlış aksettirmeyi hedefleyen bir şaşırtma taktiği uyguladıkları ve bile bile yüce Allah hakkında yalan uydurdukları bildirilmektedir.

Müfessirler genellikle 78. âyetin bir kısım yahudiler hakkında olduğu kanaatindedirler. Kur'an-ı Kerîm'in birçok âyetinde yahudilerin Tevrat'ı

aslî hüviyetine aykırı biçimde göstermek için değişik yollar denediklerine işaret edilir (bu yollar hakkında bk. Âl-i İmrân 3/ 3-4; özellikle "tahrîf" hakkında bk. Bakara 2/75). İşte bunlardan biri olan ve bu âyette belirtilen dili eğip bükme diye ifade edilen bu davranışın başka bir âyette (Nisâ 4/46) açıkça yahudilere nisbet edilmiş olması bu kanaati destekleyici niteliktedir. Âyette geçen bu deyim ağzı eğip bükerek okumak suretiyle metni anlaşılmaz veya yanlış anlaşılır hale getirmeyi ifade eder; ancak bunun icra tarzı hakkında farklı açıklamalar yapılmıştır. Zemahşerî, doğru şekli yerine tahrif edilmiş şeklini okumanın ya da kitapta olmayan ifadeleri ondakilere benzeterek okumanın kastedilmiş olabileceğini belirtir (I, 197). Kaffâl'den nakledilen bir yoruma göre, nasıl ki Arapça'da kelimelerin harekelerinde yapılan değişiklikle anlam değişikliği sağlanabiliyorsa aynı şeyin İbrânîce açısından düşünülmesi uzak ihtimal değildir. Yanlış bilginin ne olduğunu açıklarken ise müfessirler daha çok Ehl-i kitabın kendi kutsal kitaplarında özellikle Hz. Muhammed'in geleceğini ve onun sıfatlarını haber veren kısımları değiştirmeleri, anlaşılmaz hale ya da yanlış anlaşılacak bir şekle getirmeleri üzerinde dururlar. Bazı müfessirler de bu âyeti İbn Abbas'tan gelen şu rivayetin ışığında yorumlarlar: "Kıyamet gününde Allah'ın kendileriyle konuşmayacağı ve kendilerine bakmayacağı kimseler, Muhammed hakkındaki bilgileri karmaşık hale getiren bir kitap yazıp onu Hz. Muhammed'i anlatan kutsal kitaba karıştıran, sonra da: 'İşte bu Allah katındandır' diyenlerdir." Bununla birlikte sonraki iki âyetin içeriği dikkate alınırsa burada, Ehl-i kitap'tan bir kısım din adamlarının Kitâb-ı Mukaddes'teki –"baba" kelimesinin "evrenin sahibi, koruyan, gözeten" anlamında olmak üzere yüce Allah hakkında kullanılması gibi– bazı mecazi ifadeleri çarpıtmalarından ve açıkça tek tanrı inancını ihlâl eden bir yola girmelerinden söz edildiği sonucu çıkarılabilir.

"Kitapta olmayanı ondan sanasınız diye" ifadesiyle "Allah katından olmadığı halde, 'Bu Allah katındandır' derler" ifadesinin aynı anlama geldiğini ve ikincinin birinciyi teyit için olduğunu söyleyenler varsa da, konunun inceliklerine inen bilginler bunların arasındaki farkı şöyle açıklarlar: Kitapta olmayan her şey için "Bu Allah katından değildir" denemez; zira dinî hüküm kitapla sabit olabileceği gibi sünnet, icmâ ve kıyasla

da sabit olabilir (Râzî, VIII, 108). Bu izahta dinî hükümlerin bilinmesi ve kaynaklardan çekip çıkarılması açısından İslâmî metodoloji ve terminolojiden yararlanılmışsa da, bunu şu şekilde anlamak uygun olur: Kutsal kitaba izâfeten yanlış bilgi veya izlenim vermeleri iki yönde cereyan ediyordu: **a)** Kitaptaki ifadeleri değiştirme, **b)** kitabı kendi kişisel arzularına ve eğilimlerine göre yorumlama. Kanaatimizce de konu yahudilerin ilâhî kelâma sadakatsizliklerini anlatan diğer Kur'an âyetleri ışığında incelendiğinde, bu iki ifade arasında böyle bir anlam farklılığının bulunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu ayırım dikkate alındığında, âyette müslümanlara da şöyle bir ikazın bulunduğu düşünülebilir: Ehliyetsiz veya kötü niyetli kişilerin gerek hadis uydurmak gerekse nasları keyfî yoruma tâbi tutmak suretiyle "Bunlar Allah katındandır" iddiasında bulunabileceklerine ve dini aslî hüviyetinin dışına çıkarmaya çalışabileceklerine dikkat edilmelidir. Nitekim müslümanlar asırlar boyu bu tür menfur çabaların acı sonuçlarını görmüş, bunun sıkıntısını yaşamışlardır.

Bu iki ifade arasındaki farklılıkla ilgili diğer bir yorum da şöyledir: Çarpıtarak verdikleri bilgileri, Tevrat'ı bilmeyenlere "Bunlar Tevrat'tandır" diye takdim ederlerken, Tevrat hakkında bilgisi olanlara da bunların Hz. Mûsâ'dan sonra gelen peygamberlere vahyedilenlerden yani yine Allah katından olduğunu söylüyorlardı (Râzî, VIII, 108).

79-80. Kur'an-ı Kerîm'in birçok âyetinde Allah'ın elçi olarak gönderdiği bütün peygamberlerin yalnız Allah'a kulluk etme çağrısıyla görevlendirildiği, ona şirk koşan ve tanrılık iddiasında bulunanların çok ağır cezaya çarptırılacakları ısrarla hatırlatılır (meselâ Enbiyâ 21/25-29). İşte bu âyetlerde, Ehl-i kitabın ilâhî dinlerin bu ortak özelliğini (Tevrat'tan ve İnciller'den bazı ifadeler için bk. 64. âyetin tefsiri) ve hiçbir akıl sahibinin kavramakta güçlük çekmeyeceği bir gerçeği görmezden gelerek peygamberlerin tanrılık iddiasında bulunabileceğini düşünmeleri eleştirilmekte ve 64. âyette başlatılan diyalog çağrısına kulak verip bunun için hazırlanan fikrî temeller hakkında bizzat kendi kitaplarının öğretileri ve kendi etütleri ışığında yeniden kafa yormaları istenmektedir.

Sözlükte *hüküm* kelimesi "karar vermek, yönetmek, alıkoymak, engellemek" gibi anlamlara gelir. Felsefe terimi olarak, iki fikir veya iki durum

arasında sonuç bildiren bir ifade ile olumlu veya olumsuz bağ kurmaya, kurulan bu bağa ve bu bağlantıyı idrak etmeye hüküm denir. Bilgi kaynağına göre hükümler "aklî hüküm", "dînî hüküm" gibi nitelendirmelere ve değişik alanlara göre ayırımlara tâbi tutulmuştur. Râzî, dil ve tefsir âlimlerinin bu âyette geçen hüküm kelimesiyle, Allah tarafından indirilen kitabın peygamber tarafından kavranmasının ve bu şekilde oluşan bilginin kastedildiği hususunda fikir birliği içinde olduklarını kaydeder (VIII, 122). Bazı müfessirler bunu "hikmet" (İbn Atıyye, I, 461) ve "sağlam muhâkeme" (Muhammed Esed, I, 105) şeklinde açıklamışlardır ("hikmet" hakkında bk. Bakara 2/269). Kur'an-ı Kerîm'de hüküm kelimesi, yüce Allah'a nisbet edilerek "mutlak irade, hâkimiyet ve karar yetkisi" anlamlarında kullanıldığı gibi (bk. En'âm 6/57, 62; Yûsuf 12/40, 67; Kasas 28/70, 88), peygamberlere ve insanlara nisbet edilerek "hukukî çekişmeleri karara bağlama" anlamında da kullanılmıştır (bk. Nisâ 4/58).

Nübüvvet "peygamberlik" demektir. Kendilerine Allah tarafından peygamberlik görevinin verildiği kişiler *nebî* (çoğulu enbiyâ) ve *resûl* (çoğulu rusül) olarak adlandırılır (peygamber ve peygamberlik hakkında bk. Bakara 2/61; A'râf 7/158).

Bu âyetlerin nüzûl sebebi hakkındaki rivayetlerden birine göre, Resûlullah Kureyş müşriklerini meleklere, yahudileri Üzeyir'e, hıristiyanları da Îsâ'ya kulluk etmekten sakındırıyordu; onlar "Yani seni rab edinmemizi mi istiyorsun?" dediler, o sebeple bu âyetler nâzil oldu. Diğer bir rivayete göre ise, müslümanlardan biri "Ey Allah'ın resulü! Seni içimizden herhangi biri gibi selâmlıyoruz. Sana secde ederek farklı bir selâm versek olmaz mı?" dediği için bu âyetler indi. Zemahşerî 80. âyette geçen "Siz müslüman olduktan sonra size inkârcılığı emreder mi hiç!" ifadesinden hareketle burada muhatapların müslümanlar olduğu yorumunu yapar ve bu son rivayeti daha kuvvetli bulur (I, 198). İbn Âşûr âyette bu mânanın kastedilmiş olabileceğine ihtimal vermez (III, 297). Muhammed Abduh bu rivayeti Kur'an'ın tefsiri açısından çok sakıncalı görür ve âyetin mâna akışına da aykırı olduğuna dikkat çeker (Reşîd Rızâ, III, 346).

80. âyette yer alan "peygamberleri rab edinme" ifadesiyle madde âleminde bulunan, "melekleri rab edinme" ifadesiyle de madde ötesi âlemde bulunan mahlûkatın en üstün mertebede olanları zikredilerek, hangi meziyetlere sahip olursa olsun Allah'tan başkasına kulluk etmenin ilâhî

dinlerin ilkeleriyle bağdaşmayacağı ve bir peygamberin bu ilkeyi çiğneyen bir öğretiye sahip olabileceğinin hiçbir akıl sahibince tasavvur olunamayacağı vurgulanmaktadır. Buradan öncelikle çıkan bir anlam da şudur: Veli, şeyh, rahip, haham, kâhin, cin, şeytan vb. varlıkları rab yerine koyarak onlara bel bağlamak, hele akıl sahibi olmayan yahut cansız varlıkları bu mertebeye çıkarmak, insanı "kulluk etme"ye yönelten duygu ve sâikin temel karakteriyle bağdaşmaz. Bu tür ikameler son tahlilde, amaca hizmet etmeyen oyalanmalardan ibarettir ve insana bahşedilen akıl nimetinin beyhude yere harcanması demektir. Zira "kul"luk ancak kulların ve bütün evrenin yaratıcısı olan, varlığı ve gücü başka hiçbir varlığa bağlı olmayan yüce Allah'a içtenlikle boyun eğme noktasına ulaştığı zaman anlam kazanır ve insan gerçek değerine sadece böyle bir kullukla erişebilir. İşte 79. âyette kendine kitap, hüküm ve peygamberlik verilen bir kimsenin, Allah'ı bırakıp kendine kul olunmasını isteyemeyeceği ifade edilirken de, "kul" anlamına gelen *abd* kelimesinin abîd değil ibâd şeklindeki çoğulu kullanılarak Allah'tan başka hiçbir mâbudun insana bu mevkii vaad edemeyeceğine ve sağlayamayacağına işaret edilmektedir. Nitekim İbn Atıyye, abdin ibâd ve abîd şeklindeki çoğullarının Kur'an-ı Kerîm'deki kullanımlarını inceledikten sonra, ibâdın "acıma ve küçümseme" anlamıyla ilişkili olmayan, kulun itaat iradesine dikkat çeken ve onu yücelten anlatımlar içinde geçtiği sonucuna vardığını belirtmektedir (I, 461).

Bu genel bakışın yanı sıra bir kısım müfessirler, âyetteki "peygamberleri rab edinme" ifadesinden, özellikle bazı yahudilerin Üzeyir'i ve hıristiyanların Îsâ'yı Allah'ın oğlu saymalarının; "melekleri rab edinme" ifadesinden de özellikle Hıristiyanlık'taki, bir öğesini Rûhulkudüs'ün oluşturduğu teslîs inancının mahkûm edildiğini ileri sürerler. İbn Âşûr bu âyette, hıristiyanların bazı peygamberlerin ve meleklerin resimlerini yapıp onları kutsama hususunda aşırı gitmelerine ve putperestliği andıran tutumlar içine girmelerine işaret edilmiş olabileceğini belirtir (III, 296).

Bir peygamberin neyi söylemesinin düşünülemeyeceği belirtildikten sonra, peygamberlerin tavsiyesi şu şekilde özetlenmiştir: "Rabbânîler olun!"

Rabbâniyyûn kelimesi "rabbânî"nin çoğulu olup, bunun Arapça olduğunu düşünen bilginler tarafından değişik şekillerde açıklanmıştır: **a)** "Rabb"ini bilen ve daima O'na kulluk etme çabası gösterenler, **b)** ilim

"erbab"ı, yani insanları bilgilendiren ve onları iyiliğe teşvik edenler, **c)** "mürebbiler", yani insanları eğiten ve topluma yön veren kişiler. Bazı bilginlere göre bunun aslı Süryânîce veya İbrânîce'dir (Râzî, VIII, 111-112; İbn Atıyye, I, 462). Kelimenin İbrânîce'deki açıklaması şöyledir: Bunun aslı rab (rav) olup "büyük" demektir. Daha sonra kelime "efendi, sahip" anlamını kazanmıştır. Mişna ve Talmud'un hazırlandığı dönemlerde ise "din bilgini, üstat" mânasında kullanılmıştır; "rabbi" de "üstadım, efendim" anlamındadır. Rabban (çoğulu rabbanîm) kelimesi de rab kelimesinin pekiştirilmiş şeklidir ve aynı mânadadır. Özetle İbrânîce'de rabbâniyyûn (rabbanîm), dinî ilimlerle ve bilhassa Tevrat'la meşgul olup halka doğru inanç öğreten din üstatları demektir (Ömer Faruk Harman, "Rabbâniyyûn", *İFAV Ans.*, III, 570). Rabbâniyyûn kelimesi Kur'an-ı Kerîm'in iki âyetinde daha "yahudi din bilginleri" anlamına gelen "ahbâr" kelimesiyle birlikte geçmekte olup bu iki gruptan, Tevrat'ın hükümlerini korumakla ve bunları yahudilere öğretip gereğince yaşamalarını sağlamakla görevli kişiler olarak söz edilir (bk. Mâide 5/ 44, 63).

Bu izahlar dikkate alındığında, âyette geçen "Rabbânîler olun" cümlesini, peygamberlerin bütün insanlara "Allah'a içtenlikle kulluk etme" çağrısı olarak anlamak mümkün olduğu gibi, özellikle ilim emanetini üstlenen veya toplumlara yön verme mevkiinde bulunan kişilere, doğruları öğretme ve gerçek kurtuluş yolunu aydınlatma hususundaki sorumluluklarını hatırlatma ifadesi olarak düşünmek de mümkündür. Bu öğütün "öğretmekte olduğunuz kitap ve yapmakta olduğunuz incelemeler gereğince" şeklinde bir dayanağa bağlanması ikinci anlamı teyit etmektedir. Bu konumdaki kişilerin kendilerini gerçekten Allah yoluna adamış ve bu sorumluluğun bilincinde olmaları halinde, yol gösterilmeye muhtaç kişilerin yukarıda değinilen çarpık telakkiye yani onları rab mevkiine yükseltme anlayışına yönelmelerine zaten fırsat kalmaz.

Bu âyette ilimle amel arasındaki sıkı bağa da dikkat çekilmekte; ilmin, ancak hayata yansıtılmakla ve aksiyon haline getirilmekle kuru bilgi olmaktan kurtulup gerçek değerini bulabileceği; kişinin, yaptığı etütler sonunda ulaştığı ve başkalarına öğrettiği sonuçlarla çelişen söz ve davranışlardan kaçınması gerektiği hatırlatılmaktadır.

"Siz müslüman olduktan sonra" ifadesini M. Reşîd Rızâ "fıtrat gereğince" şeklinde açıklar. Muhammed Abduh, burada Hz. Mûsâ'nın getirdiklerine uyup muvahhid olmalarından sonra Hz. Îsâ'nın Ehl-i kitap'tan kendisine kulluk etmelerini istemesinin düşünülemeyeceği anlamının bulunduğunu belirtir ve bazı olayları esas alarak âyeti sırf müslümanlarla ilgili imiş gibi gösteren müfessirlere, Kur'an ıstılahında İslâm'ın bütün peygamberlerin dini ve fıtrat dini olduğunu unuttukları eleştirisini yöneltir (Reşîd Rızâ, III, 349; İslâm'ın anlamları için ayrıca bk. 3/19).

81 – 83

وَاِذْ اَخَذَ اللّٰهُ م۪يثَاقَ النَّبِيّ۪نَ لَمَٓا اٰتَيْتُكُمْ مِنْ كِتَابٍ وَحِكْمَةٍ
ثُمَّ جَٓاءَكُمْ رَسُولٌ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَكُمْ لَتُؤْمِنُنَّ بِه۪ وَلَتَنْصُرُنَّهُۜ قَالَ
ءَاَقْرَرْتُمْ وَاَخَذْتُمْ عَلٰى ذٰلِكُمْ اِصْر۪يۜ قَالُٓوا اَقْرَرْنَاۜ قَالَ
فَاشْهَدُوا وَاَنَا۬ مَعَكُمْ مِنَ الشَّاهِد۪ينَ ﴿٨١﴾ فَمَنْ تَوَلّٰى بَعْدَ ذٰلِكَ
فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ ﴿٨٢﴾ اَفَغَيْرَ د۪ينِ اللّٰهِ يَبْغُونَ وَلَهُٓ اَسْلَمَ
مَنْ فِي السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا وَاِلَيْهِ يُرْجَعُونَ ﴿٨٣﴾

Meâli

81. Allah peygamberlerden, "Ben size kitap ve hikmet verdikten sonra nezdinizdekini tasdik eden bir elçi size geldiğinde ona mutlaka inanacak ve yardım edeceksiniz" diyerek söz almış, "Kabul ettiniz mi ve bu ahdimi üstlendiniz mi?" dediğinde "Kabul ettik" cevabını vermişler; bunun üzerine "O halde şahit olun, ben de sizinle birlikte şahitlik edenlerdenim" buyurmuştu. **82.** Artık bundan sonra her kim dönerse işte

onlar yoldan çıkmışların ta kendileridir. **83.** Onlar Allah'ın dininden başkasını mı arıyorlar! Oysa göklerdekiler ve yeryüzündekiler isteyerek veya istemeyerek hep O'na boyun eğmişlerdir ve O'na döndürüleceklerdir.

Tefsiri

81. Bu ve devamındaki âyetlerde, Allah tarafından görevlendirilen bütün peygamberlerin, bildirimlerinin bütünlüğü ilkesi hatırlatılmakta, her peygamberin kendinden önceki ilâhî bildirimlerin doğruluğunu beyan etmesi, önceki peygamberlerin tâbilerinin de onun getirdiklerine inanıp onu desteklemesi suretiyle karşılıklı bir tanıklık sisteminin öngörüldüğü belirtilmektedir. Böylece, Ehl-i kitabın hem kendi içlerinde tutarlı olabilmeleri, hem de "ilâhî dinler"e ve "Allah inancı"na karşı tavır ortaya koyan kesimlere yapılacak çağrının başarılı olabilmesi için 64. âyette yer alan diyalog çağrısına olumlu karşılık vermelerinin kaçınılmazlığına dikkat çekilmiş olmaktadır.

"Allah peygamberlerden... söz (mîsâk) almıştı" ifadesi şu şekillerde açıklanmıştır: **a)** Âyet, peygamberlerden daha sonra gelen elçiye (resul) iman edeceklerine ve onu destekleyeceklerine dair söz alındığını belirtmektedir, şu halde burada söz verenler peygamberlerdir. Bu yorumu benimseyenlerin bir kısmına göre alınan söz genel olarak peygamberlerin birbirlerini onaylayacakları hakkındadır; diğer bir kısmına göre ise Hz. Muhammed'in geleceğini müjdeleyeceklerine dairdir. **b)** Kur'an-ı Kerîm'in üslûbu ve "mîsâk"la ilgili âyetler dikkatle incelendiğinde görülür ki, burada kastedilen bizzat peygamberlerden söz alınması değil, onların kendi ümmetlerinden Hz. Muhammed geldiğinde ona iman edeceklerine ve ona destek vereceklerine dair söz almış olmalarıdır (Taberî, III, 331-332; İbn Atıyye, I, 463-464; Râzî, VIII, 114-116). Bu bakış çerçevesinde kalmakla beraber söz verenlerin kapsamını daraltan iki yorum daha vardır: Burada kastedilen kendilerini peygamberlerin çocukları sayan İsrâiloğulları'ndan veya kendilerini peygamberlik verilmeye daha lâyık gören Ehl-i kitap'tan alınan mîsâktır (Zemahşerî, I, 198). Şu var ki bazı müfessirlerin, bu son yorumu Übey b. Kâ'b ve Abdullah b. Mes'ûd'un mushaflarındaki lafza dayandırırken yorum sınırını aşarak asıl Kur'an metninin de bu olduğunu ileri sürmeleri sahâbenin Mushaf-ı Osmânî

üzerindeki icmâına aykırıdır (İbn Atıyye, I, 463-464). Oysa bu sahâbîlerin özel mushaflarında yer alan bu tür ilâveler, âyetin bir parçası değil kendileri için koydukları bir açıklama notu mahiyetindedir. Öte yandan bazı âlimler, burada kitap ve hikmetle ilgili bir cümlenin de bulunduğunu düşünmüşler ve âyete şöyle mâna vermişlerdir: "Allah peygamberlerden 'Size verdiğim kitap ve hikmeti muhakkak insanlara tebliğ edecek, sonra nezdinizdekileri tasdik eden bir elçi geldiğinde ona mutlaka inanacak ve yardım edeceksiniz' diye söz almış..." (Râzî, VIII, 119-120).

Aynı âyette geçen "Ben size kitap... verdikten sonra" ifadesinden hareketle müfessirler, yukarıdaki yorumlardan birincisine göre bütün peygamberlere veya ikincisine göre bütün toplumlara kitap verilip verilmediği meselesini tartışmışlardır. Bir yaklaşıma göre, bütün peygamberlere kitap "indirilmemiş" olmakla beraber hepsine kitap "verilmiş"tir; çünkü her peygamber bir kitaba göre çağrıda bulunmuş ve ona uyulmasını istemiştir. Diğer bir anlayışa göre kendilerine kitap verilen peygamberlerin dereceleri daha üstün olduğu için burada bütün peygamberlerden bu üstün vasıf esas alınarak söz edilmiştir (Râzî, VIII, 120).

Kitap peygambere indirilen ve okunan vahiydir. Hikmet ise kitabın içermediği ayrıntılı hükümlerle ilgili vahiydir (Râzî, VIII, 119; "hikmet" hakkında bilgi için bk. Bakara 2/269).

Sonraki peygamberin, özellikle Hz. Muhammed'in önceki peygamberleri onaylaması şu şekillerde gerçekleşmiş olmaktadır: **a)** İlâhî dinlerin öğretileri inanç ve ahlâk esasları açısından aynı çizgide olduğu için, sonraki peygamberin gelmesi öncekileri pekiştirmektedir. **b)** Sonraki peygamberin öğretilerinde farklılıklar bulunsa da, önceki peygamber zamanında onun bildirdiklerine göre amel etmenin doğru ve Allah'ın bundan hoşnut olduğunu belirtmesi öncekini onaylamak demektir. **c)** Tevrat'ta ve İncil'de Hz. Muhammed'in geleceği ve birtakım özellikleri bildirilmiş olduğundan, –başka bir onay beyanında bulunmamış bile olsa– sırf onun peygamber olarak gelişi bu kitapların Allah katından olduğuna dair başlı başına bir delil oluşturur (Râzî, VIII, 119).

Râzî bu "mîsâk"ın hangi anlamda olduğu hususunda iki ihtimalden söz eder: **a)** Maksat Allah Teâlâ'nın, kendi emrine boyun eğmenin vâcip olduğunu gösteren delilleri peygamberlerin akıllarına yerleştirmesidir.

Âyette geçen "resûl" kelimesi bu ihtimale delâlet eder. **b)** Burada kastedilen, Allah Teâlâ'nın kendi sıfatlarını önceki peygamberlerin kitaplarında açıklamış olmasıdır. "Musaddıkun li mâ maaküm" ifadesi de bu ihtimale delâlet eder (VIII, 119).

Âyette geçen ısr kelimesi sözlükte "ağırlık, ahid, bağ" gibi anlamlara gelir. Kur'an-ı Kerîm'de "ağırlık" anlamında da kullanılmakla beraber (bk. Bakara 2/286; A'râf 7/157), ifadenin önü ve sonu dikkate alınarak burada kelimeye ahid mânası verilmiştir.

"Mîsâk"ın kabul edilip ahdin üstlenilmesiyle ilgili soru-cevap ifadeleri, yukarıda belirtilen iki ana ihtimale göre ya Allah Teâlâ ile peygamberleri ya da peygamberlerle ümmetleri arasında geçen konuşmalar olarak düşünülmüştür. "O halde şahit olun" cümlesi için de başlıca şu ihtimallerden söz edilmiştir: **a)** Bu ikrarı verenlerin birbirine tanıklık etmesi, **b)** meleklerin bu konuşmaya tanıklık etmesi, **c)** elest bezminde (bk. A'râf 7/172) olduğu gibi herkesin kendi verdiği söze şahit olması, **d)** kimsenin bu mîsâkı bilmediği yönünde mazeret ileri sürememesi için bunun herkese açıklanması, **e)** verilen sözden iyice emin olunması, **f)** peygamberlerin ümmetlerinden söz almaları ihtimaline göre, onlardan buna şahitlik etmeleri istenmiş olabilir (İbn Atıyye, I, 466-467; Râzî, VIII, 120). Esasen yüce Allah açık veya gizli her şeyi bütün ayrıntılarıyla bildiğine göre, böyle bir tanıklık talep etmesi kuşkusuz O'nun buna olan ihtiyacıyla açıklanamaz; burada bir taraftan O'nun iradesinin eseri olan evrendeki karşılıklı tanıklık ilkesine, diğer taraftan da her türlü itham ve sorumluluğun ispat şartına bağlı olduğuna dikkat çekilmekte ve bunun üzerinde iyice düşünülmesi istenmektedir. "Ben de sizinle birlikte şahitlik edenlerdenim" cümlesi ise bu sözün bağlayıcılığına güç katmak ve bundan dönmekten sakındırmak içindir (Zemahşerî, I, 199).

83. "Onlar Allah'ın dininden başkasını mı arıyorlar?" şeklinde tercüme ettiğimiz cümleyi "Onlar Allah'ın dininden başkasını aramaktalar!" diye çevirmek de mümkündür (Râzî, VIII, 121) ve her iki durumda göklerde ve yeryüzündeki bütün varlıklar O'nun kudreti önünde teslimiyet gösterdiği halde O'nun dininden yüz çevirip başka kurtuluş yolları aramanın ne kadar yanlış ve beyhude olduğu vurgulanmış olmaktadır.

Bu âyette geçen "Oysa göklerdekiler ve yeryüzündekiler isteyerek ya da istemeyerek hep O'na boyun eğmişlerdir" cümlesiyle ilgili belli başlı yorumlar şunlardır: **a)** Yüce Allah'ın dışındaki bütün varlıkların var olması yahut olmaması mümkündür. Bu mânada olan hiçbir varlık da O var etmeden var olamaz ve O'nun yok kılması olmadan yok olamaz. Şu halde Allah'ın dışındakilerin hepsi gerek varlık gerekse yokluk bakımından O'nun kudretine boyun eğmiş demektir ki bu, teslimiyet ve boyun eğmenin doruk noktasıdır. Yine bu cümle "vâcibü'l-vücûd" (varlığı kaçınılmaz ve başkalarının iradesinden bağımsız) yegâne varlığın Allah Teâlâ olduğunu göstermektedir. **b)** Hiç kimse O'nun iradesini aşamaz, herkes isteyerek veya istemeyerek O'nun belirlediği kader çizgisinin içinde seyretmek zorundadır: Samimi müslümanlar dinin icaplarını yerine getirirken isteyerek, doğalarının gereği hoş karşılamadıkları hastalık, fakirlik ve ölüm gibi hususlarda istemeyerek O'nun iradesine boyun eğmektedirler; inkârcılar ise her hâlükârda –O'nun kazâ ve kaderinden kaçamadıklarından– istemeyerek O'na boyun eğmiş olmaktadırlar. **c)** Müminler isteyerek, kâfirler ise Mü'min sûresinin 84. âyetinde belirtildiği üzere ölümle yüz yüze gelince kerhen teslimiyet gösterirler. **d)** Herkesin boyun eğmesinden maksat bezm-i elestte (bk. A'râf 7/172) söz verilmesidir. **e)** Gönüllü boyun eğme özellikle göklerdekiler hakkındadır, yeryüzündekilerin ise bir kısmı isteyerek bir kısmı kerhen teslimiyet gösterirler (İbn Atıyye, I, 466-467; Râzî, VIII, 122-123; Nîsâbûrî, III, 241). Âlûsî bu konuda tasavvuf ehlinden şu yorumu aktarır: Gönüllü boyun eğme hiçbir kuşku yaşamadan teslimiyeti, kerhen boyun eğme ise bazı tereddütler yaşadıktan ve ruhî badirelerden geçtikten sonra teslim olmayı ifade eder; melekler ve yeryüzündeki seçkin kişiler birinci gruptan, diğerleri ikinci gruptandır (III, 342-343).

84 – 91

قُلْ اٰمَنَّا بِاللّٰهِ وَمَٓا اُنْزِلَ عَلَيْنَا وَمَٓا اُنْزِلَ عَلٰٓى اِبْرٰهٖيمَ وَاِسْمٰعٖيلَ
وَاِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ وَالْاَسْبَاطِ وَمَٓا اُو۫تِيَ مُوسٰى وَعٖيسٰى

وَالنَّبِيُّونَ مِنْ رَبِّهِمْۖ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ اَحَدٍ مِنْهُمْۘ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ ﴿٨٤﴾
وَمَنْ يَبْتَغِ غَيْرَ الْاِسْلَامِ دِينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُۚ وَهُوَ فِي الْاٰخِرَةِ
مِنَ الْخَاسِرِينَ ﴿٨٥﴾ كَيْفَ يَهْدِي اللّٰهُ قَوْمًا كَفَرُوا بَعْدَ اِيمَانِهِمْ
وَشَهِدُوا اَنَّ الرَّسُولَ حَقٌّ وَجَاۤءَهُمُ الْبَيِّنَاتُۜ وَاللّٰهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ
الظَّالِمِينَ ﴿٨٦﴾ اُولٰۤئِكَ جَزَاۤؤُهُمْ اَنَّ عَلَيْهِمْ لَعْنَةَ اللّٰهِ وَالْمَلٰۤئِكَةِ
وَالنَّاسِ اَجْمَعِينَۙ ﴿٨٧﴾ خَالِدِينَ فِيهَاۚ لَا يُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذَابُ
وَلَا هُمْ يُنْظَرُونَۙ ﴿٨٨﴾ اِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ وَاَصْلَحُوا فَاِنَّ اللّٰهَ
غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿٨٩﴾ اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بَعْدَ اِيمَانِهِمْ ثُمَّ ازْدَادُوا
كُفْرًا لَنْ تُقْبَلَ تَوْبَتُهُمْۚ وَاُولٰۤئِكَ هُمُ الضَّاۤلُّونَ ﴿٩٠﴾ اِنَّ الَّذِينَ
كَفَرُوا وَمَاتُوا وَهُمْ كُفَّارٌ فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْ اَحَدِهِمْ مِلْءُ الْاَرْضِ
ذَهَبًا وَلَوِ افْتَدٰى بِهِۜ اُولٰۤئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ اَلِيمٌ وَمَا لَهُمْ مِنْ
نَاصِرِينَ ﴿٩١﴾

Meâli

84. De ki: "Biz Allah'a ve bize indirilene; kezâ İbrâhim, İsmâil, İshak, Ya'kub ve torunlarına indirilenlere; yine Mûsâ, Îsâ ve bütün peygam-

berlere rableri tarafından verilenlere iman ettik. Onlar arasında ayırım yapmayız ve biz O'na teslim olmuşuzdur." **85.** Kim İslâm'dan başka bir din arama çabası içine girerse, bilsin ki bu kendisinden asla kabul edilmeyecek ve o âhirette ziyan edenlerden olacaktır. **86.** İman edip bu resulün hak olduğuna şahit olduktan ve kendilerine apaçık kanıtlar geldikten sonra inkârcılığa sapan bir kavme Allah nasıl hidayet nasip eder? Allah zalimler topluluğunu doğru yola iletmez. **87.** İşte onların cezası, Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların lânetine uğramalarıdır. **88.** Ebedî olarak bu lânetin içine gömülüp gideceklerdir. Ne azapları hafifletilecek ne de kendilerine fırsat tanınacaktır. **89.** Ama yaptıklarının ardından tövbe edip kendilerini düzeltenler başka. Çünkü Allah çok bağışlayıcı ve merhametlidir. **90.** Elbette imanlarının ardından inkârcılığa sapıp sonra inkârlarını daha da arttıranların tövbeleri asla kabul edilmeyecektir. Ve işte onlar, sapkınların ta kendileridirler. **91.** Evet, inkâr edip de kâfir olarak ölenler var ya, onların hiç birinden -kendini kurtarmak için dünya dolusu altın verecek olsa dahi- asla kabul edilmeyecektir. Onlar için elem veren bir azap vardır; hiç yardımcıları da yoktur.

Tefsiri

84. Bir taraftan Hz. Muhammed'den kendinden önceki peygamberlerin getirdiklerinin doğruluğunu beyan etmesi, bir taraftan da müslümanlardan ona ve onun onayladıklarına iman etmeleri istenmektedir. Bunun yanı sıra 81. âyetle bu âyet arasında bağ kurularak geçmiş peygamberlere uyanların da Hz. Muhammed'e ve onun getirdiklerine iman etmelerinin istendiği düşünülebilir. Şöyle ki: 81. âyette "nezdinizdekini tasdik eden bir elçi geldiğinde ona mutlaka inanacak ve yardım edeceksiniz, diyerek söz alındığı" belirtilmişti. Bu âyete "de ki" hitabıyla başlanarak önce Resûlullah'tan, geçmiş peygamberlerin getirdiklerini tasdik etmesi istenmekte, böylece alınan sözün kendisine bağlandığı şart gerçekleşmektedir. Bu durumda geçmiş peygamberlere uyanların da Hz. Muhammed'e iman edip ona destek vermeleri gerekmektedir. Bu yorum âyette Allah'a imandan hemen sonra "bize indirilene" buyurularak Hz. Muhammed'e indirilen vahyin temel sayıldığı ve diğer ilâhî kitaplar tahrife uğradığından ona öncelik verildiği yorumuyla (bk. Râzî, VIII, 124)

çelişmez. Zira ona iman edip destek verenler de artık İslâm dairesi içine, dolayısıyla anılan ifadenin kapsamına girmiş olacaklardır.

85. İslâm'dan başka din arama çabası içine girmenin hüsranla sonuçlanacak beyhude bir gayret olduğu belirtilmektedir. 83. âyette kullanılan "begā" fiili normal sınırın üstüne çıkan bir isteği, bu âyette kullanılan "ibtegā" fiili ise arayış çabası içine girmeyi ifade ettiğinden (bk. Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "bğy" md.), burada âyetin baş kısmına "kim İslâm'dan başka bir din arama çabası içine girerse" şeklinde mâna verilmiştir.

Râzî *iman* ve *islâm*ın kapsamı konusunda bu âyetten çıkan anlamla Hucurât sûresinin 14. âyetinden anlaşılan mâna arasındaki farklılığa işaret eder ve bunların uzlaştırılması için birini dinî terim diğerini sözlük anlamına göre yorumlamayı önerir. M. Reşîd Rızâ bu yaklaşımı eleştirir ve onun bu konudaki açıklamalarını kapalı ve birbiri ile uyumsuz bulur (krş. Râzî, VIII, 126; Reşîd Rızâ, III, 358-361; bu konuda ayrıca bk. Hucurât 49/14, 17).

86. Bu âyette Allah'ın hidayetine lâyık olma vasfını bütünüyle yitiren inkârcılar hakkında şu üç özellik bir arada zikredilmiştir: **a)** İman ettikten sonra, **b)** bu resulün hak olduğuna şahit olduktan sonra, **c)** kendilerine apaçık kanıtlar geldikten sonra inkâr yolunu seçme. Bu tür inkârcılık tam anlamıyla bir inatlaşma ve hakikatlere karşı bile bile direnme demek olduğundan, müteakip âyetlerde bu davranışın karşılığının da pek ağır olacağı bildirilmiştir. Nitekim bu tür inkârcılardan âyetin sonunda "zalimler" diye söz edilmiştir ki, bu, bilerek kendilerine yazık ettiklerine ve göz göre göre kendilerini uçurumdan aşağıya attıklarına işarettir. Bu âyete şu şekilde de mâna verilmiştir: "Bu resulün hak olduğunu bizzat görerek iman ettikten ve kendilerine apaçık kanıtlar geldikten sonra inkârcılığa sapan bir kavme Allah nasıl hidayet nasip eder? Allah zalimler topluluğunu doğru yola iletmez" (Râzî, VIII, 128). Öte yandan âyetin başı sonu dikkate alınarak ve mârife (belirli) olmasına binaen meâlinde "er-resûl" kelimesine "bu resûl" şeklinde mâna verilmiş olmakla beraber, bunu Hz. Muhammed'le sınırlandırmaksızın genel olarak "resul" (elçi) şeklinde anlamak da mümkündür.

Âyetin "bu resulün hak olduğunu gördükten sonra" meâlindeki kısmında geçen "şehidû" fiilinden hareketle bazı müfessirler burada "şehâdet"in imana atfedildiğini, dolayısıyla bunların farklı şeyler olduğunu belirtip, imanın kalple tasdik, şehadetin ise dille ikrar olduğu anlayışına destek sağlamaya çalışırlar (meselâ Râzî, VIII, 128).

Tefsirlerde âyetin nüzûl sebebiyle ilgili olaylar da zikredilir (meselâ bk. İbn Atıyye, I, 468; Zemahşerî, I, 200; Râzî, VIII, 126-127). Bunları rivayet edenlerin olayla âyetin ana fikri arasında uygun bir bağ bulunduğu kanaatinden hareketle âyetin iniş sebebi olarak aktarmış olmaları da muhtemeldir (Reşîd Rızâ, III, 362). Âyetten tereddüde yer bırakmayacak ve bütün zamanları kapsayacak şekilde anlaşılan mâna ise şudur: İman etme şerefine eriştikten sonra, kendi incelemeleriyle Allah'ın varlığını, birliğini, kudretini kavradığı ve elçilerinin bildirdiklerinin gerçek olduğunu ayan beyan gördüğü halde inkâr yolunu tercih eden kişi, hidayet yolunu kendi eliyle kendisine kapatmış demektir. Fakat bu bilinçli tercihi yapanlar, bunun acı âkıbetini de iyi bilmelidirler. İşte 87 ve 88. âyetlerde bunun iyice bilinmesini sağlayan bir tasvir yapılmakta, 89. âyette de bu konudaki muhasebesini sağlıklı biçimde yapabilenler için bu kapıyı tekrar aralamanın yine kendi ellerinde olduğu gösterilmekte, 90-91. âyetlerde ise bu tür bir muhasebeye yanaşmayıp inkârı kendileri için bir amaç, bir ideoloji haline getirenler ve bu hal üzere dünya hayatını tamamlayanlar için kurtuluş çarelerinin tükenmiş olacağı haber verilmektedir ("hidayet" hakkında bk. Bakara 2/2; "irtidâd" ve "mürted" hakkında bk. Bakara 2/217).

87. "Bütün, hepsi" anlamına gelen *ecmaîn* kelimesi meâlinde olduğu şekilde "insanlar"a bağlanabileceği gibi "Allah, melekler ve insanlar"a da bağlanabilir. Bu takdirde mâna şöyle olur: "İşte onların cezası hem Allah'ın hem meleklerin hem de insanların lânetine uğramalarıdır." "Bütün insanların lâneti" şeklindeki mânaya, lânetlenenlerle aynı yolda bulunanları da lânetleyenler arasına kattığı gerekçesiyle itiraz edilmiş ve buna karşı değişik açıklamalar yapılmıştır (meselâ bk. İbn Atıyye, I, 468-469; Râzî, VIII, 129; Reşîd Rızâ, III, 365). Kanaatimizce burada tasvir edilen inkârcılığın "insan olma" sıfatıyla ve insanlığın mâşerî vicdanıyla bağdaşamayacağı vurgulanmaktadır.

Allah'ın lâneti onları rızâsından ve âhiret nimetlerinden yoksun bırakıp ağır cezalara çarptırması, meleklerin ve insanların lâneti ise onları

kötülükle anmaları şeklinde açıklanmıştır (Râzî, VIII, 129). Bu ve benzeri âyetlerden bazı Zeydiyye müfessirleri belirli olsun olmasın kâfirlere lânet okunmasının câiz olduğu sonucunu çıkarmış ve Nevevî hadislerin zâhirinden (meselâ Buhârî, "Fezâil", 12; Tirmizî, "Tefsîr", 3, 12) bunun haram olmadığı anlamının çıktığını söylemişse de, Gazzalî Allah'ın küfür üzere öldüklerini bildirdikleri dışındaki insanlara kâfir de olsalar insanlara lânet okumanın haram olduğunu belirtir (Kāsımî, IV, 882-883). Bazı hadislerde müminin kimliğini belirleyen özellikler sayılırken, lânetkâr olmanın mümine yaraşmayacağının ifade edilmesi de (Tirmizî, "el-Birr ve's-sıla", 48; Buhârî "Edeb", 44, 45; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 50) bu anlayışı destekler.

88. İlk cümlede ("hâlidîne fîhâ") geçen "hâ" zamirinin "lânet" kelimesinin yerine kullanıldığı anlayışından hareketle meâlinde bu cümle "Ebedî olarak bu lânetin içine gömülüp gideceklerdir" şeklinde tercüme edilmiştir. Bu zamirin daha önce geçmemiş olmasına rağmen "cehennem"i belirttiği veya "lânet"i belirtmekle beraber onun sonucunun yani yine cehennemin kastedildiği görüşü esas alınırsa bu cümleye "Ebedî olarak cehennemde kalacaklardır" şeklinde mâna vermek gerekir (krş. İbn Atıyye, I, 469; Râzî, VIII, 128-129).

89. İslâm'da günah işleyenlere bir daha dönüşü olmayan bir yola girmiş ve tamamıyla dışlanmış insanlar olarak bakılmadığı ve yüce Allah'ın –işledikleri günahın ağırlığı ne olursa olsun– kullarına karşı ne kadar bağışlayıcı ve merhametli olduğu bu âyette çok açık bir biçimde ifade edilmiştir. 86-88. âyetlerde tasvir edilen günah ve cezadan sonra "tövbe" kapısının hâlâ açık olduğunun belirtilmesi, müslümanlara insanlar arası ilişkilerde de bağışlama ve hoşgörünün yaygınlaştırılmasında başkalarına örnek olma ödevini yüklemektedir. Şu var ki büyük günahı işleyen kişilere tövbe kapısının açılması zâhiren pişmanlık belirtmelerinin istenmesi demek değildir. Nitekim âyette "Ama bundan sonra tövbe edip kendilerini düzeltenler başka" buyurulmuş ve tövbenin samimi olduğunun iyi davranışlarla ortaya konması istenmiştir. Buna göre beşerî ilişkilerde de kusurlu tarafın bağışlanma ve hoşgörülme beklentisi içine girerken kendisine düşen vecîbeleri ihmal etmemesi, kuru kuruya bir özür

dileme ile yetinmeyip duyduğu üzüntü ve pişmanlığı hal ve hareketleriyle ortaya koyması gerekir.

90. "İnkârcılığa sapıp sonra inkârlarını daha da arttıranlar" diye söz edilen kişilerin kimler olduğu hususunda farklı yorumlar yapılmıştır. Bir anlayışa göre maksat, genel olarak iman ettikten sonra küfre dönenlerdir (*mürtedler*), çünkü mürtedin bu hal üzere kalması, küfürde ısrar etmesi yani inkârcılığa inkârcılık eklemesi demektir. Diğer anlayışa göre burada kastedilenler, küfrüne yeni bir çeşit küfür ekleyenlerdir. Bu anlayıştan hareketle âyetin iniş sebebi hakkında şu açıklamalar getirilmiştir: **a)** Ehl-i kitap Hz. Muhammed'in peygamber olarak geleceğine inanıyorlardı, fakat o Allah'ın elçisi olduğunu açıklayınca onu inkâr ettiler; daha sonra da her fırsatta ona saygısızlıkta bulunarak, getirdiği mûcizeleri inkâr ederek verdikleri sözü bozarak ve müminlere tuzak kurarak küfürlerine küfür kattılar. **b)** Yahudiler Hz. Mûsâ'ya iman ediyorlardı, fakat Hz. Îsâ'yı ve İncil'i inkâr ederek küfre düştüler; daha sonra da Hz. Muhammed'i ve Kur'an'ı inkâr ederek küfürlerine küfür eklediler. **c)** İman edenlerden bazıları dinden dönüp Mekke'ye gittiler; sonra orada kalıp Hz. Muhammed'in hezimetini bekleyeceklerini açıklayarak küfürlerini daha da arttırdılar. **d)** Bir grup irtidad etti, sonra samimi olmadıkları halde İslâm'a dönme isteğinde olduklarını açıkladılar, yüce Allah onların bu ikiyüzlülüğünü küfür olarak niteledi (Zemahşerî, I, 200; Râzî, VIII, 130-131). Taberî'ye göre âyetin başı ve sonu dikkate alındığında, burada kastedilenlerin yahudiler olduğu yorumunun daha kuvvetli olduğu anlaşılmaktadır (III, 342).

Önceki âyette imandan sonra küfre dönenlerin tövbe edip yola gelmeleri halinde tövbelerinin kabul edileceğinin bildirilmesine ve İslâm âlimleri arasında defalarca küfre dönülmüş olsa da şartlarına uygun tövbenin kabul edileceği görüşünün hâkim olmasına karşılık, bu âyette küfürlerini arttıranların tövbelerinin asla kabul edilmeyeceğinin ifade edilmiş olması müfessirleri değişik yorumlara yöneltmiştir: **a)** Bu âyette ve 86. âyette İslâm dinine düşmanlıkta aşırı gitmeleri sebebiyle kalplerine küfür mührü vurulmuş muayyen bir mürtedler topluluğu kastedilmiş olup, bunlara tövbe nasip olmayacağı anlaşılmaktadır. **b)** İnkârda ileri gidenler zaman zaman hakikate karşı direnmelerinden ötürü bir rahatsızlık duyarlar ve

bu his onları bazı günahlardan ve kötülüklerden kaçınmaya sevkeder. İşte âyet Allah'a içtenlikle inanıp hak yola girmedikleri sürece, ruhu inkârdan arındırmayan bu tür pişmanlıklarının onları kurtaran bir tövbe yerine geçmeyeceğini haber vermektedir. **c)** İnkâr bataklığında ısrarla ilerleyen bazı insanların yanlış tutum ve davranışları ruhlarını öylesine kuşatır ki, Kur'an'ın kalbin mühürlenmesi diye ifade ettiği noktaya varırlar; işte bu durumda tövbeye yönelmek isteseler de psikolojik engeller sebebiyle hakkı kabule yanaşmazlar ve kabule lâyık bir tövbede bulunamazlar. **d)** Burada maksat yürekten değil sadece sözle tövbe edenlerdir. **e)** Burada kastedilenler önceki âyetin kapsamına girdikten, yani inkâra dönüşünden ötürü tövbe ettikten sonra tekrar küfre dönenler, kabul edilmeyecek olan tövbe de önceki aşamada yapılan tövbedir. Bir başka anlatımla tekrar inkârcılığa dönüş daha evvel yapılan tövbeyi iptal etmektedir. **f)** Burada "küfür" kelimesi "ölüm"den kinayedir, dolayısıyla tövbelerinin kabul edilmeyeceği bildirilenlerden maksat kâfir olarak ölenlerdir. **g)** Bu âyette kendilerinden söz edilenler küfürlerinde ısrar edip ancak ölümle yüz yüze gelince tövbeye kalkışanlardır, ki bu tür tövbenin kabul edilmeyeceği başka bir âyette de açıkça belirtilmiştir (bk. Nisâ 4/18). **h)** Burada daha önce zikri geçen Ehl-i kitap'tan söz edilmektedir; "tövbe"den maksat günahlardan tövbedir; âyet onların Resûlullah'ın peygamber olduğunu inkârda ısrar ettikleri sürece günahlardan tövbe etmelerinin bir yarar sağlamayacağını bildirmektedir (İbn Atıyye, I, 469-471; Zemahşerî, I, 201; Râzî, VIII, 131-132; Kurtubî, IV, 130-131; Reşîd Rızâ, III, 366-369; *tövbe* konusunda bk. Nisâ 4/17-18; Furkān 25/70-71). Bize göre bu yorumların ilk ikisi daha makul görünmektedir.

91. İnkâr edip kâfir olarak ölenlerin, fidye olarak (kendilerini kurtarmak için) dünya dolusu altın verecek olsalar dahi böyle bir talebin kabul edilmeyeceği bildirilmektedir. Âhirette dünya malı kalmamış olacağını, ayrıca altına ve harcanmasına da ihtiyaç duyulmayacağını dikkate alan müfessirler âyeti daha çok şu iki yaklaşımdan birine göre açıklamışlardır: **a)** Bu kimseler dünyada iken çok büyük hayırlar yapmış olsalar ve onların sevabını karşılık göstererek kendilerini kurtarmak isteseler bile bunun yararı olmayacaktır, çünkü inkâr üzere ölmeleri onların sevaplarını iptal etmiştir. **b)** Bu bir temsildir, burada kurtuluş için verebilecekleri ve bilfiil sahip oldukları bir karşılıktan söz edilmemekte, böyle bir imkânla-

rı olsaydı dahi şeklinde bir var sayıma göre âkıbetlerinin ne kadar kötü olacağı ve hiçbir kurtuluş çaresi bulamayacakları anlatılmaktadır (İbn Atıyye, I, 470-471; Râzî, VIII, 131-133; Âlûsî, III 351-356; Reşîd Rızâ, III, 370). Bu anlayıştan hareketle âyete şöyle mâna verilebilir: "... yeryüzünün bütün altınları bile onların fidyelerini karşılayamaz" (Muhammed Esed, I, 107).

92

لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتّٰى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فَاِنَّ
اللّٰهَ بِهٖ عَلٖيمٌ ﴿٩٢﴾

Meâli

92. Allah yolunda sevdiğiniz şeylerden harcamadıkça iyiliğe asla eremezsiniz. Ne harcarsanız Allah onu hakkıyla bilir.

Tefsiri

92. "İyilik" diye çevirdiğimiz *birr* kelimesi ayrıca "erdemlilik, ihsan, çok iyi ve hayırlı" gibi anlamlara gelir. Kur'an terimi olarak birr, "kişiyi Allah'a yaklaştıran iman, ibadet ve ahlâk ile en doğru ve en güzel hayatı yaşamak" mânasına geldiği gibi (bk. Bakara 2/177) "Allah'ın rızâsı, rahmeti ve cenneti" şeklinde de yorumlanmıştır. Râzî bunu, "saygı ifade eden bütün davranışları, itaatleri ve insanı Allah'a yaklaştıran hayırlı işleri içine alan bir kelime" olarak değerlendirmiştir (V, 37). Kur'an-ı Kerîm'in en geniş kapsamlı kavramlarından olan birr, "Allah'a karşı saygılı olma" anlamına gelen takvâ kelimesiyle paralel ve ona yakın bir mâna ifade etmekte, günah anlamına gelen *ism* ve kötülük anlamına gelen *fücûr*un karşıtı olarak kullanılmaktadır (krş. Bakara 2/177; Mâide 5/2; İnfitâr 82/13-14). Birr ile takvâ arasındaki bu yakınlık Kur'an'da çeşitli vesilelerle ifade edilmiştir. Nitekim Bakara sûresinin 189. âyetinde birrin takvâ sahibi insana özgü bir fazilet olduğu bildirilerek, Mâide sûresinin 2. âyetinde de "Birr ve takvâ hususunda yardımlaşınız" buyurularak bu

iki fazilet arasındaki yakınlık vurgulanmaktadır. Ancak bazı âlimler birri "bütün hayırların en tam şekli" takvâyı ise "bütün şerlerin terkedilmesi ve bir daha yapılmaması" şeklinde tanımlayarak bu iki terim arasındaki farka dikkat çekerken, bazıları bunları birbirini tamamlayan ahlâkî faziletler olarak değerlendirmişlerdir (bk. Ali Toksarı, "Birr", *DİA*, VI, 205). Allah'ın rızâsına, cennetine lutuf ve inâyetine ulaşabilmenin şartlarından biri de kişinin sahip olduğu ve sevip bağlandığı nimetleri Allah yolunda kullanmasıdır. Kişi ancak bu takdirde iyiliğe, yani erdemliliğe, ihsan ve sevaba erer, cennete girmeye hak kazanır. Bu sebeple "iman dinin başlangıcı, iyilik (birr) de gayesi" olarak nitelendirilmiştir. Yine bazı âlimler bu konuda şöyle bir açıklama yapmışlardır: "Din iki esastan ibarettir: Allah'ı birlemek ve hayra ulaşma" (Elmalılı, II, 1146; birr hakkında bilgi için ayrıca bk. Bakara 2/177).

Müfessirler kişinin sevdiği şeyleri "servet, mevki, ilim ve beden kuvveti gibi maddî ve mânevî imkânlar" şeklinde yorumlamışlardır. Âyet-i kerîme, sadaka veya Allah yolunda yapılan diğer harcamaların işe yarar, kıymetli şeylerden yapılmasının gereğine işaret etmekte, aksi takdirde yapılan harcamada hedeflenen gayeye ulaşılamayacağını bildirmektedir. Bu tür sosyal harcamalarda verilen şey, bireyin veya toplumun bir ihtiyacını karşılayacak ve onu sıkıntıdan kurtaracak mahiyette olmalıdır. Âyetten, insanın tiksinerek alabileceği şeyleri sadaka veya zekât olarak vermenin insanların hoşuna gitmediği gibi Allah'ın da hoşuna gitmeyeceği ve böyle bir harcamaya sevap verilmeyeceği anlaşılmaktadır. Nitekim bu durum Bakara sûresinin 177 ve 267. âyetlerinde açıkça ifade buyurulmuştur.

Bu tür sosyal harcamalar, kişiyi cimrilik hastalığından kurtarır ve ona kendisini Allah ve insanlar katında yüceltecek cömertlik vasfını kazandırır. Sahâbîler buna çok önem vermiş ve en çok sevdikleri mallarını Allah yolunda harcamaktan geri durmamışlardır. Meselâ bu âyet indiği zaman ensarın en zengini olan Ebû Talha, Mescid-i Nebevî'nin karşısında bulunan en çok sevdiği Beyruhâ adındaki bahçesini Allah yolunda infak etmek istemiş, Hz. Peygamber bu davranışından dolayı onu överek "gerçekte kazandıran malın bu mal olduğu"nu belirttikten sonra ona bahçesini akrabaları arasında taksim etmesi tavsiyesinde bulunmuş; o da bu tavsiyeyi yerine getirmiştir (Buhârî, "Zekât", 44). Hz. Ömer de en iyi malının Hayber'deki hissesi olduğunu söyleyerek onu Allah yolunda harcamak için

ne yapması gerektiğini Hz. Peygamber'e sormuş, o da "Aslını tut, meyvesini sadaka ver" buyurmuştur. Bunun üzerine Hz. Ömer, geliri gereken yerlere harcanmak üzere o bağı vakfetmiştir (Buhârî, "Şürût", 19). Bu tür davranışlar sahâbe döneminde çokça yaşanmıştır.

Âyette aynı zamanda, gösteriş için bazı davranışlarda bulunmak suretiyle kendilerini dindar olarak tanıtmak isteyen yahudiler uyarılmakta, fazilet ve iyilik hakkındaki kanaatlerinin yanlış olduğu vurgulanmakta ve doğru olanın Allah'ı sevip O'nun emir ve yasaklarını her şeyden üstün tutarak yaşamak olduğu bildirilmektedir. Kişi herhangi bir şeyi Allah'tan daha çok seviyor ve onu Allah yolunda feda edemiyorsa onun iyiliğe ve erdemliliğe (birr) ulaşması mümkün değildir.

93 – 95

كُلُّ الطَّعَامِ كَانَ حِلًّا لِبَنِي إِسْرَائِيلَ إِلَّا مَا حَرَّمَ
إِسْرَائِيلُ عَلَىٰ نَفْسِهِ مِنْ قَبْلِ أَنْ تُنَزَّلَ التَّوْرَاةُ ۗ قُلْ فَأْتُوا
بِالتَّوْرَاةِ فَاتْلُوهَا إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿٩٣﴾ فَمَنِ
افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ مِنْ بَعْدِ ذَٰلِكَ فَأُولَٰئِكَ هُمُ
الظَّالِمُونَ ﴿٩٤﴾ قُلْ صَدَقَ اللَّهُ ۗ فَاتَّبِعُوا مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا
وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ ﴿٩٥﴾

Meâli

93. Tevrat indirilmeden önce, İsrâil'in (Ya'kub'un) kendisine haram kıldıkları dışında, yiyeceklerin her türlüsü İsrâiloğulları'na helâl idi. De ki: "Doğru söylüyorsanız Tevrat'ı getirip okuyun!" **94.** Artık bundan sonra

kim Allah adına yalan uydurursa işte onlar zalimlerin ta kendileridir. **95.** De ki: "Allah doğruyu söylemiştir. Öyle ise, hanîf olan İbrâhim'in dinine uyunuz. O müşriklerden değildi."

Tefsiri

93-94. Hz. Ya'kub'un diğer adı *İsrâil*'dir (İsrâil ve İsrâiloğulları hakkında bilgi için bk. Bakara 2/40). Tefsirlerdeki çeşitli rivayetlerden anlaşıldığına göre Ya'kub aleyhisselâm ağır bir hastalığa yakalanınca doktorların tavsiyeleriyle veya kendi tecrübesi neticesinde deve etini ve sütünü kendisine yasaklamıştı. Daha sonra gelenler ise bunları büsbütün kendilerine haram saymışlardı. İşte âyette İsrâil'in kendi tercihiyle kendisine haram kıldığı bildirilen yiyecek bu olmalıdır (Elmalılı, II, 1148). İsrâiloğulları, Tevrat ininceye kadar Hz. İbrâhim'in şeriatıyla yaşıyorlardı ve yüce Allah bu şeriatta temiz yiyeceklerin hiçbirini haram kılmamıştı. Daha sonra yahudilerin, insanları Allah yolundan alıkoymaları ve birtakım haksızca ve edepsizce davranışları yüzünden –ceza olarak– birçok temiz yiyecek Tevrat'ta kendilerine haram kılınmıştır. Bu durum Kur'an-ı Kerîm'de anlatılınca (meselâ bk. Nisâ 4/160; En'âm 6/146) yahudiler bunu reddetmişler ve bu âyetlerde haram kılındığı bildirilen yiyeceklerin, Hz. Mûsâ'dan önceki peygamberler zamanında da haram olduğunu iddia etmişlerdir. Oysa bu yiyecekleri Hz. Mûsâ'ya indirilmiş olan Tevrat haram kılmıştır. Bu âyetler yahudilerin söz konusu iddialarının asılsız olduğunu ortaya koymuştur (Şevkânî, I, 401-402).

Muhammed Abduh âyeti daha farklı açıdan ele almaktadır. Ona göre âyette anlatılan İsrâil'den maksat Hz. Ya'kub'un kendisi değil İsrâil halkıdır. Nitekim kendileri İsrâil ismini bu anlamda kullanırlar. Halkın bu yiyecekleri kendilerine haram kılmasından maksat da haram kılınmasına sebep olacak kötülükleri işlemiş olmalarıdır. Daha önce bütün yiyecekler İsrâiloğulları'na helâldi. Sonra işledikleri kötülüklerden dolayı yüce Allah İsrâiloğulları'nı cezalandırmak ve terbiye etmek için bazı temiz yiyecekleri Tevrat'ta onlara haram kıldı. Nitekim Nisâ sûresinin 160. âyetinde "Yahudilerin zulmü sebebiyle kendilerine daha önce helâl kılınmış bulunan temiz şeyleri onlara haram kıldık" buyurulmaktadır (Reşîd Rızâ, IV, 3).

Allah geçmişte bazı kavimlerin işledikleri kötülükler sebebiyle ceza olarak veya insanları imtihan etmek maksadıyla daha önce helâl olan bazı şeyleri onlara haram kılmıştır. Bu cümleden olarak yahudilerin yaptıkları haksızlıklar, insanları Allah yolundan alıkoymaları, faiz ve benzeri konulardaki bazı yasakları çiğnemeleri yüzünden, önceden mubah olan bazı yiyecekler konusunda –onlara mahsus olmak üzere– bazı yasaklar konmuştur (bk. En'âm 6/146). Hz. Peygamber dönemindeki yahudiler, ilâhî kitaplar arasında neshin söz konusu olmadığını, dolayısıyla yiyeceklerle ilgili bu şekilde yeni bir yasaklamadan söz edilemeyeceğini ileri sürmüşler; böylece Hz. Peygamber'in de yalancı olduğunu ispatlamak istemişlerse de âyet son derece açık olup Tevrat'ı da şahit tutmaktadır. Nitekim bu yasaklarla ilgili Tevrat'taki âyetlerin üslûbundan da söz konusu yasakların Hz. Mûsâ zamanında başlatıldığı anlaşılmaktadır (bk. Levililer, 3/17; Tesniye, 14/7 vd.).

Yahudiler iddialarında ısrar edince yüce Allah, "De ki: Doğru söylüyorsanız Tevrat'ı getirip okuyun!" buyurmuş, böylece onlar da susmak zorunda kalmışlardır. Çünkü Tevrat'ta bu yiyeceklerin önceki peygamberler zamanında haram kılındığına dair herhangi bir delil yoktur. Gerçeğin açıkça ortaya çıkmasına rağmen hâlâ bâtıl ve haksız bir iddiada inat eden yahudileri yüce Allah 94. âyette "Allah'a karşı iftiracılar ve zalimlerin kendileri" olarak nitelemiştir.

95. "Allah doğruyu söylemiştir" ifadesi, Kur'an'da anlatılanların Hz. Muhammed'in sözü olmayıp Allah kelâmı olduğuna ve yahudilerin yalan söylediklerine işaret eder. Çünkü birbirine zıt iki haberden biri doğru ise diğeri mutlaka yalandır. Dolayısıyla burada Allah'ın doğru söylediği bildirilince yahudilerin yalan söyledikleri kendiliğinden ortaya çıkmış olmaktadır.

"İbrâhim'in dini" diye çevrilen "milletü İbrâhîm" tamlaması, Hz. İbrâhim'e bildirilmiş olan ve bütün peygamberler tarafından benimsenip tebliğ edilmiş bulunan ilâhî ve değişmez ilkeleri, mesajları, topyekün bir inanç sistemini ifade eder. Bu da Hz. Muhammed'in yeni bir din uydurmadığı, aksine ona vahyedilen Kur'an'ın bütün hak dinlerde var olduğu halde unutulmuş veya tahrif edilmiş bulunan evrensel ilkeleri içerdiği ve bu bakımdan onun geçmiş peygamberlerin bir devamı olduğu fikrini vur-

gular. Nitekim Bakara sûresinin 135. âyetinde müslümanlara hitap edilerek "Biz hanîf olan İbrâhim'in dinine uyarız" demeleri emredildiği gibi burada da "Hanîf olan İbrâhim'in dinine uyunuz" buyurularak, Hz. Muhammed'in getirdiği din ile Hz. İbrâhim'in getirdiği din arasında temelde bir fark bulunmadığı, bunların aynı ilâhî gerçekleri içerdiği belirtilmektedir (hanîf kelimesinin anlamı için bk. Bakara 2/135).

"O, müşriklerden değildi" meâlindeki cümle ise Hz. İbrâhim'in Allah'tan başka hiçbir şeye tapmadığını, şirk kuşkusu taşıyan her türlü sapkın görüşten uzak, Allah'ın birliğine inanan ve yalnız O'na kulluk eden yüce bir peygamber olduğunu ifade etmekte, dolaylı olarak yahudilerin şirk sayılabilecek inançlar taşıdıklarına işaret etmektedir.

96 – 97

إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذ۪ي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا
وَهُدًى لِلْعَالَم۪ينَۚ ﴿٩٦﴾ ف۪يهِ اٰيَاتٌ بَيِّنَاتٌ مَقَامُ
اِبْرٰه۪يمَۚ وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ اٰمِنًاۜ وَلِلّٰهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ
الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ اِلَيْهِ سَب۪يلًاۜ وَمَنْ كَفَرَ فَاِنَّ اللّٰهَ
غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَم۪ينَ ﴿٩٧﴾

Meâli

96. Gerçek şu ki, insanlar için yapılmış olan ilk ev, âlemlere bir hidayet ve bir bereket kaynağı olan Mekke'deki evdir. **97.** Orada apaçık deliller, İbrâhim'in makamı vardır. Oraya giren emniyette olur. Gitmeye gücü yetenin o evi ziyaret etmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim inkâr ederse bilmelidir ki, Allah bütün âlemlerden müstağnidir.

Tefsiri

96. Bu âyet Kâbe'nin, mâbed olarak yeryüzünde yapılmış ilk bina olduğunu ve tarih boyunca saygınlığını koruduğunu ifade ettiği gibi önceki âyette geçen "Hanîf olan İbrâhim'in dinine uyunuz" emrinin de gerekçesini açıklar mahiyettedir. Çünkü bu bina insanların hidayeti ve putperestliğin yıkılıp tevhid inancının yerleşmesi için gönderilmiş olan dinin (hanîf olan İbrâhim'in dini) sembolüdür.

"Mekke'deki ev"den maksat Kâbe'dir. Bu ve başka birçok âyette Kâbe hakkında "ev" anlamına gelen *beyt* kelimesi kullanıldığından bu yapı *Beytullah* diye de anılır ki Türkçe'de "Allah'ın evi" anlamına gelmektedir (Kâbe hakkında bilgi için ayrıca bk. Bakara 2/125-127).

Bekke, Mekke'nin bir diğer telaffuz şekli olup merkezinde müslümanların kıblesi olan Kâbe'nin yer aldığı kutsal şehrin özel isimlerinden biridir. Bir görüşe göre de Mekke, şehrin adı, Bekke ise Mescid-i Harâm'ın inşa edildiği yerin adıdır. Hac ve umre zamanında insanlar burada Kâbe'yi tavaf ederken kalabalıklar meydana getirdikleri için "izdiham meydana gelen yer" anlamında buraya Bekke denilmiştir (Taberî, IV, 9; Elmalılı, II, 1148). Bekke, aynı zamanda "büyüklük taslayan kimselerin kahrolduğu ve boyun eğdiği yer" anlamına da gelmektedir (Şevkânî, I, 403; Fuat Günel, "Mekke-i Mükerreme", *İFAV Ans.*, III, 169). İbn Âşûr, Bekke'nin Keldânîce'de "belde" anlamına geldiği, Hz. İbrâhim'in eşi ve oğlu İsmâil'i yerleştirmiş olduğu vadinin belde haline gelmesi için oraya bu ismi verdiği kanaatindedir (IV, 12).

Mekke, Arap yarımadasının Hicaz bölgesinde Kızıldeniz sahilindeki Cidde Limanı'na 60, güneyindeki Tâif şehrine 90, kuzeyindeki Medîne-i Münevvere'ye 420 km. uzaklıkta bulunan bir mevkide yer almakta olup deniz seviyesinden yaklaşık 300 m. yükseklikte bir yerleşim merkezidir (Fuat Günel, *a.g.m.*, *a.g.e.*, III, 172). Kur'an-ı Kerîm'de bu şehirden Bekke'den başka şu isimlerle de söz edilir: Mekke (Feth 48/24), el-beledü'l-emîn (Tîn 95/3), harem âmin (Kasas 28/57; Ankebût 29/67), ümmü'l-kurâ (Şûrâ 42/7) (diğer isimleri için bk. İbn Kesîr, II, 64; Yâkūt, *Mu'cemü'l-büldân*, V, 182).

Yüce Allah Mekke'yi dünyanın en kutsal şehri kılmıştır. Mekke şehrinin yer aldığı bölge her şeyden önce "mukaddes, saygınlığı korunan ve içinde kan dökmekten sakınılan yer" anlamına gelen *Harem* adıyla anıl-

maktadır. Suriye ile Yemen arasında uzanan kervan yolunun ortasında bulunan Mekke, kuzeyde Filistin, Suriye ve Irak; güneyde Yemen ve Habeşistan gibi bölgeler arasında yer alması sebebiyle tarihte büyük bir önem kazanmış ve küçümsenemeyecek bir ticarî şöhrete sahip olmuştur. Müslümanların kıblesi olan Kâbe'nin ve zemzem suyunun burada bulunması, Hz. Peygamber'in burada doğup büyümüş olması, ilk vahyin buradaki Hira/Nur dağında gelmeye başlaması ve Hz. Peygamber'in Hz. Ebû Bekir'le birlikte hicret ederken sığınmış oldukları Sevr mağarasının Mekke civarında bulunması bu şehrin önemini ve kutsiyetini arttırıcı unsurlardır.

Mekke şehrinin merkezinde yer alan Kâbe'nin, yüce Allah tarafından müslümanların kıblesi haline getirilmesi sebebiyle yahudilerin Hz. Peygamber'e karşı gösterdikleri direniş büsbütün şiddetlenmişti. Yahudiler kıblenin, önceki peygamberlerin kıblesi olan Kudüs'teki Mescid-i Aksâ'dan Mekke'deki Mescid-i Harâm'a çevrilmesini içlerine sindirememişler ve her fırsatta Mescid-i Aksâ'nın daha üstün bir mâbed olduğunu, bu sebeple kıble olmaya daha lâyık bulunduğunu savunmuşlardır. Onların bu itirazlarına daha önce Bakara sûresinin 142-145. âyetlerinde cevap verilmişti. Ancak yahudiler itiraz ve eleştirilerine devam ettikleri için burada mesele yeniden gündeme getirilmiş ve Kâbe'nin yeryüzünde ilk yapılan mâbed olduğu, tevhid inancının ilkelerini yansıttığı ve İsrâiloğulları arasından gelmiş peygamberlerin de atası olan Hz. İbrâhim'in makamının burada bulunduğu vurgulanmış, dolayısıyla kıble olmaya daha lâyık olduğuna işaret edilmiştir. Kâbe'yi inşa eden Hz. İbrâhim Hz. Mûsâ'dan yaklaşık 900 yıl önce yaşamıştır. Mescid-i Aksâ ise –Kitâb-ı Mukaddes'teki bilgiye göre– Hz. Mûsâ'nın İsrâiloğulları'nı Mısır'dan çıkarmasından sonra 480-487 yıllarında Hz. Süleyman tarafından yapılmış (I. Krallar, 6/1, 37) ve onun krallığı zamanında kıble olmuştur (I. Krallar, 8/29-30). Kur'an-ı Kerîm'de, Beytullah'ın Hz. İbrâhim tarafından oğlu İsmâil'le birlikte bina edildiği açıkça belirtilir. Ancak müfessir ve tarihçiler, Hz. İbrâhim'in önceden bulunmayan bir bina mı yaptığı yoksa daha önce var olup yıkılmış olan Kâbe'yi yeniden inşa mı ettiği ihtimalleri üzerinde durmuşlar ve bu hususta farklı görüşler ileri sürmüşlerdir (bk. Bakara 2/127).

Kâbe'nin "âlemler için bir hidayet kaynağı" olmasından maksat, buranın Allah'ın birliği (tevhid) inancına dayanan ilâhî dinin ilkelerini yansıtıcı özelliklere sahip olmasıdır. Nitekim bütün müslümanların kıblesi olması sebebiyle her gün beş vakit namazda dünyanın her tarafından müslümanların buraya yönelmeleri, İslâm'ın beş şartından biri olan hac ibadetinin burası ziyaret (tavaf) edilerek yerine getirilmesi, yılın her mevsiminde yapılan umre ziyaretinin burada gerçekleşmesi, hac ve umre ziyaretlerinde Allah'ın varlık ve birliğinin, ortaksız, benzersiz ve noksan sıfatlardan uzak olduğunun vurgulanması ve kemal sıfatlarıyla anılması, beytin tevhid ve hidayet sembolü olduğunu açıkça göstermektedir.

Kâbe'nin "bereket kaynağı" olması da, yüce Allah'ın bu mâbedi ve yakın çevresini maddî ve mânevî bereketlerle donatmış olmasıyla açıklanmıştır. Burada yapılan ibadetlerin sevabı diğer mâbedlerde yapılanlarınkinden daha fazla olduğu gibi (Buhârî, "Fazlü's-salât fî Mescidi Mekke", 1, 6) şartlarına uygun olarak yapılan hac da hacının günahlarının bağışlanmasına (Nesâî, "Hac", 4; İbn Mâce, "Menâsik", 3) ve cennete girmesine vesile olmaktadır (Râzî, VIII, 148). Maddî bereketine gelince, Mekke ziraata elverişsiz bir vadide kurulmuş olmasına rağmen çeşitli bölgelerde yetiştirilen her türlü sebze, meyve ve diğer ürünler buraya bolca getirilmekte ve burada yaşayanların rızıkları temin edilmektedir. Bugün Mekke'de yaklaşık 1 milyon nüfus barınmaktadır. Ayrıca her yıl hac mevsiminde 3 milyon dolayında hacı burayı ziyaret ettiği halde yiyecek içecek bakımından hiçbir sıkıntı çekilmemektedir. Burada Halîl İbrâhim'in bereketi ve duası vardır (bk. Bakara 2/126; İbrâhîm 14/37; Kasas 28/57).

97. "Apaçık deliller" anlamına gelen "âyâtün beyyinât" tamlamasını müfessirler, Hz. İbrâhim'in makamı, buraya girenlerin her türlü tecavüzden korunmuş olmaları, gitmeye gücü yetenlerin o evi ziyaret etmeleri, Hacerülesved, Safâ ile Merve, Zemzem ve diğer alâmetler gibi mânalarla açıklamışlardır (Kurtubî, IV, 139; Reşîd Rızâ, IV, 7 vd.). Bir kısmına âyetin devamında değinilen bu deliller, Kâbe'nin yeryüzünde yapılmış ilk mâbed olduğunu gösteren alâmetlerdir. Nitekim Hz. Peygamber'den binlerce sene önce yaşamış ve peygamberlerin babası olarak bilinen Hz. İbrâhim'in buradaki makamının bilinmesi ve bu bilginin nesilden

nesile aktarılmış olması, buraya girenlerin her türlü tecavüzden korunmuş olmaları geleneğinin Hz. İbrâhim'in zamanından beri kesintisiz devam etmiş olması, insanların Kâbe'yi tavaf etmelerinin onun zamanında başlamış olması, buranın ilk mâbed olduğunu gösteren delillerdir (âyetler). Kâbe'de tavafın başlangıç noktasını belirleyen Hacerülesved ile sa'yin başlangıç ve bitiş yerlerini gösteren Safâ ve Merve tepeleri de Hz. İbrâhim'in zamanından beri bilinen alâmetlerdir. Zemzem ise Hz. İbrâhim'in oğlu İsmâil'in ağlarken ayağını vurduğu yerden çıktığı rivayet edilen ve o günden beri var olan bir sudur.

İbrâhim'in makamı (makam-ı İbrâhim), Hz. İbrâhim'in Kâbe'yi inşa ederken veya insanları hacca çağırırken üstüne bastığına ve üzerine ayak izlerinin çıktığına inanılan taş veya taşın bulunduğu yerdir (Râzî, IV, 48; Elmalılı, I, 493). Bundan maksat, "Mescid-i Harâm'ın tamamıdır" diyenler olduğu gibi, "Hacerülesved'dir" diyenler de vardır (İbn Kesîr, II, 65; bilgi için ayrıca bk. Bakara 2/125).

İçinde Kâbe'nin yer aldığı haram (yasak) bölgede emniyette olma, genellikle, burada her türlü mal ve can güvenliğinin sağlanmış, bitki örtüsünün korunması dahil –ilke olarak– canlıların öldürülmesinin yasaklanmış olması anlamıyla açıklanmıştır. Kâbe inşa edildiği günden itibaren insanların son derece saygı gösterdikleri bir mâbed olagelmiştir. Mevdûdî'nin ifadesine göre İslâm'dan önce bütün Arabistan'da 2500 yıldan beri süregelen karışıklık ve düzensizliğe rağmen Kâbe ve çevresinde barış ve emniyet hüküm sürmüştür (I, 247). Kâbe'nin kutsiyeti insanlar üzerinde o derece saygı uyandırmıştır ki Câhiliye döneminin en karanlık günlerinde birbirlerinin amansız düşmanı olan insanlar bile onun içerisinde düşmanlarına saldırmamışlardır. Nitekim başka âyetlerde bu hususa özel olarak değinilmiştir (krş. Kasas 28/57; Ankebût 29/67; Kureyş 106/4). Hz. Peygamber de göklerin ve yerin yaratıldığı günden itibaren Mekke'nin harem (korunmuş) belde olduğunu, kıyamete kadar böyle devam edeceğini bildirmiştir. Orada herkes mal emniyetine sahip olduğu gibi, hayvanlar ve bitkiler dahil her canlı güvenlik içindedir (Müslim, "Hac", 445-448). Ancak akrep ve benzeri zararlı hayvanlar bunun dışındadır. Ayrıca Kâbe'nin varlığı sebebiyle Arabistan'da yılda dört ay (zilkade, zilhicce, muharrem ve receb) barış sağlanmış, bu süre içerisinde

kimsenin kimseye saldırmamasına özen gösterilmiştir (Mâide 5/97; Tevbe 9/36; Mekke Haremi ve hükümleri hakkında bilgi için bk. Salim Öğüt, "Harem", *DİA*, XVI, 127-132).

"Bir yere gitmeyi veya bir işi yapmayı kastetmek" anlamına gelen *hac* kelimesi dinî bir terim olarak "belirli bir zamanda Arafat'ta bulunmak (vakfe) ve Kâbe'yi tavaf etmek (usulüne uygun olarak çevresinde dönmek) suretiyle yerine getirilen ibadet"i ifade eder. Bu âyet haccın müslümanlara farz olduğunun delilidir. "Yoluna gücü yetenler, hacca gitme imkânına sahip olanlar" demektir. Bu imkân ise "sağlığın elverişli olması, gidip gelmek için yetecek kadar para ve yol güvenliğinin bulunması" anlamına gelir. Hz. Peygamber de bu imkâna sahip olan kimseye ömründe bir defa Kâbe'yi ziyaret etmenin farz olduğunu bildirmiştir (bk. Müslim, "Hac", 412).

"Kim inkâr ederse bilmelidir ki, Allah bütün âlemlerden müstağnidir" cümlesinin ilk kısmını "kim haccı inkâr ederse" şeklinde anlayanlar bulunmakla beraber, müfessirlerin çoğunluğu buradaki *kefere* fiilini "nankörlük etmek" anlamında alarak bu kısmı "kim gücü yettiği halde nankörlük edip hac ibadetini yerine getirmezse" şeklinde yorumlamıştır. Buna göre âyette imkân sahibi olduğu halde hacca gitmeyen kimsenin çok büyük bir günah işlemiş, Allah'ın buyruğuna karşı isyankârlık etmiş olacağına işaret edilmektedir (Elmalılı, II, 1149). Yüce Allah insanların yardımına muhtaç olmadığı gibi ibadetlerine de muhtaç değildir. Aksine ibadetler insanları ruhen ve mânen yüceltmek, Allah katındaki değerini arttırmak için farz kılınmıştır. Hac ibadetinin de gerek dünyevî gerekse uhrevî faydaları kullara yöneliktir. Allah, kullarından yardım ve menfaat beklemekten yücedir (hac hakkında bilgi için bk. Bakara 2/196-203).

98 – 103

قُلْ يَٓا اَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَكْفُرُونَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِۗ وَاللّٰهُ شَهٖيدٌ عَلٰى
مَا تَعْمَلُونَ ﴿٩٨﴾ قُلْ يَٓا اَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَصُدُّونَ عَنْ

سَبٖيلِ اللّٰهِ مَنْ اٰمَنَ تَبْغُونَهَا عِوَجًا وَاَنْتُمْ شُهَدَٓاءُ وَمَا اللّٰهُ
بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ ﴿٩٩﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُٓوا اِنْ تُطٖيعُوا
فَرٖيقًا مِنَ الَّذٖينَ اُوتُوا الْكِتَابَ يَرُدُّوكُمْ بَعْدَ اٖيمَانِكُمْ
كَافِرٖينَ ﴿١٠٠﴾ وَكَيْفَ تَكْفُرُونَ وَاَنْتُمْ تُتْلٰى عَلَيْكُمْ اٰيَاتُ اللّٰهِ
وَفٖيكُمْ رَسُولُهُۜ وَمَنْ يَعْتَصِمْ بِاللّٰهِ فَقَدْ هُدِيَ اِلٰى صِرَاطٍ
مُسْتَقٖيمٍ ﴿١٠١﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا اتَّقُوا اللّٰهَ حَقَّ تُقَاتِهٖ
وَلَا تَمُوتُنَّ اِلَّا وَاَنْتُمْ مُسْلِمُونَ ﴿١٠٢﴾ وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللّٰهِ جَمٖيعًا
وَلَا تَفَرَّقُوا وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ اِذْ كُنْتُمْ اَعْدَٓاءً فَاَلَّفَ
بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَاَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهٖٓ اِخْوَانًا وَكُنْتُمْ عَلٰى شَفَا حُفْرَةٍ
مِنَ النَّارِ فَاَنْقَذَكُمْ مِنْهَا كَذٰلِكَ يُبَيِّنُ اللّٰهُ لَكُمْ اٰيَاتِهٖ لَعَلَّكُمْ
تَهْتَدُونَ ﴿١٠٣﴾

Meâli

98. De ki: "Ey Ehl-i kitap! Allah yaptıklarınızı görüp dururken niçin Allah'ın âyetlerini inkâr edersiniz?" **99.** De ki: "Ey Ehl-i kitap! (Gerçeği) görüp bildiğiniz halde niçin Allah'ın yolunu eğri göstermeye yeltenerek müminleri Allah yolundan çevirmeye kalkışıyorsunuz? Allah yaptıklarınızdan habersiz değildir." **100.** Ey iman edenler! Kendilerine kitap

verilenlerden bir grubun sözünü dinlerseniz sizi imanınızdan vazgeçirip yeniden küfre döndürürler. **101.** Size Allah'ın âyetleri okunup dururken, üstelik Allah Resûlü de aranızda bulunurken nasıl inkâra saparsınız? Her kim Allah'a bağlanırsa kesinlikle doğru yola iletilmiştir. **102.** Ey iman edenler! Allah'a karşı gereği gibi saygılı olun ve ancak müslüman olarak can verin. **103.** Hep birlikte Allah'ın ipine sımsıkı yapışın; bölünüp parçalanmayın. Allah'ın size olan nimetini hatırlayın. Hani siz birbirinize düşman idiniz de Allah gönüllerinizi birleştirdi ve O'nun nimeti sayesinde kardeş oldunuz. Siz bir ateş çukurunun tam kenarında iken oradan da sizi Allah kurtarmıştı. İşte Allah size âyetlerini böyle açıklıyor ki doğru yolu bulasınız.

Tefsiri

98-99. İslâm'dan önce Medine'de bulunan Evs ve Hazrec adındaki iki büyük Arap kabilesi 120 sene birbirleriyle savaşmış, Buâs ismi verilen son savaşta Evs kabilesi Hazrec kabilesine galip gelmişti. Ancak İslâm dinini kabul ettikten sonra bu kabileler arasında kardeşlik duyguları gelişmiş ve eski düşmanlıklarından vazgeçmişlerdi. Aralarında kardeşlik, birlik ve beraberlik oluşmuş, İslâm düşmanlarına karşı tek yumruk haline gelmişlerdi. İşte bu durumun kendi aleyhlerine bir sonuç doğuracağını anlayan yahudi ileri gelenlerinden Şemmâs (Şâs) b. Kays bir yahudi gencini göndererek iki müslüman kabilenin gençlerine Buâs Savaşı'nı hatırlatmasını ve aralarında fitne çıkarmasını istemiş, yahudi genci de bu görevi başarıyla yerine getirerek bunlar arasında fitne çıkarmış ve düşmanlık ateşini körüklemiş, sonunda her iki kabile de silâhlara sarılarak birbirleriyle savaş durumu almışlardı. Olayı haber alan Hz. Peygamber onları yatıştırmak üzere hemen yanlarına gelmiş, kendilerine nasihatte bulunmuş ve Şemmâs'ın tutuşturduğu fitne ateşini söndürmüştü. İşte 98-103. âyetler bu olay üzerine inmiştir (Taberî, IV, 23; Elmalılı, II, 1149).

Yahudilerin ve hıristiyanların kitaplarında Hz. Muhammed'in geleceğine, peygamberliğine ve şahsiyetine dair âyetler bulunduğu, onlar da onun peygamber olduğunu bildikleri halde bu gerçeği ve Kur'an'ı inkâr ettikleri, bu konuda insanların kalplerine şüphe düşürmeye ve müminleri İslâmiyet'ten soğutmaya çalıştıkları için yüce Allah bu âyetlerle onları kınamıştır.

100-101. Burada müminlere, Ehl-i kitaba gönderilen kitapları da –aslî şekliyle– onaylayan, gerçekleri apaçık ortaya koyan Kur'an gibi bir kitabın âyetleri okunup dururken, üstelik onların kitaplarında da geleceği haber verilen Hz. Muhammed gibi âlemlere rahmet olarak gönderilmiş bir peygambere iman etme şerefine erişmişken, bir grup Ehl-i kitabın kendilerini iman yolundan saptırmak için kurdukları tuzaklara aldanmamaları için güçlü bir uyarı yapılmaktadır.

102. "Allah'a karşı gereği gibi saygılı olun" diye çevirdiğimiz cümlede hem fiil hem masdar kalıbında geçen *takvâ* kavramı dinî bir terim olarak "kişinin, kendisini günahkâr kılacak şeylerden koruması" veya "insanın ibadet ve güzel işler yaparak Allah'ın azabından korunması" şeklinde tarif edilmiştir (Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "vky" md.; Cürcânî, *et-Taʿrîfât*, "Takvâ" md.). Bu tür korunma çabaları, temelinde Allah'a saygı ve itaat niyeti bulunması şartıyla değer kazanacağı için meâlinde bu saygı unsuru dikkate alınmıştır. Nitekim sahâbeden Abdullah b. Mesʿûd bu ifadeyi, "Allah'a âsi olmayıp itaat etmek, nankör olmayıp şükretmek ve O'nu unutmaksızın hep hatırda tutmak" şeklinde açıklamıştır (Hâkim, *Müstedrek*, II, 294; takvâ hakkında daha geniş bilgi için bk. Bakara 2/197).

Tefsirlerde anlatıldığına göre bu âyet indiğinde sahâbîler, Allah'a karşı gereği gibi saygılı olma konusunda endişeye kapılmışlar, bir yandan hiç kimsenin bunu hakkıyla yerine getiremeyeceğini söyleyip bir yandan da kendilerini aşırı derecede ibadete vermişler, bunun üzerine, "Gücünüz yettiğince Allah'a saygısızlıktan sakının" (Tegābün 64/16) meâlindeki âyet inmiştir. Tegābün sûresindeki âyetin, konumuz olan âyeti neshettiğini söyleyenler olmuşsa da gerçekte bu âyet neshedici değil, onu açıklayıcı mahiyettedir ve Allah'tan hakkıyla korkmanın, "kişinin gücü yettiği kadar Allah'ın emir ve yasaklarını yerine getirmesi" anlamına geldiğini ifade eder. Tegābün sûresindeki âyet neshedici olarak kabul edildiği takdirde neshettiği âyetin insanlara güçlerinin üstünde bir sorumluluk yüklemiş olduğunu kabul etmek gerekir ki bu, Kur'an-ı Kerîm'in aynı konudaki açık ifadeleriyle bağdaşmaz.

Takvâ sahipleri Kur'an'da övgüyle anılmışlar ve kendilerine âhirette büyük nimetler verileceği bildirilmiştir. Buna göre Allah katında en değerli kimseler takvâ sahipleridir (Hucurât 49/13); yüce Allah tak-

vâ sahiplerinin dostudur (Câsiye 45/19); Allah onları sever (Âl-i İmrân 3/76); onlarla beraberdir (Bakara 2/194); onlar için güzel bir gelecek vardır (Sâd 38/49); âhiret yurdu onlar için hazırlanmıştır (Zuhruf 43/35); onlar güvenli bir makamda bulunmaktadırlar (Duhân 44/51); cennetler ve her türlü nimet onlar içindir (Ra'd 13/35; Nebe' 78/31-36; takvâ hakkında bilgi için ayrıca bk. Bakara 2/197; A'râf, 7/26).

103. Müfessirlere göre "Allah'ın ipi"nden maksat, Kur'an ve İslâm'dır. "Hep birlikte Allah'ın ipine sımsıkı yapışmak", hep birlikte İslâm dinine inanmayı, onu kabul etmeyi ve gereklerini yerine getirmeyi ifade eder. Hz. Peygamber Kur'an'ı, "Allah'ın gökyüzünden yeryüzüne sarkıtılmış ipidir" diye tarif etmiştir (*Müsned*, III, 14, 17; İbn Kesîr, II, 73). Allah'a karşı gereği gibi saygılı olmak ve müslüman olarak ölebilmek için Allah'ın ipine toptan yapışarak tevhid inancında birleşmek, ayrılıktan uzak durmak ve hayatın sonuna kadar imanı korumak gerekir. İslâm dini inançta ve amelde birliğe büyük önem verir. Bunun içindir ki inanç alanında Allah'ın birliği ilkesini getirdiği gibi, ibadet alanında da hac ve namaz gibi insanları bir araya toplayarak müslümanların birliğini sağlayacak prensipler koymuş, amelî tedbirler almıştır. Fert olarak veya bölünmüş gruplar halinde yaşayanların dinlerini ve milliyetlerini korumaları kolay değildir. Bunların sosyal, maddî ve mânevî baskılar karşısında dayanma güçleri az olduğundan daima din ve milliyetlerini kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya bulunurlar. Bu tür baskılar peygamberleri bile zor durumlarda bırakmış, bu sebeple Allah'tan ve insanlardan yardım istemeye mecbur kalmışlardır (bk. Bakara 2/214; Âl-i İmrân 3/52).

Kur'an insanlar arasında düşünce ayrılıklarının bulunmasını, insanın yaratılış hikmetine ve özelliklerine bağlar (Hûd 11/118). İyi niyete dayalı olması ve mâkul çizgide kalması halinde bu ayrılıkların insanlar arasında rekabete, dolayısıyla toplumların ilerlemesine ve kalkınmasına yardımcı olacağı da açıktır. Ancak İslâm, düşünce ayrılığının düşmanlığa dönüşmesini, insanları çekişen ve vuruşan kamplara ayırmasını müsamaha ile karşılamaz. Nitekim bu âyet-i kerîmede müslümanların birliği Allah'ın bir nimeti olarak değerlendirilirken, toplumsal barışı tehdit eden –ve İslâm'dan önce örnekleri çokça görülen– çekişme hallerini her an içe-

risine düşüp yanabilecekleri ateşten bir çukurun kenarında bulunmaya benzetmiştir. Yüce Allah, insanların böyle bir tehlike ile karşı karşıya kalmamaları için toptan Allah'ın ipine (Kur'an) sarılmalarını, onun genel prensiplerinin dışına çıkmamalarını emretmektedir.

"O'nun (Allah'ın) nimeti sayesinde kardeş oldunuz" ifadesi, İslâm'ın insanlar arasında birlik ve beraberliği sağlama konusunda ne derece kaynaştırıcı önemli bir unsur olduğunu, hatta din kardeşliğinin, dolayısıyla inanç ve dava birliğinin soy kardeşliğinden daha kuvvetli olduğunu gösterir. Zira soy, dil ve vatan birliğinin, aynı ırktan olan Araplar arasında meydana getiremediği barış, kardeşlik ve dayanışmayı İslâm, bu millet arasında başardığı gibi farklı ırklar ve soylar arasında da başarmıştır. İslâm tarihi bunun örnekleriyle doludur.

104 – 109

وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ اُمَّةٌ يَدْعُونَ اِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ
وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ ﴿١٠٤﴾ وَلَا تَكُونُوا
كَالَّذٖينَ تَفَرَّقُوا وَاخْتَلَفُوا مِنْ بَعْدِ مَا جَٓاءَهُمُ
الْبَيِّنَاتُ وَاُو۬لٰٓئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ عَظٖيمٌ ﴿١٠٥﴾ يَوْمَ تَبْيَضُّ
وُجُوهٌ وَتَسْوَدُّ وُجُوهٌ فَاَمَّا الَّذٖينَ اسْوَدَّتْ وُجُوهُهُمْ
اَكَفَرْتُمْ بَعْدَ اٖيمَانِكُمْ فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ ﴿١٠٦﴾
وَاَمَّا الَّذٖينَ ابْيَضَّتْ وُجُوهُهُمْ فَفٖي رَحْمَةِ اللّٰهِ هُمْ فٖيهَا

خَالِدُونَ ﴿١٠٧﴾ تِلْكَ آيَاتُ اللَّهِ نَتْلُوهَا عَلَيْكَ بِالْحَقِّ وَمَا اللَّهُ يُرِيدُ
ظُلْمًا لِلْعَالَمِينَ ﴿١٠٨﴾ وَلِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ
وَإِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ ﴿١٠٩﴾

Meâli

104. İçinizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir. **105.** Kendilerine apaçık deliller geldikten sonra parçalanıp ayrılığa düşenler gibi olmayın. İşte onlar için büyük bir azap vardır. **106.** Bir gün ki nice yüzler ağaracak, nice yüzler de kararacaktır; yüzleri kararanlara, "İman ettikten sonra kâfir mi oldunuz? Öyle ise inkâr etmiş olmanız yüzünden tadın azabı!" (denir). **107.** Yüzleri ağaranlara gelince, onlar Allah'ın rahmeti içindedirler; orada onlar ebedî kalacaklardır. **108.** İşte bunlar Allah'ın âyetleridir. Bunları sana gerçek olarak okumaktayız. Allah hiçbir varlığa zulmedilmesini istemez. **109.** Göklerde ve yerde ne varsa Allah'ındır. İşler, dönüp dolaşıp Allah'a varır.

Tefsiri

104. Yüce Allah önceki âyetlerde inkâra sapmaları ve başkalarını da saptırmaları sebebiyle Ehl-i kitabı kınamıştı. Bu âyetlerde de müminlere iman ve takvâyı emrettikten sonra başkalarını da İslâm'a çağırmalarını emretmektedir.

Ümmet tabiri burada "topluma önderlik edecek olan grup" anlamına gelmektedir (bilgi için bk. Bakara 2/128, 213). Yüce Allah müslümanların içinde onlara önderlik edecek, birlik ve beraberliklerini sağlayacak, onlara iyiliği emredecek, onları kötülükten sakındıracak, insanları İslâm'a çağıracak bir sosyal kontrol mekanizmasının bulunmasını istemektedir. Müfessirler müslümanların böyle bir kurumu oluşturmalarının farz-ı kifâye olduğunu belirtmişlerdir. Bu görev yerine getirilmediği takdirde, görevin özelliğine göre o topluluğu meydana getiren yükümlü-

lük çağındaki bütün müslümanlar bu ihmalden dolayı sorumlu olurlar (Elmalılı, II, 1155). Nitekim Tevbe sûresinin 122. âyetinde de her topluluktan bir grubun gerekiyorsa ilim yolculuğuna çıkıp dini iyice öğrenmeleri ve toplumlarına döndükleri zaman onları eğitip uyarmaları istenmektedir. Bu faaliyette görev alanlar: **a)** İnsanları iyiliğe, doğruluğa, güzel ve yararlı olan şeylere çağıracaklar, kötülüklerden sakındıracaklardır. **b)** Toplumun birlik ve bütünlüğünü sağlayacaklar, onları bölünüp parçalanmaktan koruyacaklardır.

Sözlükte özellikle "iyi, iyilik" anlamına gelen hayır, İslâmî terminolojide bu anlamların yanı sıra "en iyi, (iki veya daha çok şeyden) daha iyi olanı; yararlı, değerli, üstün; akıl, adalet, fazilet; servet, malî yardım; Allah'ın insanlar için takdir ettiği iyi durum" gibi mânalarda kullanılan geniş kapsamlı bir kavramdır. Kelimenin Kur'an-ı Kerîm'de ve hadislerde gerek tekil gerekse çoğul şekliyle sık sık tekrar edildiği görülür. Âyetlerde genellikle Allah'ın rızâsına uygun düşen, insanların kendileri, aileleri ve toplumları hakkında faydalı olan, âhirette sevap kazandıran tutum ve davranışlardan, fert ve kamu yararına olan servet, mülk, kurum ve düzenlemelerden hayır, bunların zıddı olan şeylerden de şer diye söz edilmiştir (hayır ve şer hakkında daha geniş bilgi için bk. Bakara 2/215).

Meâlinde "iyiliği emredip kötülüğü menetme" diye tercüme ettiğimiz emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker, dinî ve ahlâkî bütün buyruk ve yasakları kapsayan geniş kapsamlı bir deyimdir. *Urf* (örf) kökünden gelen *ma'rûf* "iyi, iyi olarak bilinen, örf haline gelmiş olan tutum"; nükr kökünden türetilmiş olan *münker* ise "çirkin, kötü, aklın veya dinin kötü kabul ettiği davranış" demektir. İslâmî terminolojide genellikle mâruf "hayır", münker de "şer" anlamında kullanılır. Buna göre emir bi'l-ma'rûf "iyi olanı emretme, iyiliği ve güzelliği yaymaya çalışma", nehiy ani'l-münker ise "kötülüğü yasaklama, kötülüğe karşı çıkma" anlamına gelir.

Kur'an-ı Kerîm'de sekiz âyette iyiliği emretme ifadesi yer alır. Bir âyette iyiliği yasaklayanlar kınanır (Tevbe 9/67). Ayrıca otuz âyette mâruf kelimesi "iyilik, iyi güzel, örf haline gelmiş tutum ve uygulama" gibi anlamlarda geçer. Bu âyetlerin birinde "Güzel (mâruf) bir söz, arkasından eziyet gelen sadakadan daha iyidir" (Bakara 2/263) buyurulmuştur. Münker kelimesi ise on altı âyette geçer. Bunların sekizinde mâruf keli-

mesiyle birlikte "iyiliği emretme, kötülüğe karşı çıkma" anlamını ifade edecek şekilde, diğerlerinde ise genel olarak "kötü, çirkin, kamu vicdanını rahatsız eden, meşruiyet sınırını aşan tutumlar" anlamında kullanılmıştır. Mâruf ve münker kelimelerinin Kur'an-ı Kerîm'deki bu kullanımları hadislerde de yer alır (meselâ bk. Buhârî, "Mezâlim", 22; Müslim, "Libâs", 114, "Îmân", 78; Ebû Dâvûd, "Edeb", 12, "Melâhim", 17; Tirmizî, "Fiten", 9, 11; Nesâî, "Îmân", 17).

İslâm ahlâkına göre toplu yaşamak zorunda olan insanlık, bu yaşayışın uyumlu olarak sürdürülebilmesi ve iyiliğin hâkim kılınabilmesi için birtakım kurallara uymakla yükümlüdür. İslâm ahlâkında başlıca toplumsal kurallar dinî buyruk ve yasaklarla zaman ve mekâna göre değişmezlik kazanmış, her birey, iyiliğin yaygınlaşması ve kötülüğün önlenmesine kendi ölçüsünde katkıda bulunmakla yükümlü kılınmıştır. İslâm toplumunun en önemli ilkelerinden olan emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker görevinin yerine getirilmesi, her müslümanın, toplum içindeki konumuna, maddî ve mânevî gücüne göre katıldığı bir sorumluluktur. Kur'an-ı Kerîm'deki ifadesiyle "yeryüzüne sâlih kulların hâkim olması" (Enbiyâ 21/105) idealine hizmet etme sorumluluğudur. Hz. Peygamber bu görevin önemini ve kapsamını şu şekilde belirtir: "Allah'a yemin ederim ki, ya iyiliği emreder, kötülüğe engel olursunuz ve zalimin iki elini tutup onu hakka çevirir, doğruluğa zorlarsınız veya (bunu yapamazsanız) Allah, sizin iyilerinizin kalplerini de kötülerinkine benzetir ve daha önce İsrâiloğulları'na olduğu gibi size de lânet eder" (Ebû Dâvûd, "Melâhim", 17). Kur'an-ı Kerîm, savaş zamanlarında bile belli bir topluluğun savaşa katılmayıp, dini öğrenmelerini ve savaşa gidenler döndüklerinde onları uyarmalarını, iyiliği emretme kötülüğe karşı gelme faaliyetini sürdürmelerini öngörmüştür (Tevbe 9/122). Hz. Peygamber'in şu sözü bu konuyla ilgili olarak normal şartlarda her müslümana görev yüklemektedir: "Bir kötülük (münker) gören kişi onu eliyle önlesin. Buna gücü yetmeyen diliyle karşı çıksın. Bunu da yapamayan (kötülüğe) kalben buğzetsin ki, artık bu da imanın en zayıf derecesidir" (Müslim, "Îmân", 78; Tirmizî, "Fiten", 11). Buna göre: **a)** "Kötülüğü el ile önleme" sorumluluğu, müslümanları toplumda iyiliğin kökleşmesini ve kötülüğün giderilmesini sağlayacak bir siyasî güç meydana getirmek ve sağlam bir toplumsal yapı

oluşturmakla yükümlü kılar. Bu sağlam yapı vicdanı ve ahlâkı bozulmuş olduğu için kötülük işlemekten çekinmeyenleri, hiç olmazsa açıktan açığa kötülük işlemekten uzak tutar. Ancak hadisin "kötülüğü el ile önleme" kısmının rastgele kişilerin kaba kuvvet kullanmalarını, düzensizliği ve başı bozukluğu ifade etmediğini belirtmek gerekir. Çünkü bundan birçok âyet ve hadiste şiddetle yasaklanmış bulunan fitne doğar.

b) "Kötülüğe dille karşı çıkma" sorumluluğu genel olarak iyilikten yana olma ve kötülüğe tepki gösterme bilincinin toplumda canlı tutulmasını, eğitim, öğretim, irşad, yazılı ve sözlü yayınlar gibi kurumsal çalışmaların önemini gösterir. Bunun için âyette "Sizden hayra çağıran, iyiliği emreden ve kötülükten alıkoyan bir topluluk bulunsun" buyurulmuştur.

c) "Kötülüğe kalben buğzetme" bütün müslümanlar için en düşük düzeyde bir sorumluluktur. Anılan hadiste Hz. Peygamber bunu "imanın en zayıf derecesi" saymıştır. Çünkü kalple buğz, –olumlu davranışlarla tamamlanamadığı sürece– "el" ve "dil" ile kötülüğe karşı koyma yollarına başvurmadaki âcizliği ve güçsüzlüğü gösteren pasif bir tavırdır.

İyiliğe arka çıkıp kötülüğe karşı koyma, ağır olduğu kadar da değerli bir ödevdir. Ancak insanları iyilik yapmaya ve kötülükten uzak durmaya çağıran kişinin, öncelikle kendisi bu görevi yerine getirmelidir. Bununla ilgili bir hadiste bildirildiğine göre böyle birini cehennemde görenler, "Ey filân, bu ne hal! Sen dünyada iyiliği emredip kötülükten alıkoymaya çalışmaz mıydın?" derler. Adam şu cevabı verir: "Ben size iyiliği emreder, fakat kendim yapmazdım; kötülüğü yasaklar, ancak kendim kötülük yapardım" (Buhârî, "Bed'ü'l-halk", 10; Müslim, "Zühd", 51; geniş bilgi için bk. Mustafa Çağrıcı, "Emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker", *DİA*, XI, 138-141).

Müfessirler bu görevi üstlenecek kimselerin, –görevi hakkaniyetle yerine getirebilmeleri için– bazı özelliklere sahip olmalarının şart olduğuna işaret etmişlerdir. Bu kimselerin her şeyden önce güç ve kudret sahibi olmaları; iyiyi kötüden, hayrı şerden ayırt edecek derecede ilim ehli olmaları ve beşerî münasebetleri güzel bir şekilde yürütebilecek iyi ahlâka sahip olmaları gerekir. Güçsüz kişiler bu görevi yerine getiremeyecekleri gibi, cahiller de yerine getiremezler. Bunlar iyiyi kötüyü birbirinden ayırt edemedikleri için bazan insanları hayır diye şerre çağırabilirler; kötülükten sakındırmak isterken iyiliği engelleyebilirler. Yumuşak

davranılması gereken yerde sert, sert davranılması gereken yerde yumuşak davranabilirler. Bu görevlerin tatlı bir üslûpla yapılması, görev yapılırken gönül kırmaktan ve fitne çıkarmaktan sakınılması gerekmektedir. Nitekim Allah Hz. Peygamber'e kötülüğü en güzel davranışla savmasını emretmiş, böyle yaptığı takdirde düşmanların dahi dost olacağını bildirmiştir (bk. Fussılet 41/34).

105. Geçmişte peygamberlerin getirdikleri kitaplara ve apaçık delillere rağmen insanlar, anlamsız ve faydasız tartışmalar yüzünden asıl görevlerini unutmuşlar ve kendilerine tevdi edilen emaneti koruyamamışlardır. İçine düştükleri ayrılık, toplumların bölünmesine ve parçalanmasına sebep olmuştur. Sonuçta insanlar hakkı ayakta tutamaz, iyilikleri tavsiye edemez, kötülükleri engelleyemez duruma gelmişlerdir. Fakirler, mazlumlar ve âcizler ezilmiş, güçlülerin, zenginlerin ve zalimlerin haksızlıkları karşısında bir şey yapılamamıştır. Neticede insanlar mutsuz olmuşlar, dünya onlar için bir zindan, hayat katlanılamaz bir işkence haline gelmiştir. Bu yüzden Allah müslümanları uyarmakta, geçmiş milletlerin düştükleri hataya düşmemelerini emretmektedir.

106-107. Kıyamet gününde bazı yüzlerin ağaracağını, bazı yüzlerin de kararacağını bildiren bu âyetlerde mecazi ifadelerle bazı kişilerin sevineceği ve bazılarının da üzüleceği anlatılmaktadır (benzeri ifadeler için bk. Kıyâme 74/22-25; Abese 80/38-42). Dünyada Allah'a ve Resûlü'ne inanan, emirlerine uygun hareket edip güzel işler yapanların âhirette Allah huzurunda yüzleri ak, alınları açık olacak, utanacak ve üzülecek durumları olmayacaktır. Allah'ın rahmetine erecekleri ve ebedî kalmak üzere cennetine girecekleri için sevinçli ve mutlu oldukları yüzlerinden belli olacaktır. Yüzleri kararanlara gelince onlar, dünyada Allah ve Resûlü'ne inanmadıkları veya inandıktan sonra inkâra saparak Allah'ın emirlerine aykırı davranışlarda bulundukları için âhirette Allah'ın huzurunda kendilerine "İman ettikten sonra kâfir mi oldunuz?" şeklindeki azarlama sorusuna muhatap olunca utanacak ve üzüleceklerdir. Tabii ki o gün utanma veya üzülme hiçbir fayda sağlamayacak ve dünyadaki inkârları yüzünden âhirette büyük bir azaba çarptırılacaklardır.

108-109. Müminlere emir, nehiy ve tavsiyelerde bulunan ve bunların olumlu veya olumsuz yönde uygulanmalarının sonuçlarını bildiren açıklamalar, Allah'ın âyetleri ve delilleridir. Yüce Allah hiçbir varlığa zulmedilmesini istemediği için âhirette hesabını verecekleri şeyleri peygamberleri vasıtasıyla insanlara haber vermiştir. Artık bu delilleri gördükten sonra hâlâ doğru yolda yürümeyip yanlış yollara sapanlara verilecek ceza, Allah'ın bir zulmü değil, kendi yaptıklarının bir sonucu olmaktadır. Göklerde ve yerde ne varsa hepsi O'nun olduğu gibi, bu dünyadaki sınav sona erdiğinde her şey O'na dönecek, herkes O'nun şaşmaz adaleti önünde yargılanacaktır.

110 – 115

كُنْتُمْ خَيْرَ اُمَّةٍ اُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ
وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ وَلَوْ اٰمَنَ اَهْلُ
الْكِتَابِ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ مِنْهُمُ الْمُؤْمِنُونَ وَاَكْثَرُهُمُ
الْفَاسِقُونَ ﴿١١٠﴾ لَنْ يَضُرُّوكُمْ اِلَّٓا اَذًى وَاِنْ يُقَاتِلُوكُمْ
يُوَلُّوكُمُ الْاَدْبَارَ ثُمَّ لَا يُنْصَرُونَ ﴿١١١﴾ ضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ
الذِّلَّةُ اَيْنَ مَا ثُقِفُٓوا اِلَّا بِحَبْلٍ مِنَ اللّٰهِ وَحَبْلٍ مِنَ النَّاسِ
وَبَٓاؤُ بِغَضَبٍ مِنَ اللّٰهِ وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الْمَسْكَنَةُ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ
كَانُوا يَكْفُرُونَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ وَيَقْتُلُونَ الْاَنْبِيَٓاءَ بِغَيْرِ حَقٍّ ذٰلِكَ
بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ ﴿١١٢﴾ لَيْسُوا سَوَٓاءً مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ

أُمَّةٌ قَائِمَةٌ يَتْلُونَ اٰيَاتِ اللّٰهِ اٰنَاءَ الَّيْلِ وَهُمْ يَسْجُدُونَ ﴿١١٣﴾
يُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ
عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ وَاُو۬لٰٓئِكَ مِنَ الصَّالِحِينَ ﴿١١٤﴾
وَمَا يَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَلَنْ يُكْفَرُوهُ وَاللّٰهُ عَلِيمٌ بِالْمُتَّقِينَ ﴿١١٥﴾

Meâli

110. Siz, insanlar için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emredersiniz, kötülükten alıkoyarsınız ve Allah'a inanırsınız. Ehl-i kitap da inanmış olsalardı elbette onlar için daha hayırlı olurdu; içlerinde inananlar da var, fakat çoğu yoldan çıkmıştır. **111.** Onlar size incitmekten başka zarar veremezler. Sizinle savaşırlarsa geri dönüp kaçarlar. Sonra onlara yardım da edilmez. **112.** Allah'tan bir ipe ve insanlardan bir ipe tutunmadıkça, nerede bulunurlarsa bulunsunlar, onlara alçaklık damgası vurulmuş; Allah'ın gazabına uğramışlar ve aşağılanmaya mahkûm olmuşlardır. Bu, onların Allah'ın âyetlerini inkâr etmeleri ve haksız yere peygamberleri öldürmeleri yüzündendir. Bu (cüretleri de) onların isyan etmiş ve haddi aşmış bulunmalarındandır. **113.** Hepsi bir değildir: Ehl-i kitap'tan geceleri secdeye kapanarak Allah'ın âyetlerini okuyup duran bir topluluk vardır. **114.** Bunlar Allah'a ve âhiret gününe inanırlar, iyiliği emrederler, kötülükten menederler ve hayırlarda yarışırlar. İşte bunlar iyi kimselerdendir. **115.** Ne hayır yaparlarsa bilsinler ki karşılıksız bırakılmayacaklardır. Allah kötülükten sakınanları bilir.

Tefsiri

110. *Ümmet* kelimesi 104. âyette olduğu gibi burada da "topluma önderlik edecek olan grup anlamında kullanılmıştır (bilgi için bk. Bakara 2/128, 213). Bu âyet, iyilik yolunda insanlığa önder ve örnek olmayı hak eden müslümanların başlıca niteliklerini göstermektedir. Buna göre onlar Allah'a iman ederler. Bunun gereği olarak peygambere, kitaba, âhiret gününde

hesap vereceklerine ve diğer iman esaslarına inanırlar. İslâm'ın öğrettiği güzel ahlâka sahiptirler; iyiliği emreder, kötülüğü engellerler ve imanlarının gereğini yerine getirirler. Onlar iyi amel sahibi olmaları, aşırılık ve sapkınlıktan uzak, dosdoğru, adaletli, ölçülü, mûtedil ve dengeli tutum ve davranışları sebebiyle insanlığa örnek ve rehber olmaya hak kazanmışlardır. Nitekim bu ümmet hakkında Bakara sûresinin 143. âyetinde "İşte böylece, siz insanlara şahit olasınız, Peygamber de size şahit olsun diye sizi vasat (örnek) bir ümmet yaptık" buyurulmuştur. Yani yüce Allah müminleri dengeli, uyumlu, mûtedil, hayırlı bir ümmet kılmıştır. Hz. Peygamber güzel ahlâkı tamamlamak için gönderilmiş bir peygamber olduğu gibi (*el-Muvatta'*, "Hüsnü'l-huluk", 8), ümmeti de bu ahlâkı yaşamak ve insanlığa öğretmek için görevlendirilmiş en hayırlı ümmettir. Nitekim Hz. Peygamber de ümmetinin "en hayırlı ümmet" olduğunu vurgulamıştır (*Müsned*, IV, 408; V, 383; İbn Kesîr, II, 77-86). Bu âyetlerde anlatılan vasıfların en hayırlı ümmetin belirgin vasıfları olduğunda şüphe yoktur. Gerçek müminler de bu vasıfları taşımaktadırlar. Bu sebeple Allah, insanlığı hakka davet gibi önemli ve şerefli bir görevi onlara vermiştir. Bu görev daha önce İsrâiloğulları'na verilmişti. Ancak onlar zamanla bozulmuşlar, bu sebeple başarısızlığa uğramışlar ve bu emaneti koruma liyakatini kaybetmişlerdir. O halde müslümanlar, kendilerine verilmiş olan bu şerefli görevin sorumluluğunun bilincinde olmalı ve öncekilerin düştükleri hatalara düşmemelidirler. Âyette belirtilen vasıfları koruyamaz, verilen görevleri yerine getirmezlerse en hayırlı ümmet olma şerefini de yitirirler. Nitekim uzun zamandan beri müslümanlar imanlarının gereğini yerine getirmedikleri için insanlığa rehber olma liyakatini de gösterememişlerdir. Hatta İslâm dünyasının büyük bir çoğunluğu XIX. asır boyunca ve XX. asrın ilk yarısında bağımsızlığını dahi yitirmiş ve gayri müslim milletlerin boyunduruğu altına girmiştir. Onların tekrar üstün konuma gelmeleri ise âyette ifade ve işaret buyurulduğu üzere, imanda, amelde, ahlâkta, ilim ve uygarlıkta ilerleyerek bu konumu hak etmelerine bağlıdır.

"Ehl-i kitap da inanmış olsalardı, elbette onlar için daha hayırlı olurdu" diye çevrilen cümledeki "iman"ın içeriği hakkında değişik yorumlar yapılmıştır (Kur'an-ı Kerîm'de Ehl-i kitaba nisbetle kullanılan iman kavramının açıklaması için bk. Bakara 2/62).

111. Müslümanlar, insanlık tarihinde ortaya çıkarılışlarındaki amaca uygun olarak yaşadıkları ve kendilerinde bulunması gereken vasıfları taşıdıkları sürece Ehl-i kitabın, özellikle yahudilerin onların aleyhinde yürüttükleri çirkin propaganda ve faaliyetler, onlara herhangi bir zarar veremez. Ancak bu çirkin davranışa mâruz kaldıkları için üzülürler, canları sıkılır, bundan öte herhangi bir zararları olmaz; yahudiler onlarla savaşacak olsalar savaşı bırakıp kaçarlar. Yüce Allah bu durumu müslümanlara bildirerek onlara moral ve cesaret vermektedir. Nitekim müslümanlar belirtilen vasıfları taşıdıkları dönemlerde yahudi ve hıristiyanlara karşı verdikleri mücadelelerde fevkalâde başarılı olmuşlar, onların yurtlarını fethederek oralara adalet ve hürriyeti götürmüşlerdir.

112. Kur'an'da "Ehl-i kitap" tabiriyle genel olarak yahudi ve hıristiyanlar kastedilmektedir. Ancak müfessirler bu âyette Ehl-i kitaba gönderilen zamirlerin sadece yahudilere ait olduğunu ifade ederler; yani Allah'ın gazabına uğrayıp kendilerine alçaklık (zillet) ve aşağılık damgası vurulanların yahudiler olduğu kanısındadırlar. Nitekim yahudiler (İsrâiloğulları) hakkında indiği açıkça bilinen Bakara sûresinin 61. âyetinde de aynı konu aynı ifadelerle vurgulanmıştır. Ancak burada yahudilerin böyle bir cezaya çarptırılmalarının sebebi olarak "Allah'ın âyetlerini inkâr etmeleri, peygamberlere karşı hasmane duygular besleyip içlerinden bazılarını haksız yere öldürmeleri, isyankârlık yapmaları ve Allah'ın koyduğu sınırı aşmaları" gösterilirken, Bakara sûresinde bunlara ilâveten başka sebepler de zikredilmiştir.

"İp" anlamına gelen *habl* kelimesi, burada mecazen "güvence" mânasında kullanılmıştır. Râzî'ye göre burada Allah'ın ipinden maksat cizyedir; Ehl-i kitap cizye denilen vergiyi ödemeyi kabul ettikleri takdirde İslâm devletinin kendilerine sağlayacağı can ve mal güvenliğinden yararlanırlar. İnsanların ipinden maksat ise devlet başkanının görüşüne bırakılmış konularda onlara sağlanan güvencedir; devlet başkanının ictihadına göre bu güvencenin sınırları genişleyebilir ve daralabilir (VIII, 185).

Hz. Peygamber'den önceki yahudiler Allah'a verdikleri sözlerde durmadıkları, Allah'ın âyetlerini inkâr ettikleri ve kendilerinin haksız olduklarını bile bile peygamberlere karşı düşmanca duygular besleyip içlerinden bir kısmını yalanladıkları, bir kısmını da öldürdükleri için, bulundukları

her yerde üzerlerine zillet (alçaklık) ve âcizlik damgası vurulmuştur. Daha sonra gelenler öncekilerin yaptıklarını benimseyip onayladıkları sürece aynı sonuç onlar için de geçerli olmuştur. Allah'ın kanunlarının korumasına sığınmadıkça ve Allah'ın kulları olan güçlü topluluklarla anlaşma ve işbirliği yapmadıkça can ve mal güvenliklerini sağlayamamışlardır. Yahudi tarihinde bu zilletin örnekleri pek çoktur. Meselâ yahudilerin Bâbil esareti (m.ö. 586-538), Roma İmparatorluğu'nun Kudüs'ü uzun süre işgal altında tutması (F. Buhl, "Kudüs", *İA*, VI, 953) ve Hz. Ömer zamanında (638) Kudüs'ün müslümanlar tarafından fethedilmesi (Mevlânâ Şiblî, *İslâm Tarihi*, VII, 152) neticesinde yahudilerin 2000 yıl gibi uzun süre millî devletlerini kuramamış olmaları bu zilletin örnekleridir. Günümüzden 500 sene önce İspanya'da katliama uğrayan ve sürgün edilen yahudiler, Osmanlı Devleti'nin yardımı ve korumasıyla Türk yurduna yerleştirilmişler ve böylece yok olmaktan kurtarılmışlardır. Aynı şekilde II. Dünya Savaşı'nda Nazi katliamına uğrayan Almanya yahudilerinin önemli bir kısmı da Türkiye Cumhuriyeti'ne sığınmışlardır (Kitâb-ı Mukaddes'te yahudilere yöneltilen tehdit ve eleştirilere örnek için bk. Bakara 2/65-66, 74).

113-115. İlk âyette geçen "ümmetün kaimetün" tamlaması, "hakkı tanıyan, doğru davranan, dosdoğru olan ve adaleti yerine getiren topluluk" anlamlarına gelmektedir. Burada, Ehl-i kitap'tan olup Allah'ın dini üzere dosdoğru yürüyen kimseler kastedilmiştir (İbn Âşûr, IV, 58).

Tefsirlerde bu âyetlerin iniş sebebiyle ilgili olarak bazı farklı rivayetler yer almış olmakla birlikte (Kurtubî, IV, 175; Elmalılı, II, 1160) konunun akışından üslûpta, mânada bütünlük bulunmasından bu âyetlerin öncekilerin devamı olduğu anlaşılmaktadır. Önceki âyetlerde kötü davranışları ve vasıfları sebebiyle Ehl-i kitap kınandıktan sonra burada da hepsinin aynı olmadığına, içlerinde güzel ahlâk ve iyi nitelikler taşıyan kimselerin de bulunduğuna dikkat çekilmiştir. Elmalılı bu âyetlerin 110. âyette geçen "İçlerinde inananlar da var, fakat çoğu yoldan çıkmıştır" meâlindeki cümlenin açıklaması mahiyetinde olduğu kanaatindedir (II, 1160).

Kur'an ölçülerine göre kim zerre kadar hayır işlerse âhirette onun karşılığını görür; kim de zerre kadar şer işlerse o da onun karşılığını görür (bk. Zilzâl 99/7-8). Nitekim yüce Allah 113 ve 114. âyetlerde Ehl-i kitap'tan

samimi olarak iman edip sâlih amel işleyenleri övdükten sonra 115. âyette onların yaptıkları hayırlı işlerin kesinlikle zayi edilmeyeceğini, karşılıksız bırakılmayacağını ifade buyurmaktadır. Âyetin "Allah kötülükten sakınanları bilir" meâlindeki son cümlesi riyakârlarla samimi müminlerin birbirinden ayırt edileceğine, riyakârların görünüşteki imanlarının kendilerine hiçbir fayda sağlamayacağına işaret eder. Yüce Allah'ın samimi olarak iman eden Ehl-i kitaba böyle lutufkâr muamelesi İslâm'ın evrenselliği açısından son derece anlamlıdır. Zira kendilerini Allah'ın çocukları ve sevgilileri sayan (Mâide 5/18), âhiret yurdunu başkaları için değil sadece kendileri için hazırlanmış bir yurt kabul eden ve kendilerinden başka hiç kimsenin cennete giremeyeceğini iddia eden (Bakara 2/111) Ehl-i kitabın egoizmine karşılık Kur'an, onlardan samimi iman sahibi olanların yapacağı en küçük bir hayrın dahi karşılıksız bırakılmayacağını haber vermektedir.

116 – 117

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَنْ تُغْنِيَ عَنْهُمْ أَمْوَالُهُمْ وَلَا أَوْلَادُهُمْ
مِنَ اللَّهِ شَيْئًا وَأُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿١١٦﴾
مَثَلُ مَا يُنْفِقُونَ فِي هَٰذِهِ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا كَمَثَلِ رِيحٍ فِيهَا
صِرٌّ أَصَابَتْ حَرْثَ قَوْمٍ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ فَأَهْلَكَتْهُ وَمَا
ظَلَمَهُمُ اللَّهُ وَلَٰكِنْ أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ ﴿١١٧﴾

Meâli

116. İnkâr edenlerin malları da çocukları da Allah'a karşı kendilerine hiçbir fayda sağlamayacaktır. İşte onlar cehennemliklerdir; onlar orada ebedî kalacaklardır. **117.** Onların bu dünya hayatında har-

cadıklarının misali, kendilerine zulmeden halkın ekinine isabet edip onu helâk eden kavurucu bir rüzgârdır. Allah onlara zulmetmedi, fakat onlar kendilerine zulmediyorlar.

Tefsiri

116. Müfessirler bu âyette kastedilen inkârcıların, "Ehl-i kitap'tan olup da Kur'an'a ve Hz. Peygamber'e iman etmeyenler" olduğunu söylemişlerse de âyetleri tahsis edecek bir delil bulunmadığı takdirde genel anlamlarıyla değerlendirmek daha uygundur. Buna göre burada, mal ve evlâtlarının çokluğu sebebiyle şımarmış olan dolayısıyla kendilerine azap edilmeyeceğini iddia eden (bk. Sebe' 34/35), asıl iman edilmesi gerekenleri inkâr ederek dinden uzaklaşan herkes uyarılmakta; mal ve evlât çokluğu gibi maddî ve geçici güçlerin insanları Allah'a yaklaştırıcı ve onun katında değerli kılıcı sebepler olmadığı, bu tür zenginliklerin Allah'tan gelecek olan cezaları önleyemeyeceği bildirilmektedir.

Bununla birlikte âyet öncekilerin devamı olarak değerlendirildiği takdirde, burada inkâr edenlerden maksadın "Allah'a ve âhirete şeksiz ve şirksiz iman etmeyen Ehl-i kitap" olduğunu söylemek de mümkündür.

117. "Kavurucu" diye tercüme ettiğimiz "sırr" kelimesi "şiddetli soğuk, sıcak zehir ve alevli ateş" anlamlarına gelmektedir. Âyette sahip oldukları nimetlerden dolayı şımaran ve Allah'a isyan eden kâfirlerin gösteriş yapmak, insanlar tarafından övülmek veya müslümanları mağlûp etmek için harcadıkları mallar, zalim bir topluluğun dondurucu rüzgârın kasıp kavurarak faydasız hale getirdiği ekinine benzetilmiştir. Müfessirler bu benzetmeyi farklı biçimlerde açıklamışlardır:

a) Kâfirlerin gösteriş yapmak ve övülmek için harcadıkları malların durumu, dondurucu bir kasırganın kasıp kavurduğu ve kupkuru sap haline getirdiği ekinin durumuna benzetilmiştir. Bu ekinden bir fayda sağlanamadığı gibi inkârcıların yaptıkları harcamalardan da herhangi bir fayda sağlanamaz (Şevkânî, I, 416-417).

b) İnkârcıların dünya hayatında insanlar tarafından övülmek ve şöhret kazanmak için yaptıkları harcamaların iyi amellerini yok etmesi, dondurucu kasırganın henüz yeşermekte olan ekini kasıp kavurarak yok etmesine benzer. Onların harcadıkları bu mallar, kendilerine bir iyilik getirmek

şöyle dursun, aksine diğer iyi amellerini de yok eder ve âhiret hayatlarının mahvına sebep olur (Şevkânî, I, 416-417). Bu olay, gıda maddelerine karışan zehirin onları zehirleyip zararlı hale getirmesi gibidir.

c) Bu misalde ekin insan hayatını sembolize etmektedir. Çünkü insan hayatta iyi ve kötü işler yapar, âhirette de bunların karşılığını alır, yani dünyada ne ekerse âhirette onu biçer. Buna göre yüce Allah bu misalle şöyle bir ders vermektedir: Hava ekinlerin yetişmesi için yararlıdır. Ancak aşırı sıcak veya soğuk hava zararlı da olabilir hatta ekinleri yok edebilir. Bunun gibi sadaka verip yardım etmek de âhiretteki sevabın çoğalmasına yardımcı olabilir. Fakat bu sadaka inkârla zehirlenmişse o sevabı mahvedebilir de. Allah insanın ve onun etkinlikte bulunduğu alanların mutlak hâkimi olduğu gibi, sahip olduğu servetin de gerçek sahibidir. Eğer Allah'ın kulu, O'nun iradesinin üstünlüğünü kabul etmez veya O'nun nimetlerini kullanırken, O'nun kanunlarını çiğnerse suçlu duruma düşer, hatta bu harcamalarından dolayı cezalandırılır (Mevdûdî, I, 253).

Hakkın inkâr edilmesi ve kabul edeceklerin engellenmesi için yapılan harcamalar, bunu yapanların güzel vasıflarını da yok etmiştir. Bu harcamalarının karşılığı olarak âhirette hiçbir şey alamayacakları gibi dünyada da ziyana uğramışlardır. Nitekim bu sûrenin 22. âyetiyle Bakara sûresinin 217. âyetinde kâfirlerin amellerinin dünyada da âhirette de ziyan olduğu bildirilmektedir. Râzî, konumuz olan âyetle ilgili çeşitli yorumları verdikten sonra şöyle der: "Biz bu âyeti kâfirlerin âhiretteki kayıplarıyla yorumladık ama, aynı zamanda onların dünyadaki kayıplarıyla yorumlamak da uzak bir ihtimal değildir (VIII, 195). Âyeti şöyle anlamak da mümkündür: Dünya hayatını devam ettirebilmek için yaptıkları harcamalar boşa gitmiştir. Çünkü bu değerli ömür sermayesiyle ebedî saadeti kazanamamışlardır.

118 – 120

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا بِطَانَةً مِنْ دُونِكُمْ لَا يَأْلُونَكُمْ
خَبَالًاۜ وَدُّوا مَا عَنِتُّمْۚ قَدْ بَدَتِ الْبَغْضَٓاءُ مِنْ اَفْوَاهِهِمْۚ

وَمَا تُخْفِي صُدُورُهُمْ أَكْبَرُ قَدْ بَيَّنَّا لَكُمُ الْآيَاتِ
إِنْ كُنْتُمْ تَعْقِلُونَ ﴿١١٨﴾ هَا أَنْتُمْ أُولَاءِ تُحِبُّونَهُمْ
وَلَا يُحِبُّونَكُمْ وَتُؤْمِنُونَ بِالْكِتَابِ كُلِّهِ وَإِذَا لَقُوكُمْ
قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلَوْا عَضُّوا عَلَيْكُمُ الْأَنَامِلَ مِنَ الْغَيْظِ
قُلْ مُوتُوا بِغَيْظِكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ ﴿١١٩﴾
إِنْ تَمْسَسْكُمْ حَسَنَةٌ تَسُؤْهُمْ وَإِنْ تُصِبْكُمْ سَيِّئَةٌ يَفْرَحُوا
بِهَا وَإِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا لَا يَضُرُّكُمْ كَيْدُهُمْ شَيْئًا إِنَّ اللَّهَ
بِمَا يَعْمَلُونَ مُحِيطٌ ﴿١٢٠﴾

Meâli

118. Ey iman edenler! Sizden olmayanları sırdaş edinmeyin, onlar size kötülük yapmaktan geri durmazlar, sıkıntıya düşmenizi isterler. Onların ağızlarından nefret taşmaktadır; kalplerinin gizlediği ise daha büyüktür. Gerçekten size delilleri açıklamışızdır, eğer düşünüyorsanız! **119.** Size gelince işte siz onları seviyorsunuz, ama onlar sizi sevmiyorlar. Siz kitabın tamamına inanıyorsunuz; onlar sizinle karşılaştıkları zaman "inandık" diyorlar; yalnız kaldıklarında ise size karşı öfkelerinden parmaklarını ısırıyorlar. De ki: "Öfkenizden çatlayın!" Şüphesiz Allah kalplerde olanı bilmektedir. **120.** Size bir iyilik gelirse bu onları üzer, ama başınıza bir kötülük gelse buna sevinirler. Eğer sabreder ve sakınırsanız, onların tuzağı size hiçbir zarar vermez. Allah onların yaptıklarını çepeçevre kuşatmıştır.

Tefsiri

118-120. İslâm'dan önce Medine'de Araplar'la yahudiler arasında dostluk anlaşmaları vardı. Müminler İslâm'dan sonra da yahudilerle bu dostluğu devam ettirmek istediler. Fakat yahudiler ve münafıklar görünüşte dost gibi davransalar da her fırsatta müminlerin aleyhine çaba harcıyorlar, özellikle Hz. Peygamber'in askerî planları hakkında müslüman dostlarından edindikleri bilgileri müşriklere ulaştırıyorlardı. Bu sebeple yüce Allah kâfirlerle münafıklara karşı müminleri uyararak onlardan sırlarını söyleyecek kadar samimi dostlar edinmemelerini, onlara karşı ihtiyatlı davranmalarını, gerçekte düşman oldukları halde dost görünenlere sırlarını açmamalarını emretti (Şevkânî, I, 418).

Kur'an-ı Kerîm, birçok âyette müminlerin birbirlerinin dostu ve kardeşi olduklarını (Hucurât 49/10), bunların dışındakilerin, ister dinsiz isterse yahudiler ve hıristiyanlar gibi Ehl-i kitap olsun, müslümanların hayatî önem taşıyan sırlarını öğrenecek derecede dostları olamayacaklarını ifade buyurmuştur (Nisâ 4/144; Mâide 5/51). Çünkü genellikle onlar birbirlerinin dostu, müminlerin düşmanıdırlar. Kur'an'ın bu emrinde yadırganacak bir durum yoktur. Nitekim âyetin akışında her iki tarafın birbirlerine karşı takındıkları psikolojik ve toplumsal tutum ve davranışları anlatılarak müslüman olmayanları sırdaş edinmeme buyruğunun gerekçeleri açıklanmıştır: **a)** Müslümanlardan olmayanların sürekli olarak müminler aleyhinde çalışmaları, onlara zarar vermeleri ve içlerinde fesat çıkarmaya gayret etmeleri; **b)** müminlerin sıkıntıya düşmelerinden memnun olmaları; **c)** müminlerin aleyhinde sürekli olarak propaganda yapmaları ve onlara karşı içlerinde kin beslemeleri; **d)** inançları gereği müminler, herkesin –bu arada kâfirlerin ve münafıkların dahi– iyiliğini istedikleri, onların hukukunu gözettikleri ve onlara sevgiyle yaklaştıkları halde onların müminleri sevmemeleri ve haklarında iyi davranmamaları; **e)** müminler ilâhî kitapların tamamına inandıkları ve bu kitapların mensuplarına saygılı davrandıkları halde kâfirlerin Kur'an'a inanmamaları, münafıkların da müslümanlara karşı ikiyüzlü davranmaları, görünüşte müslüman olduklarını söyleyip gerçekte inanmamış olmaları ve inananlara karşı kin gütmeleri; **f)** kâfirlerin ve münafıkların, müminlerin birlik ve beraberliklerine, başarılarına, zaferlerine ve refahlarına üzülmeleri; başarısızlıklarına, yenilgi, hastalık ve benzeri sıkıntılarına sevinmeleri.

119. âyetin ilk cümlesi bazı müfessirlerce şöyle de yorumlanmıştır: Siz onları seversiniz, yani onların müslüman olmalarını istersiniz. Çünkü İslâm her şeyden hayırlıdır. Oysa onlar sizi sevmezler, yani sizin kâfir olmanızı isterler, kâfir olmak ise her şeyden kötüdür (Âlûsî, IV, 39). "Yalnız kaldıklarında ise size karşı öfkelerinden parmaklarını ısırıyorlar" cümlesi münafıkların müminlere karşı besledikleri kin ve nefretin şiddetini ifade eder. Bu sebeple onların görünüşte "inandık" demelerine ve sahte dostluk göstermelerine aldanmamak gerekir.

Şüphesiz ki mümin olmayanları sırdaş edinme yasağı, onlarla iyi geçinmemek anlamına gelmez. Toplum ve devletin emniyet ve selâmeti bakımından devlet sırlarını onlara verecek derecede kendileriyle samimi olmak veya devletin sırlarını ya da menfaatlerini alâkadar eden önemli görevleri onlara teslim etmek sakıncalı olmakla birlikte, onlarla beşerî münasebetlerin iyi yürütülmesinde bir sakınca yoktur. Kur'an müslümanlara karşı düşmanca tavır almayan gayri müslimlerle beşerî ilişkilerin iyi yürütülmesini, gerektiğinde onlara iyilik edilmesini, haklarında adaletli davranılmasını tavsiye etmekte ve böyle yapanları yüce Allah'ın sevdiğini bildirmektedir (Mümtehine 60/8). Samimi dost edinilmeleri yasaklananlar ancak İslâm'a ve müslümanlara karşı düşmanca tavır alanlar, onlarla savaşmak ve onları yurtlarından çıkarmak için birbirlerine destek verenlerdir. Bu tür gayri müslimlerle dostluk bağları kuranları yüce Allah zalimler olarak nitelemiştir (bk. Mümtehine 60/9).

İslâm, dinin temel ilke ve amaçlarına ters düşmeyecek ölçüler içinde gayri müslimlerle ilim, teknik ve sanat alışverişinde bulunmayı yasaklamaz. Çünkü ilmin vatanı ve milliyeti yoktur. Hadiste de buyurulduğu gibi (Tirmizî, "İlim", 19) yararlı bilgi ve fikir müslümanın yitiğidir, onu nerede bulursa alır. Bu konularda müslümanlar din ayırımı yapmaksızın herkesten istifade edebilirler ve kendi birikimlerinden başkalarını yararlandırırlar. Nitekim tarihte de böyle yapmışlardır (gayri müslimlerin dost edinilmemesi hususunda bilgi için ayrıca bk. Âl-i İmrân 3/28).

120. âyette, kâfirlerin ve münafıkların müslümanların en küçük başarılarına, birlik, beraberlik ve refahlarına tahammül edemedikleri; müminlerin başına gelecek kötülük ve sıkıntılara sevindikleri bildirilmiş; onların bu menfi tutumlarına rağmen müslümanlara sabırlı olmaları, onlarla samimi dost olmaktan kaçınmaları, ancak onların hukukunu çiğnemekten

de sakınmaları tavsiye edilmiştir. Zira bu davranış düşmanlıkların ortadan kalkmasına, dostlukların gelişmesine sebep olur. Nitekim Fussılet sûresinin 34. âyetinde, "Sen (kötülüğü) en güzel olan davranışla sav; o zaman bir de göreceksin ki seninle aranızda düşmanlık bulunan kimse kesinlikle sıcak bir dost oluvermiş!" buyurulmuştur. Âyette, bu tedbirler alındığı takdirde onların tuzaklarının müminlere hiçbir zarar vermeyeceğine dikkat çekilmiştir. Allah'ın onların yaptıklarını hem bilgisiyle hem de kudretiyle kuşatmış olduğunun belirtilmesi, onların, Allah'ın bilgisi dışında ve izni olmadan hiçbir şey yapamayacaklarını ifade eder.

121 – 129

وَاِذْ غَدَوْتَ مِنْ اَهْلِكَ تُبَوِّئُ الْمُؤْمِنِينَ مَقَاعِدَ لِلْقِتَالِ
وَاللّٰهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ﴿١٢١﴾ اِذْ هَمَّتْ طَٓائِفَتَانِ مِنْكُمْ اَنْ
تَفْشَلَا وَاللّٰهُ وَلِيُّهُمَا وَعَلَى اللّٰهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ ﴿١٢٢﴾
وَلَقَدْ نَصَرَكُمُ اللّٰهُ بِبَدْرٍ وَاَنْتُمْ اَذِلَّةٌ فَاتَّقُوا اللّٰهَ لَعَلَّكُمْ
تَشْكُرُونَ ﴿١٢٣﴾ اِذْ تَقُولُ لِلْمُؤْمِنِينَ اَلَنْ يَكْفِيَكُمْ اَنْ يُمِدَّكُمْ
رَبُّكُمْ بِثَلٰثَةِ اٰلَافٍ مِنَ الْمَلٰٓئِكَةِ مُنْزَلِينَ ﴿١٢٤﴾ بَلٰٓى اِنْ تَصْبِرُوا
وَتَتَّقُوا وَيَأْتُوكُمْ مِنْ فَوْرِهِمْ هٰذَا يُمْدِدْكُمْ رَبُّكُمْ بِخَمْسَةِ
اٰلَافٍ مِنَ الْمَلٰٓئِكَةِ مُسَوِّمِينَ ﴿١٢٥﴾ وَمَا جَعَلَهُ اللّٰهُ اِلَّا بُشْرٰى

لَكُمْ وَلِتَطْمَئِنَّ قُلُوبُكُمْ بِهِ وَمَا النَّصْرُ اِلَّا مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ
الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ ﴿١٢٦﴾ لِيَقْطَعَ طَرَفًا مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا
اَوْ يَكْبِتَهُمْ فَيَنْقَلِبُوا خَائِبِينَ ﴿١٢٧﴾ لَيْسَ لَكَ مِنَ الْاَمْرِ شَيْءٌ اَوْ يَتُوبَ
عَلَيْهِمْ اَوْ يُعَذِّبَهُمْ فَاِنَّهُمْ ظَالِمُونَ ﴿١٢٨﴾ وَلِلّٰهِ مَا فِي السَّمٰوَاتِ
وَمَا فِي الْاَرْضِ يَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ وَاللّٰهُ غَفُورٌ
رَحِيمٌ ﴿١٢٩﴾

Meâli

121. Hani sen sabah erkenden ailenden ayrılmıştın, savaşmak için müminleri mevzilere yerleştiriyordun. Allah her şeyi hakkıyla işitendir, bilendir. **122.** O zaman sizden iki bölük, Allah onların velisi olduğu halde bozulup çekilmeye yüz tutmuştu; müminler yalnız Allah'a güvensinler. **123.** Andolsun ki Allah size Bedir'de de yardım etmişti; oysa siz o zaman zayıftınız. Allah'a isyandan sakının ki şükretmiş olasınız. **124.** O zaman inananlara şöyle diyordun: "Rabbinizin, indirilen üç bin melekle size yardım etmesi sizin için yeterli değil mi?" **125.** Evet, eğer siz sabır gösterip disiplinli davranırsanız, onlar şu anda süratle üzerinize gelseler bile rabbiniz size nişanlı beş bin melekle yardım edecektir. **126.** Allah bunu, sırf size bir müjde olsun ve bununla kalpleriniz yatışsın diye yapmıştır. Zafer, yalnız güçlü ve hikmet sahibi Allah katından gelir. **127.** İnkâr edenlerin bir kısmını kesmek veya onları ümitsiz olarak geri dönecek şekilde bozguna uğratmak için (yapmıştır). **128.** (Resûlüm!) Bu işte senin yapacağın bir şey yok. Allah ya onların tövbelerini kabul eder veya onları cezalandırır. Çünkü onlar zalimlerdir.

129. Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ındır. Dilediğini bağışlar dilediğine azap eder. Allah bağışlayandır, merhamet edendir.

Tefsiri

121-122. Bu âyetler, Uhud Savaşı'yla ilgili olup 120. âyette yer alan sabretme ve disiplinli davranma tavsiyelerine uyulmadığı takdirde neler olabileceğini müslümanlara göstermek ve bundan ders almalarını sağlamak için savaş günlerinde cereyan eden bazı önemli olayları hatırlatmaktadır.

Uhud, Medine'nin yaklaşık 7,5 km. kuzeyindeki meşhur dağın ismi olup savaş bu dağın eteklerinde meydana geldiği için bu adı almıştır. Uhud Savaşı, hicretin 3. yılında (625) ve Bedir Savaşı'ndan yaklaşık on beş ay sonra şevval ayının ortalarında cumartesi günü meydana gelmiştir. Kureyşliler Bedir Savaşı'ndaki (624) yenilginin ve kaybettikleri yakınlarının intikamını almak maksadıyla Ebû Süfyân'ın kumandasında, çeşitli Arap kabilelerinden oluşan 3000 kişilik bir orduyla Medine üzerine yürüyerek şehrin kuzeyindeki Uhud dağı yakınlarında bir yerde mevzilendiler. Durumu haber alan Hz. Peygamber arkadaşlarını toplayıp şehrin içinde kalarak savunma savaşı veya dışarı çıkarak meydan muharebesi yapma konusunda onlarla istişare etti. Hz. Peygamber ve tecrübeli sahâbîler Medine içinde kalıp savunma savaşı yapma taraftarıydılar. Münafıkların reisi Abdullah b. Übey b. Selûl de aynı kanaatte idi. Bu görüşü benimseyenler, Medine'nin tabii durumunun savunmaya elverişli olduğunu, şehir içerisinde düşmanı kuşatmanın daha kolay olacağını ve böyle bir savaşta kadın ve çocukların da yardım edebileceklerini söyleyerek tezlerini savundular. Fakat özellikle Bedir Savaşı'na katılmamış olan genç sahâbîler düşmanı Medine dışında karşılamak ve meydan savaşı yapmak istediler. Bunların ısrarlı istekleri üzerine Hz. Peygamber şehrin dışına çıkmaya karar verdi, 1000 kişilik bir ordu hazırladı, zırhını giyerek ordusunun başına geçti. Durumun ciddiyetini sonradan kavramış olan gençler Hz. Peygamber'in ictihadına aykırı bir görüşte ısrar edip onu istemediği bir işe razı ettikleri için pişman oldular, bu durumu Hz. Peygamber'e arzettilerse de Resûlullah, "Bir peygamber zırhını giydikten sonra, Allah (onunla düşmanı arasında) hükmünü verinceye kadar savaşmadan onu çıkarması doğru değildir" buyurdu (Buhârî, "İ'tisâm", 28; *Müsned*, III, 351).

Hz. Peygamber ordusuyla düşmanı karşılamak üzere Medine dışına çıktı, Şavt denilen yere geldiklerinde münafıkların reisi Abdullah b. Übey "Muhammed bizi dinlemedi, çoluk çocuğu dinledi, bizim görüşümüz bu değildi" diyerek 300 kişilik taraftarıyla birlikte ordu saflarından çekildi. Bu durum müslümanlar üzerinde olumsuz etkisini gösterdi, karışıklıklara sebep oldu. Nerede ise Harîseoğulları ile Selemeoğulları da bunların etkisinde kalıp ordu saflarını terkedeceklerdi. Ancak Allah'ın yardımı ve sahâbenin kararlılığı sayesinde bu düşünceden vazgeçtiler (122. âyette bozulup çekilmeye yüz tuttuğu bildirilen iki bölük bunlardır). Hz. Peygamber kalan 700 kişi ile yoluna devam etti. Uhud'a vardığında dağı arkalarına, düşmanı karşılarına alacak şekilde ordusunu düzenledi. Ancak burada düşmanın sızabileceği bir geçit daha vardı, oraya da Abdullah b. Cübeyr komutasında elli kişilik bir okçu birliğini yerleştirdi ve onlara şu tâlimatı verdi: "Oklarınızla bizi savunun, sakın arkamızdan gelmelerine izin vermeyiniz, yensek de yenilsek de hiçbir şekilde yerinizden ayrılmayınız, kuşların etlerimizi gagaladığını görseniz bile sakın yerinizi terketmeyiniz!" (Buhârî, "Cihâd", 164; İbn Kesîr, II, 91).

Müslümanlar, gerek savaşçı sayısı gerekse silâh gücü bakımından kendilerinden kat kat üstün olan düşman ordusuyla savaşa tutuştular. Başlangıçta İslâm ordusu üstün duruma geçti ve düşmanı bozguna uğrattı. Ancak bu başarıyı kesin zafere ulaşıncaya kadar devam ettirmeleri gerekirken askerler savaş sonuçlanmadan ganimet toplamaya başladılar. Hz. Peygamber'in geçidi korumakla görevlendirdiği okçular da arkadaşlarının kaçan düşmanın bıraktığı ganimeti topladıklarını görünce, kumandanları Abdullah b. Cübeyr'in ısrarlı uyarılarına ve Hz. Peygamber'in kesin emrini hatırlatmasına rağmen, ganimet toplayanlara katılmak üzere yerlerini terkettiler. Kumandanın yanında sadece birkaç kişi kalmıştı.

Böyle bir fırsatı yakalamak için pusuda bekleyen düşman süvarilerinin kumandanı Hâlid b. Velîd, derhal harekete geçip dağın çevresini dolaşarak bu geçitten saldırıya başladı, kendisine karşı geçidi savunmakta olan Abdullah b. Cübeyr'i yanındaki birkaç okçu ile birlikte kılıçtan geçirerek İslâm ordusuna arkadan saldırdı. İki kuvvet arasında kalan İslâm ordusu şaşırıp neye uğradığını bilemedi, müminler Hz. Peygamber'in çevresinden dağılıp kaçmaya başladılar. Bu arada dağılmış olan Mekke ordusu toparlan-

dı ve geri dönerek saldırıya geçti. Hz. Peygamber'in yanında düşmana karşı cesaretle savaşan çok az müslüman kalmıştı. Bu durum savaşın müslümanların aleyhine dönmesine sebep oldu. Hz. Peygamber'in yanındaki müslümanlar, onun hayatını korumak için her şeyi göze alıp ölüm kalım savaşı vermelerine rağmen Hz. Peygamber alnından ve yanağından yaralanmış, daha önce düşman tarafından kazılmış olan bir çukura düşmüş, bu arada dişi de kırılmıştı. Resûlullah yüzünden akan kanları silmeye çalışırken şöyle diyordu: "Peygamberlerini yaralayan bir kavim nasıl iflâh olur?" (Buhârî, "Megāzî", 21; Müslim, "Cihâd", 104). Bununla beraber o, düşmanlarını lânetlemiyor, aksine onların hidayete ermeleri için dua ediyordu. Tam bu esnada Resûlullah'ın şehit olduğu söylentisi yayılmaya başladı. Sahâbe bu söylentiden o derece etkilendi ki Hz. Peygamber'i kahramanca savunanlar bile cesaretlerini yitirdiler ve onun yanında sadece birkaç fedakâr müslüman kaldı. Sahâbeden biri Hz. Peygamber'in sağ olduğunu görünce "İşte Allah'ın resulü burada!" diye bağırmaya başladı. Hz. Peygamber'in yaşamakta olduğunu haber alan müslümanlar tekrar onun etrafında toplandılar ve dağın emin bir yerine çekildiler.

Ebû Süfyân kumandasındaki Kureyş ordusu Hz. Peygamber'in öldürüldüğü haberine aldanıp işin bittiğini zannettiği için bu fırsatı değerlendirerek müslümanları takip etmeyi düşünememişti. Düşmanın bu durumunu farketmiş olan Hz. Peygamber bunu, düşmanın kendisinden uzaklaştırılması için Allah Teâlâ tarafından verilmiş bir fırsat olarak değerlendirmiş ve kendisinin sağ olduğunu müslümanlara duyurmak isteyen Kâ'b b. Mâlik'i susturmuş, böylece düşmanın yeni bir saldırıya geçmesini önlemişti. Gerçekten müslümanlar perişan bir şekilde dağılmışlar, Kureyşliler'in önlerine çıkacak hiçbir engel kalmamıştı; kazandıkları zaferi sonuna kadar götürebilirlerdi. Fakat Allah peygamberini ve müslümanları korumuştu (Uhud Savaşı hakkında bilgi için bk. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, III, 64 vd.; İbn Kesîr, II, 90-91).

123. Bedir, Medine'nin 160 km. kadar güneybatısında, Kızıldeniz sahiline 30 km. uzaklıkta, Medine-Mekke ticaret yolunun Suriye kervan yoluyla birleştiği yerde bulunan küçük bir kasaba idi. Müslümanlar hicretin 2. yılının (624) Ramazan ayında burada Mekkeli müşriklerle yaptıkları

ilk savaşta yüce Allah'ın yardımıyla kendilerinden sayıca çok daha fazla, silâh bakımından daha üstün olan düşmanlarını yenmişlerdi. İşte bu âyette Allah'ın yardımıyla kazanılan o zafer hatırlatılarak müslümanların Allah'a şükretmeleri, O'nun emrinden çıkmamaları, savaşta korkaklık ve zaaf göstermemeleri gerektiğine işaret edilmiştir (Bedir Savaşı hakkında bilgi için bk. Enfâl 8/5-19).

124-125. Rivayete göre müslümanlar Bedir Savaşı'nda Kürz b. Câbir el-Muhâribî adında bir Arap liderinin, yanındaki savaşçılarla birlikte müşriklere yardıma geleceğini haber alınca kaygılanmışlar; bunun üzerine Hz. Peygamber aldığı vahye dayanarak bu âyetlerde belirtildiği şekilde müslümanlara müjde vermiş ve onların morallerini yükseltmiştir. Müşriklerin yenilgiye uğradıklarını haber alan Kürz ise yardıma gelmekten vazgeçmiştir (İbn Kesîr, II, 93).

Yüce Allah Bedir Savaşı'nda müslümanlara yardım etmek üzere önce bin melek göndermiş (bk. Enfâl 8/9), daha sonra bu Kürz haberi üzerine müslümanların morallerini takviye etmek amacıyla 3000 melek daha göndererek müşriklerin yenilgiye uğramalarını hızlandırmıştır. Ayrıca Kürz hemen yardıma gelecek olursa müminlerin sabretmeleri ve Allah'ın emrine aykırı davranmaktan sakınmaları şartıyla özel işaretli ve eğitimli 5000 melekle desteklenecekleri de müminlere haber verilmiştir. Kürz müşriklere yardıma gelmekten vazgeçtiği için bu melekler de gelmemişlerdir (Elmalılı, II, 1171).

Bedir Savaşı'nda müminlerin meleklerle desteklenmesi konusuna Enfâl sûresinin 9 ve 12. âyetlerinde de açık biçimde değinilmiş ve bazı sahâbîler meleklerin bizzat kâfirlerle savaştıklarını ve onları öldürdüklerini ifade etmişlerdir (bk. Müslim, "Cihâd", 58; İbn Atıyye, I, 503). Melekler gayb âlemine ait varlıklardır, onların savaşa katılmaları da mûcizedir. Gayb âlemi fizik ötesini, mucize de olağanüstülüğü ifade ettiği için, meleklerin gelmesini "moral gücü" olarak te'vil edip aklîleştirmek doğru değildir (melekler hakkında bilgi için bk. Bakara 2/30)

Hz. Peygamber Uhud'da arkadaşlarını savaş düzenine sokarken onlara Bedir Savaşı'ndaki bu durumu hatırlatarak morallerini yüksek tutmaya çalışıyor ve Allah'ın, Bedir'de nasıl meleklerle müminlere destek verdiyse

burada da sabır ve sebat ettikleri takdirde yine kendilerine meleklerle yardım edeceğini haber veriyordu.

126-127. Yüce Allah bu melekleri sırf müminler için bir zafer işareti olsun ve kalpleri yatışıp moralleri yükselsin diye göndermiştir. Yoksa zafer O'nun kendi elindedir. O dilediği takdirde melek göndermeden de düşmanın kalbine korku salar ve müminlere zafer kazandırırdı. Nitekim "Zafer, yalnızca güçlü ve hikmet sahibi Allah katından gelir" ifadesi bunu vurgulamaktadır. Ama O'nun hikmeti melek göndererek yardım etmeyi gerektirdiği için böyle yapmıştır. 127. âyette "bir kısmı" diye tercüme edilen taraf kelimesi "eşraf, liderler ve kumandanlar" anlamlarına gelmektedir. Yüce Allah kâfirlerin ileri gelenlerinden bir grubun kökünü kesmek, bir grubu da perişan etmek suretiyle hüsrana uğratmak için bu yardımı yapmıştır. Nitekim burada söz konusu edilen Bedir Savaşı'nda başta Ebû Cehil olmak üzere müşriklerin ileri gelenlerinden birçoğu öldürülmüş veya esir edilmiştir.

128-129. Buhârî'nin rivayetine göre Hz. Peygamber savaşta yaralanınca "Peygamber'ini yaralayan kavim nasıl felâh bulur?" buyurmuş, bunun üzerine 128. âyet inmiştir ("Megāzî", 21).

Bu âyetlerle kâfirler hakkında dünyada ve âhirette verilecek hükümde Hz. Peygamber'in herhangi bir müdahalesinin söz konusu olmadığı, hükmün tamamen Allah'a mahsus olduğu hatırlatılmaktadır. Nitekim bazı âyetlerde Hz. Peygamber'in görevinin sadece tebliğ etmek olduğu bildirilmiş, hidayetin tamamen Allah'ın iradesine bağlı bulunduğu vurgulanmıştır (bk. Bakara 2/272; Ra'd 13/40; Kasas 28/56). Bir başka anlatımla, yüce Allah burada Resûl-i Ekrem'e hitaben şöyle buyurmaktadır: Ey Resulüm! Onları helâk veya tövbelerini kabul etmek yahut kâfir olarak öldürüp âhirette cezalarını vermek senin isteğine değil, bizim hikmetimize ve i護ademize bağlı bir şeydir. Hikmetimiz neyi gerektirirse onu yaparız. Senin bu işte herhangi bir müdahalen söz konusu değildir. Çünkü göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ındır. Müşrikler de bu egemenlik alanının dışında değildir. Allah onlardan dilediğini affeder, dilediğini de hak ettikleri ve iradelerini kötüye kullandıkları için cezalandırır. Şüphesiz O'nun bağışlaması çok olduğu gibi azabı da şiddetlidir.

İbn Âşûr'un belirttiği üzere Hz. Peygamber Bedir Savaşı'nda meleklerin müşrikleri yok etmek için indiğini görünce onların hepsinin helâk edileceğini düşünmüş, bunun üzerine yüce Allah onların tamamının kökünü kesmeyi murat etmediğini, bilâkis onlar hakkında farklı takdirlerde bulunduğunu bildirmiş olabilir. Nitekim irade ve tercihlerini olumlu veya olumsuz yönde kullanmalarına bağlı olarak müşriklerden bir grubu helâk ederken, bir grubu kedere boğup bu halde geri çevirmiş, başka bir grubun ise sonra iman edip müslümanların saflarında yer almalarını takdir buyurmuş, nihayet bir grubu da kâfir olarak öldürüp hesabını âhirete bırakmıştır (IV, 80). Bu âyette ayrıca Uhud Savaşı'nda da müşriklerin çoğunun helâk edilmeyeceğine, bunların ileride İslâm'ı kabul edip müslümanların saflarında yer alacaklarına işaret vardır.

130 – 136

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا لَا تَأْكُلُوا الرِّبٰٓوا اَضْعَافًا مُضَاعَفَةًۖ
وَاتَّقُوا اللّٰهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَۚ ﴿١٣٠﴾ وَاتَّقُوا النَّارَ الَّت۪ٓي
اُعِدَّتْ لِلْكَافِر۪ينَۚ ﴿١٣١﴾ وَاَط۪يعُوا اللّٰهَ وَالرَّسُولَ لَعَلَّكُمْ
تُرْحَمُونَۚ ﴿١٣٢﴾ وَسَارِعُٓوا اِلٰى مَغْفِرَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا
السَّمٰوَاتُ وَالْاَرْضُۙ اُعِدَّتْ لِلْمُتَّق۪ينَۙ ﴿١٣٣﴾ اَلَّذ۪ينَ يُنْفِقُونَ فِي
السَّرَّٓاءِ وَالضَّرَّٓاءِ وَالْكَاظِم۪ينَ الْغَيْظَ وَالْعَاف۪ينَ عَنِ النَّاسِۜ
وَاللّٰهُ يُحِبُّ الْمُحْسِن۪ينَۚ ﴿١٣٤﴾ وَالَّذ۪ينَ اِذَا فَعَلُوا فَاحِشَةً
اَوْ ظَلَمُٓوا اَنْفُسَهُمْ ذَكَرُوا اللّٰهَ فَاسْتَغْفَرُوا لِذُنُوبِهِمْۖ وَمَنْ

يَغْفِرُ الذُّنُوبَ اِلَّا اللّٰهُ وَلَمْ يُصِرُّوا عَلٰى مَا فَعَلُوا وَهُمْ يَعْلَمُونَ ١٣٥
اُولٰٓئِكَ جَزَٓاؤُهُمْ مَغْفِرَةٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَجَنَّاتٌ تَجْر۪ي
مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ خَالِد۪ينَ ف۪يهَا وَنِعْمَ اَجْرُ الْعَامِل۪ينَ ١٣٦

Meâli

130. Ey iman edenler! Kat kat faiz yemeyin. Allah'tan sakının ki kurtuluşa eresiniz. **131.** Kâfirler için hazırlanmış ateşten sakının. **132.** Allah'a ve Peygamber'e itaat edin ki rahmete erdirilesiniz. **133.** Rabbinizin mağfiretine mazhar olmak ve takvâ sahipleri için hazırlanmış olup gökler ve yer kadar geniş olan cennete girmek için yarışın! **134.** Onlar bollukta da darlıkta da Allah yolunda harcarlar, öfkelerini yenerler, insanları affederler. Allah işini güzel yapanları sever. **135.** Onlar çirkin bir şey yaptıkları veya kendilerine kötülük ettikleri zaman Allah'ı hatırlarlar da hemen günahlarının bağışlanmasını dilerler. Zaten günahları Allah'tan başka kim bağışlayabilir ki? Onlar, yaptıklarında bile bile ısrar etmezler. **136.** İşte onların yaptıklarının karşılığı rableri tarafından bir bağışlanma ve altlarından ırmaklar akan cennetlerdir. Onlar orada temelli kalacaklardır. Böyle amel edenlerin mükâfatı ne güzeldir!

Tefsiri

130-132. Yüce Allah'ın, bir taraftan müslümanların Uhud Savaşı'ndaki durumlarını diğer taraftan da Bedir Savaşı'nda melekleri göndererek müslümanlara yardım ettiğini ve bu yardımın sebeplerini hatırlatırken Türkçe'de "tefecilik" deyimiyle de ifade edilen "kat kat faiz yeme" yasağına geçilmesinde bir hikmet olmalıdır. Uhud'daki yenilginin en önemli sebebi, bir kısım müslümanların servet gailesine düşmeleri olmuş ve ganimet toplama hırsları, kazanmak üzere oldukları zaferi yenilgiye çevirmiştir. İşte hikmet sahibi Allah'ın, burada faizcilik ve tefeciliği yasaklamasını bu sebebe bağlı olarak açıklamak uygun olur. Çünkü tefecilik yapanların,

hak edilmemiş kârlarını arttırmaktan başka bir şey düşünmeyecek kadar kazanma hırsına kendilerini kaptırdıkları, kamu yararını ve dar gelirlilerin halini düşünmedikleri yaşanan bir gerçektir. Bu durum, haksız kazanç ve servete düşkünlüklerini daha da arttırmaktadır.

Sözlükte ribâ "herhangi bir şeydeki artış ve fazlalık" anlamına gelir. Terim olarak ribâ borç verilen bir parayı belli bir süre sonunda belirli bir fazlalıkla geri almanın veya herhangi bir borç ilişkisiyle doğan ve süresinde ödenmeyen bir alacak için ek vade tanıyıp vade sonunda bu alacağı fazlalıkla tahsil etmenin yahut bu şekilde alınan fazlalığın adıdır. Türkçe'de daha çok *faiz* kelimesi yaygınlık kazanmış olup genelde ribâ ile eş anlamlı olarak kullanılır. Bu türden şart ve uygulamaları içeren işlemlere de faizli işlemler denir.

Ribâ (faiz) hakkında Bakara sûresinin 275-281. âyetlerinde geniş bilgi verilmiştir. Aşağıda bu âyetin faiz yasağının hangi aşamasında geldiği ve kapsamı hakkında kısa bir açıklama yapılacaktır.

Kur'an'da ribâ yasağı dört aşamada gerçekleştirilmiştir. Mekke döneminde inen konuya ilişkin ilk âyette, faizin Allah katında bereketsiz bir kazanç olduğu, malı arttırmayıp tersine bereketi giderdiği bildirilmiş; buna karşılık Allah rızâsı için verilen zekâtın malı arttıracağı vurgulanmıştır (Rûm 30/39). Bu ilk aşamada faiz açıkça yasaklanmamakla birlikte Allah katında çirkin görüldüğüne ve bereketsizliğine değinilerek kötülenmiş, Câhiliye döneminde bile çirkin bir kazanç olarak telakki edilen faizin kaldırılması için psikolojik bir zemin hazırlanmıştır.

İkinci aşamada, Medine döneminde inen Nisâ sûresinin 160-161. âyetlerinde, faizin yahudilere haram kılınmış olmasına rağmen onların bunu helâl sayarak alıp vermeye devam etmeleri yüzünden birçok cezaya çarptırıldıkları haber verilmiş, yine dolaylı bir şekilde faiz yasağına temas edilmiştir.

Üçüncü aşamayı oluşturan ve konumuz olan âyetlerde faiz açıkça yasaklanmış ve kurtuluşa ermenin Allah'ın bu yasağına uymaya bağlı olduğu belirtilmiştir. Müfessirler 130. âyette geçen "kat kat" kaydının, faiz yasağının sınır ve şartlarının belirtilmesi amacıyla değil Araplar'ın o günlerde en çok uyguladıkları bir faiz şeklinin açıklanması maksadıyla zikredildiğini kabul ederler (Şevkânî, I, 423-424). Bir başka ifadeyle buradaki

üslûp, ilk planda Mekke'de yaygın olan bileşik faizli borç işlemlerini hatıra getirmekle beraber, âyetteki kat kat kaydı tek dereceli faizin helâl olduğu anlamında olmayıp devrin Arap toplumunda yaygın olan ve vadesinde ödenmeyen borçlar hakkında yapılan tefecilik uygulamalarının kötülüğüne yapılmış özel bir vurgu niteliğindedir.

Faizle borçlananların, çoğu zaman ödeme güçlüğüne düşebildikleri, borcu vadesinde ödeyemedikleri için anapara yanında faizin faizini de borçlandıkları, böylece faizin katlandığı da bir gerçektir. "Kat kat" ifadesi bu gerçeğin altını çizmektedir.

Dördüncü aşamada inen Bakara sûresinin 275-281. âyetlerinde artık faiz, bir önceki kaydı da taşımaksızın kesin ve sert bir üslûpla yasaklanmış, faizi bırakanlara geçmişte aldıklarından sorumlu tutulmamak gibi bazı teşvikler getirilirken faizde ısrar edenlerin Allah ve Resûlü'ne savaş açmış olacakları belirtilmiştir. Bu âyetlerde faizin alışverişten farklı olduğu vurgulanmış, faizin dünya ve âhiretteki kötü sonuçlarına işaret edilmiştir.

131. âyette "Kâfirler için hazırlanmış ateşten sakının!" buyurularak faiz yiyenlerin âhirette kâfirler için özel olarak hazırlanmış olan cehennemde cezalandırılacaklarına işaret edilmekte, 132. âyette ise Allah'ın rahmetine ve bereketine erebilmek için Allah ve Resûlü'nün emir ve yasaklarına itaat etmenin gereği vurgulanmaktadır.

133-135. Bu üç âyette faizin, onu alan insanda meydana getirdiği bencillik, cimrilik, hırs ve açgözlülük; verende de sebep olduğu nefret, kıskançlık, kızgınlık ve düşmanlık gibi duyguları giderecek, bu hastalıkları tedavi edecek ana ilkeler yer almakta ve İslâm ahlâkının bir özeti verilmektedir. 131. âyette faiz yemekten sakınıldığı takdirde kâfirler için hazırlanmış olan cehennemden kurtuluşa işaret edildiği gibi, burada da âyetlerde belirtilen ahlâkî nitelikleri kazananlara verilecek mükâfatlar bildirilmekte ve müslümanlar bu yöne yönlendirilmektedir. 133. âyette rabbimizin bağışına, gökler ve yer genişliğindeki cennetine kavuşmanın, bütün ahlâkî davranışlarımız için temel gaye olduğu bildirilmekte; iyiliği, birtakım dünyevî menfaatler kaygısıyla değil de sırf Allah'a saygı ve sevgi demek olan takvâ saikiyle sadece uhrevî saadet uğruna yapmak gerektiği

hatırlatılmaktadır. 134 ve 135. âyetlerde ise İslâm'da ideal ahlâk tipi olan "takvâ sahibi (müttaki) insan"ın temel ahlâkî nitelikleri sayılmaktadır. Bunlar her durumda cömert olmak, öfkeyi yenmek, insanları bağışlamak, kendi hatasını kabul etmek ve bundan vazgeçmek gibi niteliklerdir. Bu vasıflar, ancak ihtirasları ve bencil duyguları karşısında hürriyetine kavuşmuş üstün ruhların erdemleridir.

Sözlükte "örtmek" anlamına gelen mağfiret kelimesi, terim olarak "yüce Allah'ın, kulların suç ve günahlarını affetmesi" anlamında kullanılmaktadır. Cennet de sözlükte "bahçe, bitki ve sık ağaçlarla örtülü yer" demektir. Terim olarak cennet, "çeşitli nimetlerle bezenmiş olan ve içinde müminlerin ebedî olarak kalacakları âhiret yurdu" anlamına gelir. İbn Âşûr'a göre âyetteki "gökler ve yer kadar geniş olan" kaydı, cennetin sınırlarını gösteren değil, temsilî olarak cennetin çok büyük ve geniş olduğunu ifade eden bir kayıttır. Nitekim Hadîd sûresinin 21. âyetinde bu durum açıkça ifade buyurulmuştur (IV, 89; cennet hakkında bilgi için bk. Bakara 2/25).

134. âyette geçen *serrâ'* kelimesi tefsirlerde "sevinç ve rahatlık veren durum"; *darrâ'* ise "zarar ve sıkıntı veren durum" şeklinde açıklanmıştır. Buna göre buradaki iki tür harcama, "zenginlik ve fakirlik halinde", "sevinçli ve kederli zamanlarda", "hayatta iken ve ölüme bağlı tasarruf yoluyla" yapılan harcamalar şeklinde anlaşıldığı gibi "akrabaya sevinç veren yardımlar ve düşmanı yenilgiye uğratmak için yapılan masraflar" şeklinde de anlaşılabilir.

Yüce Allah, bir önceki âyette kullarını takvâ sahipleri için hazırlanmış olan cenneti kazanmak maksadıyla yarışmaya çağırınca, takvâ sahiplerinin kimler olduğu ve hangi nitelikleri taşıdıkları merak konusu olmuş; bu sebeple bu âyetlerde takvâ sahiplerinin nitelikleri anlatılmıştır. Bunlar:

a) Bollukta ve darlıkta Allah yolunda infak ederler, yani mallarını iyilik yolunda harcarlar. Her iki durum da onların davranışlarını değiştirmez: Bolluk, kendilerini bencilleştirip aldatmadığı gibi darlık da onlara Allah yolunda harcamayı unutturmaz.

b) Öfkelerini yenerler, insanların kusurlarını bağışlarlar. "Öfke" diye çevirdiğimiz gayz kelimesi terim olarak "hoşlanılmadık bir şeye karşı insanın duyduğu heyecan" anlamına gelir. Gazabın aslı olduğu kabul

edilir. Gazap intikam iradesini doğurduğu ve gayri ihtiyarî olarak yüzde ve diğer azalarda belirtileri görüldüğü halde gayz sadece kalpte olan bir duygudur (Âlûsî, IV, 58). Âyetin tasvirine göre insanlardaki takvâ duygusu bu konularda da etkili olmakta ve olaylar karşısında öfkeyi yenmelerini ve insanları bağışlamalarını sağlamaktadır. Nitekim âyette geçen kâzım (çoğulu kâzımîn) kelimesi "öfkesini yenen, gücü yettiği halde, zarar gördüğü kimselere karşı intikama kalkışmayan, sabreden" anlamlarına gelmektedir (Elmalılı, II, 1177).

c) Bir kötülük veya kendilerine zulmetme mânasında bir günah işlediklerinde hemen Allah'ı anar ve günahlarına tövbe ederler, yaptıklarında ısrar etmezler. Âyette geçen fâhişe kelimesi "çirkin ve iğrenç iş veya söz" anlamına gelir. Özel olarak "zina" anlamında kullanılmaktadır; nefse zulmetmek ise "herhangi bir günah işlemek" demektir. Bu günahların başında Allah'a ortak koşmak (şirk) gelmektedir. Bununla birlikte fâhişe "başkasına karşı işlenen günah, nefse zulmetmek" ise "kişinin kendisini ilgilendiren ve başkasıyla ilgisi olmayan günah" olarak yorumlandığı gibi (Elmalılı, II, 1177), fâhişe "büyük günahlar" diğeri ise "küçük günahlar" olarak da yorumlanmıştır (Şevkânî, I, 424-425). Yarattığı insanın iyi hasletlerini ve zaaflarını çok iyi bilen yüce Allah, şefkat ve merhametinin gereği olarak günahkâr bir mümini –büyük günah dahi işlese– müminlerin safından çıkarmadığı gibi, Allah'ın huzurunda hesap vereceğini düşünerek yaptığına pişman olan, tövbe ve istiğfar eden kimseyi de cennete girecek takvâ sahiplerinin safından ayırmamıştır.

Takvâdan kaynaklanan hasletleri taşıyanlar ve gereğini yerine getirenler Allah katında sevilen kimselerdir. Allah âhirette onların mükâfatını verecektir (bk. Ebû Dâvûd, "Edeb", 2-3; *Müsned*, III, 440). Hz. Peygamber buyurmuşlardır ki: "Asıl pehlivan güreşte rakibini yenen değil kızdığı zaman öfkesine hâkim olan kimsedir" (Buhârî, "Edeb", 76, 102; Müslim, "Birr", 107, 108). Ancak şahsî meselelerde öfkeyi yenmek Allah'ın emri olup beğenilen ve övülen bir davranış olmakla birlikte kamuyu ilgilendiren meselelerde toplum düzeninin bozulmasına ve kötülüklerin yayılmasına yol açabilecek durumlar karşısında gevşeklik göstermemek gerekir.

Uhud Savaşı'ndaki yenilgide, faizcilerde de bulunan kötü duyguların ve özellikle maddeye düşkünlüğün rolü inkâr edilemez bir gerçektir.

Bu sebeple yüce Allah kullarını, insanlara kötü vasıflar kazandıran faizi bırakmaya, Allah ve Resûlü'ne itaat etmeye, kendisinin mağfiretini ve takvâ sahibi kimseler için hazırlanmış olan geniş cennetleri kazandıracak işlerde yarışmaya çağırmakta ve bu güzel davranışta bulunan kullarını sevdiğini bildirmektedir.

136. Yüce Allah yukarıdaki özellikleri taşıyan takvâ sahibi müminlerin geçmiş günahlarını affedeceğini ve onları içinde ebedî kalacakları, zeminden ırmaklar akan cennetlere yerleştireceğini vaad etmektedir. Bu mükâfat onların amellerinin gereği değil Allah'ın onlara bir lutfu ve vaadinin sonucudur.

137 – 143

قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ سُنَنٌ فَسِيرُوا فِي الْاَرْضِ فَانْظُرُوا كَيْفَ
كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبِينَ ﴿١٣٧﴾ هٰذَا بَيَانٌ لِلنَّاسِ وَهُدًى
وَمَوْعِظَةٌ لِلْمُتَّقِينَ ﴿١٣٨﴾ وَلَا تَهِنُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَاَنْتُمُ الْاَعْلَوْنَ
اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ ﴿١٣٩﴾ اِنْ يَمْسَسْكُمْ قَرْحٌ فَقَدْ مَسَّ
الْقَوْمَ قَرْحٌ مِثْلُهُ وَتِلْكَ الْاَيَّامُ نُدَاوِلُهَا بَيْنَ النَّاسِ وَلِيَعْلَمَ اللّٰهُ
الَّذِينَ اٰمَنُوا وَيَتَّخِذَ مِنْكُمْ شُهَدَاءَ وَاللّٰهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ ﴿١٤٠﴾
وَلِيُمَحِّصَ اللّٰهُ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَيَمْحَقَ الْكَافِرِينَ ﴿١٤١﴾ اَمْ حَسِبْتُمْ
اَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَعْلَمِ اللّٰهُ الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ

وَيَعْلَمَ الصَّابِرِينَ ﴿١٤٢﴾ وَلَقَدْ كُنْتُمْ تَمَنَّوْنَ الْمَوْتَ مِنْ قَبْلِ
أَنْ تَلْقَوْهُ فَقَدْ رَأَيْتُمُوهُ وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ ﴿١٤٣﴾

Meâli

137. Sizden önce nice uygulamalar geçmiştir. Yeryüzünde gezin de yalanlayanların sonunun ne olduğuna bir bakın. **138.** Bu Kur'an insanlara bir açıklama, takvâ sahipleri için de bir hidayet ve bir öğüttür. **139.** Gevşeklik göstermeyin, üzülmeyin; eğer inanmışsanız şüphesiz en üstün olan sizsiniz. **140.** Eğer siz (Uhud'da) bir yara aldıysanız bilin ki o topluluk da benzeri bir yara almıştı. Allah'ın gerçek müminleri ortaya çıkarması ve sizden şehitler edinmesi için, bugünleri biz insanlar arasında döndürüp duruyoruz. Allah, zâlimleri sevmez. **141.** Bir de Allah, iman edenleri günahlardan arındırmak, kâfirleri de yok etmek için böyle yapıyor. **142.** Yoksa, Allah içinizden cihad edenleri ortaya çıkarmadan ve sabredenleri belirlemeden cennete gireceğinizi mi sanıyordunuz? **143.** Gerçek şu ki, ölümle karşılaşmadan önce onu istiyordunuz; işte şimdi onu apaçık görmektesiniz.

Tefsiri

137. "Uygulamalar" diye çevirdiğimiz *sünen* kelimesinin tekili *sünnet*tir. Sözlükte "işlek yol, âdet, gidiş tarzı ve tabiat" anlamlarına gelen sünnet, geniş anlamda Allah'ın yolunu (evrende yaratıklar için koymuş olduğu hükmü, kanunları) veya insanın âdet haline getirdiği iyi veya kötü davranış ve hareketi ifade eder (bk. Muhammed Hamîdullah, "Sünnet", *İA*, XI, 242). Kur'an'da, ikisi çoğul olmak üzere on altı defa geçen sünnet kelimesi, bu âyet dışındaki yerlerde bir tamlama içinde yer almıştır: "Allah'ın sünneti" (Ahzâb 33/38), "önceki peygamberlerin sünneti (onlar hakkındaki kanun)" (İsrâ 17/77) gibi. Fıkıh ve fıkıh usulünde sünnet ise, bir yandan Hz. Peygamber'in İslâm dininin Kurân-ı Kerîm'den sonraki ikinci kaynağını oluşturan söz, fiil ve onaylarını, diğer yandan da Resûlullah'ın yolunu izleyerek yapılan fakat farz ve vâcip kapsamında olmayan fiilleri ifade eden bir terim anlamına sahiptir.

Allah'ın evrende ve yarattıkları arasında geçerli genel bir kanunu olan *sünnetullah* değişmez ve bozulmaz. Tabiattaki olaylar, bu kanun gereği belli bir düzen içerisinde meydana gelir. Bilim dilinde "tabiat kanunları" denilen sünnetullah, ilâhî hikmet gereği önce sebebin sonra da sonucun yaratılması şeklinde ortaya çıkar. Allah'ın fiillerinde *hikmet* anlayışını benimseyen ve çoğunluğu oluşturan bilginler bu görüşü savunurlar. Allah tarafından konan bu değişmez genel kanun (sünnet-i âmme), ancak özel durumlarda yine Allah'ın özel bir sünnetiyle (sünnet-i hâssa) ve geçici olarak değişebilir. Olağan üstü haller (mûcize, keramet...) bu tarzda ortaya çıkar. Fakat bu, genel sünnetin rastgele bozulduğu anlamına gelmez. Özel durum dışında her şey normal şekilde devam eder. Sünnetullah ifadesinin tabiat kanunları olarak yorumlanamayacağını ileri süren bir görüş de vardır. Buna göre böyle bir anlayış geleneksel yanılgının bir yansımasıdır. Sünnetullaha Kur'an'da mutlaka bir karşılık bulmak gerekiyorsa bu tabiri "tarih yasaları"nı anlatan bir ifade olarak değerlendirmek daha uygun olur (bk. Ömer Özsoy, *Sünnetullah*, özellikle s. 135).

Sünnetullah aynı zamanda sosyal olaylar için de söz konusudur. Nitekim bu husus Fâtır sûresinin 43. âyetiyle bu âyetin öncesi ve sonrasından açıkça anlaşılmaktadır. Bu âyetlerde geçmiş ümmetlere uygulanan sosyal bir yasadan ve –yasanın gereği olarak– haddi aşanların bir belâya uğratılmalarından ve yokluğa mahkûm olmalarından söz edilmektedir. Buna göre Kur'an-ı Kerîm'de sünnetullah deyiminin, kısaca "Allah'ın, tabii veya sosyal bakımdan kâinatı yönetme yasası ve yöntemi" anlamında kullanıldığı söylenebilir.

Konumuz olan âyette de geçmişte peygamberlerini yalanlamış olan milletlere ve bunlara uygulanan ilâhî sünnete dikkat çekilmekte, onların düştükleri hatalara düşülmemesi istenmektedir. Bir başka anlatımla bu âyette ve devamında Allah'ın şöyle bir uyarıda bulunduğunu söylemek mümkündür: Sizden önce de nice milletler gelip geçti; onlar hakkında da Allah'ın birtakım uygulamaları oldu. Yeryüzünde dolaşarak o milletlerin kalıntılarını ve hayatlarını inceleyiniz, kendilerini doğru inanca ve güzel davranışlara çağıran peygamberlere karşı çıkıp onları yalanlayan milletlerin nasıl yok olup gittiklerini, ülkelerinin nasıl harap olduğunu görünüz; bunlardan çıkarılacak dersleri çıkarınız. Unutmayınız ki zafer için şart olan birliğinizi ve beraberliğinizi korur, peygamberin ve tayin ettiği

kumandanların emirlerine uyarak sabır ve metanetle savaşırsanız zafer sizin olur.

Şüphe yok ki Allah'ın savaşlar için de koyduğu kanunları vardır. Bu kanunlara uygun davrananlar inkârcı, putperestler de olsalar, Allah'ın kanunu uyarınca galip gelirler. Tedbirsiz davrananlar da peygamber veya evliya dahi olsalar yine yenilgiye uğrarlar. Çünkü Allah'ın sünneti değişmez. O'nun sosyal hayat için koyduğu kanunlar savaşta da geçerlidir. Savaşın şart ve gereklerine uyanların galip, buna uymayanların mağlûp olması ilâhî bir kanundur (Ateş, II, 113).

Müfessirler bu ve benzeri âyetlerde, tarihî ve arkeolojik araştırmalar yapmayı teşvik anlamının bulunduğunu belirtirler (Elmalılı, II, 1180). Muhammed Abduh'a göre yüce Allah'ın, mahlûkatını yönetmek için kanunlar koyduğunu bize bildirmesi, bizim o kanunlardan en mükemmel bir şekilde faydalanmamız için o kanunları tedvin edilmiş bağımsız bir ilim haline getirmemizi gerekli kılar. Kur'an'ın özet olarak bahsettiği diğer ilimler için olduğu gibi kâinattaki sünnetullahı açıklayacak ilim adamlarını yetiştirmek de bu ümmetin tümü üzerine farz kılınmıştır (Reşîd Rızâ, IV, 139).

138. "Bu" anlamına gelen işaret zamiriyle Kur'an'ın kastedildiği yorumu esas alınarak meâlinde "bu Kur'an" denmiştir. Buna göre âyet, Kur'an'ın bütün insanlar için hak ile bâtılı, yanlışla doğruyu birbirinden ayırt eden, açıklayan ve doğru yola ileten bir kitap, özellikle takvâ sahipleri için bir ibret ve öğüt olduğunu ifade eder. Diğer bir yoruma göre ise burada, Allah'ın sünnetinin geçmiş milletlere de aynen uygulandığını haber veren bir önceki âyete işaret edilmekte yani 137. âyetteki ifadenin insanlara bir açıklama, takvâ sahipleri için de bir hidayet ve bir öğüt olduğu belirtilmektedir. İbn Âşûr'a göre bu durumda âyet, zaferle güzel sonucun, yenilgi ile kötü sonucun ayrı ayrı şeyler olduğunu bilmeyenler için bir açıklama ve sebep-sonuç ilişkisini kurabilmeleri için yol gösterici bir kılavuzdur. Çünkü zaferin gerçek sebebi iyilik ve iyi haldir. Bu âyet aynı zamanda insanların fesattan sakınmaları ve "Bizden daha güçlü kim var?" (Fussılet 41/15) diyerek gücüne aldanan Âd kavmi gibi aldanmamaları için bir öğüttür (IV, 98).

139. Müslümanları teselli etme amacı taşıdığı anlaşılan âyet, yenmenin de yenilmenin de Allah'ın değişmez kanunu olduğunu, dolayısıyla Uhud Savaşı'nda uğradıkları yenilgiden dolayı ümitsizliğe kapılmamaları gerektiğini onlara hatırlatmakta; güçlü bir imana sahip olmanın verdiği azim ve kararlılık sayesinde nice zaferlere ulaşmanın mümkün olacağını müjdelemektedir. Bu, yüce Allah'ın peygamberlerine ve samimiyetle onlara inanan müminlere bir vaadidir. Nitekim başka âyetlerde bunu açıkça bildirmiştir (bk. Sâffât 37/171-173; Mücâdele 58/21).

140-141. Genel olarak müfessirler 140. âyette Uhud Savaşı ile Bedir Savaşı'nın mukayesesinin yapıldığı kanaatindedirler. Müşriklerin daha önce Bedir Savaşı'ndaki kayıpları müslümanların Uhud Savaşı'ndaki kayıplarından az değildi. Âyet buna işaret etmektedir. Bazı müfessirlere göre sözlükte "yara" anlamında kullanılan "karh" kelimesi, âyette mecaz olarak "yenilgi" anlamında kullanılmıştır. Buna göre yüce Allah Uhud Savaşı'nda yenilgiye uğramış olan müminleri teselli etmek ve cesaretlendirmek için onlara Bedir Savaşı'ndaki zaferlerini hatırlatarak buyuruyor ki: Eğer siz Uhud'da yenilgiye uğradıysanız hemen üzüntüye kapılıp cesaretinizi yitirmemeli ve zaaf göstermemelisiniz. Bilmelisiniz ki düşmanlarınız da Bedir'de benzeri bir yenilgiye uğramışlardı. Fakat onlar yenildikleri için zaaf göstermemişler, cesaretlerini yitirmemişler, bilâkis onlar sizinle savaşmak için azimli ve kararlı bir biçimde hazırlıklarını tamamlamış ve Uhud Savaşı'na gelmişler, sonuçta kararlılıklarının karşılığını da almışlardır. Bu, Allah'ın bir kanunudur. Allah onları sevdiği için değil, onlar sabırla ve kararlı bir şekilde savaştıkları için zafere ulaşmışlardır. Sabır ve kararlılık içerisinde çalışıp gayret gösterenler daima başarıya kavuşurlar. Bu ilâhî bir kanundur.

Ayrıca müslümanların Uhud'daki yenilgilerinin başka hikmetleri de vardır. Yüce Allah samimi müminleri ortaya çıkarmak ve onların bir kısmını şehitlik rütbesine erdirmek (şehitlik hakkında bk. Bakara 2/154), müminleri günahlarından ve kusurlarından arındırıp tertemiz hale getirmek ve kâfirleri helâk etmek için bu zafer ve yenilgileri insanlar arasında döndürüp durmuş, acı ve tatlı günleri her iki tarafa da tattırmıştır. Eğer bütün savaşlarda müminler yenen, kâfirler yenilen taraf olsalardı o zaman hayatın imtihan oluşunun bir değeri kalmadığı gibi serbest irade

ile iman etme imkânı da ortadan kalkardı; kâfirler ister istemez imana zorlanmış olurlardı. İşte bu gibi hikmetlere binaen yüce Allah zaferi ve yenilgiyi kâfirlerle müminler arasında döndürmekte, her iki tarafa da acı ve tatlı günler yaşatmaktadır. Ancak müminlerin ölülerine şehitlik rütbesini vererek onları cennetine koyacağına işaret ederken, zalimleri sevmediğini bildirmek suretiyle de kâfirlerin ölülerini cehennemine sokacağını îma etmektedir. Demek ki yaralanmak, öldürülmek veya yenilmek bir tarafa değer kazandırıp günahlardan arınma imkânı sağlarken, diğer tarafa zillet ve kayıp getirmektedir. Nitekim Bedir'de müşriklerin yara alıp yenilmeleri onlara zillet ve kayıp getirdiği halde Uhud'da müminlerin şehit olmaları, yaralanmaları ve yenilmeleri onlara günahlardan arınma ve mânevî kirlerden temizlenme şerefini kazandırmıştır. Ayrıca sonraki savaşlar için bir ders olmuştur. Nitekim müminler bütün yaralarına ve acılarına rağmen Uhud Savaşı'nın ardından müşrikleri Hamrâülesed denilen yere kadar takip ederek imanlarının ne derecede kuvvetlendiğini ve Hz. Peygamber'e ne derecede bağlı olduklarını göstermişlerdir.

"Allah'ın... ortaya çıkarması için" şeklinde tercüme ettiğimiz 140. âyetteki "li-ya'leme..." ifadesi, "Allah'ın ezelî ilminde var olan bilgiyi vâkıa ile ayan beyan ortaya koyması" veya "mümini münafıktan ayırt etme hükmünü vermesi" şeklinde tefsir edilmiştir. Bu sebeple meâlinde " şehitler" anlamı verilen şühedâ kelimesi –Bakara sûresinin 143. âyetinde olduğu gibi– "şahitler" şeklinde de tercüme edilebilir. Bu durumda âyetin meâli şöyle olur: "Allah sizden (insanlar üzerine) şahitler edinsin diye (böyle yaptı)."

142. Bu soru ile yüce Allah müminlere hitap ederek onlara ilâhî bir yasasını yani nihaî başarının iyilikler uğrunda gösterilecek özverilere bağlı olduğunu hatırlatmakta, Allah yolunda cihad etmeden ve cihadın gerektirdiği yaralanma, acı, ağrı gibi sıkıntılara katlanmadan, hatta canını feda etmeyi göze almadan ve buna katlananlarla katlanmayanlar ayırt edilmeden cennete girmeyi düşünmemeleri gerektiğine işaret buyurmaktadır. Nitekim Bakara sûresinin 214. âyetinde de "Yoksa sizden öncekilerin çektikleriyle karşılaşmadan cennete girebileceğinizi mi sandınız?" buyurularak, önceki peygamberlerin ve ümmetlerinin yaptıkları gibi yüce değerler

uğrunda özverilerde bulunmadan başarılı olunamayacağı ve cennete girilemeyeceği haber verilmiştir. Geçmişte bazı ümmetler yoksulluk, savaş ve benzeri çeşitli sıkıntılarla imtihan edilmişler, sarsıntılar geçirmişler, fakat yıkılmamışlar, sabretmişler ve sonuna kadar imanlarında sebat etmişlerdir; bir gün mutlaka Allah'ın yardımının kendilerine erişeceğine ve zafere kavuşacaklarına dair ümitlerini yitirmemişler; nihayet Allah'ın yardımına ve zafere kavuştukları gibi cennete girmeye de hak kazanmışlardır. Şimdi yüce Allah Hz. Muhammed'in ümmetinden de bu özveriyi istemekte, imanlarını ve kutsal değerlerini koruma uğrunda mal ve canlarını feda edebilenlerle mallarını ve canlarını kutsal değerlerin üstünde tutanlar birbirlerinden ayırt edilmedikçe cennete girmeyi düşünmemeleri gerektiğini bildirmektedir.

143. Başta Hz. Peygamber olmak üzere bazı tecrübeli sahâbîler Uhud Savaşı'na çıkmadan önce yapılan müzakerede, Medine'de kalıp savunma savaşı yapmayı tercih etmişlerdi. Ancak savaş tecrübesi olmayan, özellikle Bedir Savaşı'nda bulunmamış olan sahâbîler, Bedir'e katılanların Allah katındaki derecelerinin yüceliğini ve sevaplarının çokluğunu öğrenince böyle bir fırsatın kendileri için de doğmasını dilemişlerdi. İşte Uhud Savaşı öncesinde bu müslümanlar Hz. Peygamber'e düşmanla meydan savaşı yapmak istediklerini, gerekirse seve seve canlarını feda edeceklerini bildirdiler ve "Bizi düşman karşısına çıkar ki kendilerinden korktuğumuzu sanmasınlar" dediler. Gençlerin ısrarlı olduklarını gören Hz. Peygamber onların görüşüne uyarak meydan savaşı yapmak üzere Uhud'a geldi. Ancak düşmanın şiddetli saldırıları neticesinde müslümanlar yetmiş dolayında kayıp verdiler, birçoğu da yaralandı. Bu arada Hz. Peygamber'in öldürüldüğü haberi de yayılınca müminlerden büyük bir grup büsbütün ümitlerini yitirdiler ve düşmanın şiddetli saldırıları karşısında dayanamayıp geri çekilmek durumunda kaldılar. Bir kısmı paniğe kapıldı ve savaş alanını terketti. İşte bu âyette onların bu davranışları kınanmaktadır.

Bazı müfessirlere göre burada müslümanların ölümü istemelerinden maksat, Medine'de kalıp savunma savaşı yapmak yerine daha çok ölüme sebep olan meydan savaşını tercih etmeleridir (Elmalılı, II, 1189). Bu

sahâbîler, savaşta büyük yararlılıklar göstereceklerini ve kendileri şehit oldukları takdirde geride kalanlar için önemli bir zafer hazırlayacaklarını düşünerek düşmanı meydanda karşılamayı tercih etmişlerdi. Bu sebeple onlar hakkında, "Ölümle karşılaşmadan önce onu istiyordunuz" buyurulmuştur. Yoksa herhangi bir müslümanın, gerek savaşta gerekse savaş dışında ölümü istemesi doğru değildir. Nitekim Hz. Peygamber "Düşmanla karşılaşmayı temenni etmeyiniz, Allah'tan âfiyet isteyiniz. Ama düşmanla karşılaştığınız zaman da sabırlı olunuz (direniniz). Bilin ki, cennet kılıçların gölgesi altındadır" buyurmuştur (Müslim, "Cihâd", 20). Sonuçta hayat da ölüm de Allah'ın takdirine bağlı olaylardır. Takdir edilen zaman geldiğinde istense de istenmese de ölüm gerçekleşecektir. Savaş alanlarında asıl olan ölmek değil, müslümanların zaferi için gayret göstermek ve savaşmaktır. Ama bu esnada ölmeyi göze almadan savaşa girişen kimsenin göstereceği çaba, bu uğurda ölmenin kendisini yüksek bir pâyeye eriştireceği inancıyla savaşan kişinin çabasına denk olamaz. Kur'an'da ve hadislerde şehitliğin özendirilmesi de bundan dolayıdır. Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Ben isterim ki Allah yolunda savaşıp öldürüleyim, sonra diriltileyim, sonra öldürüleyim, sonra diriltileyim, sonra tekrar öldürüleyim (*el-Muvatta'*, "Cihâd", 27, 40). Bu hadisteki mesaja yürekten inanan bir müslüman açısından, –diğer İslâmî ilkeler gereği hayatını korumak için her türlü önlemi alması gerekli olmakla beraber– Allah yolunda savaşırken, artık yaşama arzusu zaferin önünde bir engel olmaktan çıkar.

144 – 148

وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ
أَفَإِنْ مَاتَ أَوْ قُتِلَ انْقَلَبْتُمْ عَلَى أَعْقَابِكُمْ وَمَنْ
يَنْقَلِبْ عَلَى عَقِبَيْهِ فَلَنْ يَضُرَّ اللَّهَ شَيْئًا وَسَيَجْزِي اللَّهُ
الشَّاكِرِينَ ﴿١٤٤﴾ وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ أَنْ تَمُوتَ إِلَّا

بِاِذْنِ اللّٰهِ كِتَابًا مُؤَجَّلًاۜ وَمَنْ يُرِدْ ثَوَابَ الدُّنْيَا
نُؤْتِه۪ مِنْهَاۚ وَمَنْ يُرِدْ ثَوَابَ الْاٰخِرَةِ نُؤْتِه۪ مِنْهَاۜ وَسَنَجْزِي
الشَّاكِر۪ينَ ﴿١٤٥﴾ وَكَاَيِّنْ مِنْ نَبِيٍّ قَاتَلَۙ مَعَهُ رِبِّيُّونَ كَث۪يرٌۚ فَمَا
وَهَنُوا لِمَٓا اَصَابَهُمْ ف۪ي سَب۪يلِ اللّٰهِ وَمَا ضَعُفُوا وَمَا اسْتَكَانُواۜ
وَاللّٰهُ يُحِبُّ الصَّابِر۪ينَ ﴿١٤٦﴾ وَمَا كَانَ قَوْلَهُمْ اِلَّٓا اَنْ قَالُوا
رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَاِسْرَافَنَا ف۪ٓي اَمْرِنَا وَثَبِّتْ اَقْدَامَنَا
وَانْصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِر۪ينَ ﴿١٤٧﴾ فَاٰتٰيهُمُ اللّٰهُ ثَوَابَ الدُّنْيَا
وَحُسْنَ ثَوَابِ الْاٰخِرَةِۜ وَاللّٰهُ يُحِبُّ الْمُحْسِن۪ينَ ﴿١٤٨﴾

Meâli

144. Muhammed yalnızca bir elçidir. Ondan önce de elçiler gelip geçti. Şimdi o ölür veya öldürülürse gerisin geri dönecek misiniz? Kim geri dönerse bilsin ki Allah'a asla bir zarar vermiş olmayacaktır. Allah şükredenleri ödüllendirecektir. **145.** Hiçbir kimse Allah'ın yazılıp bir süreye bağlanmış izni olmadan ölmez. Kim dünya nimetini isterse ondan kendisine veririz; kim âhiret nimetini isterse ona da ondan veririz; ve şükredenleri ödüllendireceğiz. **146.** Nice peygamber vardır ki onunla birlikte birçok Allah erleri savaştılar. Allah yolunda başlarına gelenlerden ötürü gevşemediler, yılmadılar, boyun eğmediler. Allah, sabredenleri sever. **147.** Onların sözü şunu demekten ibaretti: "Rabbimiz! Günahlarımızdan ve işimizdeki aşırılıklardan ötürü bizi bağışla, sebatımızı arttır, kâfir topluluğa karşı bize yardım et!"

148. Bu yüzden Allah onlara dünya nimetini ve âhiret nimetinin de güzelini verdi. Allah işini güzel yapanları sever.

Tefsiri

144. Hz. Muhammed'in sadece bir beşer ve bir peygamber olduğu belirtilip önceki peygamberler gibi onun da ölümlü olduğu hatırlatılmaktadır. Ayrıca âyet münafıkların menfi propagandalarına bir cevap ve onlara kapılanlara yapılmış bir uyarı niteliğindedir. Şöyle ki Uhud Savaşı'nda Abdullah b. Kamia adında bir müşrik, Resûlullah'ı öldürmek için ona birkaç defa saldırmış, hatta yüzünü yaralamış ve attığı bir taşla dişinin kırılmasına yol açmıştı. Hz. Peygamber'i korumakta olan Mus'ab b. Umeyr de bu müşrikin saldırılarına karşı koyarken şehit olmuştu. Mus'ab, Hz. Peygamber'e benzediği için Abdullah b. Kamia Peygamber'i öldürdüğünü sanarak, "Muhammed'i öldürdüm" diye bağırmış, bu haber müslümanlar üzerinde şok etkisi yapmıştı. Bu haberin meydana getirdiği panik üzerine müslümanlar cesaretlerini yitirmişler, içlerinden bir grup dağa doğru çekilirken, bir grup Medine yolunu tutmuş, bazıları da oldukları yerde yığılıp kalmıştı. Hatta bir kısmı "Abdullah b. Übeyy'e gidelim de bizim için Ebû Süfyân'dan eman dilemesini rica edelim" deme gafletinde bulunmuş ve bu durumdan yararlanan bir grup münafık "Muhammed gerçek peygamber olsaydı öldürülmezdi. Atalarımızın dinine dönsek daha iyi olur" diyecek kadar ileri gitmişlerdi (Reşîd Rızâ, IV, 160).

Bu sırada Hz. Peygamber'in "Ey Allah'ın kulları bana gelin!" diye seslenmesi üzerine etrafında halkalanan yaklaşık otuz kişilik bir grup onu yiğitçe savunmuşlardı. Öte yandan bu habere aldanan Kureyş, aldığı netice ile yetinerek savaş alanını terketmiştir. Hz. Peygamber bu durumun farkına varmış ve bunu kendisi ve arkadaşları için Allah'ın lutfettiği bir fırsat olarak değerlendirmiştir. Nitekim onun sağ olduğunu müslümanlara duyurmak isteyen Kâ'b b. Mâlik'e susması için işaret buyurmuşlardır (Hasan İbrâhim Hasan, *İslâm Tarihi*, I, 152).

Âyette Hz. Muhammed'in fâni, İslâm'ın ise bâki olduğunu, bu sebeple, o ölse dahi müslümanların bunu sükûnetle karşılayıp dinlerine bağlı kalmaları, düşmanlarıyla sürdürdükleri savaşta sebat etmeleri gerektiği hatırlatılmaktadır. Müteakip âyetin sonundaki "Allah şükredenleri ödül-

lendirecektir" cümlesi buna işaret eder. Müfessirler buradaki "şükredenler" ifadesini, "İslâm'da sebat edip görevlerini yerine getirenler" şeklinde tefsir etmişlerdir (Elmalılı, II, 1194). Nitekim yıllar sonra Hz. Peygamber vefat ettiğinde insanlar şaşırıp ne yapacaklarını bilemez olmuşlar, fakat soğukkanlılığını koruyan Hz. Ebû Bekir, "Kim Muhammed'e tapıyor idiyse bilsin ki Muhammed ölmüştür. Kim de Allah'a tapıyor idiyse bilsin ki Allah diridir, ölmez!" demiş ve bu âyeti okumuştur. İbn Abbas "Ebû Bekir bu âyeti okuyuncaya kadar insanlar sanki böyle bir âyetin daha önce inmiş olduğunu bilmiyorlardı, herkes âyeti (ilk defa) ondan öğrenmiş gibiydi. Ondan âyeti dinleyen herkes onu okumaya başladı" demiştir (İbn Kesîr, II, 109).

145. Müslümanların, Hz. Peygamber'in öldürüldüğü haberinin yayılmasından sonraki psikolojik durumlarına işaret edilmekte ve ölüm korkusuyla savaştan kaçmanın anlamsız olduğu bildirilerek müslümanlar metanetli davranmaya çağırılmakta ve cihada teşvik edilmektedir. Çünkü Allah'ın belirlediği zaman gelmeden ve O'nun izni olmadan hiç kimse ne yatağında ne de düşman saldırısıyla ölmeyeceği gibi O'nun belirlediği süreden fazla bir an bile yaşayamaz. Kişinin ömrü, sınırları yüce Allah tarafından belirlenmiş ve takdir edilmiş bir zaman diliminden ibarettir. Âyetin "yazılıp bir süreye bağlanmış" anlamındaki bölümü bunu ifade eder. Bu süre ne bir saniye ileri ne de bir saniye geri alınır. Bu ilâhî kanun –peygamberler dahil– bütün insanlar için aynı derecede geçerli olduğu gibi toplumlar için de geçerlidir (krş. A'râf 7/34; Hicr 15/5; Müminûn 23/43; Münâfikun 63/11). Bu sebeple savaş meydanından kaçarak ölümden kurtulmayı düşünmek yersiz bir davranıştır. Korkaklık ömrü uzatmadığı gibi cesaret de onu azaltmaz; o halde doğru olan, kişinin kendisi için belirlenmiş bu süreyi nasıl değerlendirmesi gerektiğini düşünmesi ve ona göre davranmasıdır.

Yüce Allah âyetin devamında "Kim dünya nimetini isterse ondan kendisine veririz; kim âhiret nimetini isterse ona da ondan veririz" buyurarak insanların emeklerinin ve dileklerinin zayi olmayacağını, yaptıklarının karşılığını dünyada ve âhirette alacaklarını bildirmektedir. Bununla birlikte İslâm'da niyet esastır, Hz. Peygamber'in ifade buyurduğu üzere "Ameller niyetlere göre değerlendirilir. Kişi yaptığı işi hangi niyetle yap-

mışsa karşılığında kendisine o şey verilir" (Buhârî, "Bed'ü'l-vahy", 1). Bir kimse yaptığı işlerin karşılığında sadece dünyalık isterse Allah kendi iradesine ve dilemesine bağlı olarak ona ne takdir etmişse onu verir, fakat âhirette bu amelin karşılığında bir şey alamaz. Kişi âhirette sevap kazanmak niyetiyle dünyada hayırlı bir iş yaparsa Allah ona âhirette sevabını vereceği gibi dünyada da takdir ettiği kısmetini verir. Nitekim "Biz şükredenleri ödüllendireceğiz" cümlesinden ve ilgili diğer âyetlerin ruhundan bu mâna anlaşılmaktadır (ayrıca bk. Bakara 2/200-201; İsrâ 17/18-19; Şûrâ 42/20).

Âyetin bu bölümünde ganimet elde etme arzusuna kapılarak savaş sırasında nöbet yerini terkeden ve müslümanların yenilmesine sebep olan sahâbîler kınanmakta; düşman karşısında sebat edip direnenler ise "şükredenler" olarak vasıflandırılmakta, bunların hem dünyada hem de âhirette mükâfatlarının verileceği bildirilmektedir. Bir önceki âyetin tefsirinde kısaca değinildiği gibi şükredenlerden maksat, İslâm'da sebat eden, Allah'ın kendisine verdiği kuvvet ve kudreti yaratılış gayesine uygun olarak Allah'a itaatte kullanan, hiçbir engel karşısında Allah'a itaatten vazgeçmeyen, ömrünü bu dünyanın geçici zevk ve çıkarları uğrunda değil, âhiretin sonsuz nimetlerini elde etme ve Allah'ın rızâsına kavuşma uğrunda harcayanlardır.

146. "Allah erleri" diye çevirdiğimiz ribbiyyûn kelimesi "rabbe mensup" anlamına gelen "ribbî" kelimesinin çoğulu olup "Allah'a kulluk edenler, O'nun dinine uyanlar" demektir. Bu mânada rabbânî kelimesiyle eş anlamlı olup "peygamberlere uyanlar, peygamberlerin talebeleri" anlamında kullanılmıştır. Bundan başka "öncekiler" diye açıklandığı gibi, "ribbe" kelimesine nisbet edilerek "cemaat" anlamında da tefsir edilmiştir. Her iki kelimeyi de genişçe tahlil eden Elmalılı, ribbiyyûnu cemaat anlamına gelen "ribb"e nisbet ederek "eğitim görmüş cemaat", rabbâniyyûnu ise "eğitici anlamına" gelen rab ismine nisbetle "bunları eğitip öğretecek yüksek seviyeye ulaşmış kimseler" olarak tefsir etmenin daha uygun olacağı kanaatindedir (II, 1197; rabbânî hakkında bilgi için bk. Âl-i İmrân 3/79-80). Âyette yine Hz. Peygamber'in öldürüldüğü haberi üzerine paniğe kapılıp savaş alanını terkeden müslümanlara bir sitem vardır; bir bakıma müslümanlara şöyle denilmektedir: Geçmiş peygam-

berlerin ümmetleri sayıca düşmanlarından daha az, savaş araç ve gereçleri bakımından daha zayıf olmalarına rağmen peygamberleriyle birlikte düşmanlarına karşı şiddetle savaştılar, onlar da Allah yolunda yaralandı ve şehit oldular, ama düşman karşısında gevşeklik ve zaaf göstermediler, onlara boyun eğmediler, sabır ve metanetle mücadele ettiler. Bu sebeple Allah'ın rızâsını, sevgisini ve zaferi kazandılar. Siz ise yalan haberin yayılmasıyla perişan olup dağıldınız!

"Savaştı" anlamına gelen "kātele" fiili edilgen olarak "kūtile" şeklinde de okunmuştur. Bu kıraate göre cümlenin anlamı şöyle olur: "Beraberinde Allah erleri bulunduğu halde nice peygamber öldürülmüştür!" İbn Âşûr bu peygamberlerden altısının adını vermektedir. Bunlar İsrâiloğulları'nın öldürdükleri Ermiyâ, Hezekiel, İşâyâ, Zekeriyyâ ve Yahyâ ile Araplar'ın öldürdüğü Hanzale b. Safvân'dır (IV, 116). Ancak bu peygamberler savaş dışında çeşitli şekillerde öldürülmüşlerdir. Onlar öldürüldükleri halde beraberlerinde bulunan Allah erleri başlarına gelen musibetten dolayı ne gevşeklik ve zaaf göstermişler ne de düşmana boyun eğmişlerdir. O halde Uhud'daki müminlerin de onlar gibi metanet ve cesaret göstermeleri gerekiyordu. Rivayete göre Habbâb b. Eret Hz. Peygamber'e, "Müşriklerden büyük sıkıntı çektik. (Bunların zulmünden kurtuluşumuz için) Allah'a dua etmez misiniz?" demişti. Hz. Peygamber bu talepte mücadeleden yılma ve üzerine düşeni yapmaktan geri durma niyeti sezdiği için yüzü kıpkırmızı olduğu halde (yaslandığı yerden) doğrulup oturdu ve şöyle buyurdu: "Sizden önce demir taraklarla kişinin etleri ve sinirleri kemiklerine kadar taranırdı da bu işkence onu dininden döndüremezdi. Başının ortasına testere konarak başı ikiye bölünürdü, bu işkence dahi onu dininden döndüremezdi (Buhârî, "Menâkıbü'l-ensâr", 29).

147-148. Bu âyetlerde de yine Uhud Savaşı'nda "Abdullah b. Übey'e gidelim de müşriklerin başkanı Ebû Süfyân'dan bizim için eman dilesin" diyen müslüman veya münafıklara bir târiz ve bir sitem vardır. Çünkü bunlar bu sıkıntılı anda böyle söylerken geçmiş peygamberlerin yanında bulunan Allah erleri başlarına gelenlerin bir hikmeti bulunduğunu veya kendilerinde var olan bir kusurdan, bir hatadan yahut aldıkları emri ve görevi gerektiği gibi yerine getiremediklerinden dolayı cezalandırıldıklarını düşünerek, "Rabbimiz günahlarımızdan ve işimizdeki taşkınlı-

ğımızdan ötürü bizi bağışla!" diye dua etmişler, sonra da kâfirlere karşı yüce Allah'tan sabır ve zafer dilemişlerdi. 148. âyetten anlaşıldığına göre yüce Allah da onların bu samimi dileklerini kabul buyurmuş, onlara dünya mükâfatı olarak zafer ve ganimet nasip ederken, âhiret sevabının da güzelini vermiştir. "Allah işini güzel yapanları sever" cümlesi, o Allah erlerinin işlerini güzel yapan kimseler olduklarını, bu sebeple Allah'ın sevgi ve rızâsını kazandıklarını ifade eder.

149 – 153

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُٓوا اِنْ تُط۪يعُوا الَّذ۪ينَ كَفَرُوا يَرُدُّوكُمْ
عَلٰٓى اَعْقَابِكُمْ فَتَنْقَلِبُوا خَاسِر۪ينَ ﴿١٤٩﴾ بَلِ اللّٰهُ مَوْلٰيكُمْۚ
وَهُوَ خَيْرُ النَّاصِر۪ينَ ﴿١٥٠﴾ سَنُلْق۪ي ف۪ي قُلُوبِ الَّذ۪ينَ
كَفَرُوا الرُّعْبَ بِمَٓا اَشْرَكُوا بِاللّٰهِ مَا لَمْ يُنَزِّلْ بِه۪ سُلْطَانًاۚ
وَمَأْوٰيهُمُ النَّارُۜ وَبِئْسَ مَثْوَى الظَّالِم۪ينَ ﴿١٥١﴾ وَلَقَدْ
صَدَقَكُمُ اللّٰهُ وَعْدَهُٓ اِذْ تَحُسُّونَهُمْ بِاِذْنِه۪ۚ حَتّٰٓى اِذَا فَشِلْتُمْ
وَتَنَازَعْتُمْ فِي الْاَمْرِ وَعَصَيْتُمْ مِنْ بَعْدِ مَٓا اَرٰيكُمْ مَا تُحِبُّونَۜ
مِنْكُمْ مَنْ يُر۪يدُ الدُّنْيَا وَمِنْكُمْ مَنْ يُر۪يدُ الْاٰخِرَةَۚ ثُمَّ صَرَفَكُمْ عَنْهُمْ
لِيَبْتَلِيَكُمْۚ وَلَقَدْ عَفَا عَنْكُمْۜ وَاللّٰهُ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْمُؤْمِن۪ينَ ﴿١٥٢﴾
اِذْ تُصْعِدُونَ وَلَا تَلْوُ۫نَ عَلٰٓى اَحَدٍ وَالرَّسُولُ يَدْعُوكُمْ ف۪ٓي اُخْرٰيكُمْ

فَاَثَابَكُمْ غَمًّا بِغَمٍّ لِكَيْلَا تَحْزَنُوا عَلٰى مَا فَاتَكُمْ وَلَا مَٓا اَصَابَكُمْ

وَاللّٰهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ ﴿١٥٣﴾

Meâli

149. Ey iman edenler! Eğer inkâr edenlere uyarsanız, sizi gerisin geri döndürürler de sonra hüsrana uğramış olursunuz. **150.** Oysa sizin mevlânız Allah'tır ve O, yardımcıların en iyisidir. **151.** Kâfirlerin kalplerine korku salacağız. Çünkü onlar, hakkında Allah'ın hiçbir delil indirmediği şeyi O'na ortak koştular. Onların varacağı yer cehennemdir. Zalimlerin durağı ne kötüdür! **152.** Andolsun ki Allah size verdiği sözü yerine getirdi. Hatırlayın ki O'nun izniyle kâfirleri öldürüyordunuz, ama Allah size istediğiniz zaferi gösterdikten sonra gevşediniz, emre itaat hususunda birbirinizle tartıştınız ve emre aykırı hareket ettiniz; içinizden kimi dünyayı istiyordu, kiminiz de âhireti istiyordunuz; derken Allah denemek için onların karşısında sizi bozguna uğrattı. Sonunda yine de sizi bağışladı. Allah müminlere karşı lutufkârdır. **153.** O zaman siz dönüp hiç kimseye bakmadan yukarı doğru çekiliyordunuz; Peygamber ise arkanızdan sizi çağırıyordu, kaybettiklerinizin ve başınıza gelenlerin üzüntüsüne katlanabilmeniz için (söz tutmamanıza karşılık) Allah size tasa üstüne tasa verdi. Allah yaptıklarınızdan haberdardır.

Tefsiri

149-150. Önceki âyetlerde müslümanlar düşman karşısında gevşeklik ve zaaf göstermeyen Allah erleri gibi olmaya teşvik edilirken burada da kâfirlere uymaktan sakındırılmaktadırlar. Âyetler Hz. Peygamber'in öldürüldüğüne dair yalan haberin yayılması üzerine yahudi ve münafıkların, "Muhammed, peygamber olsaydı öldürülmezdi; artık eski dininize ve dostlarınıza (kardeşlerinize) dönün!" şeklindeki sözleri sebebiyle inmiştir. İniş sebebi özel olmakla birlikte âyetler, her zaman ve her toplum içinde bulunabilecek münafıkların bu tür bozguncu sözlerine ve propagandalarına karşı müslümanları uyarmaktadır. Savaştan kaçmak

yenilgiye, yenilgi de kâfirlere itaate sebep olur. Kâfirlere itaat ise sonuçta kişiyi hem dünyada hem de âhirette hüsrana uğratacak olan dinden dönmeye götürür.

150. âyetteki *mevlâ* kelimesi sözlükte "sahip, dost, yardımcı, arkadaş, köle, câriye, köle âzat eden ve âzat edilmiş köle" anlamlarına gelir. Burada "yardımcı, koruyucu, gözetici" anlamında kullanılmıştır (Ebû Hayyân, III, 77). Yani müminlerin yardımcısı sadece yüce Allah'tır ve en iyi yardımcı da O'dur. Mevlâ, dostlarını ve velâyeti altındakileri korur. Onlara yardım eder ve menfaatlerini gözetir. O'nun dostlarının, müşriklerden eman dilemek için münafıkların yardımına ihtiyaçları yoktur. Onların yardımcısı Allah'tır. Nitekim Uhud Savaşı'nda müslümanlar yenilmiş ve bir kısmı dağılmış olmalarına rağmen tamamen imha edilmekten Allah'ın yardımıyla kurtulmuşlardır. Allah'ın dostluğunu ve yardımcılığını kazanmış olan kimse başkalarının yardımına muhtaç olmaz. Çünkü en iyi yardımcı O'dur. O'nun yardımının tecelli ettiği yerde mağlûbiyet yoktur. Nitekim bir âyet-i kerîmede şöyle buyurulmuştur: "Allah size yardım ederse artık sizi yenecek hiçbir kimse yoktur; eğer sizi yardımsız bırakırsa O'ndan sonra size kim yardım edebilir? Müminler yalnız Allah'a güvensinler" (Âl-i İmrân 3/160).

151. Burada yüce Allah müminlere, düşmanlarına karşı zafer müjdesi vererek onları teselli etmekte, heyecanlarını yatıştırmakta ve Allah'a inanmanın verdiği moral gücünden yoksun olanların kalplerini kısa zamanda korku saracağını haber vermektedir. Çünkü müşrikler ne aklî ne de naklî hiçbir delile dayanmaksızın, atalarından intikal eden tamamen bâtıl bir inançla putları Allah'a ortak koşmakta, onlardan yardım istemekte ve onları Allah ile mahlûkatı arasında aracı kılmaktadır. Oysa putlar, başkalarına yardım etmek şöyle dursun kendilerine yapılan bir saldırıyı dahi savacak güce sahip değillerdir. Bu sebeple müslümanların Allah'ın yardımına güvendikleri derecede müşrikler putların yardımına güvenmemektedirler. Çünkü kendi tanrılarında var olduğuna inandıkları gücün başkalarının tanrılarında da var olduğuna, tanrılar arası mücadelenin devam ettiğine inanmaktadırlar. Bu da onların korkaklaşmasına sebep olmaktadır. Nitekim bu âyetlerde söz konusu edilen Uhud

Savaşı'nda, bir ara müslümanların paniğe kapılıp dağılmalarına rağmen, müşrikler önemli bir sonuç elde edemeden çekilip gitmişlerdir. Hatta giderken bir ara geri dönüp müslümanların işini bitirmeyi düşünmüşler, ancak dönme cesaretini gösterememişler, büsbütün yenilmemiş olmayı yeğlemişlerdir. Şüphesiz bu durum Allah'ın onların kalbine soktuğu korkunun neticesinde meydana gelmiştir. Hz. Peygamber bir hadislerinde şöyle buyurmuştur: "Bir aylık yola kadar (düşmanlarımın kalbine) korku salma özelliği verilerek bana yardım edildi" (Buhârî, "Teyemmüm", 1).

152. Yüce Allah müminlere verdiği yardım sözünü yerine getirmiş, savaşın ilk döneminde müminler müşriklere epeyce zâyiat verdirerek onlara galip gelmişlerdi. Ancak okçulardan bir kısmı nöbet yerini terketme hususunda kumandanlarıyla tartışmışlar; bir grup savaş kazanıldığı için geçidi tutmaya gerek kalmadığı kanaatiyle nöbet yerini terketmek isterken, diğer grup aksine bir emir olmadıkça muhtemel tehlikeye karşı geçidi korumanın gereğini savunmuş, sonuçta okçuların büyük çoğunluğu Hz. Peygamber'in emrine muhalefet edip nöbet yerini terkedince galibiyet durumu tersine dönmüştür. Düşmanın süvari birliği geçitteki müslüman askerlerin büyük çoğunluğunun geçidi terkettiklerini görünce oradan hücuma geçip müslümanları arkadan vurmuş, bozguna uğramış olan düşman askerleri de toparlanıp saldırıya geçmişler; böylece müslümanlar iki düşman arasında sıkışıp kalmışlar, neticede zafer yenilgiye dönüşmüştür.

Nöbet yerinden ayrılanların davranışı âyette "isyan" olarak ifade edilmiştir. Burada isyanın mânası emre aykırı davranmaktır. Çünkü onlar müslümanların müşrikleri yendiğini görünce artık geçidin korunmasına gerek kalmadığı kanaatine varmış ve emre aykırı olarak nöbet yerini terketmişlerdi. Burada müslümanların yenilgiye uğramalarının yüce Allah tarafından yapılmış bir imtihan olduğu da bildirilmiştir. Çünkü bu yenilgi, gerçek müminlerle münafıkların birbirinden ayırt edilmesine imkân sağladığı gibi savaşta komutanın emrine itaat etmemenin nelere mal olduğunu göstererek ibret alma imkânı da sağlamıştır.

153. Bu âyet müslümanların savaşın ikinci aşamasındaki perişan durumunu tasvir etmektedir. Düşmanın süvari birliğinin arkadan vurması ve

Hz. Peygamber'in öldürüldüğü haberinin yayılması neticesinde paniğe kapılıp perişan bir halde dağılan İslâm ordusunun bir kısmı tepeye doğru çıkarak kurtulmaya çalışırken bir kısmı da Medine yönünde kaçmıştır. Hz. Peygamber ise eşsiz bir metanet ve cesaret örneği göstererek yanındaki küçücük bir grup ile birlikte düşmana karşı var gücüyle savaşmış ve "Ey Allah'ın kulları bana gelin!" diye dağılanları etrafında toplanmaya çağırmıştır (Buhârî, "Megāzî, 20, "Tefsîr", 3/10). Hz. Peygamber'in ve yanındakilerin düşmana karşı böyle kahramanca savaşmaları, bu durumun büyük bir felâkete dönüşmesini önlemiş ve müslümanlar tamamen imha edilmekten kurtulmuşlardır.
Bir önceki âyette de belirtildiği gibi zaferin yenilgiye dönüşmesi bir imtihandı. Büyük sıkıntılarla karşı karşıya kalan müslümanlar neye uğradıklarını şaşırmışlar, bekledikleri zafer ve ganimeti elde edemedikleri gibi yetmiş dolayında şehit vermişler ve birçoğu da yaralanmıştı. Müslümanlar bir bozgun hali yaşarken Hz. Peygamber'in şehit olduğu söylentisi, vatanlarının tehlikede oluşu, Kureyş ordusunun Medine'ye saldırarak yağma ve talan edip halkı kılıçtan geçirme korkusu gibi sıkıntılar müslümanların üzüntülerini daha da arttırmıştı.

Müfessirler, Arap dilinin özelliklerini dikkate alarak "kaybettiklerinizin ve başınıza gelenlerin üzüntüsüne katlanabilmeniz için (söz tutmamanıza karşılık) Allah size tasa üstüne tasa verdi" diye çevrilen cümleyi üç şekilde yorumlamışlardır:

a) Allah size tasa üstüne tasa vererek sizi oyaladı ki kaçırdığınız zafer ve ganimete, başınıza gelen yaralanma ve öldürülme gibi musibetlere üzülmeyesiniz. Buna göre yüce Allah müslümanlara tasa üstüne tasa vererek başlarına gelen musibetleri onlara unutturmuş ve üzüntülerini hafifletmiştir.

b) Olumsuzluk edatı olan "lâ" harfi zaittir. Cümle şöyle yorumlanmıştır: Söz tutmamanızdan dolayı Allah size tasa üstüne tasa verdi ki kaybettiklerinize ve başınıza gelen sıkıntılara üzülesiniz.

c) Müminler bu sıkıntılara katlanmaya ve daha büyük musibetlere karşı sabırla direnmeye alışsınlar diye, daha büyüğünü vererek daha küçüğünü unutturmak için Allah onlara tasa üstüne tasa indirmiştir (İbn Âşûr, IV, 132-133).

154 – 155

ثُمَّ اَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ بَعْدِ الْغَمِّ اَمَنَةً نُعَاسًا يَغْشٰى طَٓائِفَةً
مِنْكُمْ وَطَٓائِفَةٌ قَدْ اَهَمَّتْهُمْ اَنْفُسُهُمْ يَظُنُّونَ بِاللّٰهِ غَيْرَ
الْحَقِّ ظَنَّ الْجَاهِلِيَّةِ يَقُولُونَ هَلْ لَنَا مِنَ الْاَمْرِ مِنْ شَيْءٍ
قُلْ اِنَّ الْاَمْرَ كُلَّهُ لِلّٰهِ يُخْفُونَ ف۪ٓي اَنْفُسِهِمْ مَا لَا يُبْدُونَ
لَكَ يَقُولُونَ لَوْ كَانَ لَنَا مِنَ الْاَمْرِ شَيْءٌ مَا قُتِلْنَا هٰهُنَا قُلْ
لَوْ كُنْتُمْ ف۪ي بُيُوتِكُمْ لَبَرَزَ الَّذ۪ينَ كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقَتْلُ اِلٰى
مَضَاجِعِهِمْ وَلِيَبْتَلِيَ اللّٰهُ مَا ف۪ي صُدُورِكُمْ وَلِيُمَحِّصَ مَا ف۪ي قُلُوبِكُمْ
وَاللّٰهُ عَل۪يمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ ﴿١٥٤﴾ اِنَّ الَّذ۪ينَ تَوَلَّوْا مِنْكُمْ يَوْمَ الْتَقَى
الْجَمْعَانِ اِنَّمَا اسْتَزَلَّهُمُ الشَّيْطَانُ بِبَعْضِ مَا كَسَبُوا
وَلَقَدْ عَفَا اللّٰهُ عَنْهُمْ اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ حَل۪يمٌ ﴿١٥٥﴾

Meâli

154. Sonra o kederin ardından Allah size bir güven, bir grubunuzu kendinden geçiren uyuklama hali verdi; bir grup da kendi canlarının derdine düşmüşler, Allah hakkında haksız yere Câhiliye düşüncelerine kapılarak, "Bu işten bize ne?" diyorlardı. De ki: "İşin tamamı Allah'a aittir." Sana açmadıklarını içlerinde gizliyorlar: "Bu işte bizim görüşü-

müz alınsaydı burada öldürülmezdik" diyorlar. De ki: "Evlerinizde dahi olsaydınız, yine de haklarında ölüm yazılmış olanlar ölüp düşecekleri yere geleceklerdi. Bu, Allah'ın içinizde olanı ortaya çıkarması ve kalplerinizdeki şüpheyi gidermesi içindir. Allah kalplerde olanı bilir."
155. İki ordunun karşılaştığı gün sizden bozguna uğrayanlar var ya sırf yaptıkları bazı şeyler yüzünden şeytan onların ayaklarını kaydırmıştı. Şüphe yok ki Allah onları affetmiştir, Allah çok bağışlayıcıdır, pek halimdir.

Tefsiri

154. Uhud Savaşı'ndaki bozgunun ardından yüce Allah müslümanları büyük kederlere uğrattıktan sonra, cesaret ve metanetini yitirmeden, eninde sonunda Hz. Peygamber'in zafere kavuşacağına inanan ve onunla birlikte düşmana karşı var gücüyle vuruşan bir gruba hafif bir uyuklama hali vererek dinlenmelerini ve heyecanlarının yatışmasını sağlamıştı. Almış oldukları yaralardan dolayı acılar içerisinde olmalarına rağmen kendilerini güvende hissetmişler, kılıçları ellerinden düşecek derecede uyuklamışlardı. Nitekim olayı bizzat yaşamış olan Ebû Talha, kendileri savaş alanında iken bu uyku sebebiyle kılıcının birkaç defa elinden düştüğünü ve tekrar aldığını ifade etmiştir (Buhârî, "Tefsîr", 3/11; "Megāzî", 20). Oysa şiddetli korku içindeki insanı uyku tutmaz, uykusuzluk devam ettikçe de perişanlık artar ve insanın mânevî gücü çöker. Uhud Savaşı'ndaki ortam böyle bir neticenin doğması için son derece müsait idi. Çünkü müşrikler savaş alanından ayrılırken yine geleceklerini söyleyerek müslümanları tehdit etmişlerdi; bu sebeple müslümanlar düşmanın dönüp tekrar saldırmasından ve kendilerini imha etmesinden veya Medine'ye saldırarak yağmalamasından endişe ediyorlardı. İşte böyle bir ortamda yüce Allah'ın bir lutfu olarak müslümanları tatlı bir uyku basıp, korkuyu unutturmuş, gergin olan sinirlerini dinlendirmiş, böylece huzur ve güvene kavuşarak yepyeni bir güç kazanmışlar, düşman çekildikten sonra da onları Hamrâülesed'e kadar takip etmişlerdir. Daha önce Bedir olayında da savaştan önce böyle bir güven uykusu gelmişti (bk. Enfâl 8/11). Uhud'da ise savaş esnasında veya savaştan hemen sonra daha savaş alanında iken müslümanlar böyle bir ilâhî lutfa mazhar oldular.

Savaşa katılanlardan bir grup ise canlarının derdine düşüp kendilerinden başka bir şey düşünmüyorlardı. Bunlar, her ne kadar mümin görünüyorlarsa da gerçekte inanmamış oldukları için dini ve Hz. Peygamber'i savunmak gibi bir kaygıları bulunmayan münafıklardı. Savaşa sırf ganimet almak veya fitne çıkarmak maksadıyla katılmışlar, ancak büyük bir kısmı daha savaş başlamadan Abdullah b. Übey ile birlikte geri dönüp gitmiş; gidemeyenler ise müminlerin içinde kalmışlardı. Ancak müminleri huzura kavuşturan uyku bunları sarmamış, dolayısıyla korkuları arttıkça artmıştı. Savaşın seyri müminlerin aleyhine döndüğü için onlardan intikam alırcasına duygularını ortaya koyuyor ve Câhiliye kafasıyla haksız yere Allah hakkında kötü şeyler düşünüyor ve Hz. Muhammed'in peygamberliği hakkında tereddüt uyandıracak sözler söylüyorlardı (Cahiliye kavramının anlamı için bk. Mâide 50 ve Furkan 25/63-66'nın tefsiri).

Münafıkların "Bu işten bize ne" sorusundan anlaşıldığına göre onlar, düşmanla meydan savaşı yapma hususunda alınan kararın hatalı olduğuna, bu kararda kendilerinin sorumluluğu bulunmadığına, savaşın planlanmasında görüşlerine uyulmadığına, dolayısıyla elde edilen bu sonuçtan sorumlu olmadıklarına, sorumluluğun meydan savaşını isteyen müminlere ve onların sözünü dinleyen Hz. Peygamber'e ait olduğuna işaret etmek istemişlerdir. Nitekim münafık Muattib b. Kuşeyr'in, Hz. Peygamber'in yanında açığa vurmayıp münafıkların arasında söylediği "Bu işte bizim görüşümüz alınsaydı burada öldürülmezdik" ifadesinden de bu anlaşılmaktadır (Taberî, IV, 142-143; Kurtubî, IV, 242). Oysa Hz. Peygamber, münafıkların reisi Abdullah b. Übeyy'i istişareye çağırmış, kendisi de onun görüşü doğrultusunda görüş beyan etmişti. Ancak gençler, düşmanı Medine dışında karşılamayı uygun gördükleri için karar onların görüşü doğrultusunda alınmıştı. Bu sebeple münafıkların böyle bir bahane ile Hz. Peygamber'e karşı itiraz hakları olmadığı gibi onu istibdat ile de suçlayamazlardı.

Başka bir görüşe göre âyetin ilgili kısmı şöyle yorumlanmıştır: Münafıklar Hz. Peygamber'e, "Bu işten bize bir yarar var mı?" diyerek bu savaşta kendileri için herhangi bir çıkar bulunmadığını vurgulamak istemişler; kendi aralarında da "Bu işten bizim bir çıkarımız olsaydı burada öldürülmezdik" demişlerdir (Şevkânî, I, 436).

Süleyman Ateş'e göre "Bu işte bizim görüşümüz alınsaydı burada öldürülmezdik" diyenler münafıklar değil samimi müminlerden bir gruptur. Ona göre münafıklar savaşa katılmamışlardır, oysa bunlar savaş anında söylenmiş sözlerdir. Savaşın dehşetinden sarsılan bazı müminlerin içlerinde böyle düşünceler belirmiştir. Zira bu sözleri söyleyen kimselerin affedildiği bildirilmektedir. Halbuki münafık nifak içinde kaldığı sürece affedilmez (II, 122).

Kanaatimizce Ateş'in bu görüşü isabetli değildir. Çünkü bir grup münafık müminlerin içinde kalarak savaşa katılmıştı. Bu sözü onların söylemiş olma ihtimali daha kuvvetlidir. Bir sonraki âyette affedildikleri bildirilenler ise münafıklar değil şeytanın vesvesesine aldanıp savaş yerinden ayrılan müminlerdir. Ayrıca Allah ve Peygamber uğrunda canı dahil her şeyini feda edecek derecede samimi müminlerin böyle bir söz söylemeleri mümkün değildir.

Münafıkların bu tutumlarına karşılık yüce Allah, "De ki: İşin tamamı Allah'a aittir" buyurarak emir ve iradenin kendisine mahsus olduğunu, galibiyet veya mağlûbiyetin ezelde takdir ettiği ilâhî kanunlarına uygun olarak meydana geldiğini ve geleceğini vurgulamakta; ölenlerin de yine Allah tarafından takdir edilmiş ecelleriyle öldüklerini, eceli gelenlerin evlerinden çıkmasalar bile ölümden kurtulamayacaklarını, her insanın ölümü nerede takdir edilmişse gidip orada öleceğini bildirmektedir. Ayrıca âyette bu olayların bir hikmete binaen cereyan ettiği, bunlarla müminlerin denendiği ve kalplerinde olan kötü düşüncelerin temizlendiği ifade buyurulmuştur. Şüphe yok ki insanların gerçek şahsiyetleri güç olaylar karşısında ortaya çıkar. Nitekim Uhud Savaşı'nda da böyle olmuş, bu imtihan neticesinde insanların gerçek yüzleri ortaya çıkarılmıştır. Kalplerdeki sırları dahi bilen yüce Allah'ın insanları imtihan etmesi, onların iç yüzlerini bilmediğinden değildir. Savaşlarda alınan yenilgiler, yaşanan acılar insanların kendilerini sorgulamalarına, hatalarını görmelerine ve durumlarını düzeltmelerine yardımcı olur. Bu sebeple âyette Allah'ın Uhud'da olup bitenlerle müminleri deneyip kalplerindeki yanlış düşünce ve duyguları temizlemeyi murat ettiğine işaret edilmektedir.

Her şeyin yüce Allah'ın takdiriyle cereyan etmiş olması, bizim sebeplere sarılmayı ihmal etmemizi gerektirmez. Çünkü kazâ ve kaderin nasıl

olduğunu, nerede, ne zaman ve ne şekilde tecelli edeceğini bilemeyiz; biz olayı ancak meydana geldikten sonra bilebiliriz. Biz çalışmakla ve sebeplere sarılmakla görevliyiz. Bütün gayretlerimize rağmen istediğimizi elde edemediysek o zaman Allah'ın takdirinin bizim isteğimize aykırı olduğuna inanır ve ona teslim oluruz. Bu durumda da sorumlu olmayız.

155. İki ordunun karşılaştığı gün bozguna uğrayanlardan maksat müslümanlardan bir gruptur. Bir önceki âyette Uhud'daki yenilginin kader açısından arka planına değinildikten sonra bu âyette de olay zâhirî sebepler açısından ele alınmakta ve bu savaştaki yenilgiye, münafıkların iddia ettikleri gibi Hz. Peygamber'in hatasının değil, müslüman okçuların verilen talimata uymamalarının ve Resûlullah'ın şehit edildiği haberinin yayılması üzerine müslümanların paniğe kapılıp savaş alanını terk etmelerinin yol açtığı hatırlatılmaktadır. Yüce Allah "Sırf yaptıkları bazı şeyler yüzünden şeytan onların ayaklarını kaydırmıştı" buyurarak bu duruma işaret etmekte ve müslümanların uğradıkları bozgunu fırsat bilen şeytanın, onların kafalarına vesvese sokup yanlış davranışa sevkettiğine dikkat çekmektedir. Bununla birlikte onlar yaptıkları hatadan dolayı pişmanlık duyarak ve tövbe ettikleri için yüce Allah onları affettiğini bildirmiştir. Şüphesiz yüce Allah çok bağışlayandır, halîmdir. Müminlere gazabıyla değil hilmiyle muamele etmektedir. Nitekim savaş meydanını terkedenlerden biri olan Hz. Osman'ı bu davranışından dolayı daha sonra kınayanlar olmuş; o da "Evet, o bir hata idi, ancak Allah onu affetti" demiştir (Râzî, IX, 51).

Bir görüşe göre de sırf yaptıkları bazı şeyler yüzünden şeytanın, ayaklarını kaydırdığı kimseler, Hz. Peygamber'in Ayneyn Geçidi'ne yerleştirdiği askerlerdir (M. Reşîd Rızâ, IV, 191). Zira bunlar savaşın başlarında düşman askerlerinin bozguna uğradığını görünce artık geçidi beklemeye gerek kalmadığını ileri sürerek komutanlarının emrine muhalefet edip ganimet toplamak üzere nöbet mahallini terketmişler, böylece düşmanın arkadan saldırmasına fırsat vermişler, neticede müslümanların yenilmesine sebep olmuşlardı. Buna göre âyet, okçular nöbet mahallini terkettikleri için şeytanın bir kısım müminlere vesvese verip savaş alanından ayrılmalarını sağladığına dikkat çekmektedir.

156 – 163

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا لَا تَكُونُوا كَالَّذ۪ينَ كَفَرُوا وَقَالُوا
لِاِخْوَانِهِمْ اِذَا ضَرَبُوا فِي الْاَرْضِ اَوْ كَانُوا غُزًّى لَوْ كَانُوا
عِنْدَنَا مَا مَاتُوا وَمَا قُتِلُوا لِيَجْعَلَ اللّٰهُ ذٰلِكَ حَسْرَةً ف۪ي
قُلُوبِهِمْ وَاللّٰهُ يُحْي۪ وَيُم۪يتُ وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَص۪يرٌ
١٥٦ وَلَئِنْ قُتِلْتُمْ ف۪ي سَب۪يلِ اللّٰهِ اَوْ مُتُّمْ لَمَغْفِرَةٌ مِنَ
اللّٰهِ وَرَحْمَةٌ خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ ١٥٧ وَلَئِنْ مُتُّمْ اَوْ
قُتِلْتُمْ لَاِلَى اللّٰهِ تُحْشَرُونَ ١٥٨ فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللّٰهِ لِنْتَ لَهُمْ
وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَل۪يظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ
وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْاَمْرِ فَاِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ
اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّل۪ينَ ١٥٩ اِنْ يَنْصُرْكُمُ اللّٰهُ فَلَا غَالِبَ لَكُمْ وَاِنْ
يَخْذُلْكُمْ فَمَنْ ذَا الَّذ۪ي يَنْصُرُكُمْ مِنْ بَعْدِه۪ وَعَلَى اللّٰهِ فَلْيَتَوَكَّلِ
الْمُؤْمِنُونَ ١٦٠ وَمَا كَانَ لِنَبِيٍّ اَنْ يَغُلَّ وَمَنْ يَغْلُلْ يَأْتِ بِمَا غَلَّ
يَوْمَ الْقِيٰمَةِ ثُمَّ تُوَفّٰى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ ١٦١

أَفَمَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَ اللّٰهِ كَمَنْ بَٓاءَ بِسَخَطٍ مِنَ اللّٰهِ وَمَأْوٰيهُ جَهَنَّمُ
وَبِئْسَ الْمَص۪يرُ ﴿١٦٢﴾ هُمْ دَرَجَاتٌ عِنْدَ اللّٰهِ وَاللّٰهُ بَص۪يرٌ بِمَا يَعْمَلُونَ ﴿١٦٣﴾

Meâli

156. Ey iman edenler! Sizler, sefere çıkan veya savaşa giren kardeşleri hakkında, Allah sonunda bunu kalplerinde bir hasret acısı kılsın diye "Onlar yanımızda olsalardı ölmezlerdi ve öldürülmezlerdi" diyen inkârcılar gibi olmayın. Hayat veren de öldüren de Allah'tır; Allah yaptıklarınızı görmektedir. **157.** Andolsun ki Allah yolunda öldürülür veya ölürseniz bilin ki Allah'tan gelecek bir bağışlama ve bir rahmet, onların biriktirdiklerinden daha hayırlıdır. **158.** And olsun ki, ölseniz de öldürülseniz de Allah'ın huzurunda mutlaka toplanacaksınız. **159.** Sen onlara sırf Allah'ın lutfettiği merhamet sayesinde yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı kalpli olsaydın, hiç şüphesiz etrafından dağılır giderlerdi. Onları affet, onların bağışlanmasını dile, iş hakkında onlara danış, karar verince de Allah'a güven, doğrusu Allah kendisine güvenenleri sever. **160.** Allah size yardım ederse artık sizi yenecek hiçbir kimse yoktur; eğer sizi yardımsız bırakırsa O'ndan sonra size kim yardım edebilir? Müminler yalnız Allah'a güvensinler. **161.** Hiçbir peygamber savaşanların hakkını zimmetine geçirmez. Kim böyle bir haksızlık yaparsa kıyamet günü, zimmetine geçirdiğini yüklenmiş olarak gelir; sonra herkese kazanmış olduğunun karşılığı, tastamam ödenir. Onlar haksızlığa uğratılmazlar **162.** Allah'ın rızâsını elde eden Allah'ın gazabına uğrayan gibi olur mu hiç? Bunun varacağı yer cehennemdir; o ne kötü bir varış yeridir! **163.** Onlar Allah katında derece derecedir. Allah onların yaptıklarını görmektedir.

Tefsiri

156. Bazı bahaneler ileri sürerek savaştan geri dönmüş olan münafıklar, savaşa gitmiş olan mümin akraba, eş ve dostlarının savaşta öldüklerini duydukça üzüntülerinden çığlık atıyor ve "Bizim yanımızda olsalardı ne

ölürlerdi ne de öldürülürlerdi" diyerek halkın acılarını tahrik ediyor ve fitne çıkarmaya çalışıyorlardı. Onların bu inançları ve bu sözleri netice-de kalplerinde ıstırap ve hasret oluşmasına sebep oluyordu. Çünkü onlar ilâhî takdire inanmıyor, Allah'ın ölüm ve hayat konusundaki kanununa uymuyorlardı. Ölmeyi veya öldürülmeyi zâhirî sebeplere bağladıkları için "Âh keşke onları göndermeseydik!" gibi sözler söylüyorlar, bu da onların üzüntüsünü arttırıyordu. Nitekim âyetin "Allah sonunda bunu kalplerin-de bir hasret acısı kılsın diye" meâlindeki bölümü bunu ifade etmektedir. Halbuki olup biteni ilâhî takdire bağlamak insanlara sükûnet kazandırır. Hayatı veren de alan da Allah'tır. Allah dileseydi onlar şehit olmazlar-dı. Ancak Allah bu savaş ve bu yenilgiyle müslümanları eğitmek, imtihan etmek ve onları ilerideki daha büyük savaşlara hazırlamak için başlarına bu yenilgiyi getirdi. Nitekim Uhud Savaşı'ndan ders alan sahâbe bundan sonra girdiği bütün savaşlardan galip çıkmıştır. Fakat münafıkların düz-gün bir Allah ve kader inançları bulunmadığı için seferi veya savaşı ölüm sebebi olarak değerlendirmişlerdir. İşte bu sebeple yüce Allah müminle-ri uyararak kâfirler ve münafıklar gibi yanlış inançlara sapmamalarını ve yanlış düşüncelere kapılmamalarını emretmektedir. Çünkü bu tür inanç ve düşünceler savaştan yılgınlığa, sonunda düşman istilâsına uğramaya ve mandaya boyun eğmeye sebep olur. Bir görüşe göre de onların bu tür inanç ve davranışları âhirette hasret acısına sebep olacaktır.

157. Allah yolunda savaşırken öldürülen yani şehit edilen veya kendili-ğinden ölen kimseler için Allah'ın lutfedeceği bağışlama ve rahmet şüp-he yok ki hayatta kalanların zevklerini tatmin etmek için biriktirecek-leri mal, para ve elde edecekleri makamdan çok daha iyidir. Yüce Allah bunu yemin ederek haber vermektedir. Çünkü böyle bir ölüm, müminin günahlarının silinmesine ve makamının yükselmesine vesile olur.

158. İnsanlar ister rahat yataklarında ölsünler, isterse Allah yolunda savaşırken şehit olsunlar veya başka herhangi bir şekilde ölsünler, top-lanacakları yer Allah'ın huzurudur. Ondan başka dönecekleri yer yoktur. Herkes dünyada yaptığının karşılığını orada alacaktır.

159. Kaba ve katı kalpli bir kimse –başka bazı erdemlere sahip olsa da– muhataplarında nefret uyandırır; insanlar böyle bir kimseyi dinlemek istemezler veya onun arkadaşlığına katlanamazlar. İslâm gibi evrensel bir mesaj getiren, âlemlere rahmet olarak gönderilmiş olan (Enbiyâ 21/107) ve yüce bir ahlâk üzere bulunduğu bildirilen (Kalem 68/4) bir Peygamber'in bu kötü vasıfları taşıması düşünülemez. İbn Atıyye'nin kaydettiğine göre semavî kitaplarda Hz. Peygamber'in özellikleri anlatılırken bu kötü sıfatları taşımadığı da vurgulanmıştır (I, 533). Burada görüldüğü gibi Kur'an-ı Kerîm de aynı vurguyu yapmakta ve Hz. Peygamber'in uygulamalarının bunun kanıtı olduğunu ifade buyurmaktadır. Şüphesiz bu âyet Hz. Peygamber'in büyüklüğünü, yüksek ahlâkını ve yüreğinin katı olmadığını, aksine şefkat ve merhametle dolu olduğunu gösterir. O, Allah'ın kendisine lutfettiği bu özellikleri sayesinde arkadaşlarına, özellikle Uhud Savaşı'nda emrine muhalefet ederek İslâm ordusunun yenilmesine sebep olanlara ve müslümanları imha edilme tehlikesiyle karşı karşıya getirmiş bulunanlara merhametle muamele etmiştir. Eğer onlara karşı katı davransaydı ve onları sert bir şekilde cezalandırsaydı, çevresindekiler dağılıp giderlerdi.

İslâm'ın eğitim metotlarından biri de affetmektir. Yerine göre af, cezadan daha etkili olur. Bu sebeple Allah 152. âyette müminlerin Uhud Savaşı'ndaki hatalarını affettiğini ilân etmiş, burada da Hz. Peygamber'e onları affetmesini, Allah tarafından bağışlanmaları için dua etmesini emretmiştir. Hz. Peygamber'in sahâbeye karşı yumuşak ve merhametli davranması sahâbe üzerinde büyük bir etki göstermiştir. Nitekim Uhud Savaşı'ndaki hataları affedilen sahâbîler bir daha böyle bir hata yapmamaya gayret göstermiş ve girdiği bütün savaşlarda Hz. Peygamber'in ve kumandanlarının emirlerine titizlikle uyarak zaferler kazanmışlardır. Hz. Peygamber'in müslümanlara karşı bu şekilde merhametli davranması neticesinde birçok kimsenin müslüman olduğu da rivayet edilmiştir (İbn Âşûr, IV, 145). Yüce Allah ayrıca Hz. Peygamber'den bir konuda karar vermeden önce onu arkadaşlarına danışmasını, onlarla tartışmasını ve istişare sonunda kararını verince artık Allah'a güvenerek uygulamaya geçmesini emretmektedir.

Âyette "danış" anlamında zikredilen "şâvir" kelimesi, müşavere masdarından türemiş emir kipidir. Sözlükte müşavere "arı kovanından bal

almak, danışıp görüş almak, işaret almak" gibi mânalara gelir; aynı kökten olan şûra ile eş anlamlıdır. Terim olarak müşâvere "herhangi bir iş hakkında konunun uzmanlarının veya o konuda görüş bildirebilecek kimselerin görüşlerine başvurmak, onlarla görüş alış-verişinde bulunmak" demektir. Şûrâ ise "yöneticilerin ve özellikle devlet başkanının kamu görevini yürütürken istişarede bulunmasını ve istişare sonucu oluşan eğilimi göz önünde bulundurmasını" ifade eden bir terimdir. İsim olarak şûrâ "toplanıp görüş alış-verişinde bulunan cemaat" anlamına gelir.

Burada "iş hakkında onlara danış" şeklindeki ilâhî buyrukla Hz. Peygamber'in şahsında bütün ümmete ve özellikle yöneticilere danışarak iş yapmaları emredilmiştir. Başka bir âyette de "İşleri aralarındaki danışma ile yürür" (Şûrâ 42/38) buyurularak istişare ile hareket etmek müslümanların üstün meziyetleri arasında sayılmış, böylece müslüman toplumlarda yönetimin şûra ve meşveret esasına dayanması gerektiği belirtilmiştir.

Yüce Allah Hz. Peygamber'i İslâm'ı yaşamak üzere örnek bir insan olarak gönderdiği gibi arkadaşlarının da sonraki nesilleri yetiştirebilecek seviyede örnek bir toplum haline gelmelerini istemiş, bu sebeple Hz. Peygamber'e onları en güzel bir şekilde yetiştirmesini emretmiştir. Bu cümleden olarak onların şahsiyetlerine değer vermesini, yönetimde onlarla istişare etmesini, onlara görev verip sorumluluk duygularının gelişmesi için çaba göstermesini, hatalarını bağışlamasını, günahlarının affı için dua etmesini emretmiştir. Böylece müslümanların hem Hz. Peygamber'e hem de birbirlerine karşı sevgi ve saygıları daha da artarak birlik ve beraberlikleri sağlanmış, münafıkların istismar edebilecekleri kapılar kapatılmıştır.

Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn şahsî hayatlarında olduğu gibi, toplum ve devlet yönetimiyle ilgili meselelerde de şûraya büyük önem vermişler, daima etraflarındaki müslümanların görüşlerini alarak hareket etmişlerdir. Hz. Peygamber vahiy dışındaki meselelerde özellikle savaş konularında sahâbe ile istişare eder, tartışır, sonra karar verirdi. Kararında kendi görüşüne aykırı da olsa çoğunluğun görüşünü ve doğru olanı kabul ederdi. Bunun pek çok örneği vardır. Bedir Savaşı'nda ordu için seçilecek karargâh konusunda arkadaşlarıyla yaptığı istişarede sahâ-

beden birinin teklifini kabul etmiş ve karargâhı onun işaret ettiği yere kurmuştur. Bedir esirleri hakkında verdiği kararı da arkadaşlarıyla yaptığı istişare sonunda vermiştir. Uhud Savaşı'nda da sahâbe ile yaptığı istişare neticesinde kendi görüşüne aykırı olan çoğunluğun görüşünü kabul ederek düşmanla Medine dışında meydan savaşı yapmaya karar vermiştir. Hendek Savaşı'nda düşman ordusundaki bazı kabileleri savaştan vazgeçirmek için Medine hurmalıklarının yıllık gelirinden bir miktarını onlara vermeyi düşünmüş, konuyu Medineli sahâbîlere danıştığında onlar, "Bu çözüm vahiyle bildirilmişse tabii ki itiraz etmeyiz. Fakat vahiy değilse müşriklik dönemimizde bile haraç vermediğimiz insanlara şimdi Allah bizi İslâm'la şereflendirdikten sonra haraç vermek istemeyiz" diyerek itiraz edince Hz. Peygamber kendi görüşünden vazgeçmiştir. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür (bk. İbn Sa'd, *et-Tabakātü'l-kübrâ*, II, 69; Mevlânâ Şiblî, *Asr-ı Saâdet*, I, 404).

Sahâbe de istişareye ve halkın fikrine büyük önem vermiştir. Onların bu tutumları sayesinde dönemlerinde müslümanların şahsen veya grup halinde karşı görüşlerini belirtebildikleri veya itiraz edebildikleri, bunun da yönetime olumlu katkılar sağladığı görülmektedir. Hatta Hz. Ömer'in, savaşta esir edilen ve İslâmiyet'i kabul eden Hürmüzân ile dahi istişare ettiği rivayet edilmiştir (Ateş, VIII, 205). Ancak Emevîler'in yönetimi ele geçirmeleriyle birlikte müslüman toplumlarda giderek totaliter bir yönetim tarzının hâkim olması, şûra ve istişarenin çok sınırlı bir çerçevede kalmasını sonuçlandırmıştır.

Başta yukarıda anılan âyetler olmak üzere Kur'an'ın konuya ilişkin açıklamaları, Resûlullah ve sahâbenin uygulamaları ışığında şûranın İslâm'ın öngördüğü sosyal düzenin ana ilkelerinden olduğu sonucuna ulaşılmakla beraber, bunun kapsamı, şekli ve bağlayıcılığı konularında İslâm bilginlerince farklı görüşler ileri sürülmüştür.

Dinî literatürde ve özellikle kamu hukuku alanında yazılan eserlerde şûranın önemli bir anayasal kurum olarak ele alınması, müslüman toplumlarda mevcut fiilî duruma getirilen bir eleştiri veya hukukun üstünlüğünün sağlanması, iktidarın yetkilerinin sınırlandırılması, yönetimin temel ilke ve kurallarından ayrılmaması yönünde gösterilen gayretler olarak görülebilir. Bu çerçevede, –müşavere emrinin bağlayıcı olup

olmadığı konusunda fıkıh âlimleri farklı görüşlerde bulunsa da– devlet başkanının etrafında ehlü'l-hal ve'l-akd veya ehlü'ş-şûrâ adıyla anılan adalet, bilgi, aklı selim ve basiret sahibi kimselerin bulunması, devlet başkanının ve diğer yöneticilerin bunlarla istişare etmesi ilke olarak benimsenip gerekli görülmüş, ancak bu konuda ayrıntıya gidilmeyerek müslüman toplumların ve yönetimlerin kendi dönem ve şartlarına uygun bir prosedür geliştirmesine imkân tanınmıştır.

Şûrada üyelerin görevi, kendi arzu ve isteklerini ifade etmek değil naklî ve aklî deliller ışığında doğru çözümü ortaya çıkarmaya çalışmaktır. Bu çabada insan iradesi ve beşerî tercih unsuru ortadan kaldırılmış olmamakla beraber, ilmin iradeye tâbi olmasıyla, iradenin ilme tâbi olması arasındaki farka dikkat etmek gerekir. Bir başka anlatımla şayet şûra ilmi ve delilleri öne çıkaran bir anlayış içinde cereyan etmezse, artık müşavereden değil çeşitli iradelerin çekişme ve mücadelesinden söz edilebilir.

Şûranın mahiyeti, şûra heyetinin oluşum şekli, şûrada ulaşılan kanaatin bağlayıcılığı, şûra heyetinin görüşü ile başkanının görüşü arasında farklılık bulunduğunda izlenecek metot gibi konularda literatürde değişik açıklamalar bulunmaktadır. Bunlar İslâm bilginlerinin naslar ve sahâbe tatbikatı ışığında kendi kültür, bilgi ve deneyimlerinin ürünü olarak ortaya koydukları ictihadî sonuçlardır. Bu konuda geliştirilen doktriner görüş ve öneriler temelde, müslüman toplumlarda yönetimin Kur'an ve Sünnet'te vazedilen genel hukuk ilkelerine bağlı, kamuoyu desteğine sahip adaletli ve hakkaniyetli bir yönetim olmasını amaçlayan samimi ve etkili çabalar olarak değerlendirilmelidir (şûra hakkında bilgi için bk. Elmalılı, II, 1213-1216; Ya'kūb Muhammed el-Mîlcî, Mebdeü'ş-şûrâ fi'l-İslâm; Ali Bardakoğlu, "Şûrâ", *İFAV Ans.*, IV, 213-214).

Sözlükte "dayanmak, güvenmek, itimat etmek ve işi başkasına havale etmek" anlamlarına gelen *tevekkül*, terim olarak "bir taraftan meşrû hedefe ulaşabilmek için gerekli bütün çabayı gösterirken diğer taraftan da Allah'a dayanıp güvenmek ve işin sonunu O'na bırakmak" demektir. Tevekkül eden kişiye *mütevekkil* denir. Kur'an-ı Kerîm'de kırk âyette tevekkül ve aynı kökten fiil ve isimler geçmektedir. Bu âyetlerde Allah'a sığınmak, O'na güvenip dayanmak ve bağlanmak gerektiği, bunun İslâm akîdesinin bir gereği ve Allah'a samimi iman ve teslimiyetin zorunlu sonucu oldu-

ğu vurgulanmaktadır (meselâ bk. Âl-i İmrân 3/122; Mâide 5/11, 23; Tevbe 9/51; Yûnus 10/84). Ancak bu iman ve teslimiyet, olaylar karşısında kişinin kendisini ve alması gereken tedbiri ihmal etmesi anlamına gelmez. Nitekim Râzî bu konuda şöyle der: "Tevekkül, bazı cahillerin zannettiği gibi insanın kendini ihmal etmesi demek değildir. Böyle olsaydı müşâvere emri ile tevekkül emri birbiri ile çelişirdi (biri diğerine engel olurdu). Tevekkül, 'insanın zâhirî (görünür) sebeplere uyması ve fakat kalbini onlara bağlamayıp yüce Allah'ın korumasına dayanması' demektir" (IX, 68). Tevekkül uyuşukluk ve hareketsizliğin bir mazereti değil, bütün güçlüklere rağmen başarmamıza yardım edeceğine inandığımız Allah'a samimi güven ve bu güvenin verdiği tükenmez ümidin iman halini alışıdır. Bu konuda Elmalılı da şöyle der: Fakat şunu unutmamak lâzım gelir ki tevekkül, görevin yerine getirilmesini Allah'a havale etmek anlamına gelmez. Asıl tevekkül gereğini yaptıktan sonra işi Allah'a bırakmaktır. Birçokları bu hususta gaflete düşerek tevekkülü, "vazifeyi terketmek" sanırlar, yani kulluk görevlerinin yerine getirilmesini Allah'a havale edip emir ve komuta mercii olarak kendilerini görmek isterler. Sanki kul vazifesiz oturacakmış, namaz, oruç, zekât, cihad gibi görevleri yüce Allah ona emredip yaptırmayacakmış da kulun emir ve havalesiyle onun yerine bizzat kendisi yapıverecekmiş gibi bâtıl bir zihniyet taşırlar ve İsrâiloğulları'nın Hz. Mûsâ'ya, "Sen ve rabbin gidin savaşın; biz burada oturacağız!" (Mâide 5/24) dedikleri gibi demek isterler. Bu ise Allah'a tevekkül ve itimat değil, O'nun emrine itimatsızlıktır, küfürdür (IV, 2567).

Görüldüğü gibi tevekkül yoksulluk, uyuşukluk ve durgunluğun mazereti değil bir irade ve iman gücüdür. Nitekim şu meâldeki âyetler bunu açık biçimde belirtmektedir: "Buna rağmen yüz çevirirlerse de ki: Allah bana yeter, O'ndan başka tanrı yoktur, ben yalnız O'na güvenip dayanırım; O, büyük arşın sahibidir" (Tevbe 9/129), "Birtakım insanlar onlara, 'İnsanlar size karşı asker toplamışlar, onlardan korkun' dediler de bu, onların imanlarını arttırdı ve 'Allah bize yeter, O ne güzel vekildir!' diye cevap verdiler" (Âl-i İmrân 3/173).

Bu konudaki âyetler, Hz. Peygamber'in söz ve uygulamalarıyla İslâm'ın bu iki temel kaynağını en iyi anlayıp uygulayan sahâbîlerin hayatları bir bütün olarak değerlendirilecek olursa, tevekkülün "hareket ve faaliyeti bırakmak, tedbiri ihmal etmek" şeklinde yorumlanmasının İslâm diniyle

ilgisi bulunmadığı kolayca anlaşılır. Nitekim bir âyette "İnsan ancak çabasının sonucunu elde eder" (Necm 53/39) buyurulmuştur. Hz. Peygamber de kuşların bile sabahın erken saatlerinde yuvalarından ayrılarak akşamın karanlığına kadar Allah'ın kendileri için yarattığı rızıklarını aradıklarını hatırlatarak (*Müsned*, I, 52) Allah'a gerçek anlamda tevekkül etmenin "esbaba tevessül"ü (sebeplere sarılmayı) gerektirdiğini anlatmak istemiştir. Devesini bağladıktan sonra mı yoksa onu salarak mı tevekkül etmiş olacağını soran bedevîye hitaben de "Önce deveni bağla, sonra Allah'a tevekkül et" (Tirmizî, "Kıyamet", 60) buyurarak İslâm'ın tevekkül anlayışını somut örneklerle açıklamıştır. Tevekkülü itici bir güç olarak değerlendiren ashâb-ı kirâm ise bu anlayış sayesinde daha İslâm'ın ilk yüzyılı bitmeden İslâm dinini bir dünya ve milletler dini haline getirmeyi ve kıtaları fethetmeyi başarabilmişlerdir.

Tevekkül halinin önemli bir faydası da gerekeni yaptıktan sonra kişinin kararlı, güvenli, huzurlu olmasını sağlamasıdır; çünkü tevekkülün kavram çerçevesi içinde Allah'ın âdet ve kanunlarına güvenmek de vardır (bilgi için bk. Ahmet Saim Kılavuz-Mustafa Çağrıcı, "Tevekkül", *İFAV Ans.*, IV, 355-356).

160. 150. âyette buyurulduğu üzere müminlerin yardımcısı yüce Allah'tır ve O, en iyi yardımcıdır. O, dostlarını ve sevdiği kullarını korur, gözetir ve onlara yardım eder. Nitekim Bedir Savaşı'nda melekleriyle müminlere yardım etmiş ve onları düşmanlarına galip getirmişti. Uhud Savaşı'nda da müminler tamamen imha edilmekten Allah'ın yardımıyla kurtulmuşlardır. Allah'ın dostluğunu ve yardımını kazanmış olan kimse başkalarının yardımına muhtaç olmaz. O'nun yardımının tecelli ettiği yerde mağlûbiyet yoktur; yardımsız bıraktıkları ise iflâh olmazlar. Bu sebeple müminler sadece O'na dayanmalı, O'na tevekkül etmeli ve O'ndan yardım istemelidirler. Allah'ın bir kimseye veya bir millete yardım etmesi veya onları yardımsız bırakması şüphesiz ki sebeplere ve hikmetlere dayanmaktadır. Bu sebeple müminler Allah'ın yardımına erişebilmek için O'nun rızâsına uygun hareket etmeli ve gazabına sebep olacak davranışlardan da sakınmalıdır. Ancak böyle yaptıkları takdirde yüce Allah'ın yardımına lâyık olurlar. Nitekim "Ey iman edenler! Allah'a yardım ederseniz O da size yardım eder ve ayaklarınızı sağlam bastırır" (Muhammed 47/7) meâlin-

deki âyette buna işaret buyurulmuştur. Burada Allah'a yardımdan maksat O'nun emir ve yasaklarına, evrende yarattığı ilâhî kanunlara uygun davranarak sebeplere sarılmaktır. Aksi takdirde Uhud Savaşı'nda olduğu gibi başarısızlık kaçınılmaz olur.

161. Uhud Savaşı'nda Hz. Peygamber'in stratejik bir noktaya yerleştirdiği okçuların bir kısmı, başlangıçta İslâm ordusunun müşrik saldırılarını püskürttüğünü görünce zaferin kazanıldığını ve herkesin aldığı ganimetin kendisinin olacağını zannederek nöbet yerini terkettiler. Onların bu şekilde görev yerlerini bırakmaları savaşın müslümanların aleyhine dönmesine sebep oldu. Hz. Peygamber "Bizim ganimetleri taksim etmeyip gizleyeceğimizi mi sandınız?" buyurarak bu konuda onların zihninde uyanan bu şüphelere îmada bulunarak böyle bir davranışın kendisine asla yakışmayacağına işaret buyurmuştu. Bu âyetin de bu tür kuşkulara cevap olmak üzere indiği rivayet edilmiştir. Başka bir rivayete göre ise âyet Bedir Savaşı'nda elde edilen ganimetlerin taksimi sırasında, kayıp bir eşya için, münafıkların "Herhalde Muhammed almıştır" demeleri üzerine inmiştir (İbn Atıyye, I, 534; Reşîd Rızâ, IV, 215).

"Ganimet mallarından bir şeyi gizlice alıp zimmetine geçirmek" anlamına gelen gulûl kelimesi genel olarak kamu malında yolsuzluk ve suistimali ifade etmektedir. Âyet peygamberlik göreviyle kamu malına hıyanetin bağdaşmasının mümkün olmadığını, böyle bir yolsuzluğun hiçbir peygambere yakışmayacağını, dolayısıyla Hz. Peygamber'in de bundan münezzeh olduğunu vurgulamaktadır. O, insanların en doğrusu, ahlâken en üstün olanı ve Allah'tan en çok korkanıdır. Böyle bir kimsenin ganimet malını zimmetine geçirmek gibi bir haramı işlemesi veya kamu malında yolsuzluk yapması düşünülemez. Zaten tarih ve siyer kaynakları da onun dünya malına değer vermediğine şahitlik etmektedir.

Hz. Peygamber başka yönlerden insanlara örnek olduğu gibi (bk. Ahzâb 33/21) yönetici olarak da en mükemmel örnektir. O, başta dürüstlük olmak üzere yöneticilerde bulunması gereken özellikleri taşımaktaydı. Devlet ve milletin emanetlerinin korunması hususunda son derece titizlik göstermiş, yöneticilerin zaruri ihtiyaçları dışında devlet malından bir şey almamalarını ve onu titizlikle korumalarını istemiştir (*Müsned*, IV,

229). Nitekim bazı hadislerde devlet işlerinin aksamaması ve başarılı bir şekilde yürütülmesi için görevlinin zaruri ihtiyaçlarının devlet bütçesinden karşılanması gerektiği ifade edildikten sonra zaruri ihtiyaç olmadığı halde devlet bütçesinden haksız bir şekilde faydalanmak hıyanet sayılmış, hatta yöneticilerin hediye kabul etmeleri dahi yolsuzluk olarak nitelendirilmiştir (*Müsned*, V, 424). Hz. Peygamber birçok hadisinde kamu malından bir şeyi zimmetine geçiren kimsenin kıyamet gününde o malı sırtlanmış olarak Allah'ın huzuruna geleceğini, bütün mahşer halkının bu manzarayı göreceğini, daha hesaba çekilmeden ve cezası verilmeden önce halkın huzurunda rezil olacağını haber vermiş, bu konuda devlet görevlilerini sürekli olarak uyarmıştır (bilgi için bk. İbn Mâce, "Cihâd", 34; Taberî, IV, 158-161). "Sonra, herkese kazanmış olduğunun karşılığı kendileri haksızlığa uğratılmaksızın tastamam ödenir" meâlindeki cümle de, kamu malını zimmetine geçirmenin cezasız kalmayacağını ifade etmektedir.

Gulûlün dünyevî hükümleriyle ilgili ayrıntılarda fıkıh âlimleri arasında bazı görüş ayrılıkları bulunmakla beraber, gulûl yapan kimsenin mümkünse aldığı bütün malları ganimet dağıtılmadan önce iade etmesi gerektiği noktasında birleşmişlerdir. Ceza konusunda hâkim kanaat ise —hırsızlık suçunun unsurları gerçekleşmiş olsa da— bazı ceza ilkeleri dolayısıyla, bu suç için öngörülen had cezası değil tâzir cezası verilmesi gerektiği yönündedir (bilgi için bk. Ferhat Koca, "Gulûl", *DİA*, XIV, 190-192).

162-163. "Allah'ın rızâsını elde eden Allah'ın gazabına uğrayan gibi olur mu hiç" sorusu bir önceki âyette geçen, "Sonra, herkese kazanmış olduğunun karşılığı kendileri haksızlığa uğratılmaksızın tastamam ödenir" meâlindeki cümlenin açıklaması mahiyetindedir. Yani "Allah'ın emir ve yasaklarına uyan, doğruluğu ve dürüstlüğü sayesinde Allah'ın rızâsını kazanmış olanla emir ve yasak dinlemeyen, devlet ve millet malını zimmetine geçirdiği için Allah'ın gazabına uğrayan kimse hiç eşit olur mu?" denilmektedir. Elbette Allah'ın rızâsını kazanan cennette her türlü güzel nimetlere kavuşurken, diğeri cehenneme gönderilecektir. 162. âyetin son cümlesi buranın ne kadar kötü bir yer olduğunu vurgulamaktadır. 163. âyet de bu iki grubun Allah katındaki derecelerinin farklı olduğu-

nu, âhirette farklı muamele göreceklerini ifade buyurmaktadır. Bu farkın dünya hayatında beşerî ilişkilere, istihdamda ehliyet ve önceliğe yansıması da tabiidir. Bununla birlikte âyette söz konusu edilen derece farklılığının Allah'ın rızâsını kazananlarla ilgili olma ihtimali de vardır. Bu takdirde Allah'ın rızâsını kazananların da eşit olmadıklarına, onların da Allah katındaki derecelerinin amellerine göre değişeceğine işaret edilmiş demektir.

164 – 171

لَقَدْ مَنَّ اللّٰهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ اِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ اَنْفُسِهِمْ
يَتْلُوا عَلَيْهِمْ اٰيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَاِنْ
كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ ﴿١٦٤﴾ اَوَلَمَّٓا اَصَابَتْكُمْ مُصِيبَةٌ
قَدْ اَصَبْتُمْ مِثْلَيْهَا قُلْتُمْ اَنّٰى هٰذَا قُلْ هُوَ مِنْ عِنْدِ اَنْفُسِكُمْ اِنَّ اللّٰهَ
عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿١٦٥﴾ وَمَٓا اَصَابَكُمْ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعَانِ فَبِاِذْنِ اللّٰهِ
وَلِيَعْلَمَ الْمُؤْمِنِينَ ﴿١٦٦﴾ وَلِيَعْلَمَ الَّذِينَ نَافَقُوا وَقِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا قَاتِلُوا
فِي سَبِيلِ اللّٰهِ اَوِ ادْفَعُوا قَالُوا لَوْ نَعْلَمُ قِتَالًا لَاتَّبَعْنَاكُمْ هُمْ
لِلْكُفْرِ يَوْمَئِذٍ اَقْرَبُ مِنْهُمْ لِلْاِيمَانِ يَقُولُونَ بِاَفْوَاهِهِمْ مَا لَيْسَ
فِي قُلُوبِهِمْ وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا يَكْتُمُونَ ﴿١٦٧﴾ اَلَّذِينَ قَالُوا لِاِخْوَانِهِمْ
وَقَعَدُوا لَوْ اَطَاعُونَا مَا قُتِلُوا قُلْ فَادْرَؤُا عَنْ اَنْفُسِكُمُ الْمَوْتَ

إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿١٦٨﴾ وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ
اللّٰهِ اَمْوَاتًاۜ بَلْ اَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَۙ ﴿١٦٩﴾ فَرِحِينَ بِمَا اٰتٰيهُمُ
اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهٖۙ وَيَسْتَبْشِرُونَ بِالَّذِينَ لَمْ يَلْحَقُوا بِهِمْ مِنْ خَلْفِهِمْۙ
اَلَّا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَۢ ﴿١٧٠﴾ يَسْتَبْشِرُونَ بِنِعْمَةٍ مِنَ اللّٰهِ
وَفَضْلٍۙ وَاَنَّ اللّٰهَ لَا يُضِيعُ اَجْرَ الْمُؤْمِنِينَ ﴿١٧١﴾

Meâli

164. And olsun ki içlerinden, kendilerine Allah'ın âyetlerini okuyan, onları arındıran, onlara kitap ve hikmeti öğreten bir peygamber göndermekle Allah, müminlere büyük bir lutufta bulunmuştur. Halbuki daha önce onlar, apaçık bir sapkınlık içinde bulunuyorlardı. **165.** Düşmanınıza iki mislini verdirdiğiniz kayıp kendi başınıza gelince "Bu nereden başımıza geldi?" mi diyorsunuz? De ki: "O, kendinizdendir." Doğrusu Allah her şeye kadirdir. **166.** İki ordunun karşılaştığı günde başınıza gelenler, Allah'ın emriyle ve müminleri ayırt etmesi içindi. **167.** Bir de münafıkları ortaya çıkarması için... Onlara, "Gelin, Allah yolunda savaşın veya hiç olmazsa savunmada bulunun" denildi. Onlar, "Savaş olacağını bilsek elbette size katılırız" dediler. O gün onlar imandan çok küfre yakındılar. Kalplerinde olmayanı ağızlarıyla söylüyorlardı. Gizlediklerini Allah onlardan daha iyi bilir. **168.** Onlar, oturup kardeşleri hakkında, "Bizi dinleselerdi öldürülmezlerdi" diyenlerdir. De ki: "Eğer sözünüzde doğru iseniz, ölümü başınızdan savın!" **169-170.** Allah yolunda öldürülenleri sakın ölüler sanma! Bilâkis onlar diridirler; Allah'ın, lutuf ve kereminden kendilerine verdikleriyle sevinçli bir halde rableri yanında rızıklara mazhar olmaktadırlar. Arkalarından gelecek ve henüz kendilerine katılmamış olan şehit kardeşlerine de hiçbir keder ve korku bulunmadığı müjdesinin sevincini

duymaktadırlar. **171.** Onlar Allah'tan gelen bir nimet, bir lutuf sebebiyle ve Allah'ın, müminlerin ecrini zayi etmeyeceğinden dolayı sevinç içerisindedirler.

Tefsiri

164. Yüce Allah'ın insanlık tarihi boyunca onların içinden peygamber seçip göndermesi, insanlara lutfetmiş olduğu en büyük nimetlerinden biridir. Çünkü peygamberler insanlığa daima yol gösterici olmuşlar, onların maddî ve daha ziyade mânevî alanlarda kalkınmalarını ve ilerlemelerini sağlamışlardır. Her peygamber insanlığa yeni ufuklar açmış, yenilikler getirmiş ve kendisine inananların insanca yaşamaları için onlara doğru yolu göstermiştir. Bunların sonuncusu, bütün insanlık için bir müjdeci, bir uyarıcı ve âlemlere rahmet olarak gönderilmiş olan Hz. Muhammed'dir (bk. Enbiyâ 21/107; Ahzâb 33/40; Sebe' 34/28). Onu peygamber (resul) olarak göndermesi, yüce Allah'ın tarihî olarak ilk müslümanlara, evrensel olarak da bütün insanlara verdiği nimetlerin en büyüğüdür (resul hakkında bilgi için bk. Bakara 2/61; özellikle bk. A'râf 7/157).

İslâm'dan önce Araplar "Câhiliye dönemi" denilen karanlık bir dönem yaşadılar. Bu dönemde insanlar maddî bakımdan geri kaldıkları gibi bilgi ve ahlâk bakımından da geri idiler; Câhiliye geleneklerine uyarak Allah'a ortak koşuyor, putlara tapıyorlar, birbirlerini öldürüyorlardı. Ümmî idiler (Cum'a 62/2) yani okuma yazma bilmiyorlardı. Âyetin "Halbuki daha önce onlar, apaçık bir sapkınlık içinde bulunuyorlardı" meâlindeki son bölümü onların İslâm'dan önceki durumlarını tasvir etmektedir. Onları bu gerilikten kurtaran hiç şüphesiz Hz. Peygamber olmuştur. Zira o, insanlara bir yandan kitabı yani Kur'an'ı, diğer yandan da "hikmet"i yani dinî konularla ilgili en doğru bilgileri ve genellikle sünnet diye ifade edilen en güzel davranış biçimlerini öğretti (hikmet için bk. Bakara 2/269). Allah'ın gerek kendisine vahyettiği gerekse evrende yerleştirdiği âyetlerini okuyup açıklayarak insanları bilmedikleri konularda aydınlattı ve aydınlanmanın yollarını açtı. Böylece müslümanları, bilgi ve erdemlerle donatarak onların başarıdan başarıya koşmalarını sağladı; müslümanlar Peygamber'in açtığı bu aydınlık yolda ilerleyerek sonraki yüzyıllarda dinî ve dünyevî ilimlerde ve bunların uygulamaya geçirilmesinde insanlığa örnek ve önder olacak

bir konuma yükseldiler. Kısaca Hz. Peygamber, getirdiği kitap ve hikmet sayesinde geri kalmış bir toplumu eğiterek kısa bir sürede lider ve örnek durumuna getirdi. Müslümanların bugünkü geri kalmışlıkları hiç şüphesiz kitap ve hikmeti ihmalleri yüzündendir.

165. Müslümanlar Uhud'da Hz. Peygamber'in önderliğinde ve Allah yolunda savaştıkları için galibiyete kesin gözüyle bakıyorlardı. Hz. Peygamber de onlara, sabrettikleri ve yanlış davranışlardan sakındıkları takdirde, Allah'ın yardım vaadini bildirmişti. Fakat durum beklediklerinin tersine oldu. İslâm'ı ve müslümanları yok etmek için Mekke'den gelmiş olan müşrikler karşısında içlerine sindiremeyecekleri ağır bir yenilgiye uğradılar ve "Bu nereden başımıza geldi?" diyerek yenilginin sebebini sormaya başladılar. Âyetin "De ki: O, kendinizdendir" meâlindeki bölümü bu soruya cevap vermektedir. Bununla âdeta şöyle denmiş oluyordu: Yenilginin sebebi sizsiniz. Bu felâket Allah'ın sabır ve takvâ tavsiyelerine aykırı hareket etmenizden, okçularınızın Hz. Peygamber'in ve kumandanlarının emirlerini dinlemeyip nöbet yerini terkederek ganimet toplamaya koşmalarından dolayı başınıza gelmiştir. İşte felâketin asıl sebebi budur. Yoksa bazılarının zannettiği gibi Allah vaadinden dönmüş değildir, O vaadini yerine getirmiş ve düşmana karşı size yardım etmiştir. Nitekim savaşın başında düşmanı bozguna uğratmıştınız. Ama sabırsızlık gösterdiniz ve başınıza felâketin gelmesine sebep oldunuz. Bununla birlikte Allah zafere ulaştırmaya da yenilgiye uğratmaya da kadirdir. Dileseydi bu şartlarda bile size zafer nasip ederdi. Ancak bu onun tabii kanunlarına aykırı olurdu. Ayrıca müminlerin de bir daha böyle bir hataya düşmemeleri için ders almaları gerekiyordu. Nitekim öyle de oldu.

Âyette aynı zamanda, bu savaşla öncekinin sonuçları hatırlatılarak müminler olaylara tek açıdan bakmayıp karşılaştırmalı düşünmeye ve sağlıklı bir muhakeme yapmaya çağırılmaktadır. Şöyle ki: Müslümanlar Bedir Savaşı'nda sayıca müşriklerden çok az oldukları halde onlara büyük kayıplar verdirmişlerdi; Uhud Savaşı'nda da kendilerinden kat kat fazla bir orduyla karşılaşmışlar, ama bu güç dengesi içinde düşünüldüğünde onlarınkinden çok daha az sayılabilecek kayıp verince "Bu nereden başımıza geldi?" demeye başlamışlardı. Âyetin "düşmanınıza iki mislini

verdirdiğiniz kayıp" anlamına gelen ifadesi genellikle şöyle açıklanmıştır: Müslümanlar Uhud Savaşı'nda yetmiş dolayında şehit vermişlerdi (Buhârî, "Megāzî", 26). Bedir Savaşı'nda ise müşriklerden yetmiş kişiyi öldürmüşler, bir o kadar da esir almışlardı Buhârî, "Megāzî", 10); yani Uhud'da kendilerinin verdikleri zayiatın iki katını Bedir'de düşmanlarına verdirmişlerdi.

166-167. İki ordunun karşılaştığı gün müminlerin başına gelenler kendi kusurlu davranışları sebebiyle olmakla birlikte yine de Allah'ın izniyle gerçekleşmiştir. Kul bir işi yapmak isteyince Allah ona izin ve güç verir. Burada niyet ve istek kula ait olduğu için sorumluluk da ona aittir. Allah müşriklere izin vermeseydi elbette müminlere galip gelemezlerdi. Ama Allah sebep sonuç ilişkisine bağladığı kanunları gereği –rızâsı olmasa bile– müşriklere bu izni vermiştir. Çünkü O'nun kanununa göre savaşta tedbirli olanlar, sabır ve sebatla gayret gösterenler ve Allah'ın bu husustaki yasalarına uyanlar başarılı olurlar. Bununla birlikte müminlerin yenilmesinde başka hikmetler de bulunabilir. Yüce Allah'ın, savaşta sabır ve sebat gösteren müminlerle ikiyüzlü davranan münafıkları birbirinden ayırt etmesi ve insanların bunları tanımasını sağlaması bu hikmetlerdendir.

Abdullah b. Übey b. Selûl'ün başını çektiği 300 kişilik bir grup münafık savaş alanına varmadan yoldan geri dönerken müslümanlar onları ikna edip kendileriyle birlikte kalarak Allah yolunda cihad etmelerini ve müşterek vatanlarını düşmana karşı savunmalarını istemişler; münafıklar ise "Bugün bir savaş olacağını sanmıyoruz. Bu sebeple geri dönüyoruz. Eğer savaş olacağını tahmin etsek elbette sizinle birlikte geliriz" diyerek savaşa katılmamalarına bahane göstermişlerdir. Oysa savaş olacağını çok iyi biliyorlardı. Çünkü müşriklerin Bedir Savaşı'nın intikamını almak için her türlü savaş hazırlığını yapıp Medine'ye kadar geldiklerini görüyorlardı. Öte yandan meydan savaşı isteyen müslümanlar bu isteklerinden vazgeçtiklerini bildirdiklerinde Hz. Peygamber'in, "Bir peygamber zırhını giydikten sonra artık savaşmadan onu çıkarmaz!" (*Müsned*, III, 351; Buhârî, "İ'tisâm", 28) buyurduğunu da biliyorlardı. Ancak 167. âyette de buyurulduğu gibi onlar samimi olarak iman etmedikleri için böyle davranıyorlardı. Oysa Allah onların gizlediklerini de açıkladıklarını da herkesten iyi bilmektedir.

167. âyetteki "Savaş olacağını bilsek elbette size katılırız" şeklinde tercüme edilmiş olan ve buna göre yorumlanan bölümü bazı müfessirler, "Eğer savaşmasını bilseydik elbette size katılırdık (ama biz savaşmasını bilmeyiz)" şeklinde de yorumlamışlardır (Elmalılı, II, 1228).

168. İslâm ordusundan ayrılan münafıklar, ordudan ayrılmayıp savaşa katılan ve şehit olan akrabaları hakkında, "Bizi dinleselerdi öldürülmezlerdi" diyerek ordudan ayrılmadaki asıl maksatlarının ne olduğunu ortaya koymuşlardır. Oysa daha önce, "Savaş olacağını bilsek size katılırız, (savaş olacağını sanmıyoruz)" diyorlardı. Esasen onlar bu sözleriyle müslüman askerleri savaştan kaçmaya teşvik ettiklerini, teşvikleri etkili olmadığı için gücendiklerini, bundan dolayı da savaşta şehit olanları küçümsediklerini, onların öldürülmelerine sevindiklerini ve bütün bunlardan öte Allah'ın takdir ettiği eceli inkâr ettiklerini itiraf etmişlerdir (Elmalılı, II, 1228). Yüce Allah onlara cevaben buyuruyor ki: "Eğer sözünüzde doğru iseniz, ölümü başınızdan savın!" Şüphe yok ki ölümü savmak hiçbir kimse için mümkün değildir, zira "Herkes ölümü tadacaktır" (Âl-i İmrân 3/185; Ankebût 29/57). Önceki âyetlerin tefsirinde de açıklandığı gibi insanların hayat süresi (eceli) yüce Allah tarafından belirlenmiştir. Bu süre kesinlikle değişmez. Öyle ise vatana saldırmış olan düşmana karşı savaşarak şerefle ölmek, savaştan kaçarak alçakça ölmekten daha iyi değil midir? Zillet içinde yaşamaktansa şerefle şehit olmak daha üstün değil midir?

169-171. Allah yolunda şehit olanların "ölü" olduklarını düşünmek doğru değildir. Çünkü ölü, hayatı sona eren, duyuları yok olan, bu nedenle hiçbir şeyi algılayamayan kimse demektir; oysa Allah yolunda öldürülenler böyle değillerdir; onlar görünürde ölmüş olsalar bile Allah'ın kendilerine bahşettiği özel bir hayatla diridirler. Onların hissetme, lezzet ve zevk alma kabiliyetleri vardır; Allah katında onlara bol nimetler, geniş rızıklar sunulmakta ve mutlu bir hayat yaşamaktadırlar; fakat dünyadaki insanlar bunu farkedemezler. Çünkü şehitlerin hayatları mahiyet ve boyut bakımından dünyadakilerden farklıdır (İbn Âşûr, IV, 366).

Genellikle müfessirler bu tür âyetleri ruhun ölümsüzlüğü inancıyla açıklamışlardır. Onlara göre ölüm olayı, ruhun bedenden ayrılmasından

ibarettir. Ölen ruh değil bedendir. Ölümden sonra iyilerin ruhları âhiretteki güzel makamlarını görerek onunla mutlu olurlar; kötülerin ruhları da cehennemdeki yerlerini görerek bundan elem duyarlar. Şehitler ise sadece yüksek makamlarını görmekle kalmaz, Allah nezdinde dünyalılara verilenden daha güzel ve daha büyük nimetlere mazhar olurlar (bilgi için bk. Bakara 2/154).

170. âyete göre şehitler Allah'ın kendilerine lutfettiği nimetler sebebiyle sevinip mutlu oldukları gibi, şehit olarak kendilerine katılmamış olan mücahitlerin İslâm uğrundaki cihadlarının Allah katında zayi olmadığı, onlar için herhangi bir korku ve tasanın bulunmadığı müjdesini alarak buna da sevinirler. "Henüz kendilerine katılmamış olanlar" ifadesini, "Sadece mücahidler değil bütün müminlerdir" diye yorumlayanlar da vardır. Buna göre şehitler, arkalarından kendilerine katılmamış, yani şehit olmamış bütün müminler için herhangi bir korku ve tasa olmadığına dair aldıkları müjde ile sevinirler ve mutlu olurlar. İbn Âşûr bu âyete dayanarak Allah yolunda öldürülen şehitlerin ruhlarının dünyadaki sevdiklerinin sevinç veren hallerinden haberdar olduklarını söylemektedir. Bu haberdar olma bazan sadece sevindirici durumlara mahsus olur, şehit bununla mutlu olur; bazan da genel olarak bütün durumlardan haberdar olur, zira bilgi sahibi olmakla ruhlar mutluluğa erişir (IV, 166). Elmalılı'nın yorumuna göre ise yüce Allah şehitlere dünyadakilerin üzücü hallerini ya bildirmeyecek veya bildirdiği takdirde onlara lutuf ve kereminden vereceği güzel nimetler sayesinde onları bu üzüntüden koruyacaktır (II, 1231).

171. âyet hem bir önceki âyeti pekiştirmekte hem de şehitlerin sadece arkada bıraktıkları müminler için korku ve tasa olmadığını öğrenmeleri sebebiyle değil aynı zamanda Allah'ın kendilerine vereceği nimeti ve müminlerin ecrini zayi etmeyeceği vaadi dolayısıyla da sevineceklerini ifade eder.

172 – 175

اَلَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِلّٰهِ وَالرَّسُولِ مِنْ بَعْدِ مَا اَصَابَهُمُ الْقَرْحُ
لِلَّذِينَ اَحْسَنُوا مِنْهُمْ وَاتَّقَوْا اَجْرٌ عَظِيمٌ ﴿١٧٢﴾ اَلَّذِينَ قَالَ

لَهُمُ النَّاسُ اِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ
فَزَادَهُمْ اِيمَانًا وَقَالُوا حَسْبُنَا اللّٰهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ ﴿١٧٣﴾ فَانْقَلَبُوا
بِنِعْمَةٍ مِنَ اللّٰهِ وَفَضْلٍ لَمْ يَمْسَسْهُمْ سُوٓءٌ وَاتَّبَعُوا
رِضْوَانَ اللّٰهِ وَاللّٰهُ ذُو فَضْلٍ عَظِيمٍ ﴿١٧٤﴾ اِنَّمَا ذٰلِكُمُ الشَّيْطَانُ
يُخَوِّفُ اَوْلِيَآءَهُ فَلَا تَخَافُوهُمْ وَخَافُونِ اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ ﴿١٧٥﴾

Meâli

172. Bunca yara aldıktan sonra yine Allah'ın ve Peygamber'in çağrısına koşanlar var ya işte onlardan bu güzel davranışta bulunan ve karşı gelmekten sakınanlar için de büyük mükâfat vardır. **173.** Birtakım insanlar onlara, "İnsanlar size karşı asker toplamışlar, onlardan korkun" dediler de bu, onların imanlarını arttırdı ve "Allah bize yeter, O ne güzel vekildir!" diye cevap verdiler. **174.** Bunun üzerine Allah'ın lutuf ve keremiyle kendilerine hiçbir fenalık dokunmadan geri döndüler Allah'ın rızâsına da uymuş oldular. Allah büyük lutuf sahibidir. **175.** İşte o şeytan sizi ancak kendi dostlarından korkutur, mümin iseniz onlardan korkmayın, benden korkun.

Tefsiri

172. Tarihî kaynaklara göre Uhud Savaşı sona erdiğinde Kureyş ordusu Mekke'ye dönmek üzere yola çıkmış, ancak Revhâ denilen yere geldiklerinde müslümanların tamamını imha etme imkânı doğduğu halde bu durumu değerlendirmediklerine pişman olmuşlar ve bütün müslümanları imha etmek üzere dönüp Medine'ye saldırmak istemişlerdi. Ne var ki buna cesaret edemeyip Mekke istikametinde yollarına devam ettiler. Öte yandan Hz. Peygamber de düşmanın böyle bir fırsatı değerlendirmeyi

düşünebileceğini tahmin ederek gereken tedbiri almak üzere arkadaşlarını topladı ve Kureyş ordusunu takip etmenin gerekli olduğunu anlattı. Müslümanlar yorgun, bitkin ve yaralı olmalarına rağmen büyük bir cesaret ve feragat göstererek Allah Resûlü'nün çağrısına uydular. Ancak Hz. Peygamber bu takibe bir gün önce savaşta bulunanların dışında yalnızca Câbir b. Abdullah'a izin verdi. Hz. Peygamber savaşa katılmış olanlardan 200 kişilik bir kuvvetle yola çıkıp Medine'ye yaklaşık 15 km. uzaklıktaki Hamrâülesed denilen yere gelerek burada üç gün kaldı. Bazı kaynaklarda Hz. Peygamber'le birlikte gidenlerin yetmiş kişi olduğu belirtilmektedir. Düşmanın çekilip gittiğini öğrenince o da Medine'ye döndü. İşte bu âyet o çetin şartlarda ve yaralı olmalarına rağmen Hz. Peygamber'in çağrısına uyarak düşmanı takip eden müminler hakkında inmiştir. Yüce Allah müminlerin bu davranışlarının güzel ve kendi rızâsına uygun olduğuna işaret buyurmakta, bu sebeple kendilerine büyük bir mükâfat verileceğini bildirmektedir (bk. İbn Atıyye, I, 542; Reşîd Rızâ, IV, 138; Elmalılı, II, 1231).

173. Kureyş ordusu kumandanı Ebû Süfyân Revhâ'da bulunduğu sırada müslümanların üzerine tekrar saldırıp onları imha etmek için plan hazırlarken müslümanların kalabalık bir kuvvet halinde Hamrâülesed'e geldiklerini haber alınca, planından vazgeçti. Bu esnada oradan geçmekte olan bir kervanın adamlarına, "Muhammed'e rastlarsanız ona, kendilerini toptan yok edeceğimizi söyleyiniz" diyerek psikolojik savaş yöntemiyle müslümanları korkutmak istedi. Bu söz Hz. Peygamber'le birlikte müslümanlara ulaştığında onlar, "Hasbünallahü ve niʿme'l-vekîl" (Allah bize yeter, O ne güzel vekildir) dediler. İşte bu olay üzerine inen bu âyet her türlü olumsuzluğa rağmen müslümanların Allah ve Resûlü'ne olan imanlarını, güvenlerini ve kararlılıklarını göstermektedir. Buhârî'nin rivayetine göre ateşe atıldığı gün bu sözü Hz. İbrâhim de söylemişti (Buhârî, "Tefsîr", 3/13; İbn Kesîr, II, 146-147).

Kureyşliler Uhud'dan ayrılırken yeni bir savaş yapmak için bir panayır yeri olan Küçük Bedir'de buluşmak üzere müslümanlarla sözleşmişlerdi. Panayır mevsimi geldiğinde müşrikler buna cesaret edemediler ve itibarlarını korumak için müslümanların morallerini bozup sözleştikleri yere onların da gelmemelerini sağlamak üzere Nuaym b. Mesʿûd adında

birini Medine'ye gönderdiler. Nuaym müslümanları düşmanla korkutup anlaşma yerine gitmemelerini sağlamaya çalıştı, fakat başaramadı. Âyetin bu olayla ilgili olarak indiği de rivayet edilmiştir (bk. Zemahşerî, I, 230-231; Elmalılı, II, 1232). Ancak âyetler bir bütün olarak değerlendirildiğinde Uhud olayına daha uygun düşmektedir. Çünkü âyette müslümanların yaralandıktan sonra tekrar savaşa çıktıkları ifade edilmektedir. Oysa müslümanlar Küçük Bedir'e giderken yaralı değillerdi (bk. Ateş, II, 144).

"Bu, onların imanlarını arttırdı" anlamındaki ifadeden ve benzeri âyetlerden hareketle imanın artıp eksilebileceğini iddia edenler ve buna karşı çıkanlar olmuştur. Karşı çıkanlara göre iman ne artar ne de eksilir. Çünkü imanın artması küfrün azalması halinde, küfrün artması ise imanın azalması halinde düşünülebilir. Bu durumda kişi aynı anda iki özelliği bir arada taşıyacağı için hem mümin hem de kâfir olması gerekir, oysa bu imkânsızdır. İman psikolojik bir olaydır. Şartlara göre kuvvetlenmesi veya zayıflaması söz konusu olmakla birlikte, artması veya eksilmesi düşünülemez. Bir mümin, iman esaslarını inkâr etmedikçe ne kadar büyük günah işlerse işlesin ona kâfir denilemez; ona ancak günahkâr denilir. Eğer günah işlemek imanı azaltsaydı günahkâra kâfir denilmesi gerekirdi; oysa günahkâr iman esaslarını inkâr etmediği müddetçe kâfir değildir (bk. Beyâzîzâde Ahmed Efendi, İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri, s. 117).

Elmalılı Muhammed Hamdi'ye göre de imanın aslı artıp eksilmez. Zira iman kalbin tasdikinden ibarettir. Tasdik ise nicelik vasfı taşımadığı için onunla ilgili artma ve eksilme ifadeleri, "kuvvetlilik ve zayıflık" ile tefsir edilmelidir. Ancak destekleyici davranışların (ibadet ve diğer iyiliklerin) artmasıyla imanın kemalinin artacağında şüphe yoktur. Aslı tevhid olan iman, bir ağaç gibi kol ve dallarını arttıra arttıra büyüyüp serpilerek sonunda istenen meyvelerini verir (VI, 4410). Ayrıca ameli imandan bir cüz (parça) sayanlara göre iman muhtevası nicelik bakımından da artar veya eksilir. Ameli imandan bir parça saymayanlara göre ise iman kuvvetlenir veya zayıflar; artma ve eksilmenin anlamı budur.

Bize göre bir tasdik psikolojisi olarak imanın, yakînin (kesinliğin) üst derecelerine doğru yükselmesi bir artıştır; nitekim Kur'an'da da bu yükselişe "artış" denmiştir. Ancak yakîndeki derece eksikliğine küfür denilemez. Çünkü küfür iman esaslarını (inanılacak şeyleri) bilinçli olarak eksiltmekle gerçekleşir.

174. Bir kısım müfessirler bu âyetin de Küçük Bedir Gazvesi hakkında indiğini söylemişlerdir; fakat çoğunluk bunun Hamrâülesed takibi hakkında indiği kanaatindedir. Hz. Peygamber'in kumandasındaki müslümanlar, Uhud Savaşı'nın ardından çekilip giden düşmanı takip etmek üzere Hamrâülesed'e kadar gelmişler ve geri dönmesi muhtemel olan düşmanı burada karşılamak için üç gün beklemişlerdir. Düşman geri dönmeye cesaret edemeyip Mekke istikametinde yol alınca müslümanlar da burada alışveriş yaparak hem kazanç sağlamışlar hem bu hareketlerinden dolayı Allah'ın rızâsını kazanmışlardır. Bu seferde herhangi bir çatışma olmadığı için müslümanlar buradan sağ salim Medine'ye dönerken yüce Allah'ın üç ikramına nâil olmuşlardır: a) Savaş ve benzeri her türlü tehlikeden selâmette olarak Medine'ye dönmüşler, b) ticaret yaparak kazanç sağlamışlar, c) cihad ettikleri için sevap kazanmışlar ve Allah'ın rızâsına ermişlerdir. Âyetin sonunda bu kazançlara işaret edilmektedir.

175. Kureyş lideri Ebû Süfyân'ın casusu, müşrik ordusunun geri dönüp Medine'ye baskın yapacağı ve müslümanların kökünü kazıyacağı haberini yayarak onları korkutmaya çalışıyordu. Yüce Allah bu şahsı veya onu göndereni "şeytan" olarak nitelendirmekte ve müslümanlara hitap ederek eğer Allah'a ve âhiret gününe gerçekten inanıyorlarsa o casusun veya gönderenin dostları olan müşriklerden korkmamalarını, kendisinden korkmalarını emretmektedir. Buradaki şeytandan maksat "insan şeytanı" olabileceği gibi, insanlara vesvese veren "cin şeytanı" da olabilir (şeytan hakkında bk. Nisâ 4/117-121; En'âm 6/112). Allah müminlerin dostu olduğu gibi şeytan da müşriklerin dostu olduğu için müminleri Allah'a ve Resûlü'ne itaatsizliğe teşvik eder. Yüce Allah müminleri uyararak bu tür propagandalara aldanmamaları, şeytanın vesvesesine kapılmamaları Allah'a isyan etmekten sakınmaları gerektiğini buyurmaktadır. Çünkü O, her şeye kadirdir, zafer de yenilgi de O'nun elindedir.

"İşte o şeytan sizi ancak kendi dostlarından korkutur" şeklinde tercüme edilen cümleye, "İşte o şeytan, ancak kendi dostlarını korkutur" şeklinde mâna vermek de mümkündür. Bu takdirde şeytanın propagandasına aldanarak korkanlar, onun dostları olan münafıklar ve kalplerinde hastalık bulunan imanı zayıf kimselerdir. Yüce Allah bunları uyara-

rak eğer Allah'ın varlığına, kudretine ve müminlere yardım edeceğine inanıyorlarsa insanlardan korkmamaları, ancak kendisinden korkmaları gerektiğini emreder. Çünkü bütün güç ve kuvvet O'nun elindedir. O dilerse sayıca daha az, savaş araç ve gereçleri bakımından daha zayıf olan müslümanları daha güçlü olan müşriklere üstün kılar.

176 – 180

وَلَا يَحْزُنْكَ الَّذِينَ يُسَارِعُونَ فِي الْكُفْرِ إِنَّهُمْ لَنْ يَضُرُّوا
اللَّهَ شَيْئًا يُرِيدُ اللَّهُ أَلَّا يَجْعَلَ لَهُمْ حَظًّا فِي الْآخِرَةِ وَلَهُمْ عَذَابٌ
عَظِيمٌ ﴿١٧٦﴾ إِنَّ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الْكُفْرَ بِالْإِيمَانِ لَنْ يَضُرُّوا اللَّهَ
شَيْئًا وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ﴿١٧٧﴾ وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّمَا نُمْلِي
لَهُمْ خَيْرٌ لِأَنْفُسِهِمْ إِنَّمَا نُمْلِي لَهُمْ لِيَزْدَادُوا إِثْمًا وَلَهُمْ عَذَابٌ مُهِينٌ
﴿١٧٨﴾ مَا كَانَ اللَّهُ لِيَذَرَ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى مَا أَنْتُمْ عَلَيْهِ حَتَّى يَمِيزَ الْخَبِيثَ
مِنَ الطَّيِّبِ وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُطْلِعَكُمْ عَلَى الْغَيْبِ وَلَكِنَّ اللَّهَ
يَجْتَبِي مِنْ رُسُلِهِ مَنْ يَشَاءُ فَآمِنُوا بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ وَإِنْ تُؤْمِنُوا وَتَتَّقُوا
فَلَكُمْ أَجْرٌ عَظِيمٌ ﴿١٧٩﴾ وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَبْخَلُونَ بِمَا آتَاهُمُ اللَّهُ
مِنْ فَضْلِهِ هُوَ خَيْرًا لَهُمْ بَلْ هُوَ شَرٌّ لَهُمْ سَيُطَوَّقُونَ مَا بَخِلُوا بِهِ

يَوْمَ الْقِيٰمَةِۜ وَلِلّٰهِ مِيرَاثُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ
خَبِيرٌ ﴿١٨٠﴾

Meâli

176. (Resûlüm!) İnkârda yarışanlar seni üzmesin; Onlar Allah'a hiçbir zarar veremeyeceklerdir. Allah âhirette onlara bir pay vermemeyi murat ediyor; onlar için büyük bir azap vardır. **177.** İmanı küfürle değiştirenler, şüphesiz Allah'a bir zarar veremeyeceklerdir. Onlar için elem verici bir azap vardır. **178.** İnkâr edenler, kendilerine vermiş olduğumuz fırsatın sakın onlar için hayırlı olduğunu sanmasınlar. Onlara verdiğimiz fırsat ancak günahlarını arttırmaya yarıyor. Onlar için alçaltıcı azap vardır. **179.** (Ey inkâr edenler!) Allah müminleri pisi temizden ayırmadan bulunduğunuz hal üzere bırakacak değildir. Allah size gaybı da bildirecek değildir; fakat Allah peygamberlerinden dilediğini bunun için seçer. Artık Allah'a ve peygamberlerine iman edin; inanır ve sakınırsanız sizin için büyük bir ecir vardır. **180.** Allah'ın lutfundan kendilerine verdiği nimette cimrilik gösterenler, sakın bunun kendileri için hayırlı olduğunu sanmasınlar, bilâkis bu onlar için kötüdür. Cimrilik ettikleri şey kıyamet günü boyunlarına dolanacaktır. Göklerin ve yerin mirası Allah'ındır. Allah yaptıklarınızdan haberdardır.

Tefsiri

176. "İnkârda yarışanlar"dan maksat küfre iyice dalanlar, küfrünü açığa vurmakta tereddüt etmeyenler, fırsat düştüğünde küfrün gereklerini yerine getirenler, her fırsatta İslâm'a ve müminlere saldırmayı, zarar vermeyi, onları üzmeyi bir yarış konusu haline getirenler, diğer insanların da inkârcı olmaları için gayret gösterenlerdir. Hz. Peygamber, müşriklerin inkârda ısrar etmeleri ve Kur'an'a karşı olumsuz tavır almaları, münafıkların aleyhte propagandaları, İslâm'a tam ısınmamış olanlardan bazı kimselerin dinden dönmeleri ve yahudilerin yıkıcı hareketleri sebebiyle üzülüyordu. Yüce Allah onların bu tutumlarını "inkârda yarışma" olarak değerlendirmekte, bu ve benzeri âyetlerde Hz. Peygamber'i teselli

ederek onların bu düşmanca davranmaları karşısında kendini üzmemesini tavsiye etmektedir (krş. Kehf 18/6; Şuarâ 26/3). Çünkü onlar bu davranışlarıyla Allah'a ve O'nun dinine hiçbir zarar veremezler. Onlar istemeseler de Allah nurunu tamamlayacaktır. Onların yaptıklarının vebali kendilerine aittir, hesaplarını Allah'a kendileri vereceklerdir; bu sebeple Peygamber'in üzülmesine gerek yoktur. Onun görevi inanmayanları mutlaka imana getirmek değil, Kur'an'ı tebliğ ederek onları hak yoluna çağırmaktır (Nahl 16/82). İnkâr eden, üstelik müminleri maddî ve psikolojik yönden ezmek için yarışırcasına çaba harcayan zalimler hakkında Allah yasasını uygulayacak, onlara güzel olan hiçbir şey nasip etmeyecek ve onlar âhiret nimetlerinden mahrum kalacaklardır.

177. Bu âyet bir önceki âyetin hem teyidi hem de daha kapsamlı bir izahı mahiyetindedir. Elmalılı Muhammed Hamdi'ye göre, 176. âyette anlatılanları "münafıklar ve onlarla birlikte küfürde yarışan, bütün inkârcılara öncülük eden kâfirler" olarak yorumlamak; buradakileri ise "imanı küfürle değiştirerek onların ardından giden mürtedler" diye tefsir etmek daha uygundur (II, 1235). Âyetin sonunda bunların da yüce Allah'a ve dinine herhangi bir zarar veremeyecekleri, bilâkis yaptıklarının cezasını kendilerinin çekecekleri ve bunlar için elem verici bir azabın hazır olduğunu haber vermektedir.

Taberî bu âyetin yorumunda şöyle der: Yüce Allah 166. âyetten buraya kadarki bölümde mümin kullarını ihlâslı davranmaya, bütün işlerinde Allah'a dayanıp güvenmeye, yardımcı olarak Allah'ın yarattıklarını değil sadece Allah'ı tanımaya ve O'nun takdirine razı olmaya, kendisinin ve dininin düşmanlarına karşı cihad etmeye teşvik etmiş; onların kalplerini kuvvetlendirmiş ve onlara şunu bildirmiştir: Allah birinin dostu ve yardımcısı olunca ona muhalif olanların hepsi birleşerek o kişiye düşmanlık etseler, yine de Allah onu yardımsız bırakıp onlara ezdirmez. Allah kimi de yardımsız bırakırsa onun destekçileri ve yardımcıları çok dahi olsa onların yardımı hiçbir fayda sağlamaz (IV, 185). Nitekim bu sûrenin 160. âyetinde de şöyle buyurulmuştu: "Allah size yardım ederse artık sizi yenecek hiçbir kimse yoktur, eğer sizi yardımsız bırakırsa O'ndan sonra size kim yardım edebilir! Müminler yalnız Allah'a güvensinler."

178. Sözlükte "mühlet vermek, hedefine ulaşması için kişiyi yaptığı işte serbest bırakmak, istediği gibi otlaması için atın bağını uzun tutmak" anlamlarına gelen imlâ kelimesi, burada kâfirlerin dünyada iradelerini serbestçe kullanabilmeleri için kendilerine fırsat verildiğini ifade etmektedir. Bu, Allah'ın bütün insanlık için koymuş olduğu değişmez kanunudur (sünnetullah). İnsanlar bu dünyada kendi hür iradeleriyle tercihte bulunurlar, diledikleri gibi yaşarlar. Ancak yüce Allah burada inkârlarına rağmen kâfirlere böyle bir fırsat vererek onları serbest bırakmasının kendileri için hayırlı bir şey olduğunu sanmamaları gerektiğini, onlara sadece günahlarının artması için mühlet verdiğini, dolayısıyla bunun sevinilecek veya övünülecek bir şey olmadığını haber vermekte ve bu suretle onları uyarmaktadır. Çünkü insan kuvvetli bir imana, güzel bir ahlâka ve iyi bir amele sahip ise işte o zaman yüce Allah'ın ona verdiği fırsat, uzun ömür ve bol servet faydalı olur. Oysa inkârcılarda iman ve imana dayalı güzel amel yoktur. Bu sebeple onların ömürlerinin uzun, servetlerinin çok olması günahlarını arttırmaktan başka bir şeye yaramaz. Günahları arttıkça da azapları şiddetlenecektir. Bu sebeple yüce Allah onlar için alçaltıcı bir azap hazırlanmış olduğunu bildirmektedir.

179. Bu âyet müslümanların Uhud Savaşı'ndaki yenilgilerinin hikmetlerinden birini daha ortaya koymaktadır. Hz. Peygamber'in Mekke'deki müslümanlarla birlikte Medine'ye göç edip de orada bir devlet kurması üzerine gerek Medine'de gerekse çevresindeki bölgelerde İslâm'ı kabul edenler hızla çoğalmaya başladı. Bu durum karşısında İslâm'a inanmadığı halde çeşitli nedenlerle müslüman görünenlerin sayısı da arttı. Nitekim Uhud Savaşı'na giderken 1000 kişilik bir İslâm ordusu içinden 300 kişilik münafık bir grubun ayrılmış olması o gün müslümanlar arasında münafıkların ne derece kalabalık olduklarını göstermektedir. İşte yüce Allah bu karışık durumun devam etmesini istemediği için samimi müminleri münafıklardan ayırt edecek bir sebep meydana getirdi ki o da Uhud Savaşı'dır. Hicretin ilk yıllarında müslümanlar henüz toparlanmış ve güçlenmiş olmadıkları, yeni müslüman olanların da kalplerine iman henüz iyice yerleşmiş olmadığı için yüce Allah onları böyle bir imtihana tâbi tutmadı. Çünkü o dönemde böyle bir imtihan müslümanları sarsabilir, aralarında ayrılığın çıkmasına neden olabilirdi. Bedir Savaşı'nda

müslümanların bütün zayıflığına ve güçsüzlüğüne rağmen yüce Allah –melekleri yardıma göndererek– onlara zafer kazandırdı. Böylece müminlerin durumu iyiye giderken münafıklar da kimliklerini gizliyorlardı. Fakat samimi müminlerin münafıklarla bu derecede karışık olmaları onlara zarar verebilirdi. Uhud imtihanı münafıkların kendilerini ele vermelerini de sağlamış oldu, âyetin ilk cümlesi buna işaret etmektedir.

"Allah müminleri, pisi temizden ayırmadan bulunduğunuz hal üzere bırakacak değildir" meâlindeki cümle şöyle de yorumlanabilir: Allah sizleri yani müminleri hep bulunduğunuz durumda bırakmaz; bazan da böyle Uhud'da olduğu gibi savaş, şehitlik ve diğer sıkıntılarla imtihan eder ki iyi ile kötünün (münafıkla müminin) özelliklerini ortaya çıkarsın ve aralarındaki farkı göstersin.

Yüce Allah dileseydi müminlere gayb bilgisi vererek onları münafıkların kalplerinden haberdar ederdi. Ancak bu O'nun kanununa aykırıdır. Çünkü O, evrendeki her şeyi bir sebebe bağlamış, gayb bilgisini ise sadece peygamberlerinden dilediğine vahyetmiştir. Bu sebeple müminlerin görevi Allah'a ve peygamberlerine iman ve itaat etmek, dünyadaki olayları değerlendirirken de sebep-sonuç ilişkilerini daima göz önünde bulundurmaktır. Eğer bunu yapar ve karşı gelmekten sakınırlarsa bunun mükâfatını görecekleri haber verilmiştir.

Gerek bu âyette gerekse Cin sûresinin 26-27. âyetlerinde Allah gayb bilgisinin kendisine mahsus olduğunu, sadece peygamber olarak seçtiği bazı kullarını bu tür bilgilerden vahiy yoluyla haberdar ettiğini bildirmektedir. Buradan anlaşıldığına göre peygamberler de dahil olmak üzere hiçbir insan veya cin gayb bilgisine sahip değildir. Ancak Allah, dilediği peygamberlere uygun gördüğü gayb bilgilerini vahiy yoluyla bildirmiştir (bk. Âl-i İmrân 3/44; Hûd 11/49; Yûsuf 12/102; En'âm 6/50; A'râf 7/188). Ahkāf sûresinin 9. âyetinde Hz. Peygamber'e, "kendisine neler yapılacağını bilmediğini, sadece kendisine vahyedilene uyduğunu" söylemesi emredilmiştir. Sebe' sûresinin 14. âyetinde de cinlerin gaybı bilmedikleri haber verilmiştir. Şu halde Allah'tan başka gaybı bilen yoktur (En'âm 6/59), O her şeyi bilir, hiçbir şey O'na gizli değildir. O, bu gizli bilgilerden dilediği kadarını kendi seçtiği kullarına bildirir (gayb âlemi hakkında bilgi için bk. Bakara 2/3).

180. "Allah'ın lutfundan kendilerine verdiği nimette cimrilik gösterenler"den maksadın kimler olduğuna dair farklı rivayetler ve değerlendirmeler vardır. Meselâ buradaki cimriliğin "ilmi ve gerçeği gizlemek" anlamında mecaz olduğunu söyleyenler bulunduğu gibi malî tasarruflardaki cimrilik anlamında değerlendirenler de vardır. Birincilere göre âyet, Hz. Peygamber'in özelliklerini ve peygamberliğini bildikleri halde bu bilgileri gizleyen Ehl-i kitap hakkında inmiştir. Daha güçlü görünen ikinci değerlendirmeye göre ise âyet, malını Allah yolunda cihad için harcamayanlar veya malının zekâtını vermede cimrilik gösterenler hakkında inmiştir (Reşîd Rızâ, IV, 257).

Allah'ın insana lutfundan vermiş olduğu nimetleri, malı ve serveti yaratılış gayesine uygun bir şekilde harcamayıp cimrilik edenler ve onu sımsıkı tutanlar güzel ve yararlı bir şey yaptıklarını sanırlar. Oysa yaptıkları kendileri için kötülüğün ta kendisidir. Çünkü bu davranışları hem dünyada hem de âhirette onları küçük düşürecek, alçaltacaktır. Cimrilik kişiyi ailesi, eşi-dostu ve toplum karşısında küçük düşürücü kötü bir huydur. Nitekim Hz. Peygamber insanlar hakkında düşünülebilen en kötü ve alçaltıcı huyun, "cimrilik ve korkaklık" olduğunu söylemiştir (Ebû Dâvûd, "Cihâd", 22; *Müsned*, II, 302, 320). Önde gelen âlimlerden İmam Mâverdî'ye göre de cimrilik haksızlıkların, sürtüşme ve çatışmaların ana sebeplerindendir; insanın başkaları karşısında alçalmasına ve kınanmasına yol açan kötü sıfatların başında yer alır (Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn, Beyrut 1978, s. 221-222). Hatta çok zaman cimri kişinin kendisi dahi bu davranışından rahatsız olur. Çünkü toplum içerisinde muhtaç ve yoksul kimseler varken onun Allah'ın lutfettiği nimetlerden kimseyi yararlandırmaması, vicdanını rahatsız eder; Allah'ın, kulları için yaratmış olduğu nimetleri onlardan esirgemek, malın zekâtını ve sadakasını vermemek, yoksula yardım etmemek bir yandan ahlâkî ve psikolojik bakımdan mal sahibine zarar verirken bir yandan da sosyal patlamalara sebep olabilir, ayrıca âhirette de sahibinin azap çekmesine neden olur. Nitekim âyet-i kerîmede, "Cimrilik ettikleri şey, kıyamet günü boyunlarına dolanacaktır" buyurulmaktadır. Hz. Peygamber de şöyle buyurmuştur: "Her kime Allah mal verir de o kimse malının zekâtını vermezse kıyamet gününde onun malı, gözlerinin üstünde birer siyah nokta bulunan çok zehirli bir yılan şekline sokulur ve öylece sahibinin boynuna dolanır. Bu yılan ağzıyla adamın çenesini

iki tarafından yakalar, 'Ben senin malınım, ben senin hazinenim' der." Hz. Peygamber bu hadisi söyledikten sonra ardından bu âyeti okumuştur (Buhârî, "Tefsîr", 3/14; cimrilik hakkında ayrıca bk. Nisâ 4/37).

Göklerin ve yerin yaratıcısı da sahibi de Allah'tır. İnsanlar yeryüzünde yaşadıkları sürece bu mülkün emanetçileridirler; bu emaneti birbirlerinden miras yoluyla, geçici olarak alırlar ve nimetlerinden faydalanırlar. Ancak mülkün asıl sahibi Allah olduğu için gerçek ve kalıcı anlamda miras da O'na aittir. Bin bir sıkıntı çekerek mal ve servet biriktirenler bir gün bunları bırakıp gitmek zorunda kalacaklardır; arkalarında bırakacakları miras ise mülkün gerçek sahibi olan Allah'a kalacaktır. O halde doğru olan, malı, sahibinin istediği yerde ve yaratılış gayesine uygun olarak harcamaktır. Allah'ın bu emanetini kendinin sanarak onu sahibinin istediği yerde harcamamak büyük bir gaflettir. Çünkü kişi ne kadar mal biriktirirse biriktirsin onu ahirete götüremeyecektir. Âhirete ancak yaratılış gayesine uygun olarak Allah'ın istediği yerlere harcanan malların sevapları götürülmektedir. Şüphesiz Allah kimin ne yaptığını ve nerelere, hangi maksatla ne harcadığını çok iyi bilmektedir.

181 – 184

لَقَدْ سَمِعَ اللّٰهُ قَوْلَ الَّذٖينَ قَالُوا اِنَّ اللّٰهَ فَقٖيرٌ وَنَحْنُ
اَغْنِيَاءُ سَنَكْتُبُ مَا قَالُوا وَقَتْلَهُمُ الْاَنْبِيَاءَ بِغَيْرِ حَقٍّ
وَنَقُولُ ذُوقُوا عَذَابَ الْحَرٖيقِ ﴿١٨١﴾ ذٰلِكَ بِمَا قَدَّمَتْ اَيْدٖيكُمْ وَاَنَّ اللّٰهَ
لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبٖيدِ ﴿١٨٢﴾ اَلَّذٖينَ قَالُوا اِنَّ اللّٰهَ عَهِدَ اِلَيْنَا اَلَّا نُؤْمِنَ
لِرَسُولٍ حَتّٰى يَأْتِيَنَا بِقُرْبَانٍ تَأْكُلُهُ النَّارُ قُلْ قَدْ جَاءَكُمْ رُسُلٌ

مِنْ قَبْلِي بِالْبَيِّنَاتِ وَبِالَّذِي قُلْتُمْ فَلِمَ قَتَلْتُمُوهُمْ إِنْ كُنْتُمْ
صَادِقِينَ ﴿١٨٣﴾ فَإِنْ كَذَّبُوكَ فَقَدْ كُذِّبَ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِكَ
جَاؤُ بِالْبَيِّنَاتِ وَالزُّبُرِ وَالْكِتَابِ الْمُنِيرِ ﴿١٨٤﴾

Meâli

181. "Allah fakirdir, biz zenginiz" diyenlerin sözünü and olsun ki Allah işitmiştir. Hem bu söylediklerini hem de haksız yere peygamberleri öldürmelerini elbette yazacağız ve "Yakıcı azabı tadın!" diyeceğiz. **182.** Bu, ellerinizle yapmış olduğunuzun karşılığıdır. Yoksa Allah kullara asla zulmedici değildir. **183.** Onlar, "Doğrusu Allah, ateşin yiyeceği bir kurban getirinceye kadar hiçbir peygambere inanmama hususunda bizden söz aldı" diyenlerdir. De ki: "Benden önce nice peygamberler size mûcizeler ve dediğiniz şeyi getirmişlerdi. Doğru söylüyorsanız onları niçin öldürdünüz?" **184.** Seni yalanladılarsa bil ki senden önce belgeler, sahîfeler ve aydınlatıcı kitap getiren peygamberler de yalancılıkla suçlanmışlardı.

Tefsiri

181-182. Bakara sûresinin "Kim Allah'a güzel bir borç verirse Allah da bunu kat kat fazlasıyla öder" meâlindeki 245. âyeti indiğinde buradaki zarif ifadeyi anlamayan veya anlamazlıktan gelen yahudiler bu âyetle alay etmiş ve "Allah servetini kaybetti, şimdi de kullarından borç istiyor" demişler, bunun üzerine bu âyet inmiştir. Başka bir rivayete göre ise Bakara sûresindeki âyet inince yahudiler Hz. Peygamber'e gelerek, "Ey Muhammed! Rabbin fakir mi ki kullarından borç istiyor?" demişler, bunun üzerine bu âyet inmiştir. Âyetin iniş sebebi olarak tefsirlerde yer alan ayrıntılı rivayetlerin özeti budur (bilgi için bk. Şevkânî, I, 452, 454; Elmalılı, II, 1238; Ateş, II, 151). Bu sözü söyleyenlerin kimler oldukları âyette açıkça belirtilmemiş olmakla birlikte, sözün akışı içinde anılan

"peygamberlerin öldürülmesi" olayı yahudiler hakkında olduğu için bu sözün de onlar tarafından söylenmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Yahudilerin bu alaylı ifadelerinin, peygamberleri öldürme günahı ile bir tutulması, bir taraftan bu sözleri söylemenin büyük bir suç sayıldığını, diğer taraftan da onların ilk günahının bu olmadığını, daha önce de peygamberlerin canlarına kıydıklarını göstermektedir. Her ne kadar peygamberleri öldürenler bu sözü söyleyenlerin kendileri değilse de bunlar atalarının inanç ve yaşayışlarını paylaşmaları sebebiyle aynı zihniyetin sahipleri ve onların devamı olmak bakımından kınanmışlardır. Bu sözleri yüce Allah'ın işittiğinin bildirilmesi, ayrıca "Hem bu söylediklerini hem de haksız yere peygamberleri öldürmelerini elbette yazacağız!" buyurulması, yahudilerin bu küstahça davranışlarının affedilmeyeceğini ve bundan dolayı şiddetli bir şekilde cezalandırılacaklarını gösteren sert bir tehdittir. Nitekim âyetin "Yakıcı azabı tadın, diyeceğiz" meâlindeki son cümlesi de bunu ifade etmektedir. 182. âyet de yüce Allah'ın âhirette yahudilere vereceği bu cezanın bir haksızlık ve adaletsizlik olmadığını, bunun sırf onların kendi elleriyle yaptıkları işler, dilleriyle söyledikleri sözler ve kalplerindeki inanç bozukluğu sebebiyle gerçekleşeceği ifade buyurulmuştur.

183. Sözlükte masdar olarak "yaklaşmak", isim olarak da "Allah'a yakınlık sağlamaya vesile kılınan şey" anlamına gelen kurban kelimesi, dinî bir terim olarak "ibadet maksadıyla belirli şartları taşıyan hayvanı usulünce boğazlamak veya bu şekilde boğazlanan hayvan" demektir. İnsanlık tarihi boyunca hemen bütün dinlerde kurban uygulamalarının bulunduğu tesbit edilmiştir (bk. Mâide 5/27; Hac 22/28-34, 67; Kevser 108/2).

"Yakılan kurban" tabiri Kitâb-ı Mukaddes'te de geçmektedir (Levililer, 1, 7 vd.; Tesniye, 15/16; I. Krallar, 18/38). "Allah fakirdir, biz zenginiz" dedikleri bildirilen Medine yahudilerinden bir grup Hz. Peygamber'e gelerek, "Ey Muhammed! Sen peygamber olduğunu ve sana Allah tarafından bir kitap gönderildiğini iddia ediyorsun. Oysa Allah bizden, ateşin yakacağı bir kurban getirinceye kadar hiçbir peygambere inanmamamız hususunda söz aldı. Bize böyle bir mûcize gösterirsen seni tasdik ederiz" demişler, bunun üzerine bu âyet inmiştir (Râzî, IX, 121). Ancak âyetin devamından peygamberlerin bu tür mûcizeler getirdikleri anlaşılmakla birlikte bundan

Allah'ın onlara "böyle bir mûcize getirmediği takdirde hiçbir peygambere inanmamalarını emrettiği" anlamı çıkmaz. Bilakis âyet onları yermekte ve iddialarında doğru olmadıklarına işaret etmektedir. Çünkü daha önce Zekeriyyâ ve Yahyâ gibi birçok peygamber, diğer mûcizelerin yanında onların istediği bu mûcizeyi de getirmişlerdi; ancak bunların ataları o peygamberleri öldürmüşlerdir (İbn Âşûr, IV, 186).

Rivayete göre eskiden bir kimse bir sadaka verdiğinde sadakasının kabul edilip edilmediğini öğrenmek için Allah'a bir kurban takdim ederdi, sadakası kabul edilmişse Allah tarafından gökten gönderilen bir ateş o kurbanın üzerine iner ve onu yakardı (Taberî, ıV, 197). Bu şekilde kurban takdim etme olayı İsrâiloğulları'na gönderilen peygamberler için bir mûcize olmuştu. Peygamberin, Allah tarafından gönderilmiş olduğunu ispat etmesi için bir kurban kesilir, peygamber kalkar dua eder, bunun üzerine gökten inen bir ateş o kurbanı yakardı. Bu durum o peygamberin iddiasında doğru olduğunu gösteren bir mûcize olurdu (krş. Zemahşerî, I, 234; I. Kırallar, 18/36-38). Ancak peygamberlerin mûcizeleri sadece bundan ibaret değildi. Her peygamber kendi zamanına ve hitap ettiği topluma uygun olarak çeşitli mûcizeler getirmiştir. Nitekim Hz. Îsâ'nın ve Hz. Muhammed'in mûcizeleri tamamen farklı şeylerdi. İsrâiloğulları'na gönderilen peygamberler onların istedikleri mûcizelerden fazla olarak başka mûcizeler de getirmiş olmalarına rağmen onlar birçok peygamberi öldürmüşlerdir. Yüce Allah onları kınamak üzere "Doğru söylüyorsanız onları (peygamberleri) niçin öldürdünüz?" buyurarak onların Hz. Peygamber'den kurban mûcizesi istemelerinde samimi olmadıklarına işaret etmektedir.

184. "Belgeler" diye çevrilen beyyinât kelimesi "açık kanıtlar, belgeler veya mûcizeler" anlamına gelmektedir; zübür ise "kitap" anlamına gelen zebûrun çoğuludur. "Aydınlatıcı kitap"tan maksat Tevrat veya herhangi bir ilâhî kitaptır. Burada Hz. Peygamber teselli edilmekte ve ondan yahudilerin kendisini yalanlamalarına üzülmemesi istenmektedir. Çünkü onların bu tutumu Hz. Peygamber'in getirmiş olduğu mûcizelerdeki veya kitaptaki eksiklikten değil, aksine niyetleri ve inançları bozuk olan insanların öteden beri peygamberlere karşı açığa vurdukları isyan duygusundan ileri gelmektedir. Önceki peygamberler de kitaplar getir-

mişler ve mûcizeler göstermişlerdi. Özellikle Hz. Mûsâ, Tevrat gibi itikadî, ahlâkî ve hukukî hükümleri içeren büyük bir kitap getirmişti. Buna rağmen insanlar o peygamberleri de yalancılıkla suçlayıp onlara da isyan ettiler. Şu halde yahudilerin Hz. Peygamber'i yalancılıkla itham etmeleri şaşılacak bir olay sayılmamalıydı.

185 – 189

كُلُّ نَفْسٍ ذَٓائِقَةُ الْمَوْتِۜ وَاِنَّمَا تُوَفَّوْنَ اُجُورَكُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِۜ
فَمَنْ زُحْزِحَ عَنِ النَّارِ وَاُدْخِلَ الْجَنَّةَ فَقَدْ فَازَۜ وَمَا الْحَيٰوةُ
الدُّنْيَٓا اِلَّا مَتَاعُ الْغُرُورِ ﴿١٨٥﴾ لَتُبْلَوُنَّ ف۪ٓي اَمْوَالِكُمْ
وَاَنْفُسِكُمْ وَلَتَسْمَعُنَّ مِنَ الَّذ۪ينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ
وَمِنَ الَّذ۪ينَ اَشْرَكُٓوا اَذًى كَث۪يراًۜ وَاِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا
فَاِنَّ ذٰلِكَ مِنْ عَزْمِ الْاُمُورِ ﴿١٨٦﴾ وَاِذْ اَخَذَ اللّٰهُ م۪يثَاقَ الَّذ۪ينَ
اُو۫تُوا الْكِتَابَ لَتُبَيِّنُنَّهُ لِلنَّاسِ وَلَا تَكْتُمُونَهُۘ فَنَبَذُوهُ وَرَٓاءَ
ظُهُورِهِمْ وَاشْتَرَوْا بِه۪ ثَمَناً قَل۪يلاًۜ فَبِئْسَ مَا يَشْتَرُونَ ﴿١٨٧﴾ لَا تَحْسَبَنَّ
الَّذ۪ينَ يَفْرَحُونَ بِمَٓا اَتَوْا وَيُحِبُّونَ اَنْ يُحْمَدُوا بِمَا لَمْ يَفْعَلُوا فَلَا تَحْسَبَنَّهُمْ
بِمَفَازَةٍ مِنَ الْعَذَابِۚ وَلَهُمْ عَذَابٌ اَل۪يمٌ ﴿١٨٨﴾ وَلِلّٰهِ مُلْكُ
السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌ ﴿١٨٩﴾

Meâli

185. Herkes ölümü tadacaktır; yaptıklarınızın karşılığı size eksiksiz olarak ancak kıyamet gününde verilecektir. Kim cehennemden uzaklaştırılır da cennete konursa artık kurtulmuştur. Dünya hayatı zaten aldatıcı şeylerden ibarettir. **186.** Andolsun ki mallarınız ve canlarınız konusunda denemeden geçirilirsiniz; şüphesiz sizden önce kendilerine kitap verilenlerden ve Allah'a ortak koşanlardan birçok üzücü şey işitirsiniz. Eğer sabreder ve sakınırsanız bilin ki bu size gereken davranışlardandır. **187.** Allah, kendilerine kitap verilenlerden, "Onu insanlara mutlaka açıklayacaksınız, onu gizlemeyeceksiniz" diye sağlam söz almıştı. Ama onlar bunu kulak ardı edip kitabı az bir dünyalıkla değiştiler. Karşılığında aldıkları ne kadar da değersiz! **188.** Sanma ki yaptıklarından memnun olanlar, yapmadıklarıyla övülmekten hoşlananlar, evet, sanma ki onlar azaptan kurtulacaklardır! Onlar için elem verici bir azap vardır. **189.** Göklerin ve yerin hükümranlığı Allah'ındır. Allah'ın her şeye gücü yeter.

Tefsiri

185. Bu âyet de Uhud Savaşı'nda başlarına birçok sıkıntı gelmiş olan müminleri teselli etmekte ve münafıkları kınamaktadır. Çünkü münafıklar, Uhud Savaşı'nda şehit olanlar kendileriyle istişare etselerdi onlara selâmet yolunu göstereceklerini ve onları ölümden kurtaracaklarını iddia ediyorlardı. Bir kısım müslümanlar da dinleri ve vatanları uğrunda savaşa çıkmış olan müminlerin böyle bir yenilgiye uğramalarına hayret ediyor ve bunun Allah'ın kendilerini yardımsız bırakmasından kaynaklandığını sanıyorlardı. Ancak önceki âyetler durumun öyle olmadığını açıkça ortaya koydu. Çünkü o âyetlerde, şeytanın ganimet toplamak için nöbet mahallini bırakan müslümanları aldatıp ayaklarını kaydırdığı (3/155), bununla birlikte bu sıkıntıların da yine Allah'ın iradesi dahilinde ve müminlerin münafıklardan ayırt edilmeleri için meydana geldiği (3/166, 167), ayrıca bu yenilginin sonraki savaşlar için bir ders olması gibi daha başka hikmetlerinin bulunduğu bildirilmişti. Yine daha önce geçen âyetlerde yüce Allah müminlerin şehit olmalarının üzülmeyi, münafıkların sağ kalmalarının da sevinmeyi gerektiren bir durum olmadığını, kim olursa olsun eceli geldiğinde öleceğini haber vermişti. Bu âyette ise daha kapsamlı bir

ifade ile her canlının ölümü tadacağı, ancak Allah yolunda gayret gösteren şehit veya gazi olan müminlerin mükâfatlarının kıyamet gününde verileceği belirtilmektedir. Yani nasıl olsa her canlının âkıbeti ölümdür. Bugün ölmezse yarın ölecektir. O halde müminler, münafıkların propagandalarına aldanıp da şehit vermelerinden dolayı fitneye düşmemeli ve Allah'ın yardımı hakkında yanlış düşüncelere kapılmamalıdır.

Bazı âlimler nefsin "ruh ve zat" anlamına geldiği gerekçesinden ve "Herkes ölümü tadacaktır" meâlindeki bu âyetten hareketle ruhun ölmeyeceği kanaatine varmışlardır. Çünkü tatmak bir hayat eseri olup tatma anında tadan kimsenin diri olmasını gerektirir. Buna göre âyetten anlaşılan şudur: Ruh ve beden ayrı ayrı varlıklar olduğu için bedenin ölmesiyle ruh ölmeyecektir; diri ve bâki olan ruh (nefis), bedenin ölümünü tadacaktır. Bu görüşte olanlar, âhiret kavramını da ruhun ölmezliği prensibine dayandırarak, âhiret hayatını ruhsal bir hayat şeklinde düşünmüşlerdir. Başka birçok müfessir ise bu yorumun bir zorlama olduğunu ileri sürerek "Her nefis ölümü tadacaktır" meâlindeki cümlenin, "Her nefis ölecektir" anlamına geldiğini söylemiştir (Elmalılı, II, 1244).

Elmalılı'ya göre ölümden sonra nefis ve ruhun büsbütün yok olmayıp bir süre daha kalabileceği başka delillerle sabit ise de genel anlamda bütün ruhların ölmez olduğu iddiası ne aklen ne de naklen sabittir. Ancak, "Her nefis ölümü tadacaktır" hükmü de genel anlamda cârî olmayıp bunun da istisnaları vardır. Nitekim Zümer sûresinin 68. âyetinde sûra üflendiği zaman göklerde ve yerde ne varsa hepsinin öleceği, ancak Allah'ın, dilediği kimselerin ölmeyecekleri bildirilmiştir. Bu sebeple göklerde ve yerde meleklerden ve ruhlardan diri kalanlar olacaktır (II, 1244 vd.).

Süleyman Ateş, İbn Kayyim'in ruhun ölmezliğini aklî ve naklî kanıtlarla ispata çalıştığını naklettikten sonra şöyle der: "Ruh yaratılmıştır, evveli vardır ama sonu yoktur. Ruha ölümsüzlük verilmiştir. Beden içinde olgunlaşan ruh, bedenden ayrıldıktan sonra varlığını korur, dünyada yaptığı işlere göre ya güzel yerlerde bulunur veya bir süre azap çeker. Kıyamet gününde ruhlar tekrar bedenlere sokulup haşrolunurlar. Âyet ve hadislerden anladığımız budur. Gerçeği Allah bilir" (II, 155; nefis hakkında bilgi için bk. Nisâ 4/1).

Yapılan iyi veya kötü işlerin bütün karşılığını dünyada iken almak çok zaman mümkün olmayabilir. Meselâ şehitlerin mükâfatlarını dünyada

almaları mümkün değildir. Asıl mükâfat veya cezalar âhirette eksiksiz olarak ödenecek ve ebedî mutluluk veya bedbahtlık orada olacaktır. Dünya geçici olduğu için dünyada alınan karşılıklar da geçici ve aldatıcıdır. Bu yüzden âyette "Dünya hayatı zaten aldatıcı şeylerden ibarettir" buyurulmuştur. Bir kimsenin dünyada bolluk ve refah içinde yaşaması onun kurtuluşa erdiği anlamına gelmediği gibi fakirlik ve yoksulluk içerisinde yaşaması da onun yanlış yolda ve Allah'ın yardımından yoksun, bedbaht biri olduğunu göstermez. Asıl kurtuluş ve mutluluk âhirette cehennem azabından kurtulup cennet nimetlerine erişildiğinde gerçekleşecektir. Âhiret hayatı kalıcı ve sürekli olduğu için Hz. Peygamber kişinin cennette sahip olacağı en küçük bir yerin fâni olan dünyadan ve orada bulunan nimetlerden daha hayırlı olduğunu bildirmek üzere şöyle buyurmuştur: "Sizden birinizin kamçısının cennette işgal edeceği az bir yer, dünyadan ve dünyada bulunan her şeyden daha hayırlıdır!" (Buhârî, "Cihâd", 73; "dünya hayatının geçici menfaatleri" konusunda ayrıca bk. Âl-i İmrân 3/14).

186. Bir önceki âyette her canlının öleceği bildirilmiş ve dünya hayatının aldatıcı zevk ve menfaatlerden başka bir şey olmadığı vurgulanarak müminler bu âyette verilecek haberlere psikolojik olarak hazırlanmıştır. Burada müminlerin, Allah'ın kendilerine lutfettiği mal ve can konusunda denenip sınanacakları, daha önce kendilerine kitap verilmiş olan yahudi ve hıristiyanlarla putperest müşrikler tarafından birçok eziyetlere ve sıkıntılara, özellikle sözlü saldırılara mâruz kalacakları haber verilmekte, müminlerden bu sıkıntılara kendilerini hazırlamaları, olayları sabır ve metanetle karşılamaları, Allah'ın rızâsına aykırı davranışlardan sakınmaları istenmektedir. Ayrıca yüce Allah müminlerin, Ehl-i kitap veya müşriklerden gelecek tahriklere kapılmamalarını; onların suçlamalarına, sataşmalarına, alay etmelerine, kötü söz ve propagandalarına karşı sabırlı olmalarını; yanlış, adaletsiz, ahlâk dışı söz ve hareketlerden sakınmalarını, azimli, kararlı ve sabırlı olmalarını, sıkıntılara katlanmalarını, maddî ve mânevî olarak zarar veren her türlü kötü davranıştan sakınmalarını istemektedir. Müminler bu şekilde davrandıkları takdirde zafere ulaşacaklardır.

Mekke döneminde uzun süre müşriklerin baskı ve zulümlerine mâruz kalan müslümanlar, bu durumdan kurtulmak, kendi devletlerini kurmak

ve İslâm'ı yaymak maksadıyla mal ve servetlerini hatta birçoğu ailelerini dahi Mekke'de bırakarak Medine'ye göç etmişlerdi. Ancak gerek Mekkeli müşrikler gerekse diğer müşrik Arap kabileleri sürekli olarak müslümanları tehdit ediyor, hatta Medine'ye baskınlar düzenleyerek müslümanları rahat bırakmıyorlardı. Bu sebeple Mekkeli müşriklere karşı Bedir ve Uhud savaşları yapıldı. Âyet-i kerîme, tehdit sürecinin henüz sona ermediğine, müslümanların gelecekte müşriklere ve Ehl-i kitaba karşı mal ve canlarıyla mücadele etmek zorunda kalacaklarına, dolayısıyla mal ve can kaybına uğrayacaklarına işaret etmektedir. Nitekim müslümanlar Mekke'nin fethine kadar sürekli olarak gerek müşriklerin gerekse yahudilerin tehdit ve baskılarıyla karşı karşıya kalmışlar ve bunlara karşı birçok defa savaşmışlardır.

187. Sözlükte *mîsâk* "yeminle pekiştirilerek verilen söz" demektir. Yüce Allah gönderdiği kitapları insanlara tebliğ etme ve açıklama işini başta ilgili peygamber olmak üzere o dinin mensuplarına emretmiştir; nitekim bu âyette bildirildiği üzere Tevrat'ta yahudilerden, İncil'de de hıristiyanlardan, kendilerine indirilen kitabı ve içerisindeki hükümleri –son peygamber ve getireceği kitap hakkındaki bilgiler dahil olmak üzere– insanlara açıklayacaklarına, onu gizlemeyeceklerine dair söz almıştı (bilgi için bk. Bakara 2/40-42; Âl-i İmrân 3/81). Buna rağmen yahudiler dünya menfaatini görünce Allah'a verdikleri sözü göz ardı ettiler; dünya menfaatlerini öne çıkararak vaadlerini unutup Hz. Muhammed'in son peygamber olduğu gerçeğini gizlediler ve Allah'ın âyetlerini görmezlikten geldiler. Gerçekten yahudi tarihi, dinlerine bağlı kalacaklarına dair Allah'a verdikleri sözleri bozan zümrelerle doludur. Nitekim Kur'an-ı Kerîm her fırsatta bunu vurgulamakta ve bundan dolayı yahudileri kınamaktadır (meselâ bk. Bakara 2/63, 64, 84, 85, 100-101; Nisâ 4/155; Mâide 5/70).

Kendi dinlerine karşı sadakatsizlik gösteren (meselâ bk. Çıkış, 16/13-30; Sayılar, 15/32-36, 12-50) ve peygamberlerini öldüren bir topluluğun Hz. Muhammed'in peygamberliğini inkâr etmeleri fazla yadırganacak bir husus sayılmaz. Hz. Peygamber, onların kitaplarını ve peygamberlerini tasdik ettiği, ayrıca kendisinin vasıfları ve son peygamber olduğu Tevrat ve İncil'de belirtilerek ona iman etmeleri emredildiği halde yahudi bilginlerinin bunu bilmezlikten ve görmezlikten gelip kendi

kitaplarını dahi hiçe sayarak Hz. Muhammed'in peygamberliği ile ilgili Tevrat âyetlerini dünya menfaati karşılığında göz ardı etmeleri onların karakterlerine uygun bir durumdur.

Âyet-i kerîme Ehl-i kitabı eleştirmek üzere inmiş olmakla birlikte hükmü geneldir ve bilgisi olup da onu insanlara açıklamayan veya gizleyen herkes için geçerlidir. Muhammed Abduh da bu âyetin tefsirinde Ehl-i kitap'tan daha ziyade Kur'an'ı insanlara açıklamadıklarından dolayı müslümanları kınamaktadır. Ona göre müslümanlar Kur'an'ı çok iyi korumuş ve kuşaktan kuşağa nakletmiş olmalarına rağmen onun anlamını insanlara yeterince ve doğru açıklamadıkları için onu korumuş olmaları fazla bir şey ifade etmemiştir. Çünkü insanlar onun hidayetinden faydalanamamışlar, hatta müslümanların kendileri dahi ondan saptıklarını, dinlerini korumanın elde kor tutmak kadar zor bir duruma geldiğini, hilekârlığın ve hıyanetin yaygınlaştığını, emaneti koruma anlayışının kalktığını itiraf etmişlerdir. Bütün bunlar Kur'an'ı insanlara açıklamayı terketmenin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Abduh'a göre Kur'an'ın anlaşılmasına engel olan en önemli sebep önceki dönemlerde, özellikle III. asırda ilim adamları arasında çıkan ihtilâflardır. Bu dönemde ümmet mezheplere ayrılmış, her grup Kur'an'ı anlama yerine onun kendi mezhebini destekler mahiyette olanlarını almış, aykırı olanlarını ise te'vil etmiştir; halk da bunları takip ederek gruplara ayrılmış ve her grup bir mezhebin kitaplarını okumayı tercih etmiştir. Sonuçta öyle bir zaman gelmiştir ki herkes Kur'an'ın hidayet ve hakemliğine başvurmayı bırakmış, kendi grubunun yaşayan veya ölmüş âlimlerine başvurmuştur (bk. Reşîd Rızâ, IV, 279).

188. Rivayete göre Hz. Peygamber yahudileri çağırarak onlara bir mesele sormuş, yahudiler sorunun gerçek cevabını gizleyerek kasten yanlış cevap vermişler; sorusunu cevaplandırdıkları için Hz. Peygamber'in kendilerini takdir etmesini beklerlerken gerçeği gizledikleri için de sevinmişlerdi. İşte âyet onların bu tutarsızlıklarını yüzlerine vurmuştur (Buhârî, "Tefsîr", 3/16). Bir başka rivayete göre âyet çeşitli bahanelerle Hz. Peygamber'in seferlerine katılmadıkları, bundan dolayı memnun da oldukları halde katılmış gibi övülmelerini bekleyen münafıklar hakkında inmiştir (Buhârî, "Tefsîr", 3/16). Sebep ne olursa olsun âyetin hükmü

mümin, kâfir ve münafıklardan böyle bir karakter taşıyan herkes için geçerlidir. Bu karakterdeki insanlar övülmeye lâyık bir iş yapmadıkları halde kendilerinin dindar, Allah'tan korkan bir mümin olarak bilinmelerinden ve bu özelliklerle övülmekten hoşlanırlar. Oysa onların bu iddiaları boş bir kuruntu, kibir ve kendilerini aldatmaktan başka bir şey değildir. Bu sebeple yüce Allah "Sanma ki onlar azaptan kurtulacaklardır! Onlar için elem verici bir azap vardır" buyurarak bu karakterdeki kimselerin şiddetli bir şekilde cezalandırılacaklarını vurgulamıştır.

Âyetin "sanma ki" diye tercüme edilen "lâ tahsebenne" kısmı, başka bir kıraatte "lâ yahsebenne" şeklinde okunmuştur. Bu takdirde âyetin meâli şöyle olur: "Yaptıklarından memnun olanlar, yapmadıklarıyla övülmekten hoşlananlar sanmasınlar ki evet onlar sanmasınlar ki bu davranışları kendilerini azaptan kurtaracaktır; onlar için elem verici bir azap vardır."

Ehl-i kitap'tan olanların bu davranışları kendilerini aldatmaktan başka bir şey olmamakla birlikte Hz. Peygamber'i de üzmüştür. Zira onlar, bir önceki âyette belirtildiği üzere gerçeği gizlemeyeceklerine dair Allah'a söz vermiş oldukları halde onu gizleyerek Hz. Peygamber'in sorularına yanıltıcı cevaplar vermişler, üstelik yapmadıkları bir şeyle de övülmek istemişlerdir. Bu sebeple onlar için elem verici bir azap hazırlanmış olduğu kendilerine haber verilmiştir. Bir rivayete göre ise âyet münafıklar hakkında inmiştir.

189. Muhammed Abduh'un bizim de katıldığımız yorumu şöyledir: Bu âyetle önceki âyetler arasında sıkı bir bağ bulunmaktadır. Sanki yüce Allah şöyle demek istemiştir: Ey müminler! Sakın üzülmeyin, zayıflık göstermeyin, sabırlı olun, kötülükten sakının, azminizi kırmayın, hakkı açıklayın, sakın onu gizlemeyin, Allah'ın âyetlerini az bir değer karşılığında satmayın, yaptığınızla övünmeyin, yapmadığınızla övülmek istemeyin, sizi üzecek olaylara karşı Allah size yeter; O sizi, yasaklanan bu çirkin şeyleri yapmaya muhtaç kılmaz. Çünkü göklerde ve yerde ne varsa hepsi O'nundur. O mülkünden istediğine dilediği kadar verir. O, her şeye kadirdir. Ehl-i kitap ve müşriklerden sizi elleriyle ve dilleriyle incitenlere karşı size yardım etmek O'na zor gelmez. Bütün işler O'na döner; işleri hikmetiyle ve sünnetiyle (ilâhî kanunuyla) yürüten O'dur.

Âyet-i kerîme iyilik ve hayrın, Allah'ın gösterdiği doğru yolda olduğuna işaret ettiği gibi aynı zamanda Hz. Peygamber ve müminler için bir

teselli ve yardım vaadi içermektedir. Önceki âyetlerde vasıfları anlatılan muhalifler de burada üstü kapalı bir şekilde yerilmişlerdir. Çünkü onlar, ahlâk ve amellerinde etkisi görülecek şekilde sağlam bir iman ile Allah'a iman etmemişlerdi. Eğer böyle olmasaydı Allah'ın kitabıyla amel etmeyi bırakmaz ve dünya menfaatini ona tercih etmezlerdi. Onların bu tutumu Allah'ın vaadine güvensizlikten, tehdidinden korkmamaktan ve O'nun kudretine ve yönetimine kesin olarak inanmamaktan ileri gelmektedir (bk. M. Reşîd Rızâ, IV, 395 vd.).

190 – 200

إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ الَّيْلِ وَالنَّهَارِ لَاٰيَاتٍ لِأُولِي
الْأَلْبَابِ ﴿١٩٠﴾ الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللّٰهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلٰى
جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ رَبَّنَا مَا
خَلَقْتَ هٰذَا بَاطِلًا سُبْحَانَكَ فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ ﴿١٩١﴾ رَبَّنَا إِنَّكَ
مَنْ تُدْخِلِ النَّارَ فَقَدْ أَخْزَيْتَهُ وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ أَنْصَارٍ ﴿١٩٢﴾ رَبَّنَا
إِنَّنَا سَمِعْنَا مُنَادِيًا يُنَادِي لِلْإِيمَانِ أَنْ اٰمِنُوا بِرَبِّكُمْ فَاٰمَنَّا رَبَّنَا فَاغْفِرْ
لَنَا ذُنُوبَنَا وَكَفِّرْ عَنَّا سَيِّئَاتِنَا وَتَوَفَّنَا مَعَ الْأَبْرَارِ ﴿١٩٣﴾ رَبَّنَا
وَاٰتِنَا مَا وَعَدْتَنَا عَلٰى رُسُلِكَ وَلَا تُخْزِنَا يَوْمَ الْقِيٰمَةِ إِنَّكَ لَا تُخْلِفُ الْمِيعَادَ
﴿١٩٤﴾ فَاسْتَجَابَ لَهُمْ رَبُّهُمْ أَنِّي لَا أُضِيعُ عَمَلَ عَامِلٍ مِنْكُمْ مِنْ ذَكَرٍ

أَوْ أُنْثٰى بَعْضُكُمْ مِنْ بَعْضٍ فَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَأُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ
وَأُوذُوا فِي سَبِيلِي وَقَاتَلُوا وَقُتِلُوا لَأُكَفِّرَنَّ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ
وَلَأُدْخِلَنَّهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ ثَوَابًا مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ وَاللّٰهُ
عِنْدَهُ حُسْنُ الثَّوَابِ ﴿١٩٥﴾ لَا يَغُرَّنَّكَ تَقَلُّبُ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي الْبِلَادِ
﴿١٩٦﴾ مَتَاعٌ قَلِيلٌ ثُمَّ مَأْوٰيهُمْ جَهَنَّمُ وَبِئْسَ الْمِهَادُ ﴿١٩٧﴾ لٰكِنِ الَّذِينَ
اتَّقَوْا رَبَّهُمْ لَهُمْ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا
نُزُلًا مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ وَمَا عِنْدَ اللّٰهِ خَيْرٌ لِلْأَبْرَارِ ﴿١٩٨﴾ وَإِنَّ مِنْ أَهْلِ
الْكِتَابِ لَمَنْ يُؤْمِنُ بِاللّٰهِ وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْكُمْ وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْهِمْ خَاشِعِينَ
لِلّٰهِ لَا يَشْتَرُونَ بِآيَاتِ اللّٰهِ ثَمَنًا قَلِيلًا أُولٰئِكَ لَهُمْ أَجْرُهُمْ
عِنْدَ رَبِّهِمْ إِنَّ اللّٰهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ ﴿١٩٩﴾ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا
اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا وَاتَّقُوا اللّٰهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ﴿٢٠٠﴾

Meâli

190. Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün farklı oluşunda aklıselim sahipleri için elbette ibretler vardır. **191.** Onlar ayakta dururken, otururken, yatarken hep Allah'ı anarlar; göklerin ve yerin yaratılışını düşünürler: "Rabbimiz! Sen bunu boş yere yaratmadın, seni tenzih ve takdis ederiz. Bizi cehennem azabından koru!

192. Rabbimiz! Sen kimi ateşe sokarsan hiç şüphe yok onu rezil etmiş olursun. Zalimlerin hiç yardımcıları yoktur. **193.** Rabbimiz! Doğrusu biz 'Rabbinize inanın!' diyerek, imana çağıran bir davetçiyi işitip iman ettik. Rabbimiz! Günahlarımızı bağışla, kötülüklerimizi sil ve bize iyilerin ölümünü nasip et. **194.** Rabbimiz! Peygamberlerin aracılığıyla bize vaad ettiklerini ver bize; kıyamet gününde bizi rezil etme. Sen asla sözünden caymazsın." **195.** Rableri onların dualarına şöyle karşılık verir: "Şüphesiz ben, erkek olsun kadın olsun –ki birbirinizden meydana gelmişsinizdir– sizden bir şey yapanın emeğini boşa çıkarmam. Hicret edenlerin, yurtlarından çıkarılanların, benim yolumda eziyete uğratılanların, savaşanların ve öldürülenlerin, işte onların günahlarını elbette sileceğim. And olsun ki, Allah katından bir mükâfat olarak onları içlerinden ırmaklar akan cennetlere koyacağım. Şüphe yok ki nimetin güzelliği Allah'ın katındadır!" **196.** İnkâr edenlerin (gönüllerince) diyar diyar dolaşmaları sakın seni yanıltmasın; **197.** Az bir faydalanmadan sonra onların sığınakları cehennemdir. Ne kötü bir mesken! **198.** Fakat rablerine karşı gelmekten sakınanlara, Allah katından bir ikram olarak, zemininde ırmaklar akan cennetler vardır; orada temelli kalacaklardır. Allah katındaki mükâfat iyi kimseler için daha hayırlıdır. **199.** Ehl-i kitap'tan öyleleri vardır ki hem Allah'a hem size indirilene hem de kendilerine indirilmiş olana inanırlar, Allah'a karşı saygı duyup Allah'ın âyetlerini az bir pahaya değişmezler. İşte onların rableri katında mükâfatları vardır. Şüphesiz Allah hesap görmekte çok çabuktur. **200.** Ey iman edenler! Sabredin, kararlılıkta yarışın, düşmana karşı hazırlıklı olun (birbirinize dayanıp bağlanın), Allah'a karşı gelmekten sakının ki başarıya ulaşabilesiniz.

Tefsiri

190-191. Sûrenin sona erdiğine işaret eden bu ve bundan sonraki âyetler aynı zamanda onun özeti mahiyetindedir. Kur'an-ı Kerîm'in sûreleri ve konuları genellikle öğüt ve ibret içeren âyetlerle sona ermektedir. Görüldüğü gibi burada da göklerin ve yerin yaratılışında akıl sahipleri için ibret alınması gereken şeylerin bulunduğu vurgulanmakta ve müminlerin bu ibret alınacak olaylar karşısındaki tutumları dua üslûbuyla anla-

tılmaktadır. Bu durum sûrenin sona ermekte olduğuna bir işarettir. Müfessirlerin Bakara sûresinin bir devamı olarak değerlendirdikleri bu sûrede Kur'an-ı Kerîm'in temel inanç konuları olan tevhid, nübüvvet ve âhiretin yanında ağırlıklı olarak Ehl-i kitaba yani yahudi ve hıristiyanlara yapılan çağrılar yer almıştır. Bu âyetlerde de aynı konular özet olarak ele alınmakta, Allah'ın birliği, eşsizliği, kudreti, yaratması hakkında deliller getirilmekte, böylece öldükten sonra dirilmenin mümkün olduğuna işaret edilmektedir. Sûrenin başlangıcında da böyle bir özet verilmiş, müteakip âyetlerde tartışılan ana konulara uygun ön sözler olarak Allah, vahiy ve öldükten sonra dirilmenin hak olduğuna dair deliller getirilmişti. Burada ise aynı konulara temas veya işaret edilerek sûrenin konu ve mesaj bütünlüğü korunmuştur.

Yüce Allah'ın insana lutfettiği en büyük nimetlerden biri akıldır. Ancak insanın doğru yolu bulması için akıl sahibi olması yeterli değildir. Bu sebeple peygamberler ve kitaplar gönderilmiştir. Gözün görebilmesi için güneş ışığına ihtiyacı olduğu gibi aklın gerçeği –özellikle gayb âlemini– kavrayabilmesi için de vahyin ışığına ihtiyacı vardır. Râgıb el-İsfahânî akıl ile vahyin bu önemini şöyle ifade etmiştir: "Azîz ve celîl olan Allah'ın insanlara iki elçisi vardır; ilki bâtınî elçi olan akıl, ikincisi de zâhirî elçi olan peygamberdir. Öncelikle bâtınî elçiyi (akıl) kullanmadan zâhirî elçiden (peygamber) yararlanmak mümkün değildir; çünkü peygamberin öğretisinin sahih olduğu akılla bilinir... Akıl olmasaydı din yaşayamazdı, din olmasaydı akıl şaşkın kalırdı. Onun için Allah Teâlâ bu ikisini 'nûr üstüne nûr' buyurarak (Nûr 24/35) birbirine bağlamıştır" (ez-Zerîa ilâ mekârimi'ş-şerîa, s. 207). İşte 190 ve devamındaki âyetlerde de akılla vahyin bu uyumuna işaret edilmekte; evren üzerinde sağlıklı gözlemde bulunan insanların evrendeki muhteşem sistemi kavrayacağı, onu yaratıp düzenleyen yüce kudreti bilip tanıyacağı, kendisini imana davet eden elçinin bu çağrısına uyarak rabbine imanını derin bir içtenlikle ikrar edeceği ve nihayet bir bakıma onunla diyalog kurarak esenlik dileklerini O'na arzedeceği bildirilmektedir.

İşte 190. âyet, bu sürecin başlatılabilmesi için insan aklını göklerin, yerin ve bunlarda bulunan varlıkların yaratılışını düşünmeye ve hikmetini kavramaya çağırmaktadır. Evrenin sistemini düşünmek, yukarıda

arzedilen sonuçları yanında insanı bu hayattan sonra başka bir hayatın yani âhiret hayatının da var olabileceği fikrine de götürür. İnsana verilmiş olan aklın sağlıklı kullanılması, kendisinin bir yetki ve sorumluluğunun olması gerektiğini, bu dünyada yaptıklarının ceza veya mükâfat olarak karşılığını alabileceği bir hesap gününün bulunması lazım geldiğini düşünmeye sevkeder. Kişi böyle bir düşünce düzeyine ulaştığında sorumluluk duygusu daha da artar ve dünyada günah işlemekten sakınır; âhirette de cehennem azabından koruması için yüce Allah'a sığınır ve O'na dua etmeye yönelir. 191. âyetin son cümlesi ve onu izleyen âyetler bu durumu açıkça göstermektedir (Kur'an'da akıl, lüb, fuâd, kalb vb. kavramların anlamları ve genel olarak düşünmenin önemi hakkında bk. A'râf 7/179).

Allah'ın birliğini, yüceliğini ve sonsuz kudretini kabul ettirmek için insanı gökler ve yer hakkında düşünmeye sevkeden bu âyetler, Allah'ın kitabında yazılı olan delillerini okuyup düşündükten sonra onu bir de bu uçsuz bucaksız kâinat kitabını okuyup tefekkür etmeye çağırmaktadır. Bakara sûresinin 164. âyetinde Kur'an'ın tevhid ilkesini kanıtlamak üzere daha kapsamlı olarak sekiz ayrı kozmolojik delil sıralanmıştı. Burada Bakara sûresinde getirilmiş bulunan kozmik delillerin en önemlileri sayılan, varlığın zaman ve mekân boyutları üzerinde Allah'ın kudretini göstermek üzere göklerin ve yerin yaratılışıyla gece ve gündüzün farklı oluşu özet olarak zikredilmiştir. Şüphesiz ki tabiatın kendisi, incelenip ibret almaya değer ilâhî bir mûcizedir. Hayalimizle dahi kuşatamayacağımız kadar uçsuz bucaksız genişliğe sahip olan, her birinin kendine has özellikleri bulunan ve birbirine çarpmadan uzay boşluğunda hareket eden gök cisimlerinde elbette aklıselim sahipleri için alınacak ibretler vardır. Bu cisimlerin yaratılışı, uzay boşluğundaki hareketlerini sağlayan sistemi, gece ile gündüzün değişmesi, özellikle canlıların ve bitkilerin faydaları üzerine düşünen bir akıl, mutlaka bunları yaratan sonsuz bir gücün varlığını kabul eder, bu muazzam sistemin boşuna yaratılmadığını anlar, işte o zaman bu güç karşısında aczini anlar, hayranlık ve kulluk duygusuyla eğilir; gönlünü o yüce kudrete arzederek niyazda bulunur. 191. âyette belirtildiği üzere göklerin ve yerin yaratıcısı ve sahibi olan yüce Allah'ı ayakta, oturarak, yatarak, kısaca bütün hallerinde derin bir saygıyla anar; böyle bir gücün emirlerine ve yasaklarına karşı geldiği takdirde O'nun

vereceği cezaya çarpılmaktan korkar ve bu cezadan koruması için Allah'ın merhametine sığınır.

192-194. Bu âyetler bir önceki âyette aklıselim sahiplerinin cehennem azabından Allah'a sığınmalarının ve kendilerini ondan koruması için dua etmelerinin nedenini açıklayıcı mahiyettedir. 192. âyette, cehenneme girenlerin zalimler olduğuna işaret edilmekte, bu sebeple âhirette hiçbir yardımcılarının bulunmayacağı ve rezil olacakları bildirilmektedir. 193. âyette "davetçi" diye tercüme edilen "münâdî"den maksat Hz. Peygamber veya Kur'an'dır (Şevkânî, I, 458). İnsanları Allah'a iman etmeye çağırdığı için kendisine bu sıfat verilmiştir. Âyet, rezil eden cehennem azabından kurtulmanın tek çaresinin yüce Allah'a imana çağıran Hz. Peygamber'in ve Kur'an'ın davetini kabul ve ona iman etmekte olduğunu vurgulamaktadır. Bunun farkında olan aklıselim sahibi müminler bu çağrıya uyduklarını ve hemen iman ettiklerini Allah'a yakararak ifade etmişler ve günahlarını affetmesi, kötülüklerini bağışlaması ve kendilerine iyilerin ölümünü nasip etmesi için O'na niyazda bulunmuşlardır. Âyetin son cümlesini lafza bağlı olarak "Canımızı iyilerle birlikte al" şeklinde tercüme etmek mümkündür. Burada maksat, Allah katında iyi ve makbul sayılan kişilerle ortak niteliklere sahip olma dileğinde bulunma, Allah'ın kendilerini ölünceye kadar dinden dönmeden iyi bir hal üzere yaşamayı ve ölürken de iyiler zümresinden olarak ölmeyi nasip etmesini isteme olduğu için (İbn Âşûr, IV, 200) bu cümle meâlinde "Bize iyilerin ölümünü nasip et" şeklinde çevrilmiştir.

Ebrâr, birr masdarından türemiş olan berr kelimesinin çoğulu olup "iyiler, doğrular, iyilik ve ihsanı bol olanlar" anlamlarında bir sıfattır ("birr" hakkında bilgi için bk. Bakara 2/177; Âl-i İmrân 3/92).

Önceki âyetlerde dünya ve âhiret mutluluğunu elde etmek için gereken sebeplere sarıldıklarını ifade eden müminler 194. âyette dualarını tamamlarken, yüce Allah'ın peygamberler vasıtasıyla verdiği sözü yerine getirmesini, kendilerini âhirette cehenneme sokup rezil etmemesini istemektedirler. Onların bu tutumu "Allah'ın, verdiği sözü yerine getirip getirmeyeceği konusunda şüpheye düştükleri" anlamına gelmez. Nitekim âyetin "Sen asla sözünden caymazsın" meâlindeki son cümlesi

de onların bu konuda herhangi bir tereddütlerinin olmadığını gösterir. Şu halde onların âyette belirtilen tutumları, sadece kendilerinin söz verilen mükâfata liyakat kazanıp kazanmadıkları konusundaki tereddütlerini ifade eder. Bu sebeple günahlarının bağışlanması ve söz verilen mükâfata liyakat kazanmaları için yüce Allah'a dua etmektedirler.

Peygamberler vasıtasıyla vaad edilen mükâfattan maksat ise hem dünyanın hem de âhiretin nimetleridir. Nitekim bu sûrenin 148. âyetinde peygamberlerle birlikte Allah yolunda cihad eden müminlere hem dünyanın hem de âhiretin nimetlerinin verildiği haber verilmektedir. Ayrıca Enbiyâ sûresinin 105. âyetinde de yeryüzüne Allah'ın iyi kullarının vâris olacakları bildirilmekte, Nûr sûresinin 55. âyetinde de yüce Allah, iman edip iyi amel işleyenleri yeryüzüne hâkim kılacağını vaad etmektedir. Bütün bu âyetler birlikte değerlendirildiğinde iman edip iyi işler yapanlar için yüce Allah'ın, dünyada yükselme, yücelme, savaşta zafer, ilim ve irfanda ilerleme, uluslararası itibar ve benzeri maddî ve mânevî her türlü nimeti, âhirette de cehennem azabından kurtuluş ve cennet nimetlerini kazanma gibi mükâfatları vaad ettiği anlaşılmaktadır.

195. Yüce Allah, lutuf ve merhametinin enginliğini kullarına açıkça hissettiren bir karşılık vererek, kadın olsun erkek olsun kendisine kulluk yolunda sarfedilecek hiçbir çabayı boşa çıkarmayacağını, kendi yolunda yürüyenlerin günahlarını bağışlayacağını ve katından bir lutuf olarak onları içlerinden ırmaklar akan cennetlere koyacağını müjdelemiştir. Nitekim Bakara sûresinin 186. âyetinde de "Kullarım sana beni sordukları̇nda bilsinler ki şüphesiz ben yakınım, bana dua ettiğinde duacının dileğine karşılık veririm" buyurarak kullarının dualarını reddetmeyeceğini ve dileklerine karşılık vereceğini bildirmiştir. Müfessirlerin büyük çoğunluğu, "Sizden bir şey yapanın emeğini boşa çıkarmam" şeklinde tercüme ettiğimiz cümleyi "Sizin amellerinizi ve itaatlerinizi karşılıksız bırakmayacağım, onların sevabını size vereceğim" şeklinde tefsir etmişlerdir (Râzî, IX, 150).

Kadınla erkek arasında ayırım yapılmaksızın Allah'a samimiyetle dua eden herkesin duasının kabul edileceği ve iyi amel işleyen herkese amelinin karşılığının verileceği belirtilirken "ki birbirinizden meydana gel-

mişsinizdir" anlamında bir ara cümleye yer verilmesi, kadınla erkeğin birbirinin tamamlayıcısı ve bir bütünün parçaları olduklarını, biri olmayınca diğerinin de olamayacağını ifade eder. İki cinsten her birinin diğerinde olmayan özellikleri vardır. Ancak bunlar üstünlük sebepleri değil birbirini tamamlayıcı özelliklerdir. Allah katında üstün olan O'nun emir ve yasaklarına uygun hareket edendir (Hucurât 49/13).

Rivayete göre müminlerin annesi Ümmü Seleme, "Ey Allah'ın resulü! Yüce Allah Kur'an'da (erkeklerin hicretini övüyor), kadınların hicreti hakkında hiçbir şey söylemiyor" demiş, bunun üzerine bu âyet inmiştir (Tirmizî, "Tefsîr", 5; İbn Kesîr, I, 165). Bu rivayetten de anlaşılacağı üzere Kur'an'da hicret ve cihadın önemi Arap dilinde erkekler için kullanılan fiil kalıplarıyla vurgulandığından hanımlar, burada vaad edilen mükâfatlarda kendilerinin payının olup olmayacağı konusunda tereddüt etmişler, Allah bu âyeti indirerek kadınların amellerin karşılığı konusunda erkeklerden ayrı tutulmadığını haber vermiştir. Çünkü onlar da erkeklerle beraber Allah yolunda çeşitli eziyet ve işkencelere katlanmışlar; müşriklerin baskıları neticesinde hicret etmeye ve yurtlarından çıkmaya mecbur kalmışlardır. Nitekim gerek Habeşistan'a gerekse Medine'ye erkeklerle birlikte müslüman hanımlar da hicret etmişler ve hicretin sıkıntılarına onlarla birlikte katlanmışlardı.

Savaşlara gelince, müslüman hanımlar bu cihada da –uygun şekillerde– katılarak sevabından paylarını alırlar. Nitekim Hz. Peygamber zamanında ve sonrasında bazı hanımların savaşa katılarak hastalara bakma, yaralıları tedavi etme, askerlere su verme vb. hizmetler gördükleri, hatta gerektiğinde düşmanla yiğitçe vuruştukları bilinmektedir. Uhud Savaşı'nda Medine'de kalıp savunma savaşı yapmayı teklif edenler savaşta hanımlardan ve çocuklardan da yararlanmayı düşünmüşlerdi; Resûlullah da bu grubun içindeydi (bk. Buhârî, "Cihâd", 62-68; Müslim, "Cihâd", 134-137). Unutmamak gerekir ki müslüman askerleri tedavi edip sağlığına kavuşturmak, düşman askerlerini etkisiz hale getirmek için savaşmak kadar değerli olduğu gibi bilfiil savaşacak askerleri yetiştirmek ve onlara mânevî destek sağlamak da savaştaki başarının önemli bir parçasıdır. Allah, erkek olsun kadın olsun, kendi yolunda cihada katılanların günahlarını affedeceğini ve onları içlerinden ırmaklar akan cennetlere koyarak

ödüllendireceğini vaad etmiştir. Bu ödül insanların hayal edemeyeceği kadar güzel ve değerlidir. Hz. Peygamber de Allah yolunda şehit olanların, kul hakları hariç bütün günahlarının affedileceğini haber vermektedir (İbn Kesîr, II, 166; "sevap" hakkında bilgi için bk. Âl-i İmrân 3/145).

196-198. Her ne kadar söze Hz. Peygamber'e hitap eden bir ifade ile başlanmışsa da asıl muhatap ümmetidir. Râzî'nin kaydettiğine göre bazı müminler ticaretle uğraşan Mekke müşriklerinin nimetler içerisinde yaşadıklarını görünce, "Allah'ın düşmanları refah içinde yaşıyorlar, biz ise açlıktan ve takatsizlikten ölüyoruz" demişler, bunun üzerine bu âyetler inmiştir. Bunların zengin yahudilere imrenenler hakkında indiği de söylenmiştir (IX, 152). 196. Âyet, Hz. Peygamber'in şahsında müminleri teselli etmekte ve kâfirlerin yeryüzünde nimetler içerisinde dolaşmalarına aldanmamalarını tavsiye etmektedir. Çünkü onlara verilen nimetler ne kadar çok olursa olsun geçici olup yok olmaya mahkûmdur; bu sebeple Allah katında hiçbir değeri yoktur. Nitekim 197. âyette kâfirlere verilen nimetlerin az bir dünya metaı olduğu ifade edilmiş, daha sonra da varacakları yerin cehennem olduğu bildirilerek dünya metaının kâfirler için cehennem azabına sebep olduğuna işaret edilmiştir. 178. âyette de "Onlara verdiğimiz fırsat ancak günahlarını arttırmaya yarıyor" buyurulmuştur. Oysa 198. âyette ifade buyurulduğu gibi rablerine karşı içtenlikle kulluk eden müminlere âhirette sürekli olarak içinde yaşayacakları cennet nimetleri verilecektir. Şüphesiz ki bu lutuf dünyada kâfirlere geçici olarak verilen nimetlerden çok daha iyidir.

198. âyette geçen *nüzûl* kelimesi "misafiri ağırlamak için ona ikram edilen yiyecek, içecek vb. ikram" anlamına gelir. Yüce Allah müminlere değer verdiği için onlara vereceği nimete bu ismi vermiştir. Nitekim Fussılet sûresinin 31-32. âyetlerinde şöyle buyurmuştur: "Biz, dünya hayatında da âhirette de sizin dostunuzuz. Orada, çok bağışlayıcı, çok merhametli olan Allah'tan bir ikram olarak sizin için canınızın çektiği her şey bulunacak, yine orada umduğunuz her şeyi elde edeceksiniz" ("ebrâr" hakkında bilgi için bk. Bakara 2/177).

199. Hadis kaynaklarında bildirildiğine göre Hz. Peygamber'e iman etmiş olan Habeş Necâşîsi Ashame vefat ettiği zaman Hz. Peygamber

onun öldüğünü sahâbeye haber vermiş ve "Habeşistan'daki bir kardeşiniz öldü, onun için namaz kılın" buyurarak namazgâha çıkmış, ashâbı saf haline getirip Necâşî için (gıyabî) cenaze namazı kıldırmıştır (Müslim, "Cenâiz", 21/62-67). Bu olayı istismar etmek isteyen münafıklar, "Habeşistan'da ölen bir hıristiyanın namazını kılıyor!" demişler, bunun üzerine bu âyet inmiştir (İbn Kesîr, II, 169). Âyetin iniş sebebi bu olay olmakla beraber hükmü geneldir. Ehl-i kitap'tan olup da Allah'ın birliğine, Hz. Muhammed'e indirilen Kur'an'a ve ondan önceki peygamberlere indirilen kitaplara iman edenler ve Allah'a içtenlikle saygı duyup O'nun âyetlerini dünya menfaati ile değiştirmeyenler cennete gireceklerdir. Onların Allah katında mükâfatları vardır (ayrıca bk. Bakara 2/41, 79, 174; Mâide 5/69, 83-85).

200. Sözlükte *sabır* "acıya katlanmak, zorluklara ve sıkıntılara göğüs germek" demektir (bilgi için bk. Bakara 2/45). Aynı kökten gelen ve meâlinde "kararlılıkta yarışın" diye çevrilen fiilinin masdarı olan *müsâbere* ise "kişinin kendisiyle başkası arasında meydana gelen olumsuzluklara katlanması (Râzî, IX, 155), kendisine karşı direnen kimseye (düşmana) daha fazla mukavemet etmesi" anlamına gelir (İbn Âşûr, IV, 208).

Sözlükte "düşmanın geleceği yeri bekleyip korumak" anlamına gelen *ribât*, terim olarak "Allah yolundan ayrılmamak, düşmana karşı uyanık ve hazırlıklı bulunmak" anlamına gelmektedir. Aslında ribât "düşmanın ansızın saldırmasını önlemek için atı bağlayıp hazır tutmak" anlamına gelen "rabtü'l-hayl" ifadesinden alınmıştır. Daha sonra ister süvari ister piyade olsun, sınır boylarında bekleyen kimseye "nöbetçi, nöbet bekleyen" anlamında, bu kelimenin türevi olan murâbıt adı verilmiştir. Murâbıt "bir müddet beklemek için sınıra giden kimse" demek olup terim olarak silâh altında bulunan, kışla ve karakollarda duran ve nöbet bekleyen asker için kullanılır (Elmalılı, II, 1265).

Âl-i İmrân sûresinin özellikle baş taraflarında tevhid, nübüvvet ve âhiret gibi dinin esaslarını oluşturan itikadî konularda açıklamalar yapılmış, daha sonra hac, cihad ve benzeri amelî konulara değinilip kulların bunları yerine getirmekle yükümlü oldukları bildirilmiş, son âyetinde de bu görevlerin yerine getirilebilmesi için kulların yapmaları gerekenler üze-

rinde durulmuştur. Çünkü bu görevler kulun ya sadece kendisiyle ilgilidir veya kendisiyle başkaları arasında gerçekleşmektedir. Yüce Allah kulun sadece kendisini ilgilendiren yükümlülükler için kula sabırlı olmasını tavsiye ederken; kendisiyle başkaları arasında gerçekleşecek olanlar için de müsâbereyi yani kararlılıkla direnmeyi emretmektedir. Meselâ düşmana karşı cihad ederken ondan daha fazla direnmesini ve ona galip gelmesini istemektedir. Düşmanın ansızın saldırıp müslümanları gafil avlamasını ve onları imha etmesini önlemek için de sınır boylarında nöbet tutmaları ve düşmana karşı daima dikkatli olmaları uyarısında bulunmaktadır. Hz. Peygamber de birçok hadiste müminlerin düşmanlarına karşı uyanık olmalarını, sınırda bekleyerek düşman saldırılarını önlemelerini emretmiş, bunu yapanların Allah katında büyük mükâfata ereceklerini ve cehennem ateşinden kurtulacaklarını haber vermiştir (bk. Buhârî, "Cihâd", 73; Müslim, "İmâre", 163; İbn Kesîr, II, 171-177; Kurtubî, VI, 324-326; silâh gücü bakımından hazırlıklı olmanın önemi için bk. Enfâl 8/60).

Hz. Peygamber bir namazı kıldıktan sonra diğer namazı beklemeyi mecazi anlamda "nöbet bekleme" olarak isimlendirdiği için (Müslim, "Tahâret", 41; Tirmizî, "Tahâret", 39) bazı müfessirler buradaki ribâtı bu anlamda yorumlamışlardır. Ancak İbn Âşûr, Hz. Peygamber'in ifadesinin bir benzetme olduğunu, bir namazı kıldıktan sonra diğer namazı kılmak için vaktinin gelmesini beklemeyi sınır boylarında nöbet beklemeye benzettiğini ifade etmektedir (IV, 209). Bununla birlikte namaz ibadetinin kişiyi kötülüklerden koruyucu özelliğe sahip bulunduğu düşünüldüğünde âyetin hakikat olarak her iki anlamı da kucaklayacak mahiyette olduğu kabul edilebilir. Çünkü nöbetlerin biri vatanı düşmandan, diğeri ise nefsi kötü davranışlardan korumaya yöneliktir. Nitekim âyetin, aynı zamanda sûrenin son cümlesinde kurtuluşa ermek için takvânın yani Allah'tan korkmanın emredilmiş olması, âyetin her iki anlamı da içerdiğine işaret eder. Bunların biri yapılıp diğeri yapılmadığı takdirde takvâ gerçekleşmiş olmaz dolayısıyla kurtuluş da olmaz.

Muhammed Abduh buradaki takvâ emri ile ilgili olarak özetle şöyle der: Takvâ senin, Allah'ın gazabından ve azabından kendini korumandır. Bu da ancak Allah'ı tanımak, O'nu razı edecek ve O'nu kızdıracak şeyleri

bilmekle mümkün olur. Bunları bilmek ise Allah'ın kitabını anlamaya, Peygamberi'nin sünnetini ve bu ümmetin "selef-i sâlihîn" denilen geçmişlerinin hayatını bilmeye ve onları örnek almaya bağlıdır. Kim hakkı ve haklıları korumak, hak daveti yaymak uğrunda sabreder, engellere karşı direnir, tehlikelere karşı uyanık olup gerekeni yapar ve Allah'ın emrine saygısızlıktan sakınırsa, diğer işlerinde de bu prensipleri göz önünde bulundurursa kendisini kurtuluşa ve Allah katındaki mutluluğu elde etmeye hazırlamış olur (Reşîd Rızâ, IV, 319).

Kaynaklarda, Hz. Peygamber'in geceleri teheccüd namazına kalktığında Âl-i İmrân sûresinin son on âyetini okuduğu kaydedilmektedir (Buhârî, "Tefsîr", 3/18-20; İbn Kesîr, II, 162-163).